Микола Жарких

Чернігів і татари: 1198 – 1278 рр.

Київ – 2022 р.

До уваги читачів

Даний документ можна завантажити з мого персонального сайту, з HTML-версії роботи, за адресою

www.M-Zharkikh.name/uk/History/Monographs/ChernigivTatars.html

В HTML-версію можуть вноситись невеликі виправлення та доповнення.

В HTML-версії доступні зображення великого розміру, які в даний документ вставлено у зменшеному розмірі.

Сокращенная русская версия (97 с.):

www.M-Zharkikh.name/ru/History/Monographs/ChernigivTatars.html

Shortened english version (98 p.):

www.M-Zharkikh.name/en/History/Monographs/ChernigivTatars.html

Книга написана в Києві 26 серпня – 24 листопада 2018 р., 8 травня – 5 серпня 2021 р., 21 грудня 2021 р. – 6 липня 2022 р.

Від 24 лютого 2022 р. робота над книгою продовжувалась в умовах нашої праведної війни проти злочинної держави-терориста – Гнило-Солом’яної Орди (колишньої Росії), що знайшло відбиття у змісті книги.

Дана версія документа згенерована 17 серпня 2022 р.

Місту-герою Чернігову присвячується

Зміст

Передмова

Історія Чернігівщини в 1198 – 1278 рр. становить значний інтерес як для місцевої історії, так і для з'ясування шляхів політичного розвитку наших земель у 13 ст.

В даній роботі вона буде простежена на підставі джерел, максимально наближених у часі до самих подій. При цьому нам доведеться розпрощатись з деякими міфами і байками пізнішої фабрикації, котрі подекуди все ще заступають реальне знання.

Технічно робота складається з двох частин. У перших розділах подано популярну (але при цьому суворо наукову) історію подій в самому Чернігівському князівстві і довкола нього. Популярність досягнута коштом відмови від аналізу джерел, літератури і полеміки по окремих дрібних питаннях, суть якої мало зрозуміла для широких кіл читачів. Науковість досягнута посиланнями на зведену хронологічну таблицю, через яку читач отримає доступ до першоджерел.

Всі спеціальні питання перенесено в розділ «Наукове підгрунтя». Там допитливий читач знайде хрестоматію виписок із джерел, зведену хронологічну таблицю і велику серію екскурсів з джерелознавства, історіографії та різних дискусійних питань. Стан наших джерел такий, що майже кожне питання є дискусійним, але на це нема ради.

Маленька технічна деталь: зазначаючи географічні об'єкти, я часто вказую їх приналежність до району. Тут скрізь вживається районний поділ, який діяв в Україні в 1966 – 2020 роках. Для переходу на сучасний районний поділ можна використати довідник на сайті «Прадідівська слава».

Вступ: звідки ми знаємо про події минулого?

Я не планував писати цей розділ, а вирішив його додати на третьому місяці нашої війни проти пушкіністів та некрасівців («населення» Гнило-Солом'яної Орди). Вони планували закінчити війну у Вашингтоні, але третій місяць не можуть захопити ані великий Маріуполь, ані маленьку Попасну. Навіть славетний завойовник Лукашенко (бульбо-фюрер Картопляної Орди) уже не обіцяє бути в Києві «через два дні», а говорить (5 травня 2022 р.), що він взагалі не збирався воювати.

Але це він бреше, і ми це знаємо. І він знає, що бреше, і він це знає. І ми знаємо, що він це знає. І він знає, що ми це знаємо, і сподіваємось побачити його на шибениці.

А поки до того не дійшло – продовжую (6 травня 2022 р. о 8:00).

Оскільки перша частина роботи має переважно популярний характер, хочу розпочати розмову із поставленого в заголовку запитання.

Що таке «першоджерело»

Першим і найбільш очевидним джерелом є особисті спогади кожної людини. Наприклад, найдавніша подія, котру я особисто пам'ятаю, відбулась в 1961 році (бачите, який я старий!). Було літо, і ми, діти, бавились у дворі нашого одноповерхового будинку в Кіровограді. У дворі стояв гучномовець, який щось там «віщав», а ми не звертали уваги.

І от раптом гучномовець замовк, а потім офіційним голосом заговорив: «Внимание! Внимание! Работают все радиостанции Советского Союза!» Тут уже й дорослі повисовувались – вони, звичайно, подумали, що почалась чергова війна. Але ні, виявилось, що то просто москалі в космос полетіли. І навіть не всі, а тільки один (Герман Титов). Коли то було – я звичайно, не запам'ятав, бо діти не цікавляться такими речами, а з Вікіпедії видно, що Титов полетів 6 серпня 1961 р.

Добре, з того моменту я можу щось розповідати про пізніші події, а як бути з ранішими?

Найраніша подія, яку я чув від матері, стосувалась, мабуть, голодної зими 1932 / 1933 років. Якщо я правильно зміркував дату, то мамі було тоді 7..8 років, і от на родину з її батьків та їх двох дітей (ще був молодший брат, мій вуй Вадим, давно покійний) – на обід припадало дві картоплини і половина стакана пшона. Це діялося у **місті** Воронежі, тому трагедія голодних смертей обійшла мою родину.

Далі в глибину часу мали б іти оповідання дідів і бабусь, але я не можу собі пригадати, щоб я чув від них спогади такого роду, так само не пригадую, щоб батьки мені щось переповідали зі спогадів своїх предків.

Висновок із особистого досвіду окремої людини такий: особисті спостереження – це **першоджерело** будь-якої історичної інформації, але вони обмежені як в глибину часу (максимум трьома живими поколіннями), так і в просторі (кожен бачив тільки те, що діялось в місці його перебування, але не в інших місцях).

А звідки ж ми дізнаємось про давніші часи та події в інших країнах, про Наполеона, Мазепу, Богдана Хмельницького, князя Ярослава Мудрого чи царів давнього Єгипту? Ми дізнаємось про це із книжок під загальною назвою «Історія».

Але ж автори книжок – переважно наші сучасники, і глибина їх особистої пам'яті не більша за нашу? Це так, але вони читали інші книжки, написані давніше – і от переповідають те, що там вичитали.

А ті давніші автори звідки про Хмельницького знають? – А вони читали ще давніші книжки.

В результаті цього процесу переходу від пізніших книжок до раніших ми приходимо до природного кінця цього ланцюжка – до текстів, написаних **сучасниками подій**. Ці тексти мають особливий статус в системі історичного знання – вони звуться **першоджерелами**. Тільки першоджерела несуть конкретні знання про конкретні події минулого. Пізніші тексти, основані на них, можуть щось пояснювати, але ці пояснення не мають ваги **свідчень**, бо пізніші коментатори не були **свідками** подій.

Якісні і неякісні джерела

Отже, основна ознака історичного джерела – його походження із часу, близького до часу самих подій. На жаль, чим далі ми просуваємось в глибину часу, тим рідше нам трапляються отакі суворо-сучасні джерела, на кшталт щоденників, і все більше і більше ми вимушені користуватись текстами, складеними через кілька десятків років після подій. Але загального правила це не скасовує – перевагу треба віддавати тому тексту, який складений ближче до часу події. Чим далі автор тексту стояв від самої події, тим менше він міг розповісти про неї надійного і вірогідного – так виглядає **хронологічний бар'єр** між подією та джерелом про неї.

Але слово «далі» означає не тільки віддаль у часі, але також і віддаль у просторі, і це теж має значення для оцінювання історичних джерел. **Географічний бар'єр** між місцем, де відбулась сама подія, і місцем, де давній автор зробив запис про неї, також сильно перешкоджає, і на це немає ради. Автор, який перебував за сотні, а то й тисячі кілометрів від місця події, не був її безпосереднім свідком, а довідався про неї з оповідань таких свідків. Про цих свідків – інформаторів нашого автора – ми типово нічого не знаємо, і часто не знаємо, скільки ланок оцього живого телеграфа пройшла інформація, поки досягла нашого писаря. А між тим кожен, хто чув розповідь, запам'ятав тільки частину почутого, а далі переповідав почуте з додатком своїх власних міркувань чи вигадок.

«Сарафанне радіо» чи «зіпсований телефон» – це не явище нашого часу, воно існувало завжди. Тільки в наш час з'явився протокол TCP (transport control protocol), який забезпечує передачу інформації в комп'ютерній мережі **в точно такому вигляді**, як вона була відправлена. Всі системи передачі інформації, які були до того, псують те, що передається, і чим дальша віддаль, тим сильніше оце псування.

Отже, чим далі у просторі відстоїть місце запису джерела від місця події – тим гірша якість записаної інформації. Тому перевагу слід віддавати джерелам, складеним якнайближче до місця подій. На жаль, чим далі в глибину віків ми просуваємось, тим менший у нас вибір в цьому плані.

Але на цьому ще не кінець проблем із якістю джерел. Існує ще **бар'єр компетентності**. От я пишу цей текст в Києві під час війни, і саме в цей час саме до Києва приїжджають важливі люди, з якими керівники нашої держави ведуть важливі

переговори. А що я можу про них розповісти, окрім того, що дізнаюся з преси? – Правильно, нічого!

Тобто знаходитись у точці, де відбувається подія, в той момент коли вона відбувається – це тільки необхідні умови для свідка, але абсолютно недостатні. Треба ще бути втаємниченим у ту подію, яка відбувається, якщо хочеш виступити свідком і твої записи стали історичним джерелом. Більш загально це зветься **бар'єром компетентності** джерела.

Наприклад, якщо йде війна, то автор джерела може бути втаємниченим (компетентним) у справах своєї сторони, але він в такому випадку нічого не може сказати про дії супротивної сторони. Тому для повнішого висвітлення подій нам потрібні джерела з обох боків конфлікту. А що таке «історія» (у стислому значенні слова), як не ланцюг конфліктів? І знову – чим далі в глибину віків, тим менші можливості для вибору між джерелами різного рівня компетентності. Части ми **вимушені** користуватись явно некомпетентним джерелом просто через те, що ніяких інших нема.

Величезну проблему для авторів історичних джерел становить **мовний бар'єр**. Автор, який пише текст свого джерела, часто-густо не знає ні одної з мов, якою говорили учасники подій. Потрібен переклад, а коли йдеться про менш поширені або географічно віддалені мови – то й пошук хоч якоїсь спільної мови (в прямому сенсі виразу), за посередництвом якої можлива передача інформації. Те, що такий «телефон» буде зіпсованим – самоочевидно, але на такі дрібниці звертати увагу не випадає. От автори джерел і не звертали, нотуючи відомості про мало знані їм події у тому вигляді, який до них дійшов через усі зазначені бар'єри.

> Не встиг вчора дописати цей розділ, а на ранок читаю, що пушкіністи Гнило-Солом'яної Орди знищили музей Григорія Сковороди на Харківщині.
>
> Але ми – не вони. Музею Пушкіна в Михайлівському українська армія нічого не зробить, хіба що місцеві лермонтоїди його спалять. Толстовці ж уміють тільки палити і грабувати, а некрасовці – тільки гвалтувати і вбивати. А для цього не конче треба кудись їхати, можна і на місці це робити.
>
> У сподіванні побачити це блискуче майбутнє Гнило-Солом'яної Орди – продовжую (7 травня 2022 р. о 9:20).

Але навіть знання мови не гарантує гарного розуміння сказаного свідком події. Мова є частиною культури, і можна (теоретично) досконало вивчити іноземну мову, але все ж таки нічого не розуміти в подіях в тій землі, не орієнтуючись у місцевій культурі.

А отаке орієнтування – то далеко не легка справа, і його не можна досягнути, прочитавши пару книжок. Спробуйте збагнути, що для татарина значить *кисмет*, або для індійця – *сансара*, для китайця – *дао*, для іспанця – *корида*, для американця – *cosplay* чи *pin-up*. Йдеться не про формальний переклад слова, а про занурення в усю систему уявлень, маркером яких виступає це слово.

Те, що є самоочевидним в одній культурі, є абсолютно незрозумілим в іншій. Але ми завжди сприймаємо явища чужої культури в контексті своєї культури і не можемо сприймати їх ніяк інакше. В результаті представник однієї культури щось говорить і думає, що він висловився цілком ясно, а представник іншої культури його слухає в контексті своєї культури і не розуміє або розуміє цілком невірно (ілюзія розуміння навіть гірша за просте нерозуміння).

Оцей **культурний бар'єр** тим небезпечний, що він часто непомітний і не відчувається автором тексту, котрий стає історичним джерелом для нас.

Ось вам приклад із Facebook, трохи перероблений:

Українська мова	Англійська мова	Гнило-солом'яно-ординська мова
Президент	President	Путин
Імператор	Emperor	Путин
Король	King	Путин
Князь	Prince	Путин
Вождь	Leader	Путин
Провідник	Conductor	Путин
Мислитель	Thinker	Путин
Філософ	Philosopher	Путин
Історик	Historian	Путин
Школа	School	База Азова
Лікарня	Hospital	База Азова
Театр	Theater	База Азова
Торговельний центр	Shopping mall	База Азова
Вокзал	Station	База Азова
Житловий будинок	House	База Азова
Українці	Ukrainians	Нацисты
Поляки	Poles	Нацисты
Євреї	Jews	Нацисты
Литовці	Lithuanians	Нацисты
Естонці	Estonians	Нацисты
Фінни	Finns	Нацисты
Шведи	Swedes	Нацисты

От і спробуйте зрозуміти, що на умі у гнило-солом'яних пушкіністів – навіть коли вони щиро намагаються пояснити нам, українцям, що ми – фашисти і нас треба винищити заради нашого ж блага. Ми не можемо порозумітись із лермонтоїдами, хоча формально розуміємо всі їх слова, тобто не маємо хоча б мовного бар'єру.

А що вже казати, коли в послідовності подія ⇒ історичне джерело ⇒ сучасне розуміння стоять в тій чи іншій мірі всі п'ять перелічених вище бар'єрів?

Отже, завданням джерелознавства є подолання бар'єрів між історичним джерелом і подіями, про які воно говорить. Завданням «історії» у стислому значенні слова є подолання бар'єрів між історичним джерелом і сучасним розумінням, пояснення текстів джерел словами, зрозумілими сучасним людям.

Джерела для історії Русі 13 ст.

Пишуть, що на Херсонщині знищено важливий командний пункт пушкіністів – принаймні рівня бригади, якщо не вище. Отак – копієчка до копієчки, толстовець до некрасівця – і наближається наша перемога.

А я наразі продовжую (15 травня 2022 р. о 8:00).

Основним джерелом для історії давньої Русі виступають давньоруські літописи. Це – добре тому, що літописці не мали принаймні мовного бар'єру – вони говорили і писали приблизно тією ж мовою, що й сучасні їм люди, і навіть ми нині через багато століть можемо розуміти їх мову без особливих зусиль (ну, не без винятків). Також вони належали до тієї ж самої християнської культури в її православному варіанті, тобто не мали й культурного бар'єру.

Складніше стоїть справа із географічним бар'єром. Давня Русь разом із сусідніми землями, важливими для її історії, простягалась від Фінської затоки на півночі до Херсонеса в Криму на 1800 км, і від Вісли на заході до Волги на сході на ті самі 1800 км. Тому навіть у Києві, у центрі Русі, не все знали про події в окремих її частинах.

Справа ускладнюється ще й тим, що саме в 13 ст., котре власне нас цікавить, київське літописання припиняється, і літописання регіоналізується: літописи, які велись у цей час на Волині, у Великому Новгороді та у Владимирі, переважно займаються місцевими подіями, і дуже рідко виходять поза ці місцеві рамки.

(На цьому місці хочу звернути увагу: я весь час писатиму **Володимир**, коли йдеться про місто на ріці Луг у Волинській області, столицю Волинського князівства, і **Владимир** – коли йдеться про місто у Заліссі, на ріці Клязьма, у Росії. Часто, щоб позбутися цієї неоднозначності, пишуть про Суздаль, Суздальську землю і суздальських князів, але це трохи деформує уявлення про минуле, бо політичним центром на той час був таки Владимир, не Суздаль.)

Отже, розглядаючи записи літописів, ми мусимо зважати на географічний бар'єр, на те, що звістки з інших земель Русі доходили до них із запізненням, не систематично (подекуди – таки виразно випадково), і літописці не мали жодної змоги уточнити щось неясне чи дізнатись додаткові подробиці географічно віддалених подій.

Не все гаразд у наших літописах і з компетентністю. Під впливом пушкінського «Бориса Годунова» з його колоритним образом ченця-літописця Пимена майже автоматично вважається, що літописи писались ченцями. Це припущення слушне настільки, що в давній Русі грамотність була найбільше поширена серед духовенства, а в духовенстві – власне серед ченців. Але це – все ж таки припущення. Вивчення літописів показало, що ми не знаємо **жодного імені** літописців – аж до самого кінця існування літописів як жанру.

А зміст літописів зовсім не показує особливого зацікавлення авторів справами своїх монастирів і навіть великої обізнаності із монастирями. (Виняток становлять звістки про Києво-Печерський монастир за 2 пол. 11 ст., але більше ми такої серії суто монастирських подій не маємо ніде в усіх 46 томах «Повного зібрання руських літописів».) До того ж монастирі того часу дещо відрізнялись від сучасних – вони не були ані університетами, ані торговельно-розважальними майданчиками, ані навіть стоянками «Мерседесів». Найвищою чеснотою ченця того часу була ізоляція від світу з його гріховними справами, включаючи «Мерседеси», а не балотування в народні депутати.

Так само не видно спеціальної зацікавленості та компетентності літописців у справах митрополичої та єпископських кафедр. Навіть про митрополитів ми маємо лише уривчасті дані, не можемо упевнено твердити, що знаємо всіх митрополитів (що не проминено когось, хто правив недовго), що ми не плутаємо звістки про митрополитів, котрі носили однакові імена, і так далі. Ті самі проблеми, тільки ще гостріші, маємо з єпископами.

Натомість літописці дуже охоче й багато розповідають нам про князів, про їх війни, переговори, союзи та інші політичні справи. Можна сказати навіть, що літописи цікавляться переважно справами князів, згадуючи представників інших верств населення лише принагідно. Але й про ці справи літописці знали не все. Придворний етикет, правила якого ми уявляємо собі дуже приблизно, змушував їх утримуватись від конкретних подробиць і мовчати або вживати етикетні формули там, де ховаються цікаві для нас, людей 21 ст., деталі.

Але найгірше справа стоїть все ж таки із хронологічним бар’єром. По-перше, переважна частина літописів дійшла до нас не в оригіналах, а в пізніших списках. Подекуди найдавніші списки переписані через 250 чи більше років після останньої події, занотованої в літописі. Під час кожного переписування можна припускати псування тексту, а коли писар був відділений від подій цілими століттями, то слід рахуватись і з проблемою розумінням давніх мало відомих реалій, і з можливістю нових пояснень чи вставок.

Якщо ми будемо дивитись не на час переписування рукописів, а на склад занотованих подій, то Іпатіївський літопис доведено до 1292 року, Лаврентіївський літопис – до 1304 року, Новгородський 1-й літопис старшого ізводу – до 1330 року. Від подій, з яких я починаю свою історію, вони відділені часом майже століття або й більше. І знову виникає те запитання, з якого я почав цей розділ: а звідки літописці рубежа 13 – 14 ст. знали про події сторічної давнини, не кажучи вже про давніші?

І відповідь та сама: з давніших книжок. Тільки принципова різниця тут полягає в тому, що для пізніших часів ми хоча б подекуди знаємо оті «давніші книжки», а для згаданих літописів ми тих попередніх творів не маємо зовсім. Дослідники тільки припускають, що існували ті чи інші попередні літописні твори. Подекуди ці припущення є переконливими і загально прийнятими в науці, а подекуди – дуже спірними, так що нові дослідження і нові припущення руйнують усі попередні уявлення про ці гіпотетичні літописи.

Ще одна біда із віддаллю у часі між подіями і літописом є «аберація близькості» (вдалий вираз Л. М. Гумільова). Всі без винятку літописи стають більш докладними, коли доходять до нового часу (тобто до подій, сучасником яких був сам літописець). Це цілком природно, і саме ці частини літописів є найцікавішими і найбільш вірогідними. Натомість при переписуванні оповідань про давні події, менше цікаві літописцю, перед ним стояла задача – як це переписувати, щоб його книга не розповзлася до неможливо великого обсягу. Природний вихід полягав у скороченні оповідань про давні часи. І от у найдавніших літописах, які все ж таки розповідали про події 3 – 4 століть, ми можемо припускати такі скорочення. Але тільки припускати, бо те, що там скорочено – зникло безповоротно.

Інші письмові джерела

Пишуть, що пушкіністи вкрали з окупованої території українського збіжжя на 450 млн. доларів.

Також пишуть, що Україна збирається злупити з Росії репарацій на 500 мільярдів доларів. І маю відчуття – таки злупить.

На кожен кацапський мільйон знайдеться український

мільярд. Такою буде ціна нашої крові для агресора.

А я продовжую свою корбу крутити (16 травня 2022 р.).

Окрім літописів, маємо з давньоруського часу ще деякі інші письмові джерела.

Твори житійного змісту, присвячені діячам 13 ст., переважно написані значно пізніше, тобто мають великий хронологічний бар'єр, і виділяються повною некомпетентністю. Автори таких творів (агіографи) дізнавались про реальні обставини життя своїх героїв з перелічених вище літописів. Мовчання літописів надолужувалось агіографічними шаблонами, перенесенням готових формул і цілих епізодів з давніших житій у нові твори. Ці твори цікаві для історії літератури та історіографії (для з'ясування, як люди минулого дивились на своє ще глибше минуле), але майже нічого не дають для біографій самих діячів.

Графіті на стінах давньоруських храмів не мають жодного із зазначених бар'єрів, тільки датуються вони дуже розпливчасто – переважно на підставі палеографії, особливостей написання літер. Можливо, колись у майбутньому палеографія опанує цифрові методи порівняння образів і перетвориться на науку, і тоді зможе давати вужчі дати. Однак почерки змінюються повільно, і століття або половина століття буде тут великим успіхом.

Берестяні грамоти рясно знаходять при розкопках Великого Новгорода і тільки зрідка – в Україні. Для їх збереження потрібні дуже специфічні природні умови, і там, де їх нема, береста в культурному шарі руйнується, не залишаючи ніяких слідів. Знахідки в Україні цінні перш за все як свідчення того, що наші предки знали таку премудрість, як письмо на бересті.

Так само як і графіті, берестяні грамоти є історичними джерелами в широкому сенсі, оскільки походять з давнього часу. З них ми дізнаємось імена людей минулого (антропонімія), особливості їх мови (історичне мовознавство), деталі побуту, подекуди маємо цінні дані для соціальної історії та релігійних уявлень. Але вони не є історичними джерелами у найвужчому сенсі, в них немає згадок про політичні події. Твердження деяких «дослідників», що те чи інше графіті накреслив той чи інший князь, належать до чистої фантастики, ніякою мірою не наукової.

Іноземні джерела, навіть близькі в часі до самих подій, систематично страждають через географічний, мовний і культурний бар'єри, а також через повну необізнаність авторів у справах Русі, свою некомпетентність. Через велику віддаль у просторі Русь для таких авторів – далека й маловідома периферія сфери їх інтересів, про яку вони переважно знають тільки те, що вона є. Через мовний бар'єр псуються (часто до невпізнання) географічні назви та імена осіб.

Тому для часу перед походом Батия ці джерела дають дуже мало. Похід Батия зробив сильне враження в західній Європі, і там стали приділяти більше уваги територіям, що лежать на схід від католицьких держав. До монгольського хана в Каракорум почали їздити посли, котрі залишили цінні описи побаченого. Спеціально для південної Русі середини 13 ст. важливим є опис посольства Іоана з Плано Карпіні. Але й у нього з компетентністю не все гаразд. Зокрема, він вірив в існування людей з песячими головами і написав про це у своєму звіті. Він приписував країнам чужої культури такі риси, котрих ніколи не написав би про добре відомі йому країни його (католицького) культурного кола.

До того ж Русь для Іоана – це тільки одна з країн, через які він проїжджав на шляху до своєї мети, і він не збирався ані не мав можливості описувати її докладно, нотуючи принагідно те, що він зрозумів – через п'яте на десяте – із оповідань місцевих людей.

Це загальне правило: іноземні джерела ніколи не можуть повністю заступити джерел місцевого походження, і там, де останніх нема, справа з історією стоїть зовсім кепсько.

Археологічні джерела

Графіті і особливо берестяні грамоти повертають нашу увагу в бік археології. Археологічні розкопки мають чітку прив'язку до місця, і це – дуже велика перевага. Але з датуванням справа стоїть значно складніше. Тільки в деяких дуже рідкісних випадках, як у Великому Новгороді, ми маємо стратиграфічну колонку, тобто бачимо поділ культурного шару на давніші й новіші прошарки, і навіть можемо говорити про відносно вузькі дати цих прошарків.

Але для більшості пам'яток можна говорити тільки про їх приналежність до давньоруського часу. Найбільш масовий матеріал з таких пам'яток – це уламки кераміки, і найхарактерніший елемент – це форма вінець. На них археологи будують хронологічні схеми, але й тут не можна вимагати неможливого, бо кожна конкретна характерна форма може мати відносно довгий час побутування.

Великі перешкоди для використання археологічних даних створюють самі археологи. Для них кожен шар пожежі на давньоруській пам'ятці свідчить про напад Батия. Інші причини пожеж, в тому числі можливість інших воєнних дій, ніколи не розглядаються. Кожен закопаний в землю скарб так само пов'язується із походом Батия і відповідно «датується», хоча для такого вузького датування переважно немає об'єктивних підстав.

Отже, археологічні джерела говорять нам про планування давньоруських поселень, про їх матеріальну культуру, знахідки імпортних речей свідчать про міжнародні контакти. Все це дозволяє конкретизувати наше уявлення про давньоруську добу в цілому, але майже нічого не дає для вужчих періодів. Правління окремих князів ніяк не відбиваються в археологічному матеріалі, і не можна вимагати від цього матеріалу неможливого.

Неповнота наших джерел

Розглядаючи всю сукупність доступних нам свідчень про Русь 13 ст., ми мусимо розуміти, що перед нами – тільки дрібні уламки загальної картини. Уявімо собі давньогрецьку амфору, розписану сценами подвигів Геракла. І от вона розбилась, і до нас дійшли тільки фрагменти. Якщо частка втрат не надто велика, ми можемо скласти уламки у відносно цілісну картину, в якій безповоротно втрачено тільки деякі деталі. Але якщо наші уламки становлять (наприклад) тільки 10 % загальної площі картини, то будь-які реконструкції стають гіпотетичними або й неможливими.

І от десь такий – критично високий – рівень втрат ми маємо в нашій темі. Тому висвітлення її буде нерівномірним і дуже-дуже неповним. Заповнювати ці прогалини плодами власної фантазії – це метод історичних романістів, не метод науки.

Я хочу написати наукову історію, і тому часто буду повторювати: «Про це ми нічого не знаємо і ніколи не дізнаємось».

А тепер спробуємо продертися через усі зазначені перепони і зануритись у події нашого минулого, у події 13 століття.

Чотири необхідних зауваження

Війна продовжується і я серйозно ставлюся до можливості ядерного удара по Києву, який обговорюють політичні оглядачі. На всі міркування «ну не може ж Росія…» ця війна щоразу давала чіткі відповіді: може. Якщо досі вона не застосувала ядерну зброю – то виключно через те, що не має технічної можливості це зробити.

Я не панікую, тільки повторюю, що свідомий: кожна натиснута мною клавіша може стати останньою в моєму житті.

На цій оптимістичній ноті – продовжую (18 квітня 2022 р. о 8:20).

Від початку я не планував даного підрозділу. Ідея написати його виникла у мене внаслідок читання історіографії по темі, а це читання припало на час війни, звідти – преамбула, котрої немає в сусідніх підрозділах, що писались у передвоєнний час.

Лествичне право

Всі дослідники давньої Русі пишуть, що переходи князів зі стола на стіл регулювались лествичним правом, і що власне князі Ольговичі, які панували на Чернігівщині, показували найкращий зразок слідування цьому праву. Також дослідники переконані, що перехід старшого князя на вищий стіл спричиняв переміщення молодших князів, десь так, як в армії підвищення командира бригади до командира дивізії спричиняє підвищення командира полка на звільнену посаду командира бригади, а командира батальйону – на звільнену посаду командира полка.

Чи справді так?

В чому полягав лествичний порядок? Розглянемо приклад, коли в одного батька були сини Андрій, Борис і Василь, у Андрія – сини Георгій та Дмитро, у Бориса – сини Євген та Зиновій, а у Василя – сини Іван та Костянтин.

Першим стіл по батьку мав займати Андрій, після його смерті – Борис, а далі – Василь. Після смерті Василя отчий стіл мав переходити до Георгія, далі Дмитра, Євгена, Зиновія, Івана та Костянтина. Після смерті останнього сина стіл мав перейти до старшого представника покоління онуків, тобто старшого сина князя Георгія.

Такою була ідеальна теорія, котра, однак, ніколи не була записана. Ця теорія була виведена дослідниками з політичної практики, а не з давньоруських юридичних трактатів.

Практика вносила свої корективи. Якщо ми покладемо на каденцію кожного з братів по 15 років (не по 30 і не по 40!), то черга на Василя – зайняти стіл по батьку – прийде через 30 років. При тій самій лічбі черга на Костянтина прийде через 75 років після початку правління покоління онуків, тобто ніколи (люди так довго не живуть). Тим самим молодші лінії князів автоматично відтіснялись від головного стола.

Далі, якщо Борис помер за життя Андрія, не дочекавшись своєї черги княжити, його нащадки виключались із права наслідування. Це позначалось спеціальним терміном «ізгойство» і, на відміну від інших положень лествичного права, таки було записане в «Руській правді». Попри те, що це була єдина виразна **письмова** норма стосунків між князями, вона нічого не допомагала. Отаке виключення ніколи не визнавалось добровільно з боку тих, кого виключили, і було джерелом нескінчених спроб відвоювати собі «право» на вищий стіл.

Третя практична перешкода полягала в тому, що деякі князі жили довго, і їх старші онуки (сини старшого сина / синів) були дорослими повнолітніми воїнами у той час, коли у їх діда ще народжувались молодші сини (за схемою спорідненості – їх стриї, брати батька). В таких випадках генеалогічне старшинство молодших синів входило в очевидну суперечність із фізичним старшинством старших онуків, що знову створювало правовий вузол, який не можна було ніяк розв’язати, а тільки розрубати збройною рукою.

Літописи, нотуючи переходи князів на інші столи, ніколи не зазначали законності чи незаконності такого переходу, а тим більше не мотивували оцю [не]законність. Один раз один князь був заявив: «Нині ж ти сів єси, – чи право, чи криво, – тож наділи мене» [ІпатЛ, 6682 = 1174 р.]. Звідси видно, що була якась різниця між «право» і «криво». Але на цьому давньоруський керосин закінчився. Навіть в цьому конкретному випадку князь Святослав Всеволодович не уточнив, чи вважає він вокняжіння князя Ярослава Ізяславича в Києві «правим» чи «кривим».

Тим більше нема таких оцінок в інших випадках, і (тим більше в квадраті) нема пояснень – чому власне оце було «право», а оте – «криво». Князі давньої Русі, а слідом за ними і все суспільство, не мислили в категоріях права, і вимагати від них обґрунтування своїх дій якимось правом – це вимагати неможливого, переносити наші сучасні уявлення на події минулого.

Князь Святослав Ярославич, засновник чернігівської династії, не став чекати на смерть свого старшого брата – київського князя Ізяслава, і заскочив на київський стіл, вигнавши Ізяслава збройною силою (1073 р.). «Хіба я сторож брату моєму?» Отаке-то «ліствичне право»!

Ніхто з його синів не сидів на київському столі, і в силу «права» його онуки виключались із числа спадкоємців цього золотого стола. Але не на таких напали! Онукам Святослава в особі Всеволода Ольговича довелось збройною силою захоплювати київський стіл, і так реальне право сильного щоразу перекреслювало теоретичне «ліствичне право».

Тієї самої системи династія Святославичів трималась і в своїх відносинах всередині роду. Святослав мав синів Давида, Олега і Ярослава. Давид княжив у Чернігові, Олег (вважається) – у Новгороді-Сіверському, Ярослав – у Муромі. Олег помер в 1115 році, не дочекавшись своєї черги посісти Чернігів, бо Давид помер у 1123 році.

За «ліствичним правом» Ярослав перейшов до Чернігова (це, здається, єдиний випадок «правильного» переміщення князів зі стола на стіл), а сини Олега мали би бути виключені з права не те що до київського, але навіть і до чернігівського стола.

Але знову – не на таких напали! Всеволод Ольгович просто вигнав свого стрия Ярослава з Чернігова (1127 р.) і став там княжити – всупереч «ліствичному праву». І що? – А нічого! Кричуще порушення «права» загуло, як на собаці.

В 1139 році Всеволод повторив свій подвиг, вигнавши з Києва Ярополка Володимировича. Із Києва, мої любі! Того самого Києва, до якого Всеволод не мав права в квадраті!

Потім Ізяслав Давидович, який не зумів вибороти собі батьківського стола в Чернігові, узявся воювати прямо за київський стіл, і так далі…

Висновок: Ольговичі не тільки не показували зразка у слідуванні «ліствичному праву», але були його найпершими і найгіршими порушниками, котрі замінили його правом сильного. Право, не підкріплене збройною силою, падає, а збройна сила, не

підкріплена правом, породжує анархію, котра і є основним змістом давньоруських літописів, а відтак і сучасних історій давньої Русі.

Що ж до переходів молодших князів зі стола на стіл – наші джерельні звістки настільки обмежені, що побачити в них якусь систему можна тільки шляхом заповнення лакун плодами фантазії. І це ми часто бачимо в біограмах давньоруських князів другого ряду.

Покоління князів

Окреслена вище проблема старшинства від середини 12 ст. додатково ускладнилася через чистий випадок. До того часу князі, які жили одночасно, всі були представниками одного покоління (аж до 8-го коліна від Рюрика включно). Але в 9-у коліні різні князівські доми розійшлися – спочатку на одно, а далі і на два покоління. У таблиці я виділив жовтим тлом князів-сучасників:

Покоління	Волинь	Смоленськ	Владимир	Чернігів
7	Володимир Мономах († 1125 р.)			Олег († 1115 р.)
8	Мстислав († 1132 р.)		Юрій Долгорукий († 1157 р.)	Всеволод († 1146 р.)
9	Ізяслав († 1154 р.)	Ростислав († 1167 р.)	Всеволод Велике Гніздо († 1212 р.)	Святослав († 1194 р.)
10	Мстислав († 1170 р.)	Рюрик († 1212 р.)	Ярослав († 1246 р.)	Всеволод Чермний († 1212 р.)
11	Роман († 1205 р.)	Володимир († бл. 1237 р.)	Олександр Невський († 1263 р.)	Михайло († 1246 р.)
12	Данило († 1264 р.)	Ростислав	Дмитро († 1294 р.)	Ростислав († 1264 р.)

Князь Всеволод Юрійович (Велике Гніздо) тільки прийшов до влади в 1177 році, коли померли не тільки його брат у других Ростислав Смоленський, але й його небіж у третіх Мстислав Волинський. Оскільки владимирський літописець умів рахувати (ну до десяти – точно умів), він прекрасно знав, що його патрон Всеволод (Велике Гніздо) – єдиний представник 9-го покоління серед князів 4 чверті 12 – початку 13 ст. і його **генеалогічне старшинство** є незаперечним. Літописець Всеволода уміло скористався цим очевидним для всіх фактом і виставив свого князя не тільки генеалогічно старшим, але й **політично найвпливовішим** серед усіх Рюриковичів. Деякі підстави говорити про такий вплив були, але тільки – деякі.

Переважно ж посилання на старшинство Всеволода у справах всієї Русі означало його генеалогічне старшинство, заперечувати яке було безглуздо (і ніхто не заперечував). Це створювали неможливий для розв’язання вузол київського стола. Всеволод мав право до київського стола і як генеалогічно старший князь, і як спадкоємець свого батька (Юрій Долгорукий недовгий час таки сидів на київському столі). Але він не хотів та / або не міг зайняти Київ. Інші ж князі, котрі хотіли та / або могли посісти Київ, змушені були оглядатись не тільки на своє відносне старшинство, але і загальне старшинство Всеволода, який намагався сварити між собою претендентів.

У такий парадоксальний спосіб «ліствичне право» стало додатковим джерелом анархії, і давня Русь не знала на це ради. Князі не вміли ані керуватись цим правом, ані відкинути його, а тим більше були не здатні виробити якесь нове право зі своєї політичної практики.

Князь на новому столі

Бульбо-фюрер всея великия и малыя и белыя Картопляної Орди Лукашенко (той самий, який два місяці тому обіцяв дійти до Києва за два дні, але чомусь не дійшов) знайшов собі іншу мету життя. Тепер він погрожує дійти за два дні до Варшави. Мабуть, із 30 країнами НАТО воювати легше, ніж з однією Україною.

Клована, як бачимо, теж воюють, ну, і я можу собі продовжувати (19 квітня 2022 р. о 8:30).

Також дослідники часто вірять, що новий князь, заскочивши на новий для себе стіл, одразу здобував **усю** потугу князівства. Також якщо князь об'єднував під своєю владою два князівства, то він автоматично ставав очільником потуги обох.

Це твердження ніколи виразно не було сформульовано, але часто сприймається як самозрозуміле і таке, що не потребує ніяких обмежень і пояснень. Особливо часто таке доводилось читати в книгах Мартіна Дімніка, але є і в інших авторів.

Чи справді так?

Те, що князь, посівши владу у якомусь князівстві, був у ньому адміністратором, суддею і полководцем – цілком зрозуміло. Ці прерогативи (виключні права) князів ніколи в давній Русі не підлягали сумніву.

Але вони – ці прерогативи – якраз і робили неможливим одночасне князювання в двох князівствах. Князь не сам управляв усіма найдрібнішими справами, не сам судив і тим більше – не сам воював. Скрізь потрібні були помічники, апарат влади. І цей апарат служив князю **особисто**. Зі зміною особи князя весь апарат влади треба було переналагоджувати. Ніякої транс-персональної державної служби давня Русь не знала.

Воювати за нашого князя – це було зрозуміло, і так дійсно воювали. Але воювати за безособове «князівство», за абстрактну «державу» чи теоретично мислиму «Русь» – це було вище понять людей того часу, і все це зливалось в одному понятті князя, провідника.

(Слід сказати, що і в 21 ст. транс-персональна «державна служба» не користується у нас великою популярністю. «Кто служит делу, а не лицам» – все ще залишається нашим ідеалом.)

Отже, для виконання своїх функцій князь мав постійно перебувати у визначеній столиці свого князівства і щодня займатись адмініструванням і судівництвом. Князь в давній Русі – це не синекура, не російський поміщик 19 ст., який міг роками й десятиліттями жити в Петербурзі чи в Парижі, згадуючи про своє помістя лише тоді, коли кінчалися гроші.

Ще гострішою була ситуація із мобілізацією збройної сили. Тільки у 18 ст. на наших землях з'явився адміністративний апарат, який міг примусити рекрутів (а потім – військово-зобов'язаних) іти до війська і далі – воювати. В раніший час всі воювали виключно добровільно. І тут була величезна різниця між покликом на війну, який проголошував сам князь, і подібним покликом, який проголошував представник князя, його управитель.

Іти воювати на поклик князя – це було зрозуміло, бо князь побачить твою службу і твій статус княжого слуги буде підтверджено або й підвищено (ну, і здобич якась може перепасти). Натомість вислужуватись перед іншим слугою князя не було причини, така служба не могла (спрощено кажучи) змінити соціальний статус воїна.

Всі названі проблеми значно загострювались, коли князь приходив на стіл в чужому для себе князівстві, а не успадковував цей стіл. Він приходив з маленькою особистою дружиною, котра могла забезпечити йому охорону. А управління?

Давня Русь не знала інституту переїжджих адміністраторів (managers), котрі могли би прибути на поклик нового князя на нове місце і там застосовувати свій управлінський досвід з постійною ефективністю. Ми знаємо про переходи князів зі стола на стіл, але про переходи тисяцьких чи воєвод чи бояр не знаємо нічого, і можна думати, що їх і не бувало.

Отже, на новому столі князь міг спиратись виключно на місцеву адміністрацію. Ясна річ, зі зміною князя життя не переривалось і ця адміністрація продовжувала служити на своїх місцях, але якою мірою вона буде виконувати розпорядження нового князя – це було велика запитання. Князь мусив налагодити відносини – спочатку із найвищими адміністраторами свого нового князівства, а якщо він затримувався на столі – то і з дедалі нижчими чинами апарату управління. Саботаж з боку цього апарату легко міг паралізувати волю князя, і з цим особисто віддана князю дружина не могла нічого допомогти. Князь міг змінити або й покарати будь-якого представника місцевої влади, але не міг змінити її повністю.

Тому ступінь підтримки нового князя в новому князівстві був дуже незначний, і лише поступово, по мірі входження князя у курс місцевих справ, він міг зростати (це якщо князь був здібний і розумний). Місцеві ж управителі й вояки, можна думати, ділились на три групи: таких, що з ентузіазмом підтримували нового князя, таких, що вичікували, куди подме вітер, і таких, які не любили новачка і тільки перечікували у сподіваннях на іншого, «свого» князя. Від невідомого нам співвідношення цих неформальних груп залежала влада князя і – найголовніше – мобілізаційний потенціал його війська.

Чим частіше змінювались князі на столі, тим меншим впливом і повагою вони користувались, а місцеві вояки набували звички не звертати уваги на все нових і нових князів, котрі закликали їх спільно з учорашніми ворогами йти воювати проти учорашніх союзників.

В таких умовах опанування нового стола додавало князю слави і честі, але не додавало реальної сили – навпаки, вимагало додаткових клопотів, аби утримати здобуте.

І це постійно треба мати на увазі, розглядаючи наступні події, коли князі з фантастичною легкістю здобували столи і з такою ж легкістю їх втрачали.

«Великі» та «удільні» князі

Бульбо-фюрер сузір'я Великої Картоплини Лукашенко, увійшовши в роль клована, оголосив про розчленування України. Бездарний епігон навіть не згадав про московський план федералізації, так само як не уточнив, що «розчленування» відбувається виключно в його голові. Ну, відомо, хто думкою багатіє…

А я – попри сирену повітряної тривоги, котра верещала вночі – прокинувся у своїй квартирі в Києві і тому можу продовжувати (17 травня 2022 р. о 7:45).

Примітивна політична система давньої Русі відбилась у так само примітивній політичній термінології. За спостереженнями А. Горського, давня Русь не знала терміну «князівство» – на Волині він простежується з кінця 14 ст., а в Москві – лише з кінця 15 ст. Термін «великий князь» набуває реального значення в 14 ст., а термін «уділ» з'являється допіру в середині 14 ст. в Москві [*Горский А. А.* Политическое развитие Средневековой Руси: проблемы терминологии. – Средневековая Русь (М.), 2014 г., вып. 11, с. 7 – 12. Передруковано: *Горский А. А.* «Бещисленыя рати и великыя труды». – Спб.: 2018 г., с. 6 – 12. Цитую за цим передруком].

Ці спостереження слушні, і поділ давньоруських князів на «великих» та «удільних» справді деформує наші уявлення про реальні відносини.

Але позитивні пропозиції А. Г. не виглядають дуже вдалими:

> Термином «княжество» именуют без разбора три принципиально разных по характеру типа политических образований: 1) *волости* – территориальные единицы в составе Русской земли XI – начала XII вв.; 2) *земли*, на которые Русская земля распадается в XII столетии; 3) *волости* – княжеские владения в составе земель XII – XIII вв. «Княжество», таким образом, является термином псевдонаучным, не вносящим в представления о политическом устройстве Средневековой Руси ничего кроме неразберихи. Приходится признать, что современники разбирались в этом устройстве лучше историков Нового времени, используя два разноуровневых понятия (*земли* и *волости*).
>
> Место мифических «племен» и «княжеств» должны по праву занять реально существовавшие *славинии* (с оговоркой, что это византийский термин), *земли, волости* и *княжения* [с. 12].

Із цього можна погодитись лише із застосуванням терміну «княжіння» (з наголосом на персональній владі князя) замість «князівства» (з наголосом на підвладній території). Волості, котрі діляться на землі, котрі у свою чергу діляться на волості, навряд чи можуть внести ясність – навпаки, переносять ту саму плутанину, котра існувала в поняттях людей давньої Русі, в дослідження нашого часу (як у класика: всередині земної кулі є інша куля значно більшого розміру). Те саме стосується і поділу «Руської землі» на «землі» – одним і тим самим словом позначається і частина і ціле.

Вживання одного слова на позначення різних понять і є ознакою примітивності політичної термінології, котра відбивала рівень політичної культури свого часу.

Інакше підійшов до справи Мартін Дімнік, котрий у своїх книгах вживав вирази «старші князі» та «молодші князі». Такі вирази є в літописах, хоча й не застосовуються систематично. Проблема та сама, що і з «волостю». Старшинство може означати, 1, старший вік князя; 2, його генеалогічне старшинство; 3, його більшу владу в даній

ситуації; 4, постійну перевагу старшого князя (сюзерена) над молодшим (васалом). До того ж генеалогічне старшинство знову ділилось на старшинство в усьому роді Рюрика і на старшинство у «своєму роді». А що таке «свій рід», як його визначити? Чому Ольговичі – один «свій рід», а Мономашичі – три роди?

Спостерігаючи за розвитком влади князів давньої Русі, можна виділити тільки одну відносно стійку закономірність: ієрархічний характер територіального поділу. Великі територіальні одиниці, як вони окреслились в середині 11 ст., пізніше не зазнавали істотних змін. Ми не маємо, здається, жодного випадку, коли б княжіння якогось князя 12 – 13 ст. було утворено зі шматків княжінь попереднього часу. Всі такі княжіння, наскільки ми можемо про них говорити, виділялись зі складу давніших більших княжінь.

Чи мали князі давніх столиць якусь владу над «своїми» дрібними князями? Наявність такої влади дозволяла би говорити про васалітет і якийсь (дуже своєрідний) «феодалізм». Але наші джерела зовсім не показують такої незаперечної влади. Видно тільки, що дрібніші князі мусили маневрувати між потужнішими князями, і нерідко отакі «васали» опинялись у складі коаліцій, спрямованих проти своїх «сюзеренів». Тому не слід уявляти собі справу так, що князь давньої столиці (скажімо, Чернігова чи Смоленська) мав потужну владу над князем меншої столиці (наприклад, Новгорода-Сіверського чи Торопця) – таку, як глава адміністрації сучасної області має владу над главами адміністрації сучасних районів.

Із цими дрібнішими княжіннями маємо ще таку біду, що вони згадуються в джерелах дужі рідко, подекуди – взагалі по одному разу (я волію називати такі об’єкти «ефемерними»). Навіть коли маємо дві згадки, розділені кількома десятиліттями, виникає запитання: це постійне існування такого дрібного центру влади? чи навпаки, виникло – зникло, в новій ситуації знову виникло – зникло?

Із постійних змін князів у містечках довкола Києва, котрі згадуються відносно часто, видно, що скоріше мав місце другий варіант, коли містечко ставало княжінням ситуативно (є князь-кандидат, і треба його «наділити», як пише літопис). Але чи так було по всій Русі – невідомо.

Далі, ряд звісток про перебування князів у тому чи іншому містечку носить явно принагідний, випадковий характер. Як розуміти такі звістки? Чи цей князь мав постійну владу в містечку, чи тільки перебував там проїздом у той момент, коли трапилась нагода для згадки?

Наприклад, князь А захопив у сутичці князя Б в полон і відіслав його у містечко В. Типово в літературі з цього виводять, що князь А був удільним князем в містечку В, і далі виводять існування удільного князівства В як постійної політичної одиниці, котра потрапляє в переліки інших подібних одиниць і з того виходить переконлива (на поверховий погляд) картина «роздробленості» (часами навіть «феодальної»).

Оливи підливає те, що ані князь А, ані князь Б, ані містечко В більше ніде не згадуються. Може, князь А мав столицю деінде, а містечко В входило в його володіння? Чи може, князь А виконував наказ значнішого князя Д, котрий був керівником коаліції і ситуативно мав більшу владу? Кому в такому випадку належало містечко В?

І так виходить, що переліки «удільних князівств», котрі ніколи не існували одночасно, мають дуже хиткі підстави.

На мій погляд, говорити про реальне існування дрібного князівства випадає тільки за таких умов: 1, є незаперечні свідчення постійного перебування князя у своїй столиці (ну, хоча б дві таких згадки); 2, князь очолював військо свого князівства на війні; 3,

князь передав владу в цьому князівстві своєму сину чи іншому родичу, тобто князівство існувало у двох (принаймні) послідовних поколіннях.

Бажано мати всі три ознаки, але перша є абсолютно необхідною (sine qua non). Якщо переглянути з точки зору цих вимог літературні «удільні князівства», їх кількість кардинально скоротиться: відпадуть ефемерні ситуативні княжіння, а залишаться більш стійкі – такі, що можуть розглядатись як постійні фактори політики.

Висновок може бути такий: запропоновані системи поділу князів на перший і другий сорти незадовільні, оскільки такого поділу не знала давня Русь. Кожен князь пам’ятав, що він – нащадок Ярослава Мудрого і має право на будь-який стіл в межах його володінь, тобто в межах давньої Русі. Ніякої постійної влади по схемі «сюзерен – васал» ці князі над собою не визнавали, а тільки брали участь у тимчасових ситуативних коаліціях. Для кожного окремого князя участь в одній коаліції не виключала можливості наступної участі в іншій коаліції, часто ворожої щодо першої. Анархія у власному соку.

Чернігівська імперія (1198 – 1223 рр.)

Князі Ольговичі на початку 13 ст.

В цьому і подальших розділах я не буду намагатись вичерпати поставлені в заголовках питання, а тільки хочу дати загальний начерк місця князів Ольговичів у внутрішній політиці давньої Русі 1-ї половини 13 ст. (давня Русь як цілість межувала із землями, на яких переважно не було державних структур, тому й не було предмету для зовнішньої політики. В розглядуваний час лише волинські та галицькі князі мусили журитись відносинами з польськими князями та Угорським королівством.)

Пам'ятаючи про розписану і далі розбиту амфору, ми не можемо уповні з'ясувати послідовність, у який Ольговичі займали чернігівський стіл – головний престол, на який вони претендували і мабуть вважали своїм монопольним володінням (отчиною).

В 1198 р. помер князь **Ярослав Всеволодович** (Т-1), представник старшої лінії Ольговичів. Ця дата узята з київського літопису, безспірно більш компетентного у чернігівських справах; натомість в літописній традиції північно-східної Русі ця подія поставлена під 1200 роком. Коливання дат у межах двох років – це постійне явище в усьому розглядуваному періоді, і ми маємо «одну певну дату» для події переважно в таких випадках, коли маємо про цю подію тільки одне свідчення.

Після цього старшим у 9-у коліні від Рюрика залишився сіверський князь Ігор Святославич з молодшої гілки Ольговичів, і маємо звістку (Т-2) про його вокняжіння в Чернігові. Звістка походить так само з київського літопису. З цього (зокрема) епізоду в історіографії розвинено погляд про суворе дотримання родового старшинства серед Ольговичів.

Ми не маємо ніяких звісток про діяння Ігоря в ролі чернігівського князя, натомість маємо звістку 1200 р. про смерть чернігівського князя **Володимира**, за одностайною згодою дослідників – сина Святослава Всеволодовича (Т-3).

Наступна згадка з 1201 р. відзначає смерть чернігівського князя **Ігоря Святославича** (Т-4) – останнього представника 9-го коліна Ольговичів.

Далі маємо згадку про смерть чернігівського князя Олега, що помер у 1204 р. разом із сином (Т-14). Знову наше джерело не подає його роду і мусимо припускати, що він був сином Святослава Всеволодовича.

Але якщо вважати Володимира та Олега синами Святослава Всеволодовича, то вийде, що Володимир був найстаршим, а Олег – молодшим від нього. Це видно із статті 6684 (1176) року Іпатіївського літопису: Святослав Всеволодович надав допомогу синам Юрія Долгорукого у відвоюванні їх владимирської отчини, і загін чернігівських вояків очолив князь Володимир Святославич. Коли Михалко і Всеволод Юрійовичі здобули Владимир, Святослав відправив до них їх княгинь, що залишились були в Чернігові, і супроводжував їх князь Олег Святославич. Доручення Володимира було значно відповідальнішим за доручення Олега, і тому я вважаю Володимира старшим братом.

Всі епізоди (Т-2, Т-3, Т-14) в усіх літописах подано однаково: і Володимир, й Ігор, і Олег – «чернігівський князь», тобто такий, що княжив у Чернігові. Ніяк не можна розуміти цього виразу як «хтось із чернігівської княжої гілки»:

1. одиницею обліку князів був рід, а не князівство. Представники Ольговичів княжили не тільки в Чернігові, але також у Києві, Великому Новгороді й Галичі.

2. У владимирських літописах ми все бачимо «Ольговичів». Якби владимирський літописець мав на увазі приналежність князя до роду Ольговичів, він так і написав би, а «чернігівський» означало конкретний стіл.

Намагаючись зліпити оці звістки в якусь цілість, ми мусимо припустити таку послідовність посідання чернігівського стола:

– Ярослав († 1198 р.);
– Ігор († 1201 р.);
– Володимир (відомий від 1175 р. – † 1201..1202 р., дата Т-2 хибна);
– Олег (відомий від 1175 р. – † 1204 р.);
– Всеволод Чермний (відомий від 1178 р. – † 1212 р.);
– Гліб (відомий від 1179 р. – † після 1215 р.);
– Мстислав (відомий від 1182 р. – † 1223 р.).

В такій послідовності сини й онуки Святослава Всеволодовича виступають на історичній арені, і в такій послідовності вони сходять з неї. Періоди, коли вони посідали чернігівський стіл, не можна окреслити.

Така відносна стрункість досягнута ціною передатування однієї звістки Т-2, і я вважаю так ціну прийнятною.

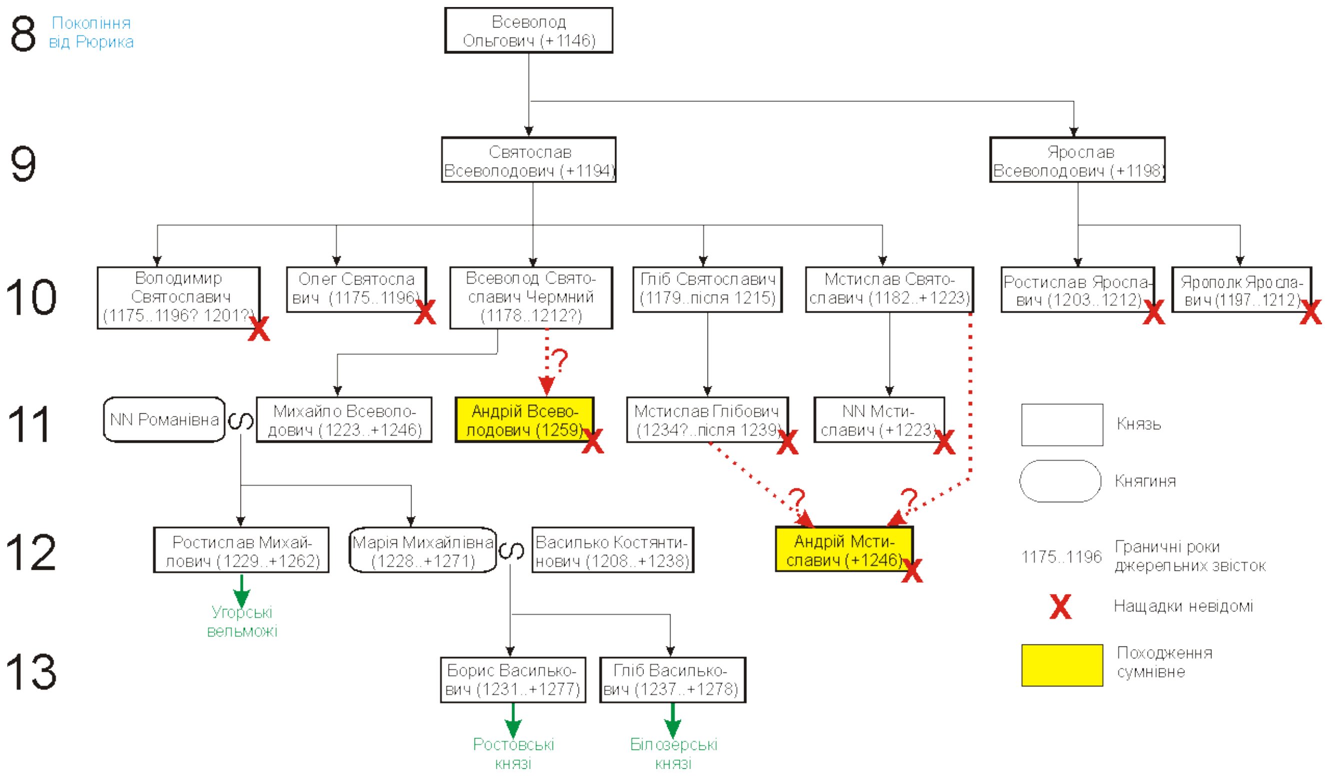
Інша можливість – залишити Т-2 на місці і рахувати дві чернігівські каденції Ігоря, розділені каденцією Володимира. Для цього треба припустити, 1, що Володимир зумів якось зігнати Ігоря з чернігівського стола; 2, що Ігор після смерті Володимира зумів знову посісти чернігівський стіл. Для цих припущень ми не маємо ніяких вказівок у джерелах. Тому я вважаю, що побудова з одним припущенням ліпша за побудову із двома припущеннями.

Слід звернути увагу – упродовж 7 років (1198 – 1204) літописи відзначають смерть 5 чернігівських князів (Ярослава, Ігоря, Володимира, Олега та його сина). До того ж, якщо покладатись на запис про смерть Олега та його сина, то слід думати, що обидві події відбулись у дуже близькому часі й, мабуть, мали одну причину. Факт досить дивний і, здається, не має близьких аналогій. З одного боку, нічого не згадується про насильницький характер смертей, а з другого – нема згадок і про якусь епідемію.

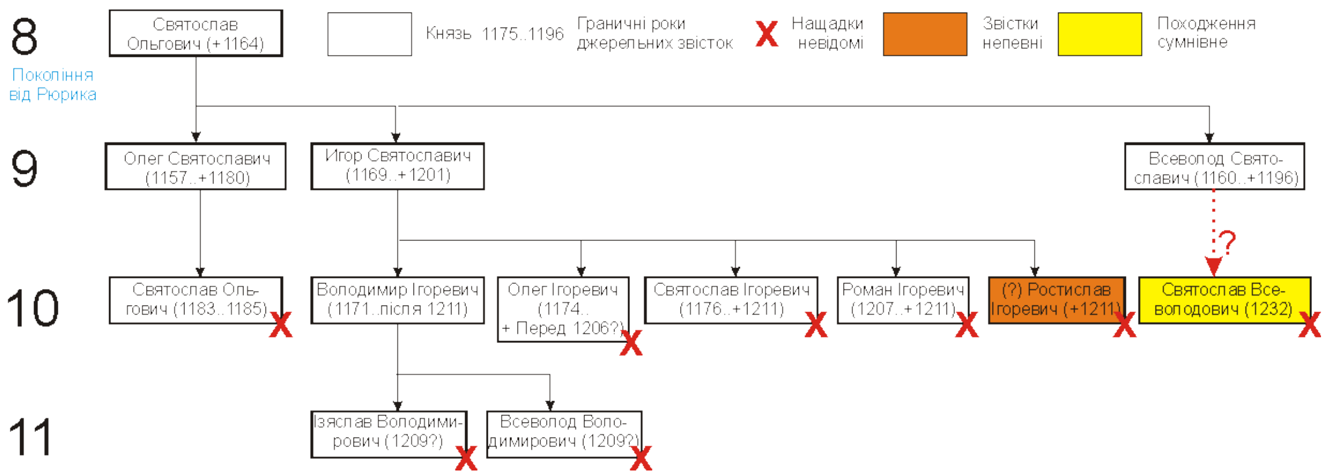
Єдине, що спадає мені на ум – що тут маємо справу із хворобою заразною, але не епідемічною. Такі хвороби нині відомі, наприклад, лихоманка Ебола – вірусна хвороба з частими смертельними випадками; але швидка смерть хворих заважає вірусу поширюватись і вражати ширші групи людей. Можна думати, що якісь мікроорганізми такого роду потрапили, наприклад, у криницю, з якою брали воду для княжого двора у Чернігові…

Я припускаю, що владимирський літописець не мав точної інформації про зміни внутрішньої ситуації в Чернігівському князівстві, і відтак у записах 1201 – 1206 років фігурує якесь «колективне керівництво» Ольговичів, без конкретизації – кого персонально вважали учасниками цієї групи (Радз-3 – 9; ЛПС-4, 6, 8, 10 – 14, 16; Лавр-4, 6, 8, 10 – 12, 14 – 18). Два рази вираз «Ольговичі» зустрічається у новгородському літописі (можливо, під впливом прийнятої у Владимирі термінології, Новг-1, 2). Хроніка Романовичів такого поняття не знає.

На наступних **генеалогічних схемах** подано окремо старшу і молодшу гілки князів Ольговичів середини 12 – середини 13 ст.

Генеалогія Ольговичів (старша гілка)

Генеалогія Ольговичів (молодша гілка)

В цих генеалогіях багато спірного і суперечливого, особливо в пізніх поколіннях, які власне для нашої теми найважливіші. Генеалогічна позиція деяких князів з числа Ольговичів не може бути встановлена, до того ж в нашій історії виступатимуть і зовсім «бездомні» князі, походження яких невідоме. Я подаю схеми з довідковою метою, скоригувавши їх відповідно до своїх спостережень над джерелами.

Отже, в 10-у поколінні Ольговичів ми маємо в старшій гілці синів Святослава Всеволодовича: Володимира, Олега, Всеволода Чермного, Гліба, Мстислава, та синів Ярослава Всеволодовича – Ростислава й Ярополка. В молодшій гілці маємо синів Ігоря Святославича – Володимира, Олега, Святослава, Романа, Ростислава (існування якого визнають не всі дослідники), та сина Всеволода Святославича – Святослава. В такому порядку старшинства, який я вважаю правильним, князі подані у генеалогічній таблиці Л. Є. Махновця, доданій до «Літопису Руського» [К.: 1989 р.]; інші довідники [*Войтович Л. В.* Князівські династії східної Європи. – Льв.: 2000 р., розділ 3.7; *Войтович Л. В.* Княжа доба: портрети еліти. – Біла Церква: 2006 р., с. 404 –

405] та Вікіпедія подають послідовність Олег – Всеволод – Володимир – Гліб – Мстислав (на мою думку, помилково).

Всього маємо цілих 13 душ, котрі були Ольговичами і теоретично могли входити у групу, яку мав на увазі владимирський літописець. Але персональна роль цих князів у наступних подіях не може бути встановлена, бо вона була невідома навіть сучасникам тих подій.

І тільки від 1206 р. (Т-24) лідером корпорації Ольговичів виступає **Всеволод Чермний** (владимирський літописець постійно іменував його *Чермним*, тобто рудим, на відміну від свого пана – теж Всеволода. Цим він значно полегшив нашу роботу! Так звав його й новгородський літописець, натомість хроніст Романовичів цього прізвища не вживав). Останній раз він згадується в 1212 р. (Т-68) і мабуть помер в тому самому році. Це можна вивести з тієї обставини, що він, програвши битву під Вишгородом, утік за Дніпро, і більше за нього не чути. Принаймні, в Чернігові переможці його не застали (Т-70).

Перша війна за галицьку спадщину (1201 – 1203 рр.)

Станом на 1201 р. Ольговичі відчували зниження своєї політичної ваги у порівнянні з добою Святослава Всеволодовича († 1194 р.), який був київським князем і більш-менш успішно грав роль сюзерена усієї Русі. Традиційним об'єктом їх експансії мав би стати Київ, але десь в останніх роках 12 ст. помер останній представник династії галицьких Ростиславичів – князь Володимир Ярославич…

Русь в 1237 р.

Для картосхеми використано основу з [Вікіпедії](#).

Галицька земля, котра до того була зразком внутрішньої політичної стабільності, вступила в останню фазу свого розвитку – фазу анархії, яка скінчилась у 1241 році зі знищенням Галича татарами. Але до цього ще було далеко, а наразі представники

молодшої гілки Ольговичів пригадали, що вони – сини князя Ігоря і невідомої нам на ім'я сестри Володимира (Ярославни зі «Слова о полку Ігоревім») і таким чином мають право на галицьку спадщину як онуки Ярослава Осмомисла (спадкоємці по кужелю, як тоді казали).

На шляху їх амбіцій до галицького стола стояв енергійний і сильний волинський князь Роман Мстиславич, один з чільних діячів давньоруської Руїни, який після смерті Володимира Галицького посів галицький стіл, не маючи до нього ніякого права, окрім старорежимного res nullius cedit primo occupanti – нічия річ належить першому, хто нею заволодів.

На цьому місці треба зробити застереження. Примітивна політична культура давньої Русі не знала ніякого писаного державного права – тільки право звичаєве, котре дослідники намагаються реконструювати, розглядаючи стосунки між князями. Основними елементами цього звичаєвого права були, 1, виключне право князівської верстви на посідання влади; 2, право будь-якого князя посісти будь-яке князівство.

Останнє право було постійним джерелом анархії, і його навіть намагались обмежувати постановами на кшталт «нехай кожен тримає свою отчину». Але якщо писаний закон можна скасувати чи оновити, то звичаєве право скасувати не можна – і воно залишалось джерелом анархії.

Отже, основою державного права давньої Русі, як і будь-якого іншого права, було право сильного, котре так і не набуло виразної письмової форми, а тим більше не утворило ніяких інституцій. В 1088 році було засновано Болонський університет, але князь Всеволод Ярославич, котрий правив на той час у Києві, на це не зважав. В 1117 році було засновано університет в Пармі, але київський князь Володимир Мономах і на це не зважав. В 1167 р. було засновано Оксфордський, а в 1175 р. – Моденський університети, що знову залишилось без уваги з боку наших Мстиславів, Святославів та Ростиславів. Київський університет було засновано допіру в 1834 році, а Конституційний суд – в 1996 р. Тому ці дві останні інституції не вплинули на боротьбу за галицьку спадщину.

Конкретно у справі цієї спадщини треба зауважити, що успадкування по кужелю в усій попередній історії Русі не застосовувалось – не тому, що не було князів, котрі не залишали синів, але тому, що завжди було досить інших претендентів на опорожнені столи. І ці претенденти вирішували свої суперечки силою. З цієї точки зору право Романа до Галича було ніяк не меншим за права інших князів.

Отже, щоб вигнати Романа з Галича, Ольговичі уклали союз із київським князем Рюриком Ростиславичем (з роду смоленських Ростиславичів), тимчасово відмовившись від претензій на Київ.

Союзники зібрались у Києві, наміряючись іти на Галич проти Романа (Т-5). Можна припускати, що вони затримались у Києві, очікуючи на мобілізацію своїх сил з Київщини.

Але Роман не чекав склавши руки – він змобілізував як галицькі, так і волинські загони і швидким маршем рушив на Київ (Т-6). На цьому місці варто зауважити, що опис війни ми маємо у владимирських літописах, і слід припускати, що Всеволод Владимирський мав інформацію з табору Романа, або й від самого Романа, а не мав інформації з табору Рюрика й Ольговичів. Тому ми краще знаємо, що робив Роман, а не знаємо, що робили його противники. Я припускаю навіть, що цей похід був плановим, таким, що не вимагав ніякої зовнішньої спонуки у вигляді інформації про переговори в Києві, але літопис реферує справу як відповідь Романа на загрозу.

Коли Роман вступив у Київщину, на його бік перейшли чорні клобуки та містечка південної Київщини. Таким чином, оголошена Рюриком мобілізація пішла на користь не йому, а його ворогові. Анархія у власному соку, нічого більше.

Роман вигнав з Києва своїх ворогів: Рюрика – до Овруча, котрий весь час був базою Рюрика на Київщині, а Ольговичів – до Чернігова (Т-7). Київ було передано незначному князю з волинської династії – Інгвару Ярославичу (Т-8). Передано – ким? Владимирський літописець зазначив: «**Всеволод** [Владимирський] і Роман посадили у Києві Інгвара Ярославича», називаючи свого сюзерена на першому місці. Але ніяких сил Всеволода у цій війні не було (інакше він міг би посадити в Києві когось із своїх синів).

Як перебіг самої війни, так і особа київського «зиц-председателя Фунта» показують, що це була акція самого Романа, а «примкнувший к ним ~~Шепилов~~ Всеволод» обмежився споглядання. Однак навіть в такому вигляді союз Романа і Всеволода міг здаватись корисним обом князям: Роман міг вбачати у Всеволоді якусь противагу Ольговичам на північному сході, а Всеволод міг дивитись на Романа як на провідника свого впливу на півдні Русі. Інша справа, що реальних наслідків цей союз не мав.

Отже, кампанія 1201 року закінчилась повною перемогою Романа. Він оборонив свою галицьку здобич перед іншими претендентами і навіть поширив свій вплив на Київ.

Однак його противники не збирались складати зброю. Здається, навпаки – нещастя тільки згуртували коаліцію Рюрик + Ольговичі, до якої приєднались і половці (Новг-1 називає їх вождями Кончака та Данила «Баковича» – мабуть, Кобяковича).

2 січня 1203 року війська коаліції здобули Київ (Т-9). Літопис малює драматичну картину грабунків і насильств, яка, з одного боку, несе виразні сліди літературного шаблону, а з другого – може відповідати дійсності. Що ж дивного в тому, що подібні ситуації описуються подібними словами?

При цьому слід звернути увагу: **половці** здобули Київ! Не виключно своєю силою, але таки здобули, чого раніше не тільки не бувало, а й уявити було неможливо. Ті самі половці, яких Володимир Мономах загнав був аж за Кавказ – тепер грабують столицю Русі! І в подальших подіях ми будемо бачити зростання воєнної і політичної половців.

А де ж був наш «зиц-председатель» – Інгвар? Про нього в цьому епізоді немає згадки, і мабуть він утік із Києва заздалегідь, не чекаючи приходу ворогів. Він був першим (у 13 ст., принаймні) щуром, який утік з небезпечного місця, покинувши столицю напризволяще. Надалі ми часто будемо бачити таку поведінку князів, котра цілком вписується у поняття *анархії*.

Натомість маємо згадку, що у Києві було захоплено князя Мстислава Володимировича (Т-10). Довідники вважають його сином Володимира Мстиславича, котрий княжив у Дорогобужі на Волині і помер у 1171 р. Згадки про нього в Іпатіївському літописі стосуються 4 чв. 12 ст., і вважається, що він продовжував володіти Дорогобужем. Якщо так, то можна припустити, що Роман надіслав Мстислава з якимось загоном до Києва, щоб підсилити оборону, але ця справа не повелась.

Ростислав Ярославич відвів полоненого князя до Сновська (Седнева). З цього деякі історики висновують, що Ростислав був **князем** у Сновську [*Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у 12 – 16 ст. – Льв. : 1996 р., с. 70, і пізніші праці цього ж автора]. Текст літописного повідомлення не дає для такого припущення ніякої підстави.

Слід думати, що Ольговичі примусили полоненого Мстислава до якоїсь угоди чи навіть спілки, так що пізніше, у березні 1205 р., Мстислав мусив виправдовуватись перед Всеволодом Владимирським за те, що **приєднався** був до Ольговичів (Т-16).

У Києві знову запанував Рюрик.

Роман, зазнавши невдачі у війні, удався до дипломатії. Через півтора місяці після зміни влади в Києві, 16 лютого 1203 р., він зустрівся з Рюриком в Овручі і запропонував останньому розірвати спілку з Ольговичами та половцями і просити Києва у Всеволода Владимирського (Т-11). Намір Романа був цілком очевидний – ізолювати Рюрика, змінивши небезпечний (як виявилось) союз з Ольговичами на гарантії Всеволода.

Рюрик погодився і дав урочисту клятву (цілував хрест) – кому? Владимирський літописець пише тут неймовірну річ: «И целовал Рюрик крест к **великому князю Всеволоду, и к сыновьям его**, и к Роману» (ЛПС-10). Уявіть собі – стоїть Рюрик, перед ним священик із хрестом, далі Роман і чільні мужі обох князів, і от Рюрик цілує хрест до порожнього місця (ну, до Всеволода, якого ані особисто нема, ані його послів), потім знову цілує хрест до порожнього місця, де мав би бути князь Костянтин Всеволодович, і до наступного порожнього місця, де мав би бути князь Юрій Всеволодович, і до порожнього місця, де мав би бути князь Ярослав Всеволодович (у Всеволода було більше синів, але ці троє на той час точно були повнолітніми). І тільки після цього доходить черга до цілування хреста до Романа.

Не думаю, щоби так могло бути, але принцип «градоначальнического везде-первоприсутствия» владимирський літописець проводив систематично і тулив ім'я свого патрона скрізь, де тільки можливо і (як в даному випадку) навіть неможливо. І з цього історики виводять приємний для московського національного гонору величезний вплив Всеволода Владимирського на події в усій Русі.

Літописець з цієї нагоди навіть склав короткий панегірик христолюбивому Всеволоду, котрий погодився на запропоновану комбінацію (ЛПС-10а). Простою мовою, Всеволод зрозумів, що не має інструментів впливу на ситуацію довкола Києва, і якби він не погодився, князі південної Русі все одно зробили би, як ухвалили – тільки уже без ніякої пошани до Всеволода.

Цей план і було реалізовано, з тим істотним і некорисним для Романа доповненням, що й Ольговичі були включені в цю систему миру та гарантій. Літописець зазначив: «Прислал Роман мужа своего к великому князю Всеволоду, моля об Ольговичах, дабы **их принял в мир**» (Т-12). Така конструкція миру здавалась більш надійною, бо включала всі політичні сили.

Отже, в результаті першої галицької війни (1201 – 1203 рр.) Ольговичи зберегли свої володіння, Роман поширив свій вплив на Київщину, а володіння Рюрика скоротились до самого Києва. Це було неначе друге видання дуумвірату Святослава Всеволодовича і того ж Рюрика, тільки тепер Рюрик грав роль Святослава, а Роман – Рюрика.

Процедура укладання багатостороннього миру затягнулась на довгий час, і маємо про неї цілих два повідомлення (Т-12, Т-15). Оскільки в угоді було чотири сторони, і кожна мала дати клятву кожній іншій, всього мало би бути 12 клятв. В першому повідомленні (мабуть, з весни 1203 р.) маємо клятву Ольговичів до Всеволода, дану перед послом останнього Михайлом Борисовичем. Всеволод зі свого боку дав клятву послу Ольговичів. Далі скоромовкою згадано про клятви Рюрика й Романа до Ольговичів. Всього – 4 клятви із 12.

До наступної порції клятв дійшло майже через два роки. 6 лютого 1205 р. Ольговичі цілували хрест до Всеволода (знову?) та його синів. Точна дата стосується, безумовно, саме цієї події, але мені здається неймовірним, щоб Ольговичі усім гуртом подалися до Владимира особисто приносити клятву. Думаю, вони надіслали посла (послів?). До цього приєднано запис про клятву Ольговичів до Романа (5-у з проектованої серії), дату якої важко зміркувати. Можливо, вона була принесена раніше, а у Владимирі дізнались про неї тільки від посольства Ольговичів.

Ця урочиста і вельми складна процедура не мала ніякої ваги, що також слід розцінювати як одну з ознак анархії.

Дуже скоро, ще в процесі затвердження цієї загальної мирної угоди, вона зазнала повного краху. «Нестатечная приязнь вовку з бараном» – сказав з подібного приводу пізніший Самовидець Руїни. Виглядало це наступним чином.

Нова коаліція у складі Рюрика Київського, Романа Волинського, Ярослава Всеволодовича Переяславського (але без Ольговичів!) вирушила в похід на половців, щоби на ділі закріпити розрив Рюрика з половцями. Це було десь навесні 1203 року, бо літопис Переяславля Суздальського зазначив, що половці дуже охляли після суворої зими. Повернувшись з успішного походу до Трипілля, Роман – ні сіло ні впало – схопив Рюрика та його синів і примусово постриг Рюрика в ченці. Орієнтовно можна думати, це сталось у травні 1203 року.

Літописець не подав ніяких мотивів такого нечуваного в історії подвигу (оце вперше під час походу на половців руський князь зумів захопити в полон аж трьох руських князів) і обмежився посиланням на диявола. Диявол – відома річ! – істота дуже погана, але на нього часто скидають і такі вчинки людей, у яких він зовсім не винуватий, як в даному випадку. Можемо сміливо припустити, що вся політика Романа була лукава, і він, цілуючи хрест до Рюрика, уже мав готовий план – приспати пильність свого суперника і при добрій нагоді скористатись тією перевагою, котру завжди має порушник клятви перед тим, хто клятви дотримується.

Так чи інакше, у такому виді спорту як захоплення в полон руських князів, Роман посів друге місце після Кончака, який в 1185 р. захопив одразу чотирьох князів.

І от такого опришка – sans foi ni loi – пізніші фантазери виставили на роль «політичного реформатора» і «автора конституційного проекту» (списаного з германської «Золотої булли» 1356 року з її **шістьма** курфюрстами). Аякже, такий вам зреформує політичну систему!

Роман відпровадив свою здобич у Галич. Кого він призначив київським князем замість Рюрика – наші джерела не знають. Всеволод Владимирський вирішив, що настав час втрутитись і якось врегулювати ситуацію на Подніпров’ї, тим більше, що Рюрик приходився йому сватом, а Ростислав Рюрикович – зятем. Він відправив у Галич посла. Можна думати, що максимальною вимогою була реституція Рюрика на київському столі, на що Роман не погодився.

Але Роман був змушений відпустити синів Рюрика і визнати київський стіл за Ростиславом Рюриковичем. Сам же Роман залишився при ~~розбитому кориті~~ князі-ченці Рюрику. Можна припускати, що ця нова комбінація наступила десь восени – взимку 1203 чи навіть на початку 1204 року (з огляду на 1 300 км віддалі між Владимиром та Галичем).

Ані воєнна сила, ані дипломатія, ані підлість – нічого не допомагало Романові заволодіти київським золотим столом! Це була якась fata morgana, котра віддалялась від нього при кожній спробі до неї наблизитись.

А що ж Чернігів та Ольговичі? В сухому підсумку цієї першої війни за галицьку спадщину вони нічого не здобули, але й нічого не втратили. З боку Владимирського князівства вони мали деяку гарантію нейтралітету, з київсько-смоленськими Ростиславичами намагались утримувати союз (не завжди щасливо), із галицьким князем Романом вони ворогували.

… У цей же час на верхів'ях ріки Керулен дрібний розбійник Темучжин, син так само дрібного розбійника Єсугея, провадив свою дрібну війну із мало відомими розбійниками *татарами*. І ця «війна» не все була щасливою для Темучжина, бо якийсь один (один!) татарин замалим не зарізав Толуя, молодшого сина Темучжина (в порядку кровної помсти). Якби Темучжин і надалі бавився б у розбійницькі та контр-розбійницькі операції, то на Дніпрі, у 5 000 з гаком кілометрах на захід, могли би ним не журитись. Але щось там, на верхів'ях Керулена, пішло не так…

Друга війна за галицьку спадщину (1205 – 1206 рр.)

Ситуація, котра склалась на кінець 1203 року внаслідок першої війни за галицьку спадщину, не тривала довго.

Восени 1204 року помер чернігівський князь Олег (Т-14), що не зрушило політичної ситуації. Можна думати, що Олег, бувши деякий час чернігівським князем, не відігравав істотної ролі в політиці. Можливо, мав рацію владимирський літописець, котрий все писав про «колективне керівництво» Ольговичів, не виділяючи нікого поіменно.

Ознакою мирних відносин Ольговичів зі Всеволодом Владимирським може служити перебування чернігівського єпископа Ігнатія у Владимирі в березні 1205 р. (Т-16) – він згаданий у літописі з нагоди смерті Марії, дружини Всеволода.

Натомість загибель Романа Мстиславича у поході до Польщі (19 травня 1205 р., Т-17) зрушила цілу лавину!

Перш за все, Рюрик утік зі свого ув'язнення, скинув чернецтво і повернувся на київський стіл. Якщо повертатись на київський стіл для нього була не першина – він робив це дев'ять (!) разів, установивши абсолютний рекорд у цьому виді змагань, – то скидати чернецтво давньоруським князям раніше не доводилось. Виходить, що і в Рюрика не все було гаразд із *foi*, а може, навіть і з *loi*.

Можна думати, що з вокняжінням Рюрика в Києві пов'язаний і перехід його сина Ростислава до Вишгорода (Т-22). Припускаю, Ростислав не став говорити: «Кошти на твоє постриження витрачені – немає в мене батька», а без вагань поступився своїм місцем. Фактом залишається перемога родинної солідарності над іншими законами та звичаями.

Далі з Галича довелось тікати княгині – удові по Роману, разом з малими синами Данилом, якому було ледве 4 роки, та 1.5 – 2-річним Васильком. Ми бачимо, що галичани ненавиділи Романа і тільки терпіли його владу, але не вважали його своїм. Нічого подібного в попередній історії Русі ми не бачили. Коли княгиня Ольга лишилась удовою із трирічним Святославом (945 р.), вона з Києва не тікала…

Ольговичі теж піднялися на нову боротьбу за галицьку спадщину. Вони прийшли до Києва, де вже сидів Рюрик (Т-19) і уклали з ним договір – іти походом на Галич (Т-20). При цьому князі взаємно цілували хрест. Орієнтовно можна думати, що це було улітку 1205 року.

Попереднє хресне цілування між тими самими діячами (з весни 1203 р.) уже було ні до чого – воно протрималось, бодай формально, трохи більше як два роки. Ніяк не

можна було сподіватись, що нове цілування простоїть довше, але дійсність перевищила навіть такі скромні вимоги…

Безчельна політика Романа привела таки Рюрика (а з ним і весь рід смоленських князів) у стан його ворогів, змусивши їх згуртуватись і тимчасово полишити суперництво за Київ.

Деякі подробиці цієї першої кампанії нової війни подають Лаврентіївський літопис (Лавр-11, 12) та хроніка Романовичів (Іпат-2, 3). Якщо перший з літописів подає загальний огляд кампанії – неначе звіт Генерального штабу, то другий містить елементи свого роду «фронтової правди», записуючи дрібні деталі, що не мали впливу на перебіг війни, але подають про неї живе враження.

Отже, владимирський літописець знав про участь Ольговичів у поході, а не знав про роль угорців і половців. Хроніст Романовичів знав про угорців і про половців, але не знав про Ольговичів.

Галичани, **не маючи князя**, зуміли зорганізуватись і зустріти ворога на кордоні князівства, на Сереті (Микулинці лежать у 80 км на північний схід від Галича, а в 400 км на південний захід від Києва). Знаючи, що головним обов’язком князя була власне організація збройних сил і командування на війні, оце порушення князівської монополії виглядає ознакою чогось нового. Галичани випробували, чи не зможуть вони прожити без князя.

Панорама городища давнього Галича (с. Крилос).
Фото М. І. Жарких 10 серпня 1990 р.

Битва на Сереті скінчилась на користь антигалицької коаліції, і її війська приступили до самого Галича. Виявилось, що він обсаджений угорською залогою, і прихильники коаліції з числа галичан «не посміли нічого вчинити». Руське місто віддало перевагу угорським окупантам перед «своїми» князями – теж нова риса політичного життя.

Можна думати, що здобувати Галич силоміць не входило в плани керівників коаліції, і коли вони побачили, що Галич не збирається відкривати їм ворота – вони повернулись до себе (Т-21). Ця кампанія тривала орієнтовно упродовж осені 1205 року.

До часу повороту з цього походу належить звістка про Білгород (Т-23; йдеться про давньоруське місто, де сучасне село Білогородка, 22 км на захід від Києва). Якщо вірити стилізації «Літопису Юрія Всеволодовича», Рюрик віддав Білгород у володіння Ольговичів (цілої корпорації, а не когось персонально), а вже Ольговичі між собою вирішили, що там має княжити Гліб Святославич. Я думаю, це була спроба зміцнити антигалицьку коаліцію і заохотити Ольговичів до подальших зусиль. Але поки що стало

на перерозподілі зон впливу всередині коаліції. Рюрик же опинився в ролі того казкового героя, що годував дивного птаха своїм власним м'ясом – тільки би долетіти до бажаної мети…

Коаліція любителів галицького стола не збиралась відмовлятись від свого плану. Десь у березні наступного, 1206 року Ольговичі скликали у Чернігові з'їзд у цій справі (Т-24). Тут ми вперше бачимо персоніфікацію декого з Ольговичів. Старша гілка представлена Всеволодом Святославичем (владимирський літописець постійно називав його Чермним, щоб відрізняти від Всеволода Владимирського), молодша ж – Володимиром Ігоровичем.

Важливо, що наше джерело зараховує до Ольговичів представників як старшої, так і молодшої гілок цього роду. Це, здається, єдина виразна вказівка. Також варто зауважити, що ні тут, ані пізніше ми не зустрічаємо звісток про князя Олега Ігоровича, про народження якого повідомив Іпатіївський літопис під 1174 роком. Він був наступним після Володимира сином Ігоря, і з мовчання джерел про нього можна виснувати, що на час розглядуваних подій він уже помер.

Коаліція зміцнилась коштом смоленського князя Мстислава Романовича, який також прибув до Чернігова разом зі своїми небожами.

Що це за небожата? Мстислав мав одного брата – Ярополка, про синів якого (небожів Мстислава у стислому розумінні) ми нічого не знаємо. Хіба би тут мались на увазі якісь молодші князі зі смоленського дому, теж мало відомі.

Із Чернігова війська коаліції вирушили на Київ. Тут до них приєднався Рюрик зі своїми синами – Ростиславом та Володимиром, і берендеї з-над Росі (Т-25). Отже, коаліція включала всі сили, які тільки можна було стягнути з південної Русі. Тільки переяславський князь Ярослав Всеволодович утримався, і цього йому не подарували!

Більше того – Лаврентіївський літопис натякає, що коаліція мала домовленість із кимось з польських князів. Він побіжно згадує: «А звідтам ляхи пішли на Володимир». Якщо коаліція наступала зі сходу, то «звідтам» – це з якогось іншого боку, найімовірніше, просто із заходу.

Про ці ворожі дії поляків ми більше нічого не знаємо, але навіть якщо вони обмежились демонстрацією чи обіцянкою виступити, це надзвичайно ускладнювало ситуацію Галичини й Волині, змушених оборонятись на два фронти.

Дальший хід війни владимирський літописець подає так:

> Галичани з Романовичами почули, що звідусіль іде на них сильне військо і дуже перелякались. І послали до [угорського] короля, просячи в нього допомоги.
>
> Король, почувши, що йдуть усі руські князі на Галич, а звідси йдуть ляхи, зібрався весь і пішов з ними через гори [в МЗ1492 тут ясніше: «совокупившеся вси (виходить, руські князі та ляхи), и поиде к **ним** черес горы» – ПСРЛ, т. 25, с. 105].
>
> Романовичі, побачивши у землі великий заколот, злякалися і, [не] дочекавшись короля, втекли з Галича до Володимира до отчини своєї [оцього **не** немає в ЛЛ, мабуть випадковий пропуск, відновлений в МЗ1492 (ПСРЛ, т. 25, с. 105)].
>
> Король, перейшовши гори і почувши, що ляхи йдуть до Володимира на допомогу Ольговичам, пішов їм напереріз до Володимира.
>
> Ольговичі, увійшовши в їх [Романовичів] землю і почувши, що король стоїть біля Володимира, не наважилися йти до Галича і так стояли багато днів: ані король не приступав до Галича, ані Ольговичі.

Король же, замиривши ляхів, пішов за гори, Ольговичі ж пішли назад, бо обидві сторони стомилися [переклад приблизний: «бяху бо ся обои устояли» – ЛЛ, «обстояли» – МЗ1492].

Галичани ж, побачивши, що король іде геть, злякались руських полків (якщо вони повернуться на них знову, а князя в них немає), подумали й послали таємно по Володимира Ігоровича.

Володимир же, одержавши вість від галичан, потайки від своєї братії вийшов з табору [*украдеся из полков от своее братьи*] і поспішив уночі до Галича (бо стояли полки за два дні від Галича).

Король перед тим, порадившись із галичанами, послав у Переяславль по Ярослава Всеволодовича, і очікували на нього два тижні. Ярослав же поспішав з Переяславля до Галича і почувши, що Володимир в'їхав до Галича за три дні перед ним, повернувся назад до свого Переяславля. [Тут не ясно, як міг король, не приступаючи до Галича, порозумітись із галичанами, ще й гінця свого послати по Ярослава.]

Всі князі, почувши, що Володимир поспішив до Галича, повернули назад і прийшли у Київ [ЛЛ, 6714 р.].

З цього оповідання можна зміркувати, що коаліція мала намір діяти проти Галича, залишивши полякам діяти на Волині. Втручання угорського короля, який зумів, не вступаючи в бойові дії, примусити поляків до відступу, було несподіваним для союзників і змішало їх плани.

Маючи значні сили, вони зупинились неподалік від Галича, не знаючи, що почати. Мабуть, серед численних князів – учасників коаліції не було одностайності, а була взаємна недовіра.

Цим зволіканням скористався Володимир Ігорович, який увійшов у сепаратні переговори з галичанами і зайняв галицький стіл. У такий спосіб він завадив реалізації другої частини мирного плану короля Андрія – передати галицький стіл Ярославу (чим зміцнилась би накреслена в попередні роки вісь Галичина – Владимир).

Як видно з наступних датованих подій, це сталось не пізніше липня 1206 р.

Хроніст Романовичів знав про ці події значно менше (Іпат-4) і оповідав про них **надзвичайно** неясно. Надзвичайно – на тлі загальної, середньої неясності хроніки:

Коли ж минуло трохи часу, то привели [хто? Л. Махновець думав – *галичани*, але може бути, що й Ігоровичі] Кормильчичів, що їх загнав був [куди?] великий князь Роман за невірність, – вони бо вихваляли обох Ігоровичів [чому *обох*? Ігоровичів було принаймні троє, а може й четверо. Інших не вихваляли?]. І, послухавши їх [Кормильчичів?], галицькі бояри послали по них [Ігоровичів?], і посадили їх: у Галичі – Володимира, а Романа – у Звенигороді. Княгиня ж Романова, узявши дітей своїх, утекла в [город] Володимир.

Хроніст не знав ані про Рюрика, ані про дії поляків та угорського короля, ані про план із князем Ярославом. Спільна точка обох літописів тільки одна: Володимир Ігорович посів галицький стіл за порозумінням з місцевим боярством.

Натомість він знав те, що не дійшло до владимирського літописця: якісь давніші (ще за життя Романа) контакти галицьких бояр з князями Ігоровичами, утвердження Романа Ігоровича у Звенигороді, похід Ігоровичів на Володимир, вигнання звідти Романовичів і вокняжіння там Святослава Ігоровича (Іпат-5).

Отже, Ігоровичі опанували основні центри Галицького князівства. Вони навіть перевиконали план, вигнавши Романовичів не тільки зі спірної Галичини, але й з їх

безспірної отчини – Волині. Можна припускати, що це сталось у серпні або в осінні місяці 1206 р.

Але жадібність багатьох згубила, і наша історія це підтверджує.

Перш за все, краківський князь Лешко Білий надав захист безталанній родині Романа і отримав постійну – цілком законну в очах людей того часу – притоку втручатись у справи Русі під приводом реституції Романовичів.

Таку саму притоку отримав і угорський король Андрій.

Ще гірше повелося решткам антигалицької коаліції, котра змушена була повернутись до Києва без ніякої вигоди для себе. «Як же так?» – подумав Всеволод Чермний і… вигнав свого союзника Рюрика з Києва та Київщини (Т-26). Знову можна говорити про нестатечну приязнь, але якщо Роман справді був вовком, то чи був ним Всеволод? Чи тільки підвивав по-вовчи, міркуючи, що так належить, коли живеш між вовками?

Аби винагородити свого союзника – Мстислава Романовича і внести розкол в смоленський князівський рід, Всеволод віддав Мстиславу Білгород (виходить, забравши його у свого брата Гліба).

Легкий успіх окрилив Всеволода, і він вигнав з Переяславля князя Ярослава Всеволодовича і посадив на його місці свого сина (Т-27). Виявилось, що Ярославу не забули його спроби вихопити галицький стіл з-під носу коаліції («Галича не шукай під братією моєю» – наказав йому на прощання Всеволод, Лавр-16). Ярославу довелось повернутись до батька у Владимир (ЛЛ пише: «у Суздаль», але добре відомо, що політичним центром князівства був Владимир. Думаю, *Суздаль* тут – назва землі, як придніпровська *Русь*, а не конкретного міста).

Для хронології цих подій маємо точну дату: 22 вересня 1206 року Ярослав прибув до батька у Владимир. З огляду на віддаль 930 км, яку мав проїхати при цьому Ярослав, він вирушив з Переяславля десь 20..25 серпня, а ультиматум Всеволода можна покласти на середину серпня. Звідси виходить дата опанування Києва – кінець липня чи 1-а половина серпня 1206 р.

На цьому місці треба наголосити: літопис не подає імені Всеволодового сина. Дослідники автоматично приймають, що ним був Михайло, і на цій підставі починають його політичну біографію з 1206 року (Вікіпедія, перевірено в листопаді 2018 р.).

І першим з цих дослідників виступив автор Никонівського літопису (Ник-25). Йому було так само цікаво знати це ім'я, як і нам, і він з пізніших подій знав, що у Всеволода Чермного був тільки один син Михайло. Отже, цей безіменний син 1206 року – міркував наш автор – Михайло, ім'я котрого в давньому літописі випадково пропущене.

Це ім'я справді справді пропущене, але не випадково, а системно – його немає в жодному з літописів, де є розглядуваний запис. А звідки владимирський літописець міг дізнатись про подробиці кампанії 1206 року в цілому і про події в Переяславлі зокрема? Неважко зміркувати – від самого князя Ярослава, приїзд якого він вважав важливим, так що навіть повну дату записав. Виходить, сам Ярослав не знав імені того князя (княжича), на користь якого він поступився Переяславлем? – Виходить, не знав, і ми ніколи не дізнаємось цього імені, котре залишилось поза увагою безпосередніх учасників подій (неважливо, з яких причин).

Припущення Никонівського літопису я вважаю неможливим. Михайло безспірно з'являється у джерелах допіру в 1223 році, у немалому часі після смерті його батька. Інтервал у 17 років, не заповнений ніякими діяннями, здається мені занадто довгим,

особливо на тлі постійних згадок про Михайла в пізнішому часі. Тобто він був помітною фігурою, і літописці мали б згадати його, якби була до того нагода.

Для розуміння запису ЛЛ про «Всеволодового сина» можна зробити два припущення: 1, або йдеться про старшого (щодо Михайла) сина, який невдовзі помер і не встиг залишити по собі сліду; 2, або насправді Переяслав опанував якийсь воєвода Всеволода, а владимирський літописець просто вигадав цього «сина», щоб не створити враження, буцімто боярин може посідати князівський престол. Зразком для такої вигадки міг бути пізніший епізод – посадження Рюриком свого **сина** Володимира у Переяславлі (Лавр-18).

В той самий час, коли Ольговичі так переможно займали руські князівства, на верхів'ях річки Онон, у 5.5 тисячах кілометрів на схід від Чернігова, зібрався *курултай*… Здавалося би – де кум, де коровай, а де Зелені свята? Яке нам, історикам України, могло би бути діло до тих зборів?

Але моя робота недаремно називається «Чернігів **і татари**». Так от на тому курултаї було проголошено створення нової держави – Монголії, а переможного вождя Темучжина оголошено її главою з іменем-титулом Чингіз-хан. І з цієї іскри розгорілась велика пожежа – ніколи у світовій історії, ні раніше, ані пізніше, не траплялось одній державі завоювати половину Євразії, і то за якихось півстоліття.

Ця лиха іскра спалила Чернігів і сама щезла, а ми спробуємо простежити ці події в доступних нам подробицях…

Таким чином, вересень 1206 року був часом повного тріумфу Ольговичів: під їх владу перешли **усі** князівські столи південної Русі: Чернігів, Переяславль, Київ, Галич і Волинь.

Але…

Боротьба проти засилля Ольговичів (1206 – 1208 рр.)

Я недаремно закінчив своє оповідання про тріумф Ольговичів словом *але*. Їх засилля на половині території давньої Русі автоматично робило всіх сусідів їх ворогами, і укласти якийсь мир, котрий хоч якось, хоч на недовгий час забезпечив би визнання їх успіхів, було неможливо. Ми навіть і не бачимо таких спроб. Вороги не забарились розпочати реванш.

Першими спохопились недавні союзники Всеволода Чермного, князі смоленського дому – Рюрик Ростиславич і його небіж Мстислав Романович. Уже восени 1206 року вони вигнали Всеволода з Києва, а його «сина» – з Переяславля (і знову цей «син» не названий на ім'я, так що можу повторити – я сумніваюсь у його існуванні). Рюрик знову (звично) опанував Київ, а у Переяславль послав свого сина Володимира (Т-28).

Як бачимо, спроба Всеволода Чермного підстелити соломки й задобрити Мстислава Романовича наданням йому Білгорода не принесла ніякої користі – хіба що вороги Всеволода отримали гарну базу для своїх дій в 22 кілометрах від Києва. Сусіди близькі – вороги тяжкі!

З неприхованою зловтіхою (загалом рідкісною для літописання) владимирський літописець процитував євангеліста Луку (14, 11): «Хто бо підноситься – буде впокорений, а хто впокоряється – той піднесеться». І цього йому здалось не досить, так що він пригадав ще й Матвія (7, 2): «Якою мірою будете міряти, такою відміряють вам». Обидві цитати треба визнати дуже доречними!

Ефемерна «імперія Ольговичів» почала почала рушитись, не протривавши навіть трьох місяців.

Всеволод Чермний не вважав справу програною і взимку (грудень 1206 – лютий 1207 рр.) приступив до Києва – разом зі своїми братами й небожами та, як звичайно, з половцями. Але повторити успіх 1203 року не вдалося – після трьох тижнів облоги нападникам довелось відступити (Т-29).

Щодо братів Всеволода – можна припустити, що це були відомі з пізніших згадок Гліб та Мстислав. А от з небожами складніше. У пізніший час ми знаємо Мстислава Глібовича і невідомого на ім'я Мстиславового сина, який загинув на Калці (Новг-13) – і тільки. Цього останнього часто називають *Дмитром*, але це – зотовщина, на яку я раджу не звертати уваги (докладніше – у моїй статті «Список князів із Любецького синодика», 2015 р.). Сучасники подій цього імені не знали, і воно залишилось невідомим – назавжди .

На початку 6715-го березневого року (мабуть, навесні 1207 р.) Всеволод Чермний повторив свій похід (Т-31). У складі його війська ми на цей раз не бачимо половців, але бачимо не названих поіменно Святополчичів з Турова й Пінська (думаю, як і в попередньому випадку, літописець просто не знав цих князів, що є проявом регіоналізації літописання).

На цей раз Всеволод обрав іншу тактику – не пішов прямо на Київ, а вирішив спочатку опанувати Київщину. Знову три тижні нападники облягали Треполь, який обороняв син (знову невідомий на ім'я!) Ярослава Володимировича (онук Володимира Мстиславича).

Після здобуття Треполя дальший похід, здається, пішов легше. До коаліції приєднався Володимир Ігорович з якимись галицькими силами (Т-33). Союзники вигнали Рюрика з Києва в Овруч (наша пісня гарна, нова…), Мстислава Романовича з Білгорода у Смоленськ і змусили до покірності Мстислава Мстиславича у Торчеську. При цій нагоді ми довідуємось, що Київщина була обсаджена представниками смоленського княжого дому.

Всеволод знову опанував Київ (Т-34), але неприхильний до нього літописець не забув відзначити: «Багато зла створивши Руській землі». І це сталось, можна думати навесні 1207 року.

Залишимо ненадовго Київ і подивимось, як повелось Ігоровичам на західних землях.

Вони здавали собі справу з того, що поляки й угорці не залишать їх у спокою. Володимир Ігорович намагався відвернути цю загрозу, надіславши дари угорському королю та краківському князю (Т-32). На думку Л. Є. Махновця, це сталось у 1-й половині 1207 р.

Мабуть, Володимиру вдалося чогось добитись на цьому шляху, принаймні він почував себе досить упевнено, щоб піти на допомогу Всеволоду Чермному на Київщину.

Напасть на нього прийшла з несподіваного боку. Його брат Роман, не вдовольнившись своїм звенигородським столом, пішов на Угорщину, зібрав там якісь сили і напав на Володимира (Т-35). Хроніст Романовичів твердить, що була навіть битва, яку Володимир програв і змушений був тікати на Сіверщину (до Путивля).

З цієї згадки Путивля деякі дослідники виводять, що Володимир був путивльським князем. Думаю, підстав для такого твердження нема. Скоріше за все, галицький літописець просто не знав ніякого іншого міста на Сіверщині, а чув тільки про Путивль. Адже всі наші джерела мають виразні риси регіоналізму: вони краще і докладніше

розповідають про події, що стались у їх власних князівствах, і їх компетентність знижується по мірі віддалення від центру літописання.

У хроніці Романовичів Новгород-Сіверський не згаданий жодного разу (див. географічні покажчики до видань хроніки). Є одна згадка про *новгородців* (Іпат-31), яку коментатори розуміють як «жителів / вояків Новгород-Сіверського князівства», але сам хроніст такого поняття як «Новгород-Сіверське князівство» не вживав, і воно будь-що-будь було йому мало відоме.

При цій нагоді зауважу – всі зібрані дані не дають нам ніякої інформації про внутрішній лад Чернігівського князівства в цей час. Міркування про розподіл столів у Чернігівщині не мають ніяких фактичних підстав. Рівною мірою ми нічого не знаємо про Сіверщину цього часу, не можемо навіть говорити, чи справді вона продовжувала автономне існування як окреме князівство. Якщо принаймні три брати Ігоровичі перейшли на західні столи, то хто ж лишився князювати на Сіверщині?

Отже, Роман Ігорович захопив Галич. Можна припустити, що це сталось за порозумінням з якоюсь частиною місцевої знаті, котра у такій анархії, зокрема, у постійній зміні князів на столах, добачала якусь неначе гарантію свого становища.

Може бути, що якусь роль тут відігравав приклад Великого Новгорода, у якому з 1134 по 1207 роки змінилось 32 князя, що становить пересічно 2.3 роки на одну каденцію. Приблизно те саме – 21 князь упродовж 52 років, середня тривалість каденції 2.5 роки – продовжувалась і далі, у 1207 – 1259 роках. Для перетворення цього фактичного порядку (анархії) в гарантію не вистачало тільки одного – письмової фіксації порядку, або конституції. До неї ані Великий Новгород, ані Галич ніколи не дійшли, і тому «мати порядку» (анархія) так і не народила ніякого «порядку».

Зрештою, Галичина мала і ближчий зразок у київській анархії – 46 князів упродовж 1132 – 1207 років, або в середньому 1.6 роки на одну каденцію. Це навіть частіше, ніж у Новгороді! Тільки консули в Давньому Римі мінялися частіше (щорічно), але там це було ознакою узаконеного порядку.

Десь у цьому ж 1207 році князь Олександр Всеволодович з допомогою поляків захопив Володимир і почав у ньому княжити. Святослава Ігоровича переможці схопили і відвели в полон кудись у Польщу (Т-36). Олександр і його брат Всеволод були братами у других Данилові і Василькові, і, як наслідок – їх запеклими ворогами. І старші і молодші Мстиславичі вважали себе законними спадкоємцями, а своїх кузенів – узурпаторами (як мені здається, з однаковими підставами).

Їх боротьбою наповнені наступні 40 років історії Галичини й Волині, і Романовичі мали тільки ту перевагу, що подбали про зручного панегіриста, автора Галицько-Волинського літопису, який змалював Романовичів добрими та дбайливими, а Всеволодовичів – лихими та лютими. Партійна література, нічого більше!

З усієї історії «імперії Ольговичів» можна вивести ту ленінську науку (я не жартую!), що захопити владу буває відносно легко, а от утримати її – значно тяжче. Ніколи приповідка «враг не дремлет» не була так на часі, як Ольговичам у 1207 році.

На заході їх володінь поляки з угорцями брали дари, але продовжували свою корбу крутити – і, як ми вже бачили, не без успіху. А на північному сході владимирський князь Всеволод Юрійович вирішив нарешті обуритись на захоплення його отчини – Переяславля і проголосив похід на Чернігів.

Він розпочався з 19 серпня 1207 р., збірним пунктом античернігівської коаліції була Москва. Окрім власне владимирських сил, в коаліцію увійшли сили Великого Новгорода на чолі з князем Костянтином, сином Всеволода, і рязанські князі (Т-37).

Здавалося, заносилось на повторення візиту військ Андрія Боголюбського до Києва, як у 1169 році.

Передовий загін союзників подолав 200-кілометрову нічийну зону і спалив пограничне чернігівське місто Серенськ (Т-38). При цій нагоді зазначу: сучасні історики люблять віддавати територію верхів'їв Оки Чернігівському князівству, і навіть історичні карти в такому дусі креслять. Насправді ж ця територія була поза зоною досяжності князівської влади. Ані владимирські князі на півночі, ані чернігівські на півдні, ні рязанські на сході й ні смоленські на заході – ніхто не мав можливості (та мабуть і потреби) опанувати цю територію. На ній ми не бачимо фортець – осередків князівської влади, тому землю давніх в'ятичів слід вважати на цей час нічийною.

Загроза для Чернігова була дуже серйозною, і Ольговичів врятував чистий випадок. Коли союзники дійшли до Оки, двоє рязанських князів прийшли до Всеволода з наклепом на інших рязанських князів (їх було ще шість) – буцімто вони змовлялись із чернігівським князем. Всеволод повірив наклепу (чи зробив вигляд, що повірив), схопив оббріханих князів (22 вересня) та ув'язнив їх у Владимирі (Т-39), де вони просиділи аж до смерті Всеволода у 1212 році.

Таким чином, у змаганні із захоплення в полон руських князів Всеволод Владимирський упевнено посів перше місце (6 князів одним заходом), відтіснивши Кончака з його чотирма князями на друге місце, а Романа із трьома – на третє.

Всеволода можна зрозуміти – він не забув, що його старший брат Андрій загинув у 1175 році внаслідок змови, та й постійні порушення урочистих хресних цілувань, котрих ми вже бачили чимало, змушували до обережності. До того ж із Рязанню у Всеволода були свої порахунки, і він, скориставшись нагодою, рішуче змінив мету походу – замість Чернігова напав на Рязанську землю (Т-40). Думаю навіть – Всеволод одразу мав таємний план на Рязань, а оголошений явно «похід у південну Русь» був дезінформацією. Але це – чисте припущення, не більше.

Союзники приступили до Пронська. Кир-Михайло Всеволодович, який тут княжив, змушений був тікати до свого тестя у Чернігів (Т-41), а безстрашне владимирське військо після двох місяців походу героїчно захопило у полон його жінку – дочку Всеволода Чермного (18 жовтня 1207 р., Т-42; імені княгині ми, як завжди, не знаємо). При цій нагоді ми дізнаємось, що чернігівський і рязанський княжі доми підтримували шлюбні зв'язки, і це, здається, була єдина відносно реальна підстава для звинувачення рязанців у пактуванні з Ольговичами і конспірації проти Всеволода.

Дізнавшись про похід Всеволода Юрійовича проти Ольговичів, Рюрик Ростиславич скористався нагодою і знову вигнав Всеволода Чермного з Києва (Т-43). Це сталось орієнтовно у жовтні – листопаді 1207 р.

А що ж Переяславль, котрий був притокою до війни? Про нього всі забули, і тільки в 1213 році маємо згадку, що туди приїхав княжити Володимир Всеволодович, надісланий уже не Всеволодом, а його наступником – Юрієм Всеволодовичем (ЛЛ, 6721 р.). З цього виводять, що Володимир Рюрикович княжив у Переяславлі від 1206 до 1213 року, але я не думаю, щоб так могло бути. Припускаю, що Всеволод Юрійович таки подбав перебрати собі Переяславль, але оскільки це не стосувалось нікого з князів, то й залишилось поза увагою владимирського літописця. Зрештою, маємо в Лаврентіївському літописі під 6718 (1210) роком згадку, що половці приходили до Переяславля, поробили шкоди і пішли – а ніякого князя при цьому не згадано. Напевно, його й не було тоді.

Десь у лютому 1208 р. Ольговичі зробили ще одну безуспішну спробу здобути Київ (Т-44), про яку ми не маємо жодних подробиць.

Щодо подій в Галицькому князівстві два основних наших джерела сильно розходяться, і вибудувати якусь несуперечливу картину цих безперервних революцій неможливо. «Літопис Юрія Всеволодовича» подає під одним 6718 березневим роком послідовно дві звістки: Ростислав Рюрикович став княжити в Галичі, вигнавши Романа Ігоровича (Т-46); восени Ростислава Рюриковича вигнали з Галича, почав княжити Роман Ігорович із братом (Т-50). Виходить, що першу звістку слід датувати весною або літом 1210 року, а другу – осінню того ж 1210 року. Але це ніяк не узгоджується з даними хроніки Романовичів, котра взагалі не згадує про це ефемерне, дуже короткочасне правління Ростислава. Тому першу звістку я волів би пересунути на 1208 рік, а другу – на осінь 1209 року.

При цьому згада про якусь роль Ростислава Рюриковича важлива, окільки показує, що за ідея була в Рюрика, коли він брав участь у всіх антигалицьких підприємствах. Можна думати – він ходів здобути Галич не для себе особисто, а для когось зі своїх синів чи родичів.

За хронікою Романовичів, у боротьбу за Галич знову втрутився угорський король Андрій (як опікун малого князя Данила). Він надіслав свого воєводу Бенедикта, той схопив Романа Ігоровича і відіслав його до Угорщини (Т-45). Роману ж допомагали не урядові загони з наказу короля, а (мабуть) угорські добровольці. І дари Андрію слав не Роман, а Володимир. Щодо останнього король міг прийняти якісь зобов’язання, але вони не поширювались на Романа.

La comedia finita – на кінець 1208 р. Ольговичі розгубили усі свої здобутки і були загнані назад на Чернігівщину.

Галицька катастрофа Ігоровичів (1209 – 1211 рр.)

Я хотів розпочати чергову главу нашої історії словами *la comedia continuata*, але тут доведеться говорити про трагедію, і то таку, з якої талановитий автор міг би створити нового «Макбета»…

Попередня глава скінчилась була на тому, що Ігоровичів вигнали з Галичини й Волині. Але цей стан, досягнутий на кінець 1208 р., не тривав довго.

Далі маємо наступні звістки про Ігоровичів:

– Роман утік з Угорщини (Т-47);

– галичани перепросили Володимира, і він вигнав угорців з Галича (Т-48);

– Ігоровичі поділили свої володіння, так що Володимир княжив у Галичі (знову!), Роман – у Звенигороді (знову!), Святослав – у Перемишлі, Ізяслав Володимирович – у Теребовлі. Його брата Всеволода Володимировича батько послав до угорського короля з дарами (знову! Т-49).

Розподіл столів, як бачимо, повторював конфігурацію влади зразка 1206 року, котра вже показала свою нестійкість та неефективність. Але ніякого іншого плану Ігоровичі, мабуть, просто не мали. Вони нічого не забули і не мали змоги чомусь навчитись, бо, повторюся, університети на той час існували тільки у католиків, і то їх ще не було багато.

Коли й як Святослав Ігорович устиг вилабудатись із польського полону (Т-36) – наші джерела не знають. Важливо також відзначити, що тут ми не бачимо ніякого князя Ростислава Ігоровича, і навіть не видно, де він міг би княжити, бо всі чотири давні князівські центри Галичини були обсаджені.

Далі Ігоровичі розпочали терор проти галицьких бояр, і вбили їх 500 (Т-51).

У політичну гру «Передуши бджіл і користуйся медом» почав бавитись ще Роман Мстиславич. Аналіз його терористичних заслуг не належить до моєї вузької теми. Сотник Микула не вигадав цю гру, а тільки афористично сформулював її правила, котрі були відомі в Галичині й пізніше («Щоб мід їсти, треба пчоли переморити» [*Франко І.* Галицько-руські народні приповідки. – Етнографічний збірник, 1908 р., т. 24, с. 386]). Тепер, як бачимо, в неї включились князі Ігоровичі.

Далі хроніст Романовичів записав так:

– угорський король дав галицьким втікачам військо для походу в Галичину (Т-57);

– галичани з цим військом захопили Перемишль і схопили князя Святослава (Т-58);

– потім вони приступили до Звенигорода, і князь Роман вдався до втечі (Т-59);

– погоня схопила Романа у Шумську. Його привели до Звенигорода, і тоді місто здалося (Т-60);

– галицькі бояри пішли до Галича. Князь Володимир утік в напрямку Теребовлі, за ним гналися до ріки Гнізни, і далі він тікав разом із сином Ізяславом (Т-61);

– угорці хотіли відвести полонених князів Романа, Святослава і Ростислава до короля. Галицькі бояри за великі дари відкупили їх собі й **повісили** (у вересні місяці; Т-62).

Так виглядає ця катастрофа на сторінках хроніки Романовичів, і тільки останній епізод має незалежне підтвердження в «Літописі Юрія Всеволодовича». За всю попередню історію цілої східної Європи ми не маємо подібного розмаху насильства, який можна назвати громадянською війною. Навіть якщо літописець перебільшив і насправді було вбито не 500 бояр, а 50 чи навіть 15 – і в такому випадку ми не побачимо пізніше нічого подібного аж до опричнини царя Івана Грозного.

Так само й зі стратою князів галичанам удалось повторити (якщо не перевершити) сумний рекорд Святополка Окаянного. Виявилось, що у гру з видушування бджіл можна гратись по-різному, і заздалегідь не відомо, хто опиниться бджолою, а хто їстиме мед.

І це діялось під прапором реституції «законного правителя» – князя Данила Романовича. Йому було на той час не більше 10 років і він грав у всій кампанії роль «зиц-председателя Фунта», не мавши ніякого впливу на перебіг подій. Але це не скасовує того факту, що страта Ігоровичів розчистила дорогу до галицького стола не кому іншому, як йому.

Данило Заточник у близькому часі написав: «Князь не сам впадає у злі речі, але думці вводять». І так воно часто бувало, і було в нашому конкретному випадку. Але можна зрозуміти і нехіть еліти Галицького князівства до Данила, котра таки змусила його втекти з Галича і заснувати новий осідок у Холмі.

Політика угорського короля в галицькому питанні, як ми бачили багато разів, полягала у наданні допомоги кожному претенденту на галицький стіл проти кожної влади, котра хоч якось трималась у Галичі. Простою мовою – у підтриманні та роздмухуванні галицької анархії.

Кінець Всеволода Чермного (1210 – 1212 рр.)

Називаючи страту князів Ігоровичів у Галичині катастрофою, я нітрохи не перебільшив. Попри те, що Володимир Ігорович врятувався із галицької напасті, ця подія буквально змела з політичної арени всю молодшу гілку Ольговичів, так що більше ми нічого не знаємо ані про представників 10-го коліна, ані про 11-е чи наступні коліна. Перефразовуючи Білла Гейтса, можна сказати: «Якщо вас немає в літописі – вас не існує взагалі».

І от молодших Ольговичів у літописах більше немає, хоча всі наші джерела продовжуються далі, і була не одна нагода про них згадати. Єдине прийнятне пояснення – цей рід фізично вигас, і скоро після 1211 року не лишилось жодного його представника.

А як у цей час стояли справи старшої гілки Ольговичів?

Війна, яку був підняв у 1207 році Всеволод Владимирський за свою «руську отчину» (перш за все – Переяславль), не закінчилась того ж року. Припинились тільки бойові дії, але не стан війни.

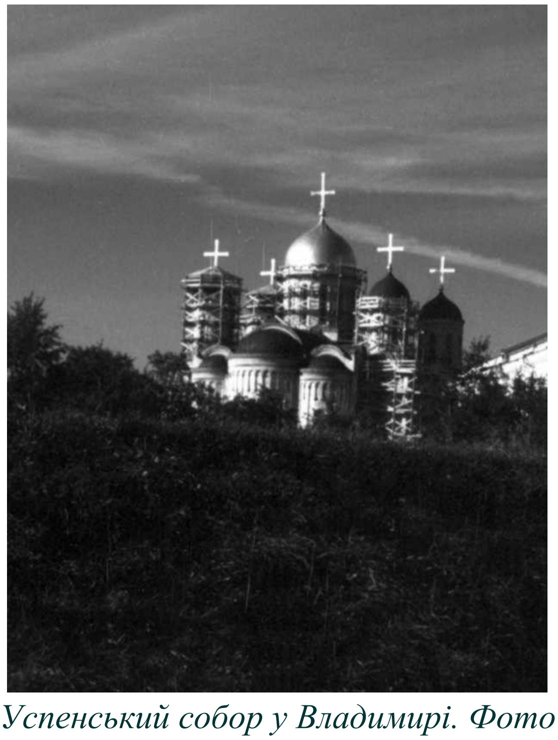
У такому стані «холодної війни» минуло три роки, і тільки з кінця 1210 року маємо звістку (Т-52) про укладення миру. Просителями владимирський літописець виставив Ольговичів на чолі із Всеволодом Чермним, котрі надіслали митрополита Матфея в якості посла.

Князь Всеволод Юрійович знову, як і в 1203 році, не спом'янув Ольговичам зла і погодився на мир. Умови його окремо не викладені, і про них можна судити тільки з наступних подій, котрих було немало.

Перш за все, Всеволод Владимирський звільнив захоплених в 1207 році рязанських княгинь (Т-53), серед яких, слід думати, була й невідома нам на ім'я дочка Всеволода Чермного – жінка Кир Михайла Всеволодовича. Це був виразний крок назустріч Ольговичам, який пом'якшував напружені стосунки.

По-друге, безпосередньо після звістки про успіх мирної місії Матфія владимирський літописець занотував без будь-яких коментарів дивну політичну комбінацію: Всеволод Чермний став княжити в Києві, а його постійний опонент Рюрик Ростиславич – у Чернігові (Т-54). Згадка обох подій в одному реченні наводить на думку, що це була, висловлюючись по-сучасному, «пакетна домовленість», але як на це погодились інші Ольговичі?

По-третє, князь Всеволод Владимирський домовився із князем Всеволодом Чермним про шлюб свого сина Юрія із дочкою Всеволода Чермного. Імені княжни ми, як завжди, не знаємо, якщо вам будуть його називати [наприклад, Вікіпедія] – сміливо говоріть, що це фантастика. Шлюб відбувся в кафедральному Успенському соборі Владимира 10 квітня 1211 р., обряд виконував єпископ Іоан. Все відбулося з максимальною

Успенський собор у Владимирі. Фото М. І. Жарких 5 вересня 1976 р.

урочистістю – йшлося про спадкоємця владимирського стола і надію на продовження династії.

Отже, внаслідок укладеного миру Всеволод Чермний здобув Київ (востаннє в своєму житті!). Політичні вигоди Всеволода Владимирського були менш очевидними, хіба що він отримав обіцянку «недоторканості» для Переяславля (як припускають дослідники). Але обіцянки в умовах анархії нічого не вартували, а шлюб був дуже слабкою запорукою політичного союзу…

Менше з тим, нова політична конструкція протривала понад рік, можливо, навіть 15 місяців (від початку 1211 до весни 1212 року), і обвалив її не хто більше, як сам Всеволод Чермний.

Згідно оповідання новгородського літописця, Всеволод звинуватив у загибелі Ігоровичів у Галичині не кого іншого, як смоленських князів – і вигнав їх з Руської землі (Т-64).

Яким боком смоленські Ростиславичі були причетними до трагедії в Галичині – цього я пояснити не вмію, навіть шляхом припущень.

Коли сталося вигнання? В новгородському літописі ця подія, як і весь наступний похід, поставлена під 6722 (1214) роком – явно помилково, бо за МЗ1492 це був 6720 (1212) рік. Тому я думаю, що вигнання могло статись наприкінці 1211 чи на початку 1212 року (це був би кінець 6719 березневого року), а навесні 1212 р. новина дійшла до Великого Новгорода.

Для подій цієї війни ми маємо два незалежних, але в цілому згідних між собою джерела – новгородський літопис та «Літопис Юрія Всеволодовича». Проти Всеволода Чермного утворилась велика коаліція смоленських князів – Мстислава Романовича, Володимира Рюриковича, Костянтина та Мстислава Давидовичів. До них приєднались сили Великого Новгорода на чолі із князем Мстиславом Мстиславичем (Удатним), ще одним представником смоленського дому. Приєднався до них і луцький князь Інгвар Ярославич (Т-65).

На цьому місці слід відзначити відсутність старого Рюрика Ростиславича, постійного суперника Всеволода Чермного. Слід думати, що на той час він уже помер. Його смерть у Чернігові відзначена у Лаврентіївському літописі (Т-63), але під явно помилковою датою 1215 р.

На початку цієї веремії – 15 квітня 1212 року – помер старий князь Всеволод Юрійович Владимирський, і князі владимирського дому мали свою власну гризоту – сформувати нову владу. Тому вони не задавали риторичного запитання «хіба Руська земля нам не отчина?» і не брали участі в наступних подіях.

Новгородський загін вирушив у похід 8 червня 1212 р., що дає нам опору для подальших хронологічних припущень. До Смоленська йому треба було пройти 420 км, тобто не менше двох тижнів шляху.

Зі Смоленська союзники вирушили вниз Дніпром і зайняли містечка над Дніпром, що належали до Чернігівського князівства. Із останніх конкретно названа Річиця (Т-66). Якщо рухатись Дніпром, це буде 360 км від Смоленська. З цієї віддалі можна зміркувати, що Річицю союзники зайняли в середині або 2-й половині липня.

Від Річиці до Києва було всього 215 км, а до Чернігова й того менше – 115 км. Метою походу був Київ, і союзники вирушили туди. Слід припускати, що саме на гирлі Прип’яті до них приєднався загін князя Інгвара, котрий мав зручний шлях – вниз по течії Стиру й Прип’яті (це приблизно 500 км, так що монятись у дорозі їм не випадало).

Перед Києвом, біля Вишгорода їх перестріли сили Ольговичів, і сталася битва. У битві Ольговичам не повелося, в полон потрапили князі Ростислав та Ярополк Ярославичі (Т-67), за яких пізніше уже не чути. Ці князі були братами у других Всеволода Чермного. Чи брав він сам участь у битві – джерела виразно не говорять. Можна припускати, що битва сталась у серпні 1212 р.

Вишгород здався переможцям, і до Києва їм залишалось 15 км. Всеволод Чермний утік з Києва за Дніпро, мабуть маючи намір закріпитись у Чернігові, але коли союзники дійшли до Чернігова, виявилось, що Всеволода там нема, і взагалі джерела за нього більше не згадують. І при цьому вони не кажуть виразно, що він уже помер. Точну дату й обставини його смерті та похорону джерела не дають, орієнтовно це сталось у серпні 1212 р.

У Києві переможці призначили тимчасовим адміністратором все того ж «зиц-председателя» – Інгвара Ярославича (Т-68), а головними силами рушили на Чернігів, до якого було ледве три дні шляху.

У Чернігові вони побачили князя Гліба – молодшого брата щойно померлого Всеволода Чермного. Гліб зумів організувати оборону міста. Союзники простояли під Черніговом три тижні, переконались, що здобути його не вийде, уклали мир (тобто угоду про розведення військ) і цілували хрест (затвердили мирний договір) (Т-70).

У Новг-11 маємо вказівку, що облога тривала 12 днів. Можна думати, що новгородці зміркували – «кіна не буде», узяли дари (ну, викуп з Чернігова) і відступили першими.

Коли союзники повернулись до Києва, вони звичним рухом спровадили Інгвара назад до Луцька, а Київ віддали князю Мстиславу Романовичу як старшому зі смоленського княжого дому (Т-69).

Таким чином, внаслідок цієї війни Ольговичі були у черговий раз загнані на Чернігівщину, Київ перейшов під владу князів смоленського роду, новгородське військо узяло здобич, а Інгвар Ярославич ще раз «відмітив відрядження» у Києві.

Володіння Ольговичів то розширювалися, то скорочувалися неначе ковальський міх – з періодом у кілька років. І тут ми фіксуємо черговий мінімум, котрий став віддаленим наслідком все тієї ж катастрофи Ігоровичів.

Отже, у 1212 р. зійшли зі сцени три основні діячі – князі Рюрик Ростиславич, Всеволод Юрійович Владимирський і Всеволод Святославич Чермний.

Хто ж Русі буде сокотив?

Тепер цей обов'язок лягав на плечі молодших братів та синів покійних князів.

Чернігів і битва на Калці (1215 – 1223 рр.)

Внаслідок війни 1212 р. володіння Ольговичів скоротились до їх чернігівських земель, і вони були змушені «присісти фалди», поводитись деякий час тихо. Літописці були зайняті іншими подіями, і тому в наступні 10 років ми маємо всього три згадки про Чернігів та його князів.

Події 1215 – 1220 рр.

1. Під 1215 роком маємо запис про шлюб, який узяв князь Володимир Всеволодович (син владимирського князя Всеволода Юрійовича, княжив на той час у Переяславлі) із дочкою чернігівського князя Гліба (Т-72). Ім'я нареченої літописець, як

завжди, проминає, а її батька вважають Глібом Святославичем, молодшим братом Всеволода Чермного. Це друга й остання звістка про його правління в Чернігові.

Із датою цього шлюбу маємо певну проблему. Повідомлення про шлюб поставлено в одному блоці із повідомленням про смерть Рюрика Ростиславича у Чернігові. А Рюрик, як ми бачили вище, помер не пізніше літа 1212 року (а може, ще наприкінці 1211 р., до вигнання Ростиславичів із Руської землі). Однак і перетягати шлюб на дуже ранній час теж не випадає – будь-що-будь він стався уже після смерті Всеволода Юрійовича (князя Юрія в 1211 р. «оженив Всеволод», а Володимир оженився сам).

Я тут пропоную посереднє рішення: шлюб стався таки в 1215 р., але записуючи його, літописець замислився – як це Гліб став чернігівським князем, адже перед тим була тільки звістка, що в Чернігові став княжити Рюрик (Т-54). Думаю, що при нагоді згадки нового чернігівського князя літописець і зробив своє пояснення, що Рюрик помер, а не мав виразних відомостей про його смерть. Так могла з'явитись помилкова дата смерті Рюрика.

Якщо надавати цьому шлюбу політичне значення, він міг би свідчити про продовження започаткованих у 1210 р. дружніх відносин Чернігівського і Владимирського княжих домів.

2. Далі маємо запис хроніста Романовичів про похід угорців і поляків на Перемишль та Галич. При цій нагоді зроблено зауваження: «Мстислав же був з усіма князями руськими і чернігівськими» (Т-75). Де він був і що це за «усі князі» були з ним – ніхто пояснити не вміє. З ходу цієї війни (орієнтовно – у жовтні 1219 р.) видно, що ворожа Мстиславу Мстиславичу коаліція наступала від Перемишля на Городок (60 км на схід від Перемишля), далі на Щирець (20 км на південний схід від Городка), а Мстислав у цей час стояв на Зубрі.

Річка Зубра починається на південній околиці сучасного Львова (20 км на північний схід від Щирця), тече на південь (проходячи в 11 км від Щирця) і впадає у Дністер біля Розвадова (16 км на південний схід від Щирця). Звідти до Галича – ще 70 км на південний схід, і я думаю, Мстислав стояв саме на усті Зубри, намагаючись перекрити ворогам прямий шлях на Галич.

При цьому – прошу зауважити! – хроніст не знає при Мстиславі нікого з князів, окрім Данила Романовича та його брата у других Олександра Всеволодовича. Ніяких руських (київських) ніже чернігівських князів не названо, хоча хроніст тут рясно сипле імена бояр та воїнів.

Висновок: розглядувана фраза знаходиться у хроніці явно не на місці. Думаю, вона залетіла сюди з повісті про похід на Калку, де Мстислав Мстиславич справді діяв разом з київськими та чернігівськими князями. (Можливість, що тут ідеться про якогось іншого Мстислава, я наразі не розглядаю.)

3. Наступний запис (Т-77) стосується зими 6728 р. (грудень 1220 – лютий 1221 рр.): литва воювала в Чернігівській землі, і князь Мстислав Святославич, вирушивши з Чернігова, наздогнав нападників, побив їх і відібрав полон.

З цього можна зміркувати, що саме Мстислав – наймолодший із синів Святослава Всеволодовича – був тоді чернігівським князем. З цього, у свою чергу, непрямо випливає, що князь Гліб на той час уже помер. Його смерть в літописах не занотована.

На які чернігівські володіння могла напасти литва? На сучасній історичній карті руських князівств станом на 1237 р. до основного масиву Чернігівського князівства на лівому березі Дніпра приєднано довгу вузьку смугу на правому березі, на

півдні сучасної Білорусії. Якщо вірити цій карті, смуга доходила аж до верхів'я Німана і мала західну границю приблизно на лінії Мінськ – Пінськ. Пряма лінія Вільнюс – Чернігів (530 км) перетинає цю границю трохи південніше Мінська, за 170 км від Вільнюса і за 360 км від Чернігова. Якщо все це так, то литовцям не треба було аж надто трудити ноги, щоб зайти на чернігівську територію.

Але й незалежно від цієї гіпотетичної смуги Річиця на Дніпрі незаперечно належала до Чернігова, і скоріше можна думати про напад на волості на самому Дніпрі, звідки недалеко до Чернігова.

Так чи інакше, маємо другу (після 1204 р., Т-13) звістку про боротьбу чернігівських князів проти литовської агресії. Це становить ще один напрямок політики Чернігівського князівства, хоча про нього ми дуже мало знаємо. Спроб організації колективної оборони від литовських нападів, наступальної війни проти Литви ми в цей час не бачимо.

Наші літописи в розглядуване десятиліття переймались двома великим політичними вузлами. На північному сході давньої Русі, у Владимирському князівстві, старші сини князя Всеволода Юрійовича займались поділом і подальшим переділом влади, внаслідок чого Юрій від 1218 року утвердився у Владимирі, а Ярослав – у Переславлі-Залеському.

На південному заході продовжувалась боротьба за Галицьке князівство, у яку втрутився наш знайомий – князь Мстислав Мстиславич (Удатний). Після кількох невдалих спроб він від 1221 року таки утвердився на галицькому столі. Претензії уже дорослого Данила Романовича до галицької спадщини були тимчасово залагоджені шляхом шлюбу Данила із дочкою Мстислава Анною (тут рідкісний виняток, коли княжну названо по імені).

Такою була конфігурація влади давньої Русі, коли вперше прийшли татари.

Половці скаржаться на татар

Із цим походом і наступною битвою на Калці все неясно (попри великі зусилля істориків). Креслити повну картину подій не входить в мою задачу, я хочу зосередитись виключно на ролі Чернігівського князівства в цій історії, тому спробую обмежитись мінімальними загальними штрихами.

Вважається, що завданням татарського корпусу була стратегічна розвідка земель, що лежали на захід від відомих татарам територій. Можна припускати, татар найбільше цікавило, як далеко на захід простягається степ, придатний для звичного татарам способу життя, а також – що за народи живуть у цьому степу, чи становлять вони загрозу для татар і чи не слід би їх завоювати.

Вийшовши у приазовські (і причорноморські?) степі, татари могли вважати своє завдання виконаним: степ, якщо рахувати від відомого татарам Ургенча до Залізних Воріт на Дунаї, тягнувся на 3 000 кілометрів із гаком, жили в ньому алани та половці – слабкі народи, котрі не мали своїх держав. Татари їх побили без особливих проблем, і варто було би їх підкорити остаточно. Із таким звітом татари могли би повернутися до Чингіз-хана. Але…

Але половці, заскочені сильним ворогом, вдалися до нечуваного в історії кроку. Вони прибігли до Києва скаржитись на татар (Марь Ванна, а татари б'ються!) і піднімати руських князів на війну проти татар.

Це було щось новеньке! Вся історія попередніх відносин половців та Русі складалася з епізодів наступних трьох типів:

1, половці нападають на руські землі заради грабунку та полону, ніколи не ставлячи мети територіальних загарбань чи взагалі політичної мети;

2, половці вступають у коаліцію з одними руським князями проти інших руських князів – знову заради грабунку чи полону, не журячись політичними цілями війни;

3, руську князі ведуть наступальні походи проти половців у степи – з метою їх налякати або розігнати, але ніколи – з метою територіальних здобутків, завоювання степу.

І от тепер маємо проект руського походу в степи, але не проти половців, а в союзі з ними!

Здавалось би, на такий нечуваний політичний курбет київський князь мав би відповісти: «Носив вовк – понесли і вовка», або «Ворог мого ворога – мій друг» (хоча б тимчасовий і ситуативний).

Здавалось би, ще свіжою була пам'ять, як половці в 1203 році розграбували Київ (Київ, мої любі!), а в 1217 році убили одразу шість рязанських князів в Ісадах (шість, мої любі!) [Лаврентіївський літопис під 6725 роком]. І ці геройства учинили **ті самі** половці, що в 1223 р. прибігли до Києва – до **тих самих** руських князів, сучасників, свідків, а то й учасників оцих подвигів. Все це діялось за життя одного покоління – як половців, так і русі – і, здавалось би, власний досвід (не кажучи вже про історичну пам'ять) мусив би…

Та де там! Князь Мстислав Мстиславич прихильно поставився до ідеї відвоювання Половецького степу для половців силами руського війська і добровільно узявся загрібати жар своїми власними руками – на користь половців, давніх систематичних ворогів Русі. Як із такою безумною ідеєю можна було виходити на люди, а не те що проштовхувати її далі – я зрозуміти не можу.

Часто доводиться читати, що руські князі, вислухавши половців, виявили якусь неймовірну політичну далекоглядність, правильно оцінили розмір татарської загрози і намагались упередити цю загрозу своєю превентивною наступальною війною. Але ті самі руські князі (навіть із досвідом Калки) зовсім не показали ніякої далекоглядності в 1236-у і наступних роках, коли татарська гроза вдарила на Русь і така прозірливість була би значно більше на часі, ніж в 1223-у році. У політичну мудрість, котра раптово виникає, діє упродовж півроку чи одного року і потім безслідно зникає, я не вірю.

Руські князі боялись половців

… Коли мовчать історичні джерела – історики змушені вдаватись до припущень (або фантазій, значення те саме). І я, не будучи істориком, а тільки відставним фізиком-теоретиком, змушений до них вдаватись.

Я виходжу з того, що політична ідея, котра здається на поверховий погляд з початку 21 ст. безумною, не була такою для князів 13 ст. Мусила бути якась рація, котра не лежала на поверхні і про яку літописці не любили говорити.

Зачіпкою до такої рації може служити коротка фраза новгородського літопису:

> «Мстислав же [Удатний] почав просити своїх братів, руських князів, кажучи так: «Якщо ми, браття, половцям на цей раз не допоможемо, то вони мають приєднатися до татар, і татарам буде більша сила» («Оже мы, братье, сим [половцям] не поможем, то си [половці] имуть придатися к ним [татарам], то онем [татарам] больши будет сила»).

Традиційно вважається, що половці були слабкими, а Русь – сильною, і могла не зважати на половецьку дипломатію. Так воно було за Володимира Мономаха, але ті часи давно минули.

Моє припущення полягає в тому, що сила половців у цей час переважала силу Русі. Звідки це видно?

Щоб побачити деякі підстави для такого твердження, нам треба повернутись трохи назад, у 1185-й рік. Того року київський князь Святослав Всеволодович замислив велику кампанію проти половців. Головні сили (київські, смоленські, чернігівські і мабуть переяславські) мали вести фронтальні бої з половцями біля Дніпра, сковуючи їх головні сили. В той же час сили Сіверського князівства на чолі з князем Ігорем Святославичем повинні були здійснити рейд у Приазов'я, глибокий тил половецького війська, розгромити їх кочів'я й захопити паволоки і **дівчат** (заради самих паволок може й не пішли би в похід, але дівчата – це пропозиція, від якої неможливо відмовитись). Війську Ігоря призначалась роль свого роду «засадного полка», який мав діяти не в безпосередньому тактичному зв'язку з головними силами, а самостійно на віддалі 200 – 250 км на схід.

Як наслідок в половецькому війську спалахнула **би** паніка, воно кинулось **би** рятувати свої сім'ї, а військо Святослава порубало **би** втікачів.

Але через відсутність розвідки і неможливість підтримувати зв'язок між корпусами війська на такій віддалі військо Ігоря вирушило раніше, ніж треба, коли половці ще не виступили в похід, а тільки готувались до нього. І от сіверяни напали на перше з півночі кочів'я, захопили паволоки та дівчат, але дуже швидко були оточені переважаючими силами половців, котрі, повторюся, були поблизу й напоготові. І так сталося те, що сталося.

Доводиться читати, що це був незначний епізод в історії русько-половецьких війн, котрий не мав істотних наслідків. Ні з тим, ані з другим погодитись ніякою мірою неможливо.

За всі 120 попередніх років боротьби Русі й половців **ніколи не бувало** так, що:

1, половці **повністю знищили** великий загін руського війська;

2, половці **захопили в полон** руських князів, і то не одного і не двох, а одразу чотирьох;

3, половці **захопили город** Римів (десь на Сулі) і пробились на територію Переяславського князівства. Кажуть, що Римів був незначним укріпленням, і так може

бути, але факт, що перед тим половці ніяких укріплених пунктів не захоплювали. Все колись трапляється вперше…

4, у битві з половцями переяславський князь Володимир Глібович дістав проникаючі рани від списів, від яких помер у 1187 році (дивуватись треба власне тому, що він не помер прямо на полі битви).

5, половці спустошили Сіверське князівство, принаймні південну його частину.

Більш віддалені наслідки також були, і були істотними:

1, припинились наступальні походи Русі проти половців. Простою мовою, стало ясно, що зачіпати половців без потреби не слід.

2, Переяславське князівство почало занепадати, і його сюзерен – владимирський князь Всеволод Юрійович – ніяк не міг цьому зарадити.

А далі в 1203 році половці захопили Київ. Половці, мої любі! Київ, мої любі! Той самий Київ, Золоті ворота якого рубав був своєю шаблею Боняк (але не прорубав)! Хіба це не достатня демонстрація сили половців і слабкості Русі?

(Для тих, хто все ще сумнівається, забіжу наперед і нагадаю: в 1235 році половці: 1, захопили Київ удруге; 2, взяли в полон київського князя; 3, разом із його жінкою. «Можем повторить» у чистому вигляді.)

Тому я думаю: руські князі в 1223 році здавали собі справу з того, що вони не в змозі чинити опір навіть самим тільки половцям, і перспектива переходу половців на бік татар виглядала дуже поважною загрозою. Чи була вона реально можливою – можна мати сумнів, але на той момент, на підставі минулого досвіду і наявної інформації, відкидати таку можливість було не варто.

Із цього виходить, що руські князі пішли в похід не зі своєї власної волі, а під тиском половецької загрози, як допоміжна сила для половецького війська.

Орієнтовна хронологія подій

Тепер спробуємо подивитись на розклад подій у часі. Половці, зустрівшись із татарами, побачили, що тут погані жарти, і вирішили залучити собі на допомогу якихось союзників. Чи робили вони заходи, скажімо, щодо Угорщини – ми не знаємо, але щодо Русі – робили. Момент, коли вони вирішили послати по допомогу на Русь, у джерелах не відзначено. Згідно з правилами науки цю невідому величину ми позначаємо через Х (ікс) і спробуємо скласти для неї рівняння.

Отже, в момент Х половецьке посольство на чолі з Котянем вирушило до Галича, де князем був Мстислав Удатний, зять Котяня. Вирушило звідки? – Цього ми не знаємо, залишається припускати, що з нижнього Дніпра. Новгородський літопис подає справу так, що одночасно половці вислали послів і до інших руських князів, але не називає ані імен послів, ані імен цих князів. В цьому літописі все робить сам Мстислав Удатний, а перше ім’я іншого руського князя (Мстислава Київського) з’являється тільки при описі розгрому.

Тому я думаю, що половці схилили на свій бік Мстислава Удатного, а він уже загітував інших князів, зокрема, відступивши їм частину надісланих половцями дарів, отих коней, верблюдів і **дівчат**.

З нижнього Дніпра до Галича – близько 700 км, 23..24 дні шляху. Виходить, в (Х + 24 дні) Котянь з’явився в Галичі.

Мстислав не міг дати відповідь миттєво, хоча й як хотів (би?) це зробити. Він мусив порозумітись з боярами свого князівства та, мабуть, хоча б з деякими сусідніми князями, тим же Данилом Романовичем (а від Галича до Володимира – 200 км, 7 днів

шляху). Князь не міг вирушити на війну сам чи з десятком особисто відданих йому слуг, а мобілізація більших сил залежала від апарату влади, який треба було схилити до війни. А звичай галицьких бояр нам добре відомий – скористатись від'їздом князя, щоб його скинути, їм було так само легко, як води випити.

На все це потрібен був час (орієнтовно – місяць), і приблизно в момент (X + 2 місяці) Мстислав Удатний міг дати половцям свою позитивну відповідь. Думаю, не здобувши собі підтримку своїх власних сил, він не міг розпочинати агітацію інших князів.

Наступним етапом був з'їзд у Києві. У якому він був складі і що вирішував? Теоретично можна думати про два варіанти:

1, з'їхалися одні тільки князі (штаб походу), прийняли принципове рішення про похід, призначили збірний пункт для військ і поїхали у свої землі збирати війська.

2, з'їхалися князі із уже готовими полками. В такому випадку похід було вирішено раніше, а на з'їзді слід було узгодити тактичні питання – яким шляхом іти, хто за ким в якому порядку рухається, де проміжні пункти і т. д.

Хроніст Романовичів одразу після опису з'їзду перейшов до опису руху військ, і це більше схоже на другий варіант. Тоді наступне питання – коли й як було прийнято принципове рішення про похід, мобілізацію та зосередження військ у Києві? Виходить, що найважливіше стратегічне рішення – про саму принципову згоду на підприємство – було досягнуто через послів, без особистої зустрічі князів?

Хроніст на цьому місці шкодує, що не приїхав Юрій Владимирський. Виходить, була надія, що він приєднається? Від Галича до Владимира – 1300 км, галицьке посольство їхало два місяці і в момент (X + 4 місяці) прибуло до Владимира. Але якщо розраховувати на участь Юрія, то треба було дати йому час на мобілізацію та перехід до Києва (900 км), тобто ще два місяці. Виходить, що збір у Києві слід призначати на момент (X + 6 місяців).

Початок руху війська з Києва вниз Дніпром хроніст датує квітнем (здогадно, 1223 р.). Тепер маємо рівняння:

(X + 6 місяців) = квітень 1223 р.

а уже звідси, застосувавши операцію *ал-джебр* (перенос члена на інший бік рівняння з протилежним знаком), одержуємо:

X = жовтень 1222 р.

Щоб не було враження, що рух йшов дуже мляво, пригадаємо собі, що пушкіністи почали мобілізацію і концентрацію своїх військ на кордоні з Україною в листопаді 2021 р., а розпочали війну допіру через 4 місяці – хоча в них була і транспортна авіація, і залізниці, і автомобільний транспорт. Але тепер Гнило-Солом'яній Орді не повелося. На тому самому Кальміусі в тому самому Маріуполі вони застрягли на три місяці…

Половці, отримавши в момент (X + 2 місяці), тобто в грудні 1222 р., принципову згоду Мстислава, мабуть дали знати своїм, і ця вість прийшла на низ Дніпра в момент (X + 3 місяці), в грудні 1222 – січні 1223 р.

Половці, звичайно, не мали обов'язку і наміру інформувати татар, але ті якось дізналися про підготовку походу. Звичайно, це не могло статись миттєво, і можна орієнтовно покласти отримання такої новини на момент (X + 4 місяці), тобто на січень чи лютий 1223 р. Дізнавшись, що в похід ідуть руські сили, татари здивувались:

> Откуда, мол, и что это за
> Географические новости?

– і так вислали своє посольство: «Ми вас, руських князів, не зачіпаємо, а воюємо тільки з половцями, нашими конюхами». І це була свята правда. Розвідування земель Русі, як мені здається, не входило в завдання татарського загону.

Біда була в тому, що це посольство спізнилось. Хроніст Романовичів зазначив, що татарські посли зустрілись із руськими князями у Зарубі (90 км нижче Києва по Дніпру), тобто тоді, коли похід руського війська уже розпочався і зупинити його було неможливо.

Що робили татари

Тут знову з поведінкою татар все неясно.

Перш за все, ми не знаємо, де вони перебували і що робили в кінці 1222 – на початку 1223 року. Теоретично можна уявити собі три варіанти:

1, вони весь цей час стояли на Калці;

2, вони перебували десь далі на схід, скажімо на нижньому Дону – Маничі і перейшли на Калку, коли призначили там місце битви (тобто стояли там не весь час, а місяць чи два);

3, вони у травні 1223 р. почали рух зі сходу на захід і Калка стала місцем зустрічного бою, не передбаченим заздалегідь.

Так чи інакше, Калка (десь у Приазов'ї в межах сучасної Донецької області) була єдиним орієнтиром, який зберегли наші джерела. Звідти до Києва було 630 км, до Чернігова – 660 км, до Галича – безмаль 1000 км, до Володимира (на Волині) – 1050 км, до Смоленська – 940 км, до Рязані – 860 км, до Владимира (на Клязьмі) – 1030 км і до Великого Новгорода – 1350 км. Віддалі були досить порядні, так що перебуваючи на Калці, татари безпосередньої загрози для руських земель не творили.

Якщо вони не хотіли зачіпати Русь, то вони могли б собі від Приазов'я повернути на схід, і ніхто б не міг їх наздогнати. І якби вони справді хотіли продовжити розвідування в напрямку Русі, то могли б це зробити швидко, не вступаючи у переговори і не чекаючи на мобілізацію руських сил.

Однак вони не зробили ні того ані другого. Яка ж могла бути рація такої поведінки? Думаю, рація полягала у тій самій розвідці. Татари пройшли Дербент, побили алан на північному Кавказі (столиця сучасної Аланії-Осетії – Владикавказ, умовно приймаю цю сучасну область за місце події), далі побили десь половців – на Кубані, чи у Сальських степах на Маничі, чи на нижньому Дону, і побачили велику ріку, що тече звідкись зі сходу (Дон).

І от саме низів'я Дона здаються мені тим місцем, звідки можна зручно розіслати розвідувальні загони на всі чотири сторони (у прямому сенсі): на захід північним берегом Азовського і Чорного морів (800 км до дельти Дунаю чи 1000 км до Карпат), на північ уздовж Сіверського Дінця, на схід уздовж Дона (400 км до Волги) і на південь берегом Азовського моря.

Про дії цього останнього загону ми дещо знаємо. Вважається, що татари з Кубані проникли в Крим через Керченську протоку (яка взимку замерзає!), помахали шапками на Судак і вийшли з Криму через Перекоп. Вважається, що тут діяли всі сили татар, але це – тільки одна з можливостей.

Інша можливість полягає в тому, це був малий розвідувальний загін, а основні сили татарського експедиційного корпусу десь на нижньому Дону очікували на повернення оцих малих розвідувальних загонів. Це ясна річ, тільки припущення, але

воно пояснює, що могли робити татари у східній Європі. Не могли ж вони знати наперед, що доведеться знову битися.

Похід руських князів

Кого бог схоче покарати – спочатку відбирає розум. Для обговорення пропозиції половців у Києві зібрався з'їзд князів (що само по собі не було рядовим явищем, Т-82), – і всі вони своїм колективним розумом пристали до ідеї наступального походу на татар.

Головними князями хроніст Романовичів назвав Мстислава Романовича Київського, Мстислава Святославича Чернігівського і Мстислава Мстиславича Галицького. Пропозиція була надіслана і Юрію Всеволодовичу до Владимира, але він утримався від особистої участі, передоручивши цю справу своєму небожу – князю Васильку Костянтиновичу Ростовському.

Серед молодших учасників коаліції хроніст назвав Данила Романовича та Михайла Всеволодовича. Щодо першого ми можемо не мати сумніву, що він княжив на Волині. А от перша виразна згадка Михайла Всеволодовича не супроводжується вказівкою на його волость – хроніст не знав цього або Михайло не мав волості. А результат один – ми не знаємо, де Михайло на той час княжив.

Далі серед учасників походу названі «куряни, і трубчани, і путивльці, кожен зі своїми князями» (Іпат-28). Тут «князі» значать рівно стільки що «командири загонів». Імен їх наш хроніст не знав чи не вважав за потрібне назвати (а результат один – ми цих князів не знаємо). Принагідно згадано князя Олега Курського (Т-84), але якого він був роду – невідомо, припущення на цю тему слід вважати безпідставними.

Далі чернігівського князя Мстислава Святославича згадано при переправі через Дніпро в районі Хортиці (Т-83).

В чому конкретно полягали дії чернігівського загону, що робив князь Михайло Всеволодович, чи загони із Сіверщини були під командуванням Мстислава Святославича, чи діяли самостійно, – наші джерела не знають, згадують тільки загибель князя Мстислава Святославича при втечі (Т-85). Не знають вони й того, хто став чернігівським князем на місце загиблого Мстислава.

В оповіданні новгородського літопису в переліку князів, убитих під час утечі, Мстислава Чернігівського із сином названо чомусь на 4 – 5 місцях, після дрібних, невідомих з інших джерел князів (Новг-13). Ця звістка перейшла у Софійський 1-й літопис, і через нього поширилась в пізнішому московському літописанні. Як звали цього сина – жодне джерело не подає, бо цього імені не знав навіть сучасник подій, а його наступники не наважились на вигадку.

Причини поразки

Битва з татарами випала нещасливо для антитатарської коаліції, і причинами традиційно виставляють: 1, незгоду руських князів; 2, відсутність у них єдиного командування.

Паки кажу: ні з тим ані з другим погодитись ніякою мірою неможливо.

В чому дослідники добачають «незгоду»? В тому, що князі зібрались на з'їзд? В тому, що вони погодились на спільну акцію? В тому, що разом пішли в похід?

Якби вони, зібравшись, убили когось із учасників з'їзду, як рязанські князі в Ісадах в 1217 році – це була би незгода. І якби вони схопили когось із учасників і осліпили його, як Василька Теребовельського в 1097 році – і це тягне на незгоду. І якби вони когось примусово постригли в ченці, як Рюрика Ростиславича в 1203 році – також була

би незгода. Нарешті, Ростиславичі на з'їзді могли б об'єднатись проти Мстислава Святославича і вигнати його з Чернігова – навіть таку мізерію я готовий вважати незгодою. Але нічого такого не було, і ті, хто пише про «незгоду» – роблять це «оплошно и не справясь с делом».

«Відсутність єдиного командування» – це прикрий анахронізм, перенесення понять нашого часу в давнину. Тоді не було Академії генерального штабу і не було де навчитися тим премудростям, які потрібні полководцям. Князі учились водити війська при своїх батьках, а потім з власного досвіду, і якщо у якого князя ніколи не було під командою, скажімо, більше ста вояків, то як він міг упоратись із організацією і командуванням п'ятьма тисячами? Ясна річ – ніяк.

Ніхто з князів ніколи не мав досвіду управління справді великим військом, не мав для цього відповідного апарату (штабу, ієрархії менших командирів), не знав, як вишикувати таку масу народу і не міг підтримувати зв'язок із своїми підрозділами.

Доводиться читати, що руське військо виносилось на сто тисяч вояків. І як уявити собі шикування такого війська? У три шеренги в глибину і 30 000 у кожній шерензі по фронту? Навіть якщо все це – піхота і вона стоїть щільно, плече до плеча, то цей фронт розтягнеться на 30 кілометрів. Якщо головний командир стоїть за центром цієї фаланги, ординарець із фланга має скакати чвалом цілу годину (15 км / годину), щоб повідомити командувача, що на фланзі щось відбувається (чи може кінь проскакати чвалом 15 км, чи не упаде він дорогою? чи не заблукає гонець? чи не перехоплять його вороги? – від таких дрібниць відволікаємось). І от командувач віддав наказ і його ад'ютант знову має скакати цілу годину, щоб передати його молодшому командиру на фланзі. А ворог упродовж цих двох годин зобов'язаний чекати, поки русини розберуться з оцим своїм «єдиним командуванням» (я ещё не стал в позицию, а ты меня уже колешь!).

Більше того, князям 13 ст. навіть на думку не могло спасти оте «єдине командування». Все, що ми бачимо з їх політики, можна звести до поняття «захисту своєї самостійності, свого права діяти незалежно». А це – рівно протилежне тому, що потрібно для єдиного командування.

Далі, у татар із «єдиним командуванням» теж не було гладко. Дослідники пишуть, що татарський корпус очолювали Джебе і Субедей, і уявляють справу так, що кожен із них командував *туменом*. Добре, тобто вони були командирами дивізій, а хто ж командував цілим корпусом? Чи корпусом командував, скажімо, Джебе, а Субедей був при ньому помічником, як польний гетьман при великому гетьмані Речі Посполитої 16 – 17 ст.? Звідки конкретно видно, що у татар було оте «єдине командування»?

Отже, виставлені причини поразки руського війська нестійні. Битва великих мас військ перетворювалась на серію зіткнень окремих загонів, і так було завжди давніше і пізніше (мабуть аж до Нового часу). І це не заважало комусь вигравати битви, а комусь – програвати.

Яка ж могла бути більш реальна причина?

Історики завжди вважали головною силою руське військо, а допоміжною – половців. Це зумовлено станом джерел, які ми маємо тільки з руського боку, і природно, що вони більше знали про дії русинів, а не мали загальної картини. Тому тільки злегка пригадують, що половці перші почали тікати з поля битви [«и побегоша не успевше ничто же половци назад» – Новгородський літопис, як вище].

Якщо продовжити розвивати припущення про воєнну перевагу половців над Руссю, можна припустити, що половці як головна сила займали центр коаліційного війська, а руські загони знаходились на флангах. В такій ситуації татари, натиснувши на

половецький центр і примусивши його тікати, вклинились між руськими загонами, котрі змушені були діяти самостійно.

I так вийшло, що татари розбили ізольовані руські загони (їх було, мабуть, два: новгородський літопис більше знає про дії київського загону, а хроніка Романовичів, природно, більше знає про Данила).

Слід знати, що татари вели свою розвідку і під час походу половецько-руського війська (стежили за ним на Дніпрі), і після битви. Один з їх загонів пішов вгору Дніпром і дійшов до містечка Святополч (біля сучасного села Витачів у 56 км від Києва). Місцеві жителі вийшли назустріч їм із хрестами – і були знищені. І от не минуло і восьмисот років (тільки 799), як харківська бабця вийшла назустріч Гнило-Солом’яній Орді з червоним (чомусь червоним) прапором. А мені кажуть про прогрес…

А що ж князь Василько Ростовський? Слід знати, що йому було на той час не більше 14 років і це був мабуть його перший самостійний похід. Він не устиг зі своїм загоном прибути на загальний збір до Києва, а дійшов тільки до Чернігова, коли отримав вість про поразку руських сил (Т-86). Він не скористався нагодою і не захопив Чернігів, як можна було би сподіватись, а повернувся назад до Ростова.

Наслідком великої поразки руських сил на Калці було доповнення звіту татарської розвідки: західний степ перерізають кілька великих рік, котрі течуть з півночі, із землі русів. Руси мають державність, князів і укріплені міста, але народ це слабкий, бити його легко.

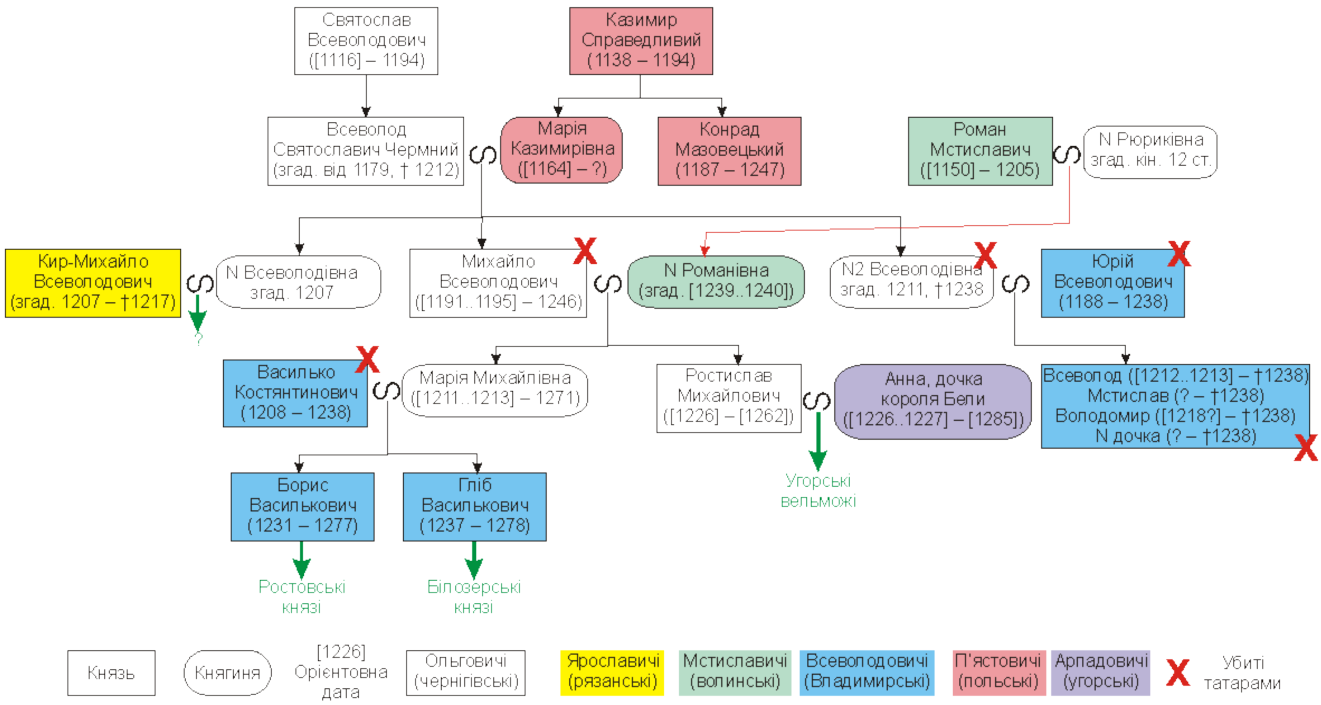
І ця інформація мала певне значення для подальших подій…

Князь Михайло Всеволодович (1223 – 1241 рр.)

Родинне коло

В 1223 році в битві на Калці загинув останній представник старшого покоління Ольговичів, і Чернігівське князівство перейшло під владу представників наступного покоління (11-го, рахуючи від Рюрика). В ньому ми знаємо тільки двох князів – Михайла Всеволодовича (більше) і Мстислава Глібовича (дуже мало). Скорочення чисельності роду загрожувало його вигасанням, котре і сталось уже в наступному (12-у) поколінні.

Для більшої наочності родинних зв'язків Михайла я подаю наступні генеалогічну схему і таблицю:

Генеалогічні зв'язки князя Михайла Всеволодовича

	Ім'я	Титул	Народження	Смерть	Ким є ця особа для М. В.
1.	Святослав Всеволодович	князь чернігівський, київський	[1116]	1194	Дід з боку батька
2.	Казимир Справедливий	князь краківський	1138	1194	Дід з боку матері
3.	Всеволод Святославич Чермний	князь чернігівський, київський	?	1212	Батько
4.	Марія Казимирівна	дружина Всеволода Святославича Чермного	[1164]	?	Мати
5.	Конрад Казимирович	князь мазовецький	1187	1247	Вуй (брат матері)
6.	N Всеволодівна	дочка Всеволода	? – згад. 1207 – ?		Старша сестра

		Святославича Чермного			
7.	Михайло Всеволодович	князь чернігівський, галицький, київський	[1191..1195]	1246	
8.	N2 Всеволодівна	дочка Всеволода Святославича Чермного	згад. 1211	1238	Молодша сестра
9.	Роман Мстиславич	князь волинський, галицький	[1150]	1205	Тесть
10.	N Рюриківна	дочка Рюрика Ростиславича, дружина Романа Мстиславича	? – згад. кін. 12 ст. – ?		Теща
11.	N Романівна	дочка Романа Мстиславича	? – згад. [1239..1240] – ?		Дружина
12.	Марія Михайлівна	княгиня ростовська	[1211..1213]	1271	Дочка
13.	Ростислав Михайлович	князь галицький	[1226]	[1262]	Син
14.	Василько Костянтинович	князь ростовський	1208	1238	Зять
15.	Борис Василькович	князь ростовський	1231	1277	Онук
16.	Гліб Василькович	князь білозерський	1237	1278	Онук
17.	Анна	дочка короля Бели, дружина Ростислава Михайловича	[1226..1227]	[1285]	Невістка
18.	Кир-Михайло Всеволодович	князь пронський	згад. 1207	1217	Шурин
19.	Юрій Всеволодович	князь владимирський	1188	1238	Шурин
20.	Всеволод Юрійович	син Юрія Всеволодовича	[1212..1213]	1238	Небіж (сестринець)
21.	Мстислав Юрійович	син Юрія Всеволодовича	?	1238	Небіж (сестринець)
22.	Володимир Юрійович	син Юрія Всеволодовича	[1218]	1238	Небіж (сестринець)
23.	N Юріївна	дочка Юрія Всеволодовича	?	1238	Небога (сестриниця)

(Сірим тлом у таблиці виділені загиблі від татар.)

Зберемо тепер стислі біограми перелічених осіб.

1. Князь Святослав Всеволодович, дід М. В. з боку батька, відносно добре нам відомий, бо його діяльність висвітлена у Київському літописі за 12 ст. Він весь час боровся за київський стіл з іншими претендентами, перш за все – смоленськими

Ростиславичами, тому і не мав з ними родинних зв’язків, а наречену для сина знайшов аж у Кракові.

2. Краківський князь Казимир Справедливий, дід М. В. з боку матері, також відносно добре відомий нам завдяки польським джерелам.

3. Про князя Всеволода Святославича Чермного, батька М. В., ми трохи знаємо з того ж Київського літопису. Його самостійна політична біографія простежена у поданих вище розділах. Його біографія у Вікіпедії станом на 24 травня 2022 року рясніє неймовірними помилками і фантазіями, довіряти їй ні в якому разі не можна.

4. Так само нестримними фантазіями переповнена довідка про мало відому Марія Казимирівну, дочку Казимира Справедливого, дружину Всеволода Чермного і матір М. В. Власне, перша і остання конкретна згадка про неї міститься в Київському літописі під 1179 р. – з нагоди її шлюбу. Треба дякувати на тому, що зазначено її ім’я, бо це – рідкість у наших літописах.

5. Засновник Мазовецького князівства Конрад, молодший син Казимира Справедливого, прожив довгий вік і навіть пережив свого небожа Михайла. Тому він добре відомий польським джерелам. Хроніка Романовичів прямо називає його *вуєм* (братом матері) Михайла Всеволодовича (Іпат-60), так що можемо не мати сумніву, ким була мати останнього.

6. Старшою дитиною в родині Всеволода Чермного і Марії, на мою думку, була невідома на ім’я дочка. Вона стала дружиною Кир Михайла Всеволодовича з роду рязанських князів. Вона принагідно згадана в подіях війни 1207 р., коли владимирський князь Всеволод Юрійович здобув Пронськ і захопив її в полон (Т-42). Полонених княгинь відпустили в 1210 р. (Т-53), і можна здогадуватись, що й жінка Кир Михайла була серед них (конкретно вона не названа). Це все, що ми знаємо про неї.

Оскільки в 1207 році вона вже була заміжньою жінкою, шлюб її, не зазначений у джерелах, мав відбутись раніш. Тому я припускаю, що в 1207 році їй було принаймні 20 років, і вираховую, що вона народилась в 1187 році або й раніше. Ім’я її – ще раз повторюся – невідоме, все, що пропонується на цю тему – пізня фантастика, походження якої я тут не розглядаю.

Про дітей від цього шлюбу нічого конкретного ми не знаємо.

7. Другою дитиною Всеволода і Марії був, на мою думку, син Михайло, герой даного розділу. Його народження джерелами не відзначене із зрозумілої причини – його батько в цей час сам був маловідомим.

В довідниках ми бачимо два варіанти дати народження Михайла Всеволодовича – 1179 р. (українська Вікіпедія та інші національні Вікіпедії, залежні від неї) та 1185 р. (англійська Вікіпедія та інші національні Вікіпедії, залежні від неї). Обидві дати вважаю довільними й необгрунтованими.

Про Михайла наші джерела мовчать аж до 1223 року. Залишається дуже непевний шлях розрахунків. В 1228 р. дочка Михайла Марія вийшла заміж за ростовського князя Василька Костянтиновича (Т-93). Рахуючи, що нареченій було 15..17 років, маємо інтервал 1211..1213 рр. для її імовірного народження, не зазначеного в джерелах. Думаю, вона була першою дитиною в родині, бо княжич Ростислав виступає в джерелах пізніше від неї, від 1229 року.

Припускаючи, що Михайлу в момент народження доньки було 18..20 років, вираховуємо 1191..1195 роки як дату його народження (невизначеність одного інтервала згідно правил наближених розрахунків додається до невизначеності другого інтервала). Приймаючи це, отримуємо, що Михайло був середньою дитиною і мав старшу і

молодшу сестер. Про братів Михайла наші джерела мовчать, і мабуть їх і не було (повнолітніх, таких, що залишили би слід у джерелах).

8. Наймолодшою дитиною Всеволода і Марії була, на мою думку, невідома на ім’я дочка, про яку ми маємо дві згадки. В 1211 р. вона вийшла заміж за князя Юрія Всеволодовича (Т-56). З нею Юрій мав синів – Всеволода, Мстислава та Володимира – та невідому на ім’я дочку (в таблиці – № 20 – 23). Вся родина – батько, мати, сини і дочка – загинула в 1238 році від рук татар під час їх походу на Владимирське князівство (Лаврентіївський літопис).

Якщо думати, що ця княжна на момент шлюбу мала 15..17 років, то вийде, що вона народилась в 1194..1196 роках і була, на мою думку, наймолодшою в родині. Не забуваю нагадати – імені її не зазначено в сучасних їй джерелах, тому ми його не знаємо. Те, що пропонують довідники – пізні фантазії.

11. Із дружиною князя Михайла Всеволодовича все неясно («з інфантою все невиразна справа», як сказано у класика). Про цю жінку ми знаємо тільки, що хроніст Романовичів назвав був її *сестрою* Данила і Василька Романовичів (Т-151, 1239..1240 рр.). Це – нова генеалогічна загадка, бо перед тим і після того хроніст (та мабуть і його князі) не журився цією сестрою, так що більше згадок про неї ми не маємо.

Ясно, що вона не була рідною сестрою Данила і Василька, а хіба що єдинокровною (мала спільного з ними батька Романа, а мати її – невідома на ім’я донька Рюрика Ростиславича, перша дружина Романа). Але й ця єдинокровність – непевна, бо ми не маємо вказівок, щоб Данило й Василько іменували Михайла *шурином* (чоловіком сестри), а він їх – *діверами* (братами жінки). Однак в Іпат-65 Данило й Василько названі *вуями* (братами матері) Ростислава Михайловича.

Шлюб Михайла не зазначений у джерелах, і його слід датувати часом не пізніше 1210 р., бо його дочка Марія в 1228 р. вже вийшла заміж.

12. Біограма Марії Михайлівни відносно повно (а як для княгині 13 ст. – винятково повно) відбита в Лаврентіївському літописі. Те саме можна сказати про біограми її чоловіка – князя Василька Костянтиновича та їх синів Бориса і Гліба. Я ще буду розглядати їх у розділі «Ростовські родичі князя Михайла Всеволодовича».

13. Так само в окремому розділі буде розглянута біограма князя Ростислава Михайловича – молодшого брата Марії, **єдиного** сина Михайла. Спроби приписати Михайлу інших синів – безпідставні, як це буде детально показано в розділі «Міфічні «сини» князя Михайла Всеволодовича».

Таким чином, Михайло Всеволодович не мав родинних зв’язків зі смоленськими Ростиславичами, хоча в політиці часто діяв спільно з ними. Також він мав родинні зв’язки із волинськими Романовичами, але в політиці постійно з ними ворогував.

Широко вживана теза «династичний шлюб між тягне за собою політичний союз» в нашому конкретному випадку не підтверджується. Династичний шлюб **може** бути ознакою політичного союзу, але **може** бути ознакою відсутності союзу або політичного ворогування. Конкретно для розглядуваного мною часу це має тим більше значення, що жоден політичний союз в часи анархії не тривав довше кількох років. Якщо не заводити собі гарем – підтримувати такі коливання політики шляхом шлюбів неможливо.

Перше княжіння у Новгороді (1225 р.)

Отже, в 1223 році при описі з’їзду князів, який передував битві на Калці, вперше виразно названо князя Михайла Всеволодовича (Т-80). Він названий там серед молодших князів – і справді, він був небожем чернігівського князя Мстислава

Святославича. Чи мав він на той час якесь князівство – наші джерела не зазначають. Пізні московські літописи (кін. 15 – поч. 16 ст.) називають його на цьому місці «чернігівським» – з огляду на його пізнішу славу. Джерельного значення ці згадки не мають.

Яка була роль Михайла у битві на Калці, чи брав він участь в поході й якщо брав – як врятувався – наші джерела не знають. Так само не знають вони, коли й як він став чернігівським князем. Не знають джерела й ніяких фактів внутрішнього життя Чернігівського князівства за правління Михайла.

Все, що ми знаємо про Михайла, пов'язане з його участю в міжкнязівських відносинах. Першим підприємством такого роду була його участь в коаліції владимирських князів проти Великого Новгорода. Розбирати докладно історію новгородських революцій 2-ї чверті 13 ст. не входить у мої наміри, я хочу обмежитися мінімально необхідними штрихами для окреслення ролі Михайла Всеволодовича (ну, і Чернігівського князівства в його особі) в цих подіях.

Отже, десь взимку 1224 / 1225 років війська коаліції зайняли новгородський Торжок і вимагали від Новгорода прийняти угодного вождям коаліції князя. Новгородці проявили твердість, і князь Юрій Всеволодович Владимирський запропонував їм компроміс – прийняти за князя Михайла Всеволодовича, Юрієвого *дівера* (Т-87). [В Новг-14 Михайло названий *шурином* Юрія, тобто чоловіком сестри Юрія – явно помилково. Наскільки ми знаємо, Михайло був дівером Юрія (братом жінки). Але примітивна давньоруська термінологія спорідненості не знала таких тонкощів, і мабуть *шурин* означав тоді просто родича по жінці.]

Таким чином, шлюб Юрія із дочкою Всеволода Чермного мав деякі політичні наслідки, давши Юрію союзника в Чернігові, а Михайлу – новгородський стіл. Обидва князя були задоволені досягнутим і відвели свої сили з Торжка (пограбувавши його – не даремно ж ноги трудили!). Незадоволеним залишився брат Юрія – князь Ярослав Всеволодович Переяславський, котрий мабуть уже від того часу мріяв про новгородський стіл для себе [Ярослав постійно княжив у сучасному Переславлі-Залеському, епізодично відбігаючи на інші столи].

Навесні 1225 року Михайло прибув до Новгорода і приємно здивував новгородців (Т-88). Дуже скупий на похвали літописець зауважив: «Було легко по волості». Я думаю, що Михайло стримався від стягнення великих контрибуцій, котрими зазвичай знаменувався прихід нового князя. Мені здається, що Михайло серйозно поставився до перспективи княжіння в Новгороді, і намагався здобути тут популярність. Пізніше, під час другої каденції (1229 р.) літописець подав його програмну заяву: «А мені, Михайлу, дав би бог виправити правду новгородську» (Т-104), тобто поліпшити адміністрацію і судочинство відповідно до традицій Новгорода.

Хоч як мало дають ці згадки для внутрішньої політики Михайла в Новгороді, вони важливі на тлі загальної бідності вказівок такого роду в джерелах.

Як новгородський князь Михайло поїхав до Юрія у Владимир – вимагати повернення захоплених у Торжку товарів (Т-89). Крок був далеко не рядовий (якщо не унікальний). Так само не рядовим був факт, що Юрій погодився повернути награбоване (Т-90; пізніше, в московську добу, такого ми вже не побачимо).

Ярославово дворище в Новгороді.
Фото М. І. Жарких 27 червня 1983 р.

Це був тріумф Михайла. Він зумів, прослизнувши між крапельками (ну, чисто дипломатичним шляхом), добитись важливого для новгородців успіху. Ставши на Ярославовому дворищі, Михайло оголосив свій наступний крок: він вирішив відмовитись від новгородського стола і повернутись до Чернігова.

Розмірковуючи над цим рішенням, я можу уявити собі такі моменти:

1. Ні один князь у попередні сто років не займав новгородський стіл скільки хотів – кожного князя виганяли, і рідко кому удавалось протриматись хоча б три роки. Михайло це, безперечно, знав.

2. Можна припускати, що уступка новгородського стола Ярославу була секретною частиною домовленості Михайла із Юрієм.

3. Князь у давній Русі – це далеко не один тільки титул. Це реальний обов'язок стояти на чолі збройних сил князівства і бути постійно напоготові боронити його від ворогів. Для цього князь мусив постійно перебувати у своїй столиці, і ніяке «об'єднання» шляхом персональної унії, зосередження двох столів в руках однієї особи, було неможливим. Від Новгорода до Чернігова – 800 км (один місяць шляху), і князь мусив правити у Новгороді, забувши про Чернігів, або правити в Чернігові, забувши про Новгород.

Хто заступав Михайла в Чернігові під час його новгородського «відрядження» – наші джерела не знають, але ясно було, що тривала відсутність князя коштуватиме йому стола, бо не одні тільки новгородці уміли говорити «А князя ми собі знайдемо».

Отже, Михайло повернувся до Чернігова (орієнтовно – в кінці 1225 р., Т-91), а новгородці закликали на стіл князя Ярослава Всеволодовича. (І Ярослав – зауважу принагідно – узимку того ж року мусив відбивати напад литви на Торжок. Це було би неможливо, якби в Новгороді не було князя.)

Вісь Чернігів – Владимир (1226 – 1228 рр.)

У Чернігові на Михайла чекав новий, абсолютно не зрозумілий нам клопіт із князем Олегом Курським (Т-92). Це був той самий Олег Курський, якого ми бачили у битві на Калці (Т-84) – і це все, що ми знаємо про нього безсумнівно:

Знак ГТО на груди у него –
Больше не знают о нём ничего.

А в 1226 році проти цього Олега зібралась чимала коаліція у складі чернігівського князя Михайла, владимирського князя Юрія Всеволодовича та ростовських князів Василька і Всеволода Костянтиновичів. Той самий Юрій, котрий не вважав за можливе йти на Калку, піднявся походом проти курського князя.

Олег, слід здогадуватись, не сидів склавши руки і вдався по допомогу до київського князя Володимира Рюриковича. Той війни не почав, але просив митрополита Кирила втрутитись в цю справу. І митрополит приїхав і якось залагодив конфлікт, так що до війни не дійшло.

А тепер дивимось на карту: до Курська від Ростова – 640 км, від Владимира – 560 км, від Києва – 420 км і від Чернігова – 340 км. Половина Русі, чільні князі й

митрополит – учасники справи, і все-таки ми не знаємо про неї рівно нічого. Хто такий був цей Олег, якого він був роду, що було причиною конфлікту, на чому постановлено мир, яка була подальша доля Олега – нічого не відомо, і вдаватись у припущення я вважаю неможливим.

Від цієї «амфори» (продовжуючи розпочате порівняння) до нас дійшов тільки один уламок у вигляді запису Лаврентіївського літопису, котрий у свою чергу цікавився цією справою постільки, поскільки в ній взяв участь його пан – князь Юрій. Як не крути цей уламок – загальної картини з нього зміркувати не можна.

Менше з тим, ця пригода свідчить про дієвість політичної осі Чернігів – Владимир, за котрою ми стежимо від 1210 року.

Ще одним свідченням дієвості цієї осі можна вважати шлюб ростовського князя Василька із дочкою Михайла Всеволодовича (початок 1228 р., Т-93). Імені нареченої на цьому місці літопис, як звичайно, не подає, з пізнішої згадки видно, що її звали Марією (Т-195).

Додатковою ознакою дружніх відносин чернігівського і владимирського княжих домів можна вважати шлюб князя Всеволода Костянтиновича (молодшого брата Василька) із невідомою по імені дочкою князя Олега Святославича (орієнтовно березень – жовтень 1228 р., Т-94).

Що це за князь Олег Святославич і де було його князівство (якщо було!) – наші джерела не знають, а вдаватись у фантазії не вважаю можливим. Ясно тільки, що це – **не** Олег Курський, патроніма якого ми не знаємо. Імена Олег і Святослав були дуже поширені саме в чернігівському князівському домі, і дуже рідко зустрічались в інших гілках Рюриковичів. Але це – тільки імовірність, а не повна упевненість.

Руські князі забули про татар, а татари? Їм у той час було не до Русі. В 1227 році у поході на державу тангутів (це територія сучасного Китаю на південь від Монголії, бл. 6000 км від Києва) помер Чингіз-хан. Здавалось би, створена успішним завойовником воєнна машина (імперія) мала всі шанси розпастись, як розпадались інші подібні імперії, але…

Але сини покійного хана замість того щоб почати ділити спадщину по батьку й воювати між собою, зібрались у 1229 році на курултай і проголосили новим ханом Угедея – третього сина Чингіз-хана. Вважається, що при цій нагоді було виділено окреме володіння (улус) для другого сина – Чагатая. Центром його володінь стала область Семиріччя на південному сході сучасного Казахстана, між озером Балхаш та горами Тянь-Шань (бл. 3500 км від Києва). Синам померлого на той час Джучі (старшого сина Чингіз-хана) було також виділено улус – країну Хорезм (північна частина сучасного Узбекистана, на південь від Аральського моря, бл. 2300 км від Києва) та значна частина сучасного Казахстана.

Мабуть у цей же час царевичі-Джучіди, старшим з яких був Батий (Бату), отримали обіцянку допомоги для подальшої експансії на захід, але чи дійшло би колись до її виконання – того на той час ніхто не міг знати…

«Лінива війна» на Волині (1228 – 1229 рр.)

Про наступну кампанію Михайла Всеволодовича (орієнтовно – в зимі 1228 / 1229 років) ми знаємо тільки з дуже плутаного і неясного оповідання хроніста Романовичів (Т-95). Починається воно так:

> (1) У той же рік Кирило, митрополит, преблаженний і святий, приїхав був уладнати мир, але не зміг.

Коментатори хроніки на цьому місці пояснюють, хто такий митрополит Кирило (при уряді в 1223..1225 – 1233 рр.), але не говорять, кого він мав помирити.

Мені здається, вказівка «у той же рік» відсилає нас до згадки про смерть князя Мстислава Мстиславича Удатного (орієнтовно – літо 1228 року). Далі, іменування Кирила «преблаженним і святим» говорить, що запис було зроблено після його смерті, і то мабуть багато пізніше (слід знати, що це іменування було особистим поглядом хроніста і не визнане церковним начальством). Оскільки хроніка зосереджена на діях князів Романовичів, можна думати, що однією зі сторон конфлікту були вони.

А хто ж були їх супротивники? Мабуть не половці й мабуть не католицькі правителі Заходу (угорці чи поляки) – для них митрополит не був авторитетом, і таких місій митрополитів ми не знаємо ні в раніший, ані в пізніший час. Отже, супротивники були «свої» – руські православні князі, і ми вже бачили трохи вище одну успішну миротворчу місію того самого Кирила.

Як попередній досвід, так і географія говорить нам, що природним ворогом волинських князів у межах Русі був київський князь. Ставлячи наступне припущення поверх попередніх, слід думати, що саме київський князь Володимир Рюрикович надіслав до Романовичів митрополита із якимись невідомими нам пропозиціями, і Романовичі їх відкинули.

В наступному реченні читаємо:

> (2) Потім же Ростислав [Святополкович] пінський, не перестаючи, обмовляв [Данила], – бо діти його були забрані [в полон].

Зрозуміти це речення досить важко [спроби пояснення – в Науковому підгрунті]. Якщо вірити, що Ростислав обмовляв саме Романовичів, і то перед київським князем Володимиром – все ж таки залишається незрозумілим, як він зумів схилити до походу інших князів. Хіба припустити, що хвороба політичного безумства, через яку їх попередники загинули на Калці, перейшла тепер на князів молодшого покоління. А це, в свою чергу, далеко не найкраща з елюкубрацій.

Хроніст явно намагався приховати тут справжню причину конфлікту, і в результаті скорочень та умовчань у нього вийшло:

> І Володимир Київський зібрав воїв Михайло Чернігівський отець же його постиг був отця мойого бо була в нього боязнь велика в серці його.

Ми знаємо із попереднього розділу, що Роман, батько Данила, постриг був у ченці Рюрика, батька Володимира, і тому можна припустити: Володимир побоювався, що Данило схоче повторити такий подвиг над ним, Володимиром. І так розуміють справу усі видавці й коментатори, роблячи відповідні поправки в тексті або подаючи їх у примітках. Але в тексті хроніки йдеться про те, що Роман постриг Михайлового батька, Всеволода Чермного, і Михайло, а не Володимир, боявся Данила. Мимоволі пригадується відомий анекдот про маршала Брежнєва, де він говорить: «Та я й сам бачу, що це Маргарет Тетчер, але тут (*показує на папірець*) написано: Індіра Ганді». Здається, найпростіше було би відкинути в цьому реченні слова «Михайло Чернігівський», тоді принаймні формальний зміст відновлюється.

Мабуть, щось було дуже непочесне з боку Романовичів, навіть з погляду *foi* та *loi* 13 ст., якщо довелося вдаватись до таких викрутів.

Виходить, що київський князь Володимир Рюрикович, не добившись своєї цілі (якої – невідомо!) дипломатичним шляхом, зібрав велику коаліцію на Романовичів:

> (3) Володимир, отож, посадив Котяня на коня і всіх половців, і прийшли вони до Каменця, – Володимир же з усіма князями, і Михайло з усіма князями, і куряни, і піняни, і новгородці, і туровці, – і обложили Каменець.

До складу коаліції увійшли Михайло Всеволодович Чернігівський (можливий шурин Романовичів), князь Ростислав Пінський і половці на чолі із Котянем – дідом Данилової жінки. Маючи таких родичів, Данило не потребував ніяких ворогів!

Склад учасників походу знову подано плутано. Якщо *куряни* (з Курська) теоретично могли бути підпорядковані Михайлу, то воїни з Пінська й Турова могли підпорядковуватись хіба що Ростиславу, але ніяк не Михайлу. Тому й владу Михайла над воїнами з Курська, на мій погляд, не можна з цього епізода вивести.

А що за *всі князі*, котрі супроводжували Володимира? І що за *всі князі* (інші!), котрі супроводжували Михайла?

Ну, а *новгородці* що? Здається, в них можна побачити жителів Новгорода на Німані (Новогрудка), який, можливо, входив до складу Турово-Пінського князівства [спроби пояснення – в Науковому підгрунті].

Далі змобілізоване союзниками військо прийшло до Кам'янця і обложило його. Спроби локалізувати цей Кам'янець не дали переконливих результатів [спроби пояснення – в Науковому підгрунті]. Виходить, що і терен розглядуваної кампанії 1228 / 29 років не вдається окреслити конкретно, а тільки як київсько-волинське пограниччя.

> (4) Данило ж, обманюючи їх, удавав, що хоче мир із ними вчинити, і поїхав у Ляхи по підмогу, а Павла, [посла] свого, послав до Котяня, кажучи: «Отче! Одверни війну сю, помирись зо мною». І він, [Котянь], поїхавши, пограбував землю Галицьку і пішов у землю Половецьку, а до них [своїх союзників] не вернувся.

Хоча від Случі, де ймовірно перебували вороги, до Володимира лишалось 230 км, Данило не зробив спроби боронитись і заздалегідь утік до Польщі. Хроніст, щоб надати цій утечі почесніший вигляд, написав: «поїхав у Ляхи по підмогу» – і в усій хроніці Данило ніколи не «тікає», тільки «їде по підмогу», і так пишуть усі наступні історики.

Чому коаліція, маючи мабуть значні сили, діяла так кволо й нерішуче – хроніст не пояснив. Можна припустити, що між учасниками не було повної згоди ані щодо цілей кампанії, ані щодо розподілу майбутніх вигод.

Данило ж зумів внести розкол в коаліцію, схиливши Котяня до пограбування Галицького князівства – того самого князівства, в якому Данило збирався правити!

Дев'ять руських князів загинули на Калці, обороняючи від татар право половців грабувати руські землі. І троє учасників того походу – Володимир, Михайло і Данило – почали тепер війну між собою, щоби половцям зручніше було грабувати, не боючись нападу руських князів – захисників Руської землі. Гарний зразок національної політики, всіляко вартий наслідування!

> (5) У Галичі ж пробув**а**в королевич [Андрій] і [боярин] Судислав [Бернатович] із ним, і [Андрій] мав мир з Володимиром [Рюриковичем] і [з] Михайлом [Всеволодовичем]. Але ці, не досягнувши нічого, вернулися.

Черговий випадок умовчання хроніста про щось істотне. Якщо королевич тримав нейтралітет у цьому конфлікті, то чим це погано для коаліції? Одним ворогом менше. Але формальний «зміст» цього фрагменту такий: через те, що королевич Андрій

дотримувався нейтралітету, коаліція нічого не добилась – тобто повна відсутність глузду.

Хіба що припустити, що Данило намагався залучити королевича на свій бік, а він відмовився, оскільки мав мир з ворогами Данила?

Для нас істотно, що королевич Андрій, запанувавши в Галичі (орієнтовно – в середині 1227 р.), зумів за ці півтора роки добитись визнання свого правління з боку чільних руських князів – київського та чернігівського, поставивши Романовичів у ситуацію дипломатичної ізоляції.

> (6) Данило ж і Василько, зібравши ляхів многих, пішли до Києва з Пакославом [Войцеховичем], воєводою [лядським], і Олександр [Всеволодович] з ними обома [пішов]. Але [їх] зустріли посли од Володимира й Михайла, [бояри] Воротислав Петрович і Юрій Толігнівич, пропонуючи мир. І вони замирилися, а ляхи вернулися назад.

Контрнаступ, як бачимо, провадився так само мляво, як і наступ коаліції. Поляки не бачили для себе ніякої вигоди у цій війні за чужі для них інтереси, і при першій можливості помирились, а провадити війну власними силами волинські князі не могли.

Остаточно:

1. Ми не знаємо причин цієї «лінивої війни». Розмови про скривдженого Ростислава і про те, що хтось когось колись-то там постриг, я вважаю успішною дезінформацією, котра таки сховала від нас справжні мотиви. Зрештою, Ростислав, який нібито був призвідцем війни, нічого не осягнув, і про нього навіть і згадки більше нема.

2. Ми не знаємо цілі (цілей) війни, і бачимо тільки, що ніхто нічого не досягнув, всі князі залишились при своїх володіннях. У виграші були тільки половці, котрі пограбували якісь землі Галицького князівства. З усієї цієї історії можна написати гарну комедію на невмирущу тему «Де двоє сваряться – третій користає».

3. Для Чернігівського князівства істотно, що Михайло Всеволодович уперше вступив в контакт з представниками Угорщини і вперше проявив своє зацікавлення в експансії на захід, котра була припинилась у 1211 році. Вага цього напрямку політики для Михайла буде надалі зростати.

Друге княжіння у Новгороді (1229 – 1232 рр.)

Якщо «лінива війна», розглянута нами в попередньому розділі, справді закінчилась не пізніше лютого 1229 року (як думають дослідники), то це було дуже своєчасно для князя Михайла Всеволодовича. Справа в тому, що 20 лютого 1229 р. у Великому Новгороді почалась чергова революція, і княжичів Федора й Олександра Ярославичів вивезли з міста…

… Ми залишили були новгородські справи у той момент, коли Михайло поступився цим столом на користь князя Ярослава Всеволодовича із владимирського княжого дому. Ярослав мав постійну резиденцію в місті Переяславлі (нині Переславль-Заліський) і, заскочивши на новгородський стіл, повною мірою відчув як переваги, так і прикрості цього становища.

Тепер Михайло міг би сказати Ярославу слова Михайла Сергійовича Горбачова з відомого анекдота: «Не знаю, що б я почав на вашому місці, але знаю, що нині ви сидите на моєму».

Ярослав так само розривався між своїми двома столицями, як перед тим Михайло, і в середині 1228 року повернувся з Новгорода до Переяславля, залишивши у Новгороді як символ своєї влади своїх синів.

І от тепер їм довелося тікати. Федору було на той час не більше 10 років, Олександру – не більше 8 років. Ясно, що в такому віці вони не могли ще приймати самостійних рішень, і новгородський літописець так і нотує, що це зробили довірені мужі князя Ярослава (Т-98).

Вірні своєму правилу «А князя ми собі знайдемо», новгородці послали по князя Михайла (Т-99). Це зовсім не сподобалося Ярославу, і смоленський князь йому на догоду не пропустив новгородське посольство до Чернігова (Т-100).

Тому офіційного урочистого запрошення, переданого через поважних представників Новгорода, Михайло так і не дочекався. Але новини з Новгорода він мав, і вирішив кувати це нове політичне залізо, поки воно гаряче. Новину він отримав, коли разом із сином Ростиславом (випадково чи ні?) перебував на півночі свого князівства, на Брину. Нині Бринь – невелика річка в Калузькій області Росії, найбільш відомий пункт на ній – Сухиничі, залізнична станція по дорозі з Києва до Москви. Це – 400 км на північний схід від Чернігова і 330 км на південь від Торжка.

І от 8 квітня 1229 року Михайло прибув до Торжка (Т-101), а далі й до Новгорода (Т-102). Враховуючи, що від початку революції минуло якихось півтора місяці, можна виснувати, що до Чернігова Михайло не повертався і війська свого не піднімав, а вирушив з особистим почтом, який був при ньому. (Не забуваємо, що всі зносини відбувались по глибокому снігу.)

При цій нагоді уперше в наших джерелах згадано княжича Ростислава Михайловича, біографія якого дуже важлива для нашої теми.

Заходи Михайла по управлінню Новгородом не належать до моєї вузької теми, але варто відзначити участь князя і княжича у виборі нового архієпископа Спиридона (Т-103).

Однак законів давньоруської політики ніхто не скасовував, і тепер Михайло знову розривався між двома своїми столицями. Орієнтовно восени 1229 року він таки повернувся до Чернігова, залишивши символом свого правління княжича Ростислава (Т-104). Як бачимо, Михайло скористався з досвіду свого опонента – Ярослава.

На цьому місці важливо наголосити: Михайло ніякої мірою не став би пхати малого хлопця Ростислава на новгородський стіл, якби мав якогось дорослого (чи хоча б дещо дорослішого) сина. Але його не було, і Ростислав був єдиним «політичним активом» свого батька. Спроби істориків викомбінувати інших синів Михайла нестійні.

У третій та останній раз Михайло прибув до Новгорода в наступному, 1230 році (орієнтовно у червні Т-105). Він урочисто провів обряд пострига свого сина Ростислава (постриг виконував нововисвячений архієпископ Спиридон) й оголосив Ростислава новгородським князем (уже не представником, а з повною владою). Після цього Михайло повернувся до Чернігова.

Князю Михайлу здавалось, що він зумів вислизнути із адової машини, котра розривала його між двома столицями, і сконструювати владу, здатну триматись довго. Але у цієї конструкції був сильний ворог в особі князя Ярослава, котрий не полишав спроб придбати новгородський стіл для себе і своїх синів і тому навіть збирався воювати із Михайлом (Т-107). Ярослав вважав, що Михайло порушив хресне цілування, тобто урочисту присягу, яка була основним інструментом врегулювання відносин між князями.

А що це була за присяга, і коли це Михайло її давав? Наші джерела мовчать про неї, тому залишається вдаватись до припущень. Вище, при розгляді подій 1225 року, я був припустив існування секретних домовленостей між Михайлом та владимирським

князем Юрієм, котрі передбачали повернення Ярослава на новгородський стіл. Можна тепер припустити, що при цьому був присутній і Ярослав, і Михайло дав йому клятву, котра допіру тепер, через 5 років, вийшла на публічну політичну сцену.

Порушенням присяги, на думку Ярослава, була оця друга каденція Михайла на новгородському столі, котрій Ярослав намагався перешкодити, але не зумів.

І от тепер заносилось на війну. Політична вісь Чернігів – Владимир, протривавши нечувано довгий час – 18..20 років, зламалась.

Аби запобігти війні, Михайло скористався своїм союзом із київським князем Володимиром Рюриковичем. Володимир звичним для себе способом звернувся до митрополита Кирила – стати послом-посередником у цій справі. Це була вже третя миротворча місія Кирила. Послами Володимира були також Петро Акерович (ігумен київського монастиря Спаса на Берестовім; оце чи не вперше до імені ченця додано патронім / прізвище, що надалі стало українською традицією, але ніколи не вживалось у Великоросії) та стольник Георгій. Інтереси Михайла в цьому посольстві представляв найвищий церковний ієрарх його князівства – єпископ Порфірій (Т-106). Орієнтовно ця місія відбулась у травні – листопаді 1230 р., детальну хронологію встановити неможливо.

Посольство було направлене до всієї корпорації владимирських князів – Юрія як старшого в роді, його братів та його небожів. Юрій був шурином Михайла, Василько Костянтинович – його зятем, а брат останнього Всеволод теж був оженений із княжною з чернігівського (?) дому. Тепер ці родинні зв’язки тріщали під натиском політичних інтересів.

Посольство домоглося успіху. Ярослав послухав свого старшого брата (мабуть Юрій відмовився збройно підтримувати його претензії) і помирився із Михайлом (Т-108). «Та умисел тут інший був», і ми в цьому дуже скоро переконаємось…

А в Новгороді тим часом відбувалась чергова революція. Група, яка підтримувала княжича Ростислава (новгородський літописець продовжував звати його *княжичем*), побачивши що непереливки, утекла в напрямку Торжка. Ростислава супроводжував посадник Внезд Водовик, з чого можна виснувати, що Внезд був очільником прихильної до Михайла групи в Новгороді (Т-109). Наступного дня супротивна група уже офіційно скинула Ростислава і очікувано закликала на княжіння Ярослава. Як наслідок група втікачів поповнилась новими представниками, і всі вони подалися до Чернігова (Ростова-на-Дону тоді ще не існувало…).

Причиною революції літописець виставив те, що Михайло не прибув своєчасно до Новгорода і не розпочав війни. З ким збирались воювати новгородці – при цьому не зазначено, і мені навіть здається, що це чисто формальна причіпка, за яку ухопилась група противників Михайла. Факт «повноцінного князівського статусу» Ростислава вона ігнорувала, і мабуть мала для цього підстави, бо само по собі надання статусу не робило з малого Ростислава дорослого вояка, здатного командувати великим військом.

Отже, вигадана Михайлом конструкція влади протривала лише шість місяців. Ярослав, не гаючи часу, прибув до Новгорода (30 грудня 1230 р.), провів там цілих два тижні, залишив як символ своєї влади все тих же своїх синів – Федора й Олександра, і повернувся до Переяславля (Т-110).

На цьому закінчились спроби князя Михайла Всеволодовича придбати княжіння в Новгороді. Як сказав значно пізніше та зовсім з іншого приводу Вячеслав Липинський: «Люди ніколи не йдуть за слабкими, хоча б і дуже народолюбивими панами – вони завжди йдуть за панами сильними». Михайло показав себе прихильним до народу й

залишив по собі добру пам'ять, але змушений був поступитись перед сильнішим паном. Представники роду Ярослава надалі монопольно володіли новгородським столом (з дуже рідкісними винятками) – аж поки цей стіл не дістався московському великому князю Івану 3-у, котрий і ліквідував особливий устрій Новгорода разом з князівським столом (1478 р.).

Але поки до того дійшло, у квітні 1231 року в Києві відбулася урочиста церемонія висвячення нового ростовського єпископа Кирила (Т-111). Мені здається, ростовські князі скористали візитом митрополита Кирила до Владимира і домовились про це висвячення.

Опис церемонії у Лаврентіївському літописі подано дуже докладно й оформлено урочисто, із виділенням фрагментів тексту червоним кольором. Нічого подібного за все 13-е століття в цьому літописі немає. Безсумнівно, до складання запису і внесення його в літопис приклав руки сам нововисвячений єпископ, і мені хочеться вірити, що розмітка червоним була уже в гаданому «Літописі Юрія Всеволодовича» і звідти перенесена у Лаврентіївський літопис (для укладача цього літопису на початку 14 ст. Кирило був лише одним з ряду єпископів, до того ж давно покійним).

Від цього запису починається ціла серія звісток про Ростов, ростовських князів та особисто єпископа Кирила, котра тягнеться аж до смерті Кирила в 1262 р. (Т-197) і навіть продовжена далі. Мені здається, тут укладач Лаврентіївського літопису скористався записами, веденими при ростовській єпископській кафедрі, вже ж не без відома й клопотів єпископа.

Собор св. Бориса і Гліба в Чернігові. Фото М. І. Жарких 17 лютого 1980 р.

В описі висвячення перелічено учасників церемонії, серед яких ми бачимо нашого знайомого – чернігівського єпископа Порфірія та ще одного чернігівського ієрарха – ігумена Іоана Мученицького. Останнє визначення слід вважати вказівкою на монастир святих мучеників князів Бориса і Гліба. Його собор зберігся до нашого часу на чернігівському дитинці.

Одночасно у Києві зібрався з'їзд князів, серед учасників якого названо Михайла Всеволодовича та його сина Ростислава (Т-115). В літописі зазначено, що князі були присутніми при висвяченні, а потім було влаштовано пирування для великої кількості людей. І тільки. Чи обговорювали князі при цій нагоді якісь політичні справи – нічого не сказано, і я припускаю, що єпископ Кирило не був причетний до політичної частини зібрання.

Менше з тим, із участі Михайла із сином у з'їзді можна вивести, що його союз із київським князем Володимиром у цей час стояв міцно.

А десь через півроку після цього з'їзду (орієнтовно – восени 1231 року) владимирські князі Юрій і Ярослав пішли походом на Чернігівське князівство – так, неначе ніякого миру рік назад не було укладено (Т-114). Князь Юрій дійшов зі своїм військом тільки до Уполозів (трохи на захід від Москви), тобто до границі Владимирського князівства, і повернув назад. Але Ярослав був упертішим – він подолав 200-кілометрову нічийну зону між Владимирським і Чернігівським князівствами і

спалив прикордонний город Серенськ (нині – мізерна деревня у 50 км на південний захід від Калуги). Знову, як і в 1207 році (Т-38), те саме владимирське військо спалило той самий чернігівський Серенськ!

Від Серенська військо Ярослава пройшло ще 42 км на захід і обложило Мосальськ (Т-116). З цього можна вивести, що на той час він також належав до Чернігівського князівства. Ця облога не повелася, город оборонився, і Ярослав відступив, не уклавши миру.

І надалі – до самого кінця існування Чернігівського князівства, тобто упродовж наступних 8 років – ми не маємо ніяких звісток про врегулювання цього конфлікту та й взагалі про політичні контакти Чернігова і Владимира. Владимирське князівство завдяки своєму мудрому керівництву опинилось у політичній ізоляції якраз напередодні великого походу татар.

Десь восени 1231 чи взимку 1231 / 32 років у Чернігові на вигнанні помер колишній новгородський посадник Внезд Водовик (Т-117), а невдовзі (орієнтовно – навесні 1232 року) до Новгорода повернулись інші емігранти, які були втекли до Чернігова разом із княжичем Ростиславом (Т-118). Із цього можна зробити висновок, що конфлікт за володіння новгородським столом було якось врегульовано, але як саме – наші джерела не знають. Так само не знають вони про роль чернігівського князя у цій справі.

Новгородський напрямок політики Чернігова був остаточно ліквідований. Боротьба за Новгород не пішла на користь і Чернігову, бо князівство поступово сповзало у стан війни проти всіх сусідів одночасно.

А ворог у цей час не дрімав. Нагадаю, що в 1229 році ханом Монгольської імперії був обраний Угедей, і того ж року татари напали на сторожу, яку волзька Булгарія виставила на ріці Яїк. Татари збили з місця цю сторожу, але далі, здається, не пішли (Лаврентіївський літопис під 6737 / 1229 роком).

Розглядаючи карту в пошуках місця, де це могло статись, слід звернути увагу на ділянку від Орська до Уральська, на якій Яїк-Урал тече майже точно зі сходу на захід. Від міста Болгар (на лівому березі Волги трохи нижче гирла Ками) до Орська – 750 км, до Уральська – 450 км. Це – широкі степові ворота для нападу на Булгарію з півдня, з боку сучасного Казахстана. Якщо рахувати від найближчого до руських земель Уральська, то до Владимира – 900 км, до Рязані – 830 км, до Чернігова – 1400 км. Звістки про події на таких віддалених землях доходили до Русі (власне, до Владимира), але вони сприймались як дуже далекі й такі, що не важливі для Русі.

В 1232 році ще один татарський загін вдерся до Булгарії. Владимирський літописець знав про нього тільки те, що татари зазимували, не дійшовши до міста Болгар (Лаврентіївський літопис під 6740 / 1232 роком). Що вони робили далі – літописець не знав, можна здогадуватись, що на столицю вони не нападали, але основно розвідали все необхідне для великого походу.

Владимирське князівство постійно ворогувало із Булгарією, але знову, як і на Калці, можливість союзу із татарами проти спільного ворога навіть не спадала на думку руським князям (так само як і можливість союзи з татарами проти Булгарії).

«Не кожен грім б'є, а й б'є, так не по нас» – цим, здається, вичерпувалась політична філософія руських князів. Обмеженість політичного виднокола, традиційна відсутність сильних зовнішніх ворогів і така ж традиційна замкненість політиків на зносинах всередині Русі були великою проблемою, і давня Русь загинула швидше, ніж устигла хоча б усвідомити цей гандж.

Війна за Чернігів (1233 – 1235 рр.)

Коли князь Михайло Всеволодович відпроваджував новгородських втікачів із Чернігова назад на батьківщину (орієнтовно – навесні 1232 року), він, звичайно, не знав і не думав, що більше він уже не побачить Новгорода. Припускаю, що він обмірковував якісь подальші плани в цьому напрямку, але не забував також інших планів, котрі й захопили його в наступні роки.

Із київським князем Володимиром Рюриковичем Михайло довгий час мав приязні відносини, що видно із розглянутих вище епізодів 1228 і 1231 років. Але законів давньоруського політичного життя ніхто не скасовував, і Михайло просто зобов'язаний був замислитись: а давненько вже чернігівські князі не правили в Києві. І справді, від 1212 року, коли у Києві правив Всеволод Чермний, минуло вже 20 років, і так було уже близько до втрати права на Київ, бо кожне покоління Ольговичів вважало своїм обов'язком нагадати про це своє право.

І от маємо непряму звістку хроніки Романовичів (Т-119) про зазіхання Михайла на Київ. Володимир, побачивши загрозу, одразу згадав, як звуться оті чортові граблі, на які він був наступив у 1228 році, і звернувся по допомогу до волинського князя Данила Романовича. Здогадно, це було узимку 1232 / 33 років.

Данило ж приїхав (куди? – невідомо, мабуть до Києва), щоби помирити Володимира із Михайлом. Чи він їх справді помирив, на яких умовах і яким способом – хроніст не повідомив, написав тільки, що за труди Данило узяв собі Торчеськ і віддав його своїм діверам – синам князя Мстислава Удатного, братам Данилової жінки Анни. Все це повністю відповідає казці про розумну лисичку, котра мирила двох дурних ведмедиків, тільки мені здається, що Мстиславичі тримали Торчеськ від часу смерті їх батька в 1228 році, а хроніст просто приписав заслугу цього надання своєму панові.

Бачимо, що перша спроба Михайла Всеволодовича захопити Київ не повелася.

Але Михайло був би поганим Ольговичем, якби не зробив нової спроби, і цю нову спробу орієнтовно датують кінцем 1234 р. (Т-120). Володимир знову поскаржився Данилу, і той прийшов рятувати київського князя (принаймні так реферує справу панегірист Данила). Михайлу знову довелося відступити від Києва.

Коаліційні сили Володимира і Данила перейшли в наступ і рушили на Чернігів. До них приєднався князь Мстислав Глібович, брат у других Михайла (Т-122). Де було його князівство (якщо було) і чи мав він якісь власні сили – наші джерела не знають, хоча про цю війну повідомляють не тільки хроніка Романовичів, але й новгородський літопис.

Військо, не зустрічаючи опору, безстрашно грабувало Чернігівщину, захопило Хоробор, Сосницю, Сновськ і знову приступило до Чернігова. Сновськ (сучасний Седнів) лежить у 25 км на північний схід від Чернігова, Сосниця – у 83 км на схід від Чернігова й у 66 км від Сновська. Тобто військо рухалося зі сходу на захід, і з цього треба виводити, що загадковий Хоробор лежав далі на схід від Сосниці. Тому Короп у 32 км на схід від Сосниці виглядає непоганим кандидатом. Він лежить на лівому березі Десни, а решта пунктів – на правому, але похід був зимовий, і переправа через замерзлу Десну не становила проблеми.

На цьому місці наші основні джерела розходяться. За новгородським літописом, котрий не почував обов'язку прославляти Данила, союзники спалили посад Чернігова і почали відступати. В цей час Михайло вийшов із Чернігова і учинив якусь воєнну хитрість, можливо, зробив засідку на загін Данила, котрий втратив багато людей, але

сам Данило утік з цієї пригоди щасливо (хоча заносилось на повторення картини загибелі його батька Романа під Завихостом; Т-124).

Хроніст Романовичів промовчав цей прикрий для Данила епізод і написав спочатку так: Володимир і Данило учинили мир із Мстиславом та чернігівцями, і повернулись до Києва (Т-123). З цього виводять, що Мстислав Глібович став чернігівським князем, але куди подівся Михайло Всеволодович? Можливо, маємо тут пропуск або механічну описку в тексті хроніки.

Пізніше в руки хроніста потрапила «Повість про похід Батия» із описом облоги Чернігова. Він вирізав з неї уривок про «лютий бій біля Чернігова» і приточив його до цього походу, але уривок попав не на місце, так що тепер ми читаємо: Володимир і Данило уклали мир – лютий бій (уже після укладення миру!) – «вони» (Володимир і Данило) повернулись до Києва.

Отак у нас пишеться історія – в самому безпосередньому значення цього виразу (трохи більше про цей літературний бій я написав у Науковому підгрунті).

Похід на Чернігівщину зайняв 4.5 місяці – від початку січня до середини травня 1235 р. В Києві на союзників чекала прикра новина: князь Ізяслав, котрий діяв як союзник Михайла Всеволодовича, привів значну силу половців на Київщину (Т-125). Данило, який уже показав свою відвагу на грабуванні Чернігівщини, хотів утекти («хотів вийти [з Києва] додому лісовою стороною» – пише хроніст), але Володимир Рюрикович умовив його виступити проти половців.

Над Россю, біля Торческька, сталася битва, у якій руські князі були повністю розгромлені. Усе, здобуте непосильною грабіжницькою працею на Чернігівщині, дісталося в руки нових, зручніших грабіжників. Данило знову утік (у цьому він був великий майстер!), але його радник Мирослав потрапив у полон:

> Володимир же був схоплений у Торчському, і Мирослав, за порадою безбожного [боярина] Григорія Васильовича і Молибоговичів, і багато інших бояр схоплено було.

На цьому місці (Іпатіївський літопис під 6742 р.) хроніст, своїм звичаєм, проминає важливі важливі для нас подробиці. Хто схопив Володимира? Ізяслав? Половці? А хто схопив Мирослава? Кому давали пораду Григорій Васильович та Молибоговичі? Останніх ми знаємо як галичан, як вони опинились у групі ворогів Данила? Чи вони приєднались до неї ще перед битвою (що означало би формування великої коаліції Чернігів – половці – частина галичан), чи переметнулись на бік переможців, побачивши поразку Данила?

Новгородський літопис, своїм звичаєм, викладає події коротко, але змістовно. Напали князь Ізяслав із половцями та князь Михайло Всеволодович із чернігівцями. Про битву під Торческьом він не згадав, натомість зазначив її наслідки – захоплення Києва і успіх половців: захоплення в полон князя Володимира із жінкою.

Виходить, Михайло не тільки не втратив Чернігівщину, як хотів нас запевнити хроніст, але завдав ворогам потужного контрудару.

Кожне покоління половців мріяло якщо не захопити Київ, то принаймні рубати шаблею Золоті ворота. І от ми бачимо, що двом поколінням підряд удавалось таки захопити Київ – у 1203 і 1235 роках. Більше того, їм удалось полонити руського князя! І не якогось там незначного провінційного князя, а **київського князя**! Предки цих переможців тікали були від одного тільки імені київського князя Володимира Мономаха, а тепер що? От уже справді – «славних прадідів великих правнуки погані»!

В результаті поразки київської коаліції і перемоги коаліції чернігівської Ізяслав став київським князем, а Михайло Всеволодович – галицьким (Т-126).

Що це за Ізяслав – дослідники не можуть дійти згоди.

Оце вперше, здається, з часів Олега Віщого такий «князь» без роду і племені посів київський престол. Маємо прикрий для нас приклад провінціалізації літописання 13 ст.: кожен літописець добре знав князів свого краю, але князів з інших країв та династій знав погано, або і зовсім не знав. Узагальнено я називаю це географічним бар'єром, про який уже писав вище.

Хто ж виграв і хто програв у цій війні?

На мою думку, програли всі руські князі. Вигнати Михайла Всеволодовича із Чернігова не вдалося, але нищення Чернігівського землі та посаду самого Чернігова незаперечно слід розглядати як її ослаблення напередодні походу Батия і непряму допомогу татарам. І відповідальність за це несе наш «державотворець» – князь Данило Романович.

Нищення Київської землі й ганебне захоплення Києва половцями також слід вважати непрямою допомогою татарам. Поразка від половців під Торчеськом знизила воєнний потенціал Київського та Галицького князівств, Данило залишився зовсім (або майже зовсім) без війська.

Єдиної стороною конфлікта, котра чітко виграла, були половці. Полон київського князя – це був їх найбільший воєнний і політичний успіх за всю історію цього народу, справжній тріумф політики консолідації зусиль Русі та половців проти татар. Половці достойно помстилися руським князям за ту допомогу, котру князі надали були їм своїм походом на Калку. «Годуй біду, а вона тобі голову скрутить» – говорить українська приповідка. І ми бачимо, що руські князі таки вигодували собі біду, котра скручувала їм голови раз-у-раз. Але князі на це не зважали.

Ольговичі в особі Михайла Всеволодовича поширили свій вплив на Галич, чого не бувало від 1211 року. Успіх? Ну, в змаганні – хто скоріше потоне – теж можна визначити своїх переможців…

А між тим ворог продовжував крутити свою корбу. У тому ж 1235 році, в якому руські князя змагались у нищенні руських земель, татарський хан Угедей скликав *курултай* – з'їзд вищої знаті держави, на якому було ухвалено давно запланований похід на захід. Його метою була уже не розвідка, а завоювання нових земель для розширення улусу Джучі. На головного командувача був призначений Батий, син Джучі. В цей похід вирушили 13 царевичів, серед яких були сини всіх синів Чингіз-хана, включаючи майбутніх ханів – Гуюка та Мунке. Отже, це було підприємство цілої імперії, а не самих тільки синів Джучі.

Але курултай зібрався десь на території сучасної Монголії, за 5 з гаком тисяч кілометрів від Києва, і ніхто на Русі не мав про нього найменшого уявлення.

– Га, дзвін? – Де дзвін, що за дзвін?.. – І що, уже дзвонить? – Ні, не чули. І чого б то він мав дзвонити про нас?

Галицьке княжіння (1235 – 1238 рр.)

Ми бачили, що війна **1235 року** замість того, щоб закінчитись всіма очікуваним вигнанням князя Михайла Всеволодовича із Чернігова, закінчилась ніким не очікуваним вигнанням князя Данила Романовича із Галича.

Новгородський літописець зафіксував сам факт вокняжіння Михайла у Галичі, не подавши ніяких подробиць (Т-126).

Хроніст Романовичів, який стояв до цих подій значно ближче, теж не подав ніяких подробиць і навіть промовчав сам факт. Уже в попередньому розділі ми бачили, що хроніст почав уникати згадок про Михайла навіть там, де останній брав безпосередню участь, і тут маємо продовження цієї тенденції.

Отже, князь Данило, утікаючи після великої перемоги половців біля Торчеська, прибіг до Галича, де перебував його брат Василько. Тут вони отримали фальшиву (як виявилось пізніше) звістку, що переможці (князь Ізяслав і половці) йдуть на Волинь, на Володимир. Василько вирушив обороняти Володимир, а Данило залишився у Галичі зовсім (або майже зовсім) без воєнних сил. Тоді – пише хроніст (Іпатіївський літопис під 6742 роком) – галицькі бояри почали замишляти щось лихе на Данила, і він утік до Угорщини.

Знову бачимо, що Данило запам’ятав пораду сотника Микули і зовсім не хотів опинитись у ролі бджоли, яку треба придушити, аби користатись медом.

А що ж Михайло? Про нього хроніст нічого не занотував. Чи мав він намір йти на Волинь, чи (ймовірніше) вступив у переговори із галичанами щодо свого вокняжіння – ми виразних вказівок не маємо. А між тим можна припускати, що саме чутка про такі переговори виполошила Данила з Галича, і він утік, навіть не спробувавши боронити свою столицю. Можна думати, що все це сталось дуже швидко, восени того ж 1235 року.

Утвердившись у Галичі, Михайло мабуть ніякою мірою не думав, що вже ніколи не князюватиме у рідному Чернігові, що він перетвориться на князя-волоцюгу (ізгоя), якого будуть ганяти усі бажаючі. Але в той момент, про який зараз ідеться, все ще було попереду…

В **зимі 1235 / 36 років** князь Василько Романович, отримавши допомогу від поляків, вирушив був на Галич. До нього приєднався і Данило, який уже оговтався в Угорщині від переляку. Вони героїчно спустошували Галицьку землю, в якій Данило збирався княжити, але повернулись (мабуть до Володимира), нічого не досягнувши і навіть не дійшовши до Галича.

В Галичі княжив Михайло, і похід був спрямований на його вигнання, але хроніст про це промовчав. Менше з тим, спустошення своїх чи взагалі руських земель, про яке постійно і з великим піднесенням пише панегірист Романовичів, слід вважати цінним внеском у теорію і практику державотворення.

Галицький князь не сидів склавши руки і в свою чергу відправив військо проти Романовичів (орієнтовно у **травні 1236 р.**). Хроніст відзначив тільки дії загону, який воював по річці Хоморі та біля Кам’янця. Від місця впадіння Хомори у Случ до Кам’янця (за моїм припущенням – с. Городище Новоград-Волинського району) – 45 км на північ. Ідея такого походу могла полягати у перериванні зносин Романовичів на Волині та їх союзника – князя Володимира Рюриковича у Києві.

Половці відпустили князя Володимира з жінкою із полону за викуп (Т-127), внесений невідомо ким і як. Володимир повернувся на київський стіл, вигнавши «халіфа

на час» Ізяслава – знову невідомо як. Але на момент розглядуваного походу – орієнтовно у травні 1236 р. – Володимир уже правив у Києві і надіслав проти нападників свою допомогу – загін торків.

Торками командував воєвода Данило Нажирович, і хроніст не полінувався записати це ім'я. А от хто командував галицьким загоном – не зазначено, вказано тільки, що до нього приєднались болохівські князі. І от нападників удалось розбити, а болохівських князів – схопити і привести у Володимир до князя Данила. Із того, що серед полонених не було не те що командира галицького загону, а й взагалі нікого помітного з числа галичан, можна думати, що «успіх» волинян був дуже незначним і жертвою його став малий погано озброєний і організований загін болохівців, котрі йшли не битись, а грабувати сусідів. Але більше хвалитись було нічим, от довелося вписати в панегірик «перемогу» над опришками (чи гайдамаками) 13 ст., але будь-що-будь – своїми, русинами. Із перемогами над зовнішніми ворогами Русі у Романовичів якось не складалось.

Але дії галицького загону на периферії Волинського князівства не могли мати вирішального значення – таке значення могла мати тільки атака на столицю. Думаю, князь Михайло знав цю тактичну премудрість набагато краще не тільки за мене, але й за всіх істориків цієї доби разом узятих.

І от хроніст Романовичів мовчить як про участь Михайла в поході на Хомору (з усією певністю можна думати, що там його й не було), так і про якісь інші дії Михайла, які мали б бути і у зв'язку з якими периферійний похід міг би мати якесь політичне значення (не сам тільки грабунок території). Фантазувати – що це могли би бути – я не берусь, але воно явно не надавалось до прославлення Романовичів, так навіщо про це згадувати? Разом з тим і вирішального успіху Михайло не добився, бо промовчати це було би важко.

І от тільки коли Михайло з Ізяславом поставили Романовичам ультиматум – відпустити оцих полонених болохівських князів з числа опришків (чи опришків з числа князів?) – тільки тоді хроніст згадав, що чортові граблі мають властивість бити по лобі і вніс нарешті до свого тексту імена Михайла та Ізяслава (Т-128). Орієнтовно це було **влітку 1236 року**.

Чи виконали Романовичі цю вимогу, чи ні – наш хроніст не сказав, і взагалі долею цих «князів» він нітрохи не журився. Не журився ними й Михайло, який цілком незалежно від поставленої дрібної вимоги формував на Романовичів велику коаліцію із власних галицьких сил, поляків, половців та мабуть угорців. Угорці – постійні учасники всіх війн за галицьку спадщину – не встигли узяти участь в кампанії 1236 року, але їх роль побачимо в подальших подіях.

У Польщі Михайло знайшов підтримку у мазовецького князя Конрада, котрий, як ми пам'ятаємо, був вуєм (братом матері) Михайла. Далекоглядний київський князь Святослав Всеволодович, сватаючи за свого сина Всеволода княжну з Польщі, нав'язував контакти із чужими (поляками) – ачей знадобляться проти своїх (волинян). І от не минуло й 57 років, як комбінація, споряджена в 1179 році, спрацювала…

Конрад зі своїм військом прийшов на місце, де потім виник Холм. Звідти до Володимира залишалось тільки 70 км, але Конрад вирішив спочатку з'ясувати, що роблять інші учасники коаліції. Він вислав розвідувальний загін на південь, котрий, я думаю, мав установити зв'язок із Михайлом і погодити подальші дії (Т-129).

Біля Червена цей загін мав сутичку із якимось загоном волинських сил, і хроніст відзначив успіх останніх, котрі «захопили лядських бояр [і] привели їх перед Данила в Городок».

Городок, на мою думку – село поруч із Грубешовом (докладніше – у Науковому підгрунті). У такому вклиненні між ворожими силами була (потенційно) велика вигода для Романовичів, котрі могли бити ворогів по частинах; але була й не менша потенційна небезпека, якби ворожі угрупування рушили назустріч одне одному і вдарили на волинське військо одразу з двох протилежних боків.

Тепер все залежало від дій князя Михайла. Він відправив князя Ізяслава делегатом до половців – запросити їх на цю війну, а сам стояв на Підгір'ї (докладніше про Підгір'я – у Науковому підгрунті), очікуючи на союзників (Т-130). Половці ж

запрошення приймали,
на війну прибували,
Галицьку землю грабували,
до себе у степи від'їжджали –

точнісінько як у 1228 році, тільки що на даному місці ми не знаємо, чи ужив Данило якихось кроків, аби повернути справу так, чи половці діяли за власними правилами без зовнішніх спонук.

Перефразовуючи Петрика Іваненка, можна сказати: «З ким половці – ті молодці». Через все наше оповідання проходить пряма лінія падіння воєнного потенціалу Русі й постійного зростання ролі половців у війнах.

От і тепер, почувши, що половці грабують і відходять, а воювати не збираються, Михайло повернувся до Галича, а Кіндрат – до себе до Польщі (Т-131).

Далі, як мені здається, повідомлення хроніки Романовичів дещо переплутані, і хочеться розмістити їх у такій послідовності: Іпат-44 ⇒ Іпат-43 + Іпат-45 ⇒ Іпат-46 ⇒ Іпат-47.

Тоді вийде, що млява війна 1236 року закінчилась «миром» (Т-131), який з наведених міркувань слід датувати **осінню 1236 р.** Прецінь сторін конфлікту було так багато, а запис стилізовано так неясно, що його можна трактувати цілком довільно і прикладати ad libitum до будь-якої кампанії цієї війни.

Виходить, що кампанія 1236 року закінчилась цілком без результатів: Романовичі утримали за собою Волинь, а Михайло – Галицьке князівство. Вигоду з неї отримали знову самі тільки половці, завдяки своїй правильній стратегії – грабувати скрізь де тільки можна, не роблячи різниці між «союзниками» та «ворогами». Разом з тим слід відмітити, що більшу активність проявляла антиволинська коаліція, а Романовичі тільки оборонялись, не виступаючи за границі свого князівства.

Армія царевича Батия в цьому році воювала у волзькій Булгарії, знищила її основні центри і підкорила булгар (так, що вони в майбутньому стали зватись татарами і звуться так і донині). Від Булгарії до Галича – 1800 км, і до Волині, до хроніста Романовичів, не доходило навіть відлуння цих подій…

Влітку наступного, **1237 року** Романовичі перейшли в наступ і помацали, чи сите сало у князів Михайла та Ростислава в Галичі (Т-133). Михайло показав намір обороняти свою столицю, і до того ж мав допомогу з Угорщини, якої ми ще не бачили в попередній кампанії. Схоже, що новий угорський король Бела 4-й (правив у 1235 – 1270 рр.) у своїй галицькій політиці продовжував триматись системи свого батька Андрія: підтримувати анархію наданням допомоги кожному претенденту на галицький стіл.

Здобувати Галич силою Романовичі не стали (мабуть, і не збирались, і не мали для того сил). Вони відступили і спробували захопити Звенигород (це 77 км на північний захід від Галича). Але звенигородці вдруге скрутили їм дулю і не здали свого города «законним правителям» (в перший раз така нагода трапилась звенигородцям в 1211

році, коли вони боронились до останньої можливості). Хроніст записав при цьому, що в Звенигороді була чудотворна ікона богородиці, і то вона – треба здогадуватись – не допустила, аби безбожні князі Романовичі захопили город.

Романовичам залишилось зайнятись улюбленою справою наших «державотворців» – спустошувати сільську округу Звенигорода. Михайло ж зі свого боку надав Данилу Перемишль (Т-134). Ніяких подробиць цього вчинку хроніст не подав, залишається припускати, що Михайло волів поступитися частиною свого князівства, ніж допустити «державотворцям» його нищити.

З упевненістю можна твердити, що Данило до Перемишля не поїхав і в ньому не княжив. Чи було якось заманіфестовано перехід міста під його номінальну владу – невідомо, але дуже скоро (на **початку 1238 року**?) Михайло та Ростислав забрали Перемишль від Данила (Т-135). І знову при цьому не подано жодних подробиць, так що залишається припустити, що і ця передача влади була чисто номінальною, а «перемиське княжіння» Данила – ефемерним.

Отже, хоча в кампанії 1237 року ініціатива була в руках Романовичів, вони не змогли досягти міцних успіхів, а Михайло зумів оборонити свій Галич. Зміни в конфігурації влади прийшли із зовсім несподіваного боку, і то через татар…

21 грудня 1237 року татари Батия здобули й знищили Рязань (десь 1250 км від Галича), а 4 березня 1238 р. розгромили військо Владимирського князівства на ріці Сіть й убили князя Юрія Всеволодовича. Вважається, що місце битви знаходиться майже на кордоні сучасних Ярославської і Тверської областей, приблизно посередині між Рибінськом та Красним Холмом. На той час це була майже не заселена територія на границі Владимирського князівства і земель Великого Новгорода. Звідти до Галича – 1300 км.

Наш знайомий – ростовський єпископ Кирило, котрий на той час був на Білоозері (220 км на північ від місця битви) прийшов на місце битви, знайшов тіло вбитого князя і відпровадив його до Ростова (це 140 км на південний схід), де й поховав із честю в церкві Успіння (в 1239 р. Ярослав Всеволодович подбав перепоховати його у Владимирі).

Ярослав на той час вигнав був із Києва князя Володимира Рюриковича і став київським князем, але дізнавшись про загибель Юрія, вирушив до Владимира, щоб посісти отчий стіл (Т-142). Він належав Ярославу по праву як найстаршому серед живих на той час синів Всеволода Владимирського.

Коли це могло би бути? Якщо відраховувати від точної дати битви на Сіті, то вийде, що поховання Юрія в Ростові могли би відбутись десь в самому кінці березня або на початку квітня 1238 р. (з огляду на наведені вище віддалі). Тільки з цього моменту факт загибелі князя і опорожнення владимирського стола став загально відомим і визнаним.

Далі, від Ростова до Києва – 950 км (від Владимира – 910 км), тому слід покласти квітень (а може, й половину травня) на передачу новини до Києва. Не слід забувати, що в цей час сніги тануть, зимові шляхи псуються, річки виходять з берегів і взагалі настає бездоріжжя, через яке треба пробиватись гінцям.

Ще тиждень чи два треба дати Ярославу на збори в далеку дорогу і десь місяць – на переїзд до Владимира (при цьому треба було подбати – не потрапили в руки татар, котрі якраз повертались через цю територію на південь). Орієнтовно можна вважати, що наприкінці червня 1238 р. Ярослав уже посів владимирський стіл.

Від Києва до Галича – 450 км, і можна думати, що десь на середину червня Михайло в Галичі уже знав про опорожнення київського стола.

Близок уж час торжества моего,
Ненавистный соперник уйдёт далеко –

подумав собі Михайло і поїхав до Києва, аби зайняти цей стіл. У Галичі замість себе він залишив сина Ростислава. (Т-143). Це могло статись в липні чи серпні 1238 року.

Це був найбільший політичний успіх Михайла за все його життя! Він посів золотий київський стіл, з якого 26 років тому зійшов його батько. Під владу Ольговичів знову, як у 1206 році, перейшли три головні князівства південної Русі – Чернігівське, Київське та Галицьке. Для повного щастя залишалось тільки зупинити час на цій миті…

Князь-волоцюга (1239 – 1241 рр.)

Так, якби можна було зупинити час якщо не назовсім, то хоча б на 10 чи 20 років, то княжіння Михайла Всеволодовича в Києві, а його сина Ростислава у Галичі могло би стати зразком стабільності та (можливо) процвітання. Але в умовах загальної анархії час не те що не сповільнюється, а неначе прискорюється…

Нова «імперія Ольговичів» зразка 1238 року виявилась анітрохи не стійкішою за «імперію» зразка 1206 року. Уже через пару місяців, орієнтовно **восени 1238 року**, Ростислав утратив Галич. Хроніка Романовичів – наше єдине джерело для цього епізоду – зреферувала справу наступним чином.

Князь Ростислав вийшов із Галича разом з усіма боярами (мабуть, прихильними собі) та кінними воїнами і пішов кудись, можливо, на лови (в усіх списках хроніки – «на Литву», явно помилково). Данило Романович, який перебував на той час у Холмі, «з божою поміччю» (так пише хроніст!) отримав вість про це. Яких способів ужив бог для передачі такого важливого повідомлення на віддаль 250 км – хроніст деталізувати не захотів, можна припускати, що серед галицького боярства були й таємні прихильники переміни князя.

Так чи інакше, на цю вість Данило з воїнами дуже швидко прибув до Галича і зайняв його (Т-144). Данило негайно вислав погоню за Ростиславом, і той був змушений тікати до Угорщини. Погоня дійшла до гори (мабуть до перевалу Карпат) і повернулась ні з чим (докладніше – в Науковому підгрунті).

Вступ Данила до Галича хроніст описав дуже докладно і барвисто, не забувши і про галичан, котрі прийшли до Данила «як ті бджоли до матки». Авжеж, це були ті самі бджоли, котрих треба було видушити, щоби Данило міг їсти свій княжий мед. Ті самі, не інакші! І до повного їх видушування лишилось трохи більше як два роки…

Другий удар по володіннях Ольговичів нанесли татари, котрі наступного, **1239 року** зруйнували Чернігів (Т-146). Здавалось би, перебування двох сусідніх князівств під владою представників одного роду Ольговичів мало би сприяти об’єднанню їх зусиль проти ворога – але нічого подібного ми не бачимо.

Михайло Всеволодович, княживши в Києві, нічим не допоміг своєму рідному Чернігову, який знаходився на віддалі всього 130 км. Не допоміг не тільки своїми власними руськими силами, але й силами торків та / або половців, котрі так жваво воювали проти руських князів якихось три роки тому, в 1236 році. Всі розуміли, що з татарами жарти погані і ті якщо візьмуться воювати, то знищать усіх кого тільки запопадуть.

Тепер під владою Ольговичів в особі князя Михайла залишився один тільки Київ.

Татарам же було цікаво, чи сите сало у київського князя, і от їх загін під командування Менгу-хана (Мунке, майбутнього хана) прийшов розвідувати Київ (орієнтовно – восени 1239 р.; Т-148). При цій нагоді хроніст Романовичів приписав Мунке свої власні враження («здивувався красі й величі» Києва). Як виглядали міста Русі у порівнянні, скажімо, з містами Китаю чи Середньої Азії – про це міг би щось сказати Мунке, але не волинський хроніст, котрий нічого окрім своєї Волині не бачив.

Мунке вимагав від Михайла і городян здати місто. Хроніст Романовичів, який був сучасником подій, записав: «Вони [князь і городяни] не послухали його [Мунке]» – і тільки. Я думаю, що так і стояла справа в дійсності, і так ми читаємо в Софійському 1-у літописі, написаному бл. 1418 р. (Соф-29).

Але пізні московські автори чомусь вирішили, що це не досить героїчно, і от одному з варіантів розлогого проложного сказання про Михайла, переписаному на початку 14 ст., читаємо уже, що татарських послів повбивали [докладніше: *Жарких М. І.* Літературна історія «Сказання про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора». – К.: 2021 р., розділ «Текстологічний аналіз розлогих проложних текстів»]. В такому приблизно вигляді «Сказання» було втягнуто в літописи, у звід 1492 р. (МЗ1492-88). Далі цей фрагмент переїхав до Симеонівського літопису (Сим-40). Автор Єрмолінського літопису вніс наступне «покращення», приписавши вбивство послів одному тільки князю, уже без участі громадян (ЄЛ-55). Цей нюанс повторено і Никонівському літописі, написаному бл. 1520 р. (Ник-104), в якому додано розлогий благочестиво-пустословний діалог між Михайлом та Мунке. Всі ці пізні фантазії треба рішучо викинути із науки, залишивши їх авторам історичних романів.

Отримавши від киян гарбуза, Мунке поїхав до Батия зі звітом про свої спостереження, а Михайло утік із Києва (Т-149). На цьому місці літописи північно-східної Русі подають узагальнено: утік до Угорщини, але хроніст Романовичів подав деякі подробиці.

В такому сміливому та відважному учинку, як втеча зі столиці всієї Русі перед ворогом, Михайло Всеволодович не мав попередників (але мав наступників!). Такий делікатний момент, як мотив учинку, в джерелах не відбивається, і тому історики охоче користуються своїм правом про це не розмірковувати.

И ты, порой, почти полжизни ждешь,
когда оно придет, твое мгновение.

Я ж не історик, а відставний фізик-теоретик, і тому можу собі дозволити поміркувати. Вважаю, що вирішальним тут був досвід битви на Калці. Врятувавшись із цієї пригоди, Михайло виніс із неї підсвідомий страх перед татарами і свідоме переконання марності спроб збройного спротиву татарам. До цього переконання додалися свіжі враження з Рязанського, Владимирського і Чернігівського князівств. Можливо, Михайло і не мав перед очима повної картини подій, але про поразки в битвах, падіння укріплених столиць та загибель князів щось знав. Залишалось рятувати власне життя. Давня руська приповідка «Мертві сорому не мають» отримала доповнення: «І живі також».

Виїжджаючи з Києва, Михайло ніяк не думав, що він залишає останнє місто, де мав хоч якусь владу. Він думав, що прикрі для нього обставини переміняться на корисніші, і – перефразовуючи новгородців – князівство собі він зі своїм титулом князя знайде. Але вийшло зовсім не так…

Отже, Михайло кинувся тікати, і то не на схід, до татар, а на захід. Звичай тікати на схід був мало поширений в Україні й тільки на початку 21 ст. набув ширшого значення.

А на захід від Київщини лежала Волинь, де правив князь Василько Романович – ворог Михайла. А на південний захід від Київщини лежала Галичина, де правив князь Данило Романович – ворог Михайла. Ще можна було тікати північно-західним шляхом, вгору по Прип'яті, через територію Турово-Пінського князівства. Як стояли відносини турівських князів до Михайла – ми не знаємо, так само як не знаємо, у яких відносинах Михайло був зі смоленськими князями. На північ від Смоленська лежав Великий Новгород, де знову княжив Олександр, син Ярослава Всеволодовича і спадковий ворог Михайла.

– Так бачу, ти усім тут добре надоїв –

можна було би іронізувати з приводу становища Михайла, але йому було не до жартів. Він обрав шлях прямо на захід, на Волинь, і от ми бачимо, що він з родиною приїхав до Кам'янця (здогадно, біля Новограда-Волинського). Про це наші джерела прямо не повідомляють, і про все це треба здогадуватись із звістки (Т-151), що ніякийсь князь Ярослав захопив у Кам'янці жінку Михайла (орієнтовно – в зимі 1239 / 40 рр.). Вона виявилась сестрою Данила і Василька Романовичів, про яку ні перед тим, ні після того немає згадок.

На мою думку, послідовність подій і розподіл ролей у хроніці подано плутано й неповно. Аби надати їм якоїсь зв'язності, я припускаю наступне (тут всі дати – орієнтовні):

1, Михайло з родиною втік з Києва до Кам'янця (220 км, листопад 1239 р.; Т-149).

2, Ростислав Мстиславич став княжити в Києві (листопад 1239 р.; Т-149).

3, Данило, дізнавшись, що його ворог Михайло в Кам'янці, послав князя Ярослава його схопити (грудень 1239 р.), сказавши, що «Михайло обом нам зло замишляє».

4, Михайло, довідавшись про ворожі дії Данила, втік до Угорщини (Кам'янець – 700 км – Естергом), і Ярослав захопив тільки жінку Михайла (січень 1240 р.; Т-151).

5, Данило вирвав цінну здобич – жінку Михайла – із рук Ярослава, аби мати інструмент тиску на Михайла.

6, Данило продовжив свій похід на схід, прийшов до Києва, схопив князя Ростислава Мстиславича, призначив воєводою Дмитра і втік, як перед тим втік Михайло Всеволодович (лютий 1240 р.; Т-150). Це був кульмінаційний момент життя Данила – формально його «імперія» включала Волинь, Галич та Київ, три великих князівства південної Русі. Але цей момент він змарнував так само, як і Михайло:

Мгновенья раздают – кому позор,
кому бесславье, а кому бессмертие.

Про мотиви поведінки Данила можна сказати все те саме, що й про мотиви Михайла – він також був ветераном Калки і так само боявся воювати проти татар.

Звершивши такий славний державотворчий акт, як залишення столиці Русі напризволяще перед ворожою навалою, Данило повернувся на свою безпечну (як він собі гадав) Волинь (Київ – 450 км – Володимир; березень 1240 р.).

7. Михайло в Угорщині спробував зміцнити своє становище і висватати за свого сина Ростислава дочку короля Бели (лютий – березень 1240 р.; Т-150).

Бела відмовив князям-утікачам – так подає панегірист Романовичів. Але, можливо, справа стояла не так драматично і тоді дійшло до заручин Ростислава із принцесою, з

тим, щоб шлюб відбувся пізніше, коли (можливо) поліпшаться політичні обставини та (істотно!) Ростислав досягне повноліття (йому на той час було орієнтовно 13..14 років).

8. Михайло і Ростислав поїхали до Польщі до князя Конрада Мазовецького (Естергом – 530 км – Плоцьк, квітень 1240 р.; Т-153). І в Угорщині і в Польщі вони шукали допомоги – ні, не проти татар, і не для оборони Києва, але для боротьби із Данилом, – однак не знайшли.

9. Тоді Михайло був змушений повністю капітулювати й просити милості у Романовичів. Хроніст навіть включив у його покаянну промову речення в стилі Данила Заточника: «Якщо коли хотів я приязнь мати з тобою, – невірні галичани не давали мені». Михайло і Ростислав приїхали до Володимира, віддаючись на волю переможців (літо 1240 р.; Т-154), які віддали Михайлу Київ (еге, нема дурних такі подарунки приймати!), а Ростиславу – Луцьк.

І от в ту саму хвилину, коли Данило міг тріумфувати – його вороги були розтрощені й упокорені, а він об'єднав під своєю владою три князівства – саме в цю хвилину прийшла вість, що татари зруйнували Київ і тепер ідуть на Волинь…

Тікати! Тут наші державотворці кинулися тікати, але якщо Михайло із Ростиславом утікали перед татарами безладно і ганебно, то Данило з Васильком утікали гонорово і почесно.

Отож Михайло із Ростиславом прибігли спочатку назад до Конрада Мазовецького (Володимир – 370 км – Плоцьк; Т-155), але й там не почували себе затишно, бо побігли далі у Сілезію (Плоцьк – 250 км – Вроцлав). І це був не кінець утечі, а тільки проміжний пункт, а кінець міг би бути у Чехії або десь у Німеччині (Дрездені?). Та по дорозі чернігівських утікачів спіткала лиха година. У місті Середа (це 30 км на захід від Вроцлава) їх заскочили місцеві німці й пограбували. На похиле дерево й кози скачуть!

Католицька Європа завжди була прихильна до України і завжди допомагала їй у боротьбі проти східних дикунів – ну хоча б тим, що відняла скарби. Тікати порожнем значно приємніше, ніж плуганити із собою важкий багаж, хіба ні?

Але цей подвиг не пішов на користь грабіжникам, бо окремий татарський корпус, відділившись від основного війська, без проблем зруйнував Володимир та Краків, а 9 квітня 1241 року розгромив польське військо біля Легниці. Князь Генрик Побожний, котрий так само як і Данило був начальником трьох князівств – Краківського, Великопольського та Сілезького – загинув у битві. Так, спроба спротиву татарам випала нещасливо для поляків, але це був спротив, а не державотворча втікачка, котру показали руські князі.

Місце битви показують у 8 км на південний схід від Легниці й у 26 км на захід від Середи-Шльонської. Хочу вірити, що татари не проминули й Середи і пограбували те, що міщани здобули від князя Михайла. Сам же він, виходить, попав прямо у смугу татарського походу! Де він переховувався і як врятувався – хроніст Романовичів не зазначив, записав тільки, що Михайло знову повернувся до Конрада.

І все це діялося дуже швидко, бо відстань 1000 км від Києва до Легниці татари звоювали за якихось 4 місяці (початок грудня 1240 – початок квітня 1241 р.).

Після битви під Легницею татарський корпус повернув на південь, пройшов сучасну Чехію, помахав шапками на Відень і з'єднався з основним татарським військом в Угорщині. Це основне військо теж не гаяло часу. Зруйнувавши без проблем Галич, котрий ніхто навіть не думав боронити, воно пройшло через засніжені Карпати і 11 квітня 1241 р. (майже одночасно із битвою під Легницею!) розгромило угорське військо

у битві на ріці Солоній (Шайо). Місце битви показують у 17 км на південний схід від Мішкольца (750 км на південний захід від Києва).

Данило, який із гонором і почестями утік до Угорщини, також опинився в небезпеці. Ми не знаємо, де саме він перебував в Угорщині (хроніст Романовичів дуже часто згадує цю країну, але ніколи не зазначив у ній жодного міста), але залишатись там довший час не випадало. Татари зручно вмостились на Угорській рівнині, махали шапками на Венецію, спробували поїти коней з Адріатичного моря (виявилось, що воно солоне, і коні пити не хочуть) і показували, що їм тут подобається і нікуди вони не поспішають (у хроніста Романовичів навіть відклалося враження, що татари провели в Угорщині три роки; насправді один рік або трохи більше). Тому вилапування утікачів із таємних криївок було тільки питанням часу.

Пройшовши назад через Карпати на північ, Данило прибув у Синьовидне – примітне місце, де річка Опір, вийшовши з гір на рівнину, впадає у ріку Стрий, що також виходить тут на рівнину. Тут він побачив наслідки своїх державотворчих зусиль – велику кількість русинів, котрі тікали від татар на південь. Зваживши своїм державотворчим розумом, що йому безпечніше утікати разом зі своїми підданими, ніж пробиватись кудись на безвість через руські землі, по яких, можливо, ще ходили татари, він утік назад до Угорщини і далі в Бардіїв і Сандомир у Польщі (Синевідсько – Ужгород – Кошице – Бардіїв – Сандомир – разом 410 км).

Далі Данило десь на річці Полиця (здогадно – Пілиця) зустрів свою сім'ю і брата Василька, котрі теж втекли до Польщі від татар. Річка ця тече від границі Сілезії на північний схід і впадає у Віслу південніше Варшави. Віддаль по прямій між її витоком і гирлом – близько 200 км, і де відбулась ця зустріч, зміркувати важко. Але вся течія Пілиці лежить на північний захід від Сандомира.

Звідти Данило подався на північ, у землі мазовецького князя Болеслава, сина Конрада, і той умістив наших втікачів у своєму місті Вишгород, що на Віслі (це 220 км від Сандомира на північний захід).

Тут Данило переховувався аж до часу, коли отримав певні вісті, що татари вийшли з Русі, і поїхав «до себе». Приїхавши до Дорогичина (165 км на схід від Вишгорода), котрий він якихось три роки тому видобув із рук німецьких рицарів, Данило був прикро здивований тим, що місто відмовилось його впустити. Його треба було завойовувати знову.

Далі Данило прибув до Берестя (80 км на південний схід від Дорогичина), де його вразив тяжкий сморід від великої кількості вбитих (слід думати, що татари грасували і тут, і то так успішно, що не було кому поховати загиблих), а далі до Володимира (150 км на південь від Берестя). Сюди Данило з Васильком вступили без проблем, тому що в усьому місті не лишилось ні одного живого чоловіка, і просто не було кому відмовляти нашим князям у в'їзді.

Так скінчилась утеча Данила (орієнтовно – **влітку 1241 р.**), і так зреферував її прихильний до Данила хроніст Романовичів (Іпатіївський літопис під 6748 роком).

А що ж Михайло Всеволодович, якого ми полишили були в Сілезії? Позбувшись своїх скарбів, він подався назад до Мазовії, до Конрада (здогадно, до Плоцька, 260 км від Середи на північний схід, Т-156). Тепер нам стає трохи зрозуміліше, чому Данило подався був до Мазовії, але **не до Конрада** – він не хотів опинитись «на одному гектарі» зі своїм ворогом Михайлом. Колишній тріумфатор (а нині – волоцюга) не хотів зустрітися із переможеним князем, з яким зрівнявся у стані волоцюг. Тому хоча від Плоцька до Вишгорода всього 40 км, наші втікачі в Мазовії не зустрілися. Навіть

величезне нещастя, котре знищило усю Русь, не змогло знищити ворожнечі між Данилом та Михайлом!

Далі Михайло із Ростиславом теж подалися на схід, на Володимир – Пінськ – Київ (**влітку 1241 р.**; T-157). Хроніст Романовичів своїм звичаєм знову промовчав тут якісь важливі речі, так що із записаного не можна нічого зрозуміти:

> Ростислав же Володимирович прийшов до Данила в Холм, – бо зберіг був [сей город] бог од безбожних татар, – і Ростислав доказав правоту свою, що він не є у змові з Михайлом. Михайло натомість не додержав присяги, [даної] і Данилу й Васильку за [їх] добродіяння, а пройшов землю його, [Данила], і, пославши посла, прибув у Київ, і жив під Києвом на острові.

Про яку змову із Михайлом на Данила йдеться? І що були за умови, на яких присягнув був Михайло, а не додержав? І до кого й куди Михайло посилав посла? І які справи мав залагодити той посол? І чому Данило обурився на Михайла через Київ, котрій він же сам «надав» був Михайлові? – Все це назавжди залишиться невідомим.

Видно тільки, що наш князь-волоцюга таки повернувся до того міста, з якого був утік, не наваживши його боронити. Із великою зловтіхою хроніст Романовичів зазначив, що Михайло жив на острові – це було неначе продовження тріумфу Данила, на цей раз – тріумфу одного нещасливця над іншим.

З практичної точки зору на острові могла бути хіба тимчасова хижа якогось рибалки, бо повені Дніпра раз-у-раз зносили все, що там устигали побудувати, і не було сенсу ставити там якісь тривалі споруди. На Горі ж, так само як і по інших містах, лежали трупи, котрих не було кому ховати. І до того ж князь, який оселився б на Горі, в колишньому центрі влади (бодай і в земляній дірі) – все одно заявляв тим самим претензію на владу, і це навряд чи сподобалось би татарам.

Отже, Михайло скотився не тільки із соціального верху на самий соціальний низ, але і з Гори верхнього Києва додолу на острів. Видима територіальна зміна була відповідником зміни суспільного стану, котрий сам по собі не є видимим.

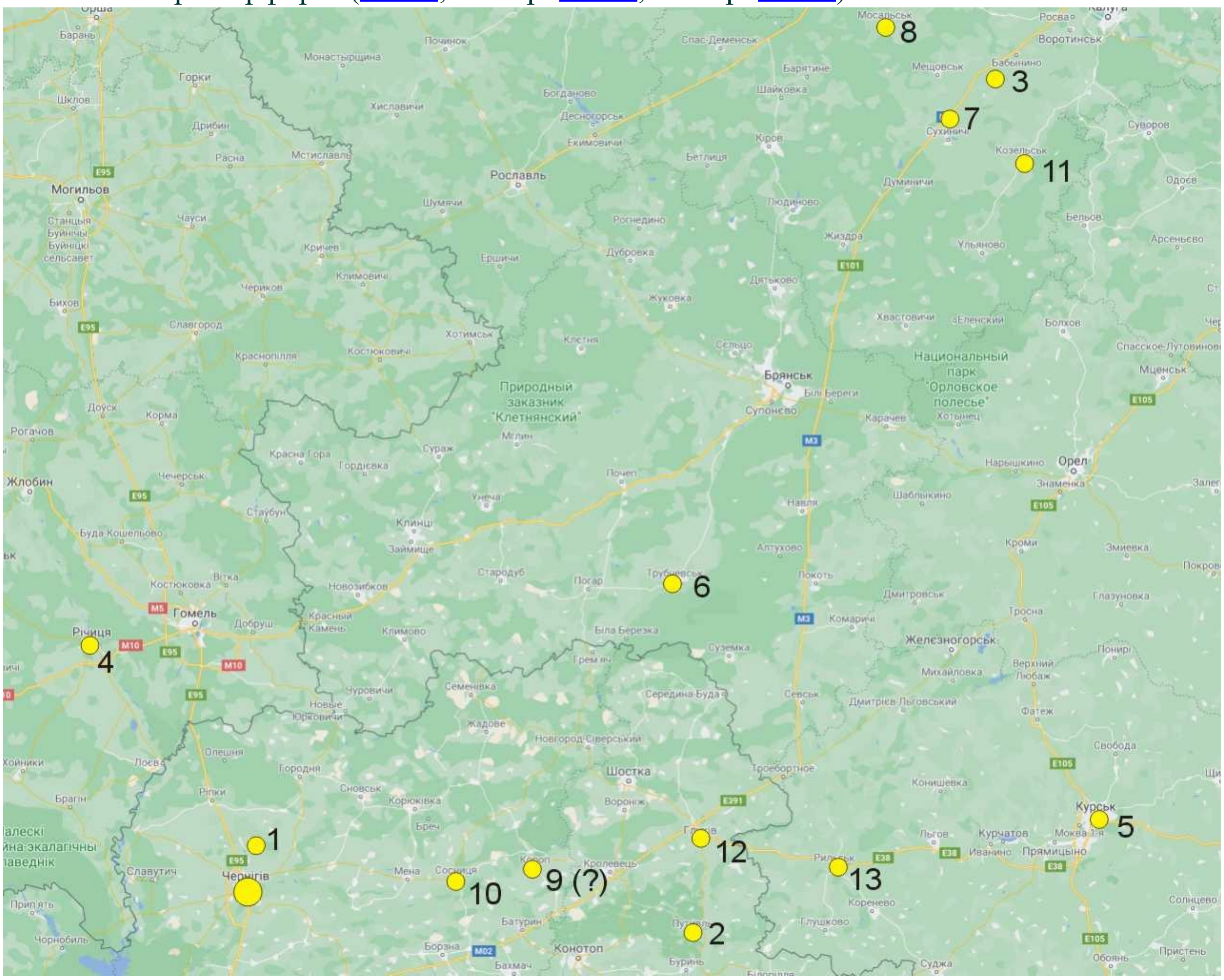
Загибель Чернігівського князівства (1237 – 1246 рр.)

Чернігівське князівство напередодні походу Батия

Подивимось тепер, чим було Чернігівське князівство у перші десятиліття 13 ст., наприкінці існування цієї давньоруської політичної одиниці.

Найбільше джерельних згадок, природно, стосується столиці – самого **Чернігова**, так що можна не мати сумніву, що місто існувало. Із об’єктів всередині міста маємо згадки про Спаський собор (1198 р., Т-1) та Борисоглібський монастир (1231 р., Т-111). Ніяких згадок про інші церкви й монастирі, княжі двори, укріплення, територіальні частини міста ми не маємо.

Чернігівські єпископи згадані кілька разів:
– 1198 р. без імені (Т-1);
– 1205 р. Ігнатій (Т-16);
– 1230 р. Порфирій (Т-106; 1231 р. Т-111; 1239 р. Т-147).

Картосхема Чернігівського князівства (на топооснові Google Maps)

Із числа **інших міст** Чернігівського князівства згадано (числа – номери на картосхемі):

– (1) Сновськ (1203 р., Т-10; 1235 р., Т-122);
– (2) Путивль (1207 р., Т-35; 1223 р., Т-81);
– (3) Серенськ (1207 р., Т-38; 1232 р., Т-115)
– (4) Річиця (1212 р., Т-66);
– (5) Курськ (1223 р., Т-81; 1226 р., Т-92; 1228 р., Т-95);
– (6) Трубчевськ (1223 р., Т-81);
– (7) річка Бринь (1229 р., Т-101);
– (8) Мосальськ (1232 р., Т-116);
– (9) Хоробор (1235 р., Т-122);
– (10) Сосниця (1235 р., Т-122);
– (11) Козельськ (1238 р., Т-137);
– (12) Глухів (1239 р., Т-147);
– (13) Рильськ (1241 р., Т-160)

Із картосхеми видно, що об'єкти на території Чернігівського князівства діляться на три групи відповідно до розподілу наших джерел: волинському (і гіпотетичному київському) була краще відома південна смуга князівства, владимирському – найближчі до Владимира об'єкти на північному сході князівства, новгородському – захід князівства (Річиця) і частково північний схід (як результат участі новгородців у походах владимирських князів на цю область). Натомість середня смуга князівства (приблизно сучасні Брянська та Орловська області) залишилась поза увагою усіх регіональних джерел, там згадано один тільки Трубчевськ і тільки один раз.

Ніяких подробиць про територіальну організацію перелічених пунктів письмові джерела не дають. Традиційно їх вважають укріпленими містечками (городами). І справді археологи знаходить у зазначених пунктах городища із давньоруським культурним шаром (найкраще досліджено Серенськ). Сучасний рівень методів археології не дозволяє уявити, чим були ці городи саме на початку 13 ст., але тільки – чим вони були в давньоруський час в цілому.

Письмові джерела згадують на території Чернігівського князівства інших князів поза Черніговом. Найбільш вагомою виглядає згадка **Путивля** в 1207 р. у зв'язку із діяльністю князя Володимира Ігоровича. Статус Путивля як князівської столиці, який ми не можемо упевнено вивести із письмових згадок, знаходить певне підтвердження в існуванні там досить великого триконхового храму, побудованого з цегли. На фасадах він мав складно профільовані пілястри, що вважається характерною ознакою пам'яток кінця 12 – 1 третини 13 ст. [*Раппопорт П. А.* Русская архитектура 10 – 13 вв. – М.: 1982 г., с. 47, № 65].

Із мурованим будівництвом давньоруського часу ситуація в цілому така: у Чернігові знайдено 10 мурованих будівель і по одній мурованій церкві – у Путивлі, Новгороді-Сіверському (монастирський храм), Трубчевську та Вщижі [*Раппопорт*, op. cit., с. 39 – 49]. Таким чином, муровані церкви поза межами самого Чернігова є досить рідкісними і підкреслюють особливий статус пунктів, де вони були. Соціологія давньоруського храмового будівництва говорить нам, що за винятком Великого Новгорода ініціаторами будівництва завжди були князі. Не бачу причини, чому б у Путивлі мало бути інакше.

Тому з великою обережністю можна відносити будівництво церкви в Путивлі до останніх років життя князя Ігоря Святославича (пам'ятаючи, що про його зв'язок із

Путивлем ми не маємо ніяких вказівок), або з правлінням його сина Володимира Ігоровича, тобто з першими роками 13 ст. (до початку боротьби Ігоровичів за Галич).

Б. О. Рибаков висловив був думку: оскільки немає слідів стінопису, храм залишився недобудованим через татар, які зруйнували Путивль в 1239 р., а його будівництво, таким чином, слід датувати найближчими роками перед походом Батия.

З цим важко погодитись: 1, ми не маємо конкретної згадки про руйнування Путивля татарами – тільки загальний погляд, що татари руйнували усе підряд, отже, і Путивль зруйнували; 2, ми не маємо ніяких згадок про путивльських князів після 1223 року – тільки загальний погляд, що не може бути значного міста без князя; 3, храм лишився не розписаним найімовірніше через те, що не вдалося знайти артіль майстрів-живописців (або, скажімо, князь Володимир захопився галицьким підприємством і втратив інтерес до Путивля).

Наступним претендентом на звання удільного центру виступає **Курськ** із князем Олегом. Рід цього Олега був невідомий уже його сучасникам, і елюкубрації на цю тему вважаю безперспективними. Можна сказати тільки, що князівське ім'я *Олег* було дуже популярним саме в роді Ольговичів (включаючи рязанську гілку) і дуже рідко вживалось в інших князівських домах. Тому з деякою імовірністю можна вважати цього Олега членом роду Ольговичів, але його конкретна генеалогічна позиція, повторюся, невідома.

Далі в 1223 р. ми бачимо «трубчан зі своїми князями» – знову невідомими ані іменами, ані родом, ані навіть числом (множину в Повісті про битву на Калці можна розуміти так, що і з Курська, і з **Трубчевська**, і з Путивля прийшли загони, кожен під проводом не менше двох князів, усього не менше шести князів; але можна розуміти й так, що тільки частина загонів була під проводом двох чи більше князів, або й так, що кожен загін мав тільки одного командира-князя, але разом їх було троє).

Останній відомий на ім'я трубчевський князь Всеволод Святославич (Буй-Тур «Слова о полку Ігоревім») помер в 1196 р. Нащадки його невідомі. Я зазначив (у Науковому підгрунті), що визначення *Трубецький*, яке прикладено в пізньому новгородському літописі до маловідомого князя Святослава Всеволодовича (через 220 років після подій), не може вважатись авторитетним.

Також спроба О. Журавля «зісватати» князя Михайла Всеволодовича в сини Всеволоду Буй-Туру – непереконлива (докладніше – в Науковому підгрунті).

Таким чином, трубчевські князі 13 ст. залишились невідомими своїм сучасникам, і подальші міркування на цю тему є чистою фантастикою.

Князів Василя Козельського та Мстислава Рильського джерела згадують у зв'язку з приходом татар. Про їх рід сучасники так само не знали. Василя вважають літературним князем, ім'я *Мстислав* було поширене у чернігівському та смоленському княжих домах, тому (і тільки тому!) рильського князя можна умовно вважати членом роду Ольговичів.

У яких відносинах стояли ці маловідомі провінційні князі до Чернігова і чернігівського князя? Маємо звістки трьох типів:

1, вони ходять у воєнні походи разом із чернігівським князем;

2, вони (Ігоровичі) проводять самостійну політику, не узгоджену із чернігівським князем і навіть таку, що прямо суперечить його діям;

3, вони (власне він – Олег Курський) мають якісь суперечності із чернігівським князем, що замалим не приводить до війни між ними.

Звістки першого типу можна вважати ознакою підлеглого становища цих князів, але наші джерела не дають ніяких подробиць в цьому напрямку. Ходити в один похід разом із чернігівським князем можна по-різному: як підлеглі (васали), що виконують прямий наказ свого начальника (сюзерена); або як союзники, що діють за домовленістю із чернігівським князем; або як вільні козаки, котрі приєднуються до проголошеного походу з власної ініціативи, не вступаючи в домовленості й не беручи на себе зобов'язань (ну, як половці). Можна, мабуть, уявити і ще якісь комбінації.

Прикладати до цих менших князів усталений вираз «удільні князі», на мою думку, можна було би тільки в першому випадку, але – повторюся – ми не маємо виразних вказівок, що в розглядуваний час мали місце саме такі відносини, а не інакші. Механічне іменування їх «удільними» наводить на думку, що тут мали місце відносини, подібні до Московського великого князівства 15 – 16 ст., для якого ми маємо договори між великими та удільними князями і можемо вникати в їх відносини значно глибше. Вживання такої назви автоматично переносить на давніші часи те, що було в часи пізніші, і тим самим виключає головне завдання історії – простежувати виникнення нового, розвиток відносин.

Чи була в розподілі столів усередині Чернігівського князівства якась система – із джерел 13 ст. не видно. Широкі сміливі картини такого розподілу, котрі малюють автори генеалогічних праць, є чистою вигадкою, не опертою на джерелах.

Чи були якісь люди на Чернігівщині окрім князів і названих вище трьох представників духовенства – наші джерела не говорять. Всі згадки «чернігівців» та жителів інших міст за своїм контекстом стосуються воїнів із відповідних міст / районів. Ніяких імен бояр чи представників міст наші джерела не знають, що зумовлено їх зовнішнім (щодо Чернігівщини) походженням. Єдиний відомий на ім'я боярин Федір з'являється допіру в момент загибелі князя Михайла Всеволодовича, так само як і путивлець Доман.

Так само немає у наших джерелах звісток про такі прозаїчні речі, як торгівля, ремесла, архітектура, мистецтво, освіта. Брак письмових пам'яток чернігівського походження назавжди виключив для нас можливість щось сказати на ці теми.

Знищення Чернігівського князівства татарами

Загальний нарис татарського походу 1237 – 1238 рр.

Я не збираюсь повторювати добре відому з численних книг історію цього походу, але найзагальніші контури (так би мовити, погляд із космічної орбіти) вважаю потрібним.

В 1235 році спеціально зібраний курултай (з'їзд представників татарської верхівки, перш за все членів роду Чингіз-хана) ухвалив допомогти синам Джучі розширити територію їх володіння (улуса) далі на захід.

Далі на захід – це означало до границі степової зони, котра закінчується перед Карпатськими горами. На північ від Татарської імперії простягались величезні простори лісової зони (одна Сибір неісходима!), де не було ніяких держав і захоплення її не мало би становити жодних проблем. Біда була тільки в тому, що татари не могли би жити у цій зоні своїм звичним життям і були би змушені пристосовуватись до нового природного середовища. А з таким пристосуванням у них були великі труднощі, і татарські анклави за межами степу були невеликими (поселення татар-емігрантів у Литві біля Вільнюса, Касимовське «ханство» на Оці; дисперсне розселення татар на

українських землях Великого князівства Литовського та у Закавказзі навіть «анклавами» важко назвати, бо не було, здається, окремих чисто татарських поселень).

Рідним, звичним для татар природним середовищем був степ, у якому, в свою чергу, не могли жити сусідні народи лісостепової зони. Тому завданням походу було завоювання західного степу і підкорення місцевого населення степу, котре ми звично звемо половцями. Татари навіть перевиконали план і, завоювавши Київщину, переселили «чорних клобуків» із Надросся на нижню Волгу, де їх характерна матеріальна культура простежувалась ще деякий час [*Фёдоров-Давыдов Г. А.* Общественный строй Золотой Орды. – М.: 1973 г.].

Підкорення половців, котрі не мали державної організації, не могло бути важким для татар, котрі таку організацію мали. Але заради власної безпеки у степу вони мусили завоювати держави лісостепової та лісової зон – волзьку Булгарію та Русь (десь так, як татари воювали із державою субтропічної зони – Китаєм).

Батий намітив перенести центр своєї держави на нижню Волгу, і безпека цієї території становила предмет особливих клопотів. Волга була дуже зручним природним шляхом із лісової / лісостепової зон, і загін вояків, котрий сів би на човни десь у Твері чи Ярославлі, через місяць – півтора уже міг би махати шапками на Сарай (і ушкуйники 2 пол. 14 ст. таки це доказали). Тому який-не-який контроль над басейном Волги був стратегічною потребою Золотої Орди, а послаблення і подальша втрата цього контролю знаменувала і послаблення самої Орди.

В басейні верхньої і частково середньої Волги знаходилось Владимирське князівство, в басейні Оки – Рязанське князівство, нижче за течією Волги – Булгарія. Тому й зусилля татар в 1236 р. були зосереджені на завоюванні Булгарії.

В грудні 1237 р. татари напали на Рязанське князівство. Рязанські князі, хоча й мали традиційну ворожнечу із князями владимирськими, послали до останніх посла із проханням допомоги. І князь Юрій Всеволодович, попри традиційну ненависть до рязанців, таку допомогу надав. Владимирський загін очолив син Юрія – княжич Всеволод.

Від Владимира до старої Рязані, що на правому березі Оки напроти сучасного міста Спаськ-Рязанський, по прямій всього 200 км, але між ними лежать абсолютно непрохідні Мещерські ліси. Прямої дороги тут немає й нині, а тим більше не було її в давнину. Дорога як давніше, так і нині веде через Москву (180 км), далі ще 110 км до Коломни, а від неї – 130 км до старої Рязані, всього десь 410..420 км. Всеволод повів свій загін цим маршрутом, але про нього знали і татари. Вони виставили заслін біля Коломни, в бою з яким Всеволод зазнав поразки, його воєвода Єремій Глібович загинув. Всеволод із залишками свого загону утік до Владимира.

Лаврентіївський літопис не подає точної дати цієї битви, але розповідає про неї після знищення Рязані. Нам важко зміркувати, чи мав Всеволод шанс з’єднатись із рязанськими силами. Однак важливо відзначити – всупереч поширеній думці – що князь Юрій Владимирський таки намагався допомогти Рязані, і це був **єдиний випадок** допомоги одного князівства іншому під час походу Батия. Сам Юрій, відступивши на річку Сіть, сподівався допомоги свого брата Ярослава (котрий, як ми пам’ятаємо, княжив на той час у Києві – по прямій це 955 км від Сіті), але ми не знаємо, чи Ярослав зробив щось для цього (і чи мав для нього технічну можливість, перш за все інформацію про наміри Юрія).

В наступній битві татари розбили інший владимирський загін біля Москви, де загинув воєвода Филип Нянька, а княжич Володимир Юрійович потрапив у полон. У вирішальній битві на Сіті загинув сам князь Юрій, а князь Василько Ростовський

потрапив у полон, і татари його убили. Опір Владимирського князівства походу Батия випав нещасливо, але це був таки опір, а не генеральна втікачка, котру показала південна Русь.

Оборона столиць бува важливою, але не вирішальною, бо самою обороною укріплень знищити атакуючого ворога неможливо. До того ж виявилось, що ті укріплення, які вміли будувати (і захищати?) на Русі, не можуть устояти проти облогової тактики татар, котра включала застосування облогових машин (*пороків*). Чи це були каменемети, чи тарани, чи ще щось – наші джерела не деталізують, але пишуть: «Татари розбили стіну і зійшли на вал». Це був активний штурм замість звичної для Русі пасивної блокади (чи то пак махання шапками на фортецю).

Стара Рязань опиралась найдовше – цілих шість днів, і стала першим руським містом, котре татари знищили до ноги. Це був справді злий до татар город, і я навіть припускаю, що на вимогу татар рязанці не стали його відбудовувати, а змушені були перенести столицю вгору по Оці – на місце сучасної Рязані.

Щоб здобути Владимир, татарам вистачило три дні, про оборону інших міст Владимирського князівства взагалі не йшлося, про них літописець писав: «Татари прийдоша узяша» – тобто проблемою татар було дійти до того чи іншого міста, а не узяти його.

Два тижні вистояв перед татарським загоном Торжок – виставлений далеко на південний схід форпост Великого Новгорода. Але і він був узятий 5 березня 1238 року, наступного дня після битви на Сіті, котра розігралась за 200 км на північний схід від Торжка. Басейн Волги був у головних пунктах опанований татарами.

Загін, який знищив Торжок (ясно, що це не було головне військо татар), перевиконав завдання і заглибився далі на північний захід, подолавши більшу частину дороги до Великого Новгорода (275 км від Торжка). Чи ці татари зауважили, що перестаралися, перейшовши вододіл між басейнами Волги та Балтійського моря, чи не наважились нападати на велике місто малими силами, чи просто провели розвідку території – не знати, тільки вони повернули назад і десь приєднались до основного війська, котре відходило на південь. Новгородський літописець приписав чудесний порятунок Новгорода опіці бога і святої Софії і більше не повертався до подій татарського походу. Події на півдні Русі його не цікавили.

Отже, завдання зимової кампанії 1237 / 38 років татари виконали повністю, і весь опір, який вони зустріли, хіба що сповільнював їх рух, але ніде не примусив відмовитись від здобуття якоїсь цілі.

Татарська кампанія 1239 року в південній Русі

Басейн Дона, який лежить на захід від басейну Волги, татари зайняли без клопотів. Там не було руських князівств, і про дії татар на Дону ми просто нічого не знаємо. Далі на захід лежав басейн Дніпра, який став ціллю дій татар в 1239 р.

Ця кампанія описана дуже коротко в Лаврентіївському літописі і трохи докладніше – у хроніці Романовичів. Вона складалася із трьох епізодів.

Татари здобули і зруйнували **Переяславль Руський**, в якому від 1228 року не було князя. Із численних синів та онуків князя Всеволода Юрійовича (Велике Гніздо), яким цей стіл належав як «отчизна й дідизна», ніхто не виявляв бажання там княжити, а князі з інших домів боялися його займати, аби не входити у ворожнечу із владимирськими князями (не буди лихо, поки воно тихо). Князі владимирського дому

приїжджали до Переяславля ненадовго, неначе на панщину, і шукали нагоди якнайшвидше втекти назад у свій Заліський край.

От і зараз, в трагічний момент ворожого нашестя, Переяславль, котрий цілі століття був щитом Руської землі проти нападів з південного сходу, опинився без командира, без організатора збройних сил і як наслідок – без можливості активної оборони і надії на успіх.

Татари не мали великого клопоту в Переяславлі – хроніст Романовичів зазначив тільки руйнування, грабунки та загибель жителів, включаючи єпископа Симеона; а про опір міста нічого не записав.

Другим епізодом був напад на **Чернігів** (Т-146). Хоча до нього від Переяславля тільки 160 кілометрів зручної дороги рівниною, складається враження, що там діяв інший загін, не той, що воював у Переяславлі. Хроніст Романовичів зазначив: «У той же час послав він [Батий] на Чернігів» – так само, як у попередньому епізоді Батий послав військо на Переяславль.

В Лаврентіївському літописі між першим і другим епізодами поставлено ще два сторонніх епізоди, з чого можна виснувати, що другий епізод не сприймався літописцем як продовження першого. Втім, ніяких вказівок на хронологію подій, хоча би з точністю до пори року, ці літописи не дають – тільки «того ж року».

Татари обложили Чернігів і руйнували його укріплення, кидаючи великі камені із каменеметів. Князь Мстислав Глібович, згаданий на цьому місці вдруге і востаннє, дізнався про це (виходить, перебував десь поза містом?) і напав на татар зі своїм військом, але був розбитий. Татари здобули й спалили Чернігів, а єпископа Порфирія схопили і відпровадили до Глухова, а там його відпустили.

Де був князем Мстислав – хроніст Романовичів не зазначив, а Лаврентіївський літопис взагалі про нього не згадав. Автоматично приймають, що він княжив у Чернігові. Якщо все це було так, можна зробити висновок, що Мстислав повторив тактичний прийом князя Юрія Владимирського – винести пункт збору військ далі на північ від столиці, аби дати час воякам з провінцій приєднатись до головних сил. Зауважимо, що і Чернігів, і Владимир стояли на південному кордоні своїх князівств.

Збір чернігівських сил проходив таємно, і татари довідались про них лише тоді, коли Мстислав наблизився до Чернігова, щоб розбити нападників і деблокувати столицю. Татари розбили Мстислава у польовій битві, і йому не вдалося врятувати бодай сам Чернігів. Але слід визнати, що план Мстислава (якщо я правильно його реконструюю) був тактично грамотним і єдиним, що давав шанс на успіх.

Виходить, що Чернігівське князівство таки чинило опір татарам, а його герой – князь Мстислав Глібович – не мав при собі такого зручного лизоблюда, як хроніст Романовичів, і тому залишився так мало відомим. З того, що про подальшу долю Мстислава наші джерела не знають, слід здогадуватись, що він відступив кудись на північ або північний захід, на територію Смоленського чи Полоцького князівств.

Із того, що схопленого єпископа Порфирія татари відпровадили до Глухова, можна вивести, що там, у 180 км на схід від Чернігова, перебувало якесь більше татарське начальство, котре і наказало відпустити єпископа. Той, хто розповів про це хроністу, мабуть не міг порозумітись із татарами і тому не знав, хто вони були і чому так зробили.

Третій епізод кампанії – це розвідування **Києва** царевичем Мунке (Менгу-ханом, Т-148). Він не мав наміру нападати на велике місто своїм малим загоном, а хотів тільки дізнатись, чи сите київське сало. І дізнався, що ніякого сала власне нема! Переляканий князь Михайло Всеволодович кинувся тікати на захід, а Мунке пішов собі

(мабуть, на південний схід) до Батия зі звітом. На цьому місці можна було би написати, що бог і свята Софія врятували Київ (як виявилось – дуже ненадовго).

Так татари опанували усе лівобережжя Дніпра і знищили князівства, які могли загрожувати їм у міжріччі Дона та Дніпра.

Зимова татарська кампанія 1240 / 41 років

Оптимістичний (на мій здогад) звіт Мунке зі свого розвідування – захопити Київ можна легко – здається, не викликав такого ж оптимізму у Батия. Його порадником у поході був старий (на той час, мабуть 64-літній) полководець Субедей, ветеран битви на Калці. Він добре знав, що Київ – головне місто Русі, і що київський князь може зібрати велике військо як зі свого князівства, так і з інших князівств Русі. Тому, я думаю, татари в цьому поході методично нищили всі князівства, які (теоретично) могли надати допомогу Києву.

Але досвід Субедея був застарілим. На той час в українських степах уже не було половців, котрі одні могли наказати руським князям зібратись разом і йти захищати їх (половців) від ворогів. На той час в південних руських землях уже не було й князів, яким можна було віддати такі накази – всі вони повтікали («розлізлися мов мишенята»).

Знав Мунке про утечу Михайла з Києва чи ні – невідомо, але Батий мабуть думав, що без князя Київ не залишиться і Русь докладе всіх зусиль, щоб захистити свою давню столицю. Він оцінював можливості Русі значно вище реальності, але задля воєнної обережності краще переоцінити ворога, ніж його зневажати і потім зазнати неудачі.

Батий стягнув під Київ якщо не всі свої сили, то принаймні дуже значну їх частину, сподіваючись (на мій здогад) дати тут генеральну битву – на кшталт пізнішої Бородінської. Але виявилось, що битись із Батиєм ніхто не хотів і не збирався, татари пройшли всю Київську землю, не зустрічаючи ніякого опору, і зосередились довкола самого Києва.

Укріплення Києва перебували у стабільно поганому стані. Їх дерев’яні конструкції треба капітально ремонтувати кожні 20 – 25 років, а хто мав би це робити, коли в Києві не було князя? Ну не те щоби геть не було, але не було такого, який би утримався хоч кілька років і мав час та натхнення наполягати на проведенні робіт. От наприклад, уявімо, що князь Ярослав Всеволодович у грудні 1237 року сказав: «Ну все, з весною наступного року треба починати відбудову укріплень». А коли ота весна настала, він погнався собі до свого Владимира, і наказувати, поганяти, наполягати уже не було кому.

Далі, загальна площа укріплень верхнього Києва становила близько 80 га. Ця дуже велика площа відповідала статусу столиці великої країни, але в разі війни потребувала великих сил для оборони великого периметру. Таких сил Київ не мав, що ми бачили на прикладі раніших подій 1203, 1212 і 1235 років, коли вороги захоплювали його без будь-яких проблем.

До того ж лінія валів «города Ярослава» спускалися з плато вниз, до сучасного майдану Незалежності, і значна частина площі укріплень мала ухил в цей бік. А це означало, що кожен дощ, кожна злива і кожне танення снігів давало рясні потоки води, які стікали саме до Лядських воріт. Як було влаштовано дренаж – невідомо (не доводилось ніде читати; невже вода витікала прямо проїздом воріт?), але ясно, що тут дерев’яні конструкції укріплень постійно підмокали і псувались найшвидше. Татари таку премудрість теж знали, бо вони здобули не один десяток укріплених міст. Можливо, це був один із чинників, чому вони повели приступ саме в цьому місці.

Київ завдяки дбайливості князя Данила Романовича в той момент взагалі не мав князя, котрий тільки і міг і був повинен організовувати воєнні дії. Тисяцький Дмитро в ролі самостійного командира – це з погляду давньоруських традицій повне безглуздя.

Менше з тим, Дмитро зробив все що міг. Під його керівництвом була зроблена вилазка, і захоплено в полон татарина Товрула, від якого дізнались імена командирів татарських загонів при облозі Києва. Хроніст Романовичів, який передав нам подробиці цієї облоги, не згадав про вилазку явно, але як інакше можна було схопити татарина? [Іпатіївський літопис під 6748 (1240) роком.]

Здається, татарська облога мала дві фази – першу, довшу, коли татари блокували місто і стягали сили для вирішальних дій, і другу, коротшу – штурм укріплень і здобуття міста. В другій фазі хроніст відзначив, що «пороки безперестану били день і ніч» – неймовірна на ті часи практика бойової роботи принаймні у дві зміни (зимові дні дуже короткі, а діялося на початку грудня 1240 р.). Далі татари зійшли на вал, де були розбиті стіни, збили з нього захисників (при цьому був поранений Дмитро) і заволоділи проломом. Можна припускати, що вони захопили й Лядські ворота, відчинили їх і далі входили уже зі зручностями.

Наступного дня татари здобули нашвидко зроблене укріплення довкола Десятинної церкви і остаточно опанували Київ. Тривалості штурму наші джерела не знають, але навряд чи перелічені дії могли зайняти більше як 4 – 5 днів.

Ні смоленські, ні волинські, ані галицькі сили на допомогу Києву не прийшли.

Только и слышно,
Как зубы стучат,
Только и видно,
Как уши дрожат.

(Далі там ще про моторних мавп, котрі кинулись тікати, але я уже не цитую – читачі самі знайдуть, коли не тямлять на пам’ять.)

Тепер перед татарами були відкриті дороги на північ, на Смоленськ (500 км від Києва), і на захід та південний захід, на Волинь і Галич. Смоленськ був ключовим пунктом на верхньому Дніпрі, з якого можна було би робити походи вниз Дніпром на західну частину татарського степу. Але таких походів ніхто ніколи не робив, і татари могли почуватись в степах сучасної України цілком безпечно. Чому Батий вирішив «забути» про Смоленськ – достеменно невідомо, але знаємо, що і в наступні сто років татари Смоленська не чіпали, і книжники мали час скласти легенду про святого Меркурія, який врятував місто від татар.

Основні сили татар на чолі із самим Батиєм пішли швидким маршем на південний захід, зруйнували по дорозі Галич, і то так, що навіть хроніст Романовичів не знав ніяких подробиць, перейшли засніжені Карпати і в квітні 1241 р. розгромили угорське військо короля Бели 4-го на ріці Солоній.

Окремий корпус татар рушив на захід, на Волинь. Прийшовши до Колодяжна, вони почали лякати жителів облоговими машинами і пропонувати «зійтись десь посередині». Обрадувані колодяженці негайно «побачили мир в очах» татарського командира, упали перед ним на коліна – і були перебиті. Отакий славний опір ставила Волинь!

Далі без ніяких зусиль татари знищили столичний Володимир і (як принагідно згадав хроніст в іншому місці) Берестя. Вони поспішали далі на захід і не журились маленькими городками, котрі не вдавалося знищити простим наскоком. У квітні 1241 р. вони розгромили польське військо біля Легниці.

Підсумки татарського походу

Татарське військо під проводом Батия повністю виконало поставлене завдання – завоювати степову зону східної Європи і убезпечити її з північного боку ударами по державах лісової та лісостепової зони.

На завойованій території виникла нова татарська держава – Золота Орда, котра на наступні 200 – 250 років стала визначальною силою в східній Європі та сусідніх районах Азії.

Татари навіть перевиконали план, підкоривши і поставивши під своє пряме управління волзьких булгар. Також вони провели розвідку країн західної Європи, переконались, що там немає степів, придатних для життя татар, а тому немає і предмету для подальших завоювань.

Опір татарам ставили тільки руські князівства на схід від Дніпра (Рязанське, Владимирське та Чернігівське). Київське, Волинське і Галицьке князівства жодного опору татарам не чинили, останнім містом по дорозі на захід, з яким татари мали хоч якийсь клопіт, був Київ. Північний шлях на захід (між Карпатами та Прип'ятськими болотами, через Волинь і Галичину) був цілком вільним, так само як і південний (через територію сучасної Румунії та Залізні ворота на Дунаї).

Русь «врятувала» західну Європу від завойовницького походу татар, про який самі татари ані не гадали.

На Русі татари прекрасно зорієнтувались у значенні «Руської землі» в тісному розумінні терміну для всієї країни і подбали знищити всі три князівства «Руської землі» – Київське, Чернігівське та Переяславське. Вони не допускали відродження політичного життя на цих землях, слушно вважаючи таке відродження загрозою для своєї влади.

Територіальний «клин» із цих трьох колишніх князівств, з додатком Смоленського князівства (нейтрального щодо татар) розділив територію давньої Русі на північно-східний та південно-західний масиви, драматично підсиливши регіоналізацію життя Русі, котра наростала ще перед походом Батия і незалежно від нього. Слушно вважають, що надалі шляхи політичного розвитку цих масивів розійшлися, що мало певне значення і для їх етнічного розвитку (для історії народу, не одного тільки начальства).

Похід татар землями Русі не був легкою прогулянкою, татари понесли при цьому деякі втрати, тим більше вагомі для них, що поповнити їх під час походу не було можливості. Але ці втрати не були критичними і не спинили походу, не примусили Батия відмовитись від своїх планів. Українські белетристи, сидячи на зручних диванах на безпечній часовій та просторовій віддалі від татар, деформують наше уявлення про минуле, нищачи цілі татарські армії одним розчерком пера. Першим з них був Іван Франко («Захар Беркут», 1882 р.), але й сучасні українські письменники від нього не відстають (Олесь Лупій «Падіння давньої столиці», 1991 р.; Володимир Малик «Горить свіча», 1992 р.). Має такі твори і російська література (Володимир Чівіліхін «Пам'ять», 1978 – 1984 рр.). Перемагати ворогів на папері – легко!

Літературна «оборона Козельська»

Отже, ми побачили, що татари знищили Чернігівське князівство одним ударом, розгромивши загін князя Мстислава Гліборовича та зруйнувавши сам Чернігів. Про долю менших провінційних міст князівства наші джерела нічого не повідомляють.

Певний виняток тут становить оповідання про оборону Козельська, включене до загальних літописних повістей про похід Батия (Т-137 – Т-140). Слід зазначити, що сучасні походу літописи – новгородський та владимирський (Лаврентіївський літопис) нічого не знають ані про Козельськ, ані про його оборону. Стаття 6746 (1238) року Лаврентіївського літопису навіть завершується словами: «Того ж року було мирно». Можна подумати, що владимирська хата цього літописця була скраю, але про наступні події в південній Русі він хоч і коротко, але згадав.

Із сучасних подіям літописів оповідання про Козельськ вписано тільки до хроніки Романовичів, і далі, значно пізніше – до Софійського 1-го літопису (бл. 1418 р.), з якого це оповідання поширилось в літописанні північно-східної Русі. Текстологія цього оповідання добре простежена у новій змістовній статті Р. Беспалова [*Беспалов Р. А.* К истории создания Повестей о Батыевом нашествии в части событий 1237–1238 годов. – «Летописи и хроники. Новые исследования. 2017-2018», М. – Спб., 2019 г., с. 21 – 58]. Там слушно сказано:

> «Изначально рассказ о Козельске был наименее обеспечен фактическим материалом и дошел до нас уже в качестве литературного сочинения южного летописца […] В Галицко-Волынском своде рассказ о скромном по размерам городке Козельске в значительной степени являлся произведением литературы. Поэтому свидетельство о том, что его осада в десять и более раз длилась дольше осады крупных русских городов, само по себе вызывает сомнения» [*Беспалов Р. А.* op. cit., с. 51, 56].

Найцікавіший результат в цій статті такий: оповідання про похід Батия на Русь, включене до складу «Збірника літописів» Рашид ад-Діна, написаного в 1300 – 1311 рр., походить від оповідання-прототипу Софійського 1-го літопису. Через нього до «Збірника літописів» потрапила й назва города *Кисель Іске* (Козельськ; сам не перевіряв, покладаюсь на Беспалова). Згідно міркувань Беспалова, цей прототип було складено між 1270 р. і початком 14 ст. [*Беспалов Р. А.* op. cit., с. 58].

Рання редакція оповідання про Козельськ у складі хроніки Романовичів і його пізніша редакція в складі літописів із групи Софійського 1-го літопису, як показує проведене Беспаловим детальне порівняння, мають лише невеликі різночитання, котрі засвідчують еволюцію текстів, але не впливають на зміст.

А що можна сказати про його зміст? Оповідання складене майстерним письменником і попри свій невеликий обсяг (у перекладі Л. Махновця – 1160 знаків) має всі необхідні композиційні елементи – експозицію (Батий і малий князь Василь), зав'язку (козляни вирішують боронитись), стрімкий розвиток дії з кульмінацією (загибель учасників вилазки), розв'язку (загибель города) та епілог (доля князя Василя). Також оповідання має риси «історії», бо спочатку говорить про дії козлян, а потім – про дії татар.

Спробуємо подивитись на це оповідання як на звіт польового командира до генерального штабу, розуміючи кожну подробицю буквально, так, як написано.

> (1) Коли він [Батий] вибив город Володимир і пограбував [інші] городи суздальські, то прийшов до города Козельська.

Хроніст Романовичів не знав про похід татар в напрямку Новгорода і тому поставив його між описом війни у Владимирському князівстві і походом татар на південну Русь. В Софійському 1-у літописі це вводне речення довелось переробити, поставивши його після повороту татар із Новгородської землі. Пізніші літописи – Симеонівський (Сим-34) і слідом за ним Никонівський (Ник-94) – відправляють Батия від Новгорода назад у Рязань і уже звідти – до Козельська. Літописці відчували вступний характер цього речення і поправляли його на свій розсуд.

Шлях повернення татар від північної точки походу 1238 року на південь справді проходив пограничною зоною між Владимирським і Смоленським, а далі – Чернігівським князівствами, так що Козельськ потрапляв у цю зону. Тому й датування подій весною 1238 року не викликало заперечень.

(2) [А] був у ньому [Козельську] князь молодий, на ім’я Василій.

Якщо наш інформатор перебував у Козельську, то чому він нічого не знав про рід Василя? Ми не знаємо ніяких козельських князів ані перед тим, ані після того. Як же так сталось, що Василь залишився одночасно і без батька, і без матері? Хіба би припустити, що татари заскочили цього князя під час переїзду (звідки й куди?).

Дитячий вік князів у розглядуваному часі не був ніякою дивиною ані рідкістю:

– Данило і Василько Романовичі залишились сиротами у віці 4 і 2 років;

– Федір та Олександр Ярославичі почали представляти свого батька в Новгороді, маючи десь 9 і 7 років;

– Ростислав Михайлович «діяв» при батьку у віці десь 3 років;

– Борис і Гліб Васильковичі залишились сиротами у віці 7 і 1 року.

І в перших трьох випадках ми маємо чіткі вказівки джерела на опікунів малих княжичів, без яких – ясна річ – діти такого віку не могли обійтись. В першому випадку маємо виразну вказівку, що малими опікувалась удова Романа, в трьох інших випадках таких вказівок нема, але з інших епізодів ми знаємо, що матері цих малих княжичів були живі і (теоретично) могли опікуватись своїми синами.

Князь Борис Василькович в 1244 році, маючи 13 років, їздив до Батия і був затверджений ним на ростовському столі (Т-170) – в цьому віці він уже не був малим / молодим. Слід думати, що Василь того віку ще не мав, скажімо, мав до 10 років. Чому тоді немає згадок про його опікунів?

Темою всього давньоруського літописання в цілому були саме князі як носії влади, і саме тут, де була нагода поговорити про князів, автор повісті мовчить.

Компетентність автора у козельських справах, яку він хотів показати читачам, має вибірковий характер: «Тут пам’ятаю, а тут одразу не пам’ятаю», що підриває нашу довіру до всього оповідання.

(3) І довідався нечестивий, що помисел сильних духом мають люди в городі,– словами облудними город не можна було взяти.

«Нечестивий» – це Батий. Виходить, що він особисто керував діями татар під Козельськом, а таке траплялось не часто. В Новгородському 1-у літописі імені Батия в усьому описі походу немає взагалі, вперше він згадується аж у 1242 році. Так само немає цього імені у Лаврентіївському літописі, вперше там він з’являється в 1243 році. Натомість хроніст Романовичів любив це ім’я і вжив його 12 разів, в тому числі три рази у зв’язку з Козельском (але не включаючи займенників і непрямих згадок, як оцього «нечестивого»).

В цій хроніці Батий провадить битву під Коломною, облягає Владимир, далі Козельськ, Київ, Колодяжин і йде в Угорщину. Словом, хроніст Романовичів ставить слово «Батий» скрізь де інші літописці ставлять слово «татари», не знаючи, хто

конкретно командував ними. Це – літературний шаблон, і це – погана атестація для нашого інформатора.

Далі, якщо наш інформатор справді був у Козельську і свідчив як самовидець – чому не названо нікого з керівників оборони, а тільки загально сказано про «людей»? Сторонній автор, природно, міг цього не знати, але чому не знав даний автор, нібито компетентний?

Татари намагались узяти город «словами облудними» – це теж літературний штамп хроніста Романовичів, він ужив його 5 разів [*Беспалов Р. А.* op. cit., с. 46].

(4) Козляни бо вчинили раду – не здатися Батию, сказавши: «Хоча князь наш молодий є, та положимо життя своє за нього. І тут ми славу сього світу здобудемо, і там небесні вінці од Христа бога дістанемо».

Якщо інформатор знав про раду і навіть знав її ухвалу – він безсумнівно був на ній присутній. Знову була нагода згадати керівника оборони – і знову такої згадки нема. Натомість згадка про небесні вінці є у промові єпископа Митрофана до жителів Владимира і далі в розповіді про загибель князя Михайла Всеволодовича [*Беспалов Р. А.* op. cit., с. 48]. Сам факт наради в обложеному місті також має паралель в описі облоги Владимира. Літературну обізнаність автора показують також вирази «ум крепкодушный», «славу сего света восприемше». Але нам хотілося би, щоб автор показав більшу обізнаність у справах Козельська – навіть коштом меншої літературності.

І знову зовсім не зрозуміло, чому в 1230 році новгородці не сказали собі «хоча наш князь Ростислав молодий, тільки 4 роки має, ми…» – а натомість відшукали собі дорослого князя, котрий тільки й міг очолити військо. Я собі думаю, що літературну війну провадити простіше, ніж війну на реальній місцевості.

(5) Татари, отож, билися за город, маючи намір узяти город.

(6) Розбивши городську стіну, татари зійшли на вал, і козляни ножами різалися з ними.

Тут інформатор знову показує детальне знайомство із перебігом подій. Різатись ножами – це уже остання фаза бою, коли противники зійшлися впритул. Такий бій, де не можна було діяти довшою зброєю (списами чи мечами / шаблями), ніяк не міг тривати довго. Також розбивання стіни і сходження на вал мають паралель в описі облоги Києва [*Беспалов Р. А.* op. cit., с. 49].

(7) А тоді вчинили вони раду – вийти на полки татарські. І, вийшовши з города, посікли вони пращі їх, [а], напавши на війська їх, убили із татар чотири тисячі, і самі теж побиті були.

Ще одна рада, ще одна нагода назвати імена – і знову вони не названі. Вилазка гарнізона з обложеного міста – прийом досить рідкісний. Лаврентіївський літописець зазначив, що командири оборони Владимира – княжичі Всеволод та Мстислав і воєвода Петро Ослядюкович – думали було зробити вилазку, щоб відбити полоненого татарами княжича Володимира, але так і не наважились на неї. Про вилазку оборонців Києва можна тільки здогадуватись, прямо вона не описана.

Сама по собі вилазка з метою зруйнувати облогові машини була би (в разі успіху) дуже корисною, але в ситуації, коли стіну вже розбито і йде рукопашна різанина за пролом – запізніла. Руйнувати машини треба було до того, як вони уже наробили непоправну шкоду, коли ще була надія стримати ворога на рубежі оборонної стіни.

Чотири тисячі убитих татар – явне перебільшення. По-перше, хто рахував? По-друге, як рахував, коли поле бою залишилось за татарами? По-третє, як вийшло таке

кругле число? Не 3841 і не 4027, а рівнесенько 4000. Чи справді хтось у Козельську умів рахувати до такого великого числа?

А число справді велике. Рахуючи площу дитинця на 1 га і його периметр відповідна на 400 м (з яких тільки половина припадала на приступні для штурму частини), ми отримуємо по 20 убитих татар на один метр оборонного периметру – цілу фалангу в 200 воїнів у ряду і глибиною в 20 рядів.

При цій нагоді пригадав собі епізод із спогадів генерала Петра Григоренка:

Особо я доложил о потерях, нанесенных противнику. Я сказал, что **такого количества убитых немцев еще не видел**. Все поле восточнее Хыжне усеяно трупами. Впоследствии по моему распоряжению был произведен подсчет. Насчитали восточнее Хыжне 832 трупа. [*Григоренко П. Г.* В подполье можно встретить только крыс… – Нью-Йорк, 1981 г., глава 23. Четвертый Украинский – і далі враження, яке зробило це поле на інших командирів].

А цих німців не ножами зарізали – з кулеметів обстрілювали. Там працювало 48 кулеметів, і числячі по два бійця на кулемет, виходить, на одного радянця припадало по 8.7 убитих німця. І офіцери, які приїжджали подивитись, пройшли усю війну (діялося в 1945 році) і таки бували у бувальцях, але уп’ятеро більшої кількості трупів на одному полі і вони не бачили…

Другий приклад дала наша сучасна війна проти Гнило-Солом’яної Орди (пишу це доповнення 26.05.2022 р.). За підсумками першого дня війни, 24 лютого 2022 р., було вбито 800 лаптів, а ранкове зведення да 26 лютого 2022 р. назвало сумарні втрати у 3500 лаптів. Отже, приріст за добу – 2700 пушкіністів і лермонтоїдів. І це – на всьому довжелезному фронті, не на одній ділянці і не внаслідок одного бойового зіткнення. І це – в той час, коли Орда ломилася вперед, не зважаючи на свої втрати, а наші воїни били з усіх видів зброї, включаючи великі калібри.

Отже, навіть із застосуванням сучасної вогнепальної зброї знищення в одному бою одразу 4000 ворогів виглядає проблематично.

Тепер повернемось до нашого Козельська. Нічна вилазка і наступний напад можуть бути раптовими тільки тоді, коли число нападників невелике. Відповідно кожен нападник може убити максимум одного татарина (якого ще треба знайти в темноті), а далі зчинилась би тривога, і татарські вояки, які переможно пройшли тисячі кілометрів дорогами двох континентів, мабуть не дали би себе перерізати як овець. А робити вилазку великими силами (навіть якщо вони є) – це одразу позбавляти її раптовості, бо кілька сотень вояків перш за все мусять вишикуватись, а далі йти в бій. Те саме можна сказати і про вилазку будь-якими силами удень, коли вороги перебувають напоготові. Будь-що-будь нападати на ворожий табір, коли треба боронити пролом і намагатись відкинути нападників від лінії оборони – це тактична помилка.

Мені навіть здається, що епізод (7) потрапив не на місце, і його краще було би помістити між епізодами (5) та (6). Але уже маємо текст таким, як маємо.

(8) Батий же взяв город, вибив усіх, і не пощадив [навіть] од дітей до немовлят.

Вираз «и не пощаде от отрочят до сосоущих млеко» має паралель у тій же хроніці Романовичів, в описі загибелі Рязані. Р. Беспалов слушно зауважив, що тут маємо невдале мавпування з Лаврентіївського літопису, де три рази вжито формулу «избиша от старьца и до сущаго младенца» [*Беспалов Р. А.* op. cit., с. 48 – 49].

Далі, якщо всі загинули, то хто ж розповів автору оповідання усі розглянуті вище подробиці, котрі вимагали присутності інформатора в Козельську, зокрема, на обох нарадах? Виходить, убили таки не всіх, дехто врятувався, а вираз «убили всіх» – чисто

літературна формула? Але ж ми збирались розуміти все точно так, як написано – тоді виходить, що нікому було розповідати оці подробиці, і всі вони – плід літературної роботи?

У таку саму халепу потім вскочили «герої-панфіловці»: якщо всі загинули, то звідки кореспондент дізнався про слова політрука Клочкова?

> (9) Про князя Василія [нічого] невідомо, але деякі говорили, що він у крові утонув, – і він же молодий був.

Для того, щоб написати «нічого невідомо», ніякий спеціальний інформатор не потрібен, але письменнику треба було поставити крапку в історії свого персонажа. В кожному літописі є багато людей, навіть князів, про яких після згадки нічого невідомо, але до них такий вираз не прикладався, і він не перетворився на усталену формулу. Здається, тут вираз ужитий заради заокруглення оповідання.

Як людина (нехай навіть немовля) може утонути в крові – це уявити собі досить складно, і автор, відчуваючи це, застеріг, що він не вважає це за чисту правду, а лише передає те, що «деякі говорили».

Деякі? То виходить, охочих розповідати про Козельськ було більше одного? І їх теж не «всіх убили»?

> (10) Тому-то в татар не сміють його, [цей] город, називати Козельськ, а [називають] «лихий город», бо вони билися за нього сім неділь, бо з-поміж татар [козляни] вбили трьох синів темничих, і татари, шукавши їх, не змогли їх знайти мертвих серед множества трупів.

Тепер оповідач переключився на те, як виглядала облога з боку татар. Про те, що татари (в особі Рашид ад-Діна) знали Козельськ під його власним іменем, а не знали про «злий город» – оповідачу було невідомо. Дехто з істориків із такого евфемічного іменування виводить цілий звичай, мовляв, татари називали так кожне місто, яке чинило опір і де всіх жителів вони винищили. Із яких джерел це видно і які ще міста звались «злими» – невідомо.

Тривалість облоги перебільшена; сім – священне кругле число, добре відоме кожному читачу Біблії, і нашому автору також. Думаю, тут можлива якась біблійна алюзія; я не збираюсь заглиблюватись у її пошуки.

Темники і їх сини – це вже цікаво. Це перша і остання відносно конкретна згадка про втрати татар за весь похід на Русь. Слово *темник* вживається в значенні начальник *тьми*, а *тьма* означає *дуже багато* або в стислому значенні *десять тисяч*. У нас вірять, що татарська десяткова воєнна організація мала чотири рівні – від десятка до десяти тисяч. Чи справді якийсь татарський командир (командарм) мав під своєю командою десять тисячників (командирів дивізій на нашу міру) – мені читати не доводилось. Наші джерела про похід на Русь не знають у татар ніяких темників (за винятком оцього випадку), ніже тисячників, сотників чи десятників. Не знають вони також, чи складалось татарське військо із самої тільки кінноти (як часто красочно уявляють собі белетристи), чи з самої піхоти, чи (найімовірніше) з підрозділів різних родів військ, включаючи артилерію (облогові машини).

Чи *син темника* означав належність особи до родини високого татарського начальника, отого командарма, чи був перекладом якогось чисто технічного татарського терміну (на кшталт російських «дітей боярських», котрі не мали жодного родинного стосунку до бояр) – теж не знати.

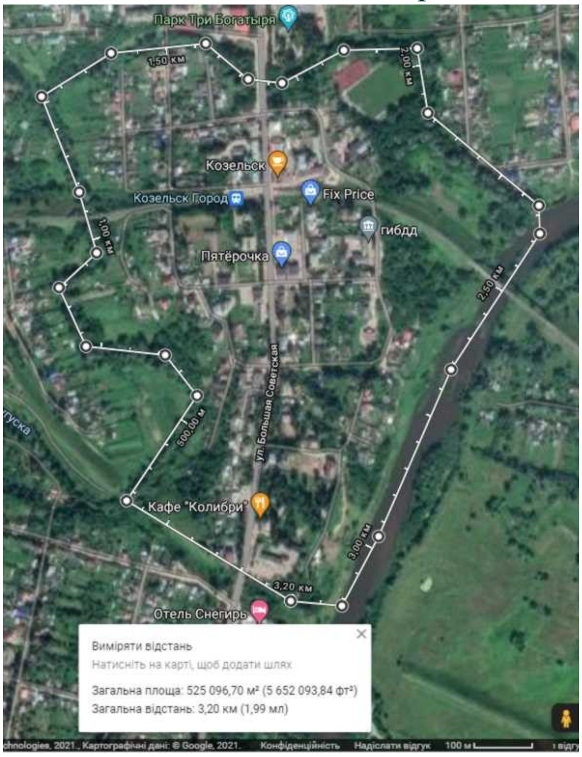
Щоб загиблих татар було так багато, що неможливо було знайти когось серед трупів – я теж не вірю. І головне запитання – а звідки про все це довідався наш оповідач? Якщо сприймати все так, як написано, оповідач чи його інформатор мусив

перебувати серед татар, і більше того – серед керівництва татарського війська, аби знати зведені дані про втрати і про тіла, яких не пощастило знайти. І хто би це міг бути?

Якщо відмінусувати з наведеного оповідання усі літературні паралелі та явні перебільшення, в сухому залишку будемо мати: татари зруйнували Козельськ. Проти такої інформації заперечень бути не може.

Але ж татари зруйнували і багато інших міст (часто автоматично приймають, що всі руські міста були ними зруйновані) – чому ж саме Козельськ потрапив до літопису?

Спробуємо подивитись – чим був Козельськ у давньоруський час. Тут нам допоможе надзвичайно цікава і змістовна стаття дослідників із Калуги [*Массалитина Г.А., Болдин И.В.* Летописный Козельск. Проблемы и этапы археологического исследования. – Поволжская археология, 2015 г., № 1 (11), с. 198 – 213].

Центр Козельська на космічному фото Google

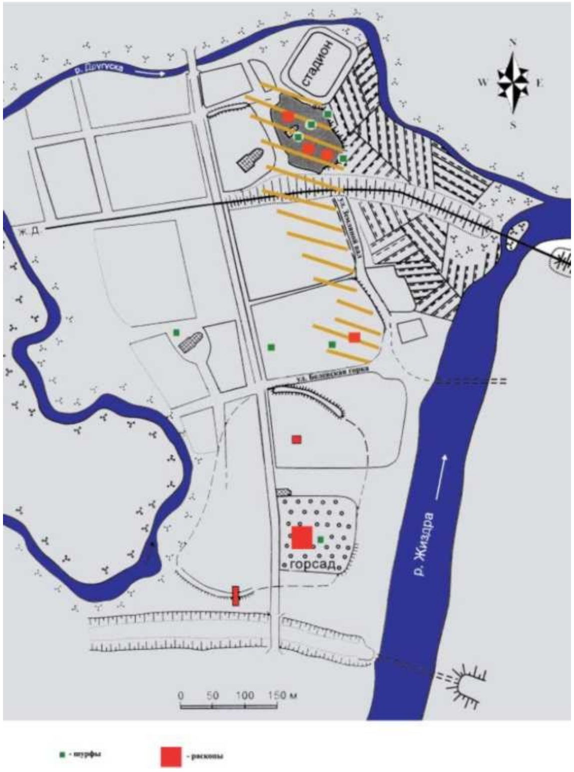

Схема археологічних досліджень центру озельська [Массалитина, Болдин, с. 201]

Історичний центр сучасного Козельська (районного центру Калузької області) розміщується на півострові, обмеженому зі сходу річкою Жиздра, а із заходу та півночі – річкою Другусна, котра тут впадає у Жиздру. Тільки з південного боку півострів має перешийок довжиною близько 300 м, на якому збереглися залишки давніх укріплень – рову та валу. Загальна площа півострова становить близько 52 га, а периметр – 3.2 км (підраховано за космічним фото Google). До проведення археологічних досліджень автоматично вважалось, що Козельськ знаходився саме тут від найдавнішого часу і займав усю площу півострова (план давнього Козельська, як його уявляв Г. Мокеєв (1993 р.), подано в іншому розділі, варто порівняти).

Массалітіна та Болдін від 1992 р. почали досліджувати археологію півострова, а від 2010 р. дослідження проводяться щороку. Виявлено, що культурний шар досягає 3 – 4 м товщини, але його вивчення надзвичайно ускладнене щільною сучасною забудовою. За накресленою авторами картосхемою можна підрахувати, що давньоруський культурний шар виявлено нині на площі приблизно 5.5 га, із яких 1.1 га займає город

(дитинець), а 4.4 га – неукріплене поселення, витягнуте з півночі на південь уздовж крутого східного берега півострова. Також слід розуміти, що укріплення давнього дитинця зараз не простежуються, і його площа вирахувана умовно.

Відкриті розкопками шари горіння автори пов'язують із пожежами 1238 та 1777 років. Стверджується, що перша з цих дат спирається на дані радіовуглецевого аналізу, але при цьому не наведено ніяких подробиць (яка лабораторія виконувала аналіз, що власне аналізувалось, які довірчі інтервали для дат і т. д.). До того ж пожежі не були таким рідкісним явищем (Москва упродовж 14 ст. зазнала три великих пожежі), і, можливо, простежений потужний шар горіння несе залишки багатьох пожеж.

Висновки авторів звучать досить обережно:

> Ярких находок, которые принято называть «статусными» городскими, в древнерусской части слоя Козельска действительно не найдено […] Не является ли семинедельная оборона Козельска мифом? как могли защитники городка продержаться так долго без посторонней помощи? тот ли это Козельск? – такие и тому подобные вопросы возникали и будут еще возникать [*Массалитина, Болдин*, с. 210, 211].

Що ж дають результати археологічних досліджень для розуміння подій 1238 р.?

Перш за все, розмір укріплення – невеликий, такий, як і волинського Колодяжна (останній татари узяли без проблем). Це значить, що там не могло бути великого гарнізону.

Чи може маленьке укріплення з невеликим гарнізоном витримати тривалу облогу?

Так, може, якщо в укріпленні є власне джерело води і якщо сили нападників також невеликі. Укріплення помножують сили захисників у порівнянні з польовим боєм, але й цьому множенню є певні границі.

Якщо на Козельськ наскочив був маленький татарський загін і він не зумів захопити містечко сходу або за короткий час, то скоріше за все він би пішов собі далі, якось рівняючись на головне військо, котре прямувало на південь. Адже Козельськ – це ніякі не Фермопіли і не Дербент, щоб його не можна було обійти. Ніякої категоричної необхідності пройти саме через Козельськ у татар не було.

Сучасна реконструкція давнього каменемету. Фото М. І. Жарких 3 квітня 2012 р. із Луцького замку.

Але татарське військо під Козельськом не було малим. Це видно хоча б з того, що при ньому були люди, котрі якось могли порозумітись із місцевими жителями і намовляти їх до здачі (якщо таке намовляння – не чисто літературна фікція!). У війську Батия в цілому такі люди безперечно були, а щоб вони були при кожній сотні – можна сумніватись.

Далі, на значний розмір татарського війська вказує застосування облогових машин (тут я знову приймаю все написане в літописі дослівно, але пам'ятаю, що й це може бути літературною вигадкою). Для цього потрібні люди, котрі б тямили у їх побудові та застосуванні, і набір залізних частин. Самі машини були переважно дерев'яними, і їх, думаю, можна було виготовляти на місці, а не тягати від однієї фортеці до іншої. Людей, котрі тямили б у

цих машинах, не могло бути багато, можливо, що на все військо був тільки один такий загін. (Ми маємо кілька прикладів одночасних дій татар в різних точках, але немає прикладів одночасного застосування облогової техніки в різних місцях.)

Але ми бачили, що значне татарське військо з облоговою технікою здобувало столиці князівств за 3 – 6 днів, і два тижні оборони Торжка слід вважати неперевершеним зразком стійкості.

Тому для Козельська ми мусимо обирати або велику тривалість облоги, або всі інші подробиці, котрі показують неможливість такої тривалості.

Із числа давньоруських пунктів – сусідів Козельська найбільш пишно виглядає Серенськ (34 км на північний захід від Козельська) – городище з потужними укріпленнями площею 4 га і посадами площею 25 га (Вікіпедія). Мосальськ (74 км на північний захід від Козельська) виглядав значно скромніше, маючи городище площею 0.4 га, посади його не виявлені (zamky.com.ua). У Болхові (66 км на південь від Козельська), згаданому в 1196 р., відоме городище 14 – 16 ст. (ru.wikivoyage.org), а от існування давньоруського городища все ще залишається під знаком запитання, в 2021 р. планувалось провести пошукові роботи (newsorel.ru).

У південній Чернігівщині (на території сучасної України) переважна більшість давньоруських городищ має площу до 1 га (таких відомо 65, підраховано за: *Кучера М. П.* Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К.: 1999 р., с. 214 – 217, № 482 – 554). Виняток становлять Чернігів – 4 га, Любеч – 4 га (його давньоруська «прописка» є сумнівною [*Кондратьев И. В.* Любечский замок: в поисках символов и смыслов. – Петербургские славянские и балканские исследования, 2021 г., № 1, с. 114 – 129]); Новгород-Сіверський, Воргол, Блистова, Шестовиця, Моровськ – по 2 га (всього 5).

Таким чином, головним за розміром і значенням пунктом на північному сході Чернігівського князівства був Серенськ, і якби літописцю ходило про воєнне і політичне значення подій, він мав би згадати про Серенськ, а не про цілком заурядний Козельськ, котрий нічим не виділявся на тлі сотні чи більше подібних містечок Чернігівського князівства.

Чернігівського? А звідки власне видно приналежність Козельська саме до Чернігівського князівства, окрім явної описки в Іпат-27? Ані в згадці 1146 р., ані в даному оповіданні ця приналежність ніяк не окреслена. Її виводять із розглянутих вище епізодів владимирсько-чернігівських війн, коли владимирські війська палили Серенськ, а Козельськ вважають чернігівським лише з огляду на його близькість до Серенська.

Але якщо в Козельську таки були власні князі (не літературні), то вони могли походити із будь-якого сусіднього княжого дому – смоленського, владимирського, рязанського, не з одного тільки чернігівського. Могли вони бути, зрештою і самопроголошеними князями. І кожна з таких можливостей змінює гіпотетичну політичну географію регіону. Згідно Іпатіївського літопису – нашого **основного** джерела – Козельськ мав би бути містечком Владимирського князівства, бо про нього розповідається після «інших суздальських городів», а якщо надавати вагу згаданому вище повідомленню Симеонівського літопису, Козельськ мав би належати до Рязанського князівства.

Оповідання Симеонівського літопису про похід Батия запозичене із Московського зводу 1492 р., і тому оце заповнення лакуни в давньому тексті слід віднести до останнього етапу формування Симеонівського літопису, до перших десятиліть 16 ст. І от саме в маршруті походу татар писар додав Рязань, якої не було у зводі 1492 р. Якась

логіка тут мала би бути – звісно, не логіка 13 ст., але 16 ст. Віддалений на 220 км від Москви Козельськ не був для літописця «невідомою землею».

З огляду на відзначені Беспаловим численні літературні паралелі в оповіданні можна зробити висновок, що воно виникло дещо пізніше за основний текст повістей про похід Батия, і вставлене в хроніку Романовичів як цілісний самостійний епізод. Основними рисами стилю оповідання про Козельськ мені здаються безсторонність, лаконічність і конкретність. Цим воно помітно виділяється на тлі хроніки Романовичів з її суб'єктивним, емоційним і плутаним викладом. Колись наші нащадки порозумнішають і зможуть довести або спростувати цю відмінність математично [наприклад: *Н.П. Великанова, Б.В. Орехов* Цифровая текстология: атрибуция текста на примере романа М.А. Шолохова «Тихий Дон». – Мир Шолохова, 2019 г., № 1 (11), с. 70 – 82, в якій застосовано алгоритм Delta для кластерного аналіза текстів. Я не маю охоти цим займатись].

Я думаю, оповідання про Козельськ було складене / вставлене в загальну повість, аби пом'якшити враження суцільної безпорадності руських князів перед татарською навалою: «Не всі тікали – були й такі, що ставили опір». Вигадати яку-небудь перемогу руських сил у польовій битві ніхто не наважився. Так само не наважились писати про героїчну оборону Ростова, чи Ярославля, чи якогось іншого більш-менш відомого міста – бо можна було, мабуть, зустріти людей, котрі знали, як насправді стояли там справи із героїзмом.

Інша справа – маленьке нікому не відоме містечко, жителі якого всі загинули в облозі. Про них можна писати що завгодно – спростовувати не буде кому. Простою мовою, я вважаю це оповідання раннім проявом героє-панфіловства – в умовах суцільних поразок і неудач потрібно було підтримувати дух людей.

Остаточно **мій висновок** такий: з великою імовірністю можна думати, що татари таки зруйнували Козельськ; переважна частина подробиць цієї події – літературного походження з додачею явних перебільшень. Ці подробиці слід викреслити з історії подій і перенести до історії літератури.

А літературна історія цього епізоду може вийти цікавою, бо вона далеко ще не закінчена. І нині продовжують прибувати нові белетристичні твори про облогу Козельська. Про роман Володимира Чівіліхіна «Пам'ять», в якому героїзація козельської пригоди була доведена до найвищого ступеня, я вже був писав [*Жарких Н. И.* Нашествия Батыя и Мамая на Русь в изображении В.А.Чивилихина. – К.: 1988 г., раздел «В.А.Чивилихин – источниковед»].

Не думав, що досягнутий ступінь героїзації можна перевершити, але… never say never! У 2007 році видавництво «Эксмо» (Москва) випустило роман Дмитра Силлова «Злой город». Я його цілком не читав (лікарі заборонили!), анотація ж його виглядає так:

> Его словно хранили все силы Земли Русской. И ордынцам не оставалось ничего другого, как разменивать сотню своих воинов за одного русского витязя, снова и снова штурмуя стены Козельска, который они за стойкость его защитников прозвали Злым Городом. Может, и стоило обойти его стороной, но теперь Орда не могла уйти, не покрыв себя позором. И лилась кровь, и слетали со стен крепости рукотворные молнии, и сходились в битве герои, чудовища и люди, которые сражались так, как не способны сражаться смертные. И истекало время битвы. И наступало время славы.

Ця анотація у друці навряд чи займе більше чверті сторінки, а таких сторінок в романі – 480! Так що Чівіліхін може собі ховатись.

Загибель князя Михайла Всеволодовича

Князя Михайла Всеволодовича ми залишили були на острові під Києвом, куди він приїхав, згідно зроблених припущень, десь влітку 1241 року.

Далі хроніст Романовичів випустив його з поля своєї уваги, і наступна звістка про нього з'явилась кількома роками пізніше. Його син Ростислав таки оженився із дочкою угорського короля Бели (Т-165). Її імені хроніст традиційно не називає, дослідники називають її Анною (мабуть для цього є угорські джерела – я не заглиблювався в цю справу). Також вважається, що це сталось в 1244 році. Шлюб укладено без участі Михайла, але довідавшись, що його сину добре ведеться в Угорщині, Михайло утік до Угорщини (Т-173).

Так подає хроніст Романовичів – «утік» (*бѣже*). Звідки утік, від кого утік, чому утік – хроніст, своїм звичаєм, не подає. Оскільки ця друга утеча до Угорщини поставлена у зв'язок зі шлюбом Ростислава, слід думати, що вона сталась десь в 1242 – 1243 роках – якщо вона взагалі мала місце.

Річ у тому, що саме на 1244 – 1245 роки припадає насичений подіями і докладно описаний у хроніці етап боротьби Ростислава за Галич – і там жодною мірою не згадується Михайло. Він не брав участі в цій боротьбі, і залишається зовсім неясним, коли угорський король вкупі з Ростиславом устигли не показати честі Михайлу і в чому полягала нанесена йому образа. Складається враження, що хроніст не мав доброї інформації про Михайла і занотував чутки або власні здогади.

Мені здається, що цю проблему можна якоюсь мірою залагодити, якщо переставити шлюб Ростислава на 1243-й рік (трохи докладніше про це – в розділі «Князь Ростислав Михайлович»). Михайло приїхав гостем на цей шлюб і…

В чому могла полягати образа для Михайла (якщо вона не є вигадкою ворожого до Михайла хроніста?).

1. Можливо, Михайло з'ясовував, чи не може він з допомогою угорців відвоювати собі Галич. І вийшло, що король Бела зробив ставку в цій війні на свого зятя Ростислава, а для Михайла в цій комбінації не було місця.

2. Можливо, Михайло просив постійного притулку в Угорщині у формі пожалування території чи посади (десь так, як в 1247 році було утворено провінцію Мачва для Ростислава). Але і це не було зроблено.

3. Можливо, що неповагу до Михайла хроніст Романовичів просто вигадав, щоби пояснити, чому Михайло не залишився в Угорщині.

4. Найбільше мені подобається припущення, що оцей другий візит Михайла до Угорщини є просто відлунням, повторенням звістки про поїздку 1240 р. Про другу поїздку хроніст не вмів розповісти ніяких спеціальних подробиць.

Незалежно від усіх цих елюкубрацій слід визнати: якщо Михайло дійсно їздив до Угорщини вдруге, він покинув її в тому ж 1243 році і в наступній боротьбі за Галич участі не приймав.

Побачивши, що йому нема місця в Угорщині, Михайло повернувся до рідного Чернігова – але повернувся не як князь-правитель, лише як волоцюга-дідовод. І тут він з'ясував, що не можна бути князем у Чернігові без дозволу татар. Подробиць – як була поставлена така вимога – наші джерела не подають, так само як не пояснюють цей момент в історії князів владимирського дому, котра відома нам відносно краще.

Я не думаю, що князі їздили до Орди з одного тільки бажання пити кумис чи подивитись на шатро Батия. Був примус, необхідність, непереможна сила – їхати на поклон до Батия, але в якій формі це було виражено – абсолютно невідомо. А такі

вимоги були наслідком уже виробленої в уряді Батия політики управління підкореними територіями – політики, про яку ми можемо здогадуватись тільки за її зовнішніми проявами. (Мабуть, на цьому місці можна було би порівняти політику Батия із заходами з управління іншими країнами, завойованими татарами, але я не можу в це заглиблюватись.)

Із Чернігова Михайло Всеволодович вирушив у свою останню (як з'ясувалось) поїздку – в ставку Батия. Цей епізод його життя відбитий у трьох незалежних джерелах, і маємо рідкісний випадок, коли можна ясно бачити шлях передачі інформації й ствердити, що вона походить від людей, які стояли близько до самої події.

Запис Лаврентіївського літопису (Лавр-46) зроблено зі слів самого ростовського князя Бориса Васильковича (онука Михайла) або когось із його почту – вони були в Орді в момент загибелі Михайла. Запис хроніки Романовичів (Іпат-71) зроблено зі слів князя Данила Романовича або когось із його почту – вони побували в Орді через 3 – 4 місяці після загибелі Михайла. Запис Іоана із Плано Карпіні (§ 3-1-2) відбиває відомості, зібрані особисто Іоаном під час його поїздки із Ліона через волзьку Орду до Каракорума і назад. Із його запису не видно, чи він отримав інформацію під час поїздки до Каракорума (на Волзі перебував орієнтовно у квітні 1246 р.), чи під час повернення (орієнтовно на початку 1247 р.).

Всі три джерела розповідають загалом однаково: Михайло приїхав до Орди, від нього вимагали виконання якихось незрозумілих християнам обрядів, він відмовився їх виконати і був убитий 20 вересня 1246 р. Це – інваріант, спільний для всіх джерел скелет.

Кожне джерело подає його з різним набором подробиць, які дещо збагачують картину подій.

Звідки приїхав Михайло? Хроніка Романовичів зазначає виразно – з Чернігова. Владимирський літописець цього не зазначив, але назвав Михайла «Чернігівським» (думаю, по старій пам'яті, ігноруючи його нетривалі відскоки на інші столи) і – важливо! – записав, що він приїхав до татар разом зі своїм внуком Борисом. Цей Борис був добре відомий літописцю – він був ростовським князем, сином князя Василька Костянтиновича і Марії, дочки Михайла. Чи треба розуміти це так, що Михайло поїхав до Ростова, а звідти вони разом вирушили до татар, чи навпаки Борис обрав дуже незручний шлях через Чернігів, чи (найбільш імовірно) вони зустрілись десь на татарській землі чи прямо в ставці Батия, а в літописі записано спрощено?

Іоан назвав Михайла «одним з великих князів Русі» (*qui fuit vnus de magnis ducibus Russiae*), а де було його князівство – не записав (можливо, отримав суперечливі дані й вирішив не заглиблюватись у цю справу. Покладатись на компетентність Іоана у руських справах не випадає).

Куди приїхав Михайло? Хроніст Романовичів та Іоан пишуть однаково: до Батия. Владимирський літописець пише: «в Татари» і слідом згадує Батия. Часто доводиться читати й бачити на історичних картах, що це діялось у Сараї. Великоруські літописи не знають ніякого Сарая (ні Старого, ні Нового – зовсім ніякого), а з Рубрука і навіть з далеко пізнішої повісті про загибель Михайла Тверського видно, що Батий (пізніше Узбек) перебували у своїх кочових ставках, а не в головному місті, котре в 1246 році могло тільки що зароджуватись.

Рубрук двічі побував у ставці Батия над Волгою: 16 вересня 1253 р. він вирушив із неї на схід, згідно моїх міркувань, десь із района сучасної Волгоградської ГЕС [*Жарких М. І.* Гійом де Рубрук. – К.: 2012 р., розділ «Східна Європа»]; рівно через рік, 16 вересня 1254 р. він знову прибув до Батия на Волгу, але значно північніше, десь на північ від

ріки Єруслан [*Жарких М. І.* op. cit., розділ «Зворотній шлях»]. З цього можна зміркувати, що у вересні кочова ставка Батия перебувала на лівому березі Волги, десь між Самарською лукою на півночі і початком Ахтуби на півдні. Між ними – майже 600 км, але визначити місце точніше неможливо – бракує орієнтирів. Джерела про загибель Михайла ніяких орієнтирів не подають.

Навіщо Михайло приїхав до Батия? Про це знає тільки хроніст Романовичів: «Поїхав він [Михайло до] Батия, просячи волості своєї у нього». Іоан написав загально: «Когда он [Михайло] отправился на поклон к Бату», а навіщо – Іоан не знав. Владимирський літописець про цей момент взагалі не згадав, мабуть, вважаючи самоочевидним, що до Батия їздять для затвердження на княжому столі.

З чим приїхав Михайло? Загальна рекомендація бравого солдата Швейка – «не ходи до обер-лейтенанта з порожніми руками, візьми хоча би п’ять бляшанок від консервів» – якось автоматично перетворилась у наших істориків на аксіому: жодного кроку в Орді не можна було зробити без приносів, подарунків чи виплати данини. А між тим усі наші джерела про відносини руських князів із Ордою **одностайно мовчать** про данину, дуже рідко згадують подарунки, і тільки від кінця 14 ст. починаються скупі згадки про «ординський вихід» (данину). Для ранішого часу і таких згадок немає, і звідки історики дізнались, що данина виплачувалась, та ще й регулярно – невідомо.

Мені дуже хотілось написати: от лихі сілезькі німці пограбували Михайла, і в нього не лишилось нічого цінного на подарунки в ставці Батия. В історичному романі, мабуть, так і слід написати, але наші джерела зовсім не цікавляться такою прозою життя і нічого не говорять про матеріальний бік відносин Михайла з Батиєм. Тому і мені не випадає фантазувати на цю тему.

У чому татари звинувачували Михайла? Ні в чому не звинувачували. Всі джерела одностайно мовчать про якісь жалі, чи невдоволення, чи скарги на Михайла. Таке мовчання тим виразніше, що князя Андрія Чернігівського звинуватили у крадіжці коней (Іоан, § 3-1-3), тобто його страта хоч якось мотивована. А у випадку з Михайлом геть нічого нема.

Що відбувалось у ставці Батия? Про переговори Михайла з представниками татарської влади наші джерела нічого не пишуть. Натомість всі три автори пишуть, що Батий поставив Михайлу вимогу – виконати якийсь татарський обряд. Навіщо було його виконувати і що мало би відбутись, якби Михайло його виконав – джерела одностайно мовчать.

Сутність обряду викладена у кожному джерелі інакше, і я думаю, тут мало місце непорозуміння (у найстислішому значенні цього слова). Сторони говорили різними мовами (у буквальному смислі і ще більше – у смислі належності до цілком різних культурних традицій) і не зуміли знайти ніяких спільних понять, від яких можна було би відштовхнутись. Татари, мабуть, дивувались – ну, ми завжди так чинимо, і нічого нам не робиться, ми не розуміємо, чого це русини гороїжаться через такі звичні речі. А русини, ледве розбираючи, що їм говорять, мусили приймати доленосне (в прямому смислі слова) рішення.

Уявіть собі нашого мандрівника Миколу Миклухо-Маклая, який схотів би пояснити папуасам Нової Гвінеї сутність християнського обряду причастя. Вона-то й для природжених християн мало зрозуміла (пити кров бога?), а тут проповідник устиг вивчити десяток папуаських слів, а папуаси не знали жодного слова із жодної з мов, якими говорив Миклухо-Маклай. А головне – навіть при досконалому знанні мови в уявленнях папуасів не було нічого подібного до такого обряду і тих понять, які він символізує.

Або вам задають задачу, і в разі неправильного розв'язання вам відрубають голову. В умова задачі стоїть слово *нірвана*. Ви запитуєте – а що таке *нірвана*? А вам відповідають: ну як що таке? ну, *нірвана* – це… це *нірвана* й є, що ж тут неясного? От і розв'язуйте так ясно сформульовану загадку! А між тим буддійську науку вивчали сотні європейських вчених, написано багато книжок – і все-таки це ключове поняття так і залишається незрозумілим, так що доводиться його передавати запозиченим словом.

Бар'єр між культурами тим гірший за чисто мовний бар'єр, що в одній культурі немає понять, притаманних іншій культурі, а тому і в мові немає відповідних слів.

Хроніст Романовичів виступив адвокатом Михайла і склав гарну промову в його оборону: «Коли бог передав нас і землю нашу за гріхи наші в руки ваші, ми тобі кланяємося і честь складаємо тобі. А закону отців твоїх і твоєму [Батия] богонечестивому повелінню – не кланяємося». Це справді була корисна пропозиція в дусі євангельського «богові – богове, а кесареві – кесареве». І вона могла стати і, здається, таки стала основою подальших взаємин руських князів із татарськими царями.

Тільки Михайла вона врятувати не могла з багатьох причин. По-перше, формула була складена уже після його загибелі, як осмислення нової ситуації; по-друге, формула апелювала до християнської картини світу і християнських цінностей, яких Батий зовсім не знав (його наступники мабуть уже трохи уявляли собі, що таке християнство, але Батий за кілька років кочування уздовж Волги не міг здобути богословську освіту); по-третє, потрібні були немалі зусилля вчених людей (філософів і богословів) **з обох сторін**, аби формула стала однако зрозумілою всім. А таких зусиль ми зовсім не бачимо, і формула залишилась для внутрішнього вжитку руських князів на виправдання їх підкорення татарам.

А перед Михайлом, який і сам не був філософом, стояв – як носій волі Батия – татарський філософ у чині фельдфебеля, котрий з усієї руської мови знав тільки слово «бігай!». От і дискутуй тут, пам'ятаючи, що кожен крок може стати фатальним.

Я навіть думаю, що оці обрядові вимоги були не чим більше, як панським жартом з боку Батия, що він безповоротно вирішив убити Михайла, а все інше було тільки формою вбивства. Ну як у радянських політичних процесах 1930-х років загибель звинувачених була вирішена наперед, у той момент, коли приймалось рішення притягти їх до процесу, але просте людожерство не збуджувало апетиту, а от сіль і перець (коли звинувачені «зізнаються», прокурори «звинувачують», адвокати «захищають», а судді «судять») – уже викликали цікавість.

І так Михайла убили. Руські джерела згідно говорять, що його закололи (хроніст Романовичів назвав навіть ката – путивльця Домана). Іоан записав, що Михайла забили ногами, а потім відрізали голову.

Чи існував боярин Федір? Так, безсумнівно існував. Його ім'я і титул назвав хроніст Романовичів, Іоан же згадав про нього як про одного з воїнів Михайла. Обидва джерела згідно говорять, що Федір закликав Михайла до стійкості і був убитий разом із ним.

Це був єдиний за цілі пів-століття чернігівський боярин, відомий нам по імені. Владимирський літописець про нього не згадав.

Коли сталось убивство? Точну дату називає владимирський літописець: 20 вересня 6754 року. М. Г. Бережков проаналізував хронологію Лаврентіївського літопису і дійшов висновку, що в ці роки він скрізь дотримувався березневого літочислення, зокрема і в статті 6754 року [*Бережков Н. Г.* Хронология русского летописания. – М.: 1963 г., с. 111 – 112]. Тому рік події треба розв'язувати як 1246-й січневий рік.

У пізніших літописах загибель Михайла поставлена під 6753, 6754 або 6755 роками. Відхилення від дати Лаврентіївського літопису слід вважати хронологічними помилками пізніх літописців. Дата 6753 р. могла виникнути як результат переведення дати 6754 р., яку пізні літописець помилково прийняв за ультра-березневу, на березневу систему. Натомість дата 20 вересня 6755 року є коректним переведенням березневої дати у вересневу або ультра-березневу систему.

Дата 20 вересня стоїть у Лаврентіївському літописі. Разом з тим різні інші (пізніші) тексти про загибель Михайла називають 18, 19, 20, 23 і навіть 24 вересня [*Жарких М. І.* Літературна історія «Сказання про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора». – К.: 2021 р.]. Причини такої розбіжності загалом рівнозначних дат незрозумілі. Може бути, що точна дата була додана у Лаврентіївський літопис під час його переписування в 1377 році на підставі якогось із проложних текстів, яких на той час уже відомо кілька.

Де були поховані Михайло і Федір? Про це наші джерела нічого не знають, і слід думати, що їх поховали як злочинців, таємно.

Смерть князя в Орді не була такою рідкістю, і літописи північно-східної Русі занотували кілька випадків, коли тіла померлих були привезені на батьківщину і там поховані з честю. Такі згадки є про князів Ярослава Всеволодовича (1246 р.), Ярослава Ярославича (1272 р.), Бориса Васильковича (1277 р.), Михайла Ярославича (1318 р.) і пізніше. Сюди ж можна додати і князя Олександра Ярославича (1263 р.), який помер у Городці на Волзі по дорозі із Орди.

Отже, перевезення тіла померлого князя було усталеною практикою, і на цьому тлі відсутність такої згадки про Михайла і Федора виглядає показово. Їх могили невідомі.

Значення загибелі Михайла і Федора. Значення було велике, тривале і багатогранне.

1. Аби ніхто не подумав, що князя Михайла убили випадково, жартома чи через недотримання якихось там ритуалів – Батий наказав убити ще й іншого чернігівського князя Андрія (Іоан, § 3-1-3). Від нього не вимагали виконання незрозумілих йому обрядів, а звинуватили у крадіжці коней у татар. «І хоча це не було доведено, – записав Іоан, – його все одно убили».

Про цю (мабуть) подію маємо і літописну згадку (Т-176), де князь названий Андрієм Мстиславичем, а місце його княжіння не зазначене. Зі згадки можна зміркувати дату події – осінь 1246 р., тобто в часі вона дуже близька до загибелі князя Михайла.

Чи справді Андрій жив у самому Чернігові (а де ж тоді жив Михайло?), чи десь в іншому центрі Чернігівщини, чи був він сином Мстислава Святославича, чи Мстислава Глібовича, чи ще якогось невідомого нам Мстислава – можна тільки гадати.

Безсумнівним залишається тільки одне – Батий заповзявся винищити всіх, хто б не називався «чернігівським князем», хоча б його і не можна було відрізнити від розбійника. Татари вирішили не допускати ніякого відродження Чернігівського князівства, і ця постанова поширювалась також на князівства Переяславське та Київське і навіть до певної міри на Галицьке. Просто для інших князівств не знайшлося бажаючих експериментально перевіряти – існує таке рішення чи ні. Досвід чернігівських князів виглядав цілком переконливо.

І так зникло з політичних карт Чернігівське князівство, без якого в попередні роки не чинилось жодного значного політичного підприємства.

2. Загибель Михайла була проявом опору татарському пануванню. Опір цей був з боку Михайла запізнілий і недоладний, але це все ж таки був опір, а не голий порятунок свого життя. Його загибель одразу була зафарбована в колір мучеництва за

християнську віру і надалі служила прапором: ми – не вони, а вони – не ми. Об’єднання татар і русинів під гаслом «мышебратья – адиннарот», якщо і було теоретично можливим, через такі випадки не відбулося, і відрубність дедалі посилювалася.

3. Пам’ять про Михайла і Федора поширилась у північно-східній Русі і пізнішому Московському царстві у формі літературних композицій. Я присвятив цій групі творів окреме дослідження, назване вище, і дійшов категоричного висновку, що всі ці твори є відносно пізнього походження, не раніше кінця 13 ст., і в частині фактичних даних повністю залежать від Іпатіївського та Лаврентіївського літописів.

Через відсутність додаткових даних автори різних варіантів Сказання змушені були розбавляти його запозиченнями із Біблії та раніших житій святих. Дослідники, котрі намагаються видобути якісь фактичні дані зі сцени, скажімо, страти Михайла, ніякою мірою не здогадуються, що вона написана за зразком страти святого Якова Персидського. Літературні татари в цілому і літературний Батий зокрема вільно оперують поняттями християнської релігії – якщо не на рівні докторів богословії, то принаймні на рівні випускників духовної семінарії, і так далі.

Через такі анахронізми і літературні штампи я не використав ніяких подробиць зі Сказання.

Спадщина Чернігівського князівства (1246 – 1278 рр.)

Князь Ростислав Михайлович

Князь Михайло Всеволодович мав тільки двох дітей, що дійшли повноліття – доньку Марію (старшу) і сина Ростислава (молодшого). Про міфічних «синів Михайла», вигаданих в 16 ст., я ще говоритиму пізніше. Також до наступного розділу я відкладу розмову про Марію Михайлівну, а зараз хочу поговорити про князя Ростислава.

Що ми про нього знаємо?

1. **Наприкінці квітня 1229 року** Михайло прибув із Чернігова до Великого Новгорода (Т-102).

2. Десь **улітку 1229 р.** Михайло узяв участь у виборі нового новгородського архієпископа, і при цій нагоді уперше згадано і Ростислава (Т-103), котрий, виходить, прибув до Новгорода разом із батьком.

3. Орієнтовно **восени 1229 р.** Михайло повернувся до Чернігова, залишивши Ростислава в Новгороді (Т-104).

Виходить, Михайло не мав іншого виходу, як залишити Ростислава символом своєї влади у Новгороді. Крок був дуже незручним, і це швидко з’ясувалось.

4. Орієнтовно в **червні 1230 р.** Михайло знову приїхав до Новгорода, зробив постриг сину Ростиславу, проголосив його новгородським князем та повернувся до Чернігова (Т-105).

Олексій Мартинюк у своїй короткій, але дуже змістовній статті на підставі цього запису вираховує орієнтовний рік народження Ростислава як 1227-й [*Мартынюк А.* Когда родился князь Ростислав Михайлович и почему важна эта дата. – Ruthenica, 2020 г., т. 16, с. 16 – 29]. Він спирається на 5 відомих випадків постригу княжичів, котрі усі відбувались не пізніше п’ятого року життя.

Погоджуючись із його аргументами, я хотів би внести маленьку поправку на користь 1226-го року. Окрім епізоду 4, для якого ми маємо певні аналогії, маємо ще епізод 2, коли дитина витягає жереб майбутнього архієпископа. Для такої екзотики аналогій немає, і мені важко собі уявити, що дитина у два роки, котра ледве починає говорити, може виконати досить складну інструкцію із жеребом. Три роки – уже інша справа. Дитина в цьому віці розвивається дуже швидко, і я припускаю, що її можна зацікавити такою грою, як жеребкування.

О. Мартинюк цілком слушно припускає, що дитина ще не мала ніяких особистих уподобань і її жеребкування могло сприйматись як прямий вияв божої волі. Ну, а Михайло, йдучи на такий безприкладний крок, міг розраховувати на те, що новообраний архієпископ, ким би ві не був, стане добрим опікуном для маленького княжича.

Але цей розрахунок не справдився. Обставини були сильніші за можливості архієпископа (навіть якщо припустити, що він щиро обставав за Ростиславом – а джерела про це мовчать). Звання новгородського князя не було синекурою, з усієї історії Новгорода в 13 ст. ми бачимо, що князь постійно очолював новгородське військо у численних війнах. Недаремно новгородських князів цього часу порівнюють із кондотьєрами – найманими полководцями італійських республік. І як наслідок –

5. Уже **8 грудня 1230 р.** новгородці вигнали від себе княжича Ростислава і закликали на стіл князя Ярослава Всеволодовича – традиційного суперника Михайла (Т-

109). Слід думати, що Ростислав повернувся до батька. Імен опікунів малого княжича наші джерела не знають, подають тільки імена новгородських бояр – прихильників Ольговичів. Мотивом такого вчинку новгородський літописець виставив розчарування новгородців у Михайлі, котрий обіцяв був повести їх на якусь війну ще у вересні 1230 р., але не додержав цього. Формальний чотирирічний «князь» не міг особисто очолювати військо, так що пояснення виглядає цілком переконливо.

На цьому новгородський епізод біографії Ростислава було вичерпано, і він випав з поля зору новгородського літопису.

6. На **початку квітня 1231 р.** Ростислава згадано при батьку як учасника з'їзду князів у Києві (з нагоди висвячення ростовського єпископа Кирила, Т-115). Чи стояла за цією згадкою якась політика – неясно. Безсумнівно, що весь опис церемонії висвячення і з'їзду князів зроблено зі слів єпископа Кирила. Він, безумовно, знав княгиню Марію, старшу сестру Ростислава, і може проявляв якийсь інтерес до родини Михайла, тому й занотував присутність Ростислава.

Так чи інакше – маємо цінне свідоцтво (здається, унікальне) про участь малих княжичів у політичних заходах дорослих князів. Це була своєрідна школа для майбутніх правителів.

Надалі Ростислав зникає з наших джерел до 1237 року. Все наступне, що знали на Русі про нього – ми знаємо виключно з хроніки Романовичів.

7. Орієнтовно **влітку 1235 року** Михайло вокняжився у Галичі (Т-126). Про Ростислава немає згадки ані при цій нагоді, ні при викладі пізніших подій – аж до 1237 року.

8. Орієнтовно **влітку 1237 р.** хроніст Романовичів занотував безуспішний похід волинських князів Данила і Василька на Галич – на Михайла та Ростислава (Т-133). Згадка Ростислава при батьку мала би підкреслити, що княжич уже відігравав якусь самостійну роль, але яку саме – невідомо. Однозначно це не було князювання в якомусь меншому місті Галицького князівства.

9. Орієнтовно на **початку 1238 р.** Михайло і Ростислав забрали у Данила Перемишль (Т-135). Знову бачимо Ростислава неначе співправителем свого батька. Я думаю, що в цих двох епізодах Михайло міг би упоратись і сам, без допомоги сина-підлітка, а хроніст відзначив участь останнього з огляду на пізнішу роль Ростислава як систематичного ворога Романовичів.

10. Орієнтовно **влітку того ж 1238 року** (у липні – серпні) Михайло перейшов княжити до Києва, а в Галичі залишив княжити сина Ростислава (Т-143). Оце вперше на Ростислава, який ще не вийшов з підліткового віку, звалився тягар самостійного правління, і то не в місті, де його рід правив традиційно, а в місті ворожому чи принаймні неприхильному, де його батько княжив заледво три роки.

11. Орієнтовно **восени того ж 1238 року** Данило Романович, скориставшись виїздом Ростислава із Галича, захопив місто. Ростислав від'їхав до Угорщини (Т-144, докладніше – в Науковому підгрунті). Від цього час його доля буде тісно пов'язана із Угорщиною. О. Мартинюк слушно зауважив, що в цьому епізоді цілком дорослий Данило (37 років) переміг підлітка Ростислава.

І справді, таку перемогу інакше як героїчною називати не випадає, тим більше що ніяких бойових зіткнень не відбулося і князі-суперники навіть не зустрічались (ну, не зближувались настільки, щоб можна було пізнати). І саме так описує цю подію панегірист Романовичів.

Фактично із цієї пригоди можна вивести тільки хитке становище Ростислава у Галичі. Захоплююча галицька політична гра в анархію, котра полягала в балансуванні

між Угорщиною, Польщею, Волинню та Києвом, продовжувалась – уже 40 років поспіль. Але гра була можлива тільки за умови відсутності сильного зовнішнього ворога, за умови приблизної рівності сил учасників. І коли у гру включився новий потужний гравець в особі татар, розклади цілком змінились…

12. Далі хроніст Романовичів із великою зловтіхою записав, що угорський король Бела не погодився віддати свою дочку за Ростислава. Орієнтовно це було **навесні 1240 року** (Т-152).

О. Мартинюк знову слушно зауважив, що Ростислав на той час не дійшов ще повноліття – і тільки це було причиною. Я думаю, що в цей час було погоджено умови майбутнього шлюбу і відбулися публічні заручини – і ця вість дійшла до нашого хроніста.

Послідовність подій можна відбудувати так: Ростислав приїхав до Угорщини і здобув прихильність короля Бели (кінець 1238 р.) ⇒ Михайло утік із Києва до Угорщини (кінець 1239 р.) ⇒ Михайло із Белою домовились про шлюб своїх дітей (весна 1240 р.). Політичним підґрунтям такого династичного союзу, я думаю, була все та сама галицька спадщина. Михайло та / або Ростислав виступали претендентами до неї, але не мали великих сил. Король Бела мав більші сили, але після досвіду попередніх оборотів анархії міг переконатись, що ані він сам, ані його сини не можуть претендувати на владу в Галичі. Тобто одна сторона планованої коаліції мала матеріальні активи, а друга – тільки нематеріальні, але дуже важливі.

13. Орієнтовно з весни чи **літа 1240 року** маємо звістку, що Михайло із Ростиславом пішли до Конрада Мазовецького (Т-153). Михайло утік з Києва до Угорщини орієнтовно восени 1239 року (Т-149) і звідти разом із сином поїхав до свого вуя Конрада.

Слід думати, що метою візиту була не одна тільки родинна гостина, але й спроба приєднати сили Мазовії до планованої коаліції. Думаю, що метою союзу була галицька спадщина, а не боротьба проти татар. Географія говорить: Галич ⇒ 450 км ⇒ Естергом ⇒ 530 км ⇒ Плоцьк ⇒ 520 км ⇒ Галич. Цей характерний трикутник із боком в 500 км був добре відомий всім учасникам боротьби за Галич. Де перебували на той час головні сили татар – невідомо, якщо припустити, що десь на Дону проти Волгограда – це 1400 км від Галича, тобто далеко за межами наступальних можливостей будь-якої коаліції. Наступ, зрештою, був неможливий з тієї простої причини, що на Русі не мали ніякого поняття про розташування татарських сил та про їх наміри.

Але на той час до спільних дій планованої коаліції з невідомих нашим джерелам причин не дійшло, і як наслідок –

14. Орієнтовно **влітку 1240 р.** Данило та Василько Романовичі помирились із Михайлом, при цьому Ростиславу надали Луцьк (Т-154).

Не думаю, що це було надання на повному княжому праві, скоріше Ростислав отримав можливість користуватись доходами з Луцька та його волості. Зрештою, примітивна соціально-юридична термінологія давньої Русі не розрізняла таких нюансів. Прецінь у Луцьку Ростислав провів не більше як півроку (що в умовах анархії становить не надто малий строк).

15. У грудні 1240 чи на **початку 1241 р.** Михайло та Ростислав, дізнавшись про захоплення Києва татарами, втекли назад до Конрада, а далі – до Сілезії, де їх пограбували (Т-155). Після цього Михайло (і, слід думати, Ростислав) знову повернувся до Конрада, уже втретє (Т-156).

16. Орієнтовно **влітку 1241 р.** Михайло та Ростислав вирушили із Мазовії на схід – через Володимир і Пінськ на Київ. Михайло залишився на острові під Києвом, а Ростислав пішов до Чернігова (Т-157). Отже, шляхи батька й сина розійшлися.

Чи знав Ростислав, що Чернігів був зруйнований татарами, як це знаємо ми тепер – невідомо. Можливо, він мав намір (чи доручення від батька) розглянутись на місці – що там до чого. Я припускаю, що результат його інспекції був невтішним – місто сильно зруйноване, і всі бояться татар. Так воно, зрештою, було і в Києві, і наші джерела не знають нічого про спроби Михайла та / або Ростислава організувати відбудову цих столиць.

Отже, до з'ясування ситуації з татарами не можна було нічого починати. А татари воювали собі в Угорщині й самі на той час не знали, коли і як закінчиться оця війна.

17. Орієнтовно **восени 1241 року** Ростислав із допомогою болохівців та декого з галичан зробив безуспішну спробу захопити Бакоту (Т-158). При цій нагоді Данилів печатник Курило добряче вибештав Ростислава – останній, мовляв, забув про всі благодіяння данила, і зокрема про те, що «і матір твою, а сестру свою з Ярославових рук одібрали і отцю твоєму оддали» (Іпат-65).

Це – дуже важливе свідоцтво компетентного учасника подій, з якого видно: у Михайла була тільки одна дружина, ота загадкова сестра Данила і Василька, і вона була матір'ю Ростислава, а отже і Марії. Але і при цій дуже гарній нагоді Курило не назвав Данила *вуєм* Ростислава, а його – *небожем* Данила. Чому так – невідомо.

Програвши битву, Ростислав відступив за Дніпро (Т-159).

За Дніпро? Так стоїть у хроніці Романовичів. Тільки звідки хроніст міг знати про цей рубіж, якщо контакт із силами Ростислава було втрачено після його відступу? Найближча до Бакоти ділянка Дніпра (між Києвом та Ржищевом) лежить за 340 – 350 км на північний схід, і я думаю, що Дніпро тут виступає тільки як орієнтир для напрямку руху, бо хроніст не знав ніяких інших об'єктів у цьому напрямку та / або не знав із певністю шлях Ростислава. Думаю, що Ростислав відступив на територію своїх союзників – болохівців (це орієнтовно 130 – 150 км на північний схід від Бакоти).

При цій нагоді треба зауважити – в числі сил, які очолював Ростислав, виступають болохівці, галичани, угорці та поляки, але ніколи – не чернігівці і не кияни. Ніякої опори в цих регіонах Ростислав не мав, і цим розглядувані події рішуче відрізняються від попередніх. До 1239 року політична роль чернігівських князів грунтувалась на могутності їх князівства. А після того як татари знищили князівство – колишні чернігівські князі перетворились на волоцюг, які шукали собі притулку і пропонували різним зовнішнім політичним силам свої послуги (ну, щось як «Державний центр Української народної республіки в екзилі» чи лондонський уряд Польщі в 1939 – 1990 рр.).

18. Орієнтовно **навесні 1242 року** Ростислав із прихильними собі галичанами захопив був Галич, але Данило з Васильком негайно його вигнали. Ростислав, відступаючи до Угорщини, натрапив на якийсь татарський загін. Татари розігнали його військо, а сам Ростислав щасливо уник полону (Т-161 – Т-163).

Здається, це був перший і останній випадок у житті Ростислава, коли він мав нагоду ближче познайомитись із татарами (тобто утікати від них).

19. Орієнтовно у **1243 р.** Ростислав оженився із Анною, дочкою короля Бели (Т-165). Про такий рік можна думати, оскільки далі Ростислав діяв уже як зять короля Бели.

Я навіть думаю, що в другий раз Михайло приїздив до Угорщини (Т-173) власне на весілля сина (якщо взагалі приїздив).

20. Орієнтовно у **1244 р.** Ростислав пішов з угорським військом на Перемишль, у битві на невідомій нам річці Січниці переміг був військо Данила, але Данило таки вигнав Ростислава назад до Угорщини (Т-166 – Т-168).

21. Орієнтовно **влітку 1244 р.** Ростислав знову взяв загін вояків свого тестя Бели і пішов з ними по Польщі, де знайшов ще допомогу – на цей раз у княгині Гремислави (Т-169).

Гремислава (кін. 12 ст. – 1258) – руська княжна, щодо походження якої висувають різні гіпотези (простою мовою, воно невідоме). Вона була дружиною краківського князя Лешка Білого, і в цьому шлюбі 1226 року народився княжич Болеслав, майбутній краківський князь Болеслав 5-й (Сором'язливий, правив у 1243 – 1279 рр.). Лешко Білий загинув наступного року (1227), і його брати-поляки одразу ж заходилися виганяти удову з малим сином із Кракова (все це дуже нагадує пригоди удови князя Романа із малими Данилом та Васильком). І першим претендентом на Краків був рідний брат Лешка – Конрад Мазовецький.

Енергійна Гремислава не змирилась з утратою Кракова і діяльно інтригувала на користь свого сина, якого зрештою і возвела на стіл його батька. Але й надалі вона зберегла свій вплив – уже при повнолітньому сині-правителі.

Мабуть, із цих міркувань хроніст Романовичів занотував, що Ростислав здобув допомогу власне у «Лестькової», і тільки принагідно згадав «Лестьковича».

Ми пам'ятаємо, що Михайло антешамбрував був у Конрада, ворога Гремислави. При Михайлі тоді був і Ростислав, котрий у такий непрямий спосіб теж потрапив у вороги Гремислави. Але вона, як бачимо, не стала пригадувати це (а може й не знала про перебування чернігівських вигнанців у Конрада) і надала Ростиславу допомогу. Про роль Конрада в цьому епізоді наше джерело мовчить, а з наступного стало видно, що якраз Данило з Васильком сподівались на його допомогу проти Ростислава.

22. **17 серпня 1245 р.** Ростислав зі своїм військом (русь, угри і ляхи – зазначив хроніст) приступив був до міста Ярослава, але був розбитий, утік до Польщі, де залишив був свою жінку, і далі поїхав з нею до Угорщини (Т-171 – Т-172).

Оце стільки ми дізнаємось про Ростислава із хроніки Романовичів.

Дальші діяння Ростислава аж до його смерті в 1262 (? 1264?) році належать до історії Угорщини, де він, як зять короля, зумів посісти поважне становище. Але на Русі про це нічого не знали.

Із королівною Анною Ростислав сплодив двох синів і чотирьох дочок. Його сини були вельможами в Угорщині, але нащадків не залишили. І на цьому вигас колись численний і славний рід чернігівських Ольговичів.

Хто ж переміг у битві під Ярославом?

Традиційно вважається, що князь Данило Романович розбив усіх своїх ворогів, твердо опанував Галичину і на цьому закінчилась сорокалітня війна за галицьку спадщину.

Чи справді так? Інакше враження складається, якщо підрахувати число згадок різних міст у двох частинах хроніки Романовичів.

Спеціально для з'ясування заданого запитання я узяв текст хроніки у перекладі Л. Махновця, видалив із нього всі глоси перекладача (подані в квадратних дужках) і поділив текст на дві частини – від початку хроніки до кінця опису битви під Ярославом і від цього місця (від 6758 року) до кінця тексту. Чому використано переклад, а не оригінальний текст? – Щоб не мати проблем з різним написанням однієї назви.

Показник	Частина 1 (до 6758 р.)	Частина 2 (після 6758 р.)	Разом
Літер	97 848 (40 %)	145 918 (60 %)	243 766
Слів	16 314 (39.7 %)	24 798 (60.3%)	41 112
Галич + галицький	128 + 30 = 158 (94 %)	7 + 3 = 10 (6 %)	168
Перемишль + перемишльський	15 (75 %)	5 (25 %)	20
Звенигород + звенигородський	10 (100 %)	0 (0 %)	10
Холм + холмський	11 (33 %)	22 (67 %)	33
Чернігів + чернігівський	10 (83 %)	2 (17 %)	12

Результати підрахунку говорять самі за себе: після битви під Ярославом хроніст Романовичів (а отже, і його князі) втратив інтерес до Галицької землі. Три головних її міста (Галич, Перемишль, Звенигород) згадані в першій частині 183 рази, в другій – 15 разів. З урахуванням того, що друга частина довша, контраст виходить ще виразнішим: в першій частині вони згадуються в середньому один раз на 89 слів, у другій – один раз на 1653 слова. Натомість зростає частота згадок Холма, де Данило заклав свою нову столицю.

Чому так сталось? Чому саме в той момент, коли ворогів розігнано, переможець втрачає інтерес до предмету багатолітніх зусиль? Чому Данило не став княжити в Галичі, а переключився на розбудову нової столиці?

Нарешті, чому Ростислав полишив подальші спроби посісти Галич? Ну, побили його під Ярославом – «чи це нам першина?» Це ж була тільки третя спроба, а чому не було четвертої і подальших спроб? Чому Ростислав не сказав словами класичного героя:

Я кликну клич из края в край,
Полки я снова соберу…

Мені здається, що на всі ці запитання можна дати відповідь, якщо пригадати стару приповідку: де двоє чубляться, третій виграє. Я припускаю, що цим третім, хто отримав овочі з битви під Ярославом, були татари (Батий) – і це одне припущення дозволяє задовільно відповісти на всі поставлені запитання.

Через рік після битви під Ярославом, восени 1246 року, стались дві значимі події: в Орді було вбито за наказом Батия князя Михайла Всеволодовича і до Батия було викликано князя Данила Романовича. Що говорив Данилу Батий – хроніст не подав (може, й сам не знав), але підрахунки дозволяють припустити щось на кшталт: «Знай своє волинське шевство, а у галицьке кравецтво не мішайсь». І вбивство Михайла було тут найсильнішим аргументом (ultima ratio), зрозумілим навіть без перекладу: Батий не мав наміру жартувати. Кумис пий, а діло розумій.

От на виконання такої інструкції Данило і був змушений відступитись від Галицької землі і відділити собі володіння в західній частині Волині, хоча природним поділом здобичі мало би бути: Данилові – Галичина, Василькові – Волинь.

Так само і Ростислав зрозумів: він не міг би володіти Галичем, не залагодивши відносин із Батиєм. А нести свою голову до Батия, щоб той наказав і її відрізати, як голову його батька – Ростиславу якось не хотілось. На відміну від героїв комп'ютерних ігор, у нього було тільки одне життя, і він знав, що воно – одне.

Такий самий висновок із загибелі Михайла вивели й інші претенденти до галицького княжіння – і тому всі поховались так, що нікого більше й не було. І ті бджоли, яких треба було передушити в 1231 році, через 15 років зникли з історичної арени, і пізніше ми ніколи вже не чуємо про якихось галицьких бояр – ані про крамольних, ані про вірних.

Я не думаю, що всі галицькі бояри загинули, але очевидно, що Романовичі, розпрощавшись із Галичиною, могли більше не журитись їх інтригами. Уже не треба було вишукувати, на кого з бояр можна спертись і проти кого з бояр боротись.

Тому можна вважати, що татари знищили не тільки Чернігівське, Переяславське і Київське князівства, але також і князівство Галицьке, хоча і в менш брутальний спосіб. Але результат був той самий – у Галичі уже ніколи пізніше ні один князь постійно не жив, отже, і не княжив.

Ростовські родичі князя Михайла Всеволодовича

Марія – дочка князя Михайла Всеволодовича – вперше згадана на початку 1228 року з нагоди її шлюбу із ростовським князем Васильком Костянтиновичем.

24 липня 1231 року у них народився син, котрого назвали Борисом (в пам'ять святого князя Бориса, якого поминають у цей день).

У 1237 або на початку 1238 р. народився їх другий син, ім'я якого уже було «запрограмовано» – його назвали Глібом.

Що ми знаємо далі про Марію, Бориса та Гліба?

1. В **1244 р.** Борис в числі інших князів їздив до Батия і був затверджений у своїй отчині – Ростові (Т-170). Борису було тільки 13 років, але на це не зважали – скачи, враже, як пан каже!

2. У **вересні 1246 р.** Борис вдруге приїхав до Батия і став свідком убивства свого діда – князя Михайла Всеволодовича (20 вересня, Т-174). Бориса ж Батий спровадив до Сартака, а цей останній відпустив Бориса у його князівство (Т-175).

3. В **1248 р.** Борис оженився із Марією – дочкою муромського князя Ярослава (Т-180). Йому було 17 років – слушний вік для одруження.

4. В **1249 р.** Гліб Василькович уперше поїхав до Орди – до Сартака, який відпустив його в його отчину (Т-181).

5. **Наприкінці 1249** чи на початку 1250 р. Борис та Гліб узяли участь у похованні князя Василя Всеволодовича у Ярославлі (Т-182).

6. В **1250 р.** Борис утретє поїхав до Орди – на цей раз до Сартака, який відпустив його в його отчину (Т-183).

Із епізодів 2, 4, 6 ми бачимо якісь особливі відносини молодих ростовських князів до Сартака, сина Батия, але в чому вони полягали – літописець не знав або не схотів написати.

7. В **1251 р.** князь Гліб Василькович поїхав з Ростова у свою отчину – Біооозеро (Т-184). Василько, батько Гліба, володів усім Ростовським князівством, в тому числі й належним до цього князівства Білоозером, але сам у цьому місті ніколи не жив. Тому вираз «отчина» в даному випадку слід розуміти в розширеному значенні – що старший брат виділив молодшому частину свого князівства. Глібу в цей час було 14 років.

Так Білозерське князівство відділилося від Ростовського. В довідниках доводиться читати, що воно виділилося ще в 1238 році, але це неправда, на це немає ніяких фактичних вказівок. Нащадки Гліба правили в цьому князівстві до 1380-х років. Потім князівство захопила Москва, і його територія стала уділом князів московського дому. В такому удільноу вигляді воно проіснувало до 1485 р.

Вважається, що численні дрібні князівські роди, які мали маєтки на території Білозерського князівства, походять від Гліба Васильковича.

8. **2 травня 1253 р.** Борис узяв участь в освяченні церкви св. Бориса і Гліба в Ростові (Т-185). Із церквою такого імені в Ростові пов’язано багато суперечностей, вникати в них я не збираюсь.

Зауважу два моменти: 1, освячення відбулося на день перенесення мощів святих князів; 2, культ святих Бориса і Гліба був поширений у Ростовському князівстві, бл. 1363 р. у 18 км на захід від Ростова було засновано монастир св. Бориса і Гліба, довкола якого виросло одноіменне поселення.

9. **11 вересня 1253 р.** у Бориса Васильковича народився син, названий Дмитром (Т-186).

10. **30 липня 1254 р.** у Бориса Васильковича народився син, названий Костянтином (Т-187).

11. В **1256 р.** Борис учетверте поїхав до Орди – до Улавчія, і був відпущений додому (Т-188).

Смерть Батия в 1256 році не відзначена в Лаврентіївському літописі, так само не відзначена і смерть його сина і наступника Сартака (здогадно, в тому ж 1256 році). Улавчія вважають сином Сартака, але навіть це не відомо напевно. Можна припускати, що ця поїздка якось пов’язана зі зміною правителя Орди, але як саме – літопис мовчить.

12. В **1257 р.** Борис уп’яте поїхав до Орди – до того самого Улавчія, і був відпущений додому (Т-189).

13. Взимку **6765 року** (грудень 1257 – лютий 1258 рр.) князь Гліб Василькович повернувся додому «ис Кану земли от цесаря», де він оженився (Т-190). «Кану земля» – територія, котру ми нині звемо Монголія (наші літописи не знають ніяких *монголів*, ніже *Монголії*). Імені цісаря літописець не знав або не схотів назвати, із хронології поїздки Гліба висновують, що він їздив до хана Мунке. Навіщо він їздив, чи зустрічався із ханом – невідомо, так само невідомо, якого роду була його жінка. Твердження, що вона була дочкою Сартака, належить до безпідставних фантазій (і чого б то по дочку надволзького правителя треба було їхати аж до Монголії?). Імені її ми теж не знаємо, знаємо однак, що охрещена вона була з іменем Феодора (Т-203).

14. В **1258 р.** Борис ушосте поїхав до Орди – до того самого Улавчія, і був відпущений додому (Т-191).

15. Восени того ж **1258 р.** Борис та Гліб приїхали до Ростова і побачились із матір’ю (Т-192). Це друге спеціальне повідомлення про завершення поїздки, згаданої в попередньому епізоді. При цій нагоді ми довідуємось, що Гліб утретє їздив до Орди, та ще й зі своєю княгинею (а це – рідкісний випадок).

16. Взимку **6766 року** (грудень 1259 – лютий 1260 рр.) Борис супроводжував великого князя Олександра Ярославича у поїздці до Великого Новгорода – вони разом привезли ординськимх численників, які зробили перепис у Новгороді (Т-194).

Навіщо проводився цей перепис – літописець не знав або не схотів написати. Припускають, що метою було оподаткування, але оскільки пізніше за такі податки згідно перепису нічого не чути, то можна мати сумнів, що ця громіздка бюрократична система була дійсно запроваджена.

Численики, зробивши свою справу, поїхали назад до Владимира (слід думати – в супроводі Бориса), а Олександр ще затримався в Новгороді.

17. **31 березня 1260 р.** Борис, Гліб та їх мати Марія приймали у Ростові великого князя Олександра, який повертався із Новгорода (Т-195). Із цього можна вивести дружні відносини між нащадками братів-ворогів – Костянтина і Ярослава Всеволодовичів.

18. В **1261 р.** князі Олександр, Борис і Гліб узяли участь у призначенні помічника ростовському єпископу (Т-196). Ростовський єпископ Кирило був дуже старий і мабуть не міг виконувати своїх обов'язків, тому Ігнатія було призначено помічником, а наступного року Кирило помер, Ігнатій став повноправним єпископом.

19. В **1263 р.** у Гліба Васильковича народився син (Т-198). У Лаврентіївському літописі його ім'я – Дем'ян, але пізніші літописи чомусь називають на цьому місці Василя та Михайла.

20. В **1268 році** у Бориса Васильковича народився син Василь (Т-199).

21. У тому ж **1268 році** Гліб Василькович приїхав від татар дуже хворим, але одужав (Т-200). При цій нагоді ми дізнаємось про четверту точно відому поїздку Гліба до татар. До яких саме татар він їздив – літописець не знав або не схотів зазначити.

22. У **1269 році** князь Гліб Василькович був присутнім при постриженні і смерті князя Дмитра Святославича (Т-201). Цей Дмитро княжив і помер у Юр'єві-Польському, Гліб приходився йому небожем у других.

23. **9 грудня 1271 р.** померла княгиня Марія – дружина Василька Костянтиновича. При цьому був присутній її син Борис, а Гліб перебував в Орді (Т-202). При цій нагоді ми довідуємось про п'яту певно відому поїздку Гліба до Орди.

24. **20 грудня 1273 р.** померла дружина князя Гліба, котра була охрещена як Феодора (Т-203).

25. Взимку **6784 року** (грудень 1276 – лютий 1277 р.) князі Борис та Гліб взяли участь у з'їзді в Костромі з нагоди смерті й похорону великого князя Василя Ярославича (Т-204).

26. Тоді ж, узимку **6784 року**, князь Борис Василькович оженив свого сина Дмитра (Т-205).

27. У **1277 р.** кілька князів, у тому числі Борис із княгинею та дітьми та Гліб із сином Михайлом (Дем'яном?), поїхали до татар (Т-206). Для чого був такий дивний склад делегації – літописець, своїм звичаєм, не повідомив, а може й не знав. Це була сьома певно відома поїздка Бориса і шоста – Гліба.

28. **16 вересня 1277 р.** в Орді помер князь Борис Василькович. Його княгиня Марія (аж тепер довідуємось її ім'я!) і син Дмитро відвезли тіло до Ростова і там поховали (Т-207).

29. **Наприкінці 1277** і на початку 1278 року руські князі, серед яких були Гліб Василькович та Костянтин Борисович (цей заступив свого померлого батька) допомагали царю Менгу-Тимуру у війні проти ясів (аланів, осетин) і 8 лютого 1278 р. узяли їх місто Дедяків (це місто і досі залишається не локалізованим; Т-208). Оце вперше маємо згадку про якусь конкретну мету, заради якої князі їздили до Орди.

30. **12 червня 1278 р.** князі Гліб і Костянтин повернулись із походу до Ростова (Т-209).

31. Після цього Гліб негайно заходився женити свого сина Михайла, і весілля відбулося **31 липня 1278 р.** (Т-210). Можна припускати, що Гліб уже тоді почував себе зле, тому поспішав.

32. **11 жовтня 1278 р.** Гліб Василькович відправив свого сина Михайла до Орди на війну (Т-211). Менгу-Тимуру, як видно, сподобалось воювати руками своїх руських слуг.

33. **13 грудня 1278 р.** у Ростові помер князь Гліб Василькович (Т-212).

Оце стільки ми знаємо про дочку та онуків князя Михайла Всеволодовича. Як на 13 століття, це дуже докладні біограми. З них ми бачимо, що ростовські князі брали

участь у справах свого роду (епізоди 5, 17, 22, 25), опікувались церквою (епізоди 8, 18) і допомагали татарам панувати (епізоди 16, 28, 32).

Єдине, чого не довелось робити Борису впродовж усього життя – так це воювати. Глібу випало один раз повоювати на боці татар проти аланів. (Пізніше все це було названо «героїчною боротьбою великого російського народу проти татарського ярма».)

Із частих поїздок ростовських князів до Орди можна зробити висновок, що вони мали там добрі зв’язки і уявляли собі, як там приймаються рішення і яке рішення можна проштовхнути, а яке – ні. І от за 32 роки (1246 – 1278) ми не маємо жодного натяку на те, щоби Борис чи Гліб піднімали питання про свою чернігівську спадщину.

І така поведінка не була унікальною. Ніхто не заперечував право владимирських князів на володіння південним Переяславлем, але це право діяло в рамках давньоруської політичної системи. А коли прийшла татарська влада, виявилось: 1, рід владимирських князів є численним; 2, вони мають добрі відносини із татарським урядом. І от ми не маємо навіть натяку, щоб владимирські князі спробували скористатись цими добрими відносинами і здобути для когось із молодших членів роду стіл у цьому Переяславлі. Давньоруські «політичні права» нічого не важили в очах нових панів, і це означало знищення усієї давньоруської політичної системи, загибель давньої Русі як політичного цілого.

Міфічні «сини» князя Михайла Всеволодовича

На початку цього розділу я хочу розповісти один старий-престарий анекдот.

Приходить чоловік до лікаря і каже: «Знаєте, у мене проблеми із потенцією».

– А скільки вам років?

– Шістдесят вісім.

– Ну, це природно, що в такому віці потенція слабшає.

– Е, мій сусід сімдесят п’ять має, а *таке* розповідає!

– Добре, а хто ж вам заважає розповідати?

Отже, з історичних джерел, сучасних самим подіям (або гранично близьких до часу подій) ми знаємо, що після нападу Батия в 1237 – 1241 рр. на території колишнього Чернігівського князівства не лишилося князів:

Князь Мстислав Глібович зник з поля зору історичних джерел в 1239 р. (Т-146), і про його нащадків нічого не відомо.

Князь Мстислав Рильський був убитий татарами в 1241 р. (Т-160); про його генеалогічну позицію нічого не відомо, його належність до Ольговичів – це тільки одна з можливостей, не більше. Про його нащадків так само нічого не відомо.

Князь Михайло Всеволодович загинув в Орді в 1246 р. (Т-174); його належність до Ольговичів безспірна, його батьком був Всеволод Святославич Чермний, і Михайло мав сина Ростислава, котрий після 1245 року не брав участі в політичному житті Русі, залишившись в Угорщині.

Князь Андрій, якого Іоан із Плано Карпіні іменував «чернігівським», був убитий татарами не пізніше 1246 року (Іоан, § 3-1-3). Думаю, що він не був володарем усієї Чернігівської землі, хіба що мав якийсь зв’язок із нею. Про його синів ми нічого не знаємо, так само як і про долю його молодшого брата, якого згадав був Іоан.

Вважається, що це був Андрій Мстиславич, про убивство якого Батиєм повідомив пізній Рогозький літописець (Т-176). Де він княжив (якщо княжив) – невідомо; вказівка на ім’я його батька мало допомагає з’ясуванню його генеалогічної позиції. Його належність до Ольговичів – це тільки одна з можливостей. Ім’я *Мстислав* не було

приватною власністю Ольговичів, воно відоме також в смоленському домі і (раніше, в 12 ст.) – у волинському.

Князь Андрій Всеволодович в 1259 р. узяв шлюб із Ольгою, дочкою волинського князя Василька Романовича (Т-194); хроніст Романовичів записав, що Ольга поїхала до Чернігова.

Про нього можу повторити все, що сказав про Андрія зразка 1246 року. Природно було би очікувати, що зять волинського князя буде брати якусь участь у політичних справа свого тестя, як ми бачили в історії Чернігівського князівста до татар.

Але так не сталось – хроніка Романовичів продовжувалась ще понад 30 років, але цей Андрій Всеволодович в ній більше не згаданий. Це означає, що політичної ваги він не мав, і родичання із волинським князівським домом такої ваги йому не дало. Політичну вагу натомість здобув брянський князь Роман, котрий кілька разів згадується в хроніці Романовичів – не тільки як тесть князя Володимира Васильковича (під 6772 роком), але й як слуга ординського хана Менгу-Тимура, спільник волинських князів у поході на Литву (під 6782 роком).

Як же могло так статись, що князі Волині й Брянська допомагали татарам у їх війні, а чернігівський князь не взяв у цьому участі?

Я думаю, так сталось тому, що ніякого чернігівського князя тоді не існувало, отже не існувало і князівства. Весь виклад подій 1198 – 1239 років можна звести до одним-одного висновку: ні одне значне політичне підприємство в південній Русі не обходилось без участі Чернігівського князіства. І якщо в даному випадку ми не бачимо Чернігівського князівства – значить, його не існувало.

Велику вагу має той факт, що всі три основних наших джерела – Лаврентіївський літопис, який писався у Владимирі, Новгородський перший літопис, який писався у Великому Новгороді, і хроніка Романовичів, котра писалась на Волині – всі вони продовжувались після 1239 р. ще багато десятиліть. І з усіх трьох джерел Чернігівське князівство зникає – одночасно і одностайно.

Це не може бути випадковістю, це означає зникнення самого предмету згадок, тобто князівства як політичної структури.

Основна тема всіх давньоруських літописів в цілому – це влада, уособлена князями. Є князі ⇒ є влада ⇒ є прояви влади (війни) ⇒ є про що писати. Нема князів – нема влади, нема війн і нема про що писати літописцям. Коли ми не знаємо, що діялось в 12 чи 13 ст. на місці сучасних Донецька чи Одеси, то це не значить, що там зовсім нічого не було і ніхто не жив – це значить тільки, що туди не сягала князівська влада і літописці не мали нагоди згадати про ці місця. Навіть про болохівських князів (на віддалі якихось 200 км від Києва з його літописом) ми дізнались тільки випадково, коли проти них підняли війну волинські Романовичі.

Отже, випадіння території з кола уваги літописів говорить про її випадіння із системи політичних відносин, системи влади і війн.

В такій ситуації можна упевнено говорити, що ніяких князів, ніякої влади на території колишнього Чернігівського князівства після 1239 року не було, і всі розмови про «чернігівських князів татарської доби» належать художньої фантастики (не дуже удатної).

Але ж довідник Г. Власьєва показує нам, що величезна купа князівських родів Російської імперії вела своє походження від князя Михайла Всеволодовича Чернігівського [*Власьев Г. А.* Потомство Рюрика: материалы для составления родословий. – Спб.: т. 1 (князья черниговские), 1906 г., ч. 1 – 7, 667, 8 с.; ч. 2 – 3, 535, 4

с.; 1907 г., ч. 3 – 4, 539 с.]. Як же так могло статись, що всі вони помилялись щодо свого походження?

Аби це пояснити, треба відповісти на два запитання: 1, звідки узялися ці княжі роди? 2, як вони записались у нащадки князя Михайла Всеволодовича?

Для відповіді на перше запитання звернемо увагу, що слово «князь» в східній Європі однаково вживається на означення трьох досить різних понять:

1, князь – це очільник малої громади, те саме, що війт у поселеннях німецького права чи отаман у селах руського права. В чистому вигляді це значення терміну збереглося в Карпатах, де князем звали очільника громади волоського права.

2, князь – вождь війська, з допомогою якого він контролює велику територію і виступає як глава держави, веде війни і переговори, здійснює управління підвладною територією.

3, князь – власник приватного маєтку, латифундист (поміщик) з князівським титулом.

Первісним, на мою думку, було перше значення слова, котре існувало з дуже давніх часів, ще до утворення держав на нашій території.

Далі вийшло, що стрій незалежних і рівноправних сільських громад (якщо він колись справді існував, як думав собі М. Драгоманов) є нестійким і одні громади починають розростатись коштом підбиття інших. Конкретно в нашій історії цей процес очолили варязькі *конунги*, які досить скоро почали зватись *князями*. Це було розширення значення давнього соціального терміну, зрозумілого і звичного для місцевого люду.

У який спосіб люди стають засновниками нових держав – я зараз розглядати не хочу, наразі досить того, що такі випадки в історії бувають. Хто надав титул *князя* Рюрику, чи П’ясту, чи Гедиміну? – А ніхто не надавав, **вони самі себе проголосили князями** (у випадку Гедиміна ми знаємо це цілком певно, бо трапилось це тоді, коли сусідні народи вже мали писемність і вели літописи).

Оцей момент **самопроголошення** є принциповим в історії кожної князівської родини («не спрашивай, каким путём я царство приобрёл»). Сини й подальші нащадки самопроголошеного князя користувались уже успадкованим титулом («ты царствовать по праву будешь, как мой наследник»), але в основі завжди лежав вольовий акт самопроголошення. Був собі чоловік як усі – і раптом він уже «князь». А хто йому заважав так говорити?

Заважати могли його сучасники – такі ж самі самопроголошені князі. Той, хто переміг у боротьбі – той підтвердив своє право зватись князем, а хто програв – фігурує в історії як невдалий претендент. Марк Антоній заважав був Октавіану Августу, але програв – і Август став князем (ну, імператором), а нещаслива доля Антонія стала темою художньої літератури. Так само нашому Олегу заважали Аскольди із Дірами, однак Олег їх переміг і **тому** сказав: «Вы неста князи, ни рода княжа». Якби переміг Аскольд, він сказав би те саме про Олега з Ігорем. На цьому місці важлива послідовність подій: Олег переміг не тому, що був князем, – навпаки, він став князем, тому що переміг.

(На цьому місці зазначу: я не вважаю цю війну Олега за достеменний історичний факт – після роботи О. П. Толочка це не випадає. Я вважаюю цю пригоду літературною моделлю минулого, складеною на початку 12 ст. І в якості моделі нам цікаві не так конкретні імена і конкретна хронологія, як загальна схема подій.)

Князі Рюриковичі ретельно пильнували своє монопольне право на звання князя – і справді, за весь давньоруський час ми не маємо виразних звісток, щоб хтось іще, окрім нащадків Рюрика, звався князем і мав владу на значній території Русі.

Цю ідилію знову псують болохівські князі, котрим ані київські, ні волинські, ні галицькі Рюриковичі не зуміли перешкодити зватись князями (спроби вивести болохівських князів із якоїсь гілки Рюриковичів непереконливі. Тут цілком певно мало місце самопроголошення).

Але по мірі збільшення чисельності роду Рюриковичів роль кожного окремого князя падала, відбувалась девальвація, знецінення титулу. Поряд із князями – очільниками великих територій, главами держав (князями другого роду) з'являються і дедалі поширюються дрібні князі-латифундисти, князі третього роду, вважати яких главами держав жодною мірою не випадає. Але з другого боку і користуватись успадкованим титулом князя їм ніхто не заважав, і їх сучасникам навіть на думку не спадало сказати: «Это прежде ты был князь, а теперь ты – небылица».

Для виділення глав держав серед маси носіїв князівського титулу почали вживати для князів другого роду титул «великий князь», але робилось це не дуже послідовно. До того ж траплялись випадки, коли ніхто не заважав дрібним князям третього роду зватись «великими», що відбивало їх претензії, а не реальний стан речей.

І от по мірі розростання території князівств-держав у східній Європі склалась ситуація, коли на кілька князів – глав держав (князів другого роду) припадало кілька сотень дрібних князів, котрі опинились на становищі слуг володарів і власників більш-менш значних маєтків. Величезна кількість князівських родів у Московській державі мала маєтки в колишніх Ростовському, Білозерському, Стародубському (на Клязьмі) князівствах і підшивалась під нащадків давніх Рюриковичів – володарів цих князівств. Наскільки такі генеалогії правдиві – я зараз не буду розбирати, досить того, що згідно наведеного вище анекдоту ніхто не заважав їм говорити, що вони – нащадки Костянтина Всеволодовича Ростовського чи Івана Всеволодовича Стародубського.

Разом з тим принципу самопроголошення ніхто не скасовував. Він діяв там і тоді, де й коли сусідні князі-володарі не могли перешкодити очільникам місцевих громад (князям першого роду) зватись і бути князями. Щоб побачити його дію, не треба навіть заглиблюватись в історію – досить подивитись, скільки нових держав виникло в одній тільки Європі упродовж останніх десятиліть.

Прикладемо тепер усі ці загальні міркування до нашого конкретного Чернігівського князівства 13 ст. Ми бачили, що його територія досить виразно ділилась на дві частини. Південна (північні частини сучасних Чернігівської, Сумської областей і прилеглі райони Курської та Брянської областей) була досить густо заселена, тут було багато укріплених містечок (городів) і влада чернігівських князів над ними не викликає сумніву.

Але останнім безперечно князівським містом на півночі був Трубчевськ, а далі йшла смуга у 400 км лісів аж до Москви. В цій смузі ми в 1-й половині 13 ст. знаємо тільки три города – Мосальськ, Серенськ, Козельськ. Це була краплина в лісовому масиві. Ні одне сусіднє князівство – ані Смоленське, ні Владимирське, ні Рязанське, ні Чернігівське – не мало бажання і змоги установити свою владу на цій нічийній землі, цьому лісовому острові посеред більш освоєних земель.

Після знищення Чернігова в 1239 р. навіть та зовнішня влада, яка існувала тут в попередній час (на мою думку – досить ефемерна) – зникла, і ця «верховська земля» (на верхів'ях Десни та Оки) опинилась натурально «поза зоною досяжності» сусідніх руських князівств.

Певне значення мало й те, що поразка князів від татар розвіяла той ореол виключності, ту харизму, котра допомагала Рюриковичам утримувати монопольне право на посідання влади, Як у відомій казці про фарбованого лиса, несподівано виявилось, що то – просто лис, і нічого більше, нітрохи не ліпший за інших лисів. Рюриковичі разом із владою втратили й найцінніший свій скарб – священний зв'язок між «князем» і «владою». Все треба було розпочинати спочатку, і самопроголошені князі успішно конкурували з Рюриковичами за владу.

Але зовсім без соціальної організації люди жити не можуть (такого навіть анархіст Драгоманов не допускав) – і тому тут склались умови для організації дрібних громад на чолі із самопроголошеними князями (князями першого роду). І такі громади із такими князями на чолі з'явились.

Перша історія такого роду належить до самого кінця 13 ст. Лаврентіївський літопис розповів про баскака Ахмата і у зв'язку з ним згадав про князів рильського, воргольського і липовицького. Всі вони повністю відповідають наведеній вище схемі самопроголошення – навіть сучасники не вміли сказати, «кто они и отколе они суть».

Наступні «верховські» князі згадуються уже в 14 ст., і я зараз не збираюсь заглиблюватись у цю справу. І про них ніхто не вмів сказати – з якої рації вони титулуються князями. Просто ніхто не заважав їм *таке* про себе розповідати.

Нестійкість ладу дрібних рівноправних громад на цій території, думаю, просто не встигла проявитись. В 14 ст. у них з'явились сильні агресивні сусіди – Москва і Литва, котрі успішно поділили «верховські землі» між собою.

«Безпаспортні» самопроголошені князі при цьому нікуди не зникли, але були змушені маневрувати і пристосовуватись до нових політичних реалій, тобто перетворились на латифундистів (князів третього роду), зобов'язаних служити князям-володарям (десь так, як пізніші *поміщики*). Спочатку їх служба полягала в мобілізації місцевих воєнних сил на заклик володаря, а потім володарі почали призначати їх на різні посади в своєму управлінському апараті, який неухильно розростався. І далі князі третього роду згадуються уже не у зв'язку зі своїми *вотчинами*, а у зв'язку зі службою Москві.

З'ясувавши в найзагальніших рисах схему походження і соціальну роль групи «верховських» князів, ми можемо перейти до другого поставленого вище запитання: як ці князі перетворились на ~~синів лейтенанта Шмідта~~ нащадків князя Михайла Всеволодовича?

Наприкінці 15 ст. почав складатись адміністративний апарат централізованої Московської держави (як говорив Сергій Михайлович Соловйов, відбувався перехі родових відносин у державні). Для упорядкування служби треба було з'ясувати, хто чого вартий і на які посади може претендувати.

Почалося з'ясування з особи московського великого князя – звідки він суть? Переглянули літописи і переконались, що можна провести пряму лінію спадкоємності від Рюрика (чи Володимира Святого) до великого князя московського. Цей скорочений літопис, сконцентрований на спадкоємності правителів, отримав назву «государевого родословца» і стояв на початку всіх родовідних книг Московської держави, створених від 1530-х до 1680-х років.

Подальше заглиблення в літописи дозволило більш-менш вірогідно відтворити родоводи інших князівств, котрі увійшли до складу Московської держави. Ці князі отримали статус удільних князів.

Але поза тим була ціла маса «безпаспортних» князів у московській службі. З одного боку, обійтися без їх воєнного й адміністративного досвіду було неможливо. З другого боку, існувала постійна загроза, що в цій масі з'явиться амбіційний, енергійни і здібний князь, котрий скаже московському правителю: «І ти – князь і я – князь. Але чому ти мусиш бути правителем, а не я?»

Навряд чи така промова була би переконливою для самого правителя, але вона могла видатись переконливою масам його слуг, і тоді… Тоді настало б «смутное время», коли претенденти на звання правителів мусили збройною силою завойовувати собі якісь князівства (як то ми бачили вище).

Аби позбутись такої перспективи, треба було вигадати якусь політичну теорію – просту і зрозумілу для широких мас малописьменних або й неписьменних слуг московського великого князя. Вона мусила пояснити, чому одні *князі* є володарями, а інші *князі* мусять їм служити.

Відповідь була знайдена на шляху розширення родовідних книг. Було поставлено завдання – всі «безпаспортні» князівські роди записати в Рюриковичі. Тоді вони отримували статус членів розгалуженої родини Рюриковичів. З одного боку, це було для них гонорово – «из грязи да в князи», із безрідних потрапити в родичі правителя. З другого боку, це була до деякої міри конституція – ці новоспечені «Рюриковичі» мусили служити правителям з тієї ж рації, з якої служили правителям їх молодші брати та дальші родичі (справжні родичі, не паперові).

Так утворилась зовні струнка, але цілком ілюзорна система московських родовідних книг, в якій кожен князівський рід виводився від Рюрика. Це сприяло згуртуванню правлячої еліти новоутвореної Московської держави, і «смутное время» було відсунуто ще більше ніж на століття, аж до вигасання московського княжого роду в 1598 році.

Стрункість цієї системи була простою і зрозумілою: «Ми – Рюриковичі». Ілюзорність же її була ясною тільки письменним людям, і то далеко не всім. Записана в родовідні книги, ця система сама стала потужним фактором впливу на суспільну свідомість, і навіть в сучасних генеалогічних дослідженнях, котрі претендують (не завжди слушно) на звання «наукових», ми часто бачимо цю ілюзорну стрункість.

Як же автори московських родовідних книг упорались із урядовим завданням? На це дуже дотепну відповідь дав Роман Беспалов [*Беспалов Р. А.* «Новое потомство» князя Михаила Черниговского по источникам XVI-XVII веков (к постановке проблемы). – Проблемы славяноведения (Брянск), 2011 г., вып. 13, с. 63 – 97].

Згідно його погляду, ключову роль тут зіграв князь Дмитро Васильович Звенигородський († 1538 р.), котрий постригся у ченці Йосифова Волоколамського монастиря з іменем Діонісія (аби не плутати його з іншими Діонісіями, його в науці звуть Діонісієм Звенигородським).

Князі Звенигородські вперше були згадані в Єрмолінському літописі, закінченому в 1481 р., при описі подій 1408 р. [ПСРЛ, 1910 г., т. 23, с. 142], тобто запис зроблено через **три покоління** після події. Давніші літописи, описуючи ту саму подію (приїзд Свитригайла до Москви), ніяких «князів Звенигородських» не знали. І тому для представників цього роду питання «каким отделением выдан паспорт?» (= з якої рації ви – князі?) стояло дуже гостро. І от Діонісій, читаючи Симеонівський літопис, побачив там князів Андрія Мстиславича Козельського (1339 р.), Костянтина Юрійовича Оболенського (1368 р.), Романа Семеновича Новосильського (1375 р.).

Звідси він вивів існування їх батьків – князів Мстислава, Юрія та Семена. Поки що порушення логіки немає.

Але роди цих князів було невідомі. І от Діонісій побачив згадку про князя Романа Михайловича Брянського (1375, 1401 р.), який діяв на сусідній території. Наступним кроком Діонісій проголосив – не зважаючи на порушення хронології та відсутність джерел – князів Мстислава, Юрія та Семена братами Романа і, таким чином, *Михайловичами*.

Наступним кроком було відшукання батька цих «братів» – ним було призначено князя Михайла Всеволодовича Чернігівського. А князі Звенигородські отримали собі гарного предка в особі князя «Мстислава Михайловича Карачевського».

Ця генеалогічна елюкубрація Діонісія, створена десь в 1520-х роках, була включена до складу офіційних московських родовідних книг і повторюється до наших днів.

Схему, запропоновану Беспаловим, я вважаю дуже вдалою (і зараз не маю змоги заглиблюватись у детальний аналіз генеалогічних творів 1-ї половини 16 ст.). Можу додати до його міркувань тільки деякі штрихи:

Чому Діонісій «абие устремился единодушно» саме на Михайла Всеволодовича? Тут зійшлося кілька причин:

1, князів на ім’я Михайло не було багато. Михайло Всеволодович був першим, а наступним був тільки Михайло Ярославич Тверський. Обидва вони були проголошені святими і тому дізнатись про них було легко.

2, приписуватись у родичі до Михайла Тверського було незручно, бо він залишив нащадків, котрі (в бічних лініях) були сучасниками Діонісія, жили в Московській державі і навряд чи зраділи би численним самозваним «родичам».

3, про синів Михайла Всеволодовича ніякої позитивної інформації Діонісій не мав (як відзначив Беспалов, він не знав про існування Ростислава Михайловича) і тому заперечень з боку дійсних його нащадків не могло бути.

4, таким чином з Михайла Всеволодовича був ідеальний матеріал, з якого Діонісій міг виліпити собі предка – точнісінько так, як бог виліпив Адама із глини.

5, звичайно, було гонорово підшитись у нащадки не просто якомусь там давньому князю, а **святому**, загально шанованому в усій Московській державі. Таку генеалогію легко було **запам’ятати**, що теж мало своє значення: князів-«нащадків» було багато, а текстів генеалогій мало, і до того ж невідомо, як стояла грамотність серед цих князів. А так про свого «предка» князі могли запитувати у безперечно грамотних попів, котрі із церковних книг знали про пам’ять святого князя Михайла.

Тепер, коли які-небудь князі Верейські чи Углицькі починали величатись тим, що вони – з роду Рюрика і є нащадками святого князя Олександра Ярославича, то «наші» Оболенські з Воротинськими могли їм відповісти: «І ми – теж із роду Рюрика, і є нащадками святого князя Михайла Всеволодовича».

І таким робом у нашого «лейтенанта Шмідта» з’явились «сини» – через двісті сімдесят із гаком років після смерті «батька»!

Я не випадково проводжу паралель із лейтенатном Шмідтом: в обох випадках самозванці приписувались в нащадки людині, котра не мала реальних нащадків і котра при тому була високо шанована у тому суспільстві, серед якого діяли самозванці.

Висновок: ніхто не заважав міфічним «нащадкам» Михайла Чернігівського *таке* про себе розповідати – от вони і розповідали, і ми читаємо це в «науці» до сьогодня.

Міфічні «чернігівські князі» з «Переліку князя Костянтина»

Але як же бути із «чернігівськими князями татарської доби», до яких усі так звикли? Авторитетні довідники нараховують їх аж 19 (дев'ятнадцять, мою любі!):

Андрій Мстиславич	1245 – 1246
Андрій Всеволодович	1246 – 1263
Роман I Старий	1263 – 1288
Олег IV Романович	1291 – 1292
Василь I Михайлович	1303 – 1309
Святослав IV Глібович	1309 – 1310
Василь I Михайлович	1311 – 1314
Дмитро Олександрович	1314 – 1333
Гліб II	1333 – 1340
Дмитро Романович	1340 – 1350
Ольгерд Гедиминович	? 1350
Дмитро Романович	1350 – 1356
Василь II Іванович	1356
Роман II Михайлович	1356
Дмитро III Ольгердович	? 1356 – 1386
Роман II Михайлович	1361 – 1401
Костянтин Ольгердович	? – ?
Свидригайло Ольгердович	1408 – 1430
Семен Можайський	1496 – ?

Я подаю перелік з української Вікіпедії станом на 30 січня 2022 р. (я спеціально зробив зі статті PDF, щоб читачі могли побачити її точно в такому вигляді, як вона була на вказану дату).

Я цілком свідомо називаю Вікіпедію авторитетним джерелом:

1, автори Вікіпедії не самі вигадали цих князів, а запозичили з наукової літератури.

2, скільки б не гороїжились «професійні історики» при слові «Вікіпедія», простий факт полягає в тому, що Вікіпедія має в сто разів більшу популярність і в сто разів більший вплив на суспільну свідомість, ніж усі писання усіх «професійних істориків» разом узятих, починаючи від Миколи Михайловича Карамзіна і закінчуючи Олексієм Петровичем Толочком.

Частина князів із наведеного переліку є повністю вигаданими (про них немає ніяких джерельних даних ані з часу їх гіпотетичного «життя», ані з близького пізнішого часу). Про деяких інших князів ми маємо такі джерельні дані, але вони не стосуються Чернігова і їх міфічного «князювання» у Чернігові.

Історію походження цієї містифікації дослідив я (Микола Жарких), і вона виявилась досить простою. Тільки щоб побачити цю простоту, довелось написати кілька монографій.

Отже, «паспорти» цим князям виписав не хто більше, як підполковник морської служби Рафаїл Зотов [*Зотов Р. В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о

Черниговском княжестве в татарское время. – Спб.: 1892 г.]. Хоча його книга переповнена нестримними, прямо-таки неймовірними фантазіями, усі наступні «дослідники» увірували в **кожну** висловлену там дурницю неначе у якусь скрижаль, що впала прямо з неба, і ніколи не піддавали її **найменшому** сумніву.

Михайло Грушевський, якого традиційно (і не без підстав) вважають талановитим істориком, відгукнувся в 1895 році на книгу Зотова рецензією [ЗНТШ, 1895 р., т. 5, с. 12 – 15]. Рецензія, всупереч усякій очевидності, була позитивною, і більше того – параграф про чернігівські землі в 2 пол. 13 – 14 ст. в «Історії України-Русі» (том 3, розділ 2) є скороченим переказом фантазій Зотова.

Таким чином «паспорти» цих міфічних князів отримали «візу» поважного академічного дослідника!

Наступні «дослідники» використовували дані нібито з Любецького синодика (ЛС), але насправді – з фантастичних коментарів Зотова до ЛС. Таким чином, книга Зотова стала **джерелом** для подальших «студій». Джерелом – нагадаю – 1892 року!

А між тим «ларчик просто открывался». Для цього тільки й треба було, що припинити **використовувати** ЛС і почати його **досліджувати**. І перше дослідження написав я [*Жарких М. І.* Любецький синодик. – К.: 2015 р.].

Першим запитанням цього першого дослідження було – коли був створений ЛС? Ніхто з попередніх «дослідників» не журився цим питанням. І от упродовж перших 15 хвилин роботи над статтею я з’ясував, що в ЛС записана як покійна імператриця Анна Іоанівна († 1740 р.), а не записана імператриця Єлизавета Петрівна († 1761 р.). Отже, це джерело походить із середини 18 ст., і що ж воно може нам дати для далеких 13 чи 14 століть?

Далі з’ясувалось, що історична частина ЛС, в якій міститься «Перелік князя Костянтина» (ПКК), була переписана в 1753..1755 роках.

ПКК становить окрему структурну частину ЛС, і дослідники, коли згадують ЛС, мають на увазі власне «Перелік князя Костянтина». Цьому переліку була присвячена наступна стаття [*Жарких М. І.* Список князів із Любецького синодика. – К.: 2015 р.].

У зв’язку з публікацією в 2007 році Введенського синодика (ВС) Києво-Печерської лаври відкрились нові можливості дослідження ПКК, і я присвятив цьому синодику окрему монографію [*Жарких М. І.* Введенський синодик. – К.: 2018 р.], у якій в окремому великому розділі розглянуто ПКК.

З’ясувалось, що історична частина ВС, котра містить ПКК, була переписана в 1654 році. Таким чином, список ПКК з ВС на сто років давніший за список з ЛС. З’ясувалось, що список в ЛС є скороченою і досить сильно зіпсованою копією списку ВС. Отже, подальші студії треба грунтувати на ВС, давши спокій ЛС.

Спроби з’ясувати, звідки у Києві узявся такий своєрідний перелік, привели в Москву середини 16 ст. В ПКК записані деякі чисто літературні князі, котрі відомі з родовідних книг, але не існували в дійності. Оскільки родовідні книги були службовою документацією московського уряду і почали створюватись в 1540-х роках, прототип ПКК не міг бути створений раніше чи в іншому місці.

Із висновків роботи 2018 року спеціально для теми міфічних «чернігівських князів» важливими є наступні:

1, реальні чернігівські князі не титулувались «великими князями»; таке титулування стосовно давніх князів свідчить про пізнє походження тексту і не суперечить орієнтовній даті – сер. 16 ст. [детальніше: *Жарких М. І.* Титул «великий князь» в літературі. – К.: 2017 р.]

2, ні один реальний чернігівський князь ніколи не був постриженений у ченці [детальніше: *Жарких М. І.* Звичай постриження правителя в ченці. – К.: 2015 р.]. Як з'ясовано в моїй монографії, цей звичай був поширений **виключно** на території північно-східної Русі і пізнішого Московського царства. Автор ПКК не міг собі уявити, щоби десь колись могли існувати інакші звичаї, ніж у Москві сер. 16 ст., і сміливо «постригав у ченці» чернігівських князів. Ясна річ, **жоден випадок** такого літературного «постриження» не знайшов відбиття в інших джерелах поза ПКК.

3, реальний князь Михайло Олександрович Тверський († 1399 р.) у ПКК перетворений у князя чернігівського (детальніше); також реальний князь Дмитро Святославич (княжив у Юр'єві-Польському і помер у 1269 р.) у ПКК перетворений на князя новгородського (мабуть, Новгорода-Сіверського; детальніше). Такі приклади говорять, що і в інших випадках невідомі «чернігівські князі» конструювались з уламків реальних князів. Автор ПКК давав цим уламкам нове призначення.

Яка ж була мета такої масштабною фальсифікації / містифікації? На це я переконливої відповіді не знайшов. Думаю, метою містифікатора була сама містифікація, десь так, як метою письменника, що пише роман, є сам роман. Якщо так – слід визнати, що містифікація удалась на славу!

Але Свитригайло? Але Семен Іванович Можайський? Невже й вони не були чернігівськими князями?

Свитригайло **титулувався** «чернігівським князем», але ніколи в Чернігові не бував і можливо, навіть не знав, де той знаходиться. Серед численних документів цього князя немає **жодного**, виданого в Чернігові або хоча б такого, який стосувався би Чернігівської землі.

Семен Іванович Можайський княжив у Стародубі (брянському), і тільки отримав у 1499 році грамоту великого князя литовського Олександра на володіння різними містами, в тому числі і Черніговом. Але скористатись цією грамотою йому не довелось: в 1500 році він зрадив свого пана і перейшов під владу Москви, з тим і всі його «права» на Чернігів пішли з димом.

Отакі з них були «чернігівські князі»!

Посмертні митарства Михайла і Федора

Князь Михайло Всеволодович, який княжив у Чернігові, Великому Новгороді, Галичі та Києві, був єдиним із роду Ольговичів, хто отримав «життя після життя», міцну посмертну славу на території Великоросії.

Проявам цієї посмертної слави присвячено окремий розділ в «Науковому підгрунті»; тут його зміст пересказано у сильному скороченні, в характері висновків.

Першим проявом культу князя Михайла як святого була церква в Ростові, про яку є згадки з 4 чв. 13 ст.

Пізніше ця церква зникає, натомість із Ростова почало поширюватись написане там «Сказання по загибель в Орді князя Михайла і боярина Федора». Від кінця 13 до кінця 17 ст. було написано кілька творів на цю тему, деякі – в багатьох різних варіантах. Ці твори включались до Києво-Печерського патерика спеціальної редакції, далі до Прологів (збірників коротких житій святих, розкладених по днях року), богослужбових Міней (збірників церковних служб, розкладених по днях року), літописів і до четьїх Міней (збірників житійних і повчальних творів, так само розкладених по днях року, але призначених для читання, не для церковної служби). Детальніше цей сюжет з історії

літератури простежено в окремій роботі [*Жарких М. І.* Літературна історія «Сказання про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора». – К.: 2021 р.]

«Сказання» прямо називало Михайла та Федора *святими* і *мучениками*, а його включення до Прологів означало визнання цього статусу з боку церкви. У 15 ст. було складено церковні служби Михайлу і Федору і, слід думати, ці служби таки відправлялись.

Від початку 16 ст. з'являються візуальні образи святих Михайла і Федора – у формах стінопису та іконопису.

Все це було прологом до справжніх митарств, котрі розпочались в 1579 р. Восени того року (наприкінці Лівонської війни) польський загін облягав Чернігів, але московський гарнізон оборонив місто. Цар Іван Грозний приписав цей успіх чудесному заступництву святих Михайла і Федора і наказав перевезти їх «мощі» до Москви.

Ні в одному із варіантів «Сказання» немає ніякої згадки про мощі чи про місце поховання останків мучеників, але цар цим не журився. Якщо він наказав їх перевезти – вони мусять знайтись!

І «мощі» знайшлись і були урочисто зустрінуті в Москві 14 лютого 1580 року. Місце зустрічі, згідно традиції, було на південному березі Москва-ріки напроти Кремля; там була збудована церква з оригінальної назвою – Стрітення мощів Михайла та Федора. Ця церква збереглась і до наших днів.

Фальшиві «мощі» було уміщено у соборі Чернігівських чудотворців, спеціально збудованому в Кремлі в останні роки правління Івана Грозного. Собор знаходився на схід від славної дзвіниці (Івана Великого) і мав цілий штат із 15 служителів, серед них – протопопа і 4 попів.

Цар Іван Грозний надавав цим «мощам» величезне значення, що видно не тільки з надзвичайно престижного місця їх збереження, але і з тропаря та кондака на честь святих, особисто написаних царем. Від цього пішла локальна московська традиція іменувати святих Михайла і Федора *чудотворцями*, хоча ніякого спеціального опису їх чудес не було створено.

В 1681 році собор доби Івана Грозного було знесено, «мощі» тимчасово перенесли до Архангельського собору, а коли в 1683 р. було збудовано новий собор Чернігівських чудотворців (на південь від місця старого) – їх повернули до цього собору. В 1688 р. для «мощів» була зроблена нова рака, котра й донині зберігається в Архангельському соборі.

В 1770 році у зв'язку із обширним планом перебудови московського Кремля собор Чернігівських чудотворців і прилеглі до нього будинки приказів / колегій було знесено. На вивільненому місці так і не було нічого побудовано, нині там розбито Кремлівський сад.

«Мощі» було перенесено до Стрітенського собору в тому ж Кремлі, а в 1774 році – на постійне збереження до Архангельського собору, де для їх зберігання було споруджено нову пишну срібну раку. Робота з реконструкції Кремля в цілому і з «мощами» зокрема велась під постійним особистим керівництвом німецької принцеси Софії-Шарлотти Ангальт-Цербстської, котрій пощастило заскочити на престол Російської імперії під іменем Катерини 2-ї. Вона особисто внесла виправлення до тексту епітафії, складеної Самуїлом Миславським (майбутнім київським митрополитом) для уміщення на раці. Епітафія мало говорила про святих, зате багато – про перемоги у війні з турками і умови Кучук-Кайнарджійського миру 1774 року.

В 1812 р. срібна рака 1774 року була вкрадена французькими цивілізаторами, які тимчасово захопили Москву. «Мощі» 1579 року було при цьому втрачено. Про це дуже

не люблять говорити і писати, і так сталось, що від 1769 року, коли «мощі» оглядав митрополит Амвросій, ніхто уже не писав, що він сам **бачив** ці «мощі». Зазначають (і то дуже неохоче), що вони зберігаються «під спудом». Типово цей вираз означає, що поховання знаходиться в землі, під підлогою храму; в даному конкретному випадку, мабуть, просто значить, що вони недоступні для огляду.

В 1817 році була виготовлена нова дубова рака, обшита мідяними (чи бронзовими) пластинами з прикрасами і написами. Що в цій раці зберігається – писати не прийнято, слід думати, там уміщено уже «мощі» версії 2.0, з 1817 року.

В радянський час цю раку, котра стояла біля південно-західного стовпа собору, перенесли у центральну апсиду – подалі від очей відвідувачів і можливих нескромних запитань.

В 1883 році російський художник Василь Смирнов намалював картину «Святий князь Михайло у ставці Батия». Картина дуже детально відбиває багато подробиць «Сказання» і була високо оцінена. Вона побудована у повній відповідності до правил класицизму, але вийшла сухою і холодною. Втім, кращого живопису на цю тему ми й досі не маємо.

Тоді ж, наприкінці 19 і на початку 20 ст., у Великоросії було освячено ще декілька церков на ім’я Михайла і Федора, зокрема – тюремних церков (чому так – невідомо).

В Україні культ Михайла і Федора не набув поширення, весь час залишаючись чисто великоруським. Єдина церква цих святих була збудована в 1691 р. в чернігівському дитинці **для вояків московського гарнізону**. Вона була розібрана після 1766 р. В 1805 році була збудована нова церква цих святих при чернігівській духовній семінарії, котра в перебудованому вигляді збереглась до наших днів. Культ святих Михайла і Федора поширювався в Україні згори, під тиском петербурзького Синоду, і не пробудив щирої прихильності в народі.

Висновки

Відрізок часу у 80 років, від 1198 до 1278 року, обраний мною як хронологічна рама викладу, ділиться точно навпіл трагічним 1239 роком, коли татари знищили Чернігів.

У перші 40 років, до нападу татар, ми маємо відносно рясну серію звісток про чернігівських князів (точніше, про членів роду Ольговичів) і Чернігівське князівство. Всі вони походить із зовнішніх щодо Чернігова джерел (владимирського, новгородського і волинського літописів) і стосуються переважно участі Ольговичів у політичних справах інших князівств або всієї Русі.

Руське літописання 13 ст. набуло виразно обласного характеру: літописи переважно цікавились справами своїх земель, і ніхто не міг охопити Русь в цілому. До того ж волинський літопис показує систематичну ворожість до Ольговичів як ворогів волинських князів і при кожній нагоді подає про останніх якісь прикрості.

Через ці особливості джерел внутрішнє життя династії Ольговичів і Чернігівського князівства майже не відоме, і на це нема ради. Ми не знаємо точних дат перебування князів навіть на чернігівському столі. Не маємо звісток про дрібніші князівські центри Чернігівщини («удільні князівства»). Не маємо повних даних про склад князівських родин, натомість маємо згадки про деяких князів, котрі могли би належати до Ольговичів, але їх точна генеалогічна позиція не була окреслена в джерелах, не була відома навіть їх сучасникам. Але все це – не підстава заповнювати порожнечу фантазіями, як то люблять робити «академічні історики».

Високий статус Чернігівського князівства до 1239 року випливає з того, що жодне значне політичне підприємство південної Русі не обходилось без участі князів Ольговичів і Чернігівського князівства.

Коли наприкінці 12 ст. помер останній представник династії галицьких Ростиславичів – князь Володимир Ярославич – одразу виникла ідея обсадити порожній галицький стіл кимось із його родичів по кужелю – синів сіверського князя Ігоря Святославича і сестри Володимира (Ярославни). За життя відважного (точніше – неперебірливого у засобах) волинського князя Романа Мстиславича, котрий захопив був галицький стіл, війна за галицьку спадщину була успішною для Романа.

Але все змінилось після його загибелі в 1205 році. Наслідком наступної війни в 1206 році **всі** князівства південної Русі – Чернігівське, Переяславське, Київське, Волинське і Галицьке – були обсаджені членами династії Ольговичів.

Ця гегемонія Ольговичів – своєрідна «Чернігівська імперія» – була не до вподоби сусіднім князям, і така конфігурація влади проіснувала дуже недовго. Але слід відзначити, що нікому більше не вдалося досягти навіть такого ефемерного об'єднання давньоруських князівств.

Політична біографія князя Всеволода Святославича Чермного тривала тільки 7 років (1206 – 1212 рр.) і вся була наповнена його спробами утвердитись на київському столі.

Князі Ігоровичі за якихось 6 років свого правління в Галицькому князівстві (1206 – 1211 рр.) зуміли збудити виразну ненависть місцевого боярства до себе. Ця ненависть підігрівалась і зовнішніми впливами (польських князів і особливо угорського короля), котрі були зацікавлені у підтриманні постійної (стабільної) нестабільності, сподіваючись отримати якісь вигоди для себе з такої ситуації. Як наслідок – в 1211 р. галицькі бояри повстали, захопили князів Романа і Святослава Ігоровичів і повісили їх.

Їх брат – Володимир Ігорович – врятувався утечею, і більше ми уже нічого не знаємо ані про нього, ані про молодшу (сіверську) гілку роду Ольговичів в цілому.

Ця галицька катастрофа у непрямий спосіб відбилася і на становищі київського князя Всеволода Чермного. Смоленські князі – традиційні суперники Ольговичів у боротьбі а Київ – спільно із новгородським військом повели проти нього війну, яку Всеволод програв і був змушений відступити з Києва. Десь в часі цих пригод він і помер, але ми не знаємо точно, де, коли й за яких обставин це сталось, не знаємо, де він був похований.

Від 1210 року можна простежити політичний союз Чернігівського і Владимирського князівств, скріплений кількома династичними шлюбами.

В 1223 році чернігівські князі узяли участь у поході проти татар, котрий закінчився нещасливою для Русі битвою на Калці. Наші джерела не знають, яку конкретну роль відіграли чернігівські загони в цій битві, не подають обставин загибелі чернігівського князя Мстислава Святославича, не знають імені його сина, котрий також загинув при втечі.

Від 1225 року наші джерела відносно повно висвітлюють діяльність чернігівського князя Михайла Всеволодовича, сина Всеволода Чермного. Але ця повнота знову стосується виключно зовнішньої його діяльності, так що ми не знаємо точно, коли саме він став чернігівським князем, коли оженився, коли народились його діти.

Знаємо натомість про його дружні відносини із владимирським князем Юрієм Всеволодовичем, наслідком яких Михайло упродовж 1225 – 1230 років тричі посідав князівський стіл у Великому Новгороді. Знаємо, що цим він стягнув на себе ненависть князя Ярослава Всеволодовича (з Переславля-Заліського), котрий сам хотів закріпитись у Новгороді.

Знаємо про спробу Михайла захопити Київ (1233 р.), контрнаступ волинсько-київської коаліції, успішну оборону Чернігова від нападників, розгром галицько-волинсько-київських сил біля Торчеська і – як наслідок – вокняжіння Михайла в Галичі (1235 р.). Але при цьому ми не знаємо, хто ж залишився княжити в Чернігові!

В 1238 році Михайлу вдалось-таки зайняти Київ, залишивши в Галичі князем свого сина Ростислава. Знову бачимо, що три головні князівства південної Русі – Чернігівське, Київське і Галицьке – опинились під владою Ольговичів, і знову на дуже короткий строк.

В усіх перелічених політичних підприємствах значна, подекуди вирішальна роль князів з роду Ольговичів була зумовлена власними значними силами Чернігівського князівства.

Все це кардинально змінилося з приходом татар. У 1239 році (точна дата невідома!) вони напали на Чернігів. Спроба князя Мстислава Глібовича відкинути нападників вийшла нещасливою – у битві біля Чернігова його військо зазнало поразки. Про подальшу долю Мстислава ми нічого не знаємо, так само не знаємо, чи були в нього сини.

Колись чисельний рід Ольговичів скоротився до двох осіб – князя Михайла Всеволодовича і його сина Ростислава. Вони уже не мали власних збройних сил і мандрували Угорщиною, Мазовією, Сілезією і Руссю як утікачі, князі-волоцюги.

Спроби Ростислава відвоювати собі Галицьке князівство скінчилися з його поразкою під Ярославом (1245 р.). Ростислав відмовився від подальшої політичної боротьби на Русі і перейшов на становище угорського вельможі, зятя короля Бели 4-го.

Ще гірше випала спроба Михайла Всеволодовича повернути собі «владу» над Черніговом ціною підпорядкування Батию. Батий наказав стратити Михайла (20 вересня 1246 р.), і так само були страчені ще кілька князів, котрі мали стосунок до Чернігова. Батий явно хотів показати, що він не потерпить ніякого князя в Чернігові.

Ту саму систему – не допускати князів до влади в давніх столицях і (тим самим) відродження давньоруських політичних одиниць – Батий застосував і до князівств Переяславського, Київського і (у менш брутальний спосіб) Галицького. Київ почав повертати собі самостійну політичну роль як столиця нової держави допіру в 1917 році, а Чернігів, Переяслав і Галич втратили самостійну політичну роль назавжди.

Теоретично можна було би думати, що владу в Чернігівському князівстві переберуть ростовські князі (Борис або Гліб) – як онуки (родичі по кужелю) Михайла Всеволодовича. Але так не сталось, і ми не знаємо навіть, чи робили ростовські князі якісь спроби в цьому напрямку. Їх нащадки автоматично втратили право до чернігівського стола, оскільки їх батьки не княжили в Чернігові.

Попри те, що всі основні джерела з історії 13 ст., зазначені вище, продовжували розповідати про події наступних десятиліть, чернігівська династія і Чернігівське князівство **одночасно і одностайно** зникають з їх сторінок. Це означає зникнення самого предмету згадок – політичної одиниці з центром у Чернігові.

Розмови про «чернігівських князів татарської доби» не мають ніякої опори в історичних джерелах, і їх слід вважати проявами історико-патріотичної фантастики.

Міфічні «сини князя Михайла Всеволодовича» не зафіксовані жодним джерелом, сучасним самим подіям (середина – 3 чв. 13 ст., коли ці «сини» теоретично могли б діяти – якби вони існували). Всі вони як один вигадані авторами московських родовідних книг, і всі родоводи численних князівських родин Російської імперії, котрі виводили своє походження від цих «синів», слід вважати міфічними в своїй ранній частині. Насправді вони походять від самопроголошених князів кінця 13 – 1 пол. 14 ст., котрі мали дрібні володіння в басейнах верхньої Десни і верхньої Оки.

«Чернігівські князі» із «Переліку князя Костянтина» (Любецького синодика) також є наслідком вдалої містифікації, створеної в Москві в середині 16 ст. з використанням матеріалів все тих же родовідних книг. В 1654 р. «Перелік» потрапив у Київ і був вписаний до Введенського синодика Києво-Печерської лаври, а з нього був переписаний (з пропусками та помилками) в 1753..1755 роках до Любецького синодика.

Виявити в тексті «Переліку» якесь джерело, давніше за середину 16 ст., не вдається. Таким чином, усі екстраваганції «Переліку», котрі не знаходять незалежного підтвердження, слід вважати вигадками середини 16 ст.

Спроба Р. В. Зотова (1892 р.) прокоментувати «Перелік» і, зокрема, визначити послідовність «чернігівських князів татарської доби» складається із нестримних фантазій і мусить бути повністю відкинута. Натомість слід користатись сучасними дослідженнями, де, зокрема, докладно показана нестійність вигадок Зотова.

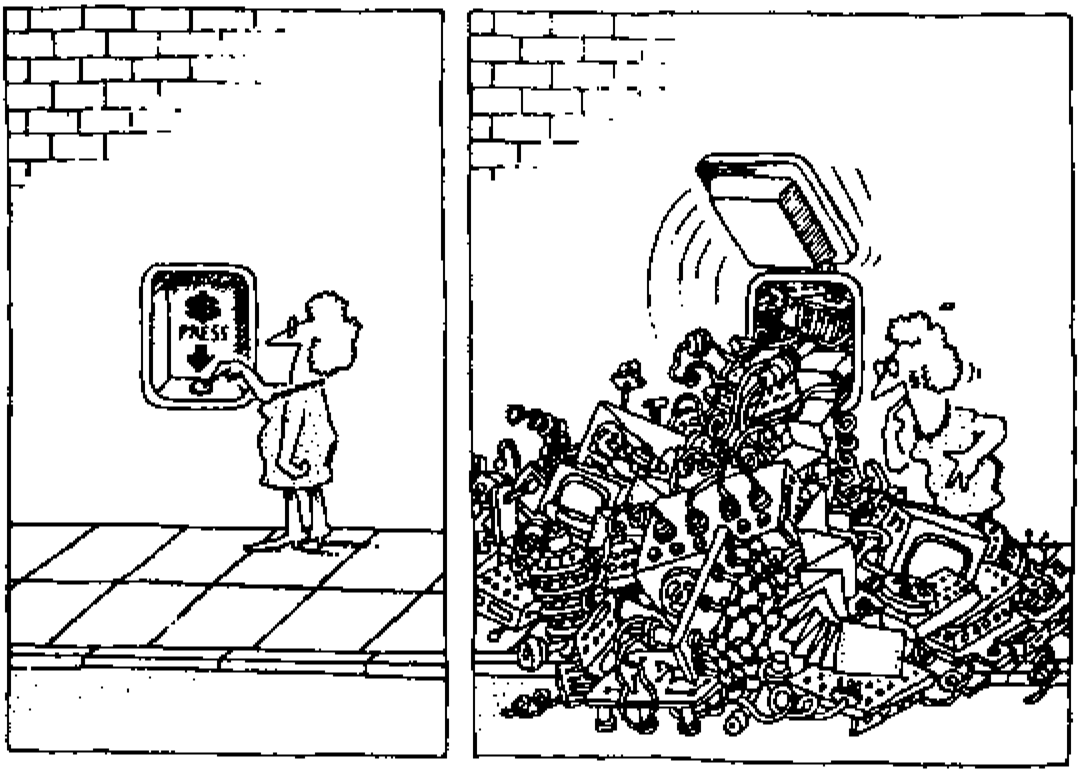
Спадщина давньоруського Чернігівського князівства проявилась не в реальній політиці, а в площині ідей. Князь Михайло Всеволодович і його боярин Федір, убиті в Орді з наказу Батия, прославлені як святі у північно-східній Русі, пізнішій Московській державі. Їх культ поширений у Великоросії у формі літературних текстів, церковних служб, ікон та стінописів. Від 1580 року в Москві шанують фальшиві «мощі» цих святих, «віднайдені» за наказом царя Івана Грозного. В Україні культ цих святих не прижився, обмежуючись однією церквою в самому Чернігові, збудованою з наказу петербурзького церковного начальства.

Найстисліший висновок з проведеного розгляду можна сформулювати так: Чернігів і татари – речі, несумісні між собою. Чернігівське князівство існувало, поки не було татар. Коли ж з'явились татари – зникло Чернігівське князівство.

Наукове підгрунтя

У повищих розділах подано популярний (наскільки це можливо) виклад історичної долі Чернігівського князівства. Я свідомо не вдавався там в обговорення дискусійних питань (хоча майже кожне питання є дискусійним!), вважаючи, що для переважної більшості читачів дискусії з мало відомих їм предметів будуть нудними й незрозумілими.

Я люблю при різних нагодах наводити наступний рисунок. Вважаю, що він дуже добре ілюструє нашу ситуацію.

Програмне забезпечення має створювати ***ілюзію*** *простоти*
(Рисунок з книги: Буч Г. Объектно-ориентированное программирование. – М.: Конкорд, 1992 г., с. 12.)

Популярні розділи, наведені вище – це наукова картина подій, в якій різні уламки розбитої амфори логічно припасовано (ну, наскільки це взагалі можливо), а проміжки заповнені нейтральним реставраційним фоном (тобто мінімально необхідними припущеннями). Але якщо допитливий читач захоче дізнатись – як же утворилась така відносно гладка картина і звідки автор початку 21 ст. дізнався про події 13 ст. – слід натиснути кнопку, як на рисунку, і далі мати справу з усією непричесаною масою джерельних свідчень, спроб їх пізнішого осмислення та пояснення, з відвертими пізніми вигадками, котрі імітують «давні джерела», і з потужною масою дослідницьких фантазій.

Всі міркування на ці теми перенесені в «технічний підвал» роботи, котрий тепер розкривається перед вами. В екскурсах уміщена додаткова література з конкретних вузьких питань і аргументація моїх поглядів на дискусійні моменти (а тема наша така, що в ній практично всі моменти є дискусійними…).

На самий кінець виставлено розділ «Історіографія», в якій я розглядаю тільки такі роботи, котрі дають загальний образ Чернігівського князівства або місця цього князівства в загальній системі історії давньої Русі.

Джерела

Нагадаю елементарну істину: історичним джерелом може вважатись тільки такий текст, котрий походить від сучасника самої події. Чим більший час відділяє подію від запису, тим менше довіри до такого джерела, а коли цей час перевищує глибину усної пам'яті (приблизно 70 – 75 років) – текст можна вважати пізньою фантазією на тему ранньої події.

Найважливіше значення мають для нас руські літописи. З ними ситуація така:

Скорочення	Повна назва	Рік останньої події	Дата найдав-нішого списку	Видання
РадзЛ	Радзивилівський літопис	1206	1490-і рр.	ПСРЛ, 1989 р., т. 38
ЛПС	Літописець Переяславля-Суздальського	1214 чи 1215	1460-і рр.	ПСРЛ, 1995 р., т. 41
ІпатЛ	Іпатіївський літопис	1292	бл. 1425	ПСРЛ, т. 2
ЛЛ	Лаврентіївський літопис	1304	1377	ПСРЛ, т. 1
Н1ЛСІ	Новгородський 1-й літопис старшого ізводу	1330	1330	Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л., 1950.
ТЛ	Троїцький літопис	1408	1408	*Приселков М. Д.* Троицкая летопись. Реконструкция текста. – М.: 1950 г.
РогЛ	Рогозький літописець	1411	1440-і рр.	ПСРЛ, 2000 г., т. 15
Сим1Л	Симеонівський 1-й літопис	1411	1540-і рр.	ПСРЛ, 1913, 2007 р., т. 18
С1ЛСІ	Софійський 1-й літопис старшого ізводу	1418	1480-і рр.	ПСРЛ, 2000 г., т. 6, ч. 1
МЗ1492	Московський звід 1492 р.	1492	1 тр. 16 ст.	ПСРЛ, 1949 г., т. 25

Біда, яка бачимо, полягає в тому, що найдавніші за складом відомостей літописи – РадзЛ та ЛПС – дійшли до нас у відносно пізніх списках, хоча я не бачу причин думати, що хтось у 2-й половині 15 ст. був зацікавлений у реформуванні свого минулого і серйозному редагуванні описів подій 250 – 300-річної давнини.

Наступна група літописів – ІпатЛ та ЛЛ – доведена до рубежа 13 – 14 ст. Їх найдавніші списки також відділені великим часом від закінчення текстів, але в цілому історики мають до них більшу довіру, ніж до вищезгаданих.

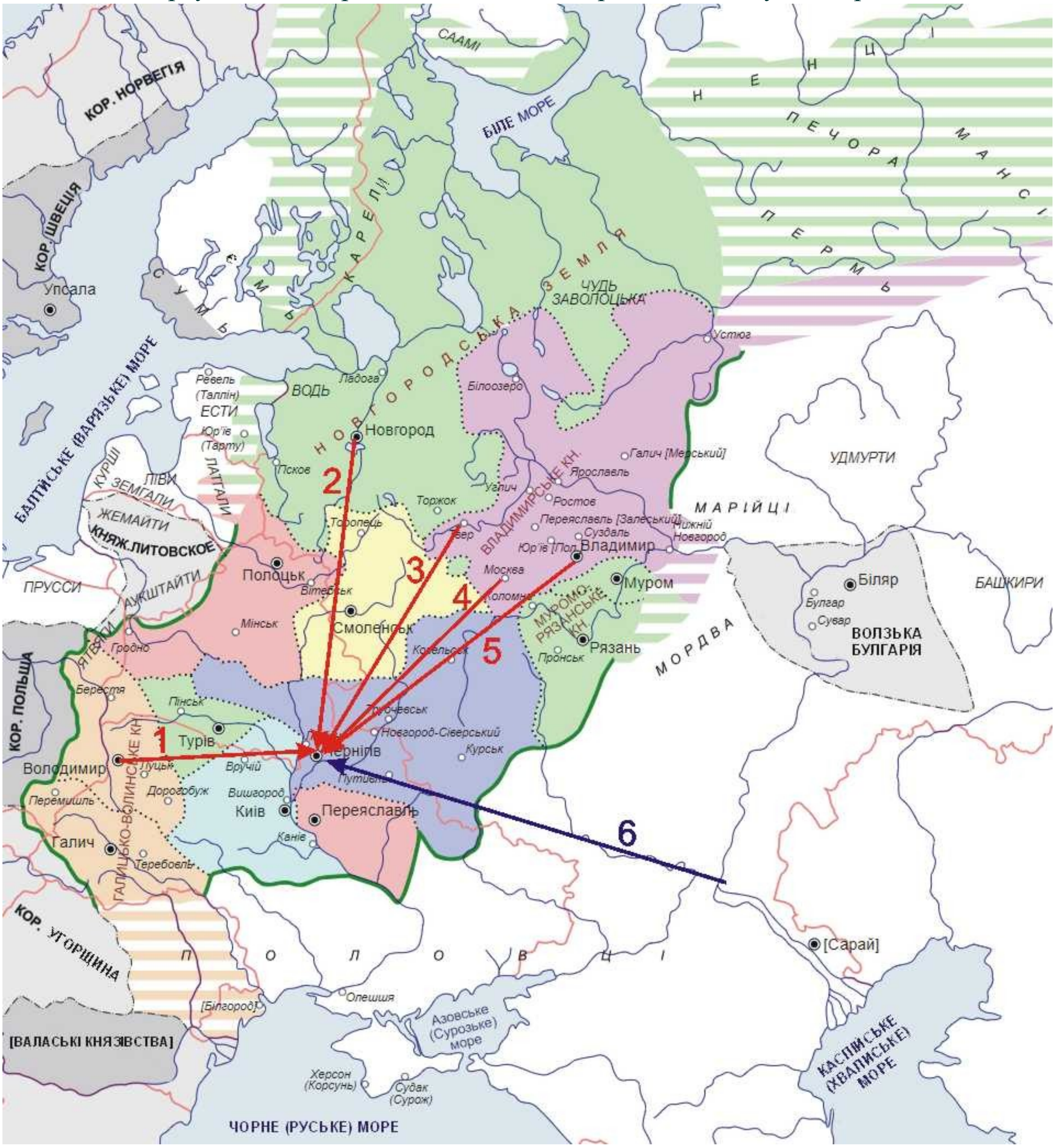
Третю групу утворюють літописи, доведені до початку 15 ст. Вони також збереглися у списках, пізніших на 30 – 130 років від дати останньої події.

Єдиним літописом, який зберігся в оригіналі, є Н1ЛСІ. Рукопис Троїцького літопису (здогадно, оригінал твору) згорів у 1812 році, його текст ми уявляємо тільки за виписками, зробленими на початку 19 ст. М. М. Карамзіним.

Пізніші літописи 15 – 16 ст. мають менше значення для нашої теми, оскільки відділені від часу подій ще більшим часом.

Таким чином, розглядаючи події 13 – 14 ст., ми **вимушені** користуватись текстами, написаними значно пізніше самих подій, а переписаними ще пізніше. Нічого доброго в цьому немає, але в нас **немає іншого виходу**.

Наступна проблема із джерелами полягає в тому, що серед перелічених літописів немає жодного твору власне-чернігівського походження. Якщо нанести місця написання літописів на карту східної Європи станом на 1237 р., вийде наступна картина:

Картосхема джерел для історії Чернігова 13 ст.
Для картосхеми використано основу з Вікіпедії.

Цифрами на схем позначено (в дужках – віддаль до Чернігова):

1 – Галицько-Волинський літопис (500 км)

2 – Н1ЛСІ (780 км)

3 – РогЛ (660 км)

4 – ТЛ, СимЛ, С1ЛСІ (620 км)

5 – РадзЛ, ЛПС, ЛЛ (780 км)

6 – Іоан з Плано Карпіні (орієнтовно 1000 км)

Враховуючи, що зі зростанням віддалі між містами зменшується інтенсивність обміну між ними (в усіх сферах, в тому числі обміну інформацією), легко зрозуміти, що найкращим було би джерело, створене у відносно близькому місті. І тут в найкращій ситуації перебуває Галицько-Волинський літопис. По мірі зростання віддалі новини доходять не тільки із запізненням, але і стають випадковими, уривчастими, і літописці переважно не мали змоги уточнити деталі подій, які не були відомі їх інформаторам.

У більш віддалених країнах, де в цей час велися записи – у західній Європі, Візантії, Грузії, Єгипті та Ірані – внаслідок великої віддалі та слабких зв'язків існувало хіба що загальне уявлення про країну Русь, а про її окремі частини уявлень не було.

Виняток тут становлять свідчення папського посла Іоана із Плано Карпіні (1182? – 1252), який у 1245 – 1247 рр. їздив послом до монголів.

Він був у ставці Батия у квітні 1246 р., потім відвідав Каракорум у Монголії і знову був у Батия на зворотньому шляху. По свіжих слідах він записав історію загибелі князя Михайла Всеволодовича та деякі інші дані про Чернігів [багато видань різними мовами, найприступніше: Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Редакция, вступительная статья и примечания Н.П. Шастиной. – М.: Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1957 г. – 272 с.; це видання у символьному вигляді: hist.msu.ru, kitap.net.ru, vostlit.info].

Але з цими записами маємо проблеми іншого роду: Іоан не знав руської і татарської мов і все мусив дізнаватись через перекладачів, з яких названо Бенедикта. Отже, мав місце високий мовний бар'єр. При цьому, природно, виникають викривлення і непорозуміння. Окрім того, між Іоаном і татарами, і навіть між Іоаном і русинами стояв релігійний бар'єр, який завжди заважає зрозуміти людей іншої віри та іншої культурної традиції. На відміну від цілком очевидного мовного бар'єру (моим твоя ны панимай), релігійний бар'єр не відчувається автором тексту: я – це я, і як можна думати інакше, ніж я? Наприклад, Іоан закидав татарам, що вони нічого не знають про вічне життя (авжеж, не спитали у римського папи), але можливо для них було важливим щось інакше? Тому спроби зрозуміти і пояснити мотиви вчинків людей іншої традиції завжди відбуваються в рамках «культурного коду» традиції самого автора, що також стає джерелом помилок.

Нарешті, твір Іоана – це не щоденник подорожі, а трактат, систематизований у відповідності до уявлень свого часу про «справжню науку». При упорядкуванні зібраного матеріалу якісь спостереження, що не вписувались у загальний план, відкидались, а інші – розпросторювались за рахунок власних домислів автора (наприклад, оповідання про людей-собак).

На абсолютно рівному місці в 21 ст. виникло «питання» про чернігівське літописання. Попередні дослідники упродовж двох століть не бачили цього літописання і не вважали за потрібне про нього говорити, аж ось з'явилась Ірина Чугаєва і написала на цю тему серію статей і книгу. В останній читаємо:

Із збережених літописних фрагментів видно, що якогось систематичного чернігівського літописання Ольговичів на початку – у середині XIII ст., ймовірно, не існувало. Увага літописця була зосереджена переважно на особі Михайла Чернігівського. Тому будемо називати південноруські літописні фрагменти першої половини XIII ст. ГВЛ, Лавр. та НПЛ, що розповідають про його батька, самого князя Михайла та сина Ростислава, умовним терміном – «літопис Михайла Всеволодича» [*Чугаєва І.К.* Чернігівське літописання XI–XIII ст.: історіографічний міф чи історичне джерело? – Чернігів: Десна, 2018 р., с. 251].

Із цієї цитати видно «блиск і мізерію» цього міфічного «літописання»: з одного боку, І. Ч. здає собі справу, що ніякого літописання не існувало, а з другого боку – проголошує оцей салат, нарізаний зі шматочків різних літописів, **окремим літописом**. Проголошує умовно, але мета цього салату і користь від такої мішанини цілком незрозумілі. (Хіба що докторську дисертацію захистити…)

На поставлену самою І. Ч. альтернативу: «історіографічний міф чи історичне джерело» – треба виразно відповісти – міф. Навіть не історіографічний, просто міф.

З числа пізніших текстів про Чернігів згадували родоводи 16 ст. та «Перелік князя Костянтина», який зберігся у списку 1654 р. і частково опертий на ті самі родоводи. Ці пізні тексти є «джерелами» одного тільки баламутства щодо 13 – 14 ст. і могли би бути джерелами хіба що для історіографії своїх часів.

Сучасні історики переважно промовчують ці «дані», але подекуди на них спираються (наприклад: *Войтович Л. В.* Князівські династії східної Європи. – Льв.: 2000 р., розділи 3.7 – 3.10, присвячені генеалогії чернігівських князів). Тому в цій роботі я спробую не тільки показати, «як було насправді» (з урахуванням особливостей джерельної бази доводиться вживати лапки), але й спростувати пізні фантазії на цю тему.

Первинний матеріал

У цьому розділі ми зберемо виписки з усіх зазначених джерел і розмістимо їх у порядку хронології подій. Починаємо ми наші виписки від смерті князя Ярослава Всеволодовича (1139 – 1198) – останнього онука Олега Святославича, родоначальника Ольговичів.

У виписках я ставлю […] на місці тих фрагментів тексту, які не стосуються нашої теми. Ці позначки можуть стояти на початку річних статей на знак того, що стаття починалась з якогось іншого (не «нашого») повідомлення, або в кінці цитати – на знак того, що далі йде інший (не «наш») епізод.

Оскільки мої виписки з джерел не мають філологічного чи археографічного значення, а тільки інформаційне та орієнтаційне, їх орфографію спрощено. При спрощенні орфографії виявляється, що тексти ближчі до сучасної російської мови, ніж до сучасної української, тому у виписках наближаю їх до російської. Знаючи том зібрання літописів і число року, кожен любитель давніх текстів зможе знайти їх самостійно – всі вони доступні у Мережі.

Маємо правописну проблему – географічні визначення при іменах князів писати з великої літери чи з маленької? Я прийняв компромісну постанову: якщо визначення стоїть перед іменем особи, пишу з маленької (чернігівський князь Всеволод), оскільки в Чернігові – усе чернігівське, в тому числі й князі; а якщо після імені – з великої, неначе прото-прізвище (князь Всеволод Чернігівський), оскільки з таких визначень виросли справжні прізвища, як Острозькі, Корецькі, Трубецькі, Оболенські.

Радзивилівський літопис (1200 – 1205 рр.)

Текст Радзивилівського літопису закінчується на подіях 1206 р. Він дійшов у двох списках: давніший (15 ст.) міститься у складі Московського Академічного літопису (МАЛ), пізніший (1490-х років) – в автономному списку з великою кількістю мініатюр (здогадно – копій з мініатюр поч. 13 ст.) [ПСРЛ, 1989 г., т. 38]. Список МАЛ точно відтворює всі особливості Радзивилівського списку, включно із плутаниною в останніх записах, через яку записи пізніших років позаскакували перед записами раніших років.

Для нашої теми цей літопис дає небагато:

(Радз-1) **В лето 6708 [1200]**. Преставился князь Ярослав Черниговский […]

(Радз-2) **В лето 6709 [1201]** […] В ту же осень преставился князь черниговский Владимир. […]

(Радз-3) Того же лета восстал Рюрик на Романа и привёл к себе Ольговичей в Киев, хотя пойти к Галичу на Романа. И упредил [его] Роман, совокупил полки галичские и володимирские, и ехал в Русскую землю. И володимиричи, лишачеся Рюрика, и ехали к Роману, и чёрные клобуки все совокупившись ехали к Роману, и что городов русских, и из тех ехали к Роману.

(Радз-4) И ехал со всеми полками к Киеву Роман, и отворили ему киевляне ворота Подольськие в Копыревом конце.

(Радз-5) И въехал в Подолье. Послал [Роман] на Гору к Рюрику и ко Ольговичам, и водил Рюрика ко кресту и Ольговичей, а сам к ним крест целовал. И пустил Рюрика в Овруч, а Ольговичей – за Днепр к Чернигову.

(Радз-6) И посади великий князь Всеволод и Роман Ингваря Ярославича в Киеве. [Тут *Всеволод* – тенденційна вставка, не узгоджена з одниною дієслова *посади*.]

Наступна потрібна нам звістка дуже пошкоджена й розбита вставками інших сюжетів:

(Радз-7) **В лето 6709 [1201]** […] В конце того же года, 16 февраля, приходил Роман ко Вручему на Рюрика, отводя его и от Ольговичей, и от половцев. Целовал [крест] Рюрик к великому князю Всеволоду и к сыновьям его *Константину и ко Всеволоду и ко его братьям*. И сказал Роман Рюрику: «То уже крест целовал. Пошли ты мужа своего ко свату своему, а я пошлю своего мужа ко отцу и господину великому князю Всеволоду. И ты умоляй, и я буду умолять, чтобы дал тебе Киев опять» […] [= ЛПС-10, тільки замість плутаної фрази, виділеної курсивом, в ЛПС стоїть просто *и к Роману*. В РадзЛ остання дата перед цим записом – 6709 рік, і *того же года* неначе стосується 6709 р. В ЛПС цей запис поставлено під 6711 р.]

(Радз-8) Целовали крест Ольговичи к великому князю Всеволоду и к его сыновьям и к Роману [Волынскому], и возвратились восвояси […] [Ця звістка в ЛПС-13 поставлена під 6 лютого 6713 року]

(Радз-9) Боголюбивый же и милосердный великий князь Всеволод не помянул зла Рюрика, что сотворил в Русской земле, но дал ему опять Киев. [= ЛПС-10а]

(Радз-10) **В лето 6712 [1204]**. Прислал Роман мужа своего к великому князю ко Всеволоду, моля об Ольговичах, дабы его [кого? В ЛПС-11 краще: **их**, Ольговичів] приняли в мир, и ко кресту водили. Великий же князь Всеволод послал мужа своего Михаила Борисовича и водил Ольговичей ко кресту, а Ольговичи послали мужей своих, и водили великого князя Всеволода ко кресту, а Романа в Руси. И бысть мир. [= ЛПС-11]

(Радз-11) **В лето 6713 [1205]** […] В ту же зиму бились Ольговичи с литвою.

Літописець Переяславля Суздальського (1200 – 1212 рр.)

«Літописець Переяславля-Суздальського» зберігся у двох списках – у складі збірника історичних творів, датованого за філігранями 1460-ми роками (Архівський список [ПСРЛ, 1995 г., т. 41]) та (частково) у Никифорівському списку також 1460-х років. В хронології переплутано березневі та ультра-березневі дати, так що аналіз її – предмет самостійних студій [*Бережков Н. Г.* Хронология русского летописания. – М.: 1963 г., с. 92 – 96]. Тому й дата останнього запису визначається не дуже впевнено – 1214, 1215 чи навіть 1216 р.

Тут маємо звісток більше і цікавіших:

(ЛПС-1) **В лето 6708 [1200]**. Преставился князь Ярослав Черниговский […] [= Радз-1]

(ЛПС-2) **В лето 6709 [1201]** […] В ту же осень преставился князь черниговский Владимир […] [= Радз-2]

(ЛПС-3) **В лето 6710 [1202]**. Преставился князь черниговский Игорь […]

(ЛПС-4) В тот же год восстал Рюрик на Романа и привел к себе Ольговичей в Киев, желая идти к Галичу на Романа. И упредил [Рюрика] Роман, собрал полки галицкие и владимирские и въехал в Русскую землю. *И володимеричи, лишачеся Рюрика* [не дуже ясно, хто саме відступив від Рюрика], и поехали к Роману, и все чёрные клобуки, собравшись, поехали к Роману, [и] что городов русских, и из тех люди ехали к Роману. [= Радз-3]

(ЛПС-5) И ехал быстро к Киеву Роман со всеми полками. И отворили ему киевляне ворота Подольские в Копыревом конце. [= Радз-4]

(ЛПС-6) И въехал в Подолье [тобто київський Поділ], и послал на гору к Рюрику и к Ольговичам, и водил Рюрика ко кресту и [с] Ольговичами, а сам к ним крест целовал. И пустил Рюрика во Вручий [Овруч], а Ольговичей – за Днепр к Чернигову. [= Радз-5]

(ЛПС-7) И посадил великий князь Всеволод и Роман Ингваря Ярославича в Киеве […] [= Радз-6]

(ЛПС-8) **В лето 6711 [1203]**. Месяца января во 2-е, на память святого Сильвестра, взят был Киев Рюриком и Ольговичами и всею Половецкой землёй. И сотворилось великое зло в Русской земле [далі опис руйнування].

(ЛПС-9) Тогда же схватила и Мстислава Владимировича дружина Ростислава Ярославича, и повел его Ростислав к Сновску к себе […]

(ЛПС-10) В конце того же года, месяца февраля в 16-й день, приходил Роман ко Вручему на Рюрика, отводя его от Ольговичей и от половцев. И целовал Рюрик крест к великому князю Всеволоду, и к сыновьям его, и к Роману. И сказал Роман Рюрику: «То уже крест целовал. Пошли же ты мужа своего ко свату своему, а я пошлю своего муже к отцу своему и господину великому князю Всеволоду, и ты умоляй, и я, чтобы тебе дал Киев опять». [= Радз-7]

(ЛПС-10а) Христолюбивый же великий князь Всеволод не помянул зла Рюрикова, что сотворил в Русской земле, но дал ему опять Киев. [= Радз-9. Цим реченням літописець закінчив статтю 6711 року, а про саме укладення миру йдеться в статті 6712 року.]

(ЛПС-11) **В лето 6712 [1204]**. Прислал Роман мужа своего к великому князю Всеволоду, моля об Ольговичах, дабы их [в Радз-10 тут помилково **его**] принял в мир и [ко] кресту водил. Великий же князь Всеволод послал своего мужа Михаила

Борисовича, и водил Ольговичей ко кресту. А Ольговичи прислали мужа своего, и водили великого князя Всеволода ко кресту, а Рюрика в Киеве, а Романа в Руси. И бысть в Руси мир. [= Радз-10]

(ЛПС-12) **В лето 6713 [1205]** […] В ту же зиму бились Ольговичи с литвою […] [= Радз-11]

(ЛПС-13) В тот же год месяца февраля в 6-й день целовали крест Ольговичи к великому князю Всеволоду и к его сыновьям, и к Роману, и возвратились восвояси [мабуть, посли, які приймали присягу Ольговичів = Радз-8].

(ЛПС-14) **В лето 6714 [1206]**. […] В тот же год пошел Роман Мстиславич на ляхов, и там убили его. В тот же год ходили Рюрик и Ольговичи к Галичу, и ничего не достигли.

(ЛПС-15) **В лето 6716 [1208]**. Послал великий князь Всеволод воеводу своего Степана Здиловича к Серенску, и пожёг весь город.

(ЛПС-16) В тот же год пошел великий князь Всеволод к Чернигову на Ольговичей с сыновьями своими [далі опис походу на Рязанське князівство]. Он же [Всеволод] посадил в Рязани сына своего Ярослава, а княгинь всех схватил и повёл их с собой во Владимир, и Кир Михайлову жену, Всеволожу дочь Чермного князя.

(ЛПС-17) **В лето 6720 [1212]**. Приведена была дочь Всеволода Чермного из Киева за Юрия, сына великого князя Всеволода, ко Владимиру.

(ЛПС-14) В Іпат-3 сказано про похід одного тільки Рюрика, а промовчано участь Ольговичів.

(ЛПС-16) Опис цього походу в ЛПС має прогалину після слів «и дошедше реки Оки, и сташа» – далі великий пропуск, і продовжується опис облоги Пронська: «И седе недель 6…» Докладніше – в Лавр-22, 23, але там знову немає деяких подробиць, котрі подає ЛПС.

Іпатіївський літопис (1198 – 1259 рр.)

Іпатіївський літопис [ПСРЛ, т. 2; є кілька видань] складається з кількох частин. Для нас важливо те, що на 1199 році закінчується Київський літопис і далі до 1292 року йде літопис Галицько-Волинський (ГВЛ), котрий у свою чергу можна поділити на частини, присвячені в основному князям Данилу Романовичу, Васильку Романовичу і Володимиру Васильковичу. Після смерті останнього (1288 р.) літописна справа не знайшла собі покровителя ні в кого з представників волинської династії і занепала, записи 1289 – 1292 рр. явно носять характер приписок.

Літопис дійшов до нас в Іпатіївському списку, переписаному бл. 1425 року. В ньому Галицько-Волинський літопис зазнав редакційної обробки, котрої не було в старшому ізводі (Хлебниківський список сер. 16 ст.).

Я цитую літопис за перекладом Л. Є. Махновця [Літопис Руський. – К.: 1989 р.] – власне тому, що текст Галицько-Волинського літопису не простий для розуміння (подивіться у виписках, скільки слів довелось пододавати перекладачу, щоб надати йому хоч трохи зв'язності). Мене ж зараз цікавить не **текст** літопису, а **події**, про які він пише, тому вважаю за доцільне скористатись попередньою роботою над текстом. Звичайно, в сумнівних випадках я не обмежуюсь перекладом Махновця у пошуках глузду.

На початку параграфів у моїх виписках поставлено півжирним шрифтом дати Іпатіївського списку і їх формальний перевод на сучасне літочислення – для орієнтації в повному тексті літопису.

Для хронології поки що неперевершеною залишається давня стаття М. С. Грушевського [Хронологія подій Галицько-Волинської літописі. – Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1901 р., т. 41, с. 1 – 72]. Л. Є. Махновець у своїх коментарях до літопису використав цю статтю, але дав більше дат без спеціального обґрунтування (скорочено я їх подаю як «дата Л. М.»), і тільки в окремих випадках подаю власні хронологічні міркування. Також зазначаю дати з видання М. Котляра [Галицько-Волинський літопис. Дослідження, Текст. Коментар. – К.: Наукова думка, 2002 р. – 400 с.] (М. К.) та з нового польського видання [Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). – Kraków, Warszawa: 2017. – 710 s.] (K. R.). Огляд стану вивчення хронології Галицько-Волинського літопису дав М. Ф. Котляр [До проблеми хронології Галицько-Волинського літопису. – Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 2007 р., т. 15, с. 73 – 81].

(Іпат-1) **У рік 6706 [1198]**. Преставився чернігівський князь Ярослав Всеволодович. І єпископ, ігумени, і синівці його, опрятавши тіло його поважане, положили його в церкві святого Спаса, в єпископії того города. І сів на столі його благовірний князь Ігор Святославич […]

(Іпат-2) **У рік 6710 [1202]**. Рюрик тим часом зібрав половців і русі багато і прийшов на Галич, облишивши монаший чин, – бо його він прийняв був через боязнь перед Романом. І коли він прийшов на Галич, то встріли його бояри галицькі і володимирські коло [города] Микулина на ріці Сереті. І билися вони одні з одними весь день через ріку Серет, і многі ранені були, і, не видержавши, вернулися вони в [город] Галич. [дата Л. М. – осінь 1205 р.]

(Іпат-3) Рюрик же, хоча прийшов у Галич, але не досягнув нічого, тому що по смерті Романовій зустрічався був король [угорський Андрій] з ятрівкою своєю у [городі] Саноці. Прийняв бо він був Данила, яко милого сина свойого, і зоставив був у нього [в Галичі] залогу […] і через те не посміли галичани нічого вчинити […] Тоді ж два князі половецькі Сутойовичі, Котянь і Сомогур, ударили на піших воїв, та вбиті були коні під ними обома і замалим їх не схопили. Рюрик тоді вернувся до Києва. [дата Л. М. – кінець літа – початок осені 1205 р.]

(Іпат-4) Коли ж минуло трохи часу, то привели [галичани бояр] Кормильчичів, що їх загнав був великий князь Роман за невірність,– вони бо вихваляли обох Ігоровичів, [Володимира й Романа]. І, послухавши їх, галицькі бояри послали [послів] по них, [Ігоровичів], і посадили їх: у Галичі – Володимира, а Романа – у Звенигороді. Княгиня ж Романова, узявши дітей своїх, утекла в [город] Володимир. [дата Л. М. – липень – серпень 1206 р.]

(Іпат-5) Однак Володимир [Ігорович] і безбожні галичани, які [йому] помагали, іще ж хотіли скоренити плем’я Романове. Тому послав Володимир за радою галицьких бояр до володимирців попа з погрозою, кажучи їм: «Не зостанеться города вашого, якщо ви мені не видасте обох Романовичів [і] якщо не приймете брата мойого Святослава княжити у Володимирі» […] [дата Л. М. – кінець 1206 – початок 1207 р.]

(Іпат-6) **У рік 6711 [1203]**. [Краківський князь Лешко Білий та угорський король Андрій збирались іти на Галич] Тим часом Володимир [Ігорович] многі дари послав королеві й Лестькові [дата Л. М. – 1 пол. 1207 р.]

(Іпат-7) А після цього, коли минув довший час, постав нелад межи двома братами [Ігоровичами], і Володимиром, і Романом. Роман тоді поїхав в Угри, і, взявши угрів, бився з братом і, перемігши, узяв Галич. А Володимир утік в Путивль [дата Л. М. – літо – осінь 1207 р., що не узгоджується зі словами «минув довший час». М. Котляр слідом за М.Грушевським прийняв дату з МЗ1492-36 – 1208 р. Цю ж дату (щонайпізніше – зима 1208 / 9 років) на цій же підставі приймає K. R., not. 56, 57, s. 16] […]

(Іпат-8) **У рік 6712 [1204]**. [Кн. Олександр Всеволодович у спілці з Лешком Краківським і Конрадом Мазовецьким захопив Володимир.] Святослава ж [Ігоровича] вони [поляки] схопили і одвели його в Ляхи, а Олександр сів у Володимирі [дата Л. М. – 1207 р.; тлумачення цього епізоду є **надзвичайно** важким: В. Ю. Аристов запропонував цілих **п'ять** варіантів – ГВЛТ, с. 119 – 125] […]

(Іпат-9) **У рік 6713 [1205]** […] Андрій же, король [угорський], довідавшись про беззаконня галицьке і смуту, послав [палатина] Бенедикта [Бора Лисого] з воями своїми, і він схопив Романа [Ігоровича], коли той мився в бані, й одіслав його в Угри [дата Л. М. – осінь 1208 р. М. Котляр слідом за М.Грушевським прийняв дату рубежа 1210 / 1211 років. K. R., not. 82, s. 22 – рубіж 1209 / 10 рр.] […]

(Іпат-10) **У рік 6714 [1206]** […] Роман [Ігорович] тим часом утік із Угрів. І послали галичани його до брата його Володимира [в Путивль], говорячи: «Ми провинилися перед вами. Ізбав нас [од] мучителя сього Бенедикта». Вони тоді пішли раттю, а Бенедикт утік в Угри. І сів Володимир у Галичі, а Роман у Звенигороді, а Святослав у Перемишлі. Синові ж своєму Ізяславу [Володимир] дав Теребовль, а Всеволода, [другого] сина свого, послав в Угри до короля з дарами [дата Л. М. – весна 1209 р.; K. R., not. 90, s. 26 – 1210 р.] […]

(Іпат-11) **У рік 6716 [1208]**. Ігоровичі тим часом учинили змову проти бояр галицьких, щоб вибити їх, [і] при нагоді вони [бояри, не Ігоровичі!] були побиті. І був ото вбитий Юрій Вітанович, Ілля Щепанович [та] інші великі бояри; убито ж було їх числом п'ятсот, а інші розбіглися [дата Л. М. – кін. 1209 р. (?). М. Котляр слідом за М.Грушевським прийняв дату – літо 1211 р.].

(Іпат-12) При цім Володислав Кормильчич утік в Угри, і Судислав [Бернатович], і Філіпп. Знайшли вони Данила в Угорській землі, що був дитиною, і просили в короля угорського: «Дай нам отчича Данила в Галич, хай ми з ним одберемо його од Ігоровичів». [І король послав військо на Галичину; дата Л. М. – початок літа 1210 р.; K. R., not. 107, s. 31 – літо 1211 р.].

(Іпат-13) Отож, зібравшись усі, спершу пішли вони на город Перемишль. І, прийшовши до города, Володислав [Кормильчич] сказав їм, [перемишлянам]: «Браття! Пощо ви вагаєтесь? Хіба не сі [Ігоровичі] побили отців ваших і браття ваше? А інші майно ваше розграбували і дочок ваших оддали за рабів ваших. А отчинами вашими заволоділи інші пришельці. То чи за тих ви хочете душі свої положити?» І вони, пожалкувавши про те, що сталося, здали город. А князя їхнього Святослава [Ігоровича] схопили.

(Іпат-14) Звідти ж пройшли [угри з Данилом] до Звенигорода. Але звенигородці люто боролися з ними і не пускали їх до города, навіть до острожних воріт. І вони стояли довкола города. [Далі опис війни за Звенигород.]

(Іпат-15) Роман тим часом вийшов звідти, з города [Звенигорода], помочі шукаючи в руських князях. Та коли він був у Шумську на мосту, його схопили [вої] Зернько і Чюхома, і його приведено в стан до князя Данила, і до всіх князів, і до

воєвод угорських. І послали вони [послів] до городян [Звенигорода], кажучи: «Здавайтеся! Князя вашого схоплено». Але ті не йняли їм віри, допоки [це] не стало відомо їм напевне, і [тоді] здалися звенигородці.

(Іпат-16) Звідти ж пішли вони до Галича. І втік Володимир [Ігорович] із Галича і син його Ізяслав, і гнали вони його до Нізди. Ізяслав при цім бився з ними [коло] Нізди ріки, і вони одібрали від нього в'ючних коней, а потім вернулися в Галич […]

(Іпат-17) Князів же, що були схоплені, – Романа, Святослава [і] Ростислава [Ігоровичів], – угри хотіли, отож, вести до короля. Але галичани просили їх, щоби вони їх повісили задля помсти. І угри, переконані бувши великими дарами, [згодилися]. [Князі] оддані були на повішення, місяця вересня [дата Л. М. – вересень 1210 р. У K. R., not. 138, s. 41 подано 1211 рік. Ця дата виведена з МЗ1492-43.]

(Іпат-18) **У рік 6719 [1211]**. У ті ж роки в Києві княжив Всеволод Святославич [Чермний], який мав велику любов до дітей [княгині] Романової [дата Л. М. – 1210 – 1212 рр.] […]

(Іпат-19) Король посадив сина свого [Коломана] в Галичі [дата Л. М. – осінь 1214 р.] […]

(Іпат-20) **У рік 6720 [1212]**. А Лестько образився за соромоту свою і послав [посла] до Новгорода [Великого] по Мстислава [Мстиславича Удатного], кажучи: «Ти брат мені єси. Піди і сядь у Галичі». [дата Л. М. – початок літа 1217 р.]

(Іпат-21) Мстислав, отож, пішов на Галич за радою Лестьковою […] і Мстислав сів у Галичі […] [дата Л. М. – серпень 1217 р. K. R., not. 173, s. 57 датує вокняжіння Мстислава кінцем травня – липнем 1217 р.]

(Іпат-22) **У рік 6721 [1213]** […] Король тоді послав багато воїв і Лестько, і прийшли вони до Перемишля […] Мстислав же був [поза Галичем?] з усіма князями руськими і чернігівськими […] [дата Л. М. – жовтень 1219 р.]

(Іпат-23) А потім прийшла рать під город [Галич], – Коломан і ляхи […] пішли на Мстислава і прогнали його із землі [Галицької]. [дата Л. М. – жовтень 1219 р. В K. R. нема детальних хронологічних вказівок, і тільки подальшу втечу Данила до Кучелміна датовано жовтнем 1219 р. – not. 218, s. 70.]

(Іпат-24) **У рік 6725 [1217]** […] Вийшов тоді Філя з багатьма уграми і ляхами із Галича, узявши бояр галицьких […] [дата Л. М. – весна 1221 р.]

(Іпат-25) **У рік 6727 [1219]** […] Філя тим часом готувався до битви, бо ж він уважав, що ніхто [не] може стати проти нього на бій. А Коломана він зоставив у Галичі, і той зробив укріплення на церкві пречистої владичиці нашої Богородиці, яка, не стерпівши осквернення храму свого, і оддала його, [Коломана], в руки Мстиславові […] А коли половці приїхали побачити рать [Філі і Лестька], то угри й ляхи гонилися за ними […] А назавтра, напередодні [Благовіщення?] святої богородиці, прийшов Мстислав уранці на гордого Філю і на угрів з ляхами, і була битва тяжка межи ними, і одолів Мстислав […] І коли Мстислав переміг, він пішов до Галича, і билися вони за городські ворота. І вибігли тоді [угри] на склепіння церковні […] Укріплення ж було зроблене на церкві, і ті стріляли і каміння метали на городян, [але] знемагали од спраги, бо не було води в них. А коли приїхав Мстислав, то вони здалися йому і їх зведено було з церкви […] [дата Л. М. – весна 1221 р.]

(Іпат-26) **У рік 6732 [1224]**. Калкське побоїще [дата Л. М. – 1223 р.] […]

(Іпат-27) Тоді бо Мстислав Романович був [князем] у Києві, а Мстислав [Святославич] у Козельську і в Чернігові, а Мстислав Мстиславич [Удатний] у Галичі, – це ж були старійшини в Руській землі. А Юрія [Всеволодовича], князя

великого суздальського, не було на тій раді. Се ж іще молоді князі, [котрі були тут]: Данило Романович, Михайло Всеволодович, Всеволод Мстиславич Київський та інших багато князів […]

(Іпат-28) А галичани й волинці, кожен зі своїми князями, і куряни, і трубчани, і путивльці, кожен зі своїми князями, прийшли кіньми [до острова Варязького] […]

(Іпат-29) І перейшли всі князі, Мстислав [Романович], і другий Мстислав, [Святославич] Чернігівський, ріку Дніпро […]

(Іпат-30) Татари ж утікали, а Данило побивав їх своїм військом, і Олег Курський. Кріпко вони билися […]

(Іпат-31) **У рік 6736 [1228]**. У той же рік Кирило, митрополит, преблаженний і святий, приїхав був уладнати мир, але не зміг. Потім же Ростислав [Святополкович] пінський, не перестаючи, обмовляв [Данила], – бо діти його були забрані [в полон]. І Володимир [Рюрикович] Київський зібрав [проти Данила] воїв, [і] Михайло [Всеволодович] Чернігівський [теж]. [Володимир говорив]: «Отець же його постриг був отця мойого», – бо була в нього боязнь велика в серці його. Володимир, отож, посадив [хана] Котяня на коня і всіх половців, і прийшли вони до Каменця, – Володимир же з усіма князями, і Михайло з усіма князями, і куряни, і піняни, і новгородці, і туровці, – і обложили Каменець. [дата Л. М. – кін. 1228 – поч. 1229 рр.] […]

(Іпат-32) У Галичі ж пробув***а***в королевич [Андрій] і [боярин] Судислав [Бернатович] із ним, і [Андрій] мав мир з Володимиром [Рюриковичем] і [з] Михайлом [Всеволодовичем]. Але ці, не досягнувши нічого, вернулися.

(Іпат-33) Данило ж і Василько, зібравши ляхів многих, пішли до Києва з Пакославом [Войцеховичем], воєводою [лядським], і Олександр [Всеволодович] з ними обома [пішов]. Але [їх] зустріли посли од Володимира й Михайла, [бояри] Воротислав Петрович і Юрій Толігнівич, пропонуючи мир. І вони замирилися, а ляхи вернулися назад […]

(Іпат-34) **У рік 6739 [1231]** […] Володимир же [Рюрикович Київський] послав [посла] до Данила, кажучи: «Іде на мене Михайло. Поможи-но мені, брате!» [На думку Л. Є. Махновця – Михайло Всеволодович, сталось це взимку 1232 / 1233 років].

(Іпат-35) **У рік 6742 [1234]** […] Михайло ж [Всеволодович та] Ізяслав [Мстиславич] все одно не переставали ворогувати проти нього, [Володимира, хоча Данило] зоставив у нього [воєвод] Гліба Зеремійовича і Мирослава, і багато інших бояр. Послав тому Володимир [посла до Данила], кажучи: «Поможи мені, брате!» І Данило, знаючи їх обох, [Володимира і сина його], приязнь, скоро зібрав війська [і] пішов [на підмогу]. Михайло тоді, не видержавши, відійшов од Києва [дата Л. М. – кін. 1234 р. «Узагалі велика кількість займенників робить увесь пасаж практично нерозбірливим» – зауважив О. П. Толочко (ГВЛТ, с. 278)].

(Іпат-36) Данило, отож, пішов до Володимира [Рюриковича], і рушили вони обидва до Чернігова, і прийшов до них Мстислав Глібович. А звідти пішли вони, грабуючи землю [Чернігівську], і взяли багато городів по Десні. Тоді ж узяли вони і Хоробор, і Сосницю, і Сновськ, і багато інших городів, і прийшли ото знову до Чернігова.

(Іпат-37) І вчинили мир із Володимиром і Данилом Мстислав [Глібович] і чернігівці: *лютий бо був бій коло Чернігова. Навіть і таран проти нього поставили,*

і метали каменем [на] півтора перестріли. А камінь [був такий], що його [ледве] могли чотири мужі сильні підняти. Звідти з миром прийшли вони до Києва.

(Іпат-38) Ізяслав же все одно не переставав: він навів був половців на Київ. А Данило і вої його струдилися були, бо захопив він був усі Чернігівські землі, бо воював він був од Хрещення до Вознесіння, учинив мир [і] вернувся до Києва [Л. М.: *од Хрещення до Вознесіння* – від 6 січня до 17 травня 1235 р.].

(Іпат-39) **У рік 6743 [1235]** […] Коли ж прийшло літо [Л. М.: здогадно, 1236 р.], став посилати Михайло [Всеволодович] та Ізяслав [до Данила послів], грозячи: «Оддай наше браття [тобто болохівських князів], або ми прийдемо на тебе війною». А Данило молився богу і святому архієрею Миколі, котрий показав чудо своє, – навів бо був Михайло й Ізяслав на Данила ляхів, і русів, і половців множество.

(Іпат-40) Тим часом Кондрат, [князь лядський], став [там], де нині город Холм стоїть. Послав він [ляхів] пустошити до [города] Червена, але Васильковичі [воїни Василька?], стрінувши їх і бившися з ними, захопили лядських бояр [і] привели їх перед Данила в Городок.

(Іпат-41) Михайло ж стояв на Підгір’ї. Він хотів з’єднатися з Кондратом і дожидав половців з Ізяславом. І половці прийшли в землю Галицьку, [але] не схотіли йти на Данила. Пограбувавши всю землю Галицьку, вони вернулися.

(Іпат-42) Це почувши, Михайло вернувся в Галич. А Кондрат утік до Ляхів уночі, і потопилося було із воїв його в [ріці] Вепрі множество [дата Л. М. – осінь 1236 р.].

(Іпат-43) Коли ж настало літо [Л. М.: здогадно, 1237 р.], [Данило й Василько], зібравшись, пішли на Галич, на Михайла і [сина його] Ростислава. Але ті удвох заперлись були в городі; і угрів безліч було в нього, [Михайла]. Отож, вернувшись, [Данило й Василько] пустошили удвох довкола Звенигорода. І город вони хотіли [взяти], але не взяли, бо була свята Богородиця в нім, чудотворна ікона.

(Іпат-44) Тої ж осені [Грушевський та Л. М.: 1237 р.; K. R., not. 546, s. 199 – 1236 р.] замирилися вони оба [з Михайлом] […]

(Іпат-45) Данило ж у тім самім році пішов на Михайла [Всеволодовича] на Галич. І вони, [Михайло, син його Ростислав і угри], просили миру [і] дали йому Перемишль [дата Л. М. – літо – осінь 1237 р.; K. R., not. 552, s. 201 – осінь 1238 або зима 1238 / 9 років.] […]

(Іпат-46) А потім прийшов Ярослав [Всеволодович] Суздальський і забрав Київ од Володимира [Рюриковича]. Не можучи його держати, він пішов назад до Суздаля [дата Л. М. – у січні – березні 1238 р.]. І взяв [Київ] од нього Михайло, а Ростислава, сина свого, він зоставив у Галичі. І відняли вони од Данила Перемишль [дата Л. М. – бл. 10 березня 1238 р. Грушевський та K. R., not. 560, s. 204 – літо або 2 пол. 1238 р.].

(Іпат-47) Був тоді межи ними іноді мир, іноді війна. І коли Ростислав пішов у поле, то за божою поміччю прийшла вість Данилові, який перебував у Холмі, що Ростислав виступив **на Литву** зо всіма боярами і кінниками. І коли се прилучилося, вийшов Данило з воями із Холма, і був він на третій день у Галичі, і радо його прийняли городяни […]

(Іпат-48) А назавтра прийшла до нього вість, що Ростислав рушив був до Галича, але, почувши про взяття города, утік в Угри по путі, котрою йдуть на Борсуків діл. І прийшов він до Бані, що зветься Родна, і звідти пішов в Угри […]

(Іпат-49) Данило тим часом, довідавшись про вступ їх, [військ Ростислава, в землю Галицьку], послав на них воїв своїх, і вони гнали вслід за ними до Гори, і вернулися.

(Іпат-50) **У рік 6745 [1237]**. Побоїще Батиєве […]

(Іпат-51) Коли він [Батий] вибив город Володимир і пограбував [інші] городи суздальські, то прийшов до города Козельська. [А] був у ньому князь молодий, на ім'я Василій. І довідався нечестивий, що помисел сильних духом мають люди в городі,– словами облудними город не можна було взяти. Козляни бо вчинили раду – не здатися Батию, сказавши: «Хоча князь наш молодий є, та положимо життя своє за нього. І тут ми славу сього світу здобудемо, і там небесні вінці од Христа бога дістанемо».

(Іпат-52) Татари, отож, билися за город, маючи намір узяти город. Розбивши городську стіну, татари зійшли на вал, і козляни ножами різалися з ними. А тоді вчинили вони раду – вийти на полки татарські. І, вийшовши з города, посікли вони пращі їх, [а], напавши на війська їх, убили із татар чотири тисячі, і самі теж побиті були.

(Іпат-53) Батий же взяв город, вибив усіх, і не пощадив [навіть] од дітей до немовлят. Про князя Василія [нічого] невідомо, але деякі говорили, що він у крові утонув, – і він же молодий був.

(Іпат-54) Тому-то в татар не сміють його, [цей] город, називати Козельськ, а [називають] «лихий город», бо вони билися за нього сім неділь, бо з-поміж татар [козляни] вбили трьох синів темничих, і татари, шукавши їх, не змогли їх знайти мертвих серед множества трупів [дата Л. М. – весна 1238 р.] […]

(Іпат-55) У той же час послав він [Батий, війська] на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемінних, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем [дата Л. М. – 18 жовтня 1239 р., те саме – K. R., not. 598, s. 220]. Єпископа [Порфирія] вони зоставили живим і одвели його в Глухів.

(Іпат-56) Менгу-хан тим часом прийшов розвідати город Київ, і став він на тій стороні Дніпра коло Городка Пісочного. Побачивши город, він здивувався красі його і величі його. Він прислав послів своїх до Михайла [Всеволодовича] і до городян, хотячи їх обманути, та вони не послухали його. [дата Л. М. – осінь 1239 р.]

(Іпат-57) **У рік 6746 [1238]**. Потім же Михайло побіг услід за сином своїм [Ростиславом] перед татарами в Угри, а Ростислав Мстиславич, [онук Романа Ростиславича] смоленського, сів у Києві [дата Л. М. – осінь 1239 р.; K. R., not. 604, s. 221 датує утечу Михайла рубежем жовтня / листопада 1239 р.].

(Іпат-58) Данило тим часом поїхав на нього, [Ростислава Мстиславича], і схопив його, і зоставив у нім, [Києві, тисяцького] Дмитра. І оддав він Київ у руки Дмитрові, [щоб] удержати [город] проти іноплемінних народів, безбожних татар [дата Л. М. – зима (?) 1239 – 1240 рр.; K. R., not. 606, s. 222 – грудень 1239 – січень 1240 р.].

(Іпат-59) Коли Михайло втік із Києва в Угри, [Ярослав Інгваревич], поїхавши, узяв княгиню його, і бояр його схопив, і город Каменець узяв. Почувши ж се, Данило послав [до нього] послів, кажучи: «Пусти сестру до мене, тому що Михайло обом нам зло замишляє». І Ярослав послухався слів Данила, і так воно сталося – прийшла до них сестра, до Данила й Василька, і держали вони її у великій честі [дата Л. М. – зима 1239 – 1240 рр.].

(Іпат-60) Король же [угорський Бела] не оддав дівки своєї [Анни] Ростиславу [Михайловичу], а погнав його від себе. Пішли [тоді] Михайло й Ростислав у Ляхи до вуя свого, до Кондрата, [князя лядського], і прислав Михайло послів до Данила й Василька, кажучи: «Многократ провинилися ми оба перед вами, і многократ я шкоду робив тобі. Що тобі я обіцяв,– то того не сповнив. Якщо коли хотів я приязнь мати з тобою, – невірні галичани не давали мені. Нині ж клятвою клянусь я тобі, що ніколи ото ворожнечі з тобою не буду мати».

(Іпат-61) І Данило, й Василько не спом'янули зла, оддали йому сестру і привели його з Ляхів. Данило також раду вчинив із братом своїм [і] пообіцяв Київ йому, Михайлові, а синові його Ростиславу дав Луцьк. Але Михайло через страх перед татарами не одважився йти до Києва, тому Данило й Василько дозволили йому перебувати в землі своїй, і дали йому пшениці багато, і меду, і худоби, і овець доволі [дата Л. М. – весна 1240 р.].

(Іпат-62) Михайло тим часом, довідавшись про взяття Києва, утік із сином своїм у Ляхи до Кондрата [дата K. R., not. 614, s. 225 – 2 пол. грудня 1240 р.]. А коли татари приблизились, то він не видержав тута, пішов у землю Воротславську і прибув до міста німецького, що зветься Середа. Німці ж, побачивши, що в нього добра багато є, побили йому людей, і добра багато одібрали, і онуку його вбили. І Михайло не дійшов [туди, куди рушив]. І зібрався він, і був у печалі великій, – бо татари вже прийшли були на бій до [Легниці, до Генріха 2-го] Індриховича, – і вернувся Михайло назад знову до Кондрата [тобто у Мазовію; дата Л. М. – 9 квітня 1241 р. – відноситься до Легницької битви].

(Іпат-63) **У рік 6748 [1240]** […] А потім Михайло [Всеволодович] пішов із сином своїм [Ростиславом] од вуя свого [Кондрата] на Володимир і звідти рушив до Пінська. Ростислав же Володимирович прийшов до Данила в Холм, – бо зберіг був [сей город] бог од безбожних татар, – і Ростислав доказав правоту свою, що він не є у змові з Михайлом. Михайло натомість не додержав присяги, [даної] і Данилу й Васильку за [їх] добродіяння, а пройшов землю його, [Данила], і, пославши посла, прибув у Київ, і жив під Києвом на острові. А син його Ростислав пішов у Чернігів [дата Л. М. – квітень 1241 р.].

(Іпат-64) **У рік 6749 [1241]**. Потім же Ростислав [Михайлович] зібрав князів болохівських і останок галичан [і] прийшов до [города] Бакоти. Але Курило-печатник був тоді в Бакоті, посланий Данилом-князем і Васильком списати грабунки нечестивих бояр, [і] він утишив народ [дата Л. М. – осінь (?) 1241 р., і так у K. R., not. 672, s. 247.].

(Іпат-65) Бо коли вони, [війська Ростислава], билися коло воріт [Бакоти, Ростислав], одступивши, хотів перемовити його, [Курила], багатьма словами. Але Курило відповів йому: «Осе так ти оддячуєш вуям своїм за добродіяння? А чи не пам'ятаєш ти, як король угорський вигнав тебе був з отцем твоїм із землі [своєї], як тебе прийняли обидва володарі мої, вуї твої? Отця твойого вони у великій честі держали, і Київ пообіцяли, і тобі Луцьк дали, і матір твою, а сестру свою з Ярославових рук одібрали і отцю твоєму оддали». І іншими словами мудрими говорив він [Курило] йому [Ростиславу] багато. Але, побачивши, що той [Ростислав] не послухав його [Курила], він [Курило] вийшов на нього [Ростислава] з пішими воями. Він [Ростислав] тоді, побачивши це, пішов звідти. Так що він, [Курило], мудрістю і силою вдержав Бакоту, а Ростислав пішов за Дніпро […]

(Іпат-66) Ростислав же все одно не переставав у злобі своїй, а, зібравши воїв і [боярина] Володислава [Юрійовича] невірного [взявши], рушив на Галич [звідки?]. І, прийшовши до Печери Домажирової, обманув їх [кого?], Володислав, і здалися вони Ростиславу. А звідти, узявши [кого / що?], пішов [Володислав] до Галича, кажучи [Ростиславу]: «Твій є Галич». А сам він [Володислав] дістав тисячу од нього [Ростислава; дата Л. М. – весна 1242 р.].

(Іпат-67) Почувши ж [це і] зібравши воїв своїх, Данило й Василько скоро пішли на них. І він, [Ростислав], не видержав, вибіг із Галича до [города] Щекотова, а з ним утік Артемій, єпископ галицький, та інші галичани.

(Іпат-68) Та коли Данило й Василько гналися вслід за ним, вість прийшла йому [Ростиславу], що татари вийшли вже із землі Угорської, ідуть у землю Галицьку, і тою вістю [Ростислав] спасся, а декількох із бояр його схоплено було [ким?] […]

(Іпат-69) **У рік 6751 [1243]**. У той же час розігнали татари [військо] Ростислава в борку. І втік він в Угри, і оддав усе-таки за нього король угорський [Бела] дочку свою [Анну] [Л. М. датував першу подію весною 1242 р., другу – 1244 р.; K. R., not. 699, 701 s. 258 – весна 1242 р., перед весною 1244 р.] […]

(Іпат-70) **У рік 6753 [1245]**. Михайло ж [Всеволодович], почувши, що король [Бела] оддав дочку за сина його, утік в Угри. Але король угорський і син його Ростислав честі йому оба не вчинили, і він, розгнівавшись на сина, вернувся до Чернігова.

(Іпат-71) Звідти поїхав він [до] Батия, просячи волості своєї у нього. Батий же сказав: «Поклонися отців наших закону». Але Михайло відповів: «Коли бог передав нас і землю нашу за гріхи наші в руки ваші, ми тобі кланяємося і честь складаємо тобі. А закону отців твоїх і твоєму богонечестивому повелінню – не кланяємося». Батий тоді, як той розлючений звір, роз'ярився, повелів заколоти князя Михайла, і заколений був він беззаконним Доманом, путивльцем нечестивим, і з ним заколений був боярин його Федір. Так мученицьки постраждали вони і дістали обидва вінець од Христа бога [дата Л. М. – серпень 1246 р.] […]

(Іпат-72) Ростислав [Михайлович] тим часом, виблагавши в тестя, [короля Бели], багато угрів, просився, щоб виступити на Перемишль. Коли він увійшов [у Перемишльську землю, то] зібрав багато смердів, піших, і згуртував їх [іти] в Перемишль. Данило ж і Василько, почувши [це], послали [на Ростислава] Льва, який був [ще] молодим. А оскільки йому [не можна] було піти в бій, молодим будучи, [Данило] послав синівця свого Всеволода [Олександровича], [двірського] Андрія, і [стольника] Якова [Марковича], і інших бояр [дата Л. М. – поч. 1244 р.; K. R., not. 719, s. 262 – 1243 чи 1244 р.].

(Іпат-73) Билися вони на ріці Січниці, [й] одолів Ростислав, бо він мав багато піших воїв. Але Андрій і Яків билися [і] рубалися люто, – [тільки] Всеволод не поміг їм, а повернув коня свого навтікача, – і хоча билися вони багато, та од'їхали цілі. Данилові тим часом була вість [про все], і він пішов, зібравши воїв многих і піших [людей], і прогнав [Ростислава] із землі [Перемишльської]. І пішов той в Угри. [дата Л. М. – поч. 1244 р.]

(Іпат-74) **У рік 6757 [1249]**. Потім же Ростислав [Михайлович] благав тестя свого, короля [Белу], щоб той послав йому воїв на Данила [дата Л. М. – літо 1244 р.]. Узявши воїв, він пішов у Лядську землю, і благав [удову] Лестькову [Гремиславу], і умовив її, щоб вона послала з ним ляхів. І вона послала з ним воїв. Визначні ж бояри й інші ляхи втекли були із землі [її], маючи намір іти до Данила. Але, довідавшись

про виступ [у похід] Ростислава, захотіли вони дістати милість у Лестьковича [Болеслава] і в матері його [Гремислави]. Пішли вони йому, [Ростиславу], на підмогу, а через деякий час старший їх Творіян [Войтихович] схоплений був Данилом.

(Іпат-75) Отож Ростислав, кинувшись, прийшов на город Ярослав. [Далі йде опис битви 17 серпня 1245 р. під Ярославом.]

(Іпат-76) А Ростислав утік в Ляхи і, взявши жону свою [Анну], пішов в Угри, – із Угрів бо він прийшов був у Лядську землю з жоною через те, що в умі своєму замишляв узяти Галич і володіти ним.

(Іпат-77) **У рік 6758 [1250]** […] [26 жовтня 1245 р. Данило вирушив до Батия; приїхав до Києва (до Видубицького монастиря) і далі через Переяславль поїхав до татар.] Звідти ж прибув він [Данило] до Батия на Волгу. [І] коли він збирався поклонитися [ханові], то прийшов чоловік Ярослава [Всеволодовича] Сонгур [і] він сказав: «Брат твій Ярослав кланявся кущу, і тобі кланятися». І одказав йому [Данило]: «Диявол говорить із уст ваших. Бог запре уста твої, і не буде почуто слово твоє». І в той час він покликаний був Батиєм: ізбавив його бог і од лихого їх біснування, і од чаклування. [дата Л. М. – початок січня 1246 р.]

(Іпат-78) […] Ярослава [Всеволодовича], великого князя суздальського, зіллям вони уморили. Михайла [Всеволодовича], князя чернігівського, який не поклонився кущу, із його боярином Федором вони ножем закололи, – як ото ми раніш сказали про заколення їх, котрі вінець дістали оба мученицький, – й інші многі князі побиті були, і бояри. Пробув же князь у них днів двадцять і п’ять, [а тоді] одпущений був [із тими], що були з ним, і поручена була земля його йому. І прийшов він у землю свою, і зустрів його брат [Василько] і сини його. [Повернення Данила в K. R., not. 780, s. 295 датовано орієнтовно 2-ю пол. квітня 1246 р.] […]

(Іпат-79) **У рік 6769 [1261]**. І настала тиша по всій землі, то в ті дні весілля було у Василька-князя у Володимирі-городі. Став він оддавати дочку свою Ольгу за Андрія-князя Всеволодовича до Чернігова, і був тоді [тут] брат Васильків Данило-князь з обома синами своїми, зі Львом і з Шварном, і інших князів багато, і бояр багато. [У таблиці М. С. Грушевського цієї події немає. Л. Є. Махновець датував її початком листопада 1259 р.; K. R., not. 1080, s. 412 – кін. 1259 р.]

Тепер – декілька абсолютно необхідних приміток.

(Іпат-2) О. П. Толочко вважає оповідання про похід Рюрика пізнім додатком, вставленим після 1292 року й основаним на Лавр-10 – 12 [ГВЛТ, с. 97 – 100]. Але даний фрагмент ІпатЛ не містить прямого запозичення тексту ЛЛ, а подає самостійні подробиці, котрі коментатор не наважився прямо назвати вигадкам хроніста Романовичів. До того ж в ЛЛ діють Ольговичі: вони йдуть на Галич, вони б’ються з галичанами, вони нічого не досягли, і вони повернулись із соромом. А Рюрик тільки «пішов з ними» – навіть про його поворот до Києва прямо не сказано. Повторю те, що уже сказав вище: вважаю звістки цих літописів незалежними оповіданнями про одну подію.

(Іпат-18) Звістка ізольована, не пов’язана з попереднім чи наступним текстом. Л. Є. Махновець датував це княжіння від весни 1210 до 15.02.1212 р. Висловлено припущення, що любов Всеволода до дітей Романа полягала у заручинах / шлюбі Михайла Всеволодовича із донькою Романа, що сталось десь у зазначений час [K. R., not. 153, s. 48 – 48].

(Іпат-24) В Іпатіївському списку оповідання про боротьбу Філі з Мстиславом удатним дуже незручно розбите записом «Тиша була», і цей запис під час розстановки річних дат отримав дату 6726 (1218) року. Таким чином, суцільне оповідання поділене між 6725 і 6727 роками. М. Ф. Котляр мав повну рацію, відзначивши штучність цього поділу [М. К., с. 190]. У Хлебниковському списку цієї вставки нема, і немає річних дат. Л. Махновець думав, що битва сталась близько свята Благовіщення, отже, близько 25 березня. Але Благовіщення, здається, ніколи не писалось «святом Богородиці». Головне богородичне свято – це Успіння (15 серпня), і воно справді часто зветься «святом Богородиці» або «святом Пречистої». Тому М. Грушевський думав про серпень 1221 р. Польські коментатори обмежились викладом існуючих точок зору, не приєднуючись до жодної [K. R., not. 267, s. 79].

Якщо спробувати погодити вказівку МЗ1492-57 на зиму 6728 р. (грудень 1220 – лютий 1221 рр., якщо вважати дату березневою) і богородицю з Іпат-24, то можна думати про Зачаття Анни (9 грудня) чи Собор богородиці (26 грудня). Це все – натяжки.

Найновіші коментатори – В. Ю. Аристов, О. П. Толочко, В. М. Ричка, Я. В. Затилюк – «абие устремишася единодушно» на цього Філю і заперечили його участь у розглядуваних подіях [ГВЛТ, с. 183 – 198]. Але якщо вигнати з опису цих подій ключову персону – Філю, то наскільки можна взагалі довіряти тим уламкам, які залишаться? Коментатори все ж не наважились поставити останню крапку і оголосити оповідання Іпат-24 – 25 пізньою вигадкою, частиною історичного роману.

(Іпат-34) О. П. Толочко вважає весь цей епізод просто вигадкою хроніста. Докладніше – в екскурсі «Один чи два походи Данила на Київ?»

(Іпат-37) Виділене курсивом речення про тарани й камені породило цілу літературу. Докладніше – в екскурсі «Лютий бій за Чернігів».

(Іпат-39) «*Оддай наше браття*» – ця фраза теж породила свою літературу. Докладніше – в екскурсі «Болоховські князі».

(Іпат-44) Літопис не пише виразно, хто це – *вони* і з ким помирились. *Вони* можуть позначати як Данила + Василька, так і Михайла Всеволодовича + Ростислава. Л. Є. Махновець припускав тут, що це Данило й Василько помирились з Михайлом Всеволодовичем, але далі (Іпат-45) умови миру з Михайлом і Ростиславом викладено окремо. Тому може бути, що цей запис просто потрапив не на місце, як то часто буває у ГВЛ, і невідомо чого він стосується.

(Іпат-45) Л. Є. Махновець вважав цей запис скороченим повторенням попереднього оповідання – Іпат-41 – 43, але там немає мови про мир.

(Іпат-47) Оце *на Литву* – явна помилка, бо з наступного видно, що Ростислав повернув на Угорщину, отже, перебував десь на південь від Галича. Докладніше – в екскурсі ««Литовська війна» Ростислава та його утеча».

(Іпат-49) Якщо покладатись на слово *вступ*, то це не може стосуватись Ростислава. Я би запропонував переклад: «…довідавшись про в***[ід]***ступ їх, [військ Ростислава], послав на них воїв своїх…»

(Іпат-59) На цьому місці застерігаю, що літопис не подає імені сестри Данила – дружини Михайла, а ім'я *Олена* з Любецького синодика 1754 р. – чиста фантастика. У Введенському синодику 1654 р. на цьому місці стоїть *Євдокія*. Якщо літописець, який був сучасником подій і, можливо, бачив цю княгиню, не подав її імені, то тим більше воно не могло бути відомим пізнішим авторам. От і довелось підніматись на вигадки.

(Іпат-62) «І онуку його вбили». Звідки у Михайла Всеволодовича узялась **онука**? Його син Ростислав оженився пізніше (Іпат-57). На думку польських дослідників:

«Мусимо припустити, що з Михайлом подорожувала дочка Марії, жінки Василька Костянтиновича» [K. R., not. 617, s. 226]. Але чого б її занесло із Ростова, від матері й малих братів, аж у Сілезію? Думаю, тут щось зіпсовано або пропущено.

(Іпат-69) Якщо похід на Перемишль і битву на Січниці датувати 1244 роком, то виходить, що шлюб Ростислава уже відбувся, і Бела надав йому допомогу уже як зятю. Тоді треба переставити цей шлюб на трохи раніший час, наприклад на 1243 рік.

Лаврентіївський літопис (1200 – 1263 рр.)

Лаврентіївський літопис (ЛЛ) зберігся у єдиному пергаментному списку, переписаному в 1377 р. для нижегородського князя Дмитра Костянтиновича. Він доведений до 1304 року. Цей славний літопис, так само як Іпатіївський, є надзвичайно важливим джерелом для історії давньої Русі.

Для нашої теми ЛЛ дає відносно багато даних:

(Лавр-1) **В лето 6708 [1200]**. Преставился князь Ярослав Черниговский. [= Радз-1 = ЛПС-1]

(Лавр-2) **В лето 6709 [1201]** […] В ту же осень преставился князь черниговский Владимир […] [= Радз-2 = ЛПС-2]

(Лавр-3) **В лето 6710 [1202]**. Преставился князь черниговский Игорь […] [= ЛПС-3]

(Лавр-4) В тот же год восстал Рюрик на Романа и привел к себе Ольговичей в Киев, хотя идти к Галичу на Романа. И упредил [Рюрика] Роман, собрав полки галицкие и владимирские и въехал в Русскую землю. *А володимерци, лишася Рюрика* [не дуже ясно, хто саме відступив від Рюрика], и поехали к Роману, и все чёрные клобуки, собравшись, поехали к Роману, [и] что городов русских, и из тех люди ехали к Роману. [= Радз-4 = ЛПС-4]

(Лавр-5) И ехал быстро к Киеву Роман, и отворили ему киевляне ворота Подольские в Копыревом конце. [= Радз-5 = ЛПС-5]

(Лавр-6) И въехал в Подолье [тобто київський Поділ], и послал на гору к Рюрику и к Ольговичам, и водил Рюрика ко кресту и [с] Ольговичами, а сам к ним крест целовал. И пустил Рюрика во Вручий [Овруч], а Ольговичей – за Днепр к Чернигову. [= Радз-6 = ЛПС-6]

(Лавр-7) И посадили великий князь Всеволод и Роман Ингваря Ярославича в Киеве […] [= Радз-7 = ЛПС-7]

(Лавр-8) **В лето 6711 [1203]**. Месяца января во 2-е, на память святого Сильвестра папы римского, взят был Киев Рюриком и Ольговичами и всею Половецкой землёй. И сотворилось великое зло в Русской земле [= ЛПС-8; далі опис руйнування. Тут починається лакуна в ЛЛ, яка захопила більшу частину статті 6711 р. і далі майже до кінця статті 6713 р. Цей текст читається тільки в ЛПС].

(Лавр-9) **В лето 6714 [1206]**. В тот год пошел Роман Галичский на ляхов [далі відносно докладне оповідання, якого немає в ЛПС-14].

(Лавр-10) Услышав об этом [гибели Романа], Ольговичи все пошли к Киеву. Рюрик же, услышав, что уже убит Роман, который его постриг [в монахи], и сбросил с себя монашескую одежду и сел в Киеве и хотел жену свою расстричь; услышав то, жена его постриглась в схиму.

(Лавр-11) Ольговичи же пришли к Днепру. Рюрик же вышел против них и целовал крест Рюрик к Ольговичам и Ольговичи к Рюрику – как им пойти всем к Галичу. Рюрик же поехал с ними к Галичу.

(Лавр-12) Когда они пришли к городу, галичане бились с ними у города. Ольговичи же, ничего не добившись, возвратились со срамом восвояси […]

(Лавр-13) **В лето 6714 [1206]**. [Ще одна стаття 6714 року.] Собрались Ольговичи все в Чернигове на съезд: Всеволод Чермный с своими братьями, и Владимир Игоревич со своими братьями, и Мстислав Романович из Смоленска пришёл к ним со своими сыновцами, и половцы пришли к ним многие, и пошли опять на Галич.

(Лавр-14) Когда они пришли к Киеву, оттуда пошёл с ними Рюрик с Ростиславом и Владимиром и со своими сыновцами, и берендеи шли с ними, а оттоле ляхи пошли на Владимир [далі опис війни за Галич і як Володимир Ігорович опанував Галич. Дізнавшись про це,] все князья повернули назад и пришли в Киев.

(Лавр-15) Всеволод Чермный сел в Киеве, надеясь на свою силу, и послал посадников во все города киевские. Рюрик же, видя свою неудачу, отступил в свой Овруч, а сын его Ростислав пошел в Вышгород, а Мстислав Романович сел в Белгороде.

(Лавр-16) И потом Всеволод Чермный послал в Переяславль [Руський] к Ярославу Всеволодовичу, говоря ему: «Поезжай из Переяславля к отцу своему в Суздаль, а Галича не ищи под братьею моей». [Ярослав послухався.] Всеволод же [Чермний] посадил сына своего в Переяславле [Руському; Ярослав 22 вересня прибув до Суздаля.] […]

(Лавр-17) В тот же год Рюрик, соединившись со Мстиславом Романовичем и с сыновьями своими и со всеми сыновцами своими, выгнал из Киева Всеволода Чермного, и сына его из Переяславля.

(Лавр-18) И сбылась над ним притча евангельская: всякий возносящийся смирится, и всякий смиряющийся вознесется; и паки: какой мерой мерите, возмерится вам. Рюрик же сам сел в Киеве, а сына Владимира посадил в Переяславле.

(Лавр-19) В тот год на зиму Всеволод Чермный, собравшись со своими братьями и сыновцами своими и с половцами, пошёл на Киев. Рюрик же не мог стать против и затворился в Киеве. Они же стояли около города 3 недели и возвратились вспять, ничего не достигнув.

(Лавр-20) **В лето 6715 [1207]**. Пошли Ольговичи все опять на Рюрика к Киеву – Всеволод Чермный со своими братьями и со своими сыновцами, и из Турова, и из Пинска Святополчичи. И прийдя к Днепру, перебродились против города Треполя и обступили и была брань крепка зело, потому что затворился в нём сын Ярослава Владимировича. И стояли около него 3 недели, и люди в городе, изнемогши, предались ему.

(Лавр-21) Он же [Чермный] умирил их и устремился на Киев, и из Галича пришёл к нему Владимир Игоревич. [Союзники вигнали Рюрика з Києва в Овруч, Мстислава Романовича з Білгорода у Смоленськ і підкорили Мстислава Мстиславича у Торчеську.] Всеволод Чермный, прийдя, сел в Киеве, много зла сотворив Русской земле.

(Лавр-22) В тот год великий князь Всеволод Юрьевич, внук Владимира Мономаха, услышав, что Ольговичи с погаными воюют Русскую землю, сжалился о том и сказал: «Разве им одним отчина – Русская земля, а нам – не отчина ли?» И

решил: «Как нам с ними бог управит, хочу пойти к Чернигову». [Для цього Всеволод змобілізував коаліцію: Костянтина Всеволодовича з Великого Новгорода, Романа Рязанського, Давида Муромського. Всеволод виступив у похід 19 серпня, у неділю і прийшов у Москву.]

(Лавр-23) И была ему весть, что рязанские князья сговаривались с Ольговичами на него, а идут к нему с лестью. [Всеволод схопив рязанських князів і, не слухаючи клятв, ув'язнив їх у Владимирі (на Клязьмі) і замість Чернігова напав на Рязанське князівство.] Кир Михаил, услышав, что его дядья схвачены, а отец его умер, а на него идёт войско – испугался и убежал [із Пронська] к тестю своему в Чернигов […]

(Лавр-24) Князь Рюрик, услышав, что великий князь Всеволод стоит у Рязани и князей их захватил, – собрался и гнал изъездом к Киеву и выгнал Всеволода Чермного из Киева, а сам сел в нём […]

(Лавр-25) В ту же зиму ходили Ольговичи на Киев на Рюрика и, ничего не добившись, возвратились […]

(Лавр-26) **В лето 6718 [1210]** […] В тот год Всеволод Чермный и все Ольговичи прислали митрополита Матфея с мольбой к великому князю Всеволоду, прося мира и во всём покоряясь. Великий же князь, видя покорение их к себе, не помянул злобы их, целовал к ним крест, а митрополита, учредив, отпустил с честью.

(Лавр-27) В тот же год сел Всеволод снова в Киеве, а Рюрик в Чернигове.

(Лавр-28) **В лето 6719 [1211]**. Великий князь Всеволод женил своего сына Георгия со Всеволодовной, дочерью киевского князя, и венчан был в святой Богородице во Владимире епископом Иоанном […] [подібно до ЛПС-17]

(Лавр-29) **В лето 6723 [1215]**. Преставился Рюрик Ростиславич, князь киевский, княжа в Чернигове.

(Лавр-30) В тот же год Владимир, сын Всеволода, женился в Переяславле Русском с Глебовной, [дочерью] черниговского князя.

(Лавр-30а) **В лето 6729 [1221]** Мстислав Мстиславич бился с венграми и победил их и избил множество их и королевича схватил […]

(Лавр-31) **В лето 6731 [1223]** [Битва на Калці. Почувши про прихід татар,] русские князья Мстислав Киевский и Мстислав Торопецкий и [Мстислав] Черниговский и прочие князья задумали идти на них […] Мстислав старый добрый князь тут был убит, и другой Мстислав, и иных князей 6 было убито […] Услышав же о том, что случилось в Руси, Василько [Константинович] возвратился от Чернигова, сохранён богом и силой креста честного […]

(Лавр-32) **В лето 6734 [1226]** […] В тот год князь Георгий Всеволодович с сыновцами своими с Константиновичами Васильком и Всеволодом ходили на помощь Михаилу Всеволодовичу на Олега Курского и сотворили мир между ними, поскольку по усмотрению божию случилось тут быть митрополиту Кириллу, присланному Владимиром Рюриковичем […]

(Лавр-33) **В лето 6735 [1227]** […] В ту же зиму женил великий князь Георгий Всеволодович сыновца своего Василька Константиновича и взял за […] него Михайловну черниговского князя […]

(Лавр-34) **В лето 6738 [1230]** […] В тот год приходил преосвященный митрополит всея Руси Кирилл к великому князю Георгию и к братьям его к Ярославу

и Святославу и к Константиновичам Васильку, Всеволоду и Владимиру – от киевского князя от Владимира от Рюриковича, а от черниговского князя от Михаила – епископ Порфирий. Пришел с ними игумен пресвятого монастыря святого Спаса в Киеве на Берестовом Петр Акерович и другой муж Владимира – Георгий, стольник его.

(Лавр-35) Эти трое приходили с митрополитом, прося мира Михаилу с Ярославом, поскольку Михаил был неправ в крёстном целовании при Ярославе [в інших списках ясніше: *перед Ярославом*] и хотел Ярослав идти на Михаила […]

(Лавр-36) Послушал Ярослав своего старшего брата Георгия и отца своего митрополита и епископа Порфирия, и взял мир с Михаилом, и была радость великая […]

(Лавр-37) **В лето 6739 [1231]**. [Чернігівський єпископ Порфірій та чернігівський ігумен Іоан *Мученицький* (тобто монастиря св. Бориса і Гліба) згадані серед учасників хіротонії ростовського єпископа Кирила в Києві.]

(Лавр-38) Были в то время иные князья русские на съезде в Киеве – Михаил князь черниговский и сын его Ростислав [тут, мабуть, щось пропущено] Мстиславич Мстислав Ярослав Изяслав и Ростислав Борисович и иные многие князья […]

(Лавр-39) В тот же год родился у Василька [Константиновича ростовского] сын 24 июля в праздник святых мучеников Бориса и Глеба и наречено было имя ему Борис […]

(Лавр-40) **В лето 6740 [1232]**. Пошёл князь великий Георгий к Серенску и стоял станом на Уполозах и возвратился во Владимир. Ярослав же и Константиновичи пришли к Серенску, город сожгли, людям избегшим и, много повоевав, возвратились восвояси […]

(Лавр-41) **В лето 6745 [1237]** […] [Похід Батия. На ріці Сіті татари схопили князя Василька Костянтиновича. У передсмертній молитві він просив бога врятувати своїх синів Бориса і **Гліба**, про народження якого не було згадки. Звідси виводять, що Гліб народився у 1237 р.]

(Лавр-42) **В лето 6747 [1239]** […] [В числі князів, які врятувались від татар, названі Борис та Гліб Васильковичі].

(Лавр-42а) В тот же год Ярослав пошёл к Каменцу, взял город Каменец, а княгиню Михайлову со множеством полона привёл восвояси […]

(Лавр-43) В тот же год взяли татары Чернигов (князья их выехали в Венгрию), а город пожгли и людей избили, и монастыри пограбили, а епископа Порфирия отпустили в Глухове, а сами пошли в свои станы […]

(Лавр-44) **В лето 6749 [1241]** […] В тот год татары убили князя Мстислава Рыльского […]

(Лавр-45) **В лето 6752 [1244]**. Князья Владимир Константинович, Борис Василькович, Василий Всеволодович со своими мужами поехали в Татары к Батыю про свою отчину. Батый же, почтив их честью достойною и отпустил их, рассудив их каждого в свою отчину, и приехали с честью в свою землю […]

(Лавр-46) **В лето 6754 [1246]** […] В тот год князь Михаил Черниговский со внуком своим Борисом поехали в Татары. И когда они были в стану, послал Батый ко князю Михаилу, веля ему поклониться огню и болванам их. Михаил же князь, не повинуясь велению их, но укорял их и глухие его кумиры, и так без милости от

нечестивых заколот был и конец жизни принял месяца сентября в 20 день на память святого мученика Евстафия.

(Лавр-47) Батый же князя Бориса отпустил к сыну своему Сартаку. Сартак же почтил князя Бориса и отпустил его восвояси […]

(Лавр-48) **В лето 6756 [1248]**. Женился князь Борис Василькович у муромского князя Ярослава […]

(Лавр-49) **В лето 6757 [1249]**. Поехал князь Глеб Василькович к Сартаку. Сартак же почтил и отпустил его в свою отчину […]

(Лавр-50) [Князі Борис і Гліб згадані як учасники поховання князя Василя Всеволодовича у Ярославлі.]

(Лавр-51) **В лето 6758 [1250]**. Поехал князь Борис к Сартаку. Сартак же, почтив, отпустил его в свою отчину […]

(Лавр-52) **В лето 6759 [1251]** […] Поехал Глеб на Белоозеро в свою отчину […]

(Лавр-53) **В лето 6761 [1253]**. Месяца мая во 2-й день на память святого отца Афанасия в городе Ростове была освящена церковь святых мучеников Бориса и Глеба священным епископом Кирилом при благоверном князе Борисе и Глебе [мабуть, ім'я Гліба приписали пізніше, тому неузгодженість у числі].

(Лавр-54) В тот же год родился сын у князя Бориса Васильковича 11 сентября и нарекли ему имя в святом крещении Дмитрий.

(Лавр-55) **В лето 6762 [1254]** […] В тот же год родился сын у князя Бориса 30 июля и нарекли ему имя Константин […]

(Лавр-56) **В лето 6764 [1256]**. Поехали князья на Городец да в [Нижний] Новгород [збираючись до татар?]. Князь же Борис поехал в Татары, а Александр послал дары. Борис же был у Улавчия, дал дары и приехал в отчину свою с честью […]

(Лавр-57) **В лето 6765 [1257]**. Поехали князья в Татары, Александр, Андрей, Борис; почтив Улавчия, приехали в свою отчину.

(Лавр-58) В ту же зиму приехал Глеб Василькович из Кану земли от царя [тобто з Монголії від великого хана] и женился в Орде […]

(Лавр-59) **В лето 6766 [1258]** […] В тот год пошли князья в Татары: Александр, Андрей, Борис, Ярослав Тверской; почтив Улавчия и всех воевод, были отпущены в свою отчину.

(Лавр-60) В ту же осень приехали Борис и Глеб с княгиней в Ростов и кланялись святой богородице и епископу Кириллу, и матери своей – великой княгине. И была в Ростове великая радость от приезда Глеба.

(Лавр-61) В ту же зиму приехали численники во Владимир, и пошли численники и князья к Великому Новгороду – Александр, Андрей, Борис, пересчитали и поехали опять во Владимир […]

(Лавр-62) **В лето 6767 [1259]**. Приехал из [Великого] Новгорода Александр ко святой богородице в Ростов в среду страстной недели […] Блаженный же епископ Кирилл, Борис, Глеб и мать их княгиня Мария почтили Александра с великой любовью, и [он] поехал во Владимир […]

(Лавр-63) **В лето 6769 [1261]** […] Благоверный же князь Александр Ярославич, Борис и Глеб Васильковичи волею божьею и поспешением святой богородицы и

благословением митрополита Кирилла возвели архимандрита святого Богоявления Игнатия и был причетным церкви святой богородицы в Ростове [єпископ Кирило був уже дуже старий, і отак йому призначили вікарія] […]

(Лавр-64) **В лето 6770 [1262]** […] Того же лета преставился блаженный учительный епископ Кирилл Ростовский месяца мая во 21 на память Константина и Елены [тут коротка похвала йому], и положили тело его в церкви святой Богородицы в Ростове и на его место поставлен был Игнатий месяца сентября в 19.

(Лавр-65) **В лето 6771 [1263]**. Родился у [князя] Глеба сын Демьян […]

Як бачимо, повідомлення ЛЛ за 1200 – 1205 рр. по нашій темі повторюють з деякими скороченнями повідомлення ЛПС. Далі (від Лавр-9) починаються самостійні докладні повідомлення про боротьбу за Київ. Після 1263 р. в ЛЛ починається велика лакуна, в якій пропали відомості про наступні цікаві нам події.

(Лавр-40) Що за місцевість – *Уполози*? У виданнях ПСРЛ, 1846 р., т. 1, с. 196 та ПСРЛ, 1927 р., т. 1, ч. 2, стб. 459 написано саме У***п***олози, але у покажчику (ПСРЛ, 1928 р., т. 1, ч. 3, с. 564) – У*г*олози. Оце останнє слово не зустрічається ніде окрім цього покажчика і його слід вважати друкарською похибкою.

Цій назві присвячена спеціальна стаття [*Зайцев А. К.* Подмосковные Уполозы 1231 г.. – «Проблемы исторической географии России». М., 1982. Вып. 1]. Автор приходить до висновку, що найбільш імовірно вона позначає село Архангельське, котре раніше (до 1537 р.) мало назву Уполози. Воно розташоване у Красногорському районі Московської області, на Москві-ріці, у 21 км на захід від центру Москви.

Це місце знаходиться у 200 км на захід від Владимира, а Серенськ лежить від нього також у 200 км на південний захід. Це місце справді зручне для з'єднання з новгородцями, на допомогу яких розраховували владимирські князі (Новг-28), як відзначив О. К. Зайцев.

(Лавр-62) Єпископ Кирило справді шанується як місцевий святий, іменування його «блаженним» в ЛЛ – мабуть найраніше свідчення. Разом з тим воно, як і йменування Олександра «благовірним» (Лавр-37), говорить про пізнішу редакцію цих записів (початку 14 ст.?).

Новгородський 1-й літопис старшого ізводу (1200 – 1235 рр.)

Новгородський 1-й літопис старшого ізводу (Н1ЛСІ) зберігся у єдиному пергаментному списку (так званому Синодальному). Це – оригінал літопису, який був переписаний десь у 1280-х роках і потім систематично продовжений до 1330 року. Далі до 1352 року йдуть приписки до основного тексту. Цей літопис, як і всі найдавніші літописи, є надзвичайно важливим джерелом для історії давньої Русі.

Для нашої теми Н1ЛСІ дає відносно багато даних:

(Новг-1) **В лето 6711 [1203]**. Рюрик с Ольговичами и с погаными половцами, Кончак и Данила Бакович, взяли город Киев на щит в 1 день января, на святого Василия […]

(Новг-2) В тому же году победили Ольговичи литву, избили их 1700 […]

(Новг-3) **В лето 6717 [1209]**. Пошли новгородцы на Чернигов с князем Константином, позванные Всеволодом. И пришли на реку Оку, и тут собрались все воины в помощь Всеволоду, а князья рязанские стали на другой стороне Оки. И

позвал их Всеволод на обед, и сели 6 князей в шатре, а Глеб и Олег у Всеволода в шатре, и новгородцы.

(Новг-4) И тут оболгали Владимировичи братьев своих: «Не доверяй, княже, братьям нашим, они на тебя совещались с черниговским князем», и так они обличили рязанских князей.

(Новг-5) И Всеволод схватил их и их мужей, сковал и послал их во Владимир, а сам пошёл с новгородцами и с клеветниками на Рязанскую волость. И пришел к Пронску и сказал: «Передайтесь мне». Они же стали [защищаться] с князем Изяславом (третьим Владимировичем); Кир-Михаил убежал перед этим из Пронска. И отняли у них воду, и они передались. И схватили княгиню Кир-Михайлову, товаров захватили без числа, а с Изяславом заключили мир, и ушли здоровы […]

(Новг-6) **В лето 6722 [1214]** […] В тот же год изгнал Всеволод Чермный (сын Святослава, правнук Олега) внуков Ростислава из Руси, сказав так: «Братьев моих 2 князей повесили вы в Галиче, как злодеев, и положили позор на всех; и нет вам части в Русской земле».

(Новг-7) В тот же год прислали внуки Ростислава [Смоленського] в Новгород ко Мстиславу Мстиславичу: «Не даёт нам Всеволод Святославич [Чермный] части в Русской земле; а пойдём, поищем своей отчины». Мстислав же созвал вече на Ярославовом дворе и начал звать новгородцев [в поход] на Киев на Всеволода Чермного.

(Новг-8) [Новгородці погодились] и начали воевать по Днепру города черниговские и взяли Речицу на щит и многие иные черниговские города.

(Новг-9) И пришли под Вышгород и начали биться, и одолел Мстислав с братьями и новгородцами, и взяли в плен 2 князей – Ростислава Ярославича и брата его Ярополка, внука [треба – праонука] Олегова, а вышгородцы поклонились, отворили ворота, а Всеволод из Киева выбежал за Днепр.

(Новг-10) И вошёл Мстислав с братьями и с новгородцами в Киев, и поклонились киевляне, и посадили в Киеве Мстислава Романовича, внука Ростислава.

(Новг-11) Пошли из Киева к Чернигову, и простояли 12 дней, заключили мир, и, взявши дары, пришли к Новгороду все здравы […]

(Новг-12) **В лето 6732 [1224]** [Битва на Калці. З великої повісті для нас цікаво тільки наступне:]

(Новг-13) Преследуя до Днепра, [татары] убили 6 других князей: Святослава Яневского, Изяслава Ингворовича, Святослава Шумского, Мстислава Черниговского с сыном, Юрия Невежского […]

(Новг-14) В тот же год поехал князь Всеволод [Юрьевич] во второй раз из Новгорода ночью, тайно, со всем двором своим. И приехав, сел в Торжке. И приехал к нему отец – Юрий [Всеволодович] с полками и брат Ярослав, и Василько Константинович с ростовцами, Михаил [Всеволодович] с черниговцами. [Після напружених переговорів] князь же Юрий с нашими [новгородскими] мужами мужей своих прислал, Романа тысячского и Михайлов (?): «Возьмите у меня моего шурина [власне – дівера, брата жінки] Михаила [Всеволодовича]». Новгородцы же послали мужей своих за Михаилом […]

(Новг-15) **В лето 6733 [1225]**. Пришёл князь Михаил в Новгород, сын Всеволож, внук Ольгов [треба – пра-праонук; можливо, тут *онук* означає просто – нащадок взагалі], и было легко по волости Новгороду.

(Новг-16) И в тот же год пошёл князь Михаил к Юрию, взяв с собой мужей новгородских – добиваться возвращения товаров, что захватил в Торжке и по своей волости.

(Новг-17) В тот же год пришёл князь Михаил, получив товары у Юрия, и стал на Ярославовом дворе, и сказал новгородцам: «Не хочу у вас княжить, иду в Чернигов; гостей [купцов] ко мне пускайте, а как земля ваша, так земля моя» [мабуть, новгородські купці мали користуватись у Чернігівському князівстві тими ж правами, що й місцеві]. Новгородцы много его уговаривали, и умоляли, и не могли его умолить, и так проводили его с честью.

(Новг-18) Новгородцы же послали к Ярославу [Всеволодовичу] в Переяславль [Залесский] […]

[Ярослав княжив у Новгороді кілька років, а в 6736 (1228) році пішов у Переяславль, лишивши в Новгороді своїх синів – Федора та Олександра. Потім:]

(Новг-19) **В лето 6736 [1228]** […] В ту же зиму побежал Федор Данилович с тиуном Якимом, взявши с собой 2 княжичей, Федора и Александра, ночью во вторник сыропустной недели [20 лютого 1229 р.]. Тогда новгородцы сказали: «Наверное, что-то злое задумал против святой Софии [тут – Новгородської республіки], раз побежал; а мы их не гнали, но братию свою казнили. А князю зла никакого не сотворили – на то им бог и честный крест, а мы себе князя добудем».

(Новг-20) И целовали святую богородицу [ікону!] – быть всем заодно. И послали по Михаила в Чернигов Хота Станимировича, Гаврилу на Лубянице.

(Новг-21) И прибыли в Смоленск, и не пустил их князь смоленский по наущению Ярослава, и все пути занял.

(Новг-22) Но если бог с нами, кто же против нас? Узнал князь Михаил, что новгородские послы задержаны в Смоленске (он был тогда в Брыну с сыном), и поехал быстро на Торжок, и пришёл на вербницу в Торжок [8 квітня 1229 р.], и были все люди рады.

(Новг-23) **В лето 6737 [1229]**. Пришёл князь Михаил из Чернигова в Новгород после Великого дня, в конце Фоминой недели [Фомина неділя – 22 квітня 1229 р., кінець – ближе до 29 квітня], и рады были новгородцы исполнению своего желания. [Далі – умови його правління і його розпорядження; участь Михайла та Ростислава у виборі нового архієпископа.]

(Новг-24) В тот же год пошёл князь Михаил в Чернигов к братьям, взяв с собой новгородцев Богуслава Гориславича, Сбыслава Якунковича, Домаша Твердиславича, Глеба (сына посадника), Михалка Никифоровича, Михаила Прикупова. А сына своего Ростислава оставил в Новгороде. «А мне, – сказал, – дай бог исправить правду новгородскую, также от вас взять сына своего». [Далі – переговори з Ярославом щодо границь володінь Новгорода.]

(Новг-25) **В лето 6738 [1230]** […] В тот же год князь Михаил сотвори постриг сыну своему Ростиславу в Новгороде у святой Софии, и обрезал волосы архиепископ Спиридон, и посадил его на столе, а сам пошёл в Чернигов […]

(Новг-26) В ту же зиму пошёл княжич Ростислав с посадником Внездом [Водовиком] на Торжок, месяца декабря в 8, в воскресенье [і наступного дня у Новгороді сталась революція…] А Водовик, то зло услышав, побежал к Торжку с братьей, и Борис Тысяцкий и новоторжичи – к Михаилу в Чернигов [… Партія, що перемогла] княжичу Ростиславу показали путь с Торжка к отцу в Чернигов: «Как отец твой обещал было сесть на коня на войну с Воздвижения [14 вересня 1230 р.] и

крест целовал, а вот уже Николин день [6 грудня 1230 р., і тому], с нас крестное целование [знято, відмовляємось від угоди]. А ти иди прочь, а мы себе князя добудем».

(Новг-27) И послали по Ярослава на всей воле новгородской. Ярослав быстро пришёл в Новгород 30 декабря […] и просидев 2 недели, пошёл опять в Переяславль, а 2 своих сыновей посадил в Новгороде, Федора и Александра […]

(Новг-28) **В лето 6739 [1231]** […] В ту же осень ходил Ярослав ратью на Черниговскую волость с новгородцами и со всею волостью своею на Михаила, и сжёг Серенск. И стоял под Мосальском, и повернул назад, истратив много припасов. Тут же под городом застрелили Олдана подвойского, и без мира отступили.

(Новг-29) В тому же году преставился Водовик Внезд, посадник новгородский, в Чернигове.

(Новг-30) **В лето 6740 [1232]**. Пришли из Чернигова Борис Негочевич, Михаил с братом, Петр Водовикович, Глеб (Семёнов брат), Миша с князем Святославом [Мстиславичем смоленським?] и были в Буйце, селе [монастыря] святого Георгия, и оттуда повернул назад князь Святослав в Русь, поняв, что обманули его […]

(Новг-31) **В лето 6743 [1235]** […] Пошёл князь Владимир Рюрикович с киевлянами и Даниил Романович с галичанами на Михаила Всеволодовича Чермного к Чернигову, а Изяслав бежал к половцам. И много воевали около Чернигова и посад сожгли, и много опустошив около Чернигова, пошли назад.

(Новг-32) А Михаил выступил из Чернигова, и устроил засаду (*сотворив прелесть*) на Даниила и много бил галичан и без числа [побив?], Даниил же едва ушёл. А Владимир, придя назад, сел в Киеве.

(Новг-33) И того зла было недостаточно – но пришёл Изяслав с погаными половцами в большой силе, и Михаил с черниговцами под Киев, и взяли Киев. А Владимира и княгиню его схватили половцы и повели в свою землю, и много зла сотворили киевлянам.

(Новг-34) А Михаил сел в Галиче, а Изяслав в Киеве. И опять пустили половцы за выкуп Владимира и жену его […]

Новгородський 1-й літопис молодшого ізводу (Н1ЛМІ), завершений в 1447 р., очікувано повторює виписані вище звістки Н1ЛСІ. Відмінностей дуже небагато: подекуди кращі читання дає Н1ЛСІ, подекуди – Н1ЛМІ. Істотне різночитання тільки одне: в (Новг-30) Н1ЛМІ називає князя Святослава *Трубецьким*. З цього виникла розбіжність у розумінні даного епізоду: дехто вважає сином смоленського князя Мстислава Романовича, а дехто – сином трубчевського князя Всеволода Святославича [*Войтович Л. В.* Князівські династії Східної Європи. – Львів: 2000 р., розділ 3.7 (Ольговичі. Чернігівські і сіверські князі), № 37].

Про першого з кандидатів відомо небагато, а про другого – зовсім нічого (окрім даної згадки в пізньому списку літопису). Вважаю, що ніяких певних звісток про існування цього «трубчевського князя» ми не маємо, і звістку (Новг-30) слід прикладати до Святослава зі смоленського дому.

(Новг-14) Текст зіпсовано. В Н1ЛСІ: «с нашими мужи мужь свои присла, Романа тысячского и Михайлов» (с. 63); в Н1ЛМІ: «с нашими мужи муж свои, Романа тысячский Михайлов» (с. 268), в Новгородському 4-у літописі: «с нашими моужи моужь свои, Роман, тысячкой Михаилов» (ПСРЛ, 1915 г., т. 4, вып. 1, с. 202). Скрізь «мужь свои» – множина, «мужів своїх», а назване тільки одне ім’я, і стосунок Романа до князя Михайла неясний. В Никонівському літописі зроблено «покращення» (Ник-63).

Троїцький літопис (1202 – 1278 рр.)

Троїцький літопис (ТЛ) писався в Москві і був доведений до подій 1408 р. Єдиний пергаментний список (мабуть, оригінал літопису) згорів під час московської пожежі 1812 р., збереглися лише невеликі фрагменти, в основному ті, що були включені в «Историю государства Российского» М. М. Карамзіна. З цих фрагментів М. Д. Приселков зробив спробу реконструювати літопис. Ця реконструкція була надрукована в 1950 р. [*Приселков М. Д.* Троицкая летопись. Реконструкция текста. – М.: 1950 г. – 514 с.].

Дослідженню цього літопису присвячена книга Л. Л. Муравйової [*Муравьёва Л. Л.* Московское летописание 2 пол. 14 – нач. 15 в. – М.: 1991 г.]. Дослідниця виявила в тексті Карамзіна ряд нових фрагментів, котрі можуть походити з ТЛ. На жаль, до нової повної реконструкції ТЛ з їх урахуванням поки що не дійшло.

Я вибираю з реконструкції Приселкова тільки те, що було власне в уцілілих фрагментах.

(Тр-1) **В лето 6710 [1202]** месяца января во 2-й день, на память святого Сильвестра папы римского, взят был Киев Рюриком и Ольговичами, и всей Половецкой землёй […] [= Лавр-8]

(Тр-2) **В лето 6713 [1205]**. Случилось тогда быть [у Владимирі на Клязьмі] смоленскому епископу Игнатию, [и] игумену Михаилу Отрочья монастыря, поскольку пришли было к великому князю Всеволоду молиться о мире от Мстислава Владимировича, который присоединился было к Ольговичам […]

(Тр-3) **В лето 6714 [1206]** […] Король стоит у Владимира [Волинського], и не смели идти к Галичу, и стояли много дней, ни король не приближался к Галичу, ни Ольговичи. Король же, заключив мир с ляхами, пошёл за горы, Ольговичи же пошли назад […] [= Лавр-14]

(Тр-4) Всеволод же Чермный посадил сына своего в Переяславле [Руському]. Ярослав же [Всеволодович] пришёл к отцу своему в Суздаль 22 сентября […] [= Лавр-16]

(Тр-5) Рюрик же сам сел в Киеве, а своего сына Владимира посадил в Переяславле [Руському]. [= Лавр-17]

(Тр-6) **В лето 6716 [1208]** […] Мстислав же Мстиславич затворился в нём [у Торчеську, вони ж] окружили и распустили поганых воевать […] Мстислав же не мог терпеть и целовал крест ко Всеволоду Чермному на всей его воле […] [= Лавр-21]

(Тр-7) В ту же зиму ходили Ольговичи на Киев на Рюрика и, ничего не достигнув, возвратились […] [= Лавр-25]

(Тр-8) **В лето 6736 [1228]** […] В ту же зиму женил великий князь Юрий Всеволодович сыновца своего Василька Константиновича, взял за него Михайловну черниговского князя и венчан был благородный князь Василько со своей княгиней в церкви Благовещения святой богородицы […] [= Лавр-33]

(Тр-9) **В лето 6749 [1241]** […] В тот же год убили татары Мстислава Рыльського […] [= Лавр-44]

(Тр-10) **В лето 6757 [1249]** поехал князь Глеб Василькович в Татары к Сартаку. Сартак же, почтив его, отпустил его в свою отчину […] [= Лавр-49]

(Тр-11) [Князі Борис і Гліб згадані як учасники поховання князя Василя Всеволодовича у Ярославлі. = Лавр-50]

(Тр-12) **В лето 6758 [1250]** поехал князь Борис Василькович к Сартаку […] [= Лавр-51]

(Тр-13) **В лето 6759 [1251]** […] В тот же год поехал Глеб на Белоозеро в свою отчину […] [= Лавр-52]

(Тр-14) **В лето 6764 [1255]** поехали князья на Городец да в Новгород. Князь же Борис поехал в Татары, а Александр послал дары. Борис же князь, быв у Улавчия, дары дал, и приехал в свою отчину с честью […] [= Лавр-56]

(Тр-15) **В лето 6765 [1257]** поехали князья в Татары, Александр, Андрей, Борис; почтив Улавчия, приехали в свою отчину. [= Лавр-57]

(Тр-16) В ту же зиму приехал Глеб Василькович из Кановы земли от царя и женился в Орде […] [= Лавр-58]

(Тр-17) **В лето 6769 [1261]** […] Блаженный же князь Александр, Борис и Глеб волею божьею и поспехом святой богородицы, и благословением митрополита Кирилла и епископа Кирилла возвели архимандрита святого Богоявления Игнатия и был причетником церкви святой богородицы в Ростове […] [= Лавр-63]

(Тр-18) **В лето 6771 [1263]** родился князю Глебу сын и нарекли ему имя в святом крещении Василий […] [= Лавр-65]

(Тр-19) **В лето 6777 [1269]** [Князь Гліб Василькович був присутнім при постриженні і смерті князя Дмитра Святославича.]

(Тр-19а) **В лето 6778 [1270]** [Татари убили князя Романа Олеговича Рязанського, який «венец прият от руки господня со сродником своим князем Михаилом Черниговским».]

(Тр-20) **В лето 6779 [1271]** […] В ту же зиму преставилась благоверная княгиня Василькова декабря в 9-й день, а в лето индикта 14-е, как литургию пели по всему городу. Тут были в монастыре у неё князь Борис с княгиней и детьми, а Глеб был тогда в Татарах, и отдала душу и нетрудно и безмятежно […]

(Тр-21) **В лето 6784 [1276]** […] [Князі Борис та Гліб взяли участь у з’їзді в Костромі з нагоди смерті й похорону великого князя Василя Ярославича.]

(Тр-22) **В лето 6785 [1277]** […] Борис Василькович разболелся в Орде, там и преставился сентября в 16-й день. Князь же Глеб очень плакал по брате своем. Княгиня же Марья, взяв тело князя своего, с сыном Дмитрием повезла на Русь в Ростов […]

(Тр-23) **В лето 6786 [1278]** князь Глеб Василькович Ростовский приехал из татар, быв на войне с сыном своим и с сыновцом своим Константином, привел с собой много пленных, приехал в свой город Ростов в великой чести, в неделю всех святых, июля [описка, нужно: *июня*] в 12-е […]

(Тр-24) В тот же год князь Глеб Василькович женил своего сына Михаила с Федоровной Ростиславича Ярославского […]

(Тр-25) Глеб послал сына своего Михаила в Орду на войну [вместе] со сватом октября в 11.

(Тр-26) В ту же зиму в Филиппово говение преставился [Глеб Василькович], жив от рожденья своего лет 41 […] Преставился месяца декабря в 13.

Легко побачити, що ТЛ у процитованих фрагментах слідує за ЛЛ аж до (Тр-18), до початку великої лакуни в ЛЛ. Можна думати, що наступні виписки про Бориса та Гліба Васильковичів були в ЛЛ.

Рогозький літописець (1203 – 1278 рр.)

Рогозький літописець (РогЛ) [ПСРЛ, 2000 г., т. 15] доведений до подій 1411 р. Єдиний паперовий список датується дуже раннім часом – 1440-и роками. Цей літопис складається з декількох частин, з яких найбільшу джерельну вагу мають записи тверського походження за 2 – 3 чв. 14 ст. Для періода, який нас цікавить, записи РогЛ дають в сильному скороченні уже відомі нам події:

(Рог-1) **В лето 6711 [1203]** месяца января 2 взят был Киев Рюриком Ольговичем [!] и всей силой половецкой […] [= Лавр-8]

(Рог-2) **В лето 6712 [1204]** […] В ту же зиму Ольговичи били литву […] [= Радз-11, ЛПС-12]

Судячи з того, що ця частина літопису закінчується на подіях 6730 (1222) року, в її основі лежав, мабуть, ще один список владимирського літопису початку 13 ст. (як РадзЛ та ЛПС), але продовжений на кілька років далі. Скорочення виконано недбало і некваліфіковано, при цьому Рюрик Ростиславич став Рюриком Ольговичем, а Роман Мстиславич – Романом Глібовичем (6714 р.).

Далі йде коротка хронологія від Адама до битви на Калці та продовження скороченого літопису:

(Рог-3) **В лето 6745 [1237]** […] И взяли татары землю Рязанскую и Суздальскую и у Козельска стояли 7 недель и едва взяли […] [= Іпат-54?]

(Рог-4) **В лето 6747 [1239]** […] В тот же год взяли татары Чернигов […] [= Лавр-43]

(Рог-5) **В лето 6749 [1241]** […] В тот же год убили татары Мстислава Рыльского […] [= Лавр-44]

(Рог-6) **В лето 6752 [1244]** князья Владимир Константинович, Борис Василькович, Василий Всеволодович пошли в Орду к Батыю – [хлопотать] о своей отчине. Батый же, почтив их, отпустил с честью, присудив им каждому свою отчину […] [= Лавр-45]

(Рог-7) **В лето 6754 [1246]** Михаил Черниговский со своим внуком Борисом и с Федором боярином своим пошли к Батыю. Повелел Батый Михаилу и Федору отвергнуть Христа и поклониться идолам, они же не послушали царя и, много пострадав, скончались […] [подібно до Лавр-46 + Іпат-71]

(Рог-8) Убит был от Батыя князя [!] Андрей Мстиславич […]

(Рог-9) **В лето 6763 [1255]** родился Борису сын Константин […] [= Лавр-55]

(Рог-10) **В лето 6767 [1259]** […] В ту же зиму пришли численники из Татар переписывать Новгород Великий, и пошли с ними великий князь Александр, и Андрей, и Борис, и переписали Новгород […] [= Лавр-61]

(Рог-11) **В лето 6786 [1278]** преставился князь Глеб Василькович Ростовский при епископе Игнатии […] [= Тр-26]

У процитованих виписках РогЛ переважно слідує за ЛЛ, сильно її скорочуючи.

(Рог-3) В ЛЛ немає згадки про Козельськ у складі повісті про напад Батия. Але ця повість в різних варіантах є в багатьох літописах, тому не можна категорично твердити, що тут використано саме ІпатЛ.

Симеонівський літопис (1199 – 1278 рр.)

Симеонівський літопис (СимЛ) [ПСРЛ, 2007 г., т. 18] дійшов до нас у єдиному списку 1540-х років. Це – літопис досить складної композиції. В описі подій до 1411 р. він є самостійним, тому цю частину я волію називати Симеонівським 1-м літописом; у викладі подій 1412 – 1493 рр. СимЛ подає текст, дуже близький до Московського зводу 1492 р. (МЗ1492 [ПСРЛ, 1949 г., т. 25]), і є фактично одним з важливих списків останнього (цю частину я волію називати Симеонівським 2-м літописом, Сим2Л).

Текст МЗ1492 використаний також в деяких місцях Сим1Л для заповнення лакун. Це записи за 6743 – 6745, 6747 – 6757, 6869 – 6872, 6909 – 6916 роки [*Лурье Я. С.* Летопись Симеоновская. – Словарь книжников и книжности древней Руси. 2 пол. 14 – 16 вв. – Лг.: Наука, 1989 г., ч. 2, с. 35].

Дослідники відзначали, що Сим1Л досить близький до Троїцького літопису і тому був рясно використаний М. Д. Приселковим для реконструкції ТЛ.

(Сим-1) **В лето 6707 [1199]** […] в тот же год преставился князь Яросл [далі сторінка рукопису обірвана; = Лавр-1].

(Сим-2) **В лето 6708 [1200]** […] В ту же осень преставился князь черниговский Владимир […] [= Лавр-2]

(Сим-3) [1203 – початок статті про напад на Київ обірвано] […] Тогда же схватила Мстислава Владимировича дружина Ростислава Ярославича, и повёл Ростислав [его в] Сновск к себе. [= ЛПС-11]

(Сим-4) В конце того же года, месяца февраля в 16-й день, приходил Роман ко Вручему на Рюрика, отводя его от Ольговичей и от половцев. [Роман запропонував Рюрику – просити Київ у Всеволода; = ЛПС-10]

(Сим-5) **В лето 6711 [1203]**. Прислал Роман мужа своего к великому князю Всеволоду, моля об Ольговичах, дабы их принял в мир и ко кресту водил. Великий же князь Всеволод послал своего мужа Михаила Борисовича, и водил Ольговичей ко кресту. А Ольговичи прислали мужа своего, и водили великого князя Всеволода ко кресту, а Романа в Руси […] [= ЛПС-11]

(Сим-6) В ту же зиму бились Ольговичи с литвою […] [= ЛПС-12]

(Сим-7) **В лето 6712 [1204]** […] В тот же год преставился Олег, князь черниговский, и [с] сыном своим […]

(Сим-8) **В лето 6713 [1205]** […] Случилось тогда быть [у Владимирі на Клязьмі] смоленскому епископу Игнатию, [и] игумену Михаилу Отрочья монастыря, поскольку пришли было к великому князю Всеволоду молиться о мире от Мстислава Владимировича, который присоединился было к Ольговичам […] [= Тр-2]

(Сим-9) В тот же год расстригся князь Рюрик, услышав о смерти Романа, и собрал Ольговичей и половцев и пошёл на Галич, как говорит пророк: «Скоры суть нозе их пролияти кровь без правды» […]

(Сим-10) **В лето 6714 [1206]**. Собрались Ольговичи все в Чернигове на съезд: Всеволод Чермный с своими братьями, и Владимир Игоревич со своими братьями, и Мстислав Романович из Смоленска пришёл к ним со своими сыновцами, и половцы пришли к ним многие, и пошли опять на Галич. [= Лавр-13]

(Сим-11) Когда они пришли к Киеву, оттуда пошёл с ними Рюрик с Ростиславом и Владимиром и со своими сыновцами, и берендеи шли с ними, а оттоле ляхи пошли на Владимир [далі опис війни за Галич і як Володимир Ігорович

опанував Галич. Дізнавшись про це,] все князья повернули назад и пришли в Киев. [= Лавр-14]

(Сим-12) Всеволод Чермный сел в Киеве, надеясь на свою силу, и послал посадников во все города киевские. Рюрик же, видя свою неудачу, отступил в свой Овруч, а сын его Ростислав пошел в Вышгород, а Мстислав Романович сел в Белгороде. [= Лавр-15]

(Сим-13) И потом Всеволод Чермный послал в Переяславль [Руський] к Ярославу Всеволодовичу, говоря ему: «Поезжай из Переяславля к отцу своему в Суздаль, а Галича не ищи под братьею моей». [Ярослав послухався і 22 вересня прибув до батька,] Всеволод же посадил сына своего в Переяславле […] [= Лавр-16]

(Сим-14) В тот же год Рюрик, соединившись со Мстиславом Романовичем и с сыновьями своими и со всеми сыновцами своими, выгнал из Киева Всеволода Чермного, и сына его из Переяславля. [= Лавр-17]

(Сим-15) И сбылась над ним притча евангельская: всякий возносящийся смирится, и всякий смиряющийся вознесется; и паки: какой мерой мерите, возмерится вам. Рюрик же сам сел в Киеве, а сына Владимира посадил в Переяславле. [= Лавр-18]

(Сим-16) В тот год на зиму Всеволод Чермный, собравшись со своими братьями и сыновцами своими и с половцами, пошёл на Киев. Рюрик же не мог стать против и затворился в Киеве. Они же стояли около города 3 недели и возвратились вспять, ничего не достигнув […] [= Лавр-19]

(Сим-17) **В лето 6716 [1208]**. Пошли Ольговичи все опять на Рюрика к Киеву – Всеволод Чермный со своими братьями и со своими сыновцами, и из Турова, и из Пинска Святополчичи. И прийдя к Днепру, перебродились против города Треполя и обступили и была брань крепка зело, потому что затворился в нём сын Ярослава Владимировича. И стояли около него 3 недели, и люди в городе, изнемогши, предались ему. [= Лавр-20]

(Сим-18) Он же [Чермный] умирил их и устремился на Киев, и из Галича пришёл к нему Владимир Игоревич. [Союзники вигнали Рюрика з Києва в Овруч, Мстислава Романовича з Білгорода у Смоленськ і підкорили Мстислава Мстиславича у Торчеську.] Всеволод Чермный, прийдя, сел в Киеве, много зла сотворив Русской земле. [= Лавр-21]

(Сим-19) В тот год великий князь Всеволод Юрьевич, внук Владимира Мономаха, услышав, что Ольговичи с погаными воюют Русскую землю, сжалился о том и сказал: «Разве им одним отчина – Русская земля, а нам – не отчина ли?» И решил: «Как нам с ними бог управит, хочу пойти к Чернигову». [Для цього Всеволод змобілізував коаліцію: Костянтина Всеволодовича з Великого Новгорода, Романа Рязанського, Давида Муромського. Всеволод виступив у похід 19 серпня, у неділю і прийшов у Москву; = Лавр-22]

(Сим-20) И была ему весть, что рязанские князья сговаривались с Ольговичами на него, а идут к нему с лестью. [Всеволод схопив рязанських князів і, не слухаючи клятв, ув'язнив їх у Владимирі (на Клязьмі) і замість Чернігова напав на Рязанське князівство; = Лавр-23]

(Сим-21) Князь Рюрик, услышав, что великий князь Всеволод стоит у Рязани и князей их захватил, – собрался и гнал изъездом к Киеву и выгнал Всеволода Чермного из Киева, а сам сел в нём […] [= Лавр-24]

(Сим-22) В ту же зиму ходили Ольговичи на Киев на Рюрика и, ничего не добившись, возвратились […] [= Лавр-25]

(Сим-23) **В лето 6717 [1209]** […] В ту же зиму Рюрик, Михаил с Изяславом пришли и начали воевать волость великого князя Всеволода близ Москвы. Услышав об этом, великий князь послал своего сына Юрия, и победил их Юрий, а сами князья убежали, а людей – некоторых избили, некоторых связали, и возвратился князь Юрий к отцу своему, славя Бога.

(Сим-24) **В лето 6718 [1210]** […] В тот год Всеволод Чермный и все Ольговичи прислали митрополита Матфея с мольбой к великому князю Всеволоду, прося мира и во всём покоряясь. Великий же князь, видя покорение их к себе, не помянул злобы их, целовал к ним крест, а митрополита, учредив, отпустил с честью. [= Лавр-26]

(Сим-25) В тот же год сел Всеволод снова в Киеве, а Рюрик в Чернигове. [= Лавр-27]

(Сим-26) **В лето 6720 [1212]**. Великий князь Всеволод женил своего сына Георгия со Всеволодовной, дочерью киевского князя, и венчан был в святой Богородице в монастыре епископом Иоанном […] [= Лавр-28]

(Сим-27) **В лето 6723 [1215]**. Преставился Рюрик Ростиславич, князь киевский, княжа в Чернигове. [= Лавр-29]

(Сим-28) В тот же год Владимир, сын Всеволода, женился в Переяславле Русском с Глебовной, [дочерью] черниговского князя […] [= Лавр-30]

(Сим-29) **В лето 6732 [1224]** [Битва на Калці. Оповідання про битву в Сим1Л немає, залишилося тільки останнє речення:] Услышав же о том, что случилось в Руси, Василько [Константинович] возвратился от Чернигова, сохранён богом и силой креста честного […] [= Лавр-31]

(Сим-30) **В лето 6735 [1227]** […] В тот год князь Юрий [Всеволодович] с сыновцами своими с Константиновичами Васильком и Всеволодом ходили на помощь Михаилу Всеволодовичу на Олега Курского и сотворили мир между ними, поскольку по усмотрению божию случилось тут быть митрополиту Кириллу, присланному Владимиром Рюриковичем […] [= Лавр-32]

(Сим-31) **В лето 6736 [1228]** […] В ту же зиму женил великий князь Георгий Всеволодович сыновца своего Василька Константиновича и взял за […] него Михайловну черниговского князя […] [= Лавр-33]

На статті 6738 (1230) року текст Сим1Л, досить близький до ЛЛ, уривається. Наступні роки описані у великому скороченні, за МЗ1492 (ці записи я виділяю піщаним тлом):

(Сим-32) **В лето 6743 [1235]** пришёл Изяслав Мстиславич с половцами, **а Михаил Всеволодович с черниговцами** и взяли Киев. А князя Владимира Рюриковича половцы схватили и повели в свою землю. [= МЗ1492-81; однак в МЗ1492 немає виділеного місця ≈ Новг-33]

(Сим-33) А оттуда, взяв с него выкуп, отпустили в Русь. А Изяслав Мстиславич, внук Романов, сел в Киеве […] [= МЗ1492-82]

Далі повість про нашестя Батия дана докладно, включаючи згадку про Бориса і Гліба Васильковичів (МЗ1492-85). Фрагмент про Козельськ виглядає так:

(Сим-34) **В лето 6745 [1237]** […] [От Новгорода] пошёл Батый назад **в Рязань** и пришёл к городу Козельску. Был в Козельске тогда князь младенец, по имени Василий. Козляне же сотворили совет – не поддаваться Батыю, говоря себе: «Хотя наш князь младенец, но положим головы свои за него и не пощадим живота

своего, здесь славу света сего оставим и там небесные венцы от Христа бога примем». [= Соф-24, скорочено, трохи перефразовано і з помилковим додатком Рязані.]

(Сим-35) Татары же бились возле города и взять его хотели, и разбили стены городские и взошли на вал. Козляне же тут ножами резались с ними и, сотворив совет, вышли из города против них, и напали на их полки, иссекли их пращи, и убили из татар 4000, а сами были избиты. [= Соф-25]

(Сим-36) Батый же, взяв город Козельск, избил всех и не пощадил, и до отрочат, сосущих молоко, а о князе Василие неведомо, иные говорили, что в крови утонул, поскольку был мал. [= Соф-26]

(Сим-37) С того времени в Татарах не смели называть его – город Козельск, но звали его Злой город, поскольку бились семь недель у города того. И убили из татар трех сыновей темников (**великих князей**), и искали их татары и не нашли во множестве трупов. Батый же, взяв Козельск, пошёл в землю Половецкую […] [= Соф-27, з поясненням, хто такі темники]

(Сим-38) **В лето 6747 [1239]** [В числі князів, які врятувались від татар, названі Борис та Гліб Васильковичі = Лавр-42 = Соф-23 = МЗ1492-85.]

(Сим-39) **В лето 6747 [1239]** [Ще одна стаття 6747 р.] […] А иную рать послал [Батый] на Чернигов. Посланные пришли и обступили Чернигов в силе тяжкой. Услышал же Мстислав Глебович, **внук Святослава Ольговича**, о нападении иноплеменников на город, и пришёл с силой своей к Чернигову, и сошлись полки у Чернигова, и была злая сеча, и побеждён был Мстислав, и множество его воинов было избито, и город взяли и зажгли огнём, а епископа оставили в живых и вели его в Глухов, и оттуда отпустили его […] [= Соф-28 = МЗ1492-87 (з останнього узята помилкова довідка про рід Мстислава); але в СимЛ викреслено паралельний фрагмент з Іпат-45, наявний в обох попередніх літописах.]

(Сим-40) **В лето 6748 [1240]** послал Батый Менгу-кака [!] разведывать город Киев. Он пришёл, и стал на той [левой] стороне Днепра у городка Песочного, и видев город, удивился его красоте и его величеству, и прислал своих послов ко князю Михаилу Всеволодовичу и к гражданам, желая их обмануть, и не послушали его, а посланных к ним перебили. [= МЗ1492-88]

(Сим-41) И бежал князь Михаил вслед за сыном своим в Угры, а Ростислав Мстиславич, внук Романа Смоленского, сел в Киеве. [= МЗ1492-89 + 90]

(Сим-42) **В лето 6752 [1244]**. Князья Владимир Константинович, Борис Василькович, Василий Всеволодович поехали к Батыю про свою отчину. Он же, рассудив их каждого в свою отчину, и отпустил восвояси […] [= МЗ1492-92]

(Сим-43) **В лето 6754 [1246]** […] [Розлога повість про убивство князя Михайла і боярина Федора: С1ЛСІ, стб. 318 – 325 = МЗ1492, с. 136 – 139 = СимЛ, с. 66 – 69.]

(Сим-44) **В лето 6756 [1248]**. Женился князь Борис Василькович у муромского князя Ярослава […] [= МЗ1492-95]

(Сим-45) **В лето 6757 [1249]**. Поехал князь Глеб Василькович к Сартаку, сыну Батыеву. Сартак же почтил и отпустил его в свою отчину […] [= МЗ1492-96]

(Сим-46) **В лето 6758 [1250]**. Поехал князь Борис к Сартаку. Сартак же, почтив, отпустил его в свою отчину […] [= Лавр-51]

(Сим-47) **В лето 6759 [1251]** […] Поехал Глеб на Белоозеро в свою отчину […] [= Лавр-52]

(Сим-48) **В лето 6761 [1253]**. Месяца мая во 2-й день на память святого отца Афанасия в городе Ростове была освящена церковь святых мучеников Бориса и Глеба священным епископом Кирилом при благоверном князе Борисе и Глебе [= Лавр-53; мабуть, ім'я Гліба приписали пізніше, тому неузгодженість у числі].

(Сим-49) В тот же год родился сын у князя Бориса Васильковича 11 сентября и нарекли ему имя в святом крещении Дмитрий. [= Лавр-54]

(Сим-50) **В лето 6762 [1254]** […] В тот же год родился сын у князя Бориса 30 июля и нарекли ему имя Константин […] [= Лавр-55]

(Сим-51) **В лето 6764 [1256]**. Поехали князья на Городец да в [Нижний] Новгород [збираючись до татар?]. Князь же Борис поехал в Татары, а Александр послал дары. Борис же был у Улавчия, дал дары и приехал в отчину свою с честью […] [= Лавр-56]

(Сим-52) **В лето 6765 [1257]**. Поехали князья в Татары, Александр, Андрей, Борис; почтив Улавчия, приехали в свою отчину. [= Лавр-57]

(Сим-53) В ту же зиму приехал Глеб Василькович из Кану земли от царя [тобто з Монголії від великого хана] и женился в Орде […] [= Лавр-58]

(Сим-54) **В лето 6766 [1258]** […] В тот год пошли князья в Татары: Александр, Андрей, Борис, Ярослав Тверской; почтив Улавчия и всех воевод, были отпущены в свою отчину. [= Лавр-59]

(Сим-55) В ту же зиму приехали численники во Владимир, и пошли численники и князья к Великому Новгороду – Александр, Андрей, Борис, пересчитали и поехали опять во Владимир […] [= Лавр-60]

(Сим-56) **В лето 6767 [1259]**. Приехал из [Великого] Новгорода Александр ко святой богородице в Ростов […] Блаженный же епископ Кирилл, и великая княгиня, и Борис и Глеб почтили Александра с великой любовью, и [он] поехал во Владимир […] [= Лавр-62, трохи перефразовано]

(Сим-57) **В лето 6769 [1261]** […] Благоверный же князь Александр Ярославич, Борис и Глеб Васильковичи волею божьею и поспешением святой богородицы и благословением митрополита Кирилла и епископа Кирилла возвели архимандрита святого Богоявления Игнатия и был причетным церкви святой богородицы в Ростове […] [= Лавр-63]

(Сим-58) **В лето 6770 [1262]**. [На місце померлого єпископа Кирила] поставлен был епископом Игнатий – **митрополитом Кириллом при благоверном князе Борисе и Глебе** месяца сентября в 19 […] [= Лавр-64, але виділеного місця там нема – це довідка пізнішого редактора.]

(Сим-59) **В лето 6771 [1263]**. Родился у [князя] Глеба сын Демьян […] [= Лавр-65]

(Сим-60) **В лето 6776 [1268]** родился у князя Бориса Васильковича сын, и нарекли имя ему в святом крещении Василий.

(Сим-61) В тот же год приехал князь Глеб из Татар очень больным, но бог, своим милосердием казнив его отца, ради молитвы святой богородицы, и деда его Константина, и отца его Василька, помилован был от болезни.

(Сим-62) **В лето 6777 [1269]** [Князь Гліб Василькович був присутнім при постриженні і смерті князя Дмитра *Святославича* (в СимЛ помилково – *Ярославича*) = Тр-19.]

(Сим-62а) **В лето 6778 [1270]** [Татари убили князя Романа Олеговича Рязанського, який «венец прият от руки господня со сродником своим Михаилом. Убьен же бысть месяца иуля в 12» = Тр-19а.]

(Сим-63) **В лето 6779 [1271]** […] В ту же зиму преставилась благоверная княгиня Василькова декабря в 9-й день, а в лето индикта 14-е, как литургию пели по всему городу. Тут были в монастыре у неё князь Борис с княгиней и детьми, а Глеб был тогда в Татарах, и отдала душу и нетрудно и безмятежно […] [= Тр-20]

(Сим-64) **В лето 6781 [1273]** преставилась благоверная княгиня Глебова, нареченная во святом крещении Феодора, месяца декабря в 20 […]

(Сим-65) **В лето 6784 [1276]** […] [Князі Борис та Гліб взяли участь у з'їзді в Костромі з нагоди смерті й похорону великого князя Василя Ярославича = Тр-21.]

(Сим-66) **В лето 6785 [1277]** пошли князья в Татары, князь Борис с княгиней и с детьми, князь Глеб Ростовский с сыном Михаилом, князь Федор, князь Андрей и многие другие князья.

(Сим-67) Борис Василькович разболелся в Орде, там и преставился сентября в 16-й день, **на память святой мученицы Евфимии**. Князь же Глеб очень плакал по брате своем. Княгиня же Марья, взяв тело князя своего, с сыном Дмитрием повезла на Русь, и привезла в Ростов, и епископ Игнатий с игуменами и попами, пев над ним, положили его в соборной церкви святой Богородицы на левой стороне, месяца ноября в 13 […] [= Тр-22, з виділеним доповненням.]

(Сим-68) [Участь кн. Гліба Васильковича у поході хана Менгу-Тимура на Дедяків. Цієї звістки немає в інших літописах, в МЗ1492 (с. 152) вона дана скорочено, без згадки Гліба.]

(Сим-69) **В лето 6786 [1278]** князь Глеб Василькович Ростовский приехал из татар, быв на войне с сыном своим и с сыновцом своим Константином, привел с собой много пленных, приехал в свой город Ростов в великой чести, в неделю всех святых, июля в 12-е […] [= Тр-23]

(Сим-70) В тот же год князь Глеб Василькович, **внук Константинов,** женил своего сына Михаила с Федоровной Ростиславича Ярославского […] [= Тр-24, з виділеним доповненням]

(Сим-71) Глеб послал сына своего Михаила в Орду на войну [вместе] со сватом своим Федором Ростиславичем месяца октября в 11. [= Тр-25]

(Сим-72) В ту же зиму в Филиппово говение преставился [Глеб Василькович], жив от рожденья своего лет 41 […] Преставился месяца декабря в 13, на память святого мученика Евстратия и дружины его. [= Тр-26]

Як бачимо, цей літопис для 13 ст. переважно подає те, що запозичено з давніших літописів, за винятком кількох звісток, котрі доповнюють загальну картину.

(Сим-23) В ЛПС написано: «Поиде Изяслав Володимиричь и кюрь Михаил Всеволодович с половци…» [6718 рік]. В ЛЛ написано: «Тое ж зимы Кюр Михаил со Изяславом пришедша…» [6716 рік], тобто скорочення ЛПС. Писар СимЛ не зрозумів виразу ЛЛ і поділив Кир-Михайла на двох князів – Рюрика та Михайла (Ульянов-Ленін – це один чоловік, а не два, як каже відомий анекдот). Записую це непорозуміння задля того, щоб не було ілюзії, буцімто тут згадано Михайла Всеволодовича Чернігівського.

Софійський 1-й літопис старшого ізводу (1203 – 1278 рр.)

Софійський 1-й літопис старшого ізводу (С1ЛСІ) дійшов до нас у двох списках 1480-х років [ПСРЛ, 2000 г., т. 6, вып. 1]. Цей важливий літопис був основою майже всього наступного літописання північно-східної Русі 15 – 16 ст.

(Соф-1) **В лето 6711 [1203]**. Пошли князья Ольговичи на литву и перебили их 1700. [= Новг-2]

(Соф-2) **В лето 6717 [1209]**. Пошел князь Константин Всеволодович с новгородцами на Чернигов, позван великим князем Всеволодом, и пришел на реку Оку. И тут собрались все воины в помощь Всеволоду, а князья рязанские стали на другой стороне Оки. И позвал их Всеволод на обед, и сели 6 князей в шатре, а Глеб и Олег у Всеволода в шатре, и новгородцы. [= Новг-3]

(Соф-3) И тут оболгали Владимировичи братьев своих: «Не доверяй, княже, братьям нашим, они на тебя совещались с черниговским князем», и так они обличили рязанских князей. [= Новг-4]

(Соф-4) И Всеволод схватил их мужей, велел сковать и послал их во Владимир, а сам пошёл с новгородцами и с клеветниками на Рязанскую волость. И пришел к Пронску и сказал: «Передайтесь мне». Они же стали [защищаться] с князем Изяславом (третьим Владимировичем); Кир-Михаил убежал перед этим из Пронска. И отняли у них воду, и они передались. И схватили княгиню Кир-Михайлову, товаров захватили без числа, а с Изяславом заключили мир, и ушли здоровы […] [= Новг-5; при скороченні випала згадка, що схопили і князів – залишились тільки мужі.]

(Соф-5) **В лето 6722 [1214]**. В тот же год изгнал князь Всеволод Чермный, сын Святослава, а внук Олега [!], внуков Ростислава из Руси, так сказавши: «Братьев моих – двух князей – повесили вы в Галиче, как злодеев, и положили позор на всех. И нет вам части в Русской земле». [= Новг-6]

(Соф-6) **В лето 6724 [1216]** [Обширна повість про Липицьку битву загалом слідує повісті з Н1ЛСІ, але подає й багато нових подробиць, зокрема:]

(Соф-7) Некто из бояр князя Юрия [сказал]: «Князья Юрий и Ярослав! Не было того ни при прадедах, ни при дедах, ни при отце вашем, чтобы кто-нибудь вошёл ратью в сильную Суздальскую землю и вышел бы цел. Хотя бы и вся Русская земля, и Галичская, и Киевская, и Смоленская, и Черниговская, и Новгородская, и Рязанская, – никак против этой силы не устоят» […]

(Соф-8) И сказал князь Юрий: «Мне, брат князь Ярослав, Владимирская земля и Ростовская, а тебе Новгород, а Смоленск нашему брату Святославу, а Киев дам черниговским князьям, а Галич – тоже нам» […]

(Соф-9) **В лето 6732 [1224]** [Повість про битву на Калці в С1ЛСІ також значно обширніша за всі попередні літописи, і теж подає додаткові подробиці:]

(Соф-10) Тогда был Мстислав в Киеве, а Мстислав Козельский в Чернигове, а Мстислав в Галиче – те были старейшины в Русской земле. Князя же великого Юрия Суздальского не было в том совете. А это младшие князья: князь Даниил Романович, князь Михаил Всеволодович, князь Всеволод Мстиславич Киевский и иные многие князья […] [≈ Іпат-27]

(Соф-11) И пришли сюда [на Дніпро біля Олешшя] вся земля Половецкая и все их князья, а из Галича князь Мстислав со всей силой, Владимир Рюрикович [тут

мабуть якийсь пропуск!] с черниговцами, и все князья русские, и все князья черниговские […]

(Соф-12) Русские князья, услышав это [перемогу над загоном Гемябека], пошли все за Днепр на множестве лодей [в списку М. Оболенського – **людей**, здається, помилково; в списку М. Карамзіна краще – **лодей**], а галичане и волынцы – со своими князьями, а куряне и трубчане и путивльцы – каждые со своими князьями […] [= Іпат-28]

(Соф-13) Перешли все люди, все князья и Мстислав Черниговский, реку Днепр [ще раз!], и пошли на конях в поле половецкое […]

(Соф-13а) И Олег Курский крепко бился […] [= Іпат-30]

(Соф-14) А иных князей, преследуя до Днепра, 6 убили: князя Мстислава Яневского, Изяслава Инговорского, Святослава Шумского, Мстислава Черниговского с сыном, Юрия Несвижского [= Новг-13, з помилками в іменах.]

(Соф-14а) **В лето 6733 [1225]** Пришел князь Михаил в Новгород, сын Всеволода, внук Олега. [= Новг-15, скорочено.]

(Соф-15) В тот же год ходил князь Михаил [ко] князю Юрию и взял товары новгородцев, что захватил князь Юрий в Торжке. [= Новг-16, скорочено.]

(Соф-15а) И пришел в Новгород и сказал новгородцам: «Не хочу у вас княжить, иду к Чернигову, а гостей ко мне пускайте. Как земля ваша, так и земля моя». Новгородцы же уговаривали [его], умоляли, и не умолили, и так проводили с честью […] [= Новг-17]

(Соф-16) **В лето 6737 [1229]** пришёл князь Михаил из Чернигова в Новгород, и рады были новгородцы […] [далі про участь Михайла і Ростислава у виборі архієпископа; = Новг-22, скорочено.]

(Соф-17) В тот же год пошёл князь Михаил в Чернигов к братьям, а сына своего князя Ростислава оставил в Новгороде, сказав: «Дай бог и правду новгородскую исправить, и сына моего от вас взять» […] [Далі – переговори Михайла з Ярославом щодо границь володінь Новгорода; = Новг-23]

(Соф-18) **В лето 6738 [1230]** […] В ту зиму пошёл княжич Ростислав на Торжок […] [= Новг-26, скорочено]

(Соф-19) **В лето 6739 [1231]** […] В тот же год князь Ярослав ходил ратью к Чернигову на великого князя Михаила и сжёг Шернеск [Серенск], и, постояв под **Можайском**, возвратился восвояси без мира, а города не взял […] [= Новг-28, з помилковою заміною *Мосальська* на *Можайськ*]

(Соф-20) **В лето 6743 [1235]** пришёл князь Изяслав Мстиславич с половцами, а Михаил князь (сын Всеволода) с черниговцами, и взяли Киев. Князь Владимир Рюрикович княжил в Киеве 10 лет – и схватили его половцы, отвели в свою землю, и там взяли с него выкуп и отпустили его в Русь. [= Новг-33]

(Соф-21) И великий князь Изяслав Мстиславич сел на столе в Киеве. [= Новг-34]

(Соф-22) **В лето 6746 [1238]** [Продовження розповіді про похід Батия. Кн. Василько у передсмертній молитві згадав своїх синів Бориса і Гліба і дружину Марію = Лавр-41].

(Соф-23) [В числі князів, які врятувались від татар, названі **два Васильковичі** = Лавр-42].

(Соф-24) А Батый отселе [від Новгорода] воротился и пришёл к городу Козельску, а в нём был князь младенец, по имени Василий. Увидели же окаянные, что люди в городе имеют ум крепкодушный, обманными словами невозможно захватить город. Козляне же собрали совет – не поддаваться Батыю, сказав себе: «Хотя князь наш – младенец, но отдадим жизни свои за него. И здесь славу этого света примем, и там небесные венцы от Христа бога примем». [= Іпат-51]

(Соф-25) Татары же бились под городом, желая его взять, разбили стены города и взошли на вал. Козляне же на ножах резались с ними. И сотворили совет – выйти против них на татарские полки. Выйдя из города, иссекли их пращи, и напали на их полки, и убили 4000 татар, и сами были побиты. [= Іпат-52]

(Соф-26) Батый же взял город Козельск и избил всех, не пощадил даже отрочат, сосущих молоко, а о князе Василии неизвестно – иные говорят, что в крови утонул, так как был младенец. [= Іпат-53]

(Соф-27) С того времени татары не смели называть его – город Козельск, но звали его Злой город, поскольку бились у того города семь недель. И убили из татар три сына темников, татары же искали их и не нашли их среди множества трупов. Батый же, взяв Козельск, пошёл в землю половецкую […] [= Іпат-54]

(Соф-28) **В лето 6747 [1239]** […] Иную же рать послал [Батый] на Чернигов. Посланные пришли и обступили город Чернигов в большой силе. Мстислав Глебович, услышав о нападении иноплеменных на город, пришёл на них со своими воинами. Бились они крепко, был лютый бой у Чернигова, *так что и тараны на него [тобто город] поставили, и метали на него камни на полтора перестрела, а камень был такой, что 4 сильных мужа могли поднять*. И побеждён был Мстислав, множество его воинов было убито. И взяли город, и зажгли огнём, а епископа оставили в живых и повели в Глухов. А оттоле пришли к Киеву с миром, и помирились со Мстиславом, и Владимиром, и с Данилом […] [= Іпат-55; місце, виділене курсивом, має паралель в Іпат-37; докладніший коментар в екскурсі «Лютий бій за Чернігів».]

(Соф-29) **В лето 6748 [1240]**. Менгу-кан же пришёл и разведывал Киев, и стал он на той стороне реки Днепра у городка Песочного, и увидел город, и удивился красоте и величеству его, и прислал своих послов к Михаилу и к горожанам, желая их обмануть, и не послушали его. [= Іпат-56]

(Соф-30) После Михаил бежал вслед за сыном своим от татар в Угры, а Ростислав Мстиславич [в пізніших списках тут вставлено: *внук Романов* – МЗ1492-90; *внук Давыда* – ЄЛ-56; здається, пропуск в С1ЛСІ] смоленского сел в Киеве. [= Іпат-57]

(Соф-31) Даниил же поехал на него и схватил его [Ростислава]. Он [Данило] передал Киев в руки Дмитрия – удерживать его против против иноплеменных народов, безбожных татар […] [= Іпат-58]

(Соф-32) **В лето 6753 [1245]** […] [Повість про вбивство князя Михайла і боярина Федора]

(Соф-33) **В лето 6777 [1269]** […] [Князь Гліб Василькович був присутнім при постриженні і смерті князя Дмитра Святославича = Тр-19.]

(Соф-33а) **В лето 6778 [1270]** [Татари убили князя Романа Олеговича Рязанського, який «венец прият от руки господня со сродником своим **князем** Михаилом **Черниговским**. Убьен же бысть месяца иуля в **19**» = Тр-19а = Сим-62а, з виділеними доповненнями.]

(Соф-34) **В лето 6785 [1277]** […] В тот же год преставился князь Борис Василькович в Орде, князь же Дмитрий с матерью привезли тело отца своего в Ростов […] [= Тр-22, скорочено].

(Соф-35) **В лето 6786 [1278]** […] В тот же год преставился князь Глеб Василькович [= Тр-26, скорочено].

Навіть короткий огляд виписок показує, що для складання С1ЛСІ використано ряд відомих нам давніших літописів. Також цей літопис подає багато нових подробиць до відомих подій – але не тих, що нас цікавлять.

(Соф-21) Тут Ізяслав названий *великим князем*, чого нема у Н1ЛСІ. Я уже відзначав, що надання заднім числом князям титулу *великий князь* – риса пізніх літописів [*Жарких М. І.* Титул «великий князь» в літературі. – К.: 2017 р.].

Пізній список Царського С1ЛСІ (який я волію називати Софійським 3-м літописом [ПСРЛ, 1994 г., т. 39]), як і треба було сподіватись, слідує за С1ЛСІ, з деякими помилками. Так, в (Соф-12) замість *трубчан* (з Трубчевська) ми читаємо *торопчан* (з Торопця) [с. 74]. Але ніяких доповнень до тексту наших епізодів тут, здається, немає.

Московський Академічний літопис (1239 – 1278 рр.)

Московський Академічний літопис (МАЛ) зберігся в єдиному списку кінця 15 ст. Встановлено, що в частині до 1206 року він містить точний список Радзивилівського літопису (включаючи індивідуальні читання). В частині 1205 – 1238 рр. містить текст Софійського 1-го літопису старшого ізводу (також включаючи індивідуальні читання). В останній частині (1239 – 1418 рр.) міститься оригінальний літопис, здогадно, ростовського походження [*Лурье Я. С.* Летопись Московско-Академическая. – Словарь книжников и книжности Древней Руси, Ленинград, 1989 г., т. 2, ч. 2].

Цей літопис не має окремого видання. Остання частина, котра нас цікавить, була надрукована як додаток до Лаврентіївського літопису [ПСРЛ, 1928 г., т. 1, ч. 3, стб. 524 – 540]. Записи в ній дуже короткі.

(МАЛ-1) **В лето 6747 [1239]** […] Того же лета взяли татары Чернигов. [= Лавр-43]

(МАЛ-2) **В лето 6749 [1241]** […] Того же лета убили татары Мстислава Рыльського. [= Лавр-44]

(МАЛ-3) **В лето 6752 [1244]** Пошли в Орду Владимир Константинович Василькович Борис **да Глеб** Василий Всеволодович про свою отчину, и пожаловал их Батый. [= Лавр-45, з додатком Гліба, здається, чисто механічним.]

(МАЛ-4) **В лето 6754 [1246]** […] Того же лета убьен бысть Михалко Черниговский се[нтября?] К [20]. [= Лавр-46]

(МАЛ-5) **В лето 6759 [1251]** Поехал Глеб на Белоозеро в свою отчину. [= Лавр-52]

(МАЛ-6) **В лето 6761 [1253]** Родился Борису Васильковичу сын Дмитрий. [= Лавр-54]

(МАЛ-7) **В лето 6763 [1255]** […] Того же лета родился Борису сын Константин. [= Лавр-55, з датою на рік пізніше]

(МАЛ-8) **В лето 6765 [1257]** Пошли все князья в Орду и чтив Улавчия и всех воевод его, возвратились восвояси. [= Лавр-57]

(МАЛ-9) Того же лета Глеб пришел от Канович, женившись в Орде. [= Лавр-58]

(МАЛ-10) **В лето 6767 [1259]** Князь Александр **бежал** из Новгорода и приехал в Ростов на средокрестье, крест честный целовал в святой Богородице и гробу Леонтия челом ударил. Блаженный же Кирилл епископ и княгиня Василькова Мария с сыновьями своими Борисом и Глебом почтили его. **Он же с великой любовью принял, воздал им честь и дары многие,** и поехал во Владимир. [= Лавр-62, із переміною *приїхав* на *утік* та додатком, який я виділив півжирним]

(МАЛ-11) **В лето 6771 [1263]** […] Того же лета родился Глебу сын **Михаил**. [= Лавр-65, з переміною *Дем'яна* на *Михайла*]

(МАЛ-12) **В лето 6779 [1271]** Преставилась княгиня Мария Василькова декабря 9 в Зачатье в день [когда] обедню поют. Тут был сын её Борис с княгиней и с детьми и **положили её у святого Спаса в своём монастыре**. [= Тр-20, скорочено, але з виділеним мною додатком]

(МАЛ-13) **В лето 6781 [1273]** Преставилась княгиня Глебова Феодора. [= Сим-64]

(МАЛ-14) **В лето 6785 [1277]** Преставился Борис Василькович в татарах. Дмитрий же с матерью перенёс тело отца своего в Ростов, а все князья пошли на ясов. [= Тр-22]

(МАЛ-15) **В лето 6786 [1278]** […] Того же лета преставился князь Глеб Василькович **и сели в Ростове Борисовичи Дмитрий и Константин**. [= Тр-26 = Сим-72, з виділеним мною доповненням]

Таким чином, МАЛ не дає нашої теми нічого нового у порівняні з попередніми літописами. Хоч якими короткими є записи ЛЛ, в цьому літописі вони скорочені ще більше. Додаткові відомості МАЛ дуже незначні. Ростовський літопис 13 ст. повернувся до Ростова через Москву (через ЛЛ та ТЛ), а в самому Ростові цього давнього тексту на початку 15 ст. не було.

Новгородський Карамзінський літопис (1204 – 1278 рр.)

Новгородський Карамзінський літопис (НКЛ) дійшов до нас у єдиному списку кінця 15 – початку 16 ст. [ПСРЛ, 2002 г., т. 42] Він складається з двох серій виписок, котрі, мабуть слід вважати підготовчими матеріалами для наступної літописної роботи. Згідно міркувань О. Боброва, перша серія виписок, доведена до 1411 р. (НКЛ1), є первинною щодо С1ЛСІ, тоді як друга серія (НКЛ2) вторинна по відношенню до С1ЛСІ [*Бобров А. Г.* Новгородские летописи 15 века. – Спб.: Д. Буланин, 2001 г.]. Нас цікавить власне НКЛ1:

(Кар-1) **В лето 6712 [1204]**. Победили Ольговичи литву и перебили их 1700. [= Новг-2]

(Кар-2) **В лето 6717 [1209]**. Пошли новгородцы на Чернигов с князем Константином, позваны Всеволодом, и пришли на реку Оку. И тут собрались все воины, а князья рязанские стали на другой стороне Оки в помощь Всеволоду. И позвал их Всеволод на обед, и сели 6 князей в шатре, а Глеб и Олег у Всеволода в шатре, и новгородцы. [= Новг-3]

(Кар-3) И тут оболгали Владимировичи братьев своих: «Не доверяй, княже, братьям нашим, они на тебя совещались с черниговским князем», и так они обличили рязанских князей. [= Новг-4]

(Кар-4) И Всеволод схватил их мужей, сковал и послал их во Владимир, а сам пошёл с новгородцами и с клеветниками на Рязанскую волость. И пришел к Пронску и сказал: «Передайтесь мне». Они же стали [защищаться] с князем Изяславом (третьим Владимировичем); Кир-Михаил убежал перед этим из Пронска. И отняли у них воду, и они передались. И схватили княгиню Кир-Михайлову, товаров захватили без числа, а с Изяславом заключили мир, и ушли здоровы […] [= Новг-5]

(Кар-5) **В лето 6722 [1214]**. В тот же год изгнал князь Всеволод Чермный, сын Святослава, а внук Олега [!], внуков Ростислава из Руси, так сказавши: «Братьев моих – двух князей – повесили вы в Галиче, как злодеев, и положили позор на всех. И нет вам части в Русской земле». [= Новг-6]

(Кар-6) **В лето 6733 [1225]** Пришёл князь Михаил в Новгород, сын Всеволож, внук Ольгов, и было легко по волости Новгороду. [= Новг-15]

(Кар-7) И в тот же год пошёл князь Михаил к Юрию, взяв с собой мужей новгородских – добиваться возвращения товаров, что захватил в Торжке и по своей волости. [= Новг-16]

(Кар-8) В тот же год пришёл князь Михаил, получив товары у Юрия, и стал на Ярославовом дворе, и сказал новгородцам: «Не хочу у вас княжить, иду в Чернигов; гостей [купцов] ко мне пускайте, а как земля ваша, так земля моя». Новгородцы много его уговаривали, и умоляли, и не могли его умолить, и так проводили его с честью. [= Новг-17]

(Кар-9) **В лето 6737 [1229]** пришёл князь Михаил из Чернигова в Новгород, и рады были новгородцы […] [далі про участь Михайла і Ростислава у виборі архієпископа; = Новг-23.]

(Кар-10) В тот же год пошёл князь Михаил в Чернигов к братьям, а сына своего князя Ростислава оставил в Новгороде, сказав: «Дай бог и правду новгородскую исправить, и сына моего от вас взять» […] [Далі – переговори Михайла з Ярославом щодо границь володінь Новгорода; = Новг-24]

(Кар-11) **В лето 6739 [1231]** […] В тот же год князь Ярослав ходил ратью к Чернигову на великого князя Михаила и сжёг Шернеск [Серенск], и, постояв под *Можайском*, возвратился восвояси без мира, а города не взял […] [= Новг-28]

Тут помилково названий *Можайськ* (як у Соф-19), в Новг-28 – *Мосальськ*.

А що дає нам **друга вибірка** (НКЛ2)?

(Кар-12) **В лето 6711** [1203]. Рюрик Ростиславич с Ольговичами и с половцами взял город Киев января 2, и попленили весь.

(Кар-13) И после взятия сел на княжении в Киеве Всеволод Святославич Чермный […]

(Кар-14) В том же году убили Романа в Польше, а Рюрик расстригся и пошел на Галич.

Звістки (Кар-13) ми не маємо в раніших літописах, і треба думати, що це – власний здогад автора НКЛ2. (Кар-14) – скорочення давніших літописів (див. Т-17 – Т-22).

Оповідання про похід на Київ 1212 р. (Новг-8 – 11) тут сильно скорочено, маємо також доповнення:

(Кар-15) **В лето 6722** [1214] […] А Всеволод *Святославич* выбежал из Киева за Днепр [= Новг-9], *княжив лет 10*.

Якщо *Святославича* писар додав слушно, то 10 літ княжіння – це його власний здогад, оснований на (Кар-13). Літописець реконструював події, користуючись тими даними, які йому були доступні. А ніякої детальної картини київських подій початку 13 ст. він не мав.

Наступна згадка про Чернігів в НКЛ2 стосується опису Липицької битви 1216 р. Вона, як уся повість, запозичена з С1ЛСІ (епізоди Соф-7, Соф-8).

Оповідання НКЛ2 про битву на Калці є сильним скороченням повісті С1ЛСІ, з її численними характерними деталями. Але маємо тут і самодіяльність:

(Кар-16) **В лето 6732** [1224] […] А Котян, князь половецкий, был тестем Мстиславу, князю *Черниговскому*.

Заплутавшись серед трьох Мстиславів, писар зробив тестем Котяна Мстислава Чернігівського замість Галицького.

(Кар-17) **В лето 6739** [1231]. Родился Васильку сын Борис [= Лавр-39].

Наступна звістка текстуально дуже близька до С1ЛСІ:

(Кар-18) **В лето 6743** [1235]. Пришёл Изяслав Мстиславич с половцами, а Михаил Всеволодович с черниговцами, и взяли Киев. Владимира *Юрьевича*, который княжил тут 10 лет, схватили половцы и отвели в свою землю, а оттуда, взявши за него выкуп, отпустили его в Русь. А Изяслав сел на столе в Киеве [= Соф-20, 21].

Єдина «новина» – князь Володимир із *Рюриковича* став *Юрійовичем* (описка в НКЛ2).

В повісті про похід Батия (стаття 6746 р.) бачимо передсмертну молитву Василька Костянтиновича зі згадкою його синів Бориса і Гліба (Лавр-41) і далі, в переліку врятованих князів – згадку про двох Васильковичів (Лавр-42). Тут же бачимо звістку про розподіл столів після Батиєвої руїни, – в Ростові почали княжити Борис та Гліб Васильковичі. Дослівно такого повідомлення в попередніх літописах немає, але до такого умовиводу дійти було не складно.

Оповідання про облогу Козельська майже не відрізняється від відомих варіантів (Іпат-51 – 54; Соф-24 – 27):

(Кар-19) **В лето 6746** [1238] […] Батый же пришел к Козельську, а в нём был князь молодой Василий. Нечестивые узнали, что люди в городе имеют ум крепкодушный, и льстивыми словами невозможно захватить город. Козляне же сотворили совет – не поддаться Батыю, говоря: «Хотя князь наш молод, но отдадим жизнь свою за него и здесь славу света сего восприемем, а там небесные венцы от Христа примем». [= Іпат-51 = Соф-24]

(Кар-20) Татары бились за город, желая его захватить, и, разбив стены города, взошли на вал. Козляне резались с ними на ножах и, выйдя из города, посекли их пращи, напали на татарские полки и убили 4000 из татар, а сами были перебиты. [= Іпат-52 = Соф-25]

(Кар-21) Батый же взял город и перебил всех, не пощадив от отрочат до сосущих молоко. А о князе Василии неизвестно; иные говорят, якобы в крови утонул, поскольку был молод, **только 12 лет**. [= Іпат-53 = Соф-26]

(Кар-22) От того в Татарах не смеют его называть город Козельск, но звали его Злой город, поскольку бились 7 недель, убиты были из татар три сына темников, татары же их искали, но не могли найти их во множестве трупов мертвых. Батый же, взяв Козельск, пошел в Половецкую землю. [= Іпат-54 = Соф-27]

Згадки про 12-річний вік Василя немає, здається, більш ніде.

Оповідання про облогу Чернігова запозичене із С1ЛСІ (Соф-28). Звідти ж узято й оповідання про прихід Менгу до Києва (Соф-29 – 32). Самодіяльність писаря НКЛ2 проявилась тільки в тому, що Данило Романович Галицький помилково названий *братом* Михайла Всеволодовича, чого не було в (Соф-32).

Про загибель Михайла Всеволодовича подано тільки коротку звістку:

(Кар-23) **В лето 6755** [1247] Убит был в Орде князь Михаил Черниговский и Федор, боярин его, за веру Христову, **23 сентября**.

У дні події маємо особливість, якої нема в інших літописах – здається, описка в НКЛ2.

Далі з того, що стосується нашої теми, маємо в НКЛ2 звістки про народження Дмитра Борисовича і Костянтина Борисовича (скорочені проти Лавр-54, Сим-49 та Лавр-55, Сим-50, Рог-9). Також сильно скорочена звістка про приїзд Гліба Васильковича з Монголії (Лавр-58, Тр-16, Сим-53).

Під 6771 роком бачимо таку ж коротку згадку про народження у Гліба сина Михайла. В (Лавр-65, Сим-59) він названий Дем'яном, в (Тр-18) – Василем, в (МАЛ-11) і тут – ще й Михайлом. З огляду на пізніші події, в яких виступав Михайло Глібович, а не чути про Дем'яна ані Василя, оце останнє ім'я було його основним.

Останні звістки про ростовських князів виглядають так:

(Кар-24) **В лето 6785** [1277]. Пошли татары на ясов. В тому же году преставился Борис Василькович в Татарах. Дмитрий же с матерью принесли тело отца своего в Ростов [= Соф-34].

(Кар-25) **В лето 6786** [1278]. В тот же год Дмитрий Дедяков взял. И преставился Глеб Василькович [= Соф-35].

Таким чином, не можна сказати, щоб НКЛ2 давала нам щось нове та істотне у порівнянні з давніми літописами, додалися хіба що описки та баламутства. В тій частині, котра нас цікавить, даний літопис тісно слідує за С1ЛСІ.

Новгородський 4-й літопис

Новгородський 4-й літопис (Н4Л [ПСРЛ, 1915 – 1929, т. 4, вып. 1 – 3]) в своєму основному ізводі доведений до 1446 року. У звістках по нашій темі він залежить від Н1ЛСІ, С1ЛСІ та НКЛ, тому я не хочу знову переписувати ці тексти, а даю тільки посилання і відзначаю особливості.

6711 Кар-12
Кар-13
6712 Соф-1 (рік поправлено)
6712 Кар-14 (рік поправлено)
6717 Соф-2
Соф-3
Соф-4
6722 Соф-5
Кар-15
6724 Соф-7
Соф-8
6732 Новг-14
Кар-16
6733 Новг-15

Новг-16
Новг-17
6736 Новг-19
Новг-20
Новг-21
Новг-22
6737 Новг-23
Новг-24 (скорочено)
6738 Новг-26
Новг-27
6739 Соф-19
Новг-29
Кар-17
6743 Соф-20
Соф-21
6746 Соф-22 (скорочено)
Соф-23
Кар-19 (тут маємо особливість: «и секоша *страны* праща их» проти «иссекоша праща их» (С1ЛСІ, НКЛ2))
Кар-20
Кар-21 (3 сини *мечники* замість 3 сини *темників* у НКЛ2 – нерозуміння тексту писарем Н4Л)
Кар-22
6747 Соф-28
6748 Кар (Данило названий *братом* Михайла, як в НКЛ)
6755 Кар-23 (але день загибелі Михайла – 20 вересня, як скрізь, не 23, як в НКЛ2)
6765 Приїзд Гліба з Монголії (як у Кар)
6785 Соф-34
6786 Соф-35

Таким чином, для нашої вузької теми Н4Л не дає нічого нового, окрім деяких помилок переписування.

Те саме можна сказати і про Новгородський 5-й літопис [ПСРЛ, 1917 г., т. 4, ч. 2, вып. 1], який у наших епізодах повторює Н4Л, додаючи помилки власного виробництва. Так, в епізоді (Соф-21), який читається в Н4Л точно так, як і в С1ЛСІ, ім'я *Ізяслава* замінено на *Ярослава Всеволодовича* [с. 208]. В описі облоги Козельська (Соф-24) *ум крепкодушен* змінено на *ум круподушен* [с. 213]. Але в епізоді (Кар-21) знову бачимо правильних *темників* (не *мечників* Н4Л).

Новгородський літопис Дубровського, доведений до 1539 р. [ПСРЛ, 2004 г., т. 43] також у початковій частині містить зіпсовану копію Н4Л. І тут в епізоді (Соф-21) бачимо Ярослава замість Ізяслава (як в Н5Л). Молитва Василька (Соф-22) тут скорочена, згадка про синів випала. В (Соф-24) бачимо *ум крепок душевен*. В (Соф-29) *городок Песочный* перетворився на *град Ковесочский* (!), а Данило став просто *Михайловим* [с. 94]. Опис загибелі Михайла Всеволодовича дано трохи докладніше і датовано 24 вересня [с. 95]. Виявилось, що це – найпізніший варіант Короткого літописного тексту про загибель князя Михайла [*Жарких М. І.* Літературна

історія «Сказання про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора». – К.: 2021 р., розділ «Короткі літописні тексти»]

В цілому пізні новгородські літописи не вносять у нашу тему нічого, окрім помилок.

Літопис «Авраамки» (1223 – 1248 рр.)

Пізній новгородський літопис «Авраамки» (ЛА) [ПСРЛ, 1889 г., т. 16; 2018 г., т. 44], доведений до 1469 р., подає відомості за 1 пол. 13 ст. у сильному скороченні, запозичуючи їх в основному з Н1ЛМІ, але доповнюючи з інших джерел [Авраамка переписав частину кодексу, в якому міститься цей літопис, але не мав стосунку до складання чи переписування останнього. Тому його ім'я – в лапках]. Тому тут ми бачимо дві згадки про битву на Калці – один раз під 6731 роком, а вдруге – під 6732 р. Обидва оповідання кардинально скорочені, до того ж без розуміння тексту. Так половецький князь Котян перетворився на Акотяна, до того ж – тестя Мстислава Чернігівського [стб. 49]. У цій помилці писар ЛА не винуватий – він запозичив її з (Кар-16).

Ми бачимо в ЛА сліди Лаврентіївського літопису (Лавр-39 – народження Бориса Васильковича), Рогозького літописця (Рог-3 – дослівне співпадіння звістки про татар під Козельськом).

Маємо й унікальні звістки по нашій темі:

(ЛА-1) **В лето 6747 [1239]**. Взяли татары Переяславль марта 3. В том же году взяли татары Чернигов октября 18, и ходили до Игнача креста.

Оцих точних дат ми не бачимо в давніх літописах, але й тут писар щось наплутав, бо похід татар до Ігнача хреста (в напрямку Великого Новгорода) відбувся в 1238 році, орієнтовно у березні – квітні, а не у 1239-у, як в ЛА. Це ставить під сумнів компетентність автора ЛА у справі походу Батия, а це, в свою чергу, захитує нашу довіру до його «точних дат». Я думаю, у джерелі ці дати стосувались чогось іншого (можливо, локальних новгородських подій), а при недбалому скороченні штучно «прилипли» до звісток з південної Русі.

Подібні до (ЛА-1) дані містяться у Псковському 1-у та Псковському 3-у літописах [я щиро вдячний Роману Хауталі, котрий звернув мою увагу на ці літописи].

В Тихановському списку Псковського 1-го літопису читаємо:

(П-1) В лето 6732. Бишася суздальцы с татары на Калках и избиша татарове суздальцев месяца мая 31 день […]

(П-2) От Калков до потрясения земли 8 лет […]

[Записів за 6733 – 6737 рр. нема, наступна річна стаття – 6738 р.]

(П-3) В лето 6738. Индикта 3. Месяца мая в 14 день бысть затмение в солнцы, в 3 час дни […]

(П-4) От потрясения земли до взятия Рязанского и Володимирского от татар 50 лет.

(П-5) И по Рязанском взятии на другое лето Переславль Руский взят бысть в средокрестныя недели месяца марта в 3 день.

[Далі в Тихановському списку йде фрагмент про події 6851 – 6856 рр., який потрапив не на місце. Далі продовжується стаття 6738 року:]

(П-6) Того же лета, на осень, град Чернигов взят бысть от татар от царя Батыя, месяца октября во 18 день, во вторник.

(П-7) В лето 6747. Князи черниговскии Михаил и Феодор убиени быста в татарах от царя Батыя.

(П-8) А на другое лето град Киев пленен бысть от безбожных татар, от злочестивого царя Батыя, месяца ноября в 19 день, в понедельник.

(П-9) От взятия Киевского до числа Руския земли 18 лет.

(П-10) В лето 6746. Прииде царь Батый ратию и силою татарскою на землю Рускую, и плениша грады многи, и идоша до Игнаца хреста, и ту возвратишася.

(П-11) В лето 6748. Приидоша немцы швеяне в реку Неву, и победи их князь Александр с мужи новгородцы. [Псковские летописи / А. Н. Насонов. – М.: 1941 г., т. 1, с. 11 – 13 = ПСРЛ, 2005 г., т. 5, вып. 1, с. 11 – 13.]

Подібний, де в чому відмінний текст міститься у Строєвському списку Псковського 3-го літопису:

(П-12) В лето 6732. Бишася суздальцы с татары на Калках, и избиша суздальцев мая 31 день. […]

(П-13) А от Калков до потрясения земли 8 лет […]

[Далі статей за 6733 – 6737 рр. немає.]

(П-14) В лето 6738. Индикта 3, месяца мая 14, бысть знамение в солнци, в 3 час дне […]

(П-15) А от потрясения земли до взятья Рязанского и Володимирского от татар 8 лет.

(П-16) А по Рязанском взятии на лето Переславль Руский взят бысть в средокрестныя недели в четверг, месяца марта в 3 […]

(П-17) Того же лета и Чернигов взят бысть на осень, месяца октября 18 во вторник.

(П-18) В лето 6736 […] В лето 6741 […] В лето 6742 […]

(П-19) В лето 6746. Прииде царь Батый ратью и с силою татарскою на землю Рускую, и поима грады, и идоша и до Игнаца креста, и ту воспятишаяся.

(П-20) В лето 6748. Приидоша свея в Неву, и победи а Александр Ярославич с новогородци […]

(П-21) Того же лета Киев взять бысть, ноября 19, в неделю.

(П-22) А от взятья Киевского до числа Руской земли 18 лет. [Псковские летописи / А. Н. Насонов. – М.: 1955 г., т. 2, с. 78 – 80]

Наскільки процитовані тексти можуть бути джерелами для подій 2-ї чверті 13 ст.?

Зі стемми списків псковських літописів, складеної Насоновим [т. 1, с. 63] видно, що спільним протографом Тихановського і Строєвського списків був гіпотетичний спільний протограф усіх псковських літописів. Тихановський список є досить пізнім (17 ст.) і дефектним, хоча генеалогічно він поставлений найближче до спільного протографа. Строєвський список 1556 року також є дефектним.

Не вдаючись у питання філіації псковських літописів, розглянемо зміст процитованих фрагментів.

1. Рік і день битви на Калці (П-1, П-12) подано так, як у Н1ЛСІ. Але «суздальці» – це власний здобуток псковського літописця. Якщо вважати цей запис джерелом, то доведеться повністю переглянути всі погляди – хто ж і з ким бився на Калці, відкинувши ранні розлогі повісті. Так, звичайно, ніхто не робить, і всі мовчки відкидають оцю «джерельну звістку».

Можливо, для псковського літописця всі русини ділились на «ми» (псковичі), «вони» (новгородці) та «суздальці» (всі інші русини, які не мали постійних зносин зі

Псковом). Така елюкубрація могла би пояснити даний запис, але вона не може надати йому джерельної ваги.

2. Потрясіння землі за розрахунком (П-2, П-13) мало би бути в 6740 році. Тут безспірно мається на увазі землетрус, описаний в Лаврентіївському літописі під 6738 роком. Тут псковський літописець помилився в числі років, і до того ж самого запису про землетрус в літописі немає.

3. Запис про затемнення сонця (П-3, П-14) запозичено із Лаврентіївського літопису, і датовано так само як в ЛЛ. Вдосконалення полягає у зазначенні індикту, і він вирахуваний правильно. Але позначення років індиктами (елементом вересневого літочислення) – це пізня риса. У великоруському літописанні вересневе числення починає впроваджуватись від середини 15 ст.

Затемнення спостерігалось у Владимирі, а чи бачили його у Пскові (750 км західніше) – я не маю охоти з'ясовувати. Літературне походження запису і так очевидне.

Запис про землетрус іде в статті ЛЛ 6738 року перед записом про затемнення. Оскільки першого в псковському літописі немає, це говорить, що при використанні ЛЛ у гіпотетичному псковському протографі текст скорочувався і псувався.

4. Лічба років у (П-4) помилкова, бо відносить падіння Рязані до 6790 року. Насонов вірно зауважив, що це – описка Тихановського списку: писар прийняв літеру И (8) за літеру Н (50). Так можна пояснити походження екзотичної дати, але це псує репутацію даного списку як джерела.

В (П-15) лічба років теж помилкова, хоча й не так грубо. Тут виходить, що падіння Рязані було в 6748 році, а не в 6745, як подає ЛЛ і як приймають всі дослідники. Знову бачимо, що історики мовчки відмовляються від такої «джерельної звістки».

5. Запис про падіння Переяславля (П-5, П-16) формально знаходиться в статті 6738 року, але слід думати, що між (П-4) та (П-5) є лакуна невідомого обсягу, яка йде під протографа, бо так само вона є і між (П-14) та (П-15). І в цій лакуні пропало і позначення року для (П-5).

Але і відносна хронологія (П-5, П-16) теж суперечить іншим, давнішим і авторитетнішим літописам. Татари здобули Рязань в грудні 1237 (6745) р., тому «на другое лето» – це 1238 (6746) рік, який почався 1 березня. В ЛЛ рік події – 1239 (6747), число не зазначене. Місяць і число запозичені із (ЛА-1), день тижня – четвер – правильно вирахуваний для 1239 р. (3 березня 6738 р. – неділя, не четвер). Тобто в цьому записі маємо одразу дві помилки – і з абсолютною, і з відносною хронологією.

6. Для запису про падіння Чернігова можна повторити все те, що й про Переяславль – помилка в абсолютній хронології, помилка у відносній хронології (осінь «того ж року» мала би бути 6746-го), день запозичено із (ЛА-1) і правильно вирахувано день тижня – вівторок – для 18 жовтня 1239 (6747) року.

7. Запис про загибель князя Михайла (П-7) містить цілу купу помилок і пізніших нашарувань. Дата 6747 р. суперечить раннім авторитетним літописам, які подають 6754 р. І цю «джерельну звістку» численні історики, які писали і пишуть про князя Михайла Всеволодовича, мовчки ігнорують і навіть не згадують про неї. Прийняти цю дату – означає ще раз зруйнувати всю систему уявлень про хід подій 2-ї чверті 13 ст., а що занадто – то не здраво.

Далі, псковський літописець не мав зеленого поняття про князя Михайла і його боярина Федора (виходить, численні проложні і літописні сказання про їх загибель залишились йому невідомими). Тому він підвищив у чині Федора до князя і написав у множині / двоїні «князи… убиени быста». Ще одна підстава зробити революцію в поглядах на 13 ст.!

Далі, іменування Батия «царем» – відносно пізня риса тексту. Н1ЛСІ титулує Батия «цісарем», не царем.

8. Падіння Києва (П-8) на другий рік після 6747 року дає нам нарешті правильну абсолютну дату – 6748-й рік, але помилкову відносну – другий рік після загибелі Михайла був би 6755-й. Правильну абсолютну та відносну дату маємо в (П-21). 19 листопада 6748 р. – понеділок, так що в (П-8) дата вирахувана правильно, а в (П-21) – помилково.

9. Згідно ЛЛ татарський перепис тривав два роки: в 6765 р. – в Суздальській, Рязанській та Муромській землях, в наступному 6766 р. – в Новгороді. Якщо думати, що згадка (П-9, П-22) стосується Новгорода, то проміжок 18 років вирахувано правильно. Але самої згадки про перепис в псковських літописах немає.

10. Запис про похід Батия (П-10) має правильну дату 6746 р., але поставлений не на місці – після запису 6747 р. Запис (П-19) такої помилки не має. Але в цілому послідовність подій татарської навали подана у псковських літописах зовсім помилково: напад на Рязань ⇒ Владимир ⇒ Переяславль ⇒ Чернігів (аж тут згадано, що напали татари) ⇒ вбивство Михайла ⇒ Київ ⇒ похід до Ігнача хреста.

Вважаю, що всі записи із «точним зазначенням» дня і місяця подій стосувались інших, невідомих нам подій, котрі при нещадному некваліфікованому скороченні та перекомпоновці давніших текстів відірвались від своїх місць і довільно приліплені до подій татарського нашестя. У дивний спосіб бачимо тут далеке відлуння ЛЛ (в новгородському літописанні немає ані землетрусу, ані затемнення).

В цілому розглянуті записи утворюють зону плутанини в тексті обох літописів, і тільки починаючи із запису про битву на Неві (П-11, П-20) хронологія і послідовність подій вирівнюється.

Користатись цією плутаниною і навіть її фрагментами ніякою мірою не можна. Уявіть собі стакан із каламутною водою. Вона мало прозора і для пиття явно не придатна. Але якщо зачерпнути її ложечкою, то в малому об’ємі вона видасться прозорішою і начебто кращою. Однак це візуальне враження помилкове: якщо вода непридатна у великому об’ємі, то так само непридатна і в малому. Треба просто її вилити і набрати нову, чистішу.

Так можна пояснити, чому не слід користуватись унікальними даними псковських літописів, котрі самі по собі (в малому об’ємі) не збуджують підозрінь.

Повернемось тепер до літопису «Авраамки».

Згадка про загибель Мстислава Рильського є в обох відзначених джерелах (Лавр-44, Рог-5), тільки в ЛА випало визначення *Рильський*.

Так само невдале поєднання інформації з різних джерел бачимо і далі:

(ЛА-2) **В лето 6753 [1245]**. Царь Батый убил князя Андрея Мстиславича [= Рог-8] и Михаила Киевского. А князь Ярослав преставился у Батыя.

(ЛА-3) **В лето 6755 [1247]**. Убит был в Орде князь великий черниговский, и Федора, боярина его, за веру Христову убили.

(ЛА-4) **В лето 6756 [1248]**. Преставился князь великий Ярослав в Орде.

І тут маємо пізні риси: іменування Батия – *царем*, а князя Михайла – *Київським* та *великим*. Князь Ярослав помер не у Батия, а в Монголії, і т. д.

Таким чином, літопис «Авраамки» подає для нашої теми невелику поживу, і то сумнівної якості.

Московський звід 1492 р. (1200 – 1278 рр.)

Московський літописний звід 1492 р. (МЗ1492) [ПСРЛ, 1949 г., т. 25] є найважливішим з московських літописів кінця 15 ст. Основний список літопису – Уваровський – переписано в 1-й третині 16 ст. Другий список – Ермітажний – переписано наприкінці 18 ст. Кожен список має індивідуальні дефекти (пропуски тексту), які взаємно доповнюються співставленням списків.

Для нас він цікавий тим, що дає деякі нові подробиці, котрі ще О. О. Шахматов назвав «особливим суздальським [власне, владимирським] джерелом 1207 – 1234 рр.». Багато уваги цьому особливому джерелу присвятив А. Н. Насонов [*Насонов А. Н.* История русского летописания. – М.: 1969 г., с. 201 – 225], який прийшов до висновку, що тут було використано владимирський літописний звід, складений за князя Юрія Всеволодовича (десь в 1234 – 1237 рр.). Ніяких сумнівів у вірогідності цього джерела Насонов не висловив. Я буду називати це гіпотетичне джерело «Літописом Юрія Всеволодовича» (ЛЮВ).

Також слід знати, що МЗ1492 ліг в основу пізнішого Воскресенського літопису – його навіть можна називати старшим ізводом Воскресенського літопису. Тому я знову виписую повні тексти потрібних епізодів. **Півжирним** виділено особливості, яких немає у давніших текстах. Піщаним тлом виділено епізоди, яких немає у давніших літописах.

(МЗ1492-1) **В лето 6708 [1200]**. Преставися князь **великий** черниговский Ярослав **Всеволодич** […] [= Лавр-1]

(МЗ1492-2) **В лето 6709 [1201]** […] Тое же осени преставися князь черниговский Володимер **Всеволодич** […] [= Лавр-2. Уточнення **Всеволодович** – помилкове, насправді він – Святославич.]

(МЗ1492-3) **В лето 6710 [1202]**. Преставися черниговский князь Игорь **Святославич, внук Олегов** […] [= Лавр-3. Уточнення **Святославич** – слушне.]

(МЗ1492-4) Того же лета воста Рюрик на Романа и приведе к собе Ольговичи в Киев, хотя поити к Галичу на Романа. Роман же ускори пред ним, скопя полки галичские, и иде в Русскую землю. Чернии же клобуци скопившеся ехаша к Романови и что городов русских и с тех и люди ехаша к Роману. [= Лавр-4. Епізод дещо скорочено, випала згадка про володимирські загони Романа.]

(МЗ1492-5) И поиде вборзе со всеми полки к Киеву Роман, и отвориша ему кияне ворота Подольские в Копыреве конце, [= Лавр-5]

(МЗ1492-6) и въеха в Подолия и посла на Гору к Рюрикови и к Ольговичам, и води их ко кресту, а сам к ним целова, и пусти Рюрика во Вручий, а Ольговичей за Днепр к Чернигову. [= Лавр-6]

(МЗ1492-7) И посади Роман Ингваря Ярославича в Киеве, **внука Изяслава Мстиславича** […] [= Лавр-7. Випала згадка про роль Всеволода. Додана довідка про рід Інгвара.]

(МЗ1492-8) Тое же зимы генуариа 2 взят быть Киев Рюриком, Ольговичи и всею Половечскою землею, и створися велико зло в Русской земли, яково же не бывало и от крещения над Киевом. [Далі опис руйнування, = Лавр-8. Напад на Київ датовано 6710-м роком, як у СимЛ, а не 6711-м, як у давніших літописах.]

(МЗ1492-9) Тогда же Ростиславля дружина Ярославича яша Мстислава Володимерича, **внука Мстиславля**, и веде и Ростислав к Сновску собе […] [= ЛПС-9. Додано довідку про рід Мстислава.]

(МЗ1492-10) Тому же лету исходящу месяца февраля 16, приходи Роман ко Вручему на Рюрика, отводя и от Ольгович и от половец. [Роман запропонував Рюрику – просити Київ у Всеволода; = ЛПС-10]

(МЗ1492-11) Великий же князь Всеволод **милосерд сый** не помяну зла Рюрикова, еже створи в Русской земли, но да ему Киев [= ЛПС-10а]

(МЗ1492-12) **В лето 6711 [1203]**. Посла Роман к великому князю Всеволоду, моляся ему о Ольговичех, да бы приал их в мир. Князь же велики Всеволод посла **боярина** своего Михаила Бори[со]вича, и води Ольговичев ко кресту, а Ольговичи посылаша ко Всеволоду **своих бояр**, он же к ним целовал крест, а Роман целова же крест, и бысть мир […] [= ЛПС-11. Епізод дещо скорочено, випала згадка про участь Рюрика у хресному цілуванні. Заміна одного *мужа* на кількох *бояр* – мабуть, чисто редакційна правка, а не слід особливого джерела.]

(МЗ1492-13) Победиша князи Ольговичи литву и убиша их 1700. [= ЛПС-12]

(МЗ1492-14) **В лето 6712 [1204]** […] Того же лета преставися князь Олег Черниговский **Святославич** […] [= Сим-7. Маємо доповнення **Святославич** і скорочення згадки про Олегового сина.]

(МЗ1492-15) **В лето 6713 [1205]**. Иде Роман Галичский на ляхи [… і далі за Лавр-9].

(МЗ1492-16) Слышав же се [гибель Романа] Ольговичи и поидоша к Киеву, а Рюрик слышав, яко убьен бысть Роман, **зять его**, иже его постригл, и сметав с собе платье чернечское и седе в Киеве и хотяшеть и жену свою розстрищи, слышавше же жена его пострижеся в схиму. [= Лавр-10. Тут зроблено доповнення про відносини Рюрика і Романа.]

(МЗ1492-17) Ольговичи же приидоша к Днепру, и Рюрик выиде противу их, и целоваша крест Рюрик к Ольговичем, а Ольговичи к Рюрику, яко поити им всем к Галичу. Поиде же Рюрик с Ольговичи к Галичу. [= Лавр-11]

(МЗ1492-18) И пришедшим им к городу, и галичане бишася с ними у города, Ольговичи же, не успевши ничто же со срамом **великим** в[о]з[в]ратишася во свояси. [= Лавр-12. Тут зроблено доповнення, що сором був **великий**.]

(МЗ1492-19) Ростислав Рюрикович выгна Ярослава Володимерича из Вышгорода и седе в нем.

(МЗ1492-20) Рюрик отда Белгород Ольговичам, Ольговичи же посадиша в нем брата своего Глеба […]

(МЗ1492-21) **В лето 6714 [1206]**. Совокупишася Ольговичи вси в Чернигов на снем, Всеволод Чермный со своею братьею, и Володимер Игоревич со своей братьею, и Мстислав Романович ис Смоленска прииде к ним со своими сыновци, и половци приидоша к ним мнози, и поидоша опять на Галич. [= Лавр-13]

(МЗ1492-22) И дошедше им до Киева, и поиде с ними ис Киева Рюрик с Ростиславом и Володимером, **сынми своими**, и с сыновци и с берендичи, от онуду же ляхове поидоша на Володимер [= Лавр-14; далі оповідання про війну за Галич – точно за ЛЛ, з незначними різночитаннями].

(МЗ1492-23) И пришедшем им [союзникам] к Киеву, и Всеволод **Святославич** Чермный вниде в Киев и седе в ним, надеяся на **множство вои своих**, и розосла **наместники** своя по всем градам киевским. Рюрик же, видев свое непогодие, отиде во свой Вручии, а сын его Ростислав иде в Вышгород, а Мстислав Романович седе в Белегороде. [= Лавр-15. Тут маємо редакційну заміну: замість **сили** – **множество своїх воїнів**.]

(МЗ1492-24) И потом Всеволод Чермный посла в Переяславль к Ярославу Всеволодичу, река ему: «Иди ис Переяславля к отцю своему в Суждаль, а Галича под моею братьею не ищи». [Ярослав послухався і 22 вересня прибув до батька.] И посади Всеволод Чермный в Переяславли сына своего. [= Лавр-16]

(МЗ1492-25) Рюрик Ростиславич совокупився со Мстиславом Романовичем и со сынми своими и со сыновцы своими и выгна ис Киева Всеволода Чермного и сына его ис Переяславля [= Лавр-17].

(МЗ1492-26) И седе Рюрик в Киеве, а сына Володимира посади в Переяславле [= Лавр-18. Тут скорочено риторичну оцінку дій Всеволода Чермного.]

(МЗ1492-27) Зимы же тоя Всеволод Чермный совокупився со своею братией и со сыновцы своими и с половци, иде на Киев. Рюрик же, не мога противу им стати, затворися в Киеве. Они же стояша около города 3 недели и воз[в]ратишася **граду**, не успевше ничто же. [= Лавр-19. Тут незрозуміле слово **граду** замість ясного **вспять** в ЛЛ. В Ник-28: «возвратишася вспять, не успеша ничтоже граду». Думаю, випадковий пропуск в Уваровському списку МЗ1492, якого не було в протографі.]

(МЗ1492-28) Володимер Игоревич иде из Галича [к] Володимерю и выгна Романовича Данила из Володимиря и посади в нем брата своего […]

(МЗ1492-29) **В лето 6715 [1207]**. Поидоша Ольговичи опять на Рюрика к Киеву, Всеволод Чермный со своей братьею и со сыновци своими, а ис Турова и ис Пинска Святополчичи, и пришедше к Днепру и перебродишяся [через Дніпро] противу Треполю и обступишя и. И бысть брань крепка зело, затворил бо ся бяше в нем Ярославль сын Володимерича, и стояша у него 3 недели. Изнемогшом же людям во граде, и предашяся ему. [= Лавр-20. Тут скорочено пару слів, що військо прийшло до Дніпра, тому читач мусить здогадуватись, через що переправлялись.].

(МЗ1492-30) Он же [Чермний] омирив их, устремися на Киев, прииде же ему из Галича в помощь Володимер Игоревич. [Союзники вигнали Рюрика з Києва в Овруч, Мстислава Романовича з Білгорода у Смоленськ і підкорили Мстислава Мстиславича у Торчеську; = Лавр-21]

Далі в тексті Уваровського списку МЗ1492 – ніяк не позначена лакуна, котра захопила кінець епізоду Лавр-21 та епізоди Лавр-22, 23. Є тільки закінчення оповідання про похід Всеволода Владимирського на Рязань. Цей пропуск доповнюється з Ермітажного списку [*Насонов А. Н.* op. cit., с. 202 – 203]:

(МЗ1492-31) Слышавше великий князь Всеволод Юрьевич, внук Володимир Мономаха, яко Ольговичи с погаными воюють землю Русскою, и сжалиси о том, рече: «Егда единем тем отчина Руская земля, а нам не отчина ли?» И рече: «Хощу поити к Чернигову да како ми с ними бог ни расправит» [= Лавр-22, трохи перефразовано; далі – мобілізація сил коаліції]

(МЗ1492-32) Бысть же весть великому князю Всеволоду **от Глеба и Ольга от Володимеричу**, яко сложилися стрыеве их с Ольговичи и пришли к нему на лесть. [Всеволод схопив рязанських князів і приступив до Пронська.] Слышав же то Кир Михайло Всеволодич, и беже в Киев ко тестю своему Всеволоду Чермному […] [подібно до Лавр-23, але з новими подробицями.]

Далі ми знову повертаємось до Уваровського списку МЗ1492. Війська Всеволода в Рязанській землі діяли успішно;

(МЗ1492-33) слышев же то Изяслав с проняны, яко полк рязанский побежден, а сами уже безводием умирающе бяху, и скоти их, и выидоша из града вси со князем Изяславом октября 18, и поклонишася великому князю Всеволоду. Он же, водив их

ко кресту и посадив тиун свой в Пронске, а Изяславу с братома своима раздели им отчину их, а княгиню Кюр Михаилову веде с собою […] [≈ подібно до ЛПС-16]

(МЗ1492-34) Слышав же то Рюрик Ростиславич, яко великий князь Всеволод стоит у Рязани, а князи их поимал, **а хоте ити и на Чернигов**, он же совокупився гна изгоном ко Киеву, и выгна Всеволода Чермного, а сам седе в нем. [= Лавр-24. Доповнення, що Всеволод хотів йти на Чернігів, узято з МЗ1492-31.]

(МЗ1492-35) Ходиша Ольговичи на Киев на Рюрика и не успевше ничто же воз[в]ратишася [= Лавр-25. Тут випала вказівка, що похід був узимку.].

(МЗ1492-36) **В лето 6716 [1208]** […] А угры тогда прогнаша из Галича Володимера Игоревича, а брата его Романа посадиша в нем. [≈ Іпат-7]

(МЗ1492-37) **В лето 6718 [1210]** Ростислав Рюрикович седе в Галиче, а Романа Игоревича выгнаша.

(МЗ1492-38) Осени тое же выгнаша из Галича Ростислава Рюриковича, а Романа Игоревича посадиша с братом [хто?].

(МЗ1492-39) Приде зимы тоа митрополит Матфей ис Киева от Всеволода Святославича мира деля к великому князу Всеволоду во Володимер, и мир взяша, вси бо Ольговичи прислаша с покорением. Видев же князь великий Всеволод покорение их к собе, не помяна злобы их, целова к ним крест. [= Лавр-26]

(МЗ1492-40) Митрополит же ту на Рождество Христово служи в соборной церкви святей богородицы во Володимери, и быша в веселии у великого князя Всеволода. Того же дне княгини рязанские отпустиша. Митрополит же пребысть неколико дний в чести и славе от великого князя и от детей его и отиде в Киев с миром и радостью.

(МЗ1492-41) Седе в Киеве Всеволод **Черниговский Чермный**, а Рюрик в Чернигове [= Лавр-27. Звістка доповнена довідкою, щоб не було сумніву щодо особи Всеволода.]

(МЗ1492-42) **В лето 6719 [1211]**. Приведе князь велики за сына своего за Георгия невесту ис Киева, Всеволожу **дщерь Святославича**, и венчася у святое Богородици соборные во Володимери **месяца апреля 10**. [≈ Лавр-28. Тут перефразовано Лавр-28, при цьому випала згадка про єпископа Іоана, а додано точну дату – з повнішого варіанту владимирського літопису?]

(МЗ1492-43) Того же лета галичане приведоша к собе угры отай черес горы и изымаша князи свое Игоревичи 3, Романа с братома, и бивше их повешаша их. [≈ Іпат-17]

(МЗ1492-44) **В лето 6720 [1212]** […] Того же лета Мстислав Романович поиде из Смоленска на Киев с братьею, с Володимером Рюриковичем, а Костянтин и Мстислав Давыдовичи, и Мстислав Мстиславич из Новагорода, и Ингвар Ярославич из Лучска.

(МЗ1492-45) И бывшем им у Вышегорода и пустиша изгон [передовий загін? чи пішли швидко всіма силами?] к Киеву. Всеволод же Святославич, не утръпя, бежа за Днепр с братьею своею, и мнози люди истопоша в Днепре, бежачи в Чернигов.

(МЗ1492-46) Идоша же по нем князи к Чернигову, и обступиша во граде Глеба, брата его (а Всеволод преставися), и стояша около города 3 недели, и много зла створиша, и пригород пожгоша и села. И потом управишася и целовавши крест межи собою, разидошася.

(МЗ1492-47) И седе в Киеве Ингвар Ярославич, а Мстислав Романович в Вышегороде, а Мстислав Мстиславич иде к Новугороду.

(МЗ1492-48) Потом же, управившеся, даша Киев Мстиславу Романовичу, а Ингвар иде опять ко Лучску.

(МЗ1492-49) **В лето 6722 [1214]** Король угорский посади сына своего в Галиче, а епископа и попы изгна из церкви, а свое попы приведе латинские на службу […] [≈ Іпат-19]

(МЗ1492-50) Тое же зимы выиде из Новагорода Мстислав Мстиславич, а княгиню с сыном остави в Новегороде, а сам иде в Галич к королеви просити собе Галича у него […] [≈ Іпат-21]

(МЗ1492-51) **В лето 6725 [1215]** […] Того же лета преставися князь Рюрик Ростиславич Киевский, княжа в Чернигове [= Лавр-29].

(МЗ1492-52) Князь Володимер Всеволодич женися в Переславли, поя за ся Глебову дщерь **Святославича Черниговского** […] [= Лавр-30. Додано довідку про рід Гліба.]

Далі в МЗ1492 під цим роком іде досить докладне оповідання, як Мстислав Мстиславич з іншими смоленськими князями вигнав з Новгорода Ярослава Всеволодовича. Це неначе пролог до Липицької битви 1216 р. Цього оповідання нема в давніших літописах. Воно характерне тим, що події викладаються зі смоленської точки зору, як МЗ1492-44 – 48.

(МЗ1492-53) **В лето 6724 [1216]** [Велика повість про Липицьку битву загалом слідує С1ЛСІ, але у скороченні, зокрема, випали епізоди Соф-7, 8 зі згадками про Чернігів.]

(МЗ1492-54) **В лето 6727 [1219]** [Під цим роком дано оповідання про похід князів Мстислава Мстиславича і Володимира Рюриковича на Галич, внаслідок якого угорський королевич був вигнаний, а Мстислав Мстиславич став княжити в Галичі. Воно є в Н1ЛСІ та у С1ЛСІ. А далі:]

(МЗ1492-55) Тое же зимы угры выгнаша Мстислава Мстиславича из Галича, а королевич седе в Галиче. [≈ Іпат-23]

(МЗ1492-56) **В лето 6728 [1220]** […] Тоя же зимы приходиша литва и воеваша волость Черниговскую; Мстислав же Святославич гони по них из Чернигова, и постиг их, изби всех, а полон отъят.

(МЗ1492-57) Тое же зимы иде на Галич Мстислав Романович ис Киева и Мстислав Мстиславич ис Торцьского и инии князи с ними, и с половци. Пришедшем же им и королевич затворися во граде Галиче, они же бишася у града половину дне, и разидошася по земле воевати, и многа зла створиша, городи и села пожгоша, и мног полон вземше отидоша. [≈ Іпат-25]

(МЗ1492-58) **В лето 6729 [1221]** […] Мстислав Мстиславич бися с угрою и изби их множество и корелевича [!] ял и седе в Галичи. [= Лавр-30а]

(МЗ1492-59) **В лето 6731 [1223]** [Повість про битву на Калці загалом слідує С1ЛСІ, з характерною переміною імені *Котян* на *Котяк*:]

(МЗ1492-60) Тогда бе в Киеве князь Мстислав, **сын Романов Ростиславича**, а в Чернигове Мстислав **Святославич** Козельский, а в Галиче Мстислав **Мстиславич**. Ти бо беяху старейшии Русской земли. С ними же князи младии, князь Данило Романов **сын Мстиславича**, князь Михаил Всеволодович **Черниговский, внук Святослава Ольговича**, князь Всеволод, **сын Мстислава Киевского**, и инии князи мнози […] [= Соф-10. Додано довідки про родоводи князів, частково помилкові.

Зокрема, Михайло Всеволодович названий **Чернігівським** з огляду на його пізнішу славу.]

(МЗ1492-61) Прииде же ту [до Олешшя, у МЗ1492 помилково **Ошелья**] вся земля Половецкая и вси их князи, а ис Киева князь Мстислав со всею силою, в Володимер Рюрикович со смольняны, и вси князья черниговстии, и смольняне, и инии страны […] [≈ Соф-11, але перефразовано і перекомпоновано]

(МЗ1492-62) Слышавше же то [перемогу над загоном Гемябека], князи русстии поидоша вси вкупе за Днепр на множстве лодии, а галичане и волынци кийждо со своими князи, а куряне и трубчане и путивльци приидоша кийждо со своими князи […] [= Соф-12]

(МЗ1492-63) Преидоше же вси князи реку Днепр и поидоша на коних в поле половецкое […] [= Соф-13, скорочено – випала згадка про Мстислава Чернігівського.]

(МЗ1492-64) И Олгови Курскому крепко бьющуся с ними […] [= Соф-13а]

(МЗ1492-65) А инех князей, гонячи до Днепра, 6 убиша: князя **Святослава Каневского**, Изяслава **Ииговораского** [так в Уваровському списку; в Ермітажному списку тут **Игордского**], Святослава Шумского, Мстислава Черниговского с сыном, Юрия Несвежского […] [= Соф-14. Замість загадкових **Святослава Яневського** (Новг-13) та **Мстислава Яневського** (Соф-14) тут з'являється не менш загадковий **Святослав Каневський** – мабуть, спроба осмислити незрозумілу назву.]

(МЗ1492-66) Василько же поиде вскоре, но не успе прийти к ним [на Калку], но бывшу ему у Чернигова и слыша зло, створившееся над русскими князи, и воз[в]ратися вспять, схранен богом и силою креста честнаго, и прииде в свой Ростов, славя бога и святую богородицу […] [= Лавр-31]

(МЗ1492-67) **В лето 6733 [1225]** […] Князь Михайло Всеволодич, **внук Святославль Ольговича Черниговский**, прииде в Новгород [= Соф-14а. Помилкова довідка про рід Михайла належить автору МЗ1492].

(МЗ1492-68) Того же лета иде князь Михайло ко князю Юрью Всеволодичю (**бе бо Михайло шурин Юрью**). Пришед же к нему и поима у него товары новогородцем, что поима князь Юрьи на Торжку [= Соф-15. Повідомлення С1ЛСІ «збагачене» помилковою довідкою про родинні відносини Михайла та Юрія. *Шурин* – це чоловік сестри, тобто Юрій був шурином Михайла, а Михайло був Юрію *дівером* (братом жінки)].

(МЗ1492-69) И прииде в Новгород и рече новогородцем: «Не хощу у вас княжити, но иду к Чернигову, а гость ко мне пускайте, а яко земля ваша, тако и моя земля будет за един». Новогородци же много молиша его, уймающе у собе княжити, и не послуша их. Они же проводиша его с честью […] [= Соф-15а]

(МЗ1492-70) **В лето 6734 [1226]** […] Того же лета князь великий Георгие со сыновцы своими, с Васильком и со Всеволодом, ходи в помочь Михаилу Всеволодичю на Ольга Курского. В то же время прилучися тамо быти митрополиту Кириллу, прислан бо бе Володимером Рюриковичем, и сотвори мир межи ими, **и разидошася во свояси** […] [= Лавр-32. Доповнення – висновок автора МЗ1492 з попереднього викладу]

(МЗ1492-71) **В лето 6735 [1227]** […] Женися тое же зимы князь Василько Костянтинович у князя Михаила Черниговского. [= Лавр-33, скорочено]

(МЗ1492-72) **В лето 6736 [1228]** […] Того же лета женися Всеволод Костянтинович в Русском Переяславли, поят за ся Ольгову дщерь Святославича […]

(МЗ1492-73) **В лето 6737 [1229]** Прииде князь Михайло ис Чернигова в Новгород, и ради быша новогородцы […] [= Соф-16. Умови правління Михайла тут сильно скорочені, а про вибори архієпископа взагалі немає згадки.]

(МЗ1492-74) Иде князь Михайло в Чернигов ко братьи, а сына Ростислава остави в Новегороде, и рече: «Дай бог правда новогородскаа исправити, то же сын мой от вас пояти» […] [= Соф-17]

(МЗ1492-75) **В лето 6738 [1230]** […] В то же лето приходи Кирилл, митрополит киевски и всея Руси, к великому князю Юрью и ко брату его Ярославу и ко Святославу и ко братаничем их, Костянтиновичем, от **великого** князя киевскаго Володимера Рюриковича, а от черниговского князя Михаила – епископ Перфурий. С ними же игумен Спаскы з Берестова и Петр Акирович, стольник Володимирь. [= Лавр-34, але тут Володимир підвищений в чині до **великого** князя, а при скороченні повідомлення ЛЛ Петро Акерович з ігумена став стольником.]

(МЗ1492-76) Си трие приходиша с митрополитом, просяще миру Михаилу с Ярославом, бе бо Михайло не прав в крестном целованье к Ярославу, Ярослав же хотяше ити на нь […] [= Лавр-35. «Оці троє» – в попередньому епізоді випало ім'я стольника Георгія, тому названо тільки двоє послів, але писар МЗ1492 на суперечність не зважав. Далі опис миротворчих зусиль Кирилла повністю відрізняється від ЛЛ.]

(МЗ1492-77) Он же [Ярослав] послушав брата своего старейшаго и отца своего митрополита, и братьи своей, и епископа Порфириа, и взя мир с Михаилом […] [= Лавр-36]

(МЗ1492-78) **В лето 6739 [1231]** […] Поставлен бысть Кирилл епископом Ростову в Киеве митрополитом Кириллом априля в 6, при киевском князи Володимере Рюриковиче [= Лавр-37. Повідомлення сильно скорочено; наступне повідомлення про з'їзд (Лавр-38) випало цілком.].

(МЗ1492-79) Месяца иуля 24 родился князю Васильку Константиновичу сын и наречен бысть Борисом […] [= Лавр-39]

(МЗ1492-80) **В лето 6740 [1232]** Иде князь велики Юрьи к Серенску и стояв на Уполозех и оттуда в[о]з[в]ратися во Володимерь. Ярослав же со Костянтиновичи шедше к Серенску, град пожгоша, а людем избегшим, и много воевавше воз[в]ратишяся […] [= Лавр-40]

(МЗ1492-81) **В лето 6743 [1235]**. Прииде князь Изяслав Мстиславич с половци и взяша Киев, а князя Володимера Рюриковича емше половци ведоша в землю свою [= Соф-20. При скороченні випала згадка про Михайла Всеволодовича.].

(МЗ1492-82) И оттоле взяша искуп на нем и отпустиша и в Русь, а Изяслав Мстиславич, **внук Романов**, седе в Киеве [= Соф-20 + 21. При скороченні випала згадка про Михайла Всеволодовича. Довідка про рід Ізяслава – здогад автора МЗ1492.].

(МЗ1492-83) **В лето 6745 [1237]** [Опис походу Батия загалом слідує С1ЛСІ, зі скороченням риторичних фрагментів, але збереженням фактичних подробиць. Золоті ворота один раз названі **Залізними**, Печерний город у Владимирі названо **Середнім**, Галич Владимирський названо Галичем **Мерським** – всупереч С1ЛСІ. Але деякі особливості, зокрема Галич Мерський, читаються в ЛЛ.]

(МЗ1492-84) **В лето 6746 [1238]** [Продовження походу Батия. Передсмертна молитва князя Василька Костянтиновича рішуче скорочена, при цьому випада згадка про його синів, яка була в С1ЛСІ.]

(МЗ1492-85) [У переліку князів, що врятувались від татар, згадано «Васильковичи два Борис и Глеб» = Лавр-42 = Соф-23]

(МЗ1492-86) [Оповідання про облогу Козельська виглядає скороченням С1ЛСІ (Соф-24 – 27) зі збереженням фактичних подробиць.]

(МЗ1492-87) **В лето 6747 [1239]** [Оповідання про падіння Чернігова подано за Соф-28, з характерною паралеллю з Іпат-38.]

(МЗ1492-88) **В лето 6748 [1240]**. Посла Батый Менгу-кака [!] соглядати Киева. Оному же пришедшу и ста на оной стране Днепра у градка Песочного; и видев град, удивися красоте его и величеству его и присла послы своя ко князю Михаилу Всеволодичу и ко гражаном, хотя прельстити их, и не послушаша его, **а посланных к ним избиша**. [= Соф-29. Доповнення – запозичення із «Сказання про вбивство Михайла і Федора».]

(МЗ1492-89) И бежа Михаил по сыну своем перед татары в Угры, [= Соф-30]

(МЗ1492-90) а Ростислав Мстиславич, **внук Романов** Смоленского, седе в Киеве. [= Соф-30, доповнено довідкою про рід Ростислава.]

(МЗ1492-91) Данил же Романович еха на нь и ят его и вдасть Киев в руце Дмитрови обдержати противу иноплеменник безбожных татар. [= Соф-31]

(МЗ1492-92) **В лето 6752 [1244]** Князь Володимер Костянтинович и Борис Василькович и Василей Всеволодичь поидоша к Батыеви про свою отчину. Он же разсудив коемуждо их свою отчину и отпусти их во свояси. [= Лавр-45, скорочено]

(МЗ1492-93) **В лето 6754 [1246]** […] [Розлога повість про вбивство князя Михайла Всеволодовича і боярина Федора.]

(МЗ1492-94) Бориса же Васильковича Батый отпусти ко Сартаку, сыну своему. Сартак же почестив его отпусти с миром во свояси […] [= Лавр-47]

(МЗ1492-95) **В лето 6756 [1248]**. Женися князь Борис Василькович у Ярослава у Муромского князя […] [= Лавр-48]

(МЗ1492-96) **В лето 6757 [1249]**. Глеб Василькович иде в Орду к Сартаку. Сартак же отпусти его почестив во свою отчину […] [= Лавр-49]

(МЗ1492-97) **В лето 6758 [1250]**. Борис Василькович иде в Орду к Сартаку, и отпусти его […] [= Лавр-51]

(МЗ1492-98) **В лето 6759 [1251]** […] Того же лета Глеб **Борисович** иде на Белоозеро во свою отчину. [= Лавр-52, з помилковим патронімом.]

(МЗ1492-99) **В лето 6761 [1253]**. Родися у Бориса у Васильковичя сын Дмитрей септября 11 […] [= Лавр-54]

(МЗ1492-100) **В лето 6763 [1255]**. Родися Борису Васильковичю сын Костянтин […] [= Лавр-55]

(МЗ1492-101) **В лето 6765 [1257]** […] Тое же зимы Глеб Василькович прииде от Канович во свою отчину, женився в татарех. [= Лавр-58]

(МЗ1492-102) **В лето 6766 [1258]** […] Ходи князь великий Александр во Орду, и Борис, и Ярослав Тферьский, и паки приидоша во свою отчину. [= Лавр-59, скорочено]

(МЗ1492-103) **В лето 6769 [1261]** […] Тогда же блаженый епископ Кирил Ростовски остави епископью, бе бо уже во старости глубоце, и возведоша на его место архимандрита Богоявленского Игнатия […] [= Лавр-63, скорочено]

(МЗ1492-104) **В лето 6770 [1262]** […] Того же лета преставися епископ ростовски Кирилл, и положиша и в церкви святыя Богородица в Ростове. А в его место постави митрополит Кирилл епископа Ростову Игнатия блаженого архимандрита […] [= Лавр-64, скорочено]

(МЗ1492-105) **В лето 6771 [1263]**. Родися Глебу сын, и нарекоша его Демьян […] [= Лавр-65]

(МЗ1492-106) **В лето 6776 [1268]**. Родися Борису Васильковичю сын Василий […] [= Сим-60]

(МЗ1492-107) **В лето 6777 [1269]** [Князь Гліб Василькович зі своєю матір'ю Марією були присутні при постриженні і смерті князя Дмитра Святославича. = Тр-19 = Сим-62]

(МЗ1492-108) **В лето 6778 [1270]** [Татари убили князя Романа Олеговича Рязанського – точно як в Соф-33а, а дата відмінна від Тр-19а = Сим-62а]

(МЗ1492-109) **В лето 6784 [1276]** […] Тое же зимы князь Борис Василькович жени сына своего старейшаго князя Дмитрея […]

(МЗ1492-110) **В лето 6785 [1277]** […] Князи вси поидоша в Орду, князь Борис **Ростовский** со княгинею и со детьми, и **брат его** Глеб со сыном Михаилом, и князь Федор **Ростиславич Ярославский, внук Мстислава Давыдовича Смоленского**, и князь Андрей **Александрович**, и инии князи мнози. [= Сим-66, з довідками про князів.]

(МЗ1492-111) Тогда же Борис Василькович преставися в Орде септября 16; княгиня же его Марья со сыном своим Дмитреем вземше тело его внесоша в Ростов и положиша и во церкви святые Богородица на левой стороне ноября в 13 […] [= Тр-22 = Сим-66]

(МЗ1492-112) **В лето 6786 [1278]**. Князь Глеб Василькович жени сына своего Михаила Федоровною Ростиславича, князя Ярославского […] [= Тр-24, без доповнення, наявного в Сим-70]

(МЗ1492-113) Того же лета Глеб Василькович посла сына своего Михаила во Орду на войну, со сватом **своим Феодором Ростиславичем**. [= Сим-71]

(МЗ1492-114) Тое же зимы в Филипово говенье преставися Глеб Василькович **декабря 13**. [= Тр-26 = Сим-72, але там немає точної дати.]

Примітки

(МЗ1492-1) Як я уже відзначав, у пізніх московських літописах титул *великий князь* щедро прикладається до князів минулого, котрі за життя *великими* не титулувались [*Жарких М. І.* Титул «великий князь» в літературі. – К.: 2017 р.].

(МЗ1492-28) Значно докладніше розповідає про цю подію Іпатіївський літопис під 6710 р.

(МЗ1492-44 – 47) Оповідання про похід смоленських князів на Київ дуже різниться від оповідання (Новг-6 – 11), перш за все тим, що викладає події зі смоленського

погляду. Також маємо тут правильний рік (в Н1ЛСІ зміщення аж на два роки, на 1214 р.).

(МЗ1492-57) М. Ф. Котляр коментував цей епізод так:

«Ми схильні вважати цей «другий похід» Мстислава породженням творчої уяви воскресенського та інших пізніх літописців. Вони могли скомбінувати його із справжніх першої (1218 р.) і другої (1221 р.) експедицій Мстислава Мстиславича, спрямованих на заволодіння галицьким столом» [Галицько-Волинський літопис. Дослідження, Текст. Коментар. – К.: Наукова думка, 2002 р., с. 189].

Польські коментатори не висловили сумніву щодо реальності подій, описаних в Іпат-25 і щодо особи Філі, хоча й не торкались при цьому МЗ1492 [Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). – Kraków, Warszawa: 2017, s. 75].

Ще один похід проти цього походу Мстислава підняв Я. Затилюк:

Повідомлення Воскресенського літопису про Коломана та Мстислава відбивають не «втрачене джерело», а інтерпретацію укладачів Московського літописного зводу кінця XV ст. (пор.: ПСРЛ 25: 116, 118). Дослівним джерелом для опису першого походу Мстислава 1219 р. тут став новгородський Софійський І літопис (ПСРЛ 5: 202), що, своєю чергою, дослівно повторив повідомлення Н1ЛМІ (НПЛ: 261), а для другого походу – котрийсь із літописів Північно-Східної Русі. Подвоєння походів Мстислава Мстиславича на Галич сталося через контамінування у МЗ1492 новгородської літописної традиції (де зазначено похід 1219 р.) із традицією суздальського літописання (де той самий похід зазначено під 1221 р.).

Іншими словами, повідомлення Воскресенського літопису та МЗ1492, які дослідники часто беруть за основу реконструкції обставин протистояння Мстислава з угорцями через Галич, є наслідком таких же спроб раціоналізації, як і Аннали Длугоша. [Галицько-Волинський літопис: текстологія. – К.: 2020 р., с. 173].

Вважаю висловлені сумніви безпідставним. Запис належить до числа додаткових відомостей, котрі дійшли до нас у складі МЗ1492 і вважаються слідами «Літопису Юрія Всеволодовича». Щоб відкинути один такий запис, а давати віру іншим [*Котляр М. Ф.* op. cit., с. 172, 184, 185], треба було би дати системну критику ЛЮВ і спростувати погляди Насонова, котрий розглядав всю систему ЛЮВ. При цьому слід врахувати:

1, даний запис нічим не виділяється на тлі інших додаткових галицких звісток ЛЮВ.

2, ці додаткові галицькі звістки не виділяються на тлі додаткових звісток ЛЮВ в цілому.

3, не видно виразної причини автору МЗ1492 вигадувати новий похід, котрий стався за 270 з гаком років перед ним.

3.1, цей вигаданий похід не додає ніякої слави московському великому князю Івану 3-у (фальшування історії на його користь можна вважати достатнім мотивом).

3.2, цей вигаданий похід не дає ніякої користі для обгрунтування територіальних претензій Московського великого князівства наприкінці 15 ст. (фальшування історії на користь таких претензій можна вважати достатнім мотивом). Москва на той час мала значні претензії до Великого князівства Литовського, але не до Польського королівства, якому належав Галич і з яким Москва на той час не мала спільного кордону.

4, в якості мотиву залишається хіба що любов автора МЗ1492 до вигадок заради самих вигадок, і можливість такого ірраціонального стимулу не можна заперечити.

Преціньв сусідніх частинах МЗ1492 ми подібних вигадок не бачимо. Що це за «ірраціональна страсть до вигадок», котра вигасла на одному епізоді?

Я дивлюся на справу простіше: похід на Галич розпочався взимку 6728 березневого року, тобто в між груднем 1220 і лютим 1221 р., і перший приступ до Галича (в лютому 1221 р.?) був невдалим, але потім Мстислав Удатний таки отримав важливу перемогу і зайняв Галич. Це могло стались в один з наступних місяців, скажімо, в березні або квітні, і запис про успіх потрапив до статті наступного, 6729 березневого року. Кампанія була одна, але записана в двох сусідніх роках.

Записи МЗ1492-57 + 58 та Іпат-25 мають досить багато спільного: ім'я князя Мстислава Мстиславича, участь половців у поході, перебування королевича у Галичі, облогу угорських сил в Галичі, битву перед містом, полон королевича (в ІпатЛ евфемістично: богородиця віддала королевича в руки Мстислава) і кінцевий успіх М. М. Все це аж надто добре узгоджується, щоби бути випадковістю. Маємо два незалежних свідчення про одну кампанію, для якої різні інформатори подали різний обсяг подробиць при збереженні загальних контурів подій.

(МЗ1492-62) У двох списках С1ЛСІ маємо тут характерну розбіжність: «на множестве людии / лодии» (Соф-12). В Уваровському списку МЗ1492 маємо правильне читання «лодии», але у ЄЛ-41 знову спливає «людии».

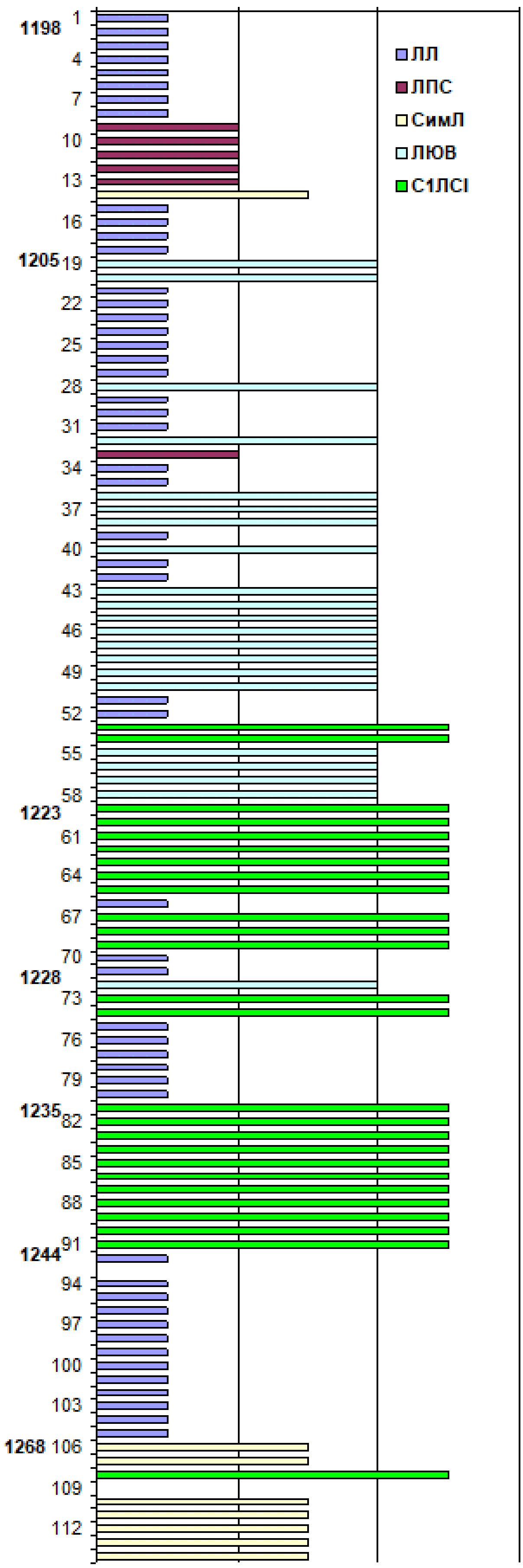
(МЗ1492-72) Це повідомлення незаперечно походить з ЛЮВ. В ЛЛ маємо згадку про приїзд Всеволода Костянтиновича до Переяславля Руського з точною датою 15 вересня 6735 (1227) року, після цього маємо точну дату прибуття Василька Костянтиновича до Ростова 12 лютого 6735 (1228) року (Т-78).

Далі маємо звістку про похід на мордву, який розпочався 14 січня 6736 (1229) року, і в ньому взяли участь «Костянтиновичі Василько [і] Всеволод». Отже, на той час Всеволод уже повернувся (до Ростова?). Стаття 6736 року закінчується звісткою, що «те же зими» княжити в Переяславлі-Руському почав (збирався почати?) Святослав Всеволодович, стрий Всеволода Костянтиновича. Її можна класти на самий кінець березневого року, на лютий 1229 р.

Враховуючи, що від Переяславля Руського до Ростова – 950 км (півтора місяці шляху щонайменше), можна думати, що Всеволод виїхав з Переяславля не пізніше листопада 1228 р. Отже, шлюб його відбувся орієнтовно в березні – жовтні 1228 року.

Спостереження над текстом

Порівняння Московського зводу 1492 року (в межах пороблених виписок!) з попередніми літописами показує два основних його джерела: літопис типу Лаврентіївського – Троїцького – Симеонівського і С1ЛСІ. З першого узято 65 епізодів, 57 % (ЛЛ – 51, ЛПС – 6, СимЛ – 8), з другого – 26 епізодів (23 %). Частка ЛЮВ – 21 епізод – 18 %. Епізод 109 – невідомого походження, за змістом подібний до Троїцького – Симеонівського літописів. Можливо, він був у Троїцькому, а не потрапив ні до СимЛ, ні до виписок Карамзіна.

Структура джерел МЗ1492

З наведеної структури видно, що укладач МЗ1492 не даремно їв свій хліб і ретельно вибирав із доступних йому джерел те, що видавалось йому найкращим і

найзмістовнішим. Запозичення з ЛЛ та С1ЛСІ перемішані, й два основних блоки запозичень із С1ЛСІ стосуються битви на Калці і походу Батия. Підкреслю ще раз – є й інші запозичення, зокрема, повість про Липицьку битву 1216 р., але вони нас менше цікавлять.

Самодіяльність автора МЗ1492 в у зроблених выписках мінімальна. Переважно він ретельно передає тексти своїх джерел, лише подекуди додаючи довідки про роди згаданих князів. Цим він намагався зробити текст більш зрозумілим, але самі довідки не завжди правильні. Для сучасних дослідників вони більше вносять плутанини, ніж пояснюють генеалогію.

Особливе джерело – гіпотетичний літопис Юрія Всеволодовича – в наших виписках простежується від 1205 до 1228 років. Цілком може бути, що в основу його тексту було покладено ЛПС у варіанті, доведеному до 1205 р., а епізод 33, що містить ті ж дані, що й ЛПС-16, написаний незалежно від останнього. Подій у Київщині стосуються 7 епізодів ЛЮВ, галицьких справ – 10 епізодів, чернігівських – 1 епізод, і тільки 2 епізоди стосуються справ Владимира і владимирського княжого дому (але нагадаю, що внутрішні владимирські справи ми тут не розглядаємо). Не можна не помітити, що 9 епізодів пов’язані із особою князя Мстислава Мстиславича Удатного, і може бути, що всі звістки про київські та галицькі події, навіть такі, де цей князь не виступає, пов’язані з його особистим інтересом (чи не можна там викроїти собі якесь князівство).

Оповідання МЗ1492 про похід на Київ у 1212 р. в загальних контурах відповідає оповіданню Н1ЛСІ, але не має текстуальних співпадінь, подає інші подробиці, зрештою, поставлене під правильним роком. Те саме ми бачимо і в галицькой серії звісток МЗ1492 в цілому.

Порівняння показує:

1, є безсумнівне співпадіння загальних контурів подій;

2, в жодному випадку немає безпосереднього текстуального зв’язку між ІпатЛ та МЗ1492;

3, всі галицькі звістки МЗ1492 вкладаються в період 15 років (1206 – 1221), що значно менше хронологічного розмаху Галицько-Волинського літопису;

4, ці звістки закінчуються з утвердженням князя Мстислава Мстиславича на галицькому столі.

Таким чином, галицьким джерелом розглядуваних записів МЗ1492 не міг бути відомий нам Іпатіївський літопис. Можна припустити, що ця серія записів пов’язана з князем Мстиславом Мстиславичем.

А. Н. Насонов присвятив цим галицьким звісткам лише кілька рядків і дійшов висновку, що вони потрапили до МЗ1492 із ЛЮВ [*Насонов А. Н.* op. cit., с. 212]. Я. С. Лурьє, займаючись зводом 1492 р., це дрібне для нього питання не розглядав [*Лурье Я. С.* Московский свод 1479 г. и его протограф. – Труды отдела древнерусской литературы, 1976 г., т. 30, с. 95 – 113; текст статті використано і в його монографії «Общерусские летописи XIV – XV вв.» (Ленінград: 1976 р., с. 122 – 126, 135 – 139, 150 – 167)].

Оцінюючи вірогідність доповнень, які пропонує МЗ1492 для подій початку 13 ст. – доповнень, котрі спливають у літописанні через 250 років після самих подій – слід відзначити, що вони фрагментарні, не містять великих повістей і навіть окремих штрихів, котрі б виразно зазначили уподобання автора цих повідомлень. Загальні контури подій, накреслені на підставі давніших літописів, виступають такими ж контурами і для доповнень, котрі дають додаткові подробиці, не змінюючи загальної картини. Тому я схильний вважати ці доповнення вірогідним джерелом.

Єрмолінський літопис (1200 – 1278 рр.)

Єрмолінський літопис (ЄЛ) дійшов до нас у єдиному списку кінця 15 ст. [ПСРЛ, 1910 г., т. 23]. В своїй основній частині він доведений до 1481 р., і найбільший інтерес викликають власне записи найпізніших подій, для яких літописець був сучасником.

А. Н. Насонов вважав, що Єрмолінський літопис є скороченням митрополичого зводу 1460-х років. Цей останній повніше відбився в Московському зводі 1492 р. [*Насонов А. Н.* История русского летописания. – М.: 1969 г., с. 260 – 274]. Цю точку зору поділяли й пізніші дослідники [*Лурье Я. С.* Летопись Ермолинская. – Словарь книжников и книжности Древней Руси, Ленинград, 1989 г., т. 2, ч. 2; *Клосс Б. М.* Предисловие к переизданию Ермолинской летописи. – ПСРЛ, 2004 г., т. 23, с. 5].

Ми ж подивимось, що він дає для цікавих нам подій 13 ст. – чи справді він слідує за МЗ1492. Випадки, коли ЄЛ скорочує записи МЗ1492, я не відзначаю, бо це типова практика. **Півжирним** виділено доповнення в ЄЛ записів, узятих з давніших літописів.

(ЄЛ-1) **В лето 6708 [1200]** Преставися Ярослав Всеволодич Черниговский. [= МЗ1492-1]

(ЄЛ-2) **В лето 6709 [1201]** […] Того же лета преставися черниговский князь Владимир Всеволодич. [= МЗ1492-2]

(ЄЛ-3) **В лето 6710 [1202]** Преставися Игорь Святославич Черниговский, [= МЗ1492-3]

(ЄЛ-4) а Рюрик со Ольговичи хотя ити на Романа к Галичу. [= МЗ1492-4]

(ЄЛ-5) Он же преже ускори с своими полки, пришед взя Киев, [= МЗ1492-5]

(ЄЛ-6) а Рюрика и Ольговичев привед ко кресту и пусти Рюрика в Русь, а Ольговичев в Чернигов, [= МЗ1492-6]

(ЄЛ-7) а в Киеве посади Ингваря Ярославича, а внука Изяславля Мстиславича. [= МЗ1492-7]

(ЄЛ-8) Тое же зимы Рюрик с Ольговичи и с половци взяша Киев, и створися зло велико, таково же от крещения не бывало над Киевом […] [= МЗ1492-8]

(ЄЛ-9) Месяца февраля 16 прииде Роман ко Вручеву на Рюрика, [от] Ольговичев отводя и от половец, и приведе его ко кресту, яко быти ему за един с великим князем Всеволодом и с детьми его; и повеле ему [Рюрику] слатися к нему [Всеволоду], дабы ему [Рюрику] отдал, еже створи над Киевом. [= МЗ1492-10]

(ЄЛ-10) Всеволод же, милосерд сый, того ему [Рюрику] отда, повеле ему княжити в Киеве. [≈ МЗ1492-11, перефразовано]

(ЄЛ-11) **В лето 6711 [1203]** Роман посла к великому князю Всеволоду о Ольговичах; князь же великий и тех прия в любовь и посла к ним болярина своего Михаила Борисовича, и води их ко кресту, а с ним целова также и Роман. И бысть им мир […] [≈ МЗ1492-12, скорочено і перефразовано]

(ЄЛ-12) Того же лета победиша князи Ольговичи литву, убиша их 1000 и 700 […] [= МЗ1492-13]

(ЄЛ-13) […] Того же лета преставися Олег **Святославич** Черниговский. [= МЗ1492-14]

(ЄЛ-14) **В лето 6713 [1205]** […] Роман Галичский ходи на ляхи, взя два грады их и ста над Вислою рекою, и отъеха от полков в мале дружине, и ляхове же наехавше и убили его. И положиша в Галич у святыя Богородицы, а крест целоваша его сыну Данилу. [= МЗ1492-15]

(ЄЛ-15) Ольговиче же, то слыша, поидоша х Киеву, а Рюрик сметаше с себе чернечское платье и седе в Киеве, такоже и жену хотя рострищи, она же скиму на ся возложи. [= МЗ1492-16]

(ЄЛ-16) И вышед к Ольговичам, и целоваша крест, яко ити всем к Галичу, и ходивше с Романом воз[в]ратишася, галичане бо отбиша их. [= МЗ1492-17 + 18]

(ЄЛ-17) **В лето 6714 [1206]** Ольговичи, Всеволод Чермной и братьею, Мстислав Романович из Смоленска, а половци мнози поидоша на Галич; а ис Киева поиде Рюрик с сыном Ростиславом и Володимером, с сыновци и з берендичи; а отинуда ляхове поидоша на них же [галичан, Романовичів]. [= МЗ1492-21]

(ЄЛ-18) Они же [галичани? Романовичі?] убояшеся зело и послаше х королю [угорському], помощи просяще; он же, то слышав, поиде. Романовичи же убояшеся, бежаша в Володимер [Волинський], в вотчину свою; король же, ляхи омирив, воз[в]ратився. А Ольговичи, слышавше его, воз[в]ратишася [і тоді Володимир Ігорович опанував Галич]. Ольговичи же, слышавше брат в Галиче, поидоша назад, [= МЗ1492-22]

(ЄЛ-19) и пришед Всеволод Чермной седе в Киеве, а Рюрик [во] Вручаи. [= МЗ1492-23]

(ЄЛ-20) И сосла же Всеволод [Чермний] Ярослава с Переяславля, река: «Иди ко отцю, а под моею братьею Галича не ищи»; и посади в Переяславле сына своего. [= МЗ1492-24]

(ЄЛ-21) Рюрик со Мстиславом Романовичем и со сынми и со сыновцы своими совокупися, и согна Всеволода с Киева, а сына [его] с Переяславля и седе в Киеве, а сына своего Володимера посади в Переяславле. [= МЗ1492-25 + 26]

(ЄЛ-22) Всеволод же Черм[н]ый совокупися, прииде на нь, он же [Рюрик] затворися во граде; стояше три недели, воз[в]ратишася. [= МЗ1492-27]

(ЄЛ-23) Игоревичи выгнаша Данила Романовича из Володимера и посади в нём брата своего. [= МЗ1492-28]

(ЄЛ-24) **В лето [6]715 [1207]** Всеволод Черм[н]ый с сыновцы и с братьею иде на Киев и со многою силою; Рюрик же бе во Вручи. [= МЗ1492-29]

(ЄЛ-25) Он же [Чермний] слышав то, и поиде со всею силою тою, ещё же Игоревич прииде и с галичанами к нему, на Белгород [і так вигнали Мстислава Романовича з Білгорода та підкорили Мстислава Мстиславича у Торчеську]. Всеволод же шед и седе в Киеве. [= МЗ1492-30]

(ЄЛ-26) То же слыша князь великий Всеволод, яко Ольговичи с погаными воюют землю Русскую, и нача полки копити [змобілізував сина Костянтина із новгородцями та псковичами, рязанських князів, Давида Муромського, і пішов до Москви 19 серпня, а далі рушив на Оку. Тут прийшли рязанські князі; ≈ МЗ1492-31]

(ЄЛ-27) и тогда сказаша князю великому **Глеб и Олег**, яко дяди их со Ольговичи сложилися, а к нему пришли на лесть. [Всеволод схопив рязанських князів і пішов до Пронська; = МЗ1492-32]

(ЄЛ-28) То же слышав Кир Михайло беже к тестю своему Всеволоду Чермному [далі скорочено проти ЛЛ описана облога Пронська]. Проняне со князем Изяславом, вышедше и поклонишася великому князю Всеволоду; он же води их ко кресту, а отчину им раздели, Глебу и Олегу и Изяславу, а княгиню Кир Михаилову веде с собою, иде к Рязани […] [= МЗ1492-33]

(ЄЛ-29) А Рюрик слыша, яко Всеволод Рязань воюет, а собрался на черниговские князи, и совокупився, согна Всеволода Чермного с Киева. [= МЗ1492-34]

(ЄЛ-30) **В лето 6716 [1208]** […] А угры выгнаша из Галича Володимера Игоревича, а брата Романа посадиша […] [= МЗ1492-36]

(ЄЛ-31) **В лето 717 [1209]** Ростислав Рюрикович седе в Галиче, а Романа Игоревича выгнаша; осени тое выгнаша из Галича Ростислава, а Романа Игоревича со братом посади. [= МЗ1492-37 + 38]

(ЄЛ-32) Приходи Матфей митрополит из Киева ко Всеволоду [владимирському] о Ольговичи, о миру; Всеволод виде покорение их и взя мир с ними, и крест целоваша […] [= МЗ1492-39]

(ЄЛ-33) Седе в Киеве Всеволод Чермный, а Рюрик в Чернигове […] [= МЗ1492-41]

(ЄЛ-34) **В лето 719 [1211]** Жени князь великий Всеволод сына своего Юрия у Всеволода Чермного. [= МЗ1492-42]

(ЄЛ-35) Галичане, привед угры к себе отай, изымаша князи свои Игоревичи 3, Романа с братьею, и бивша их, повешаша. [= МЗ1492-43]

(ЄЛ-36) **В лето 721 [1213]** […] Король [угорський] посади сына в Галиче, **церкви претвори на латинскую веру** […] [= МЗ1492-49]

(ЄЛ-37) **В лето 723 [1215]** Преставися князь **Ростислав** Киевский, княжа в Чернигове. [= МЗ1492-50; **Ростислав** тут – явна описка ЄЛ, в усіх інших літописах – **Рюрик Ростиславич**.]

(ЄЛ-38) Князь Володимер Всеволодич женися в Переяславли Русском, поя за ся Глебову дщерь Святославича Черниговского […] [= МЗ1492-52]

Оповідання про Липицьку битву подано під 6723 – 6724 роками скорочено, тих екстраваганцій, що були в С1ЛСІ, немає. [= МЗ1492-53]

(ЄЛ-39) **В лето 728 [1220]** […] Литва воеваша Черниговскую волость, Мстислав же Святославич угонив их, и изби всех, а полон отъят […] [= МЗ1492-56]

Окрема повість про битву на Калках під 6732 роком характерна написанням *Котяк* замість *Котян*, як в МЗ1492-59. З неї нам цікаві такі фрагменти:

(ЄЛ-40) **Нача вои строити** Мстислав Романович, Ростиславль внук, Киевский и Черниговский, Мстислав Мстиславич Галичский, сии бо старейшии земли Русской; с ним же младии князи: Данило, Романов сын Мстиславич, и князь Михайло Черниговский, и князь Всеволод Мстиславич Киевского, иные мнози […] [≈ МЗ1492-60; окремий князь Мстислав Чернігівський тут зник]

(ЄЛ-41) И то слышавше вси князи русстии, поидоша за Днепр на множестве **людии**: Мстислав Романович с кианы, Володимер Рюрикович с смольняны, и черниговсти князи, и галичане, и путивлици […] [= МЗ1492-62, тільки там: на множестве **лодии**. Чи це слід використання списку М. Оболенського (Соф-12) з такою самою опискою, чи незалежна помилка?]

(ЄЛ-42) Также и Олегу Курскому крепко бьющеся […] [= МЗ1492-64]

(ЄЛ-43) А иных князей убиша, гоняще до Днепра, 6: Святослава Каневского, Изяслава **Ингварьского**, и Святослава Шумского, и Мстислава Черниговского со сыном, Юрия **Невеждского** […] [= МЗ1492-65, з додатковими варіантами імен]

(ЄЛ-44) Василько же слыше **се зло**, створшеся в Руси, **тогда прииде с полки** к Чернигову в помощь и воз[в]ратися в Ростов, сохранён богом […] [= МЗ1492-66]

(ЄЛ-45) **В лето 733 [1225]** […] Князь Михайло Черниговский ходи в Новоград и оттуду иде к **зятю** своему Юрию во Володимер и поима у него товар новогородцем,

что имал князь Юрий в Торжку, и пришед в Новгород, и дасть им, и поиде к Чернигову; они же много унимаша его, и не послуша, и проводиша его с честью […] [= МЗ1492-67 + 68 + 69; **зятю** – помилкове пояснення автора ЄЛ, незалежне від пояснення в МЗ1492-68]

(ЄЛ-46) Ходи Юрий в помощь Михаилу Черниговскому, на Ол[е]га Курского; тогда же тамо случися быти митрополиту Кириллу, и смири их […] [= МЗ1492-70]

(ЄЛ-47) **В лето 735 [1227]** […] Женися князь Василько Ростовский у князя Михаила Черниговского […] [= МЗ1492-71]

(ЄЛ-48) Женися Всеволод Костянтинович в Русском Переяславле, поят Ол[е]гову дщерь Святославича […] [= МЗ1492-72]

(ЄЛ-49) **В лето 737 [1229]** Князь Михайло Черниговский седе в Новеграде. Того же лета иде к Чернигову, а в Новеграде сына Ростислава остави […] [= МЗ1492-73 + 74]

(ЄЛ-50) **В лето 738 [1230]** […] Митрополит Кирилл приходи из Киева к Володимирю и смири Михаила Черниговского с Ярославом, неправ бо бе Михаил пред Ярославом во крестном целовании; хотяще идти на нь, и едва умоли его митрополит, черниговский епископ Перфирей, игумен Беростовский […] [= МЗ1492-75 + 76 + 77]

(ЄЛ-51) **В лето 743 [1235]** Изяслав Мстиславич с половцы, **Михайло Черниговский с черниговцы** взяша Киев, а князя Володимера Рюриковича вземше половцы, ведоша с собою и потом, вземше окуп, отпустиша его. И седе в Киеве Изяслав Мстиславич, внук Романов Ростиславичи. [= Новг-33 + 34 ≈ МЗ1492-81 + 82; виділені слова, наявні в Н1ЛСІ, опущені в МЗ1492]

(ЄЛ-52) **В лето 746 [1238]** [Оповідання про облогу Козельська в складі повісті про напад Батия дано в скороченні проти МЗ1492-86, з невеликими редакційними змінами, нових подробиць немає.]

(ЄЛ-53) [В числі князів, які врятувались від татар, названі «Васильковичи два, Борис и Глеб». = МЗ1492-85]

(ЄЛ-54) **В лето 747 [1239]** [Оповідання про падіння Чернігова подано за МЗ1492-87, але зі скороченнями, які спотворюють текст. Найважливіше: в МЗ1492 написано, що Мстислав «прииде на нь [татар] с вои своими», а в ЄЛ: «прииде со многими вои **ис Чернигова**». Думаю, останнє – здогад автора ЄЛ.]

(ЄЛ-55) **В лето 748 [1240]** Посла Батый Менгу-кака [!] соглядати Киева; он же шед ста у городка Песочна и видев Киев, удивися красоте его и величеству и посла послы на нь ко князю Михаилу Всеволодичю **Черниговскому** с лестью. **Он же тех [послов] изби**, а сам побеже по сыну в Югры. [≈ МЗ1492-88, із характерним **кака**; але провина за вбивство послів перенесена із князя та громадян на одного князя. Це – запозичення із «Сказання про вбивство Михайла і Федора».]

(ЄЛ-56) А Ростислав Мстиславич, внук Давида Смоленского, пришед, сяде в Киеве. [= МЗ1492-90]

(ЄЛ-57) Данило же **Мстиславич, внук Мстислава Изяславича**, и пришед на нь ят его [Ростислава], а Киев даст Дмитрови, **тысячскому своему**, держать против безбожных […] [= МЗ1492-91, з опискою у патронімі Данила й довідкою про його рід; Дмитро названий тисяцьким в подальшому тексті МЗ1492.]

(ЄЛ-58) **В лето 752 [1244]**. Князь Володимер Костянтинович и Борис Василькович, Василий Всеволодич идоша к Батыю про свою отчину; он же дасть им их вотчину и отпусти их. [= МЗ1492-92]

(ЄЛ-59) **В лето 754 [1246]** […] [Коротка повість про загибель Михайла Всеволодовича в Орді і посмертні чудеса.]

(ЄЛ-60) И Бориса Васильковича посла Батый к сыну Сартаку, и отпусти его с честью в свою отчину. [= МЗ1492-94]

(ЄЛ-61) **В лето 756 [1248]**. Женися Борис Василькович у Ярослава Муромского […] [= МЗ1492-95]

(ЄЛ-62) **В лето 757 [1249]**. Глеб Василькович ходи во Орду к Сартаку, и Сартак почтив его, отпусти […] [= МЗ1492-96]

(ЄЛ-63) **В лето 759 [1251]** […] Глеб **Борисович** [!] иде на Белоозеро, во свою отчину […] [**Борисович** – явна описка в ЄЛ, замість **Василькович**, але точно так стоїть в МЗ1492-98.]

(ЄЛ-64) **В лето 761 [1253]** […] Родися у Бориса у Васильковича сын Дмитрий […] [= МЗ1492-99]

(ЄЛ-65) **В лето 763 [1255]**. Родися Борису Васильковичу сын Константин […] [= МЗ1492-100]

(ЄЛ-66) **В лето 765 [1227]** […] Глеб Василькович женися в татарах у Канович и прииде в свою отчину […] [= МЗ1492-101]

(ЄЛ-67) **В лето 766 [1258]** […] Князь великий Александр, и Борис Василькович, и Ярослав Тверской, бывши в Орде, возвратишася во свою отчину […] [= МЗ1492-102]

(ЄЛ-68) **В лето 771 [1263]**. Родися Глеб [!] сын Демьян […] [= МЗ1492-105]

(ЄЛ-69) **В лето 776 [1268]**. Борису Васильковичу родися сын Василий […] [= МЗ1492-106]

(ЄЛ-70) **В лето 785 [1277]** […] Князь Борис Ростовский со княгинею и детьми иде в Орду, и брат его Глеб с сыном Михаилом […] [= МЗ1492-110]

(ЄЛ-71) Борис же Василькович тогда преставися, сентеврия 16; княгини его Марья и сын его Дмитрий [тут щось пропущено, мабуть *оплакували*?] и несоша его в Ростов и положиша в зборней церкви ноября 13, на левой стороне […] [= МЗ1492-111]

(ЄЛ-72) **В лето 786 [1278]**. Князь Глеб Василькович жени сына Михаила у ярославского Феодора Ростиславича […] [= МЗ1492-112]

(ЄЛ-73) Преставися Глеб Василькович декабря 13. [= МЗ1492-114]

Автор Єрмолінського літопису в наведених виписках показує цікаві особливості літописного стилю:

– він часто опускає титул *князь*, вважаючи його самоочевидним;

– він подекуди опускає початкову цифру 6 в числі року, що в майбутньому стане панівною формою дати;

– при іменах князів він подекуди подає власні пояснення щодо їх роду / князівства;

– він любить писати *возратишася* (почали війну)
замість *возвратишася* (повернулись);

Порівняння Єрмолінського літопису із МЗ1492 показує, що він (в рамках зроблених виписок!) скорочує своє єдине джерело, подекуди додаючи власні міркування і пояснення, не завжди щасливі.

Цим єдиним джерелом був не Московський звід 1492 р., яким ми його знаємо, а його протограф. За цим промовляє не тільки те, що ЄЛ був завершений на 11 років раніше за МЗ1492, але й те, що ці літописи дають незалежні пояснення до того самого епізоду (МЗ1492-68 і ЄЛ-45). Таким чином, мій аналіз підтверджує висловлену в літературі думку про спільний протограф цих літописів. Інша справа – чим саме був цей протограф, де й коли він був складений (ці питання виходить за рамки моєї вузької теми).

Никонівський літопис (1200 – 1278 рр.)

Інші літописи кінця 15 ст.: Типографський [ПСРЛ, 1921 г., т. 21] та Вологодсько-Пермський [ПСРЛ, 1959 р., т. 26], Літопис від 72-х язик старшого (1497 р.) та молодшого (1518 р.) ізводів [ПСРЛ, 1962 г., т. 28] – подають події 13 ст. у великому скороченні. Дошукуватись, як утворились ці скорочення, не входить в мою задачу.

Натомість варто подивитись, як представлені цікаві нам події у великій літописній компіляції початку 16 ст. – у Никонівському літописі (НикЛ), котрий у своєму старшому ізводі (списку М. Оболенського) доведений до 1520 року [ПСРЛ, 1885 г., т. 10]. **Півжирним** виділено екстраваганції НикЛ проти попередніх літописних текстів. Піщаним тлом виділено епізоди, яких немає у давніших літописах.

Слід знати, що видавці ПСРЛ підвели до тексту Никонівського літопису варіанти із Лаптевського тому Лицевого літописного зводу 1568 – 1576 рр. (ЛЛЗ), який на початку 21 ст. дочекався е-перевидання. В цьому томі дуже великі частини тексту повторюють НикЛ, але при цьому є фрагменти, котрі істотно відходять від НикЛ. Забігаючи наперед, треба сказати, що ЛЛЗ часто повертається до лаконічного викладу МЗ1492 замість пишної риторики НикЛ.

(Ник-1) **В лето 6708 [1200]**. Преставися князь великий черниговский Ярослав, сын Всеволожь, **внук Ольгов, правнук Святославль, праправнук Ярославль, препраправнук великого Владимира. Сего сынове Ростислав и Ярополк.** […] [= МЗ1492-1]

(Ник-2) **В лето 6709 [1201]** […] Того же лета преставися князь **великий** черниговский Владимир Всеволодичь […] [= МЗ1492-2]

(Ник-3) Того же лета князь **великий киевский** Рюрик **Ростиславич** возста на **великого князя** Романа **Мстиславича Галичского**, и приведе к себе в помощь Ольговичев на Киев, **и тако начя собирати силу**. **Князь же великий** Роман **Мстиславич Галичский слышав сие**, и ускори преже, совокупив полки многи галичские **и володимерские, и посла ко великому князю Всеволоду Юрьеву сыну Долгорукого, и тако спешно** вниде в Русскую землю. Володимерци же, и черниии клобуци и **мандирикии отступиша от великого князя киевского Рюрика Ростиславича**, и совокупишася вси, и приидоша ко **великому князю** Роману **Мстиславичу Галичскому**. Такоже и изо всех тех градов киевских вси людие отступиша к **великому князю галичскому** Роману **Мстиславичу**. [= МЗ1492-4]

(Ник-4) И тако со всеми теми силами спешно прииде **князь великий галичский** Роман **Мстиславич** ко граду Киеву **безвестно**. Кияне же отвориша ему врата Подольская в Копыреве конце, [= МЗ1492-5]

(Ник-5) и тако въеде в Подолие **во град Киев князь великий галичский** Роман **Мстиславич**, и посла на Гору ко **великому князю киевскому** Рюрику **Ростиславичу**, и ко Ольговичам, **и ко Володимерку**. И тако приведе всех ко кресту: и Рюрика, и Ольговичев, **и Володимерка**, и пусти Рюрика во Вручий, а Ольговичев отпусти за Днепр ко Чернигову, [= МЗ1492-6]

(Ник-6) а в Киеве посади **на великом княжении** Ингваря, сына Ярославля, внука Изяславля, **правнука Мстиславля, праправнука Владимира Мономаха, препраправнука Всеволожа, пращура Ярославля, прапращура великого Владимира** […] [= МЗ1492-7]

(Ник-7) **В лето 6710 [1202]**. Преставися князь **великий** черниговский Игорь, сын Святославль […] [= МЗ1492-3]

(Ник-8) Тое же зимы **князь великий киевский** Рюрик **Ростиславич, ища Киева и совокупився** со Ольговичи, **и половецких князей в помощь взя**, и всю землю половецкую подъя, и **пришед со многими силами, взяша великий и славный град** Киев, и сотворися зло велико, яково же от крещения не бывало над Киевом […] [= МЗ1492-8]

(Ник-9) И тако идоша половци во своояси, а черниговские князи во Чернигов, а Рюрик Ростиславич во Вручев. [Здогад автора НикЛ!]

(Ник-10) Того же лета иде **князь великий галичский** Роман **Мстиславич, зять Рюриков**, ко Вручеву на **тестя своего** Рюрика **Ростиславича**, отводя его от Ольговичей **от черниговских князей** и от половец, и приведе его ко крестному целованию, **яко быти ему с ним заедин, также и с великим князем Всеволодом Юрьевичем быти заедин. И сице князь Роман Мстиславич много устрашив и наказав тестя своего Рюрика Ростиславича**, и сослався со великим князем Всеволодом **Юрьевичем сыном Долгорукого**, [= МЗ1492-10]

(Ник-11) и паки посадиша князя Рюрика Ростиславича **на столе на великом княжении** в Киеве [≈ МЗ1492-11]

(Ник-12) **В лето 6711 [1203]**. Князь великий владимирский Всеволод Юрьев сын Долгорукого и князь великий Галичский Роман Мстиславич со Ольговичи черниговскими князи ссылахуся, и мир и любовь меж собою взяша, и крестным целованием укрепишася во единьстве быти. [Резюме подій, складене автором НикЛ.]

(Ник-13) Князь же великий Всеволод **Юрьевич** посылал своего боярина Михаила Борисовича, и водиша Ольговичев ко крестному целованию; такоже и Ольговичи посылаша своих бояр ко **великому князю** Всеволоду **Юрьеву сыну Долгорукого**, и приведоша его ко крестному целованию, **такоже и Романа Мстиславича Галичского**, а **князь великий** Роман **Мстиславич** их приведе ко крестному целованию, и тако быть смирение **и тишина не на много** […] [= МЗ1492-12]

(Ник-14) Того лета победиша Ольговичи литву, и убиша их 1000 и 700. [= МЗ1492-13]

(Ник-15) **В лето 6712 [1204]**. Преставия князь **великий** черниговский Олег, сын Святославль […] [= МЗ1492-14]

(Ник-16) **В лето 6713 [1205]** […] Того же лета **князь великий** Роман **Мстиславич** Галичский ходи ратью на ляхи […] [= МЗ1492-15]

(Ник-17) Того же лета князь Рюрик Ростиславич сложи с себе платье иноческое **и растрижеся**, слышав смерть Романову, и сяде на в**еликом княжении** в

Киеве, такоже и жену свою хотяще рострищи; она же не восхоте, но и скиму на себе возложи, [= МЗ1492-16]

(Ник-18) глаголющи: «Ничто же есть болши души, о той убо нам подобает всяко подвизатися и промышляти; рече бо господь: кая польза человеку, аще весь мир приобретет, а душу свою отщетит, или что даст человек измену на души своей». [Ось характерний зразок того благочестивого пустословія, яким автор НикЛ любив розбавляти давні тексти.]

(Ник-19) Князь великий Рюрик Ростиславич **посла** в Чернигов ко Ольговичем, и целова к ним крест **в мире, и в единстве, и в любви быти, и призвавше половцев** и поидоша ратью на Галич. [= МЗ1492-16 + 17]

(Ник-20) Король же сия слышав, и посла свою помощь в Галич ко князю Данилу Романовичу, и пришедше ляхове в Галич грады укрепиша и люди осадиша, занеже у них князь Данило Романович млад бяше. [Слабкий і дуже плутаний слід Галицько-Волинського літопису?]

(Ник-21) Сим же пришедшим со многою силою под град Галич и оступише град, брань крепку творяху; гражане же со града бияхуся и мнози от обоих падаху, и тако много стоявше и града не взявше, точию власти и села пожгоша и много пленивше, возвратишася во свояси. [≈ МЗ1492-18]

(Ник-22) **В лето 6714 [1206]**. Совокупишася ратью вси князи Русстии: Ольговичи черниговстии, князь Всеволод Чермный **Святославичь, внук Всеволож, правнук Ольгов**, со своею братьею, и князь Володимер Игоревич со всею братиею, и князь Мстислав Романович из Смоленска, приде к ним со сыновцы своими, такоже и много половцев прииде к ним. [= МЗ1492-21]

(Ник-23) Собраша же ся вси в Чернигове, и оттуда поидоша на Галич, а из Киева поиде **князь великий** Рюрик **Ростиславич** со сынми своими, со князем Ростиславом и Володимером, и з берендеи, **и со коуи, и з боуты,** а оттуду ляхове поидоша на Володимерь на галичан же. [= МЗ1492-22. Далі опис війни за Галич – загалом за МЗ1492, з риторичними вставками.]

(Ник-24) [Союзники] идоша к Киеву, и пришедше в Киев сяде **на великом княжении** в Киеве князь Всеволод Чермный Святославичь, надеяся на многую силу свою, и посажа своя наместники по всем градом киевским. Князь великий же Рюрик Ростиславичь, виде свое безвремение, отиде во свой Вручей, а сын его Ростислав иде во Вышегород, а Мстислав Романович седе в Белеграде. [= МЗ1492-23]

(Ник-25) Таже потом **князь великий** Всеволод Чермный **Святославичь** посла в Переславль ко Ярославу, сыну Всеволожу, внуку Юрья Долгорукого, глаголя сице: «Иди из Переславля ко отцу своему в Суздаль, а Галича под моею братьею не ищи» [з риторичними доповненнями. Ярослав послухався і **29 вересня** прибув до батька.] Того же лета **князь великий** Всеволод Чермный **сын Святославль** посади в Переяславле сына своего **князя Михаила**. [= МЗ1492-24. Ім'я Михайла – здогад автора НикЛ.]

(Ник-26) Того же лета Рюрик Ростиславич, **скорбя зело о великом княженье киевском,** и соединися со Мстиславом Романовичем **и поиде с ним ратью**, и с детьми своими, и со сыновцы своими, **и со многими половци, и шед** выгна из Киева Всеволода Чермного, **сына Святославля, внука Всеволожа, правнука Ольгова, праправнука Святославля, препраправнука Ярославля**, а сына его **князя Михаила** выгна из Переславля. [= МЗ1492-25. В ЛЛЗ опущена довідка про рід Всеволода.]

(Ник-27) **И тако с великою радостью князь великий** Рюрик, сын Ростиславль, внук Мстиславль, сяде **на великом княжении** в Киеве, а сына своего Владимира посади в Переславле [= МЗ1492-26. В ЛЛЗ немає виділених доповнень.]

(Ник-28) Тое же зимы Всеволод Чермный **Святославичь** совокупися со своею братьею и з **братаничи** и со **множеством** половец и иде **ратию безвестно** на Киев. **Князь великий** же Рюрик **Ростиславичь** не могий стати противу им, и затворися во граде Киеве. Они же стояше около града три недели, **и многу нужу сотвориша гражаном**, и возвратишася вспять, не успеша ничтоже граду, **власти и села повоевавши** [= МЗ1492-27; в попередніх текстах не **братаничи**, а **сыновцы**; в ЛЛЗ є тільки останнє доповнення.]

(Ник-29) Тогда же князь Владимир Игоревичь, пришед из Галича, выгна князя Данила, сына Романова, **внука Мстиславля**, из Володимера, и посади в нем брата своего **князя Романа Игоревича** […] [= МЗ1492-28; в ЛЛЗ – без доповнень.]

(Ник-30) **В лето 6716 [1208]** […] Князь Всеволод Чермный, **сын Святославль, внук Всеволож, правнук Ольгов, праправнук Святославль, препраправнук Ярославль, пращур великого Владимира**, з братьею своею и з **братаничи, и с половци и со многою силою иде ратью паки на Киев на великого князя Рюрика Ростиславича**, и пришедше ко граду ко Треполю, и стояше около него три недели. И изнемогоша людие во граде, и предашася. [= МЗ1492-29; в ЛЛЗ повторено текст МЗ1492, без змін і пропусків НикЛ.]

(Ник-31) Он же, омирив их, устремися на Киев. Прииде же к нему в помощь и Владимир Игоревич с галичаны […] [= МЗ1492-30; в описі цієї кампанії ЛЛЗ тримається давніх текстів, а в НикЛ вони розпросторені пустословієм.]

(Ник-32) Того же лета князь великий Всеволод Юрьев **сын Долгорукого**, внук Владимира Мономаха, **начять воинства собирати, хотя ити ко Чернигову на Ольговичев**, глаголя сице: «Егда единем Ольговичем есть отчина Русская земля, а нам не отчина ли? Да како убо мя господь бог с ними управит. **Взем убо господа бога на помощь**, хощу ити ко Чернигову **на Ольговичев, понеже убо и сына моего Ярослава выгнаша з безчестием изо града из Переяславля Русского, и мне многу срамоту учиниша**» […] [≈ МЗ1492-31; текст ЛЛЗ значно ближчий до МЗ1492, з доповнень НикЛ в ньому є тільки останнє.]

(Ник-33) И Володимировы сынове, внуци Глебовы, два брата Глеб и Олег, сии убо братаничи Роману и Святославу, и смысливше себе едини тайно со своими бояры, и возклеветаша на дядь своих, и послаша ко Всеволоду Юрьевичу, глаголюще сице: «Дяди наши Роман Глебович и Святослав Глебович, и сынове Святославли Мстислав и Ростислав, внуци Глебови, совет и любовь имеют со Ольговичи, и идут с тобою лукавством, хранися убо от них яко от змий» […] [≈ МЗ1492-32, сильно перефразовано і розпросторено; в ЛЛЗ тут маємо комбінацію короткої преамбули з МЗ1492 і промови Володимировичів з НикЛ.]

(Ник-34) Бе же в Пронске тогда князь Кир Михайло Всеволодичь, и слышав яко дяди его поимани суть и з бояры их, оклеветани братаничи их, а отец его князь Всеволод Глебович преставися в Пронске, а на него идет князь великий Всеволод Юрьевич со многими силами к Пронску и со клеветники, иже оклеветаша дядей своих, и сия слышав оскорбися зело, и возопи гласом велием, глаголя сице: «О люте нам, безумным! Погубихом землю свою и род свой. Како сим окаянным клеветником не сжалитися дядь их? Како отверзошася лукавая их уста, како не прииде на них казнь божия, якоже на Каина и якоже на Святополка? У, люте нам! Свои от своих погибоша». И начат глаголати ко бояром своим: «Повежьте ми, что сотворити имам?

Нигде же убо заповеда господь предавати нам самим себя в напасти, но аще гонять вас из града сего, бегайте во другий». И тако встав бежа в Чернигов к тестю своему, ко князю Всеволоду Святославичу Чермному, внуку Всеволожу, правнуку Ольгову, праправнуку Святославлю, препраправнуку Ярославлю, пращуру великого Владимира; бе же тогда Всеволод Чермный в Киеве, седяше на княжении […] [Отак згадка в МЗ1492-32 на 85 знаків силою пустословія перетворилась на оповідання на 1069 знаків – у 12.5 разів більше.]

(Ник-35) Слышав же то Изяслав со проняны, яко полк рязанский побежден, а то уже безводием умирающе бяху и скоты их, и изыдоша изо града со князем своим Изяславом Владимиричем, и поклонишася великому князе Всеволоду. Он же приведе их ко крестному целованию месяца октября в 18 день, и посади у них во Пронске князя Олега, сына Владимирова, внука Глебова, и взя княгиню Кир Михайлову, и веде с собою […] [= МЗ1492-33]

(Ник-36) Того же лета князь Рюрик Ростиславичь слышав яко Всеволод Юрьевичь воюет Рязань, **и нача собирати воинства на черниговские князи; приидоша же к нему и половец множество на помощь, все же тайно содевая. И тако совокупяся,** погна изгоном ко Киеву, и согна Всеволода Святославича Чермного с Киева, а сам сяде в нем, **и по всем градом киевским посажа наместники своя, и одарив половцев, отпусти во своя их жилища** […] [≈ МЗ1492-34; половців тут автор НикЛ додав за аналогією з подібними випадками.]

(Ник-37) Тоя же зимы ходиша Ольговичи на Киев на Рюрика **Ростиславичя**, и не успеша ничто же, и возвратишася […] [= МЗ1492-35]

(Ник-38) **В лето 6717 [1209]** […] Того же лета угры выгнаша из Галича **князя** Владимира Игоревича, а брата его **князя** Романа **Игоревича** посадиша […] [= МЗ1492-36]

(Ник-39) **В лето 6718 [1210]**. Князь Ростислав сяде в Галиче, сын Рюриков, **внук Ростиславль**; а **князя** Романа Игоревича выгнаша **месяца сентября в 4 день**. [= МЗ1492-37. Цим повідомленням з точною датою, котрої не було в МЗ1492, відкривається стаття 6718 року, неначе вона – вереснева. В МЗ1492 ця звістка також стоїть на початку річної статті, але березневої! На «точну дату» НикЛ покладатись не можна.]

(Ник-40) Тое же осени выгнаша из Галича князя Ростислава Рюриковича, а князя Романа Игоревича з братом **паки** посадиша […] [= МЗ1492-38]

(Ник-40) Того же лета князь великий Всеволод Чермный Святославичь и все Ольговичи молиша митрополита Матфея киевского и всея Руси, да смирит их и в любовь введет со великим князем Всеволодом Юрьевым сыном Долгорукого, «зане хощем с ним во всем во единстве и покорении быти, и почто убо он, на нас гневаяся, рязанских князей переимал, и землю их выжег и пусту сотворил». [Увертюра, складена автором НикЛ як вступ до МЗ1492-39]

(Ник-42) И поиде убо Матфей митрополит из Киева ко великому князю Всеволоду Юрьевичу во Володимер о Ольговичех о миру и о любви, [≈ МЗ1492-39]

(Ник-43) и пришед нача глаголати ему о незлобии, и кротости, и смирении, и любви, и яко вси есмя в бедах в настоящем сим житии, и вси же в сетех и в стремнинах вражиих увязаемся; добро убо всем нам, дондеже время имамы в настоящем сем житии подвизатися, и промышляти о душах своих, и прощати согрешающия ко нам, «се убо черниговстии князи во единомыслии хотят с тобою жити», и прочия словеса многа изглагола к нему.

(Ник-44) Всеволод же Юрьевич **слышав умилися сердцем**, и черниговских князей покорение видев, **возлюби их,** не помяну злобы их, и целова к ним крест, [= МЗ1492-39. В МЗ1492 – 264 знаки, в НикЛ – 1024 знаки.]

(Ник-45) а митрополита Матфея киевского и всея Руси много учредив, и отпусти его с великою честью, и проводи его сам з детьми **и со всем народом** со многою честью […] [≈ МЗ1492-40]

(Ник-46) **В лето 6719 [1211]**. Сяде **паки князь** Всеволод Чермный **Святославичь** в Киеве, а Рюрик в Чернигове […] [= МЗ1492-41]

(Ник-47) **В лето 6720 [1212]**. Князь великий Всеволод Юрьевичь жени сына своего князя Юрья у **великого князя киевского у** Всеволода Чермного Святославича, **и бе князь Юрьи со князем Кир Михаилом Всеволодичем Рязанским свояки**. Венчан же быть Иваном епископом в **монастыре** пречистыя богородици, **ту сущу самому великому князю Всеволоду Юрьевичю и з детьми своими** […] [≈ МЗ1492-42]

(Ник-48) Того же лета галичане возненавидеша своего господина князя Романа Игоревича и братии его, и начяша о нем зло мыслити, како бы его уморити, и хотеша зелием уморити, и не случися им, и хотеша инако лов на него поставити, и тако не случися им. [Увертюра автора НикЛ до МЗ1492-43.]

(Ник-49) И послаша тайно во Угры, и приведше их к себе тайно, и изымаша князи своя три Игоревичи, князя Романа **Игоревича** и братью его, и **много** биша их, **и по улицам водяще биша их,** и повешаша их **всех, и з женами и з детьми их** […] [= МЗ1492-43]

(Ник-50) **В лето 6722 [1214]** […] Того же лета угорский король посади сына своего в Галичи, и церкви претвори на латинскую службу […] [= МЗ1492-49]

(Ник-51) Того же лета изогна князь великий Всеволод Чермный **Святославичь, внук Всеволож, правнук Ольгов, праправнук Святославль, препраправнук Ярославль, пращур великого Владимера**, внуки Ростиславли из Руси, тако глаголя: «**Како убо есть мне с вами жити, и в мире и в любви быти?** Вы бо мою братью переимали, **и бивше и поругавше горко,** и повешаша их аки злодеев в Галиче, и положили естя укор на всех, и **толико зло и окаянно дело сотворша, и ныне убо** несть вам части в Русской земли». [= Новг-6]

(Ник-52) Того же лета поиде князь Мстислав Мстиславичь из Новагорода со Твердиславом посадником и со новгородцы к Киеву, и повоеваша по Днепру грады черниговския и Речицы. [= Новг-8]

(Ник-53) И пришедше под Вышеград, и бишася, и яша **князя Давида**, и князя Ростислава Ярославича и брата его князя Ярополка, а вышегородци отвориша градныя врата, **бе бо и крамолу сотвориша над князи своими**; а **князь великий киевский** Всеволод **Чермный Святославичь** выбежа из Киева за Днепр, **княжил в Киеве 10 лет**. [= Новг-9]

(Ник-54) Князь же Мстислав Мстиславичь со новогородци посадиша на великом княжении в Киеве князя Мстислава Романовичя, а Мстислав Мстиславичь во Новеграде, а Ингварь Ярославич Изяславичя во Лучске. [= Новг-10 + МЗ1492-47]

(Ник-55) И идоша из Киева ко Чернигову, и стояше под градом 12 дней, и сотвориша мир, и разыдошася во свояси […] [= Новг-11]

(Ник-56) Того же лета князь Мстислав Мстиславичь иде из Новагорода ко королю, прося себе Галича, а княгиню и сына своего остави в Новеграде […] [= МЗ1492-50]

(Ник-57) **В лето 6723 [1215]** […] [Новгородці заходились виганяти князя Мстислава Мстиславича. Він обурився] и иде ко королю во Угры, прося себе у него Галича, а княгиню свою и сына остави в Новегороде […] [= МЗ1492-50, ще раз.]

(Ник-58) Того же лета преставися князь **великий** киевский Рюрик Ростиславичь, княжа в Чернигове […] [= МЗ1492-51]

(Ник-59) **В лето 6726 [1218]** […] Того же лета выгнаша угры князя Мстислава Мстиславича, **внука Романова**, из Галича, и сяде **паки** королевич в нем [= МЗ1492-55]

(Ник-60) **В лето 6727 [1219]** […] Того же лета литва воеваша черниговские власти, князь же Мстислав **Мстиславич** угони их и изби всех. [= МЗ1492-53, описка замість **Святославич**. В ЛЛЗ епізод передано значно ближче до МЗ1492.]

(Ник-61) Того же лета князь Мстислав Романович и князь Мстислав Мстиславич и инии князи мнози идоша ратью на Галич. Королевич же затворися во граде в Галиче. Они же повоеваша всю землю их, и возвратишася во свояси […] [= МЗ1492-57. В ЛЛЗ епізод передано значно ближче до МЗ1492.]

(Ник-62) **В лето 6729 [1221]** […] Того же лета **князь** Мстислав Мстиславич, **внук Романов, правнук Ростиславль, праправнук Мстиславль, препраправнук Владимира Мономаха,** бися со угры и изби множество их, и королевича ят, и сяде **сам** в Галиче […] [= МЗ1492-58]

(Ник-63) **В лето 6733 [1225]** […] Того же лета слышав князь Всеволод Юрьевич, яко изгнати его хотять новогородци, и утаися от них со всем двором своим, и пришед сяде в Торжку. И прииде к нему отец его князь великий Юрьи Всеволодич со всею силою, и братанич **их** [в НикЛ тут пропущено ім'я Ярослава Всеволодовича, тому вийшла неузгодженість у числі] князь Василко Константинович со ростовцы, и **князь** Михайло **Черниговский, сын Всеволода Чермного**. [Напружені переговори і приготування до війни.] И князь великий Юрьи Всеволодич посла к ним **мужа своего Ивана Верха и княж Михайлова Всеволодича** тысяцкого Романа, **глаголя сице**: «Возьмите у мене **на княжение в Новгород** шурина моего **князя** Михаила, **сына Всеволода Чермного, внука Святославля, правнука Ольгова**». Новогородци же послаша **по шурина его** по **князя** Михаила **Всеволодича Чермного** […] [= Новг-14; оцей Іван Верх, якого не знає жоден давній літопис, з'являється допіру в НикЛ, через 300 років після події…]

(Ник-64) [В повісті про битву на Калці маємо характерне написання *Котяк*, як в МЗ1492-59. Повість скорочена і розфарбована новими вигаданими «подробицями», а також поставлена не на місці, після опису новгородських подій 1225 р.]

(Ник-65) **И начаша вси князи воинства без числа собирати**: князь **великий** Мстислав Романович Киевский, Ростиславль внук, и черниговстии, князь Мстислав Мстиславич Галичский, сии же старейшии бяху земли Русской. С ними же младии князи: Данило Романович Мстиславича, и князь Михайло, сын Всеволода Чермного черниговский, и князь Всеволод Мстиславич **Романовича, правнук Ростиславль**, и инии князи мнози […] [= МЗ1492-60]

(Ник-66) И то слышавше [перемогу над Гемябеком] вси князи русстии поидоша за Днепр **реку з безчисленым воинством: князь великий киевский Мстислав Романович, Ростиславль внук, со кияны, князь великий смоленский Володимир Рюрикович, внук Ростиславль, и черниговстии князи, и галичские, и**

волынские, и курские, и трубечские, и путимские, **и всех стран все князи со множествы без числа воинствы** […] [≈ МЗ1492-62]

(Ник-67) Такоже и князю Олгу Курскому крепко биющуся […] [= МЗ1492-64]

(Ник-68) А иных князей избише гоняще до Днепра 6: князя Святослава Каневского, князя Изяслава Ингваревича, князя Святослава Шумского, князя Мстислава Черниговского с сыном, князя Юрия **Неверского** […] [= МЗ1492-65]

(Ник-69) Князя же Василка **Константиновича Ростовского, братанича великого князя Юрья Всеволодича Владимирского, тогда соблюде бог и с его воинством**, понеже не успе прииити, точию к Чернигову прииде, и слышав беду сию велию, и спешно возвратися в Ростов, сохранен богом и пречистою богородицею […] [≈ МЗ1492-66]

(Ник-70) Того же лета князь Михайло, сын Всеволода **Чермного, Черниговский,** внук **Святославль, правнук** Олгов, иде в Новоград, и бысть легко **во городех, и** в волостех **и в селах новогородских, и ради быша вси новогородци о сем, и возлюбиша князя Михаила Всеволодича**. [= Новг-15]

(Ник-71) Того же лета иде князь Михайло **Черниговский, сын Всеволода Чермного, во Володимерь ко зятю своему ко великому князю** Юрью **Всеволодичу, взем с собою грабленых гостей новогородских, что грабил их зять его князь великий Юрьи Всеволодич в Торжку**; и взят у него весь той грабеж, и иде в Новгород **со всем тем богатством**. [= Новг-16]

(Ник-72) И пришед ста на Ярославле дворе, **и даде им все, еже взя у зятя своего у великого князя Юрья Всеволодича. Таже потом** рече им: «**Мужие и братие! Не буди вам гнева имети на меня о сем, яко** не хощу у вас княжити **во Новеграде**, иду убо ко Чернигову, **всякие убо** гости ко мне пущайте, **да ходять гости ваши ко мне невозбранно, такоже и мои к вам;** а якоже земля ваша, такоже и моя земля». Новогородци **же о сем прослезишася, понеже любим бысть ими**, и много уимаша его молящеся, и не могоша умолити его, и тако проводиша его со **многою** честью **в Чернигов, многими дары одаривше** […] [= Новг-17 = МЗ1492-69]

(Ник-73) **В лето 6734 [1226]** […] Того же лета ходи князь Юрьи **Всеволодич з братаничи** своими со Василком и со Всеволодом **Константиновичи** в помощь **шурину своему князю** Михаилу, сыну Всеволода **Чермного, Черниговскому** на **князя** Ольга Курского. Тогда же тамо, по смотрению божию, случися быти Кириллу, митрополиту **киевскому и всея Руси, и не даде им кровопролития сотворить**, но смири их **и в любовь введе** […] [= МЗ1492-70]

(Ник-74) **В лето 6735 [1227]** […] Того же лета князь великий Юрьи Всеволодич жени братанича своего Василка Константиновича **Ростовского у шурина своего** у князя Михаила **Всеволодича** Черниговского. [Ближче до Лавр-33, ніж до МЗ1492-71]

(Ник-75) Того же лета женися **князь** Всеволод Константинович, **братанич великого князя Юрья Всеволодича**, поят Ольгову дщерь Святославича […] [= МЗ1492-72]

(Ник-76) **В лето 6736 [1228]** […] Того же лета княжичи Ярославли Всеволодича, Феодор и Александр, з бояриным их Феодором и **с прочими мужи отца их** нощию избежа из Новаграда ко отцу своему в Переславль. Того же лета новогородци **по старинному обычаю сотвориша вече**, глаголюще сице: «Се князи избежаша от нас ни про что же, то ведают они». [= Новг-19]

(Ник-77) И послаша ко князю Михаилу Всеволодичу в Чернигов. [= Новг-20]

(Ник-78) Послом же идущим и бывшим в Смоленске, и не пусти их князь смоленский из Смоленска, и пути вся заяша по научению Ярослава Всеволодича. [= Новг-21]

(Ник-79) Уведев же сия князь Михайло Всеволодич Черниговский, бе бо тогда **во брани** с сыном своим, и поиде вборзе ко Новуграду на Торжок, и рады быша вси людие […] [= Новг-22; писар НикЛ не зрозумів, що значить **во Брыну**, і так вийшло **во брани**.]

(Ник-80) **В лето 6738 [1230]** […] Того же лета князь Михайло, **сын Всеволода Чермного, внук Святославль, правнук Ольгов, иде из Новаграда** ко братии своей в Чернигов, а сына своего князя Ростислава остави в Новеграду, тако рече новогородцем: «Аще бог возхощет, да исправится вся правда новогородская, и тогда подобает ми взяти от вас сына своего». [= Новг-24 = МЗ1492-74]

(Ник-81) [Участь Михайла Всеволодовича у виборі нового архієпископа = Новг-23.]

(Ник-82) [Переговори Михайла з Ярославом щодо границь новгородських володінь = Новг-24; послідовність подій в НикЛ переплутана проти Н1ЛСІ, і вийшло, що Михайло спочатку виїхав з Новгорода, а потім займався справами новгородців.]

(Ник-83) Того же лета брань бысть велика великому князю черниговскому Михаилу Всеволодичу Святославича, правнуку Ольгову, со князем Ярославом Всеволодичем Переславским, и хотяше меж них кровь пролиятися. [Увертюра, складена автором НикЛ для наступних переговорів про мир.]

(Ник-84) И поиде из Киева ко Володимиру преосвященный Кирилл, митрополит киевский и всея Руси, и смири князя Михаила Черниговского со князем Ярославом Переславским, и едва же введе их в мир с епископом Перфирием Черниговским […] [= МЗ1492-75 + 76 + 77, скорочено. В ЛЛЗ це місце подано за МЗ1492 повністю.]

(Ник-85) [У Новгороді почалися великі незгоди, через які] княжич же Ростислав **Михайлович Всеволодича** со посадником новогородским идоша на Торжок. [Партія, що перемогла] князю Ростиславу Михайловичу путь показаша с Торжку ко отцу его Михаилу в Чернигов, глаголюще: «Отец твой **Михайло Всеволодич** рекл нам свое слово, всести ему на конь, идти на воинство **за наши обиды новогородские**, с Воздвижениева дни; и се уже ныне Николин день, **а от отца твоего ничтоже бысть**, и ты иди от нас, а мы собе князя добудем». **Он же иде ко отцу своему в Чернигов** […] [= Новг-26]

(Ник-86) **В лето 6739 [1231]** […] Того же лета поставлен бысть архимандрит рождественый во епископы в Ростов Кириллом, митрополитом киевским. [= МЗ1492-78, скорочено.]

(Ник-87) Того же лета родися Васильку Константиновичу Ростовскому сын Борис. [= МЗ1492-79]

(Ник-88) Того же лета **князь** Ярослав **Всеволодич** иде со новогородци ратью на Чернигов на **великого князя** Михаила, **сына Всеволода Чермного, внука Святославля, правнука Ольгова**, и пожже Шернеск, и стоав под Можайском, паки возвратися вспять, **всяк хлеб и овощ потрави и опустоши, и пожже вся власти и села**. Тогда же убиен бысть под Можайском **боярин его Иван Боша**, и Олдан подвойский, **и иных многих избиша**, и без мира отъидоша […] [= Новг-28, але характерні написання Шернеск, Можайск узято із Соф-19. Івана Боша не знає жоден попередній літопис, думаю, вигадка в НикЛ.]

(Ник-89) **В лето 6743 [1235]**. Князь Изяслав Мстиславич **Смоленский, внук Романов Ростиславича**, с половцы, и князь Михайло, сын Всеволода **Чермного**, со черниговцы **и князь Ярослав Всеволодич со новогородци ходиша ратью** на Киев, и взяша его, а **великого** князя **киевского** Владимира Рюриковича вземше половци ведоша с собою во свою землю, седевша на **великом княжении** в Киеве 10 лет, и тамо взяша с него окуп, и отпустиша его в Русь. [= Соф-20. Участь Ярослава в поході вважаю тенденційною вигадкою автора НикЛ.]

(Ник-90) И сяде по нем на столе на великом княжении в Киеве князь Ярослав Всеволодич Новогородский, а в Новегороде сяде на княжении сын его Александр. [Ця вигадка автора НикЛ прямо суперечить давнім літописам, але є логічним наслідком попередньої вигадки.]

(Ник-91) **В лето 6744 [1236]** […] Того же лета сяде в Киеве на великом княжении князь Изяслав Мстиславич, внук Романа Ростиславича […] [= Новг-34 або Соф-21. На вигадування обставин – як то Ізяслав вигнав Ярослава – у автора НикЛ керосину не вистачило.]

(Ник-92) Того же лета родися великому князю Василку Константиновичу Ростовскому сын Глеб […] [Дату народження Гліба автор НикЛ вирахував не зовсім точно.]

(Ник-93) **В лето 6745 [1237]** […] [У повісті про похід Батия передсмертна молитва Василька в НикЛ рішуче скорочена, а в ЛЛЗ подана повніше. Але згадки про синів Василька нема ніде.]

(Ник-94) [Облога Козельська дана за Сим-34 – 37, із характерними додатками Рязані та темників – великих князів, яких немає у МЗ1492-86.]

(Ник-95) **В лето 6746 [1238]** [Борис і Гліб Васильковичі згадані у переліку князів, які врятувались від татар = МЗ1492-85.]

(Ник-96) [Ярослав розподілив столи між своїми братами, про що є звістка в МЗ1492 та інших давніх літописах. В НикЛ до неї додано:] А князь Борис Василкович сяде в Ростове, внук Константинов, правнук Всеволож, праправнук Юрья Долгорукого, препраправнук Владимира Мономаха, пращур Всеволож, прапращур Ярославль, препрапращур великого Владимира, а брат его князь Глеб Василькович сяде на Белеозере […] [Додаток скомпоновано автором НикЛ на підставі інформації з пізніших років.]

(ЛЛЗ-97) А по Ярославе седе в Киеве князь Михайло Всеволодич Черниговский. [Такого повідомлення немає в МЗ1492 та в НикЛ. Воно скомпоновано на підставі раніших та пізніших звісток у Воскресенському літописі (ПСРЛ, 1856 г., т. 7, с. 144), який у цьому місці відходить від МЗ1492, і з нього перенесене в ЛЛЗ.]

(Ник-98) **В лето 6747 [1239]** […] Того же лета Батый посла иную рать на Чернигов **в силе тяжце**. Слышев же то князь Мстислав Глебович, **внук Святослава Ольговича**, и изыде на них со **многими** воинствы своими, и бысть брань велиа и сеча зла, **и со града метаху на татар камение со стен за полтора перестрела, а камение можаху четыре человеци силнии подъяти, и сице возимающе метааху на них. Но тако победиша татарове, и едва убежал князь Мстислав Глебович, внук Святослава Ольговича**, а множество воинство его избиено бысть, и град взяша и запалиша огнем, а епископа Перфирия жива ведоша с собою в Глухов, и оттуду пустиша его […] [≈ Соф-28 = МЗ1492-87, але сильно перекручено: 1, довідка про рід Мстислава Глібовича помилкова; 2, в попередніх текстах (подібних з Іпат-45), татари кидали каміння на город, а в НикЛ городяни кидали його на татар; 3, ім’я

Порфірія є у Лавр-43, а немає в пізніших текстах. В ЛЛЗ текст скомбіновано із НикЛ та Соф-28.]

(Ник-99) **В лето 6748 [1240]**. Посла царь Батый воеводу своего Менгу-кака соглядати града Киева, он же шед и ста на оной стране реки Днепра у града Песочна, и видев град Киев, и удивися красоте его и величеству [= МЗ1492-88]

(Ник-100) и рече к собе и ко своим сущим с ним: «Воистину дивно есть место се, и красота града сего и величество; и аще бы ведали людие сии силу и дръзновение царя Батыя, покорилися бы ему, и не бы разорен был град сей и место сие».

(Ник-101) Тогда же сидящу на великом княжении во Киеве великому князю Михаилу, сыну Всеволода Чермного, внуку Святославлю, правнуку Ольгову, праправнуку Святославлю, препраправнуку Ярославлю, пращуру великого Владимира, и посла к нему Менгу-как, глаголя сице: «Аще хощеши град сей цел соблюсти, иди и повинися и поклонися царю нашему Батыю, сие аз тебе аки друг любезный».

(Ник-102) И глагола ему князь великий Михаил Всеволодич: «Веси сам, яко царь Батый своея веры есть, а яз благочестивыя Христовыя веры есмь, да убо вера вере недруг есть, и яз царю Батыю повинутися и покоритися не хощу, и с тобою како могу в дружбе быти? Учит бо мя апостол Павел, глаголя сице: «Не бывайте обещницы неверным, кое бо причастие правде ко беззаконию, кое же общение свету со тмою, и кое согласие Христови со диаволом? и кая часть верному с неверным, и кое сложение церкви божии со идолы?» [2-е послання до корінфян, 6, 14 – 16].

(Ник-103) Менгу-как же сиа слышев разъярися, и рекоша ему свои его: «Неудобно есть тебе о сем в ярость приходити; но пошли к нему еще со лестью, глаголя сице: «Имам ти нечто слово рещи, иди ко мне сам».

(Ник-104) Он же **послы его вся** изби, а сам бежа из града Киева по сыну своему **пред татары** во Угры. [= ЄЛ-55]

(Ник-105) Гнаша бо ся за ним татарове, и не постигоша его, и много пленив Менгу-как иде со многим полоном ко царю Батыю. [Вся історія сфантазована автором НикЛ під явним впливом повісті про загибель Михайла Всеволодовича, але недбало. Рід М. В. подано помилково, хоча вище, в Ник-22, рід його батька подано правильно.]

(Ник-106) Того же лета князь Ростислав Мстиславич **Смоленский, внук Давида Смоленского, слышев о великом князе Михаиле Всеволодиче**, и шед сяде в Киеве. [= МЗ1492-90, з помилковою довідкою про рід Ростислава.]

(Ник-107) Данило же Романович, в**нук Мстислава Изяславича**, пришед на нь, ят его, а град Киев даде Дмитрови, **тысяцкому своему**, соблюдати и вооружатися противу татар […] [= МЗ1492-91]

(Ник-108) **В лето 6749 [1241]** […] Того же лета убиша татарове **Батыевы** князя Мстислава Рыльского […] [= Лавр-44]

(Ник-109) **В лето 6752 [1244]**. Князь Володимер Константинович **Углетский, внук Всеволож, правнук Юрья Долгорукого, праправнук Владимира Мономаха, препраправнук Всеволож, пращур Ярославль, прапращур великого Владимира, и братанич его** князь Борис Василкович Ростовский, и **другой братанич его** князь Василей Всеволодичь идоша **во Орду**, ко царю Батыю про свою отчину. Он же, **розслушав их о сем** и разсудив, даде им вотчину их и отпусти их **с честью** […] [= МЗ1492-92]

(Ник-110) **В лето 6753 [1245]** […] Того же лета князь великий Ярослав **Всеволодичь, внук Юрья Долгорукого, правнук Владимира Мономаха**, с братьею своею **и з братаничем своим со князем Владимиром Константиновичем и з братаничя его Василка Ростовского со сынми Борисом и Глебом и братаничя его Всеволода с сыном Василием Всеволодичем, внуком Константиновим, правнуком Всеволодичемь, праправнуком Юрья Долгорукого, препраправнуком Владимира Мономаха**, поиде во Орду ко царю Батыю. [В ЛЛ та в МЗ1492 на цьому місці є тільки ім'я Ярослава. Конкретизація родичів Ярослава – здогад автора НикЛ.]

(Ник-111) **В лето 6754 [1246]** […] [Розлога повість про вбивство князя Михайла Всеволодовича і боярина Федора.]

(Ник-112) Того же лета **царь** Батый **князя** Бориса Василковича **Ростовского** отпусти ко сыну своему ко Сартаку; Сартак же почти его и отпусти с честью на Русь, во свою отчину […] [= МЗ1492-94]

(Ник-113) **В лето 6756 [1248]** […] Того же лета женися князь Борис Василкович **Ростовский, внук Константинов, правнук Всеволож, праправнук Юрья Долгорукого, препраправнук Владимира Мономаха**, у князя Ярослава Муромского […] [= МЗ1492-95]

(Ник-114) **В лето 6757 [1249]. Князь** Глеб Василкович, **внук Константинов, правнук Всеволож, праправнук Юрья Долгорукого**, ходи во Орду **ко Батыеву сыну ко царю** ко Сартаку; **царь** же Сартак почти его **зело** и отпусти во свою его отчину […] [= МЗ1492-96]

(Ник-115) **В лето 6758 [1250]**. Поеха **князь** Борис Василкович **Ростовский** во Орду **ко Батыеву сыну ко царю** ко Сартаку; **царь** же Сартак **почтив его много** и отпусти во свою его отчину. [= МЗ1492-97]

(Ник-116) Того же лета **преосвященный** Кирилл, митрополит **киевский и всея Руси, иде из Киева в Чернигов, таже прииде в Рязань, таже** прииде в Суздальскую землю, **и сретоша его князи и бояре с великой честью** […] [В ЛЛ та в МЗ1492 на цьому місці немає маршрута Кирила. Вважаю його вигадкою автора НикЛ.]

(Ник-117) **В лето 6759 [1251]** […] Того же лета князь Глеб Василкович, **внук Константинов, правнук Всеволож, праправнук Юрия Долгорукого,** иде на Белоозеро во свою отчину […] [= МЗ1492-98]

(Ник-118) **В лето 6761 [1253]**. Священа бысть в Ростове церковь святых мучеников Бориса и Глеба Кириллом, епископом ростовским, и при благоверных князех Борисе **Ростовском** и Глебе **Белозерском, сынов Васильевых, внуков Константиновых, правнуков Всеволожих, праправнуков Юрия Долгорукого**. [= Лавр-53]

(Ник-119) Того же лета родися у князя Бориса Василковича **Ростовского** сын Дмитрей […] [= МЗ1492-99]

(Ник-120) **В лето 6762 [1254]** […] Того же лета родися у князя Бориса Василковича **Ростовского** сын Константин […] [= МЗ1492-100]

(Ник-121) **В лето 6764 [1256]**. Поехаша князи на Городец и в Новгород. Князь же Борис **Василкович Ростовский** иде во Татары **со многими дары**, такожe и **князь** Александр **Ярославич** посла **послы своя во Татары со многими** дары.

Князь же Борис **Василкович Ростовский** быв у Улавчия и дары отдав и **честь многу прием**, и возвратися со **многою** честию в свою отчину. [= Лавр-56]

(Ник-122) **В лето 6765 [1257]**. Идоша во Орду князь **великий** Александр **Ярославич Володимирский, и князь великий** Борис **Василкович Ростовский, и князь великий** Андрей **Ярославич Суздальский со многими дары**, и чествоваше у Улавчия, и возвратишася **со многими честьми** во своя их отчины. [= Лавр-56; князь Андрій атестований «Ярославичем» та «Суздальським» помилково, з усією імовірністю йшлося про князя Андрія Володимировича. Детальніше: *Жарких М. І.* Князь Андрій Ярославич. – К.: 2015 р.]

(Ник-123) Того же лета князь Глеб Василкович женися во Орде, и прииде из Кановы земли **от царя со многою честью** во свою отчину […] [= МЗ1492-101]

(Ник-124) **В лето 6766 [1258]** […] Того же лета идоша во Орду князь **великий** Александр **Ярославич Владимирский, и князь великий** Андрей **Ярославич Суздальский, и князь** Борис **Василкович Ростовский, и князь великий** Ярослав **Ярославич** Тферский, и чествовавше Улавчия и вся **князи и** воеводы **ордынские** и отпущены быша **со многою честью на Русь, и приидоша тоя же осени кийждо** во своя отчины. [= Лавр-59]

(Ник-125) Тоя же осени приехаша **из Орды князь** Борис **Василкович Ростовский и брат его князь** Глеб **Василкович** со княгинею **своею** во Ростов, и удари челом пресвятей богородици, **и знаменася у образа ея** и благословися **у отца своего** у Кирилла епископа и у матери своей у великие княгини **Марии**. [= Лавр-60]

(Ник-126) Того же лета приехаша численицы из Татар в Володимер, и поехаша численици ордынские, и князь **великий** Александр **Ярославич Владимирский**, и Андрей **Ярославич Суздальский**, и князь Борис **Василкович Ростовский** счести Новогородские земли […] [= Лавр-61]

(Ник-127) **В лето 6767 [1259]** […] Того же лета приидоша от царя из Орды численици в Володимер, и взяша с собою князя Александра Ярославича Владимирского, и князя Андрея Ярославича Суздальского, и князя Бориса Василковича Ростовского, и идоша в Новгород […] [подвоєння попередньої звістки.]

(Ник-128) [Князь Олександр] прииде в Ростов, **и удари челом** пресвятой богородице, **и знаменася у святого образа ея, и благословися у отца своего у Кирилла епископа, глаголя сице: «Отче господине! Твоею молитвою в Новгород есмь въехал добр здоров, и опять есми из Новагорода семо приехал добр здоров».** Блаженный же епископ Кирилл, и **великая** княгини, и **князь** Борис, и **князь** Глеб чествоваша его со многою любовью. Он же, **пребыв у них неколико во любви мнозе, и поклонися господу богу и пречистей богородице, и целова святый образ ея, и благословися у отца своего Кирилла епископа и у великия княгини, и** иде во свою отчину в Володимер. [= Лавр-62]

(Ник-129) **В лето 6769 [1261]** […] Того же лета епископ ростовский Кирилл остави епископию во старости глубоце и изнеможении мнозе и возведоша на его место архимандрита богоявленского Игнатия благословением и повелением Кирилла, митрополита **киевского и всея Руси** […] [≈ Лавр-63]

(Ник-130) **В лето 6770 [1262]** Преставися блаженный епископ Кирилл ростовский, месяца мая в 21 день, и положиша его в церкви пречистыя богородици в Ростове. Того же лета поставлен бысть во епископы Игнатий Ростову, **преосвященным митрополитом Кириллом киевским и всея Руси, при**

благоверном князе Борисе Василковиче Ростовском и при брате его Глебе Василковиче Белозерском, месяця сентября в 19 день […] [= Лавр-64]

(Ник-131) **В лето 6771 [1263]** Родися Глебу Василковичу Белозерскому сын Михайло […] [= МАЛ-11 ?]

(Ник-132) **В лето 6776 [1268]** Родися князю Борису Василковичу сын Василий […] [= МЗ1492-106]

(Ник-133) Того же лета князь Глеб Василкович Белозерский и прииде из Татар болен зело, и быв в немощи время немало, и паки милостью божиею и пречистыя богородици бысть здрав. [= Сим-61]

(Ник-134) **В лето 6777 [12269]** [Князь Гліб Василькович був присутній при постриження й смерті князя Дмитра Святославича; = Тр-19]

(Ник-135) **В лето 6778 [1270]** [Татари убили князя Романа Олеговича рязанського, який «венец прият от руки господня со сродником своим, **великим** князем черниговским Михаилом **Всеволодичем**» – 19 липня; = МЗ1492-108]

(Ник-136) **В лето 6779 [1271]** […] того же лета преставися княгиня Василкова, тогда у ней сущу сыну ея князю Борису и со княгинею своею и з детьми, а князю Глебу тогда сущу во Орде у царя; она же тихо и кротко предаде душу свою господеви […] [= Тр-20]

(Ник-137) **В лето 6782 [1274]** […] Того же лета преставия **великая** княгини Глебова Феодора […] [= Сим-64]

(Ник-138) **В лето 6784 [12]** [Князі Борис та Гліб взяли участь у з'їзді в Костромі з нагоди смерті й похорону великого князя Василя Ярославича; = Тр-21]

(Ник-139) Того же лета князь Борис Василкович Ростовский, внук Константинов, жени сына своего старейшего князя Дмитрия [= МЗ1492-109]

(Ник-140) **В лето 6785 [1277]** […] Того же лета поидоша князи во Орду: князь **великий** ростовский Борис **Василкович, внук Константинов, правнук Всеволож, праправнук Юрья Долгорукого**, со княгинею и з детьми, и брат его князь Глеб **Василкович Белозерский** и с сыном своим Михаилом, и князь Феодор Ярославский Ростиславич, внук Мстиславль, правнук Давидов, **праправнук Ростиславль, препраправнук Мстиславль, пращур Владимира Мономаха, прапращур Ярославль, препрапращур великого Владимира** […] [= МЗ1492-110]

(Ник-141) Того же лета князь **великий** Борис Василкович **Ростовский, внук Константинов, правнук Всеволож, праправнук Юрья Долгорукого**, во Орде разболеся, **и хотяще во иноческий чин пострищися, его же уимаше княгини его Марья, чаяше бо живота его, бывшу же ему у отца своего духовного во исповедании и в покаянии и во умилении о себе на многи дни**. [= Тр-22; МЗ1492-111]

(Ник-142) **В лето 6786 [1278]** Преставися **князь великий** Борис Василкович **Ростовский, внук Константинов, правнук Всеволож, праправнук Юрья Долгорукого, препраправнук Владимира Мономаха, пращур Всеволож, прапращур Ярославль, препрапращур великого Владимира**, во Орде, месяца сентября в 16 день, на память святыя мученицы Еуфимьи. Княгиня же его Мария с сыном своим Дмитрием привезоша его из Орды в Ростов. Епископ же Игнатий ростовский со священным собором певше над ним надгробныя песни, положиша его

во соборной церкви пречистыя богородици, на левой стране, во Ростове, месяца ноября в 13 день, **на память иже во святых отца нашего Иоанна Златоустого**. [= Сим-67; одне повідомлення про хворобу й смерть Бориса в НикЛ поділене між двома річними статтями заради того, щоби подія 16 вересня стояла на початку річної статті. Автор НикЛ скрізь намагався запровадити вересневий стиль літочислення.]

(Ник-143) И сяде по брате своем, великом князе Борисе Василковиче, на великом княжении во Ростове Глеб Василкович Белозерский. [Умовивід автора НикЛ з Тр-23 = Сим-69, де Гліб названий Ростовським.]

(Ник-144) [Участь кн. Гліба у поході Менгу-Тимура на Дедяків; = Сим-68]

(Ник-145) Того же лета князь Глеб Василкович Ростовский прииде из Орды **от царя Менгу-Темира**, быв **с ним** на войне, и с сыном своим Михаилом и з **братаничем** своим Константином **Борисовичем, внуком Василковым**, и приведоша с собою множество полона **и богатства**, и в чести велице быша у царя. **И внидоша во град Ростов** в неделю всех святых, месяца июня в **13** день, **на память преподобного отца нашего Онуфрия пустынника, благодаряще господа бога и пречистую богородицу и всех святых. И вниде во святую церковь, и помолися господу богу и пречистей богородице, и знамянася у святаго образа ея и благословися у отца своего Игнатия, епископа ростовского,** и бысть радость велия во граде Ростове. [= Сим-69]

(Ник-146) Того же лета князь **великий** Глеб Василкович **Ростовский** жени сына своего Михаила у **великого князя** Феодора Ростиславича Ярославского […] [= Сим-70; і далі опис весілля, з додатком вигаданих подробиць.]

(Ник-147) Того же лета **князь великий** Глеб **Василкович Ростовский** посла сына своего Михаила во Татары на войну со сватом своим, с князем Феодором **Черным** Ростиславичем **Ярославским**. [= Сим-71]

(Ник-148) Того же лета преставися **князь великий Глеб Василкович Ростовский, внук Константинов, правнук Всеволож, праправнук Юрья Долгорукого, препраправнук Владимира Мономаха, пращур Всеволож, прапращур Ярославль, препрапращур великого Владимира**, жив от рождения своего лет 41 [= Тр-26]

Ми бачимо, що текст виписок із Никонівського літопису густо рясніє півжирним, аж до чорноти. Але ніякої нової інформації виділені фрагменти, відсутні в попередніх літописах, не несуть. Автор НикЛ у першій частині виписок (до 1240 р.) досить активно використав МЗ1492 (чи дуже подібний до МЗ1492 Воскресенський літопис), який був його основним джерелом. До нього додано деякі епізоди, що походять із Новгородського першого літопису старшого ізводу (не конче, щоб автор НикЛ користувався саме Н1ЛСІ, це міг бути і якийсь інший новгородський літопис; розслідження цієї справи не входить у моє завдання).

Починаючи від 1240 р. основним джерелом автора НикЛ стає літопис типу Лаврентіївського – Троїцького – Симеонівського. Мабуть, короткі витяги з цього літопису, подані в МЗ1492, не задовольняли автора НикЛ.

Ніяких нових джерел, окрім уже відомих нам літописів, у цих виписках не простежується.

На відміну від попередніх літописців, автор НикЛ дуже творчо поставився до здобутого матеріалу і сміливо доповнював його витворами власного ума. Частково ці «нові повідомлення» були умовиводами автора з відомого нам фактичного матеріалу (епізоди 9, 12, 40, 83, 96, 143), але значно більше і цікавіше виглядають плоди власної фантазії автора:

1, він систематично іменує всіх князів «великими», як то було заведено в московському літописанні [докладніше: *Жарких М. І.* Титул «великий князь» в літературі. – К.: 2017 р.].

2, він досить часто титулує золотоординського хана «царем» (цей титул був відомий давнішим літописам, але вживався там дуже економно).

3, він часто і охоче подає розлогі генеалогічні довідки про князів – учасників подій. Це, безумовно, полегшувало розуміння тексту. Але ці довідки складені на підставі відомих нам літописів і для добре знаних князів не дають нічого нового. А от для князів менше знаних маємо тут власні здогади автора НикЛ, не завжди щасливі (наприклад, явно помилковий родовід Федора Ярославського в Ник-140). Про епізодично згаданих князів, на кшталт Олега Курського (Ник-73), де такі довідки були би найкориснішими, автор НикЛ нічого не знав так само, як і ми:

Що розумні такі люди
Мають розмовляти?
Що їден з них добре знає,
То і другий знає,
А чого їден не знає –
І другий не знає. (*С. Руданський* Два рабини, 1858 р.)

В будь-якому випадку до цих генеалогій треба ставитись як до історичних реконструкцій, виконаних на рівні знань початку 16 ст., і не вважати їх за джерела.

4, а найбільше автор НикЛ кохався у вигадуванні християнських благочестивих промов (Ник-34, 43, 100 – 105), для котрих не треба було ніякої фактичної інформації.

Таким чином, перегляд Никонівського літопису не дав нам нових фактичних даних, але переконав, що ми нічого не упустили.

Іоан із Плано Карпіні (1246 р.)

Із досить обширної книги Іоана із Плано Карпіні я виписую те, що стосується нашої теми:

> § 3-1-2. Прежде всего также они делают идол для императора и с почетом ставят его на повозке перед ставкой, как мы видели при дворе настоящего императора, и приносят ему много даров. Посвящают ему также лошадей, на которых никто не дерзает садиться до самой их смерти. Посвящают ему также и иных животных, и если убивают их для еды, то не сокрушают у них ни единой кости, а сожигают огнем. В полдень также они поклоняются ему как Богу и заставляют поклоняться некоторых знатных лиц, которые им подчинены.
>
> Отсюда недавно случилось, что Михаила, который был одним из великих князей Русских, когда он отправился на поклон к Бату, они заставили раньше пройти между двух огней; после они сказали ему, чтобы он поклонился на полдень Чингис-хану. Тот ответил, что охотно поклонится Бату и даже его рабам, но не поклонится изображению мертвого человека, так как христианам этого делать не подобает. И, после неоднократного указания ему поклониться и его нежелания, вышеупомянутый князь передал ему через сына Ярослава, что он будет убит, если не поклонится. Тот ответил, что лучше желает умереть, чем сделать то, чего не подобает. И Бату послал одного телохранителя, который бил его пяткой в живот против сердца так долго, пока тот не скончался.
>
> Тогда один из его воинов, который стоял тут же, ободрял его, говоря: «Будь тверд, так как эта мука недолго для тебя продолжится, и тотчас воспоследует вечное

веселие». После этого ему отрезали голову ножом, и у вышеупомянутого воина голова была также отнята ножом.

§ 3-1-3 […] Случилось также в недавнюю бытность нашу в их земле, что Андрей, князь Чернигова (Cherneglove), который находится в Руссии, был обвинен пред Бату в том, что уводил лошадей Татар из земли и продавал их в другое место; и хотя этого не было доказано, он все-таки был убит.

Услышав это, младший брат его прибыл с женою убитого к вышеупомянутому князю Бату с намерением упросить его не отнимать у них земли. Бату сказал отроку, чтобы он взял себе в жены жену вышеупомянутого родного брата своего, а женщине приказал поять его в мужья согласно обычаю Татар. Тот сказал в ответ, что лучше желает быть убитым, чем поступить вопреки закону. А Бату тем не менее передал ее ему, хотя оба отказывались, насколько могли, их обоих повели на ложе, и плачущего и кричащего отрока положили на нее и принудили их одинаково совокупиться сочетанием не условным, а полным.

§ 9-4-1 […] С нами из Комании выехал также посол князя Черниговского и долго ехал с нами по Руссии [*Джиованни дель Плано Карпини*. История Монгалов. *Гильом де Рубрук*. Путешествие в Восточные страны. Перевод А.И.Малеина. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957 г.].

Про загибель князя Михайла (20 вересня 1246 р.) Іоан довідався вже на зворотньому шляху, бо він в цей час був у Каракорумі. Іоан був там одночасно з князем Ярославом Всеволодовичем, котрий там помер 30 вересня 1246 р. (§ 9-2-7).

Хронологічна таблиця

В наступній таблиці всі події, згадані в наших джерелах, зведені в один хронологічний ряд. У стовпчику «Дата» **півжирним** виділено тверді дати з тексту джерел, (?) позначено орієнтовні дати, вирахувані на підставі послідовності подій.

Для уточнення датувань я активно користувався книгою М. Г. Бережкова [*Бережков Н. Г.* Хронология русского летописания. – М.: 1963 г.]. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису дана в основному за примітками Л. Є. Махновця до перекладу Іпатіївського кодексу [Літопис Руський. – К.: 1989 р.].

Подекуди запропоновані дослідниками дати здались мені суперечливими. Для таких подій я проставив дати власної комбінації, виділивши їх піщаним тлом. Значна частина таких дат є інтерполяціями між сусідніми відносно надійно датованими епізодами. У складніших випадках подано коментарі.

При вказівках на джерела проставлено роки, зазначені в них. Для Галицько-Волинського літопису я теж подаю ці роки – не для того, щоб ними керуватись, а для орієнтації в тексті літопису.

Літописна дата від створення світу проставляється у стовпчику «Основні джерела». Якщо в інших літописах стоїть та сама дата – вона не повторюється, але відмінні дати подаються.

1198 – 1217 рр.

№	Дата	Подія	Основні джерела	Особливі джерела
Т-1	1198 [1]	Смерть Ярослава Всеволодовича	Іпат-1 (6706)	Радз-1 (6708), ЛПС-1 (6708), Лавр-1 (6708), Сим-1 (6707), МЗ1492-1 (6708), ЄЛ-1 (6708), Ник-1 (6708)
Т-2	1198	Ігор Святославич став чернігівським князем	Іпат-1 (6706)	
Т-3	1200, осінь [2]	Смерть чернігівського князя Володимира [Святославича]	Радз-2 (6709)	ЛПС-2, Лавр-2, Сим-2 (6708), МЗ1492-2 (6708), ЄЛ-2, Ник-2 (6709)
Т-4	1201	Смерть чернігівського князя Ігоря [Святославича]	ЛПС-3 (6710)	Лавр-3, МЗ1492-3, ЄЛ-3, Ник-7
Т-5	1201	Рюрик [Ростиславич] та Ольговичі зібрались у Києві, щоб іти на Галич на Романа [Мстиславича]	Радз-3 (6709)	ЛПС-4 (6710), Лавр-4 (6710), МЗ1492-4 (6710), ЄЛ-4 (6710), Ник-3 (6709)
Т-6	1201	Роман приступив до Києва	Радз-4 (6709)	ЛПС-5 (6710), Лавр-5 (6710), МЗ1492-5 (6710), ЄЛ-5 (6710), Ник-4 (6709)
Т-7	1201	Роман вигнав з Києва Рюрика та Ольговичів	Радз-5 (6709)	ЛПС-6 (6710), Лавр-6 (6710), МЗ1492-6 (6710), ЄЛ-6 (6710), Ник-5 (6709)

Т-8	1201	Всеволод [Владимирський] і Роман посадили у Києві Інгвара Ярославича	Радз-6 (6709)	ЛПС-7 (6710), Лавр-7 (6710), Тр-1 (6710), МЗ1492-7 (6710), ЄЛ-7 (6710), Ник-6 (6709)
Т-9	**1203, 2 січня**	Рюрик та Ольговичі напали на Київ	ЛПС-8 (6711)	Лавр-8 (6711), Рог-1 (6711, **Рюрик Ольгович**); Новг-1 (6711, **1 січня** [3]), Кар-12 (скорочено), МЗ1492-8 (6710), ЄЛ-8 (6710, дуже стисло), Ник-8 (6710)
Т-10	1203, початок січня (?)	Ростислав Ярославич захопив у Києві Мстислава Володимировича	ЛПС-9 (6711)	Сим-3 (6710), МЗ1492-9 (6710),
Т-11	**1203, 16 лютого**	Роман прийшов до Рюрика в Овруч, пропонуючи розірвати спілку з Ольговичами і просити собі Київ у Всеволода [Владимирського]	ЛПС-10 (6711)	Радз-7 (6709), Сим-4 (6710), ЄЛ-9 (6710), Ник-10 (6710)
Т-12	1203, весна (?)	Мир Ольговичів зі Всеволодом [Владимирським] і Романом [Волинським]	Радз-10 (6712)	ЛПС-11 (6712), Сим-5 (6711), МЗ1492-12 (6711), ЄЛ-11 (6711), Ник-10 (6710)
Т-13	1204	Битва Ольговичів з литвою	Радз-11 (6713)	ЛПС-12 (6713), Рог-2 (6712), Сим-6 (6711); Новг-2 (6711 [4], **1700 убитих литовців**), Кар-1 (6712), Соф-1 (6711, 1700 литовців), МЗ1492-13 (6711, 1700 литовців), ЄЛ-12 (6711, 1700 литовців), Ник-14 (3711, 1700 литовців)
Т-14	1204, осінь [4a]	Помер чернігівський князь Олег та його син	Сим-7 (6712)	МЗ1492-14 (тільки Олег), ЄЛ-13 (тільки Олег), Ник-15 (тільки Олег)
Т-15	**1205, 6 лютого**	Мир Ольговичів зі Всеволодом [Владимирським] і Романом [Волинським]	ЛПС-13 (6713)	Радз-8 (6709)
Т-16	**1205, 19 березня** [5]	Чернігівський єпископ Ігнатій перебував у Владимирі під час смерті Марії, дружини Всеволода	Тр-2 (6713)	Сим-8
Т-17	**1205, 19**	Загибель Романа у поході на	ЛПС-14 (671	Лавр-9 (6714), Кар-14 (6

	травня [6]	Польщу	4)	711), М31492-15 (6713), ЄЛ-14 (6713), Ник-16 (6713)
Т-18	1205, літо (?)	Ольговичі вирушили на Київ. Рюрик скинув чернецтво	Лавр-10 (6714), Іпат-2 (3710)	М31492-16 (6713), ЄЛ-15 (6713), Ник-17 (6713)
Т-19	1205, літо (?)	Договір Ольговичів з Рюриком – йти на Галич	Лавр-11 (6714)	М31492-17 (6713), Ник-19 (6713)
Т-20	1205, осінь (?)	Битва під Галичем. Ольговичі без успіху повернулись до себе	Лавр-12 (6714), Іпат-3 (6710)	М31492-18 (6713), Ник-21 (6713)
Т-21	1205	Безуспішний похід Рюрика та Ольговичів на Галич		ЛПС-14 (6714) [Скорочення Лавр-10 – 12]; Сим-9 (6713) [інше скорочення Лавр-10 – 12]; Кар-14 (6711, сильно скорочено); ЄЛ-16 (6713)
Т-22	1205, кінець (?)	Ростислав Рюрикович став княжити у Вишгороді	М31492-19 (6713)	
Т-23	1205, кінець (?)	Рюрик віддав Білгород Ольговичам, і там став княжити Гліб	М31492-20 (6714)	
Т-24	1206, березень (?) [7]	З'їзд Ольговичів (Всеволода Чермного, Володимира Ігоровича та ін.) у Чернігові. До них приєднався Мстислав Романович Смоленський	Лавр-13 (6714)	Сим-10, М31492-21, ЄЛ-17, Ник-22
Т-25	1206, весна – літо (?)	У Києві до них приєднався Рюрик та інші князі. Другий похід на Галич. Володимир Ігорович опанував Галич	Лавр-14 (6714), Іпат-4 (6710)	Тр-3, Сим-10, М31492-22, ЄЛ-18, Ник-23
Т-26	1206, серпень (?)	Всеволод Чермний опанував Київ	Лавр-15 (6714)	Сим-12, М31492-23, ЄЛ-19, Ник-24
Т-27	**1206, перед 22 вересня** [8]	Всеволод Чермний вигнав Ярослава Всеволодовича з Переяславля Руського і призначив там князювати свого сина	Лавр-16 (6714)	Тр-4, Сим-13, М31492-24, ЄЛ-20, Ник-25 (сина **Михайла**)
Т-28	1206, осінь (?)	Рюрик спільно з Мстиславом Романовичем вигнав Всеволода Чермного з Києва, а його сина – з Переяславля	Лавр-17 (6714)	Тр-5, Сим-14, М31492-25, ЄЛ-21, Ник-26 (сина **Михайла**)

Т-29	1206, грудень – 1207, лютий	Всеволод Чермний взимку приходив до Києва і стояв під ним 3 тижні, але нічого не досяг	Лавр-19 (6714)	Сим-16, МЗ1492-27, ЄЛ-22, Ник-28
Т-30	1206, кінець – 1207, початок	Володимир Ігорович вигнав Данила Романовича із Володимира і призначив там князювати свого брата	МЗ1492-28 (6714), Іпат-5 (6710)	Ник-29 (брата **Романа**)
Т-31	1207, березень (?) [9]	Похід Ольговичів на чолі зі Всеволодом Чермним на Київ проти Рюрика. Облога Треполя	Лавр-20 (6715)	Сим-17 (6716), МЗ1492-29 (6715), ЄЛ-24 (6715), Ник-30 (6716)
Т-32	1207 р., перша половина	Щоб відвернути похід угорського короля та краківського князя на Галич, Володимир Ігорович надіслав їм дари	Іпат-6 (6711)	
Т-33	1207, весна (?)	Володимир Ігорович із Галича прийшов на допомогу Всеволоду Чермному	Лавр-21 (6715)	Тр-6 (6716, частина повідомлення), Сим-18 (6716), МЗ1492-30 (6715), ЄЛ-25 (6715), Ник-31 (6716)
Т-34	1207, весна (?)	Ольговичі вигнали Рюрика з Києва. Всеволод Чермний опанував Київ	Лавр-21 (6715)	ЄЛ-25 (6715)
Т-35	1207, літо – осінь (?)	Роман Ігорович з допомогою угорців переміг Володимира Ігоровича й опанував Галич. Володимир утік до Путивля	Іпат-7 (6711)	МЗ1492-36 (6716), ЄЛ-30 (6716), Ник-38 (6717)
Т-36	1207	Олександр Всеволодович з поляками напав на Володимир [Волинський]. Поляки схопили Святослава Ігоровича. Олександр став княжити у Володимирі	Іпат-8 (6712)	
Т-37	**1207, 19 серпня** [10]	Похід Всеволода [Владимирського] на Чернігів проти Ольговичів	Лавр-22 (6715, 19 серпня)	ЛПС-16 (6716) [скорочено]; Сим-19 (6716); Новг-3 (6717), Кар-2 (6717 [11]), Соф-2 (6717), МЗ1492-31 (6715), ЄЛ-26 (6715), Ник-32 (6716)
Т-38	1207, початок вересня (?) [10a]	Військо Всеволода [Владимирського] спалило Серенськ	ЛПС-15 (6716)	
Т-39	**1207, 22 вересня** [	Наклеп на рязанських князів у змові з Ольговичами. Всеволод	Лавр-23 (6715)	Сим-20 (6716); Новг-4 (6717), Кар-3 (6717), Соф-3

	12]	ув'язнив рязанських князів		(6717), МЗ1492-32 (6715), ЄЛ-27 (6715), Ник-33 (6716)
Т-40	1207, кінець вересня	Зміна мети походу – Рязань замість Чернігова	Лавр-23 (6715)	ЛПС-16 (6716); Новг-5 (6717), Кар-4 (6717), Соф-4 (6717), ЄЛ-27 (6715)
Т-41	1207, кінець вересня [13]	Кир-Михайло утік із Пронська до Чернігова	Лавр-23 (6715)	Новг-5 (6717), Соф-4 (6717), МЗ1492-32 (6715), ЄЛ-28 (6715), Ник-34 (6716)
Т-42	**1207, 18 жовтня** [14]	Всеволод [Владимирський] захопив у полон жінку Кир-Михайла (дочку Всеволода Чермного)	ЛПС-16 (6716)	Новг-5 (6717), Кар-4 (6717), Соф-4 (6717), МЗ1492-33 (6715), ЄЛ-28 (6715), Ник-35 (6716)
Т-43	1207, жовтень – листопад [15]	Рюрик, дізнавшись про похід Всеволода [Владимирського], вигнав Всеволода Чермного і опанував Київ	Лавр-24 (6715)	Сим-21 (6716), МЗ1492-34 (6715), ЄЛ-29 (6715), Ник-36 (6716)
Т-44	1208, лютий [16]	Безуспішний похід Ольговичів на Київ проти Рюрика	Лавр-25 (6715, зима)	Тр-7 (6716), Сим-22 (6716), МЗ1492-35 (6715), Ник-37 (6716)
Т-45	1208, осінь	Угорці схопили Романа Ігоровича [в Галичі?]	Іпат-9 (6713)	
Т-46	1208 (?)	Ростислав Рюрикович став княжити в Галичі, вигнавши Романа Ігоровича	МЗ1492-37 (6718)	ЄЛ-31 (6717), Ник-39 (6718, **4 вересня**)
Т-47	1209, весна	Роман Ігорович утік з Угорщини	Іпат-10 (6714)	
Т-48	1209, літо – осінь (?)	Галичани запросили Володимира з Путивля, він вигнав угорців	Іпат-10 (6714)	
Т-49	1209, осінь (?)	Володимир Ігорович став княжити у Галичі, Роман – у Звенигороді, Святослав – у Перемишлі, Ізяслав Володимирович – у Теребовлі. Всеволод Володимирович поїхав до угорського короля з дарами.	Іпат-10 (6714)	
Т-50	1209, осінь (?)	Ростислава Рюриковича вигнали з Галича, почав княжити Роман Ігорович із братом	МЗ1492-38 (6718, осінь)	ЄЛ-31 (6717), Ник-40 (6718)
Т-51	1210 (?)	Терор Ігоровичів проти галицьких бояр	Іпат-11 (6716)	

Т-52	1210, грудень [17]	Всеволод Чермний і Ольговичі помирились із Всеволодом [Владимирським]	Лавр-26 (6718)	Сим-24 (6718), МЗ1492-39 (6718), ЄЛ-32 (6717), Ник-44 (6718)
Т-53	**1210, 25 грудня**	Всеволод [Владимирський] відпустив рязанських княгинь	МЗ1492-40 (6718, на Різдво)	
Т-54	1210	Всеволод Чермний почав княжити в Києві, а Рюрик – у Чернігові	Лавр-27 (6718)	Сим-25 (6718), МЗ1492-41 (6718), ЄЛ-33 (6717), Ник-46 (6719)
Т-55	1210 – 1212	Всеволод Чермний княжив у Києві	Іпат-18 (6719)	
Т-56	1211, 10 квітня (?)	Юрій Всеволодович оженився з дочкою київського князя Всеволода Чермного	Лавр-28 (6719)	ЛПС-17 (6720), Сим-26 (6720), МЗ1492-42 (6719, **10 квітня**), ЄЛ-34 (6719), Ник-47 (6720)
Т-57	1211, початок літа (?)	Угорський король на прохання галицьких бояр дав їм військо для походу в Галичину	Іпат-12 (6716)	
Т-58	1211, літо (?)	Галицькі бояри захопили Перемишль, схопили Святослава Ігоровича	Іпат-13 (6716)	
Т-59	1211, літо (?)	Галицькі бояри приступили до Звенигорода, Роман Ігорович утік	Іпат-14 (6716)	
Т-60	1211, літо (?)	Романа Ігоровича схопили в Шумську і привели до Звенигорода. Звенигород здався	Іпат-15 (6716)	
Т-61	1211, літо (?)	Галицькі бояри пішли до Галича. Володимир утік в напрямку Теребовлі, за ним гналися до ріки Гнізни, і далі він тікав разом із сином Ізяславом	Іпат-16 (6716)	
Т-62	1211, вересень (?)	Галицькі бояри випросили в угорців схоплених Ігоровичів і повісили князів Романа, Святослава (і Ростислава?)	Іпат-17 (6716)	МЗ1492-43 (6719), ЄЛ-35 (6719), Ник-49 (6720)
Т-63	Перед 1212 р. [22]	Княживши в Чернігові, помер Рюрик Ростиславич	Лавр-29 (6723)	Сим-27, МЗ1492-51 (6722), ЄЛ-37 (6723, помилково **Ростислав**)
Т-64	1211, кінець – 1212, початок (?)	Всеволод Чермний вигнав смоленських князів з Руської землі, звинувативши їх у загибелі в Галичі двох Ольговичів	Новг-6 (6722 [18])	Кар-5, Соф-5, Ник-51
Т-65	**1212, 8**	Смоленські князі з новгородцями	Новг-7 (6722)	МЗ1492-44 (6720, інше

	червня [19]	зібрались у похід на Київ на Всеволода Чермного		оповідання)
Т-66	1212, липень (?) [20]	Новгородці воювали чернігівські міста на Дніпрі, узяли Річицю	Новг-8 (6722)	Ник-52
Т-67	1212, серпень (?) [21]	У битві під Вишгородом Мстислав [Мстиславич, на той час новгородський князь] розбив Ольговичів, схопив Ростислава і Ярополка Ярославичів	Новг-9 (6722)	М31492-45 (6720, інше оповідання), Ник-53 (6722)
Т-68	1212, серпень (?)	У Києві став княжити Інгвар Ярославич (а потім – Мстислав Романович)	М31492-47 (6720)	
Т-69	1212, серпень (?)	Переможці увійшли в Київ і там став княжити Мстислав Романович	Новг-10 (6722)	М31492-48 (6720, інше оповідання), Ник-54 (6722)
Т-70	1212, серпень – вересень (?)	Від Києва вони пішли до Чернігова, простояли під містом 12 днів і уклали мир	Новг-11 (6722)	М31492-46 (6720, інше оповідання), Ник-55 (6722)
Т-71	1214, осінь	Угорський король призначив королевича [Коломана] правити в Галичі	Іпат-19 (6719)	М31492-49 (6722), ЄЛ-36 (6721), Ник-50 (6722)
Т-72	1215	Володимир Всеволодович оженився у Переяславлі Руському з дочкою чернігівського князя Гліба	Лавр-30 (6723)	Сим-28 (6723), М31492-52 (6725), ЄЛ-38 (6723)
Т-73	1217, початок літа	Князь Лешко закликав князя Мстислава Мстиславича Удатного зайняти Галич	Іпат-20 (6720)	
Т-74	1217, серпень	Мстислав Мстиславич пішов здобувати Галич	Іпат-21 (6720)	М31492-50 (6722, зима), Ник-56 (6722)

Примітки

1. Датую цю подію за Київським зводом як джерелом, що писалось неподалік Чернігова.

2. Ця стаття ЛЛ – ультра-березнева, і далі до статті 6714 р. [Бережков, Хронология русского летописания, с. 70, 86.] В СимЛ маємо тут березневе числення років.

3. Рік в Н1ЛСІ помилковий [Бережков, с. 247].

4. Рік в Н1ЛСІ помилковий [Бережков, с. 247].

4а. Звістка записана після згадки про здобуття Константинополя хрестоносцями (квітень 1204 р.) і перед датованими звістками 18 та 30 грудня 6712 р.

5. Точну дату подає СимЛ [Бережков, с. 88].

6. День події (св. Гервасія і Протасія – 19 травня) подають Краківський календар (доведений до 1257 р.) [Monumenta Poloniae Historica, Lwów, 1872, t. 2, s. 923] та Рочник Траски (доведений до 1340 р.) [ibid., s. 836], а за ними й Длугош [Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Warszawa: 2009, ks. 5-6, s. 236]. Краківський календар можна вважати джерелом, найближчим до часу події (не більше 55 років).

7. Від 2-ї статті 6714 року в ЛЛ починається серія березневих статей [Бережков, с. 88 і далі; 99 і далі]. З'їзд відбувся десь на початку (березневого) року, може у березні.

8. 22 вересня Ярослав прибув уже до батька «в Суздаль» (тут, як і в деяких інших випадках *Суздаль* позначає усе Владимиро-Суздальське князівство, а не конкретне місто).

9. Датування походу березнем можна вивести з того, що в ЛЛ цим епізодом починається стаття 6715-го року.

10. 19 серпня Всеволод вирушив у похід з Владимира. В Н1ЛСІ (Новг-3 – 5) 6717-й рік позначено помилково. В ЛПС маємо ультра-березневий рік [Бережков, с. 100].

10а. Від Владимира до Серенська – 400 км, десь два тижні шляху (походу війська). Всеволод вирушив з Владимира 19 серпня 1207 р., тому його загін (безумовно, не основна армія) міг напасти на Серенськ на початку вересня 1207 р.

11. Рік в Н1ЛСІ помилковий [Бережков, с. 248].

12. 22 вересня 6715 р. ув'язнили рязанських князів.

13. Дату вираховуємо, віднімаючи 3 тижні (тривалість облоги Пронська) з наступної дати.

14. Дата падіння Пронська – 18 жовтня – наведена в ЛЛ, а про захоплення жінки Кир-Михайла повідомляє ЛПС.

15. Дата орієнтовна – ця звістка розриває оповідання про похід Всеволода, котрий повернувся до Владимира 21 листопада 1207 р.

16. Дата орієнтовна – ця звістка подана як остання в статті 6715 року, після повідомлення про затемнення місяця 3 лютого 1208 р. [*Городецкий М. Л.* Лунные затмения, видимые на территории Древней Руси. – В кн.: *Святский Д.* Астрономия Древней Руси. – М.: Русская панорама, 2007 г., с. 626]

17. Статті ЛЛ 6718 і 6719 років – березневі [Бережков, с. 103]. Про грудень можна думати з огляду на наступний епізод, що стався на Різдво Христове (25 грудня).

18. На думку Бережкова [с. 248, 257], у статті Н1ЛСІ 6722 року викладено події 6720-го березневого року.

19. Вирушили в похід на день св. Федора (8 червня).

20. Від Великого Новгорода до Річиці – 685 км по прямій, тобто 20 – 25 днів шляху.

21. Від Річиці до Вишгорода – 195 км по прямій, десь 7 днів шляху. Але новгородці не просто йшли, а воювали, що сповільнювало рух.

22. Бережков [с. 104] зауважив, що Рюрик помер перед походом 1212 року на Київ (Новг-6 – 10), бо не згадувався у зв'язку з цим походом. Дата в ЛЛ – помилкова.

1218 – 1240 рр.

№	Дата	Подія	Основні джерела	Особливі джерела
Т-75	1219, жовтень	Руські та чернігівські князі – союзники	Іпат-22 (6721)	

		Мстислава Мстиславича		
Т-76	1219, жовтень	Угорці та поляки вигнали Мстислава Мстиславича з Галича	Іпат-23 (6721)	МЗ1492-55 (6727), Ник-59 (6726)
Т-77	1220, грудень – 1221, лютий	Литва воювала в Чернігівській землі; князь Мстислав Святославич її побив	МЗ1492-56 (6728, зима)	Ник-60 (6727)
Т-78	1220, грудень – 1221, лютий	Похід Мстислава Мстиславича на Галич	Іпат-24 (6725) + Іпат-25 (6727)	МЗ1492-57 (6728, зима), Ник-61 (6727)
Т-79	1221, весна (?)	Мстислав Мстиславич переміг угрів і схопив королевича	Лавр-30а (6729)	МЗ1492-58 (6729), Іпат-25 (6727), Ник-62 (6729)
Т-80	1223, травень	Михайло Всеволодович – один з молодших учасників походу на татар	Іпат-27 (6732)	Соф-10, МЗ1492-60 (6731), ЄЛ-40, Ник-65 (6733)
Т-81	1223, травень	Куряни, трубчани і путивльці зі своїми князями – учасники походу на татар	Іпат-28 (6732)	Соф-11, МЗ1492-61 (6731), ЄЛ-41, Ник-66 (6733)
Т-82	1223, 31 травня [23]	Битва на Калці. Мстислав Чернігівський – один з чільних учасників коаліції проти татар	Лавр-31 (6731)	Новг-12 (6732); Іпат-27 (6732, Мстислав **Козельський** і Чернігівський); Соф-10 (6732, Мстислав Козельський і Чернігівський); МЗ1492-60 (6731); ЄЛ-40 (6732); , Ник-65 (6733)
Т-83	1223, травень	Мстислава Чернігівського згадано серед учасників переходу через Дніпро	Іпат-29 (6732)	Соф-13, МЗ1492-63 (6731, скорочено), Ник-66 (6733, розширено, але без Мстислава Чернігівського)
Т-84	1223, травень	Олег Курський узяв участь у битві	Іпат-30 (6732)	Соф-13а, МЗ1492-64 (6731), ЄЛ-42, Ник-67 (6733)
Т-85	1223, кінець травня – початок червня	Мстислава Чернігівського убито під час утечі	Лавр-31 (6731)	Новг-13 (6732, убито Мстислава Чернігівського **із сином**); Соф-14 (6732, убито Мстислава

				Чернігівського із сином); М31492-65 (6731, убито Мстислава Чернігівського із сином); ЄЛ-43 (6732, убито Мстислава Чернігівського із сином); Ник-68 (6733, убито Мстислава Чернігівського із сином)
Т-86	1223, червень (?)	Василько Костянтинович, дійшовши до Чернігова, повернув назад	Лавр-31 (6731)	Сим-29 (6732), М31492-66 (6731), ЄЛ-44 (6732), Ник-69 (6733)
Т-87	1224, кінець чи 1225, січень – лютий (?) [24]	Переговори новгородців з коаліцією владимирських князів, внаслідок чого новгородський стіл запропоновано Михайлу Всеволодовичу	Новг-14 (6732)	Ник-63 (6733)
Т-88	1225, березень – квітень (?)	Михайло Всеволодович прибув до Новгорода	Новг-15 (6733)	Кар-6, Соф-14а, М31492-67, ЄЛ-45, Ник-70 (6733)
Т-89	1225, літо (?)	Михайло поїхав до Юрія Всеволодовича – вимагати повернення захоплених у Торжку товарів	Новг-16 (6733)	Кар-7, Соф-15, М31492-68, ЄЛ-45, Ник-71 (6733)
Т-90	1225, осінь (?)	Михайло отримав товари від Юрія і повернувся до Новгорода	Новг-17 (6733)	Кар-8, Соф-15, М31492-68, ЄЛ-45, Ник-72 (6733)
Т-91	1225, кінець року – 1226, початок року [25]	Михайло зійшов з новгородського стола і повернувся до Чернігова	Новг-17 (6733)	Кар-8, Соф-15а, М31492-69, ЄЛ-45 (6733), Ник-72 (6733)
Т-92	1226	Юрій Всеволодович з родичами ходив на допомогу Михайлу Всеволодовичу на Олега Курського і уклали мир	Лавр-32 (6734)	Сим-30 (6735), М31492-70 (6734), ЄЛ-46 (6733), Ник-73 (6734)
Т-93	**1228, перед 12 лютого** [26]	Василько Костянтинович оженився з дочкою чернігівського князя Михайла	Лавр-33 (6735)	Тр-8 (6736), Сим-31 (6736), М31492-71 (6735), ЄЛ-47 (6735), Ник-74 (6735)

Т-94	1228, березень – жовтень [26а]	Всеволод Костянтинович оженився з дочкою Олега Святославича	М31492-72 (6736)	ЄЛ-48 (6735), Ник-75 (6 735)
Т-95	1228, кінець – 1229, початок	Володимир Рюрикович Київський та Михайло Всеволодович Чернігівський зібрали військо проти Данила Романовича	Іпат-31 (6736)	
Т-96	1228, кінець – 1229, початок	Королевич Андрій в Галичі мав мир з Володимиром і Михайлом, і вони нічого не досягли [у боротьбі проти Данила]	Іпат-32 (6736)	
Т-97	1228, кінець – 1229, початок	Данило й Василько Романовичі з поляками пішли на Київ. По дорозі їх зустріли посли від Володимира і Михайла, і уклали мир	Іпат-33 (6736)	
Т-98	**1229, 20 лютого** [27]	Княжичів Федора й Олександра Ярославичів вивезли з Новгорода	Новг-19 (6736)	Ник-76
Т-99	1229, кінець лютого – початок березня (?)	Новгородці послали до Чернігова по Михайла Всеволодовича	Новг-20 (6736)	Ник-77 (6736)
Т-100	1229, березень (?)	Смоленський князь на догоду Ярославу Всеволодовичу не пропустив новгородське посольство	Новг-21 (6736)	Ник-78
Т-101	**1229, 8 квітня**	Михайло Всеволодович дізнався про новгородське посольство і прибув до Торжка	Новг-22 (6736)	Ник-79
Т-102	1229, кінець квітня	Михайло Всеволодович прибув до Новгорода	Новг-23 (6737)	Кар-9, Соф-16, М31492-73, ЄЛ-49
Т-103	1229, літо (?)	Михайло Всеволодович з сином Ростиславом узяли участь у виборі нового новгородського	Новг-23 (6737)	Кар-9, Соф-16, Ник-81 (6738)

		архієпископа		
Т-104	1229, осінь (?) [28]	Михайло Всеволодович повернувся до Чернігова, залишивши у Новгороді сина Ростислава	Новг-24 (6737)	Кар-10, Соф-17, М31492-74, ЄЛ-49, Ник-80 (6738)
Т-105	1230, червень (?) [29]	Михайло приїхав до Новгорода, зробив постриг сину Ростиславу, призначив його новгородським князем та повернувся до Чернігова	Новг-25 (6738)	
Т-106	1230, травень – листопад (?) [30]	Посольство від Володимира Рюриковича Київського і Михайла Чернігівського до Юрія Всеволодовича і його родичів	Лавр-34 (6738)	М31492-75, ЄЛ-50 (скорочено), Ник-84 (скорочено)
Т-107	1230, травень – листопад (?)	Посли просили помирити Ярослава Всеволодовича з Михайлом, бо Ярослав збирався воювати з Михайлом	Лавр-35 (6738)	М31492-76, ЄЛ-50 (скорочено), Ник-84 (скорочено)
Т-108	1230, травень – листопад (?)	Ярослав Всеволодович помирився з Михайлом	Лавр-36 (6738)	М31492-77, ЄЛ-50 (скорочено), Ник-84 (скорочено)
Т-109	**1230, 8 грудня**	Новгородці вигнали княжича Ростислава, тому що його батько не розпочав війну 14 вересня, як обіцяв	Новг-26 (6738)	Соф-18, Ник-85
Т-110	**1230, 30 грудня – 1231, 12 січня**	Новгородці закликали на стіл Ярослава, який пробув у Новгороді 2 тижні й повернувся до Переяславля, залишивши княжичів Федора та Олександра	Новг-27 (6738)	
Т-111	**1231, 6 квітня**	Чернігівський єпископ Порфірій та чернігівський ігумен Іоан *Мученицький* [тобто монастиря св. Бориса і Гліба] згадані серед учасників хіротонії ростовського єпископа Кирила в Києві	Лавр-37 (6739)	М31492-78 (сильно скорочено), Ник-86 (сильно скорочено)

Т-112	1231, початок квітня [31]	Чернігівський князь Михайло – учасник з'їзду в Києві	Лавр-38 (6739)	
Т-113	**1231, 24 липня**	24 липня, на день св. Бориса і Гліба, у Василька Костянтиновича народився син, названий Борисом	Лавр-39 (6739)	Кар-17, М31492-79, Ник-87
Т-114	1231 (?), осінь [32]	Похід Юрія Всеволодовича на Серенськ, від Уполозів повернули назад	Лавр-40 (6740)	М31492-80
Т-115	1231 (?), осінь	Похід Ярослава [Всеволодовича] на Серенськ – спалили місто	Лавр-40 (6740)	Новг-28 (6739), Соф-19 (6739), М31492-80 (6740)
Т-116	1231 (?), осінь	Ярослав облягав також **Мосальськ**, відступив, не уклавши миру	Новг-28 (6739)	Соф-19 (під **Можайськом**), Кар-11 (під Можайськом), Ник-88 (під Можайськом)
Т-117	1231, осінь – 1232, лютий	В Чернігові (на еміграції) помер новгородський посадник Внезд Водовик, який підтримував княжича Ростислава Мстиславича	Новг-29 (6739)	
Т-118	1232, весна (?) [33]	З Чернігова до Новгорода повернулись емігранти, які втекли з Ростиславом Мстиславичем	Новг-30 (6740)	
Т-119	1232, грудень – 1233, лютий	Володимир Рюрикович просив у Данила Романовича допомоги проти наступу Михайла Всеволодовича	Іпат-34 (6739)	
Т-120	1234, кінець	Володимир Рюрикович просив у Данила Романовича допомоги проти наступу Михайла Всеволодовича [вдруге?]. Михайло відступив від Києва	Іпат-35 (6742)	
Т-121	1235	Похід Володимира Рюриковича і Данила Романовича на Чернігів	Новг-31 (6743)	

		проти Михайла Всеволодовича		
Т-122	**1235, 6 січня – 17 травня**	Похід Данила й Володимира на Чернігівщину. До них приєднався Мстислав Глібович	Іпат-36 (6742)	
Т-123	1235, початок травня (?)	Укладання миру біля Чернігова і відступ до Києва	Іпат-37 (6742)	
Т-124	1235, квітень – травень (?)	Михайло вийшов з Чернігова і зробив засідку на Данила, який втік. Володимир повернувся до Києва	Новг-32, Сим-32 (6743)	
Т-125	1235, літо (?)	Ізяслав з половцями та Михайло з чернігівцями напали на Київ, половці схопили Володимира Рюриковича та його жінку	Новг-33 (6743)	Іпат-38 (6742, скорочено), Сим-3 (6743), Соф-20 (6743), Кар-18 (6743), МЗ1492-81 (6743, скорочено), ЄЛ-51 (6743 , скорочено), Ник-89 (6743)
Т-126	1235, літо (?)	Михайло став князем у Галичі, а Ізяслав – у Києві	Новг-34 (6743)	Соф-21, Кар-18, ЄЛ-51 (скорочено), Ник-91 (6744)
Т-127	1235, осінь (?)	Половці відпустили Володимира із жінкою за викуп	Новг-34 (6743)	МЗ1492-82 (скорочено), ЄЛ-51 (скорочено), Ник-89 (скорочено)
Т-128	1236, літо (?)	Михайло та Ізяслав уклали коаліцію (поляків, русів, половців) проти Данила	Іпат-39 (6743)	
Т-129	1236, літо (?)	Конрад (союзник Михайла) воював біля Червена	Іпат-40 (6743)	
Т-130	1236, літо (?)	Михайло стояв на Підгір’ї, очікуючи на союзників	Іпат-41 (6743)	
Т-131	1236, осінь (?)	Коаліція розпалась: половці з Ізяславом пограбували Галицьку землю і відійшли, Конрад пішов у Польщу, а Михайло повернувся до Галича	Іпат-42 (6743)	

Т-132	1236, осінь (?)	Данило й Василько уклали мир з Михайлом	Іпат-44 (6743)	
Т-133	1237, літо (?)	Безуспішний похід Данила і Василька проти Михайла Всеволодовича і його сина Ростислава на Галич	Іпат-43 (6743)	
Т-134	1237, літо – осінь (?)	Похід Данила на Галич проти Михайла. Михайло дав йому Перемишль	Іпат-45 (6743)	
Т-135	1238, початок (?)	Михайло і Ростислав забрали у Данила Перемишль	Іпат-46 (6743)	
Т-136	1238, після 4 березня [34]	Похід Батия. На ріці Сіті татари схопили князя Василька Костянтиновича. У передсмертній молитві він просив бога спасти своїх синів Бориса і **Гліба** [про народження якого не було згадки]	Лавр-41 (6745)	Соф-22
Т-137	1238, весна (?)	Татари приступили до Козельська. Козляни вирішили боронитись	Іпат-51 (6745)	Сим-34 (6745), Соф-24 (6747), Кар-19 (6746), ЄЛ-52 (6746, скорочено), Ник-94 (6745)
Т-138	1238, весна (?)	Татари штурмували місто і зійшли на вал. Козляни зробили успішну вилазку	Іпат-52 (6745)	Сим-35 (6745, **4000 вбитих татар**), Соф-25 (6746, **4000 вбитих татар**), Кар-20 (6746, 4000 вбитих татар), ЄЛ-52 (6746, 4000 вбитих татар), Ник-94 (6745)
Т-139	1238, весна (?)	Батий узяв город і всіх винищив. Про князя Василя невідомо напевно	Іпат-53 (6745)	Сим-36 (6745), Соф-26 (6746), Кар-21 (6746) (**12 років Василю**), ЄЛ-52 (6746), Ник-94 (6745)
Т-140	1238, весна (?)	Татари облягали Козельськ 7 тижнів і називали «злим городом». Під містом убито трьох синів темників	Іпат-54 (6745)	Сим-37 (6745), Соф-27 (6746), Кар-22 (6746), ЄЛ-52 (6746), Ник-94 (6745)
Т-141	1238, весна (?)	Татари стояли 7 тижнів біля Козельська і ледве		Рог-3 (6745, сильно скорочено)

		його узяли		
Т-142	1238, січень – травень (?)	Ярослав Всеволодович забрав Київ у Володимира Рюриковича, але не зміг утримати і пішов назад до Суздаля [тут – у Владимиро-Суздальське князівство]	Іпат-46 (6743)	
Т-143	1238, липень – серпень (?)	Михайло залишив у Галичі Ростислава, а сам вокняжився у Києві	Іпат-46 (6743)	ЛЛЗ-97 (6746)
Т-144	1238, осінь (?)	Ростислав виїхав з Галича. Скориставшись цим, Данило захопив Галич. Ростислав відступив до Угорщини	Іпат-47 – 49 (6743)	
Т-145	1239 [35]	В числі князів, які врятувались від татар, названі Борис та Гліб Васильковичі	Лавр-42 (6747)	Сим-38 (6747), Соф-23 (6746, **два Васильковичі**), МЗ1492-85 (6746), ЄЛ-53 (6746), Ник-95 (6746)
Т-146	1239 [36]	Чернігівські князі виїхали до Угорщини. Татари зруйнували Чернігів	Лавр-43 (6747), Іпат-55 (6745)	Сим-39 (6747), Рог-4 (6749, скорочено), МАЛ-1 (6747, скорочено), Соф-28 (те саме у МЗ1492-87 та ЄЛ-54), ЛА-1 (6747, **18 жовтня**), Ник-98 (6747)
Т-147	1239	Чернігівського єпископа Порфирія татари відвели у Глухів і там відпустили	Лавр-43 (6747), Іпат-55 (6745)	Сим-39 (6747), Соф-28 (6749), Ник-98 (6747)
Т-148	1239, осінь (?)	Менгу-хан прийшов розвідувати Київ, вів переговори з Михайлом Всеволодовичем	Іпат-56 (6745)	Сим-40 (6748), Соф-29 (6748), МЗ1492-88 (6748), ЄЛ-55 (6748), Ник-99 (6748)
Т-149	1239, осінь (?)	Михайло утік від татар до Угорщини. В Києві вокняжився Ростислав Мстиславич	Іпат-57 (6746)	Сим-41 (6748), Соф-30 (6748), МЗ1492-89 + МЗ1492-90 (6748), ЄЛ-55 + ЄЛ-56 (6748), Ник-104 + Ник-106 (6748)
Т-150	1239, грудень – 1240, лютий (?)	Данило напав на Київ, схопив Ростислава, призначив воєводу Дмитра боронити Київ і	Іпат-58 (6746)	Соф-31 (6748), МЗ1492-91 (6748), ЄЛ-57 (6748), Ник-107 (6748)

		втік		
Т-151	1239, грудень – 1240, лютий (?)	Князь Ярослав схопив княгиню і бояр Михайла. Данило наполіг, щоб Ярослав відпустив княгиню (сестру Данила), і вона прибула до Данила й Василька	Іпат-59 (6746)	Лавр-42а (6747)
Т-152	1240, весна (?)	Угорський король Бела не віддав своєї дочки за Ростислава Михайловича	Іпат-60 (6746)	
Т-153	1240, весна – літо (?)	Михайло і Ростислав пішли до Польщі до Конрада. Михайло просив миру в Данила і Василька	Іпат-60 (6746)	
Т-154	1240, літо (?)	Данило й Василько помирились із Михайлом: віддали йому жінку (свою сестру), пообіцяли віддати Київ (куди Михайло не поїхав, боячись татар), дали Ростиславу Михайловичу Луцьк	Іпат-61 (6746)	

Примітки

23. Дату ЛЛ – 31 травня 6723 р. – розв’язуємо за Бережковим [*Бережков Н. Г.* Хронология русского летописания. – М.: 1963 г., с. 105]. Безумовно, вона стосується тільки якогось одного епізоду досить тривалої кампанії.

24. Бережков [с. 268 – 269] датував цю частину статті березневим 6732-м роком. Моя орієнтовна дата спирається на те, що повідомлення про приїзд Михайла до Новгорода відкриває статтю 6733 р., мабуть, це сталось на початку березневого року.

25. Всі дати зі статті 6733 р. в Н1ЛСІ – орієнтовні. Після уходу Михайла новгородці послали по Ярослава Всеволодовича (Новг-18). Потім Ярослав побив литву біля Усвята (1 березня 1226 р., ЛЛ) і на початку статті 6734 р. Н1ЛСІ відзначено його прибуття до Новгорода (тобто у березні 1226 р.).

26. 12 лютого 6735-го березневого року датовано приїзд Василька з княгинею до Ростова. Мені не дуже зрозуміло, чому Бережков [с. 108] думав, що вони приїхали з Чернігова. В ЛЛ ініціатором шлюбу виставлено Юрія Всеволодовича: це він «оженив», він «узяв». Тому думаю, що церкву Благовіщення, де відбувалось вінчання, слід шукати у Владимирі.

27. Подія сталась у самому кінці 6736 березневого року. Наступні події (до Новг-22), хоча й записані під цим же роком, відносяться до початку 6737 року [Бережков, с. 269].

28. Новообраний архієпископ Спиридон вирушив до Києва на посвячення 17 грудня 6737 (1229) року, і це сталось уже після від'їзду Михайла (Н1ЛСІ). Тобто від'їзд Михайла треба класти на осінь.

29. Спиридон повернувся до Новгорода як висвячений архієпископ 19 травня 6738 (1230) р., а постриг він робив уже як діючий архієпископ. Звідси орієнтовна дата.

30. Стаття ЛЛ 6738 р. – березнева [Бережков, с. 108]. Розповідь про посольство уміщена у кінці річної статті, після запису про сонячне затемнення 14 травня 1230 р.

Окрім того, маємо звістку з 8 грудня 1230 р. (Т-93), що новгородці вигнали княжича Ростислава Михайловича і послали по Ярослава Всеволодовича. Якщо припустити, що ця революція якось пов'язана із переговорами про мир між Михайлом і Ярославом, то ці переговори і укладення миру (Т-90 – 92) можна покласти на травень – листопад 1230 р.

31. З'їзд князів у Києві літописець пов'язував з висвяченням епископа Кирила.

32. Бережков [с. 108] датував похід на підставі Н1ЛСІ (Новг-27), а дату в ЛЛ вважав ультра-березневою. Але решту повідомлень статті ЛЛ 6740 р. він вважав березневими, до того ж перед тим і після того усі дати ЛЛ – березневі. Пояснення Бережкова виглядає штучним, натягнутим. Скоріше в ЛЛ просто помилка в даті.

В моїй таблиці епізоди Т-115 – 119 датуються за Н1ЛСІ.

33. Цим повідомленням починається стаття 6740 р. в Н1ЛСІ, мабуть, це сталось на початку березневого року.

34. Татари схопили Василька у битві на ріці Сіті 4 березня 1238 р., тобто на початку 6746 березневого року, але в ЛЛ вся повість про похід Батия аж до загибелі Василька включно уміщена під 6745 роком.

35. Від статті 6747 р. у ЛЛ дуже мало точних дат, так що Бережков [с. 110] був змушений припустити, що в подальшому ЛЛ тримається березневого стилю.

36. Єдиний натяк на уточнення дати міститься в останньому записі ЛЛ за 6747 р. – взимку татари напали на Мордовську землю та Муром. Тому можна припускати, що решта епізодів цього року, котрі стандартно датуються «того ж року», сталась перед початком зими, не пізніше листопада 1239 р. Але аргумент дуже слабкий. Л. Маховецьдатував падіння Чернігова 18 жовтня 1239 р. за ЛА-1, підстава дуже слабка.

1241 – 1278 рр.

№	Дата	Подія	Основні джерела	Особливі джерела
Т-155	1240, грудень – 1241, початок (?)	Дізнавшись про здобуття Києва татарами, Михайло й Ростислав втекли до Польщі до Конрада, а далі до Німеччини, де їх пограбували	Іпат-62 (6746)	
Т-156	1241, після 9 квітня (?)	Після того, як татари перемогли під Легницею (9 квітня), Михайло повернувся з	Іпат-62 (6746)	

		Німеччини до Конрада		
Т-157	1241, літо (?)	Михайло і Ростислав пішли від Конрада на Володимир і далі на Пінськ і Київ. Михайло жив на острові під Києвом, а Ростислав пішов до Чернігова	Іпат-63 (6748)	
Т-158	1241, осінь (?)	Ростислав з болохівськими князями і деякими галичанами спробував захопити Бакоту	Іпат-64 (6749)	
Т-159	1241, осінь (?)	Після битви перед брамою Бакоти Ростислав відступив за Дніпро	Іпат-65 (6749)	
Т-160	1241	Татари вбили князя Мстислава Рильського	Лавр-44 (6749)	Тр-9, Рог-5, МАЛ-2, Ник-108
Т-161	1242, весна (?)	Ростислав з прихильними собі галичанами захопив Галич	Іпат-66 (6749)	
Т-162	1242, весна (?)	Данило й Василько вигнали Ростислава з Галича, той утік	Іпат-67 (6749)	
Т-163	1242, весна (?)	Ростислав, тікаючи до Угорщини, ледве не потрапив у полон до татар, котрі повертались з Угорщини	Іпат-68 (6749)	
Т-164	1242, весна (?)	Татари розігнали військо Ростислава	Іпат-69 (6751)	
Т-165	1243 (?)	Угорський король Бела віддав за Ростислава свою дочку Анну	Іпат-69 (6751)	
Т-166	1244,	Ростислав з	Іпат-72 (6753)	

	початок (?)	угорським військом пішов на Перемишль		
Т-167	1244, початок (?)	У битві на р. Січниці Ростислав переміг військо Данила	Іпат-73 (6753)	
Т-168	1244, початок (?)	Данило зібрав сили і прогнав Ростислава до Угорщини	Іпат-73 (6753)	
Т-169	1244, літо (?)	Ростислав знову узяв у свого тестя – короля Бели – воїнів і пішов до Польщі, де знайшов союзників	Іпат-74 (6757)	
Т-170	1244	Борис Василькович в числі інших князів їздив до Батия і був затверджений у своїй отчині	Лавр-45 (6752)	Рог-6, Сим-42, МАЛ-3 (з додатком **Гліба**), М31492-92, Є Л-58, Ник-109
Т-171	**1245, 17 серпня**	Ростислав прийшов до міста Ярослава і тут був розбитий Данилом і Васильком	Іпат-75 (6757)	
Т-172	1245, серпень – вересень (?)	Ростислав утік до Польщі, узяв там свою жінку і поїхав до Угорщини	Іпат-76 (6757)	
Т-173	1243 (?) 1245, кінець (?)	Михайло Всеволодович утік до Угорщини, до свого сина, а звідти повернувся до Чернігова	Іпат-70 (6753)	
Т-174	**1246, 20 вересня**	Михайло Чернігівський з онуком Борисом Васильковичем поїхали до Батия. Загибель Михайла 20 вересня	Лавр-46 (6754)	Іпат-71 (6753, з іншими подробицями, зокрема, з **бояриним Федором**); Рог-7 (6754, і з **Федором бояриним**); Сим-43 (6754, обширна повість); Соф-32 (6753, обширна

				повість); МАЛ-4 (6754, дуже стисло); Кар-23 (6755, дуже стисло); ЛА-2 (6753); ЛА-3 (6755); МЗ1492-93 (6754, обширна повість); ЄЛ-59 (6754, коротка повість); Ник-111 (6754, обширна повість)
Т-175	1246, кінець вересня (?)	Батий відпустив Бориса до Сартака, а Сартак відпустив його у свою землю	Лавр-47 (6754)	МЗ1492-94, ЄЛ-60, Ник-112
Т-176	1246, вересень – листопад (?) [37]	Батий убив князя Андрія Мстиславича	Рог-8 (6754)	ЛА-2 (6753)
Т-177	1246, **26 жовтня** [37 а]	По дорозі до татар Данило Романович заїхав до Києва (до Видубицького монастиря)	Іпат-77 (6758)	
Т-178	1247, початок (?)	Данило у ставці Батия	Іпат-77 (6758)	
Т-179		Загальна згадка про князів, які загинули від татар – Ярослава Всеволодовича та Михайла Всеволодовича з боярином Федором	Іпат-78 (6758)	
Т-180	1248, березень – листопад (?) [38]	Борис Василькович оженився з дочкою муромського князя	Лавр-48 (6756)	Сим-44, МЗ1492-95, ЄЛ-61, Ник -113
Т-181	1249, березень – листопад (?) [39]	Гліб Василькович приїхав до Сартака. Сартак відпустив його у свою отчину	Лавр-49 (6757)	Тр-10, Сим-45, МЗ1492-96, ЄЛ-62, Ник-114
Т-182	1249, після 27 грудня [40]	Князі Борис і Гліб взяли участь у похованні князя	Лавр-50 (6757)	Тр-11

		Василя Всеволодовича у Ярославлі		
Т-183	1250, березень – серпень (?) [41]	Борис Василькович приїхав до Сартака. Сартак відпустив його у свою отчину	Лавр-51 (6758)	Тр-12 (частина повідомлення), Сим-46, М31492-97, Ник-115
Т-184	1251, червень – листопад (?) [42]	Гліб Василькович поїхав у свою отчину до Білоозера	Лавр-52 (6759)	Тр-13, Сим-47, МАЛ-5, М31492-98 (помилково **Борисович**), ЄЛ-63 (помилково Борисович), Ник-117
Т-185	**1253, 2 травня**	Борис Василькович узяв участь в освяченні церкви св. Бориса і Гліба у Ростові	Лавр-53 (6761)	Сим-48, Ник-118
Т-186	**1253, 11 вересня**	11 вересня у Бориса Василько-вича народився син, названий Дмитром	Лавр-54 (6761)	Сим-49, МАЛ-6, М31492-99, ЄЛ-64, Ник-119
Т-187	**1254, 30 липня**	30 липня у Бориса Васильковича народився син, названий Костянтином	Лавр-55 (6762)	Сим-50 (6762), Рог-9 (6763), МАЛ-7 (6763), М31492-100 (6763), ЄЛ-65 (6763), Ник-120
Т-188	1256, березень – листопад (?) [43]	Борис Василькович поїхав до татар, був у Улавчія і відпущений у свою отчину	Лавр-56 (6764)	Тр-14, Сим-51, Ник-121
Т-189	1257, березень – листопад (?) [44]	Борис Василькович в числі інших князів поїхав до Улавчія і відпуще-ний у свою отчину	Лавр-57 (6765)	Тр-15, Сим-52, МАЛ-8 (при скороченні випав Борис), Ник-122
Т-190	1257, грудень – 1258, лютий	Взимку Гліб Василькович приїхав від царя [з Монголії] й оженився в Орді	Лавр-58 (6765)	Тр-16, Сим-53, МАЛ-9, М31492-101, ЄЛ-66, Ник-123
Т-191	1258, квітень – серпень (?) [45]	Борис Василькович в числі інших князів поїхав до Улавчія і	Лавр-59 (6766)	Сим-54, М31492-102, ЄЛ-67, Ник-124

		відпущений у свою отчину		
Т-192	1258, вересень – листопад	Восени Борис і Гліб приїхали до Ростова і побачились з матір'ю	Лавр-60 (6766)	Ник-125
Т-193	1259, поч. листопада (?)	Василько Романович віддав свою доньку Ольгу за князя Андрія Всеволодовича до Чернігова	Іпат-79 (6769)	
Т-194	1259, грудень – 1260, лютий [46]	Взимку Борис супроводжував великого князя Олександра Ярославича у поїздці до Великого Новгорода	Лавр-61 (6766)	Сим-55 (6766), Рог-10 (6767), Ник-126 (6766)
Т-195	**1260, 31 березня** [47]	Борис, Гліб та їх мати Марія приймали у Ростові великого князя Олександра	Лавр-62 (6767)	Сим-56, МАЛ-10, Ник-128
Т-196	1261 [48]	Борис і Гліб узяли участь у призначенні помічника ростовському єпископу	Лавр-63 (6769)	Тр-17, Сим-57, МЗ1492-103 (скорочено), Ник-129
Т-197	**1262, 19 вересня**	Ігнатій призначений ростовським єпископом	Лавр-64 (6770)	Сим-58 (+ **за князів Бориса і Гліба**), МЗ1492-104 (скорочено), Ник-130
Т-198	1263	У Гліба Васильковича народився син	Лавр-65 (6771, **Дем'ян**)	Тр-18 (**Василь**), Сим-59 (Дем'ян), МАЛ-11 (**Михайло**), НКЛ2 (Михайло), МЗ1492-105 (Дем'ян), ЄЛ-68 (Дем'ян), Ник-131 (Михайло)
Т-199	1268	У Бориса Васильковича народився син Василь	Сим-60 (6776)	МЗ1492-106, ЄЛ-69, Ник-132
Т-200	1268	Гліб Василькович приїхав від татар дуже хворим, але одужав	Сим-61 (6776)	, Ник-133

Т-201	1269	Князь Гліб Василькович був присутнім при постриженні і смерті князя Дмитра **Святославича**	Тр-19 (6777)	Сим-62 (помилково **Ярославича**), Соф-33, МЗ1492-107, Ник-134
Т-202	**1271, 9 грудня**	Померла княгиня – удова Василька Костянтиновича. При цьому був присутній Борис, а Гліб перебував в Орді	Тр-20, Сим-63 (6779)	МАЛ-12, Ник-136
Т-203	**1273, 20 грудня**	Померла дружина князя Гліба, яка була охрещена як Феодора	Сим-64 (6781)	МАЛ-12, Ник-137 (6782)
Т-204	1276, грудень – 1277, лютий	Князі Борис та Гліб взяли участь у з’їзді в Костромі з нагоди смерті й похорону великого князя Василя Ярославича	Тр-21 (6784, взимку)	Сим-65, Ник-138
Т-205	1276, грудень – 1277, лютий	Князь Борис Василькович оженив свого сина Дмитра	МЗ1492-109 (6784, взимку)	Ник-139
Т-206	1277, березень – вересень (?)	Князі, в їх числі Борис і Гліб, поїхали до Орди	Сим-66 (6785)	МЗ1492-110, ЄЛ-70, Ник-140
Т-207	**1277, 16 вересня**	Смерть кн. Бориса Васильковича в Орді	Тр-22 (6785)	Сим-67, Соф-34, МАЛ-12, Кар-24, МЗ1492-111, ЄЛ-71, Ник-141
Т-208	1277, вересень – 1278, лютий (?)	Участь Гліба Васильковича у війні за Дедяків (на Північному Кавказі)	Сим-68 (6785)	Ник-144 (6786)
Т-209	**1278, 12 червня** [49]	Гліб Василькович повернувся до Ростова з війни на Північному Кавказі	Тр-23, Сим-69 (6786)	Ник-145
Т-210	**1278, 31 липня**	Гліб Василькович оженив свого сина	Тр-24 (6786)	Сим-70 (31 липня), МЗ1492-112, ЄЛ-72, Ник-146

		Михайла		
Т-211	**1278, 11 жовтня**	Гліб Василькович відправив свого сина Михайла до Орди на війну	Тр-25 (6786)	Сим-71, МЗ1492-113, Ник-147
Т-212	**1278, 13 грудня**	У Пилипів піст помер Гліб Василькович	Тр-26 (6786, 13 грудня)	Рог-11, Сим-72, Соф-35, МАЛ-15, Кар-25, МЗ1492-114, ЄЛ-73, Ник-148

Примітки

37. В РогЛ сказано: «тієї ж осені» (6754 р.) помер Ярослав Всеволодович і вбитий Андрій Мстиславич. Звідси орієнтовна дата.

37а. В ІпатЛ тут очевидний розрив відносної хронології події. В Іпат-58 – 59 оповідається про долю Михайла Всеволодовича – аж до його загибелі 20 вересня 1246 р. Потім в Іпат-60 – 64 оповідається про долю його сина Ростислава, для чого довелось повернутись у 1244-й рік і довести опис подій до серпня 1245 р.

Наступна історія (Іпат-65) – поїздка Данила до Батия може прив'язуватись як до першої, так і до другої групи епізодів зі вказаних вище. Л. Є. Махновець прив'язував її до другої, і датував поїздку рубежем 1245 – 1246 років. Але я волію прив'язувати її до першої оповіді і переносити на рік пізніше – осінь 1246 – зима 1247 рр.

38. Запис іде першим у статті ЛЛ 6756 р., а потім в ній йдеться про події зими того року.

39. Те саме повторюється у статті ЛЛ 6757 р.

40. За ЛЛ, князь Василь помер на день св. Стефана, тобто 27 грудня 6757 р.

41. В статті ЛЛ 6758 р. ця подія поставлена першою, а наступна вказівка на дату стосується осені того року.

42. В статті ЛЛ 6759 р. цей епізод поставлено між згадками 25 травня та зими.

43. Знову в ЛЛ маємо ситуацію, як у статті 6756 р.

44. Знову в ЛЛ маємо ситуацію, як у статті 6756 р. Може бути й так, що літописець просто узяв собі за звичку ставити на першому місці звістки про поїздки князів до татар, а потім все інше. В такому разі місце запису всередині річної статті не є хронологічним показником.

45. В статті ЛЛ 6766 р. епізод поставлено після події 20 березня і перед осінню.

46. В ЛЛ запис поставлено під 6766 р., але в Н1ЛСІ він чітко датується 6767 роком [Бережков, Хронология русского летописания, с. 114].

47. Бережков [с. 114] виправляв дату ЛЛ на підставі зв'язку з попереднім епізодом.

48. Бережков [с. 114] припускав, що в ЛЛ у статтях 6766 – 6769 років стався зсув на 1 рік раніше.

49. У ТЛ помилкова дата: «в неділю всіх святих, 12 липня (июл***я***)». У 6786-у березневому боці неділя всіх святих (1-а неділя по П'ятидесятниці) припадала на 12 червня (июн***я***). Описка в одній літері.

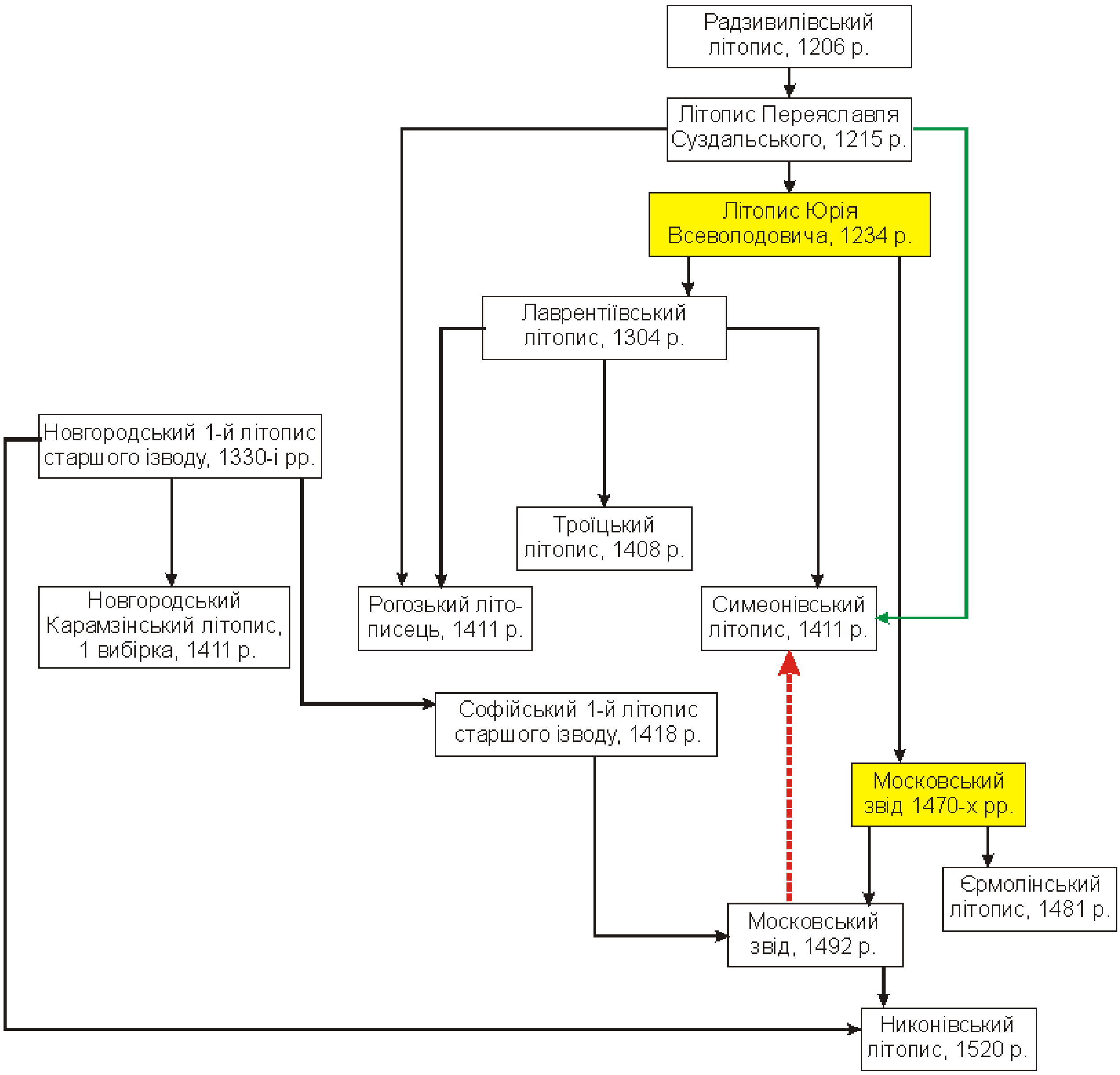
В цій таблиці зібрано все, що ми знаємо про Чернігів та його князів від 1198 року аж до згадки 1331 р. Що понад те – все від лукавого.

Аналіз джерел

Перелічені в таблиці повідомлення можна вважати автентичними, такими, що походять з давніх джерел, відносно (наскільки взагалі можливо) наближених до часу самих подій. Безумовно, це ще не значить, що всі вони є компетентними та правдивими. Перш ніж їх використовувати, ми мусимо зважити їх джерельну вартість.

Ми бачимо, що пізні літописи (поч. 15 ст. і пізніше) в основному переповідають повідомлення ранніх літописів, подекуди скорочуючи їх і вносячи деякі механічні та змістовні помилки (їх відзначено у процитованих текстах і подекуди в таблиці).

Загальною закономірністю літописання є **скорочення** давніх звісток у пізніших літописах, а не їх розширення. Винятком тут виступає Никонівський літопис, сповнений різноманітних доповнень та «докладних оповідань», створених на початку 16 ст., через 220 – 300 років після подій. Спроби деяких сучасних авторів виставити пізні «докладні» літописи – аж до Татищева включно – як джерела, рівноцінні раннім літописам [*Журавель А. В.* Бунт источниковедения против истории. – Исторический формат, 2017 г., № 3-4, с. 235 – 251], я вважаю безпідставними.

Стемма звісток про Чернігів 1 тр. 13 ст.

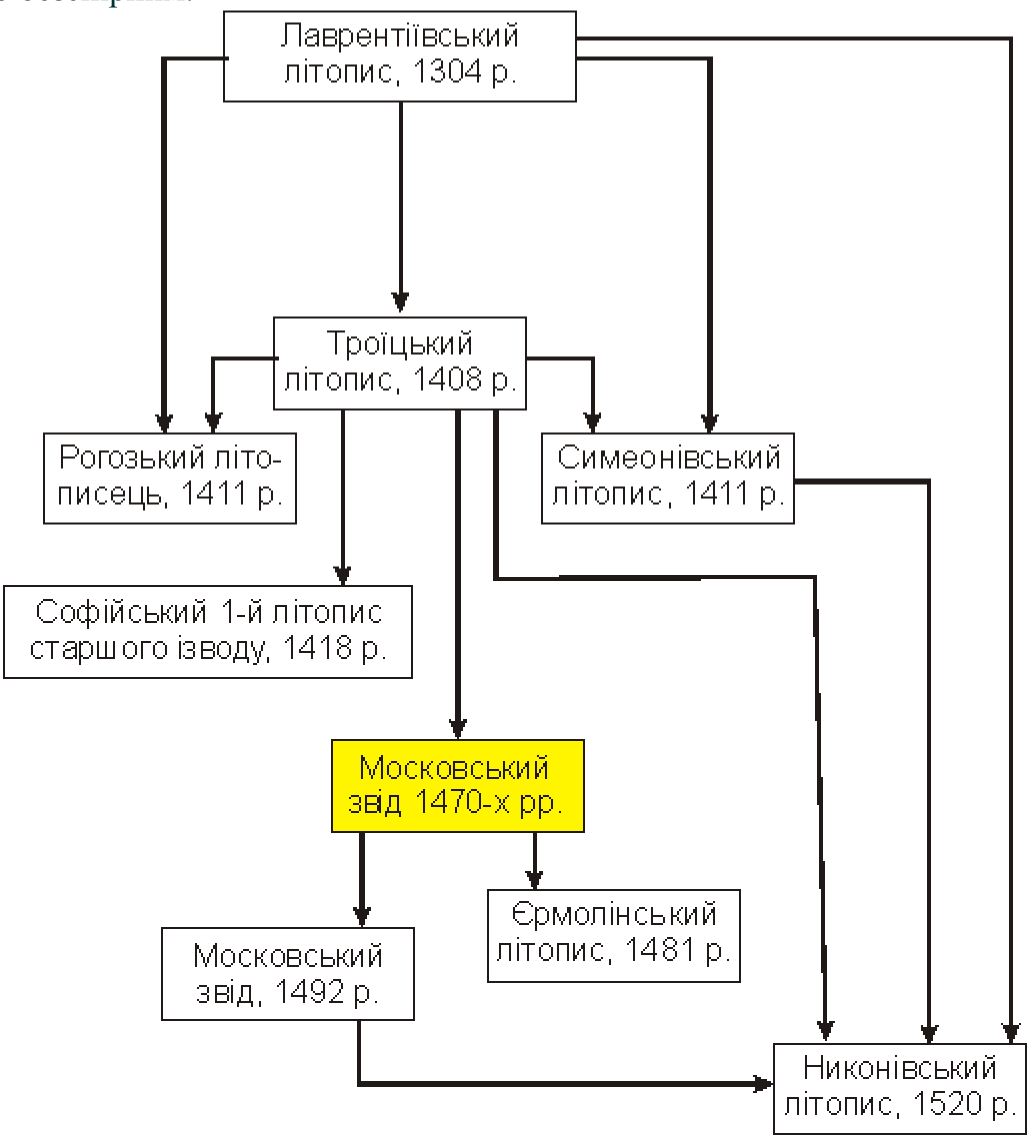
В цілому фонд зібраних нами звісток походить з найдавніших (найближчих до часу самих подій) літописів, пізніші дають лише незначні доповнення – це епізоди Тр-2, Рог-8, Сим-7, Сим-9. Можна думати, що вони були у давніших списках, а випали (були скорочені) в тих списках, що дійшли до нас.

Виразним винятком тут виступають фрагменти «Літопису Юрія Всеволодовича», котрі дійшли до нас у складі пізнього зводу 1492 р.

Група записів Тр-19 – 26 та Сим-60, 61, 64, 66, 68 припадають на лакуну в Лаврентіївському літописі і в такий спосіб до деякої міри дають можливість уявити, що було в ЛЛ на втраченому місці. У цих епізодах ми бачимо продовження сімейного літопису ростовських князів Бориса і Гліба Васильковичів, який виразно прослідковується і перед лакуною.

Червоною лінією позначено заповнення лакуни в СимЛ текстом МЗ1492. Зелена лінія особливого змісту не несе, просто щоб не було сумнівів при перетині.

Жовтим тлом виділено гіпотетичні протографи: «Літопис Юрія Всеволодовича» та «Московський звід 1470-х рр.» – протограф ЄЛ та МЗ1492. Існування цих протографів є практично безспірним.

Стемма звісток про Бориса і Гліба Васильковичів

Розглядаючи ці стемми, слід пам'ятати: вони відбивають не всі текстуальні зв'язки між літописами, а тільки зв'язки у рамках пороблених мною виписок. Позитивною рисою такого підходу є спрощення текстуальних зв'язків. Якщо намагатись на одній

стеммі показати усі зв'язки між повними текстами кодексів, то часто виходить, що всі пов'язані з усіма, і то не односторонніми зв'язками, як на поданих стеммах, а двосторонніми.

Отже, перша стемма ілюструє процес втягнення незалежного новгородського літописання в московське загальнодержавне літописання. Друга стемма ілюструє поширення «Літопису ростовських Васильковичів» в літописанні Владимирського / Московського великого князівства.

Я свідомо вилучив з цих стемм повісті про битву на Калці, про похід Батия та про загибель князя Михайла Всеволодовича. Заглиблення в історію тексту перших двох повістей відвело би нас далеко від основної теми, а третю повість я розібрав окремо [*Жарких М. І.* Літературна історія «Сказання про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора». – К.: 2021 р.].

Оскільки Хроніка Романовичів (Галицько-Волинський літопис) має спільні точки з іншими літописами тільки на зазначених трьох повістях, ця хроніка взагалі не представлена на стеммах.

Ще одна дуже виразна риса розглянутого літописання – це його регіоналізація. Галицько-Волинський літопис розповідає про західний напрямок політики чернігівських князів, про їх участь у волинсько-галицьких справах; Новгородський 1-й літопис подає відомості про чернігівсько-новгородські відносини, літописи, писані у Владимирі на Клязьмі, знають про взаємини чернігівських князів із владимирськими. Жоден з літописів не показує знайомства з тими подіями, котрі не стосувались його загумінку.

Тому відсутність власне-чернігівського літописання є непоправною втратою, котра не може бути залатана іншими звістками. Детальна історія Чернігівського князівства перед нашестям татар не може бути написана.

Хронологія літописних записів також робить багато клопоту дослідникам. Літописці використовували три системи числення років від створення світу – березневу, ультра-березневу та (від середини 15 ст.) вересневу. Але вони ніколи не замислювалися над розбіжностями цих систем і ніколи не зуміли виробити якісь позначення – в якій конкретно системі подана та чи інша дата. Тому любитель ультра-березневого числення сміливо додавав одиницю до числа року, вважаючи його березневим, і так виникала постійно спостережувана розбіжність на один рік в датуванні тієї самої події.

Наступний літописець, не знаючи про систему доступної йому дати, так само вважав її березневою і переводив її знову на ультра-березневу, і рік події відходив від первісного датування уже на два роки вперед.

Подібна ситуація складалась і при спробах пізніх літописців переводити березневі дати ранніх літописів на вересневу систему. Для коректного перерозподілу подій по вересневих роках треба знати місяць кожної події, а його здебільшого не було, і перевод спрощено зводився до додавання одиниці до числа березневого року. Це вносило додаткову плутанину в пізні літописи, і в результаті битва на Калці з'їхала в Никонівському літописі з 1223-го на 1225-й рік. І це – тільки найбільш яскравий приклад.

Хроніка Романовичів узагалі не містить ніяких річних дат, і для їх визначення дослідники активно використовують дати з владимирського літописання. Але ми бачили, що базова дата – смерть князя Ярослава Чернігівського – у київському літописі датована 1198 роком, а у всіх владимирських літописах – 1200 роком, і це базове розходження ніякою мірою не вдається усунути.

Попри великі зусилля дослідників, дати багатьох подій хроніки Романовичів коливаються в різних реконструкціях в межах двох або й більше років. Таким є об’єктивний стан наших джерел, і дуже складно сподіватись, що колись-то з’явиться якась геніальна реконструкція, котра погодить усі розбіжності та суперечності.

Всі зібрані нами звістки дуже чітко діляться на дві групи:

– **перша група** стосується Чернігова та чернігівських князів у 1198 – 1246 роках;

– **друга група** стосується ростовських князів Бориса і Гліба Васильковичів (онуків князя Михайла Всеволодовича) у 1231 – 1278 роках.

В другій групі немає ніяких згадок про Чернігів, і може виникнути запитання – навіщо вони взагалі потрібні в цій роботі? – Слід було з’ясувати, чи вплинуло чернігівське коріння ростовських князів на їх дії (виявилось – не вплинуло).

Єдиний виняток з такого одностайного мовчання наших джерел про Чернігів після 1246 року дає Галицько-Волинськiй літопис під 1261 р. (Іпат-67). Далі йде згадка 1331 року в «Повісті про Василя Каліку», яку я вже розглядав (у статті «Ефемерний «київський князь Федір», 2018 р.). Наступні звістки – це титулування деяких князів із роду Гедиміна «чернігівськими». Вони виходять за рамки даної роботи, може, буду займатись ними іншим разом.

Якщо підрахувати за наведеною вище зведеною таблицею, виключаючи повторення записів у пізніших літописах, то вийде, що повідомлень першої групи ми маємо 176 (83 %), а другої групи – 37 (17 %).

Отже, звісток про Чернігів і чернігівських князів за 1198 – 1246 роки ми маємо 176 (сто сімдесят шість), а за 1247 – 1370 (умовно) роки – 2 (дві). І при цьому ми не можемо поскаржитись, що на 1246-у році уриваються ключові джерела – ні, всі наші руські джерела продовжують нотувати і подальші події, тільки в них уже не з’являється Чернігів.

Потік звісток про Чернігів уривається не внаслідок перерви у джерелах, а внаслідок зникнення самого предмету – Чернігівського князівства як складника давньоруської політичної системи.

Оце і є основний результат нашого розгляду:

1. **Чернігівське князівство було знищене татарами в 1239 – 1246 роках і ніколи більше не відроджувалось**.

2. Всі розмови про «чернігівських князів татарської доби» належать до міфографії.

3. Знищення Чернігова як політичної одиниці спричинило зникнення всієї чернігівської книжності давньоруського часу, в тому числі й літописання (якщо припустити його існування).

Додаткові екскурси

В цих екскурсах розглядається додаткова література по окремих моментах нашої теми, також подано спеціальні міркування – історико-географічні, хронологічні, генеалогічні. Подекуди подано мотиви моєї незгоди із поглядами, висловленими іншими авторами.

Частина заторкнутих питань обговорюється в літературі так давно і так старанно, що уже окреслились усталені точки зору. «Дискусії» з таких питань нітрохи не просувають нашу науку вперед і дуже подібні до славних дискусій партії гостроконечників із партією тупоконечників: ніхто нікого ні в чому не може переконати, а позиції в дискутованих питаннях набувають значення чисто релігійного, значення символів віри.

В таких випадках я буду просто зазначати, що питання є релігійним і є така (тупоконечна) віра, а є інакша (гостроконечна) віра.

Через те, що джерел по нашій темі дуже мало, а дослідників дуже багато, кожен епізод обговорювався в літературі (починаючи від М. М. Карамзіна) багато разів. Вичерпний розгляд – хто, що і чому писав про кожен даний епізод – не входить в мою задачу. Я волію зосередитись на новій літературі (переважно останніх 30 років) і то переважно на монографіях, звертаючись до окремих статей і давніших монографій лише в особливих випадках.

Що показують студії над Галицько-Волинським літописом

Цей розділ, якого я не планував був, приступаючи до роботи у 2018 році, я пишу під час війни Росії проти України (2 червня 2022 р. о 8:33).

Наше доблесне військо відігнало пушкіністів від Києва, і тепер війна нагадує про себе лише далеким виттям сирен повітряної тривоги (наприклад, сьогодні о 5:45). Але я постійно пам’ятаю слова нашого президента, що Україна щодня втрачає від 60 до 100 воїнів у цій боротьбі.

Щодня гинуть наші хлопці, щодня ризикують життям мої мої друзі і знайомі – науковці, котрі пішли захищати Україну. За їх спинами я, рядовий диванної сотні, можу продовжувати свою роботу…

Всі дослідники згодні у тому, що Іпатіївський літопис складається з кількох частин. Згодні і в тому, що на 1199 році закінчується Київський літопис і далі до 1292 року йде літопис Галицько-Волинський (ГВЛ). Також є згода, що ГВЛ ділиться на «галицьку» та «волинську» частини (хоча й тут є розбіжності щодо границі частин).

Далі починається загальна незгода – всіх з усіма.

Перш за все, ГВЛ – це взагалі не літопис. Він не має природного поділу на річні статті, як усі інші літописи в усіх 46 томах ПСРЛ. Спроба замаскувати ГВЛ під звичайний літопис шляхом розстановки позначень років тільки погіршує і заплутує текст, так що доводиться говорити про реальну хронологію подій окремо від цієї хронологічної сітки. Хлебниківський список ГВЛ не має цієї сітки, і тому саме він, а не давніший Іпатіївський список, став основою нових студій.

Далі, ГВЛ не є «галицьким» у загально прийнятому смислі. Автор (автори) твору не жив у Галичі і не працював там, хіба що приїжджав туди (але й це не певно). Галич

для нього – це предмет політичних аспірацій його князів, якась fata morgana, котра мріє десь на обрії і віддаляється кожного разу, коли князі намагаються її досягнути.

Далі, ГВЛ не є навіть і «волинським» у загально прийнятому смислі. Немає сумніву, що автор жив і працював десь на Волині (у Володимирі? у Холмі? – переконливо виснувати не можна), але предметом його не є Волинь як така. У всьому тексті немає слова «Волинь» як географічного поняття, один раз вжито слово «волинці» (в описі походу на Калку) і один раз – вираз «волинські князі» (в описі походу Телебуги).

Досить порівняти кілька сторінок Н1Л із ГВЛ, щоб відчути різницю. Для новгородського літописця в центрі уваги стоїть сам Новгород, його життя – в той же час автор ГВЛ переключається на нові й нові предмети по мірі того, як вони входять у сферу активності його (автора) князів.

А його князі – це хто? Це Роман Мстиславич, його сини Данило та Василько і його онуки, перш за все – Володимир Василькович. Про молодшого брата Романа – князя Всеволода – автор ГВЛ навіть не згадує, сини Всеволода – Олександр і Всеволод, які були найближчими родичами (братами у других) Данила й Василька – виступають в ГВЛ як люті вороги Романовичів, про яких ГВЛ пише з неприхованою ненавистю.

Отже, «свої князі», природні пани для автора – це Романовичі. Тому вважаю, що повну рацію мали польські дослідники, котрі назвали цей твір «хронікою Романовичів» (Х-Ром). Це – справді хроніка, опис подій в логічній послідовності, але без поділу на річні статті, і справді предмет її – діяння Романовичів.

За останні 20 років було надруковано три великих книги, присвячені Х-Ром. В цих капітальних працях можна знайти і посилання на попередні студії, котрі значною мірою переходять у розряд історіографії після оцих нових книг. Що ж дають ці новітні студії для розуміння твору в цілому і для моєї вузької потреби – оцінки джерельної вартості звісток хроніки про князів Ольговичів?

Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар (2002 р.)

Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. – К.: Наукова думка, 2002 р. – 400 с.

Робота виконана під керівництвом Миколи Котляра і з його великою авторською участю; скорочено я буду посилатись на нього як ГВЛ-К.

Погляд Миколи Котляра викладено у вступній статті [ГВЛ-К, с. 29 – 59]:

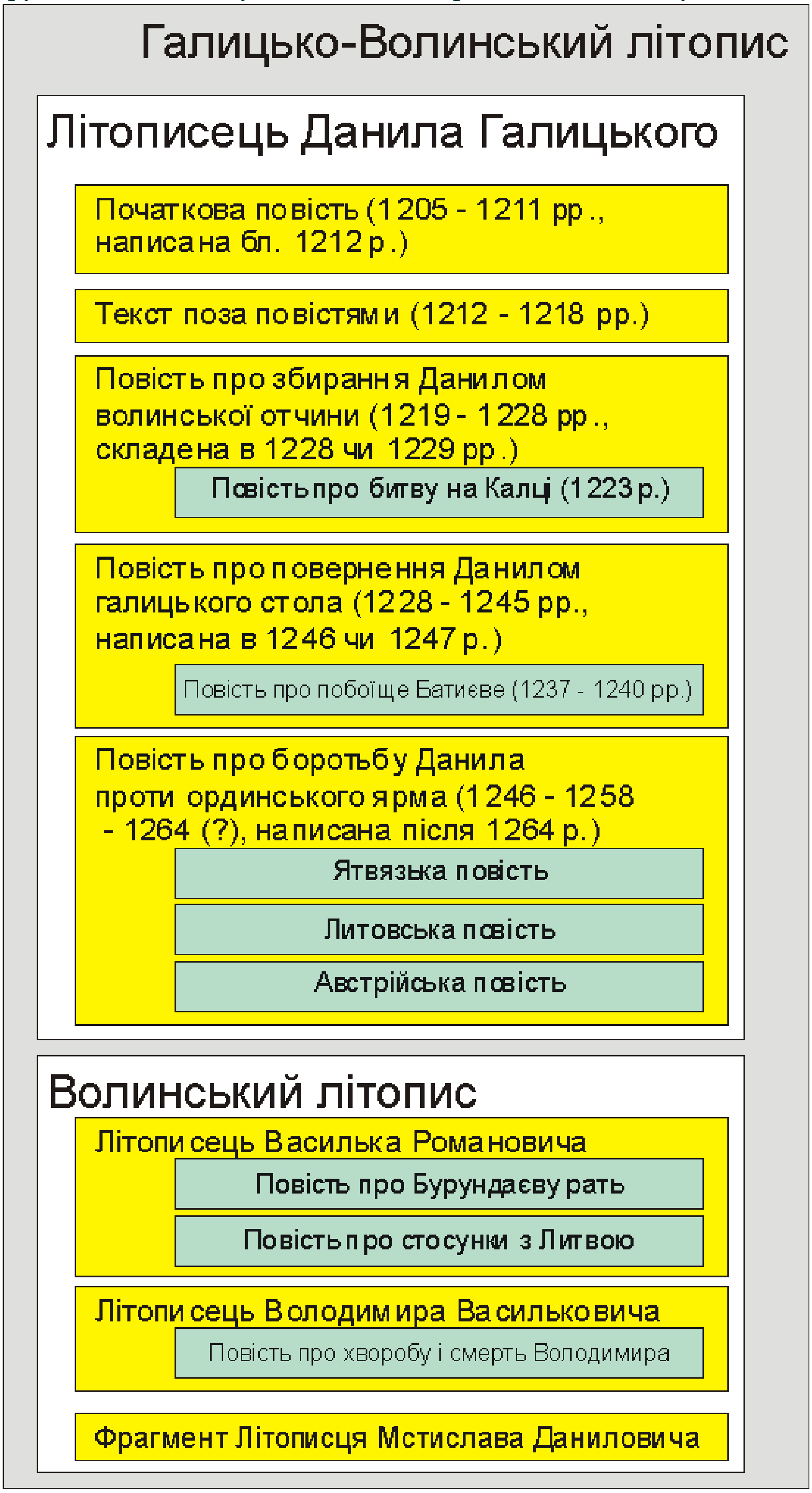
Вважаємо, що це джерело здебільшого складається з окремих повістей, об’єднаних пізнішими складачами і відредагованих пізнішими редакторами пам’ятки. Невдалі спроби перегрупування матеріалу і з’єднання повістей, даремні зміни, викликані спробами внесення хронологічної послідовності в усі відомі списки, істотно змінили первинний вигляд цих повістей. До того ж їхній текст розірваний численними вставками, які доводиться також відносити на рахунок пізнішої редакторської праці [ГВЛ-К, с. 33].

В більшій своїй частині (аж до початку Літописця Володимира Васильковича) ГВЛ складається з окремих повістей, з’єднаних між собою пізнішими укладачами й редакторами [ГВЛ-К, с. 59].

Волинський літопис, насамперед у першій і більшій його частині, є поєднанням окремих повістей, більше чи менше оброблених пізнішими складачами і редакторами [ГВЛ-К, с. 52].

Літописець Володимира більше не є низкою з'єднаних редактором чи складачем повістей […] Тільки описові останніх страдницьких літ життя героя присвячено спеціальну Повість про хворобу і смерть Володимира, яка, ймовірно, без особливих змін потрапила до його Літописця [ГВЛ-К, с. 56].

Структуру ГВЛ, як собі її уявляв М. Котляр, я подав на наступній схемі:

Структура ГВЛ за М. Котляром

Для мене, як споживача результатів дослідження ГВЛ, найістотнішими є висновки М. К., що окремі повісті писались у часі, близькому до самих подій, і таким чином, не мають хронологічного бар'єру. Зокрема про «Повість про повернення Данилом галицького стола», яка висвітлює події 1228 – 1245 рр., сказано так:

> Перед нами – записи, синхронні або дуже близькі за часом зафіксованим у них подіям. На мою думку, в 1228 – 1245 рр. (час, охоплений повістю) в найближчому оточенні Данила якась людина (чи кілька людей) систематично нотувала відомості про його відносини з іншими руськими государями й західними сусідами […] Гадаю, що повість написана по відносно свіжих слідах тієї битви [під Ярославом], але й не раніше 1246 чи 1247 рр. [ГВЛ-К, с. 39, 45 – 46].
>
> Ця повість перебита Повістю про побоїще Батиєве та іншими вставками. Навіть з Повісті про вбивство Михайла Всеволодовича наш книжник запозичив лише короткий витяг [ГВЛ-К, с. 44].

Але погляд М. К. на ГВЛ містить деякі суперечності. З одного боку, М. К. наголошував, що «Літописець Данила Галицького» – «композиційно стрункий», «композиційно чіткий» текст; «внутрішньо логічна розповідь Літописця Данила Галицького» [ГВЛ-К, с. 32]. Але як поєднати цю стрункість із численними вставками та іншими слідами роботи «укладачів і редакторів» – я не розумію. Якщо «Повість про побоїще Батиєве» перебиває «Повість про повернення Данилом галицького стола», то слід було би говорити про руйнування гаданої первісної стрункості.

Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów) (2017 р.)

> Лапті вирішили нагадати киянам про своє існування і нанесли ракетний удар по Києву. Я особисто чув 4 вибухи близько 6-ї години ранку 5 червня 2022 року. Пишуть – завдано шкоду інфраструктурі, один поранений.
>
> Кожен будує те майбутнє, котре йому видається найвідповіднішим. Лапті прагнуть до кам'яного віку, а я продовжую свою роботу (5 червня 2022 р. о 7:55).

> Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). – Kraków, Warszawa: 2017. – 710 s.

Робота виконана під керівництвом Даріуша Домбровського; скорочено я буду посилатись на нього як K. R.

Назване польське видання містить розлогу вступну статтю Даріуша Домбровського та Адріана Юсуповича. В ній детально розібрано питання археографії ГВЛ, зокрема розглянуто попередні видання. Дісталося на горіхи й Миколі Котляру [K. R., s. 8 – 9, 39 – 40]:

> Зауваження щодо конструкції та часу виникнення окремих частин пам'ятки, висловлені у вступі, слід вважати суперечливими [мабуть, такими, що викликають заперечення; K. R., s. 40].

Дуже широко і детально обгрунтовується назва «Хроніка Романовичів» [K. R., s. 43 – 52] (вище я подав своє спрощене, робітничо-селянське пояснення, а тут все зроблено грунтовно, на широкому тлі аналогій). Жанр твору визначено як «придворна хроніка» [K. R., s. 50, 51].

Далі Д. Д. та А. Ю. умістили розділ з інтригуючою назвою «Авторство [Х-Ром]». Почали вони з розгляду історіографії питання, застерігаючи, що не мали наміру цю історіографію вичерпати. Їх спостереження можна подати у вигляді такої таблиці:

Дослідник (рік видання праці)	Виділені частини Х-Ром	Час написання частини	Місце написання частини	Автор частини
М. Костомаров (1861)	Від смерті Романа до походу Бурундая на Литву (6768 / 1260 р.)		На дворі Данила Романовича	
	Від того походу до кінця Х-Ром		На дворі Василька Романовича	
І. Шараневич (1882)	1205 – 1214 рр.			Володимир, на дворі Володимира Васильковича, далі Мстислава Даниловича
	1214 – 1235 рр.			
	1235 – 1266 рр.			
	1266 – 1292 рр.			
М. Грушевський (1923)	До 1255 р.			
	1255 – 1263 рр.		Холм	
	1263 – 1269 рр.		Холм	
	1269 – 1290 рр.			Федір (писар Володимира Васильковича)
Л. Черепнін (1941)		редакція 1211 р.		Тимофій
		редакція 1238 – 1245 рр.		Тисячник Дем’ян
		редакція 1256 – 1257 рр.	Холм	При єпископській кафедрі
В. Пашуто (1950)				Дем’ян
		бл. 1246 р.		Печатник (а потім – митрополит) Кирило
		1260-і рр.		Єпископ Іван
		бл. 1290 р.	Володимир	особа, близька до єпископа Євсегнія
А. Генсьорський (1958)	Редакція 1234 р.	1255 р.	Холм	Єпископ Іван
	Редакція 1266 р.	бл. 1269 р.	Холм	Діонісій Павлович
	Редакція 1285 – 86 рр.	бл. 1286 р.	Перемишль	Єпископ Мемнон
	Редакція 1289 р.	бл. 1289 р.	Любомль	
	Редакція 1292 р.	Поч. 14 ст.	Пінськ	
А. Ужанков (2009)	Редакція 1246 – 47 рр.	1247 р.		Кирил
	Редакція		Холм	Єпископ Іван

	1262..1264 рр.			

Із незрозумілої причини в цьому огляді пропущено ретельно розроблену структуру М. Котляра, розглянуту вище. Охоче вірю, що нашим авторам не подобається його схема, але ж усі інші схеми, включені в огляд, їм так само не подобаються – чому для Котляра зроблено виняток? І чи тільки для Котляра? Якщо почати вибірково розглядати праці, **прямо присвячені даній вузькій темі**, то можна й у тенденційність в'їхати, а звідти уже й до антинауковості недалеко.

Висновок із таблиці дуже простий: ні одна із запропонованих структур не була підтримана ні одним іншим дослідником. Простою мовою, маємо суб'єктивізм: кожна схема є особистим надбанням одного автора, і ніхто нікого ні в чому не може переконати.

Разом з тим слід повністю погодитись із Д. Д. та А. Ю., що «авторство» ні одної із зазначених в таблиці осіб не може бути підтверджене [K. R., s. 69]. Всі перелічені особи завжди згадуються в Х-Ром в третій особі і ніколи не згадуються у зв'язку з хоч яким-небудь письмом.

Д. Д. та А. Ю. припускають участь до п'яти авторів в написанні Х-Ром: це особи, що служили князям Мстиславу Мстиславичу, Данилу Романовичу (двоє), Васильку Романовичу, Володимиру Васильковичу та Мстиславу Даниловичу [K. R., s. 74]. Враховуючи, що грамотних людей в той час було дуже мало, а людей літературно обдарованих серед грамотних не тільки тоді, але й завжди було дуже мало, отака кінематографічна швидкість, коли упродовж якихось 30 років змінюються три автори, здається мені неможливою. До того ж якщо на Волині в 1290 році були цілих три особи, здатних писати літопис, – чого вони всі одночасно замовкли в тих роках, неначе за помахом диригентської палички? Думаю, була тільки одна особа, здатна до писання хроніки, і її смерть назавжди припинила цю роботу.

Отже, вчора чотирма ракетами зруйновано три цехи Дарницького вагоноремонтного заводу (ці вибухи я чув), а одна ракета влучила у воєнний об'єкт (мабуть, він – у Дніпровському районі, бо ДВРЗ – у Дарницькому). Ще одну ракету збили над Обухівським районом.

Наша влада розщедрилась на такі подробиці завдяки російським пропагандистам!

Ну, а я продовжую (6 червня 2022 р. о 8:20).

Д. Д. та А. Ю. уявляють собі структуру Х-Ром наступним чином. Першою частиною є двірська хроніка данила Романовича, котра уривається на описі першого походу Бурундая. Вона мала дві редакції. Перша виникла в 1246 – 47 рр., а в другій вона була продовжена до 1258 р. (і, можливо, до 2 пол. 1264 р., до смерті Данила).

Другою частиною є волинська хроніка, яка мала дві або три редакції, пов'язані з іменами князів Василька, Володимира та Мстислава [K. R., s. 75 – 76].

Отже, хоч як гороїжились Д. Д. та А. Ю. проти М. Котляра, а запропонована ними схема вийшла найближчою власне до його схеми.

Наступний розділ, який мене спеціально цікавить – це використані в Х-Ром джерела. Д. Д. та А. Ю. називають такі категорії:

1, запозичення з Біблії та літургічної літератури;

2, так звана перекладна література;

3, пам'ятки руського письменства 11 – 13 ст.;

4, документи з канцелярії окремих Романовичів;

5, поетичні твори, найімовірніше переказувані усно, і звороти, зачерпнуті із фольклору;

6, інформація від свідків подій, в тому числі наочних, переказувана скоріш за все усно;

7, власні спостереження писарів [K. R., s. 75 – 76].

Ясно, що тут Х-Ром розглядається уже не як історичне джерело, а як пам'ятка історії літератури, бо при всій повазі до Біблії слід сказати, що вона була написана дуже давно і в ній не може бути нічого конкретного про події 13 ст. Тобто перші три групи є джерелами **тексту** Х-Ром, але не джерелами **інформацій** хроніки.

Хроніка Романовичів безумовно є твором високої літературної вартості. Історично-літературні студії над нею мають високу цінність – як в плані з'ясування літературних джерел, якими користувались волинські писарі 13 ст., так і в плані впливу хроніки на пізніші твори. Але мене спеціально цікавить компетентність і вірогідність конкретних історичних даних, які містяться в хроніці.

Із числа джерел 3-ї групи Д. Д. та А. Ю. називають гіпотетичний літопис Мстислава Мстиславича [K. R., s. 79]. Я не побачив у складі Х-Ром такого окремого твору, а тільки побачив, що хроніст цікавився цим князем. Цікавився настільки, наскільки він був причетний до діянь Романовичів. Навіть імені його сина (синів?) хроніст не назвав. Але якщо вже фантазувати про цей літопис, то там мали б бути і оповідання про правління Мстислава в Новгороді, про Липицьку битву та інші. Оскільки в Х-Ром їх нема, доводиться знову фантазувати, що хроніст порубав той літопис на шматки замість щоб втягнути в свій твір його значні цілісні фрагменти (авжеж, із хронологічною сіткою, бо мало імовірності, щоб опис діянь Мстислава мав вигляд хроніки, а не річних статей).

І от після цілої серії припущень ми приходимо до висновку, що Мстислав цікавив хроніста лише як тесть Данила – що було очевидно і без складних елюкубрацій. «Літопис Мстислава Мстиславича» слід відкинути згідно бритви Оккама, як непотрібне припущення.

Найбільшим ентузіастом четвертої групи джерел є О. Купчинський, який виділив із тексту Х-Ром цілих 62 «грамоти» [*Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. – Львів: 2004 р., с. 205 – 356]. Слід повністю погодитись із Д. Д. та А. Ю.: насправді в текст Х-Ром втягнуто тільки три грамоти – два передсмертних розпорядження Володимира Васильковича 1288 р. і одну грамоту Мстислава Даниловича 1289 р. [K. R., s. 90].

Отже, 1, в тій частині, в якій Х-Ром пише про потрібні мені події, ніяких слідів письмових документів нема; 2, з тих трьох грамот можна вивести існування хіба що **писаря** названих князів, але жодної мірою не можна говорити про **канцелярію** як окрему постійну установу.

Далі, записи фольклору з нашої території починаються з 19-го ст., не з 13-го. Чи ті звороти, які здаються «зачерпнутими з фольклору», справді були такими – ми знати не можемо. Численні приклади переходу виразів із письмової літератури у фольклор (хоча б біблійних виразів) говорять про протилежний напрямок руху цих виразів. І знову – фольклор не дає подробиць про окремі конкретні події.

Із огляду джерел виходить, що переважна частина конкретної інформації про події 13 ст. записана у Х-Ром вперше, не мала перед тим письмової фіксації. Це цілком природно для давніх часів, коли писемність не була поширена і в цілому не відігравала в житті суспільства великої ролі.

В підсумку Д. Д. та А. Ю. дають дуже високу оцінку джерельної вартості Х-Ром:

Галицко-Волынская хроника является бесценным источником, изобилующим не отмеченными нигде больше сведениями по истории Галицко-Волынской Руси в XIII в., ее отношений с различными государствами, в том числе с Польшей, Венгрией, Литвой, Чехией [K. R., s. 123].

Галицько-Волинський літопис: текстологія (2020 р.)

Біля Попасної убили лаптеносного Кутузова. Ні, не фельдмаршала – тільки генерал-майора. І не Михайла Іларіоновича – тільки Романа. Мабуть, запаси Суворових в російській армії вже скінчились, так що Кутузови пішли в хід. Але позитивно те, що французи віднині можуть не боятись Росії.

Ну, а я продовжую (7 червня 2022 р. о 8:05).

Галицько-Волинський літопис: текстологія. – К.: Академперіодика, 2020 р. – 929 с.

Це велике дослідження, виконане під керівництвом Олексія Толочка, з'явилось уже під час моєї роботи над темою. Тут немає суцільного тексту ГВЛ, натомість текст поділено на епізоди, і до кожного подано докладний коментар, який часто досягає розміру окремої статті. Ці коментарі підписані окремими авторами – учасниками роботи. Звідси й обсяг – 74 друкарських аркуші (чистий текст літопису має десь 6 друкарських аркушів). Я буду скорочено посилатись на це видання як ГВЛТ із зазначенням автора конкретного коментаря.

Ця робота під кожним оглядом є величезним внеском у дослідження ГВЛ. Книга написана групою провідних українських фахівців, вступна стаття «Галицько-Волинський літопис: історія тексту» написана керівником проекту – О. П. Толочком, але відбиває погляди всього авторського колективу. Тому для посилань на твердження з цієї статті доводиться вигадувати колективний псевдонім. Ні, не «Порфірія Горотака», але КАПКОПТ (= колектив авторів під керівництвом О. П. Толочка). «Колектив» – це однина чоловічого роду, і відповідно я буду відмінювати.

Завдання своє автори формулюють дуже скромно:

Загалом книга містить **матеріали** для дослідження Галицько-Волинського літопису й дає кожному, хто звертатиметься до нього, **інструментарій** для розуміння природи тексту, інтерпретації змісту та з'ясування статусу зазначеного літопису як історичного джерела [ГВЛТ, с. 6].

Тут я виділяю слова *матеріали* та *інструментарій*. У книзі немає остаточних висновків щодо джерельної вартості ГВЛ, тому я спробую подати такі висновки із представлених матеріалів самостійно.

Коротко розглянувши історіографії вивчення ГВЛ [ГВЛТ, с. 10 – 14], КАПКОПТ приходить до слушного висновку, що тут немає ані окремих повістей, ані послідовності зводів (такі погляди ілюструє подана вище таблиця).

У критиці «повістевого» підходу КАПКОПТ навіть трохи перестарався, стверджуючи, що «попри версію існування "повістей" поза літописом, ніхто не відкрив слідів окремішнього побутування» [ГВЛТ, с. 12]. Для давнього літописання – це справді так, але принаймні у 16 ст., принаймні у Москві і принаймні «Повість про Мамаєве побоїще», яка походила з літопису, все ж таки переписувалась і поза літописом.

Більше того – «Сказання про загибель Михайла Чернігівського» було втягнуте в літописання із збірників не-літописного характеру. Це давно відомо, ну, й моє дослідження це підтверджує [*Жарких М. І.* Літературна історія «Сказання про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора». – К.: 2021 р.]. Так само важко собі уявити, що це обширне сказання було переписано начисто у пергаментний Пролог одразу «із голови», без жодних чорнових записів. Після перебілювання тексту вони стали не потрібні, тому ніхто й не журився їх збереженням.

> Але найвагоміший аргумент – археографічний. Обсяг гаданих "повістей" часом такий, що неможливо уявити, як вони могли б існувати до інкорпорації в літописний текст. Книжність Русі не знає циркуляції окремих біфоліїв чи нестандартних зошитів […] І, нарешті, як можна було зібрати докупи фрагменти, розкидані по книжках, аркушах, зошитах і уривках пергаменту? [ГВЛТ, с. 12]

Ця аргументація слушна, але не така убивча, як здається КАПКОПТ. Загальна закономірність побутування письмового матеріалу така: чим менший за обсягом матеріал, тим більше має шансів загубитися / зіпсуватися / пропасти, і чим більший за обсягом матеріал, тим кращі його шанси на тривале зберігання.

Наприклад, уже на початку 20 ст. бібліографи скаржились, що в губернських центрах України немає повного комплекту місцевих «Губернских ведомостей», і для складання повної бібліографії треба вдаватись до Петербурга. А ці «Ведомости» – то не підпільні революційні прокламації, а офіційне урядове видання з рамена Міністерства внутрішніх справ, яке розпочалось в 1838 році. І от уже через якихось 60 – 70 років нема повного комплекту!

А все через те, що «Ведомости» виходили маленькими брошурками про 16 сторінок на дешевому папері, і ніхто не дивився на них як послання в майбутнє, котре треба ретельно зберігати. В той же час окремі книги і номери журналів, надруковані в той самий час, збережені без проблем.

Або автографи Лесі Українки. Те, що було переписано начисто до альбому «Poesie» – те добре збереглося, бо альбом був нівроку грубенький, у твердій палітурці, і **свідомо** розраховувався на вічність. От ми його і маємо нині. А поезія «Конвалія» – була надрукована у львівському журналі «Зоря» в 1884 р., і ми твердо знаємо, що Леся Українка на той час до Львова не їздила і продиктувати редактору свою поезію не могла. З другого боку, я не вірю, щоб редактор «Зорі» сам написав цей твір і підписався іменем Лесі Українки, бо Леся пізніше включала цю поезію у свої збірники. Виходить, був автограф, надісланий з Волині до Львова, і він мабуть являв собою один аркуш, бо текст не такий довгий, щоб заповнити ним цілий зошит. Ну і що, де ж він? Мав би бути в архіві редакції? Так нема цього архіву, і уже укладачі зібрань творів у 1920-х роках його не бачили, і донині цей автограф невідомий, а текст передруковується за першою публікацією.

Ну, й особисто про себе можу сказати – нині у мене немає жодного машинописного тексту моїх статей з колоїдної науки, які я надсилав до редакцій в 1970-90-х роках. Мав таку практику: ці машинописи (не кажучи вже про рукописи, що їм передували) я викидав після того, як одержував відбитки статей з журналів. Я теж не дивився на ці проміжні документи для друку статей як на послання у вічність, так що тепер навіть нема чого до музею передати (і маю в бога надію, що ні один музей не зацікавиться такими матеріалами, я ж – не Леся Українка).

Отже, з того, що для давніх часів ми не маємо таких «нестандартних зошитів», ще не означає категорично, що їх не було, а означає тільки, що вони до нашого часу не збереглися.

Так само стоїть справа і з запитанням «як можна було зібрати». От приблизно таким способом, як сучасний історик збирає потрібні йому книги і статті, хоч як би давно вони не були надруковані. В давнину місць, де можна було сподіватись знайти щось письмове, не було так багато, як нині («стільки розплодилось писаного паперу, що не знаєш навіть, що би таке у нього загорнути», як сказав класик). І в цих місцях не було десятків і сотень кілометрів полиць, ущерть заставлених книжками. Думаю, переглянути усе письмове в кожному із центрів можна було за день, за два.

Отже, найвагоміше заперечення проти «окремих повістей» полягає таки у їх змісті. Досить порівняти «Сказання про Михаїла», чітко відділене від попереднього і наступного тексту як у Пролозі, так і в літописі, із гіпотетичними повістями ГВЛ, щоб сказати, що останні виділені штучно і не мають очевидних текстових границь.

Розглядаючи прийоми вивчення тексту, КАПКОПТ зазначив:

> Інтерполяції, нарощення тексту, переароблення певних сегментів тексту, виявлення континуацій – це все трактується як свідчення етапів роботи над текстом і як стадії розвитку тексту, що зазнавав видозмін і набував нових рис, але лишався єдиним *твором* [ГВЛТ, с. 15].

Автори виділили слово «твором», але для мене найважливіше слово – «єдиний». Виходить, що всі писарі, які працювали над ГВЛ, – всі як один мали уявлення, що це – єдиний твір, і більшою чи меншою мірою поділяли єдині творчі засади. Чи це можливо без письмового проекту чи «технічного завдання» – судити не просто. Історичний роман, який охоплював би події цілого століття чи кількох століть, написаний одним автором (із використанням якихось матеріалів) – це можливо, і такі приклади є. А от уявити собі групу писарів, де кожен наступний уміло стилізує свій текст під те, що написано раніше – уже важче.

Зрештою, «з'ясування етапів роботи над текстом» – це щось дуже близьке до «пошуку втрачених текстів», якщо не тотожне йому. КАПКОПТ зазначає, що віддає перевагу першому, а відкидає друге [ГВЛТ, с. 15], але практично встановлення певного етапу переробки мало би закінчитись реконструкцією гаданого тексту цього етапу. А що ж це як не «втрачений текст»?

> Пишуть, що лапті усунули з посади командувача своєї не-війни генерала Дворникова (ні, не класичного Сидора Карповича Дворникова, відомого з усіх хрестоматій, – тільки мізерного Олександра Володимировича Дворникова, прославленого власне своїми поразками в Україні).
>
> Пишуть, що замість нього пушкіністи призначили Генадія Жидка – завідувача ленінською кімнатою в Міністерстві оборони Лаптестана.
>
> Тепер зрозуміло, навіщо лермонтоїди відновили пам'ятники Леніну в Генічеську, Новопскові і ще десь (не пам'ятаю). Це – їхня головна зброя!
>
> Ну, а я продовжую (8 червня 2022 р. о 8:50).

Стемма нечисленних списків ГВЛ [ГВЛТ, с. 17] відрізняється від стемми польських дослідників [K. R., s. 51]. Вони згодні в тому, що Іпатіївський список є «рідним братом» Хлебниківського, але якщо на першій стеммі список Бундура є «онуком» Хлебниківського, то на другій – його «братом у других». Розходження не критичне, але я думав, що пізніші автори мали би пояснити причини, чому вони вважають думки попередніх авторів **на точно ту саму тему** незадовільними. Думав

навіть, що це є ознакою академічного підходу, але мабуть мої погляди на академізм застаріли…

КАПКОПТ виявив систему текстуальних зв'язків ГВЛ із перекладною хронографічною літературою (таблиця на с. 22 – 25). Мій підрахунок по цій таблиці показав 29 цитат з «Іудейської війни» Іосифа Флавія, 23 – з історії Іоана Малали, 2 – з «Александрії», по одній цитаті з хроніки Георгія Амартола та Тлумачного апокаліпсиса Андрія Кесарійського. Важливо, що ці паралелі виявлено в усьому тексті ГВЛ, а не тільки в його «галицькій» частині.

Не заглиблюючись у пропоновані паралелі по суті, я не можу зрозуміти: чому вони розглядаються як запозичення саме із хронографів до ГВЛ? Чому не навпаки? «Іудейська війна» була написана задовго до ГВЛ, але це мало би значення тільки у випадку, коли автор ГВЛ користувався грецьким оригіналом. Але йдеться про паралелі з давньоруським перекладом, і тут ми не маємо чіткої упевненості, що цей переклад давніший за ГВЛ і автор ГВЛ мав його готовим. Може бути, що навпаки, перекладач Флавія перебував під впливом готового тексту ГВЛ і запозичив із нього деякі фрази. Також може бути, що перекладач і автор ГВЛ – це одна особа, а в такому разі слід говорити про само-цитування, а не про вплив фразеології одного твору на інший. Ці дві можливості КАПКОПТ не розглядає.

В рамках теорії первинності хронографів ми маємо дві можливості для припущень:

1, або вивчення зазначених творів і використання цитат із них було обов'язком усіх авторів, які працювали над ГВЛ (ну, десь так як усі наші сучасники знають вірш Тичини «Партія веде» і брошуру Леніна «Держава і революція» і можуть користуватись готовими формулами із них);

2, або всі цитати належать одному автору (любителю хронографічних творів), який грунтовно переробив попередній текст, нашпигувавши його цитатами і запозиченими формулами. І це було зроблено так спритно, що дослідники часто не помічали отих цитат і формул, вважаючи їх за власні витвори автора ГВЛ.

Біда в тому, що ані та, ані друга гіпотеза не видаються мені хоч трохи вірогідними.

> Ангеліца-Меркеліца раптом згадала, що вміє говорити, і заявила, що не бачить своєї провини у повномасштабному вторгненні РФ в Україну.
>
> Їй би явку з повинною до Гаазького трибуналу подати і здати всіх «своїх», з якими вона готувала цю війну. Можливо, трибунал прийме до відома її чистосердечне зізнання і пом'якшить їй вирок. Тут важливо прийти першим, бо хто запізниться – ніякого пом'якшення не дочекається.
>
> Ну, то її вибір, а я завдяки відвазі і стійкості наших воїнів, які своєю кров'ю заливають злочини і помилки євроатлантичних лібералів, можу продовжувати (9 червня 2022 р. о 8:05).

Студії над мовою ГВЛ, окрім самостійної цінності, цікаві для істориків тим, що дають матеріал для визначення границі «галицької» та «волинської» частин твору. Ця границя виявляється на підставі спостережень над частотністю того чи іншого мовного явища в цих частинах. Цікаво, що розпочав оці студії ще Микола Костомаров у

далекому 1861 році, зауваживши різну частотність «давального самостійного (dativus absolutus)» в цих частинах.

Оцей *dativus absolutus* і понині залишається криголамом таких студій, який прокладає дорогу іншим подібним спостереженням [із переглянутого мною: стаття І. Юр'євої в K. R., s. 97 – 117 та розділ «Лінгвістичний рубіж» в ГВЛТ, с. 26 – 28, там і попередня література].

Я абсолютно нічого не тямлю в мовознавстві і такі слова як *dativus absolutus* викликають у мене священний трепет (я не жартую!). Але натомість я трохи тямлю в математичній статистиці і зокрема у порівнянні середніх (дисперсійному аналізі) – у предметі, в якому не дуже тямлять дослідники мови ГВЛ. Фундаментальна хиба зроблених студій – нерозуміння того, що частотність є **величиною випадковою**, як і будь-яка величина, котра визначається за вибіркою (в нашому випадку вибіркою виступає текст ГВЛ).

Тому порівняння частотності має відбуватись з урахуванням її варіативності. Контраст між величинами, підрахованими по двох частинах вибірки, може бути переконливим лише тоді, коли ми отримаємо **значиму** відмінність (значиму на тлі варіативності).

Також у пошуках контрастів (частин ГВЛ) можуть стати у пригоді методи виділення сигналу на тлі шуму, де значуща відмінність у частотності є сигналом, а природні варіації частотності – шумом. Можливо, при цьому буде виявлено більше або й менше частин, і також можливо, що частини, виявлені за різними показниками, не співпадуть.

(До речі, в окремому розділі «Лінгвістичні дані та критика тексту» [с. 35 – 36] КАПКОПТ наводить результати студій попередніх дослідників, які намагались на підставі змін частотності мовних форм виявити дрібніші фрагменти тексту, які виділяються на загальному тлі. Так, Д. Чижевський нарахував 9 таких фрагментів, а Д. Ворт – 12, котрі не співпадають з тими, що виділив був Чижевський. Я думаю, ці дослідники застосували би методи виділення сигналу з шуму, якби знали про їх існування. Ну, а наступні дослідники мають дізнатися про ці методи з моїх побіжних заміток. Далі – уже їх робота.)

Я не розвиваю далі цих міркувань – думаю, що й так уже навів священний трепет на гуманітаріїв. Хочу тільки додати: із різниці в мові частин, навіть підтвердженої об'єктивно, ми не можемо зробити ніяких висновків щодо авторства. Досить порівняти ранній варіант роману Івана Франка «Петрії і Довбущуки» (1875 – 1876 рр.) з пізнім варіантом (1909 – 1912 рр.), щоб побачити разючу відмінність саме у мові твору. А між тим це – той самий Франко! Якби цього не знати, можна було би цілком вірогідно припустити, що друга редакція є грунтовною переробкою першої не тільки в плані змісту, але й у плані мови, і тому виконана іншою особою.

Мовні уподобання одного автора **можуть** залишатись незмінними, але **можуть** і мінятись (як у Франка), і автоматично покладатись на їх незмінність було би необережно.

Отже, щоб переконливо перейти від контрасту в мові до приписування окремих частин окремим авторам, треба робити порівняння на тлі природної варіативності мови одного автора. Для давніх часів ми просто не маємо авторських творів, і весь порівняльний матеріал тут може бути від Івана Вишенського і пізніше.

Далі КАПКОПТ зробив спробу виявити текстуальні зв’язки ГВЛ із попереднім літописанням, перш за все із «Повістю временних літ» (ПВЛ) та Київським літописом 12 ст. [ГВЛТ, таблиця на с. 29 – 34]. Ці «зв’язки» не витримують найлегшої критики.

Наприклад, найперша «паралель» така:

(ПСРЛ 2: 715) **Ревноваше** дѣдоу своемоу Мономахоу погоубившемоу поганыя Измаилтяны […] Романоу же князю **ревновавшю** за то и тщашеся погоубити иноплеменьникы	якоже и дѣдъ твои Всеволодъ свободил нас бяше от всѣхъ обидъ ты же бяше г[осподи]не семоу **поревновалъ** и наслѣдилъ поуть дѣда своего (ПСРЛ 2: 610)

Жодною мірою не можна повірити, щоб автор ГВЛ не знав слова *ревнувати* і тільки прочитавши Київський літопис, довідався про його існування й узяв на озброєння.

Ще більш характерною «спільною рисою» цих фрагментів виступає слово *дід*. Безумовно, автор ГВЛ не мав жодного поняття про те, що серед предків кожної людини, включаючи князя Романа, був свій дід, і тільки після студій над Київським літописом прийшов до висновку: «Князі таки мали дідів, то і князь Роман мусить його мати». (До речі, Мономах був пра-пра-дідом Романа, а дідом був Ізяслав Мстиславич.)

Друга з ряду «паралель» полягає у слові *хоробрий*: Роман в ГВЛ названий хоробрим **тому**, що хоробрим названий в ПВЛ князь Святослав Ігорович. Так само паралелі № 7 і 23 мають те спільне, що якісь князі «показали мужність».

Далі в четвертій позиції бачимо в описі походу на Калку острів *Хортиця* і брід *Протолче*. Ці географічні об’єкти існували як раніше, так і пізніше, і пізніший автор, їздячи Дніпром, зовсім не мав потреби зазирати в Київський літопис як у путівник, щоб дізнатись ці назви.

Коли ми нині, в 2022 році, читаємо «москалі наступали на Харків», то це не значить, що фраза запозичена із опису подій 1918 чи 1943 років, коли ті самі москалі так само наступали на той самий Харків. Це значить тільки, що москалі наступали на Харків, і ніякі літературні паралелі не були потрібні ані самим москалям, щоб наступати, ані нашим ЗМІ, щоб про це писати.

Паралель № 8 полягає в тому що «лесть – зла». Мабуть, треба пошукати в Біблії, там може знайтись спільне джерело (якщо вже припускати, що автор ГВЛ не мав ніякого поняття про властивості «лесті» й допіру з книг довідався, що це – погано).

«Словутний співець Митуса» має з «гораздим співцем Мануїлом» тільки те спільне, що вони обидва – *співаки* (паралель № 9).

Михайло жив під Києвом на *острові* (Т-157). Так стоїть в ГВЛ, але ніхто не задавався запитанням – чому саме на острові? І от КАПКОПТ знайшов відповідь: тому, що якийсь князь Ізяслав з Київського літопису теж стояв на *острові* (але не проти Києва, тільки проти Видубицького монастиря). Виходить, що Михайло Всеволодович прочитав Київський літопис і знайшов у ньому чіткий план – що йому робити. А потім автор ГВЛ так само прочитав той самий літопис і знайшов там потрібне йому слово *острів* для опису епізоду Т-157. Ну справді, звідки ж іще міг цей пізніший автор довідатись про таке рідкісне слово? (Отака паралель № 11).

Паралель № 20 полягає в тому, що різних князів уподібнювали до царя Соломона. Але ж цар Соломон усім відомий з Біблії! Дивно, що КАПКОПТ не знає цього досить-таки відомого спільного джерела двох літописів. Але що написано пером і надруковано Академперіодикою, того вже не поправити.

Паралель № 24 містить тільки одне спільне ім'я *Володимир*, але то – різні Володимири! Паралелі № 25, 26, 30 взагалі додані заради числа, бо там не зазначено ніякого тексту проти фрагментів ГВЛ. Натомість у паралелі № 18 один текст ПСРЛ 2:8 подано двічі – мабуть, для більшої переконливості.

Паралель № 27 полягає в абсолютно унікальній фразі «грех наших ради», і так далі. Повний розбір усіх цих «паралелей» не входить в мою задачу, я хотів показати тільки, що з порівняльної таблиці випливає протилежне тому, що хотілося би КАПКОПТ – а саме незнайомість ГВЛ з попереднім літописанням.

Не можна також погодитись із думкою, що

> У "галицькій" частині з'ясовуються повідомлення, з погляду змісту залежні від Сузд. [ЛЛ] (зокрема, повідомлення про постриження та розстриження Рюрика Ростиславича та похід його на Галич; окремі відомості в сюжеті монгольського завоювання, на що звертав увагу ще Шахматов), а також мають аналогії у Синод. [Н1ЛСІ] (повідомлення про похід Данила на Чернігів, про захоплення родини Михайла Всеволодовича Ярославом Всеволодовичем, окремі епізоди в монгольських сюжетах) [ГВЛТ, с. 28].

Мало того, що захоплення Михайлової княгині (Т-151) читається в ЛЛ, а не в Н1ЛСІ (це хтось зумів обдурити цілий колектив авторів!), але все це – фактично помилково, про що я буду детальніше говорити у подальших екскурсах.

Розділ «Галицько-Волинський літопис і пам'ятки літописання» вийшов у КАПКОПТ повністю помилковим.

> Людина – то така скотина, що до всього звикає. Звикаємо ми і до війни, і мені в Києві це йде тим легше, що далеко не щодня пушкіністи гатять по Києву своїми ракетами.
>
> Але наш міністр оборони нагадує, що ми втрачаємо **до сотні бійців убитими щодня**. І я постійно пам'ятаю про ціну крові своєї безпеки і можливості продовжувати свою роботу (10 червня 2022 р. о 8:15).

Далі КАПКОПТ виділяє наступні формальні ознаки втручання «волинського» редактора в первісний «галицький» текст:

> "Редакторська" природа надбудованого тексту виявляє себе: 1) привнесенням інакших смислів (або й цілковитою зміною змісту повідомлення); 2) тим, що в інтерполяціях знаходимо очевидні сліди обізнаності з літописним матеріалом (здебільшого з Київського літопису, рідше – з ЛЛ); 3) формальною ознакою: єдністю прийому інтегрування вставки до основного тексту шляхом повторення чи парафразування вислову з основного тексту (зазвичай інтерполяція "виводиться" повторенням фрази, яка передувала вставці, так що вставний фрагмент виявляється з обох боків окантований однаковими висловами) [ГВЛТ, с. 46 – 47].

Із них перша ознака має чисто суб'єктивний характер і базується на знанні дослідника про те, яким був зміст первісного тексту. Але ж ми цього тексту якраз і не маємо, цей втрачений текст має виникнути як результат очистки наявного тексту від редакційних нашарувань. Чисто циклічна логіка, і навіть дивно, як наші провідні фахівці її не помітили.

«Сліди обізнаності з літописним матеріалом», як я показав вище, є наслідком самонавіювання КАПКОПТ і часто-густо зводяться до загально поширених слів і фраз.

Для ілюстрації третього прийому наведено приклади на с. 47, з яких видно рівно протилежне тому, що хотів показати КАПКОПТ. Два рази зустрічаються нічим не

примітні слова «за то» (добре хоч те, що в якості «маркера» не вишукують слово *і*!). але вони стоять не на початку редакційної вставки і не в кінці її, а на початку та **в середині** фрагменту, який згідно реконструкції належить до первісного тексту. Приймім ad hoc, що це так – і вийде, що ці слова належать першому автору, і де тут видно роботу редактора?

Далі у фразі «**иныи Оугры многи** и за то не смѣша Галичанѣ ничто же створити бѣ бо **инѣхъ много Оугоръ**» маркерами вважаються фрази, виділені у мене півжирним. Якщо вони справді стоять на початку і в кінці вставленого редактором тексту, то ця вставка мусить міститись між ними, хіба не так?

Ні, не так, – пише КАПКОПТ, і виділяє курсивом (як вставку) текст, що йде після наведеної мною цитати. Кінець цього курсива / вставки ніякими текстовими маркерами не позначений, то звідки КАПКОПТ дізнався, що вставка закінчується саме тут?

Кінцевий висновок дослідження звучить так:

> Літописання на Волині виникає після 1264 р. в колі книжників, що перебували під впливом перекладних хронографічних пам'яток. Точніше визначити час початку роботи над літописом не вдається. Наприкінці 1280-х рр. цей перший історичний твір дістає продовження у формі «волинського» літопису. Після 1292 р. «волинський» літопис зазнає редагування тим самим автором або його наступником. Цей автор одночасно провадить систематичне перероблення «галицької» частини, внаслідок чого ГВЛ остаточно набуває того образу, у якому входить до складу Іпат. кодексу [ГВЛТ, с. 54].

Я уже намагався був реконструювати – як з технічного погляду могла йти робота над літописом згідно наведеної схеми [*Жарких М. І.* Що не так із Хронікою Романовичів. – К.: 2022 р.] і не зумів вигадати жодної хоч трохи придатної, імовірної гіпотези.

Не повторюючи сказаного в цій моїй статті, повторю висновок: акт обвинувачення на 929 сторінках видається мені гіперкритичним. Якщо його прийняти, доведеться відкинути ГВЛ як історичне джерело (або принаймні всю його першу частину, десь до подій 1245 – 1250 рр., тобто якраз ту, де містяться усі потрібні мені епізоди).

«Если градоначальник будет палить без расчёта, то перепалит всех обывателей и останется на развалинах один с письмоводителем» – сказав класик. Отак і після цієї книги ми залишаємось без Галицько-Волинського літопису, але з Олексієм Толочком із товаришами на його руїнах…

Висновки

Прочитавши вступні статті до зазначених трьох книг, я відчув гірке розчарування. Три автори (колективи) вивчали **один і той самий давній текст**, вивчали фахово, із застосуванням усього арсеналу доступних на сьогодні методів, вивчали багато років – і в результаті не прийшли до жодної згоди. По кожному істотному питанню думки одного автора розходяться з думками двох других, ніхто ні з ким ні в чому не згоден і ніхто нікого ні в чому не може переконати. Суб'єктивізм у чистій формі – ось підсумок 160 років студій.

Якщо Микола Котляр бачив у ГВЛ записи, зроблені невдовзі після самих подій (отже, першорядної джерельної ваги), то колектив авторів останньої книги знищує цю джерельну вартість просто-таки вщент: ГВЛ – не розповідь компетентної особи, а історичний роман (принаймні в тій частині, котра містить потрібні нам епізоди),

написаний з використанням кількох давніх хронографічних творів. Маса подробиць, яка надає ГВЛ конкретності й переконливості, запозичена із цих хронографів.

Якщо, спираючись на такі висновки, я відкину зі своєї зведеної таблиці записи ГВЛ, то вся конструкція історії нашого 13-го століття повністю обвалиться і зникне сам предмет моєї роботи – за відсутністю джерел. Я не наважуюсь на такий радикальний крок. Я волію відкинути усі прочитані новітні студії і залишитись при давній думці: ГВЛ – текст, відносно близький у часі до описуваних подій і є цінним джерелом, хоча і не бездоганним.

Уже після того, як цей розділ було завершено, я дізнався про ще одну монографію по темі:

Jusupovijć A. The chronicle of Halych-Volhynia and historical collections in medieval Rus’. – Leiden: Brill, 2022.

На моє щастя, автор та видавництво Brill подбали, щоби повного тексту книги не було в Мережі, тому я можу полегшено зітхнути і не зважати на цю книгу. Можу тільки слідом за булгаковським Майстром повторити: «Ну, хіба я інших не читав?»

Псевдонаука «генеалогія»

На тлі тривожних повідомлень про посилення атак Гнило-Солом’яної Орди на південному сході України є й відрадне повідомлення, що наші війська відвоювали Мар’їнку (25 км на захід від центру Донецька). Нехай тепер донецькі зрадники не сплять!

А я, поки маю змогу – продовжую (20 квітня 2022 р. о 8:00).

Генеалогія на наших землях пройшла кілька виразних етапів розвитку.

1. В **Московському царстві** 16 – 17 ст. родовідні книги складалися не з науковою, але з чисто практичною метою. Це була управлінська інформація, котрою Розрядний приказ користувався у своїй діяльності, зокрема, при визначенні командирів військ. Вірогідність інформації цих книг дуже різна – ні в якому разі не можна говорити про вірогідність книги в цілому, але тільки про вірогідність окремих частин окремих розділів. Початки кожного роду **завжди** містять фантастику [*Жарких М. І.* Чого варті родоводи як історичне джерело. – К.: 2018 р.]. Наприкінці 17 ст. була складена «Бархатна книга», після чого інтерес начальства до родоводів згас.

2. В **Російській імперії** інтерес до генеалогії прокинувся в сер. 19 ст. Велика за обсягом книга П. В. Долгорукова [Российская родословная книга. – Спб.: 1854 г., тт. 1 – 4] подає генеалогії без жодних джерел. Автор вибачався, що не міг подати біограми через великий обсяг запланованого, але це нас не обходить. В тому вигляді, в якому ми маємо цю роботу, вона не надається до використання в науці.

Книга О. Бобринського [Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи. – Спб.: 1890 г., т. 1 – 2] зроблена трохи ліпше – подано деякі біографічні відомості і зазначено, звідки узято генеалогічні дані. Критики цих запозичених даних, ясна річ, нема.

Книга О. Лобанова-Ростовського [Русская родословная книга. – Спб.: 1895 г., т. 1 – 2] також містить деякі біограми. Джерел, окрім посилань на Долгорукова, не зазначено.

Широко запланована книга Г. Власьєва [Потомство Рюрика. – Спб.: 1906 г., т. 1, вип. 1 – 3] не була закінчена – автор встиг надрукувати тільки генеалогію «чернігівського» княжого дому. Окрім родовідних книг, додатковим джерелом

фантастики для автора служила книга Р. Зотова. Якість роботи не витримує найпоблажливішої критики, книга зберігає певне бібліографічне значення як джерело посилань.

Загальний висновок полягає в тому, що російська генеалогічна традиція так і не спромоглася на якісний науковий довідник, – такий, який випустив Юзеф Вольф [Kniazowie litewsko-ruscy od k.14 w. – Warszawa: 1895].

3. В **Радянському Союзі** ніякої генеалогії не існувало: вона говорила все про князів та панів, а вони були визискувачі і взагалі погані люди. Проти них треба було боротись, ну, і радянські історики боролись як уміли.

4. У **незалежній Україні** можна спостерігати певний інтерес до генеалогії в двох напрямках – генеалогія князів (Л. В. Войтович) та генеалогія козацтва (В. В. Кривошея).

Л. Войтович написав серію книг [Генеалогія династії Рюриковичів: бібліографічний довідник. – К.: 1990 р. – 228 с.; Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. – К.: Таурус, 1992 р. – 200 с.; Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у 12 – 16 ст. – Льв.: 1996 р. – 255 с.]. Природно, що матеріал в них значною мірою дублювався, бо князі залишались все ті самі, старих не меншало, а нових не прибувало.

Найлегше доступні дві останні його публікації:

– Князівські династії східної Європи (кін. 9 – поч. 16 ст.): склад, суспільна і політична роль. – Льв.: 2000 р. – 649 с.

– Княжа доба: портрети еліти. – Біла Церква: О. В. Пшонківський, 2006 р. – 782 с.

У першій книзі перелік джерел та літератури містить 2136 позицій, у другій – уже 3105 позицій. Разом – 5241 позиція! Сила! Штурм Берліна! І кожну з цих книг і статей Л. В. не просто кинув у список літератури, а уважно прочитав, критично розглянув і ретельно використав. Якщо на одну книгу витрачати хоча б тиждень, то… 1000 (орієнтовно) книг = 7000 днів = 19 з гаком років. Також 4000 (орієнтовно) статей – по 1 дню на статтю – ще 11 років. Щоб перечитати і **вивчити** зазначену масу літератури, автору знадобилось би не менше 30 років. Ну не можу ж я припустити, що доктор історичних наук ставить у свій список літератури книги і статті, котрих він не відкривав. Не можу – і крапка!

Але результат тридцяти років читання і критичного осмислення літератури вийшов дуже непоказний. Асфальт плаває десь на недосяжній висоті, злегка показуючись у розривах хмар. Всі недоліки всіх попередніх генеалогій перейшли до книг Л. В., і до них додані подекуди ще фантазії його власного виробництва.

Конкретно реальним чернігівських князям і їх міфічним «нашадкам» присвячено в першій книзі розділи 3.6 – 3.10, і в них маємо 20 посилань на Р. Зотова (я думав, буде більше!). В другій книзі цим князям присвячено розділи 3.5 – 3.7 і там маємо уже 72 посилання на Зотова.

Погляди Л. В. на Любецький синодик я розглядав у спеціальні статті [*Жарких М. І.* Список князів із Любецького синодика. – К. : 2015 р.], де розглянув його думки з приводу **кожного** імені, і прийшов до висновку, що трактування цього списку у Л. В. ганджує ще більшими недоліками, ніж у самого Зотова. Критику цих помилкових поглядів я уже дав, і повторювати не бачу потреби.

Отже, станом на сьогодні генеалогія – не наука, а галузь діяльності, котра спрямована на здобуття незаслужених ступенів доктора історичних наук. Нічого корисного для моєї вузької теми вона не містить.

Руські князі 1-ї половини 13 ст.

Декілька моїх знайомих – істориків і філологів, кандидатів і докторів наук – відклали свою роботу і взяли в руки зброю, пішли до лав Збройних сил та територіальної оборони. Вони щодня ризикують своїм життям, і не так теоретично, як я в Києві, а дуже серйозно.

Хочу вірити, що їм пощастить і вони доживуть до нашої перемоги…

Також хочу вірити, що мені удасться знайти потрібні слова, щоб виразити свої почуття в цей час, бо всі попередні відступи, якими пересипана моя робота починаючи з 24 лютого 2022 р., виражають їх тільки частково…

А поки що: йшла війна і йшла моя робота (11 червня 2022 р. о 9:00).

Як слушно сказано у класика:

Кажуть, весь поміст у пеклі
З добрих намірів зложився.
До пекельного помосту
І оцей князь причинився.

Всі князі 1 половини 13 ст. були діячами анархії (або руїни, якщо це подобається більше). Всі вони – діячі середнього (часто навіть дуже середнього) рівня. Кожен старався зміцнити **свою особисту** владу, не помічаючи, що своїми діями руйнує **загальне поняття** влади. А це й є занепад системи управління і ширше – організації суспільства.

Татарська навала, що припала на середину обраного мною періода, просто унаочнила цю картину анархії. Давня Русь як політична система загинула, але так і не показала ознак розуміння проблем та / або спроб їх подолання.

Ми маємо декілька творів біографічного плану, присвячених князям 1-ї половини 13 ст., і природно, що в них висвітлюються також теми, що становлять мій вузький предмет. Тому варто на них подивитись.

Князь Мстиславич Мстиславич

Цьому князю присвячено дві монографії.

Эммауский А. В. Мстислав Удалой. – Киров: Кировская областная типография, 1998 г. – 168 с.

Ця книга була написана в 1930-х роках і чомусь не була тоді надрукована. Її надрукували тільки через 11 років після смерті автора, але не подбали виставити в Мережі, і так вона залишається невідомою і недоступною. Я її не читав і тому не знаю, чи є там цитати з товариша Сталіна.

Головко О. Б. Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017 р. – 272 с.

Основна увага в книзі приділена останньому періоду життя Мстислава, так що властива її назва – «Князь Мстислав Мстиславич і Галич». Попередні події висвітлені значно стисліше, а про «добу» сказано зовсім мало і знову з особливою увагою до Галицького князівства. Великий розділ присвячено битві на Калці.

Зважуючи успіхи і неудачі свого героя, О. Головко висновує:

> Однозначно, що він був досить добрим політиком, який в достатній мірі орієнтувався у швидкому плині політичного життя Русі, він був непоганим організатором військових кампаній, часто прагнув застосовувати мирні, дипломатичні методи для розв'язання конфліктів [с. 186].

Як бачимо, хрущовсько-гарвардська ліберальна теорія «мирних методів», яка від Адама й аж до середини 20 ст. не спадала на думку нікому з політиків і керівників держав, тепер має кредит і примушує істориків шукати в минулому моменти, співзвучні сучасним настроям.

Оскільки Мстислав Мстиславич був відносно мало втягнений у події, котрі становлять мою вузьку тему, я розгляну окремі моменти з цієї монографії на відповідних місцях своїх екскурсів.

Князь Юрій Всеволодович

Цьому князю присвячена нова велика книга:

> *Кузнецов А. А.* Владимирский князь Георгий Всеволодович в истории Руси первой трети XIII века. – Нижний Новгород: 2006 г. – 540 с.

Книга складається з наступних розділів:

1. Методика критичної історіографії у вивченні давньої Русі.
2. Георгій Всеволодович і володіння Переяславлем-Руським на початку 13 ст.
3. Відносини рязанських і владимирських князів у 1207 – 1217 рр.
4. Битва на Липиці в історичній долі Георгія Всеволодовича.
5. Георгій Всеволодович – засновник Нижнього Новгорода.
6. Георгій Всеволодович у боротьбі з татаро-монгольським нашестям (історіографія).

Кожен розділ, за винятком першого, закінчується висновками, що робить їх відносно незалежними в загальній структурі книги. Своєрідність останнього розділу – в тому що він присвячений виключно історіографії (від Б. Д. Грекова до наших днів).

У першому розділі мене зацікавила така теза:

> … «Джерелознавство факта» (пропагандистами даної методики було О. О. Зимін та Я. С. Лурьє), коли з'ясовується походження самих звісток про факт, знаходження найдавнішого або визнання цих звісток плодом літературної творчості (і, тим самим, невизнання права на життя цього факта). Потім факти, «які залишились в живих», інтерпретуються дослідником… [с. 24 – 25]

Не без здивування побачив, що я, мою любі, говорю прозою! Мені, відставному фізику-теоретику, здавалось, що ця методика є самоочевидною й єдино можливою, але в цьому я помилявся. Істориків, які отримали професійну освіту, позахищали дисертації й понаписували статті та книги, доводиться переконувати, що треба так робити – і то, як показує А. К. в цьому ж розділі, далеко не всіх вдається переконати. А. К. навів численні приклади книг, написаних на підставі попередніх книг, без звертання до першоджерел.

Разом з тим я не розумію, що таке «об'єктивний, науково обгрунтований міф про історію роздробленої Русі 12 – 13 ст.» [с. 26]. Мабуть, А. К. вживає слово *міф* в якомусь особливому сенсі, а не в тому, який зафіксовано у словниках.

А що ж таке обіцяна в назві «методика критичної історіографії»? Про це можна **здогадуватись** з таких положень:

> При висуванні гіпотези дослідник повинен перевірити її на живучість, зіштовхнувши свою побудову з усіма поглядами і судженнями щодо проблеми, яка

> вивчається […] Історіографія повинна носити прикладний, критичний характер: не тільки описувати, хто як вважав і покладав, а чому, які методики і які джерела при цьому використовувались […] Якщо залишиться суперечність, то приєднання історика до гіпотези, яка йому інтуїтивно ближче, буде виправданим [с. 29, 38, 39].

Отже, від дослідника вимагають, щоб читаючи попередників, він не просто переповідав їх тези, а ще й **розумів** ними написане! Типово історики не розуміють того, що пишуть їх колеги, і це, на жаль, не жарт, а певна проблема.

Далі, порівнюючи різні гіпотези на одну тему, треба визначити критерії порівняння (бажано – кількісні). Без застосування об’єктивних критеріїв порівняння завжди буде зводитись до знайомого: «Я один розумний, а всі інші – дурні! Тільки моя гіпотеза правильна, а всі інші – помилкові!»

І все це увінчується визнанням правомірності приєднання до гіпотези, яка здається досліднику «інтуїтивно ближчою». Оця «інтуїтивна близькість» часто цілком заміняє аргументацію і є, виявляється, найсучаснішою рекомендацією для дослідника!

«Методика» без опису конкретної процедури завжди буде пустословієм. Тому я волію не читати праць з теорії історичного знання, і тепер, прочитавши-таки теоретичний розділ книги А. К., можу повторити: «Ну, хіба я інших не читав?»

Мало не половина книги присвячена боротьбі А. К. проти Татищева та тих істориків, які беззастережно довіряли Татищеву. В окремих епізодах успіх – на стороні А. К., і він відкидає «дані» Татищева; але в інших епізодах Татищев повністю перемагає нашого автора, і А. К. не має сміливості відмовитись від вигадок Татищева. Багато зусиль доклав А. К. для подолання упереджено-негативного ставлення істориків до князя Юрія.

Погляди А. К. на конкретні сюжети, які входять у сферу моєї роботи, я буду розглядати в подальших екскурсах.

Із числа загальних висновків з усієї роботи мою увагу привертають такі моменти:

> Політика владимирського князя свідчить, що він прагнув до мирного співіснування лідерів давньої Русі, князів Владимира, Чернігова та Смоленська […] Навіть брати владимирського князя порушували його стремління до мирного співіснування […] У внутрішніх руських і внутрішніх князівських справах князь Георгій Всеволодович виступав як тонкий і рахубний політик, який намагався не допускати застосування сили. Він старався уникати силових розв’язок суперечок та конфліктів між князями [с. 508, 511].

Таким чином, і Мстислав Мстиславич, і Юрій Всеволодович прагнули до миру (якщо вірити їх біографам), але це не заважало їм воювати між собою (ну, принаймні не допомагало воювати – і на тому треба дякувати).

Дещо цікавого містить генеалогічна схема чернігівських князів на с. 533. На ній подано мінімальне число осіб – тільки ті, котрі мали шлюбні зв’язки із владимирським княжим домом. І от бачимо там в молодшій лінії князя Олега Святославича († 1284 р.) як сина князя Святослава Ігоровича (загиблого в 1211 р.) і батька невідомої на ім’я княжни – дружини Всеволода Костянтиновича (на схемі на с. 536 вона названа дочкою Олега Курського).

Про дітей цього Святослава джерела мовчать, ми навіть не знаємо, чи він був одружений. Так що в особі Олега маємо ще одного «сина лейтенанта Шмідта», та й дата його смерті – одна тисяча двісті вісімдесят четвертий рік – змушує припускати механічну помилку. Але ні! Виявляється, що і генеалогія, і дата запозичені із роботи О. М. Рапова 1977 року [с. 115], і якщо вже припускати помилку, то у Рапова, а не у Кузнецова. Так виглядає «критична історіографія» у практичному застосуванні.

Невідома дата народження Михайла Всеволодовича позначена як серпень 1179 р., а невідоме ім'я його сестри, дружини князя Юрія – як Агафія.

Так само на с. 535 на схемі волинських князів дата смерті Романа Мстиславича позначена як 14 жовтня 1205 р., а невідома з ніяких джерел дата смерті Рюрика Ростиславича – як 19 квітня 1210 р. «Аргументація датування цієї події була би переконливою, якби не спиралась на відомості Татищева» [с. 85]. Тобто А. К. і сам знає, що дата – пізня вигадка, але не може її не поставити у свої праці як вірогідну.

Ці недоліки – дуже дрібні й не повинні заслоняти собою інших, значно гірших недоліків книги А. Кузнецова.

Як не дивно, ми не маємо монографії про владимирського князя **Всеволода Юрійовича**, хоча джерела для такої роботи відносно рясні. Не маємо також монографій про **Рюрика Ростиславича**, **Всеволода Чермного** та **Ярослава Всеволодовича**.

Дуже вартісну монографію про князя **Михайла Всеволодовича** написав Мартін Дімнік, її розгляд подано в розділі «Історіографія».

Князь Роман Мстиславич

Наші акції зростають!

На початку війни всі аналітики всіх країн світу давали Україні **дві години** існування.

Потім, коли дві години закінчились, а Україна продовжувала існувати, нам давали цілих **два дні**.

Потім закінчились два дні, і нам почали давати аж **два місяці**, далі – усе, кінець.

І тільки тепер, коли закінчується четвертий місяць війни і уже окреслюється наша перемога, Дімон Медведєв великодушно дав Україні **два роки**, а після цього Україна зникне.

За час війни оцінка нашої життєздатності виросла в 8760 разів. Не упустіть свого шансу – придбати акції нечувано успішного підприємства «Україна»! (16 травня 2022 р. о 7:55).

Особа Романа привертає велику увагу сучасних дослідників, і маємо кілька нових монографій про нього. Почати я хочу з того, чого ми не маємо, а саме з праці Олександра Майорова:

Майоров О. М. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2011 р., т. 1 – 318 с.; т. 2 – 462 с.

На моє щастя, автор і видавець подбали про те, щоб цієї книги не було в Мережі, тому я можу її не читати.

Натомість доступна в Мережі інша книга того ж автора на близьку тему: «Русь, Византия и Западная Европа» [Спб. : Дмитрий Буланин, 2011 г. – 754 с.], про яку я трохи пишу в розділі «Історіографія». Перші розділи книги присвячені князю Роману.

Князю Роману та його політиці присвячено також перший розділ книги Віталія Нагірного [*Nagirnyy V.* Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264. – Kraków: 2011, s. 75 – 147].

Маємо також монографії Олександра Головка [*Головко О. Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. – К.: 2001 р., починається гарним оглядом попередньої історіографії] та Андрія Горовенка [*Горовенко А. В.* Меч Романа Галицкого. – Тамбов:

2010 г. – 308 с.]. Ця остання книга написана не сухою академічною, а живою, легко зрозумілою мовою, з деякими елементами емоційності – цілком доречними, коли йдеться не про математичні конструкції, а про життя людей. І цього автору не подарували…

Отже, є що читати і є що з чим порівнювати. Наприклад, О. Головко повністю довіряє В. М. Татищеву, хоча й намагається пом'якшити це різними застереженнями:

> Дослідники спадщини вченого [Татищева] вже прийшли до висновку про відсутність у російського історика прагнення сфабрикувати наведену в його працях інформацію [*Головко О.*, op. cit., с. 2].

(В огляді історіографії О. Головко закидав деяким авторам, що вони не знайомі з усією літературою предмету. І от я познайомився з книгою самого О. Г. і бачу її подекуди донауковий рівень…)

Натомість монографія А. Горовенка поділена на дві частини: перша присвячена власне життєпису Романа, а другу, більша за обсягом – пізнішим легендам (13 – 20 ст.) про цього князя. Звістки Татищева цілком слушно розглядаються у другій частині. Таким чином, якщо розрізняти донауковий на науковий підходи, то книга Горовенка належить до останнього і тим самим вища за книгу Головка.

Книга Горовенка викликала роздратовану репліку Олексія Толочка [*Толочко А. П.* Картонный меч. – Ruthenica, 2012 г., т. 11, с. 201 – 217. На цьому місці зазначу маленьку технічну деталь: в 2011 році книга А. Горовенка була перевидана в Петербурзі уже в обсязі 480 с. Цього видання я не маю, і відповідно не маю додаткового розділу, котрий А. Горовенко присвятив був О. Толочку. А О. П. Т. розбирає власне оце друге видання)]:

> Если бы А. Горовенко пришло в голову отмечать примечаниями не только промахи, но и верные суждения предшественников, обнаружилось бы, что его «исследование» – не более чем компиляция из наблюдений, суждений и гипотез, высказанных в предыдущей литературе [с. 204].

Справді? Попередників у викладі історії давньої Русі не мав один тільки М. М. Карамзін (хоча й це треба прийняти умовно, бо перед ним було багато авторів, аж до творця «Повісті времен і літ»). Все, що написано на тему історії давньої Русі після М. М. Карамзіна, було, є і буде зібранням думок, у переважній більшості уже висловлених в літературі. І це стосується навіть не одних тільки праць з історії давньої Русі, а взагалі всіх праць з історії, в яких не запроваджено нові джерельні дані.

І тут треба розрізняти думки, які даний конкретний автор виснував самостійно на підставі вивчення першоджерел, і думки, які він узяв з попередніх студій інших дослідників. Охоче вірю, що ці думки часто співпадають, бо ні один автор не має монополії на здоровий глузд і логічне мислення, і коли пізніший автор **незалежно** прийшов до поглядів, висловлених кимось раніше, то це – **незалежне підтвердження** їх правильності, верифікована істина, котра не залежить від особи дослідника, а випливає із самого предмету, в нашому випадку – з першоджерел.

І оця верифікація, незалежне підтвердження одних положень і незалежна критика, відкидання інших – має завжди свою цінність, котра полягає у слові **незалежність** (думки).

Тому, коли ми читаємо:

> Все, что мы положительно знали о Романе, остается «на месте». Все, что считалось неизвестным (например, такие важнейшие биографические вехи, как год

> рождения Романа, даты его двух браков, имя второй жены и т.д.), таковым же остается и после прочтения [с. 203 – 204]

– то це власне позитивна оцінка книги А. Горовенка.

Але сам О. П. Т. думає про свою замітку інакше. Він відмовляє Горовенку в праві проводити незалежне дослідження і вимагає, щоб він вивчив усю попередню літературу предмета. При такому підході книга перетвориться на бібліографію і колекцію давніших висловлювань, котрі в більшості є простими припущеннями і не додають майже нічого до знання, основаного на першоджерелах.

Однак коли сам О. П. Т. висунув нестандартну ідею щодо давньої Русі – негайно у якомусь-там Усть-Зажопинську знайшовся рецензент, який дуже переконливо показав: те, що О. П. Т. вважав своїм власним винаходом, насправді запозичено із творів професора якогось-там Мухосранського університету. Можна тільки повторити біблійну фразу, вжиту літописцем: «Якою мірою міряєте – такої і вам відміряють».

Отакою важкою виходить справа оцінювання книг з історії. Належно оцінити роботу з вузької теми може тільки знавець цієї теми, а він дивиться на іншого автора як на конкурента («он уже давно ползал по моему участку, только я всё не мог его изловить») і щиро шкодує, що не має монопольного права писати на дану тему.

І що ж воно буде зі мною, якщо О. Толочко візьметься оцінювати мою роботу? «Со страхом жду решенья твоего», як сказав був класик…

Але я не можу заглиблюватись у князе-романо-знавство, і хотів би зосередитись на тих кількох питаннях, які становлять інтерес для моєї вузької теми.

Коли Роман запанував у Галичі?

Подія, котра з віддалі часу здається нам визначальною, мабуть, не виглядала такою в очах сучасників, котрі всі як один промовчали її. Остання згадка про галицького князя Володимира Ярославича належить до осені 1196 р. [ІпатЛ, 6704 (1195) р.; дату запропонував Л. Махновець]. Після цієї згадки в тому самому літописі в кінці річної статті 6704 р. описано зимовий похід князя Романа Мстиславича на ятвягів [дата згідно Л. Махновця – зима 1196 – 1197 рр.]. Отже, ці звістки показують нам таку конфігурацію влади: Володимир княжив у Галичі, а Роман – у Володимирі (даруйте за каламбур!), і ятвяги були власне в його зоні уваги.

Наступна звістка про Романа – це його похід на Київ (Т-5, умовно 1201 р.), де він уже виступає галицьким князем. Отже, це вокняжіння можна датувати будь-яким роком від 1197 до 1200 і навіть 1201-го.

Дослідники коливаються між датою 1198 р., наведеною Я. Длугошем (твір 3-ї чв. 15 ст.) і 1199 р., наведеним у Густинському літописі (твір 1620-х років). Автор останнього, ясна річ, нічого не знав про події 12 ст. і користувався найновішими на той час історичними творами Кромера та Мартина Бельського, котрі в свою чергу, користались із Длугоша, тоді ще не надрукованого.

При наявності очевидних письмових джерел, зазначених на берегах Густинського літопису, дошукуватись якогось «особливого джерела» не випадає. Питання, чому там дата зсунута на один рік, належить до історіографії 17 ст.

Длугош, у свою чергу, викомбінував цю дату із доступних йому джерел, але не подав ходу своїх думок, як то роблять сучасні дослідники, і тому склалось враження, що він просто узяв її – знову з якогось невідомого нам «особливого джерела».

М. Грушевський приймав 1199 р. і слідом за ним цей рік прийняв О. Головко [*Головко О.*, op. cit., с. 26].

А. Горовенко пропонує пересунути цю подію на перші місяці 1200 року, не пізніше квітня [*Горовенко А. В.* op. cit., с. 58 – 59].

В. Нагірний докладно розбирає це питання [*Nagirnyy V.* op. cit., s. 84 – 92] і приходить до вкрай невтішного висновку: «Нема поважних підстав відкидати 1198 рік як дату смерті Володимира Ярославича і часу опанування Галича Романом». Висновок чисто негативний, а для позитивного твердження джерел як не було, так і нема.

Похід Романа на Київ

Хронологія владимирського літописання рубежа 12 – 13 ст., як відомо, розходиться з київським літописанням на два роки, і на це нема ради. Прийнята у мене дата походу – 1201 р. – є результатом умоглядного злагіднення цієї розбіжності. Таку дату приймав цілий ряд попередніх дослідників [*Грушевський М. С.* Дати Романового походу на Київщину і київського погрому. – В кн.: Історія України-Руси, т. 2; *Головко О.*, op. cit., с. 27]. Спроби витягнути уточнення дати з Никити Хоніата, який дивився на Київ з віддалі 1100 км, не дуже переконливі, бо залежать від послідовності й датування подій у самого Никити, а там багато своїх проблем.

Окрім хронології, маємо ще неясність в тексті двох основних літописів щодо союзників Романа. В Радз-3 та ЛПС-4 вони названі *володимеричи*, а в ЛЛ-4 – *володимерци*.

А. Горовенко приймає варіант РадзЛ і вважає варіант ЛЛ помилковим [*Горовенко А.* op. cit., с. 66, 109]. Так само думає і В. Нагірний [*Nagirnyy V.* op. cit., s. 110 – 111]. Він припускає, що це міг бути Мстислав Володимирович і хтось із його братів. О. Головко приймає читання РадзЛ, хоча посилається при цьому на ЛЛ. Він вважає, що йдеться про синів князя Володимира Мстиславича [*Головко О. Б.* Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. – Кам'янець-Подільський: 2017 р., с. 76]. Зрештою, текст було зіпсовано ще в давнину, і на це нема ради.

Щодо результатів походу Романа дослідники висловлюють такі міркування.

Думку про вирішальну роль Всеволода Владимирського у вокняжінні Інгвара (Т-8) О. Головко обережно відхиляє [*Головко О.*, op. cit., с. 27].

На думку А. Горовенка, Всеволод погодився з пропозицією Романа [*Горовенко А.* op. cit., с. 67].

Віталій Нагірний називає систему, яку виникла після походу Романа на Київ, «протекторатом Романа над Києвом» та / або «спільним контролем над Києвом Романа Мстиславича і Всеволода [Владимирського]» [*Nagirnyy V.* op. cit., s. 111]. Але ширше цієї тези В. Н. не розвинув, і так не видно, в чому полягав протекторат і чи існувала взагалі така політична форма в давній Русі.

Я вважаю – в цьому і багатьох наступних випадках, коли дослідники говорять, що один князь був представником (губернатором) іншого потужнішого князя, має місце деяка модернізація понять. Давня Русь не знала інституту губернаторства і для цього не існувало відповідного терміну. Кожен князь, зайнявши якийсь стіл, вважав сам себе і вважався іншими людьми повноправним правителем, нащадком Ярослава Мудрого. В теорії – завжди, і на практиці – дуже часто такий князь був незалежним правителем.

Для зовнішнього управління з боку якогось іншого князя потрібні принаймні дві речі: 1, інформація про стан керованого об'єкту (залежного князя), 2, важелі впливу на цей стан.

Інформація доходила до «керівника» через місяці, і він знав про таку затримку і про можливу зміну ситуації за цей час. Важіль впливу був тільки один – воєнний похід, і щоб підняти його, часто потрібні були роки. Тому про ніяке детальне управління в дусі

сучасних президентів, котрі керують обласними адміністраторами, для цього часу говорити не можна.

Полон Рюрика Ростиславича

Відносини Романа із половцями, зокрема, обставини походу 1203 р. грунтовно розібрав О. Майоров [Byzantium, Rus and Cumans in the early 13th century. – Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung., 2018, vol. 71, no. 1, pp. 7 – 27]. Цей сюжет лежить в стороні від моєї вузької теми.

О. Толочко пропонує інакшу хронологію: похід на половців – зима 1204 – 5 рр., постриження Рюрика він датує першими місяцями 1205 р. [ГВЛТ, с. 112]. Це неможливо, бо не залишається часу для: 1, передачі повідомлення про пригоду до Владимира; 2, посольства Всеволода до Романа; 3, реституції Ростислава Рюриковича в Києві.

Про такий подвиг Романа, як захоплення в полон свого союзника і тестя, О. Головко та А. Горовенко не хочуть говорити докладно, обмежуючись згадками на 1 – 2 рядки. Можна думати, що роль біографа князя неявно вимагає й апології, прославлення цього князя.

Однак часи міняються, і те, що сприймалось негативно, нині може стати доброю атестацією. На тлі дій Москви, котра в 2010 році знищила літак президента Польщі Леха Качинського, вчинок Романа показує скоріше його поміркованість: мав технічну можливість повбивати своїх ворогів, але не скористався з неї. І взагалі, про яку б підлість в історії не доводиться читати – завжди сучасна Гнило-Солом'яна Орда може похвалитись ще більшою підлістю.

Примусове постриження Рюрика докладно розібрали Анна Литвина та Федір Успенський [*А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский* Насильственный постриг княжеской семьи в Киеве: от интерпретации обстоятельств к реконструкции причин. – Средневековая Русь (М.), 2012 г., вып. 10, с. 135 – 169]. Цей сюжет також лежить в стороні від моєї вузької теми. Треба тільки відзначити, що в детальному розгляді родинного життя Романа і Предслави зовсім не згадана їх дочка – майбутня дружина Михайла Всеволодовича.

Результат зусиль Романа дослідники оцінюють так.

О. Головко припускає:

> На нашу думку, з ініціативи Романа Мстиславича на півдні Русі склалася нова політична система, яку можна умовно назвати системою "колективного патронату", коли двоє наймогутніших володарів Русі, не претендуючи особисто на стольний трон, домовились про спільний контроль над ним [*Головко О.*, op. cit., с. 29].

Подібним є й погляд А. Горовенка:

> В «Русской земле» (на Киевщине) в очередной раз установилось двоевластие. Впрочем, теперь оно повторяло не систему соправительства Рюрика и Святослава в 1181-1194 гг., а более раннюю ситуацию времён княжения в Киеве Ярослава луцкого в 1173-1175 гг. [*Горовенко А.*, op. cit., с. 75].

Про практичну неможливість такого патронату я уже говорив, але, можливо, це не заважало «патронам» **думати**, що вони чимось управляють.

«Конституційний проект» князя Романа

Питання про «конституційний проект» князя Романа Мстиславича належить до числа релігійних. Секта тупоконечників твердить, що ніякого ~~бога~~ проекту не було, а секта гостроконечників – що такий проект був.

Секта тупоконечників представлена поважними іменами:

Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К.: 1891 г., с. 267.

Толочко О. П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження. – Український історичний журнал, 1995 р., № 6, с. 22 – 36.

Купчинський О. А. Акти та документи Галицько-Волинського князівства. XIII – першої половини XIV століть. Дослідження, тексти. – Львів, 2004 р., с. 415 – 430.

Толочко О. П. "История Российская" Василия Татищева: источники и известия. – М.: 2005 г.

Горовенко А. В. Меч Романа Галицкого. – Тамбов: 2010 г., с. 179 – 188.

Не менш поважними іменами представлена **секта гостроконечників**:

Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – М.: 1963 г., с. 163.

Котляр М. Ф. Данило Галицький. – К.: 1979 р., с. 21 – 22.

Толочко П. П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв. – К.: 1980 р., с. 182 – 183.

Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX – XIII вв. – К.: 1985 г., с. 120 – 121.

Войтович Л. В. Генеалогія династії Рюриковичів. – К.: 1990 р., с. 114.

Яценко Б. І. Розвиток державного устрою України-Русі наприкінці XII ст. (Проект Романа Мстиславича і "Слово о полку Ігоревім"). – Український історичний журнал, 1997 р., № 3, с. 113.

Головко О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. – К.: 2001 р., с. 30.

Войтович Л. В. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства. – «Волинь і Галичина у добу середньовіччя», Львів, 2001 р., с. 26 – 28.

Купчинський О. А. Акти та документи ГалицькоВолинського князівства. XIII – першої половини XIV століть. Дослідження, тексти. – Львів, 2004 р., с. 415 – 430.

Даруйте, як же так?! Вище О. Купчинський записаний у секті «тупоконечників»?! Купчинський хоча й умістив цю фількіну грамоту в розділі «Неавтентичні документи», розглядає її як автентичну – в контексті подій початку 13 ст., а не в контексті часу виникнення цього фальсифікату та уявлень фальсифікатора про обставини поч. 13 ст. «Я и за содействие, и за противодействие – за всё готов чины получать».

Майоров А. В. Кто предоставил В. Н. Татищеву сведения о проекте Романа Мстиславича, – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2007 г., № 3 (29), с. 67 – 69.

Майоров А. В. Проект "Доброго порядка" Романа Мстиславича в свете изучения Академической рукописи второй части "Истории Российской" В. Н. Татищева. – Специальные исторические дисциплины (Киев), 2007 г., вып. 15, с. 135 – 149.

Майоров А. В. О работе В. Н. Татищева над текстом проекта Романа Мстиславича (в свете изучения академической рукописи второй части "Истории Российской"). – Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия история, 2007 г., № 4, с. 10 – 17.

Майоров А. В. Политико-географические представления В. Н. Татищева и мнимые реалии древнерусской эпохи: по поводу работ А. П. Толочко. – Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, 2008 г., № 1, с. 89 – 100.

Головко О. Галич і Галицька земля у політиці князів придніпровської та північної русі (кінець XII – кінець 30-х років XIII століття). – Княжа доба: історія і культура (Львів), 2011 р., вип. 5, с. 120 – 122.

Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. – Спб. : Дмитрий Буланин, 2011 г., с. 19 – 110.

Я зі свого боку, приєднуючись до єдино правильної віри тупоконечників, вважаю, що позиція по «проекту» повинна залежати від загальнішого питання про довіру / недовіру до «звісток Татищева». Я вважаю ці надлишкові звістки пізніми вигадками (або здогадами, або реконструкціями) самого Татищева. Тому їх доцільно розглядати в контексті історіографії: як історик 2 чв. 18 ст. дивився на ті чи інші події. Використання цих звісток в ролі джерел я розцінюю як донауковий рівень роботи, коли за «джерела» править все написане хоча б за п’ять хвилин до нашого часу.

Княгиня Романова

Оце прочитав, що Національна академія наук України виключила зі своїх лав Кілю Азірова і ще купу москалів.

Просто не можу собі уявити, що робитиме Академія без такої визначної наукової сили!

А з другого боку, не можу собі уявити, яку б таку війну нам розпочати, щоб позбавити Легального Овоча ступеня доктора неіснуючих (ну, економічних) наук?

Поки вчені мужі тішаться клоунадою, і поки лапте-ракета, яку збили над Києвом сьогодні біля 7:10, в мене не влучила – я продовжую (19 червня 2022 р. о 9:00).

Щодо цієї княгині (другої дружини Романа Мстиславича) існує ціла пустопорожня література – хто вона за походженням і як її звали. У джерелах **немає** згадок про її рід, про її шлюб із Романом і навіть про її ім’я. Думаю, постійна стриманість давньоруського і пізнішого літописання щодо княгинь і князівен зумовлена етикетом – княгиня вважалась приватною власністю князя, і стороннім до неї не було діла.

Але цілком не залежно від того, чи існувала така етикетна вимога чи ні – фактом залишається повна відсутність джерел про її походження. Дослідники висунули багато здогадів, так що навіть не можна поділити їх на «гостроконечників» і «тупоконечників»:

Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mścisławicza. – Slavia orientalis, 1982, Rocznik 31, № 3–4, s. 115 – 127.

Kazhdan A. Rus’-Byzantine princely marriages in the eleventh and twelfth centuries. – Harvard ukrainian studies, 1988/1989, Vol. 12/13.

Котляр М. Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького. – Археологія, 1991 р., № 2, с. 48 – 58.

Толочко О. Як звали другу дружину Романа Мстиславича? – «Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича», Львів, 2006–2007 р., с. 98 – 102.

Майоров А. В. Дочь византийского императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси: княгиня и монахиня. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2010 г., № 1 (39), с. 76 – 106.

Maiorov A. V. The Daughter of a Byzantine Emperor – the Wife of a Galician-Volhynian Prince. – Byzantinoslavica, 2014, Vol. 72, N. 1–2, p. 188 – 233.

Maiorov A. V. Eufrozyna Halicka. Córka imperatora bizantyńskiego na Rusi Halicko Wołyńskiej (ok. 1176 1180 – po 1253). – Kraków: Avalon, 2016. – 370 s.

До них треба додати ще відповідні уступи в коментарях до видань Хроніки Романовичів та в монографіях, що стосуються теми. Розбирати тут нема чого – прямих джерельних свідчень немає, а непрямі дані можна трактувати (і трактують) по-різному, так що виходить чиста гра в бісер, або пустопорожність.

Короткий огляд висловлених поглядів подав Віталій Нагірний [*Nagirnyy V.* Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264. – Kraków: 2011, s. 96 – 97], який думає про візантійське походження княгині, не конкретизуючи ані її імені, ані її роду.

На цьому місці треба застерегтись від циклічної аргументації, в яку подекуди впадають дослідники: вважається, що союз Романа з Візантією був закріплений шлюбом, а сам шлюб розглядається як свідчення союзу.

Шлюб міг би мати політичне значення (і то не обов’язково!), якби Роман оженився із **дочкою правлячого імператора**. З будь-якою іншою дівчиною можна було укласти шлюб, але без політичного значення. Враховуючи, що з 1180 по 1204 роки у Візантії змінилося шість імператорів, «політичне значення» запроектованого шлюбу могло зникнути швидше, ніж дійшло би до весілля.

Наступну думку висловив О. Толочко:

> Управляючись у генеалогічних фантазіях, дослідники, здається, оминули єдине текстуальне свідчення родинних стосунків Романової, хоч би яким ненадійним воно було. Таке свідчення міститься в одному із читань Хлебн., який традиційно вважають найкращим свідком протографа ГВЛ.
>
> Хлебн.: Лєстко нє помяноу вражды . но с великою честїю прїя я кровь свою и дѣтяте [Іпат.: прия ятровь свою и дѣтятѣ]
>
> Іншими словами, згідно з Хлебн., Романова була кровною ріднею Лешкові. Якісь вагання були й у переписувача Іпат.: як зазначає видавець, у слові «ятровь» «между *я* и *т* поставлена точка» (тобто копіїст членував речення так: «прия я . тровь» (ПСРЛ 2: 719, вар. В)). Утім, не будемо наполягати на далекосяжних висновках із цього читання, яке може виявитися наслідком помилки [ГВЛТ, с. 108].

Все не так! Ятрівка у стислому значенні – це дружина брата. Але Лешко ніякою мірою не був **братом** Романа, тільки правителем, рівним за статусом Роману (ну, на думку хроніста), тобто політично рівним, політичним «братом». Із тих самих міркувань княгиня була названа ятрівкою угорського короля Андрія, так що свідчення такого роду – не єдине. Зрештою, сам О. Толочко не наважується твердити категорично, залишаючи можливість простої описки – а в такому випаду і говорити нема про що.

В зазначеному виданні княгині Романовій присвячено статті О. Толочка [ГВЛТ, с. 107 – 112] та В. Стависького [ГВЛТ, с. 112 – 119]. Обидві розвивають думку, що у Романа була тільки одна дружина – Предслава Рюриківна, а не дві, як думають інші дослідники. Нагадаю, що в названій в попередньому екскурсі статті Литвина і Успенський, **читаючи ті самі тексти**, приходять до висновку про реальність розриву шлюбу Романа і Предслави.

Чи оця найновіша теорія якось рятує справу? В тому, що репортаж з Романового скандалу спинився на першому повідомленні (про намір розлучитись), я нічого дивного не бачу. Після 1196 р. з київського літопису зникають **усі** згадки про Романа, не тільки

скандальні. Саме тому ми не маємо повідомлення про (можливий) другий шлюб; зрештою, далеко не всі шлюби князів записані в літописі, і відсутність такої згадки про шлюб Романа – ніяка не дивина. Так само не бачу нічого дивного в тому, що за життя Романа згадувалась його дружина, а після його загибелі – його удова. Так завжди буває, що жінка після смерті чоловіка зветься удовою, що ж тут дивного чи незвичайного? Але ж питання не в її титулі удови, а в твердженні, що ця удова – **та сама особа**, що й раніше згадувана дружина. А звідки це видно? Чому княгиня Романова у своїх поневіряннях шукала допомоги в Польщі та в Угорщині, але ніколи не в Києві, у свого гаданого батька Рюрика? Чому Романовичі не називали князя Володимира Рюриковича своїм *вуєм* (братом матері)? І чому Володимир не називав Романовичів своїми *сестрінками* (синами сестри)?

Дещо відрізняється в загальному потоці припущень думка Л. Войтовича. Він побачив у Печерському синодику згадку про «велику королеву Олену» і прокоментував її так:

> Ця позиція, на наш погляд, є ключовою при розшифруванні цієї частини пом’яника. Під великою королевою Оленою пропонували бачити, навіть, матір імператора Костянтина (306-337 рр.), при якому християнство стало офіційною релігією Римської імперії, чи княгиню Ольгу, яка пробувала запровадити християнство у Київській Русі.
>
> Цього, звичайно, прийняти не можна. При всій помпезності даного фрагменту – це перш за все пом’яник, куди записували членів родини. Ніяка фантасмагорія туди не могла потрапити. Перед лицем Господа амбіції та гординя втрачали сенс. Отже представниця королівського роду мусила бути у числі прямих предків родини Острозьких. Титул «велика королева» дозволяє припускати, що мова може йти про імператорську родину. Зрештою всі Гедиміновичі були у певних родинних стосунках з королями з династії Ягеллонів. Корятовичі були родиною з угорськими королями. Тому особливої потреби підкреслювати свої родинні зв’язки з королевою такій відомій родині як Острозькі не було потреби.
>
> Але з усіх князівських родин Рюриковичів і Гедиміновичів, які існували на момент складання запису до пом’яника, лише прямі нащадки галицько-волинського князя Романа Мстиславича могли гордитися наявністю серед своїх предків представника імператорської родини.
>
> Ми вже аргументували нашу підтримку версії, згідно якої друга дружина Романа Мстиславича була дочкою імператора Ісаака II Ангела та угорської королівни Маргарити-Марії, дочки Бели III. Саме тому що княгиню можна порівняти хіба що з св.Ольгою, стосовно становища, яка вона займала, її визнавали як володарку не лише полководці покійного мужа і волинське боярство, але угорські королі і польські князі, які теж претендували на Галицьку спадщину. Ім’я дружини Романа встановлено як Анна на тій підставі, що внук Мстислав спорудив на її могилі капличку-ротонду в честь святих Іоакима та Анни. Останнє зовсім не суперечить ототожненню королеви Олени з дружиною Романа. Як відомо, вдова Романа закінчила свої дні у монастирі. Отже, Анна – це, скоріше, її чернече ім’я. [*Войтович Л. В.* Князівські династії східної Європи. – Льв. : 2000 р., розділ 1.9 «Києво-Печерський пом’яник. Спроба ідентифікації князівських імен»].

Я вже наводив один раз цю довгу цитату і зробив був висновок: «Ось до яких неймовірних елюкубрацій доводиться вдаватись, щоб не побачити очевидного пояснення» [*Жарких М. І.* Печерський синодик. – К.: 2017 р., розділ «Пом’яник князя К.

І. Острозького»]. Тепер маю нагоду повторити його ще раз – уже стосовно всіх елюкубрацій на тему «княгині Романової».

А, можливо, вам цікаво, що то за «велика королева Олена» і в чому полягає «очевидне пояснення»? Ось її повний титул:

> **Велика** княгиня литовська і **королева** польська **Олена** Іванівна (1476 – 1513), дочка великого князя московського Івана 3-го (1440 – 1515), дружина великого князя литовського (1492 – 1506) і короля польського (1501 – 1506) Олександра Ягелончика (1461 – 1506).

Повторю ще раз: генеалогія – це псевдонаука, придатна тільки для здобування докторських ступенів. Вона не дає нічого корисного і вірогідного.

Зрештою і сам Л. Войтович розлюбив свою власну побудову, відкинув і Анну, і Олену, а полюбив натомість думку О. Майорова про Єфросинію [*Войтович Л.* Галич у політичному житті Європи 11 – 14 століть. – Львів: 2015 р., 109 – 119].

Ольговичі в 1203 – 1207 рр.

НАТО розгойдується і з запізненням у 31 рік таки збирається оголосити Росію загрозою миру та стабільності. Але ще не оголосило.

Так що Україна продовжує свою праведну війну проти Гнило-Солом'яної Орди «сам на сам».

Ну і я продовжую свою роботу (20 червня 2022 р. о 8:05).

Нова оцінка ролі Чернігова

Потребу переоцінки ролі Чернігівщини в історії 13 ст. висловлював М. Дімнік. Його підтримав чернігівський археолог В. В. Коваленко. Стисло розглянувши перебіг подій 1-ї половини 13 ст., він наголосив:

> Наприкінці 1230-х рр. чернігівські Ольговичі знову досягли зеніту своєї могутності, об'єднавши, незважаючи на протидію трьох найбільш могутніх князівських династій, під своїм проводом основні землі Південної Русі: Київську, Чернігівську та Галицьку. Це є переконливим свідченням помилковості висновків багатьох істориків про повну децентралізацію Чернігівського князівства у цей час та про безперервні чвари серед Ольговичів. Навпаки, є всі підстави твердити про їх монолітність та єдність у боротьбі за вплив на Русі протягом не лише другої половини XII ст., а й напередодні монголо-татарської навали […] Відтак потребує невідкладного коригування сама концепція історичного розвитку Східної Європи у XII – XIII ст., сприймання та висвітлення якого на сьогодні здається занадто однобічним, якщо не викривленим [*Коваленко В. П.* Чернігів і Галич у XII – XIII ст. – «Галичина та Волинь у добу Середньовіччя», Львів, 2001 р., с. 154 – 165].

Виконав це завдання Мартін Дімнік у своїй книзі «Чернігівська династія». Ну і моя робота виконує те саме завдання.

Діяння Ольговичів

До числа діянь князя Олега Святославича П. Голубовський зараховував напад на Київ (Т-9) та похід на Литву (Т-13) [*Голубовский П. В.* История Северской земли до половины 14 в. – К.: 1881 г., с. 169 – 170] – чисто умоглядно, бо в джерелах немає Олега, тільки Ольговичі. Щодо Литви – зовсім не видно, що Ольговичі її зачіпали своїм наступальним походом, я думаю про відсіч нападу з боку Литви.

Інакше, але так само помилково реферував справу Д. Багалій, котрий ігнорував згадки про княжіння Володимира й Олега і наступником Ігоря Святославича подав прямо Всеволода Чермного. Таким чином, Чермний вийшов відповідальним за розгром Києва в 1203 р. [*Багалей Д. И.* История Северской земли до половины 14 ст. – К.: 1881 г., с. 258].

Чернецтво Рюрика

Де Рюрик був ченцем, з джерел не видно. Дослідники думають – в Києві, але мені сумнівно. Безпосередньо із джерел видно, що постриження відбулося в Києві, але далі ми бачимо київським князем Ростислава Рюриковича, і мені здається неймовірним, щоб він був сторожем при батьку-ченці. Втім, сучасники нічого не записали на цю тему й ця подробиця назавжди залишиться предметом фантазій для авторів історичних романів.

Чернігівський з'їзд

З нагоди короткої згадки про з'їзд (Т-24) доводиться читати несвітські фантазії. Ось приклад:

> Судячи з того, що відомо про снеми на Русі, можна вважати, що й чернігівські снеми [1180, 1190, 1195, 1196, 1206 рр.] розглядали окрім загальнополітичних – питання про волості, правові питання та інші загально-чернігівські внутрішні справи [*Зайцев А. К.* Черниговское княжество. – В кн.: Древнерусские княжества 10 – 13 вв., М., Наука, 1975 г., с. 115].

Не можна! Нема ніяких вказівок на теми, які обговорювалися на чернігівських з'їздах. Заповнення цього пробілу за аналогією з іншими з'їздами можливе, але звідки узялася сама аналогія? В будь-якому випадку аналогія не заміняє конкретного знання.

Інакше і ще гірше помилково думає Л. Войтович:

> В 1206 р. в Чернігові відбувся снем, на якому було закріплено землі за певними гілками роду Ольговичів. Якщо виходити з принципів Любецького снему 1097 р., то Сіверське князівство мав би отримати старший з молодшої гілки Ольговичів, тобто старший з нащадків Святослава Ольговича. Але старша гілка в 1206 р. мала повну перевагу і могла використати дуже сприятливу кон'юнктуру – можливість закріпитись у Києві та опанувати потужну Галицьку землю, на яку претендували Ігоровичі. Тому Сіверське князівство було закріплене за нащадками Гліба Святославича, який в цей час ним володів […]
>
> Напевно, в 1206 р. на снемі в Чернігові, де було вирішено підтримати Ігоровичів в боротьбі за галицьку спадщину, було закріплено за нащадками Олега Святославича – Курське та Рильське князівства, за нащадками Ігоря Святославича – Путивльське князівство, а за нащадками Всеволода Святославича – Трубчевське князівство […]
>
> Виходячи з традиційної практики успадкування, яка в цілому витримувалась, а також з рішень чернігівського снему 1206 р., які мали силу і у чернігівській частині землі, мовна вважати, що Стародубське князівство було закріплене за нащадками Олега Святославича […]
>
> Рішенням снему 1206 р. Вщижське князівство могло бути закріплене за його [Володимира Святославича] синами Борисом, Давидом, Андрієм та Святославом […]
>
> На снемі 1206 р. ця [Козельська] земля мала бути закріплена за його [Мстислава Святославича] нащадками [*Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у 12 – 16 ст. – Льв. : 1996 р., с. 68 – 71].

Все це – повна ахінея, від першого слова до останнього. Читач мусить розуміти: ніякого збірника документів «Чернігівська земля у рішеннях з'їздів князів», укладеного на кшталт славного 16-томового збірника «Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК» – не існує. Навіть в одному томі, не те що в шістнадцяти. Коротка згадка (Лавр-13) – це все, що ми знаємо про дану подію. Що понад те – усе фантастика, навіть не наукова. Просто фантастика.

З нашого єдиного джерела зовсім не видно, щоб на «з'їзді» обговорювався розподіл столів. Само слово «з'їзд» в даному випадку означає зовсім не те, що «з'їзд КПРС», а просто зустріч воєнних загонів у наперед визначеному збірному пункті (Чернігові).

Натомість просто і ясно у Дімніка:

> We are not told why Vsevolod assembled his relatives and allies. Since in the previous year his major undertaking had been the attempt to capture Galich, he probably solicited their help for a second campaign [*Dimnik M.* The demise of Igor's sons (1206 – 1211). – Сіверщина в історії України, 2010 р., вип. 3, с. 103].
>
> Навіщо Всеволод зібрав своїх родичів і союзників – джерела нам не розповідають. Оскільки минулого року його головною справою була спроба захопити Галич, він, ймовірно, запросив їх допомоги для другого походу.

Похід Ольговичів на Київ

А. Кузнецов помилково реферує справу Переяславля в 1207 році (Т-28):

> Імовірно, що з 1207 року в Переяславлі закріпилися Ольговичі. Адже Всеволод Юрійович, замисливши похід на Чернігів, звинуватив їх у вигнанні його сина з Переяславля. Якби Переяславль залишався в руках Ростиславичів, цього звинувачення, скоріше за все, могло не бути, та й самі Ростиславичі ставали б кривдниками Всеволода. Мабуть, коли Рюрик Ростиславич утвердився в Києві, Переяславль залишився в руках Ольговичів [*Кузнецов А. А.* Владимирский князь Георгий Всеволодович. – Нижний Новгород: 2006 г., с. 82].

Отже, *імовірно* і *мабуть*. Звинувачення Всеволода міститься тільки в НикЛ (давніші літописи про нього не знають) і є правдоподібним здогадом самого автора НикЛ, котрий вивів його з факту вигнання Ярослава (Т-27).

Оця міфічна «влада» Ольговичів у Переяславі тривала **в уявленні** А. Кузнецова аж до миру 1210 року (Т-52), коли-то Всеволод Чермний мав чимось поступитися, аби задобрити Всеволода Владимирського [ibid., с. 92]. При цьому реальна звістка (Т-27) про Володимира Рюриковича в Переяславлі зігнорована.

П. Голубовський помилково зреферував справу походу 1207 року (Т-34) так, що в Торчеську Всеволод Чермний облягав Рюрика, не Мстислава [*Голубовский П. В.* История Северской земли до половины 14 в. – К.: 1881 г., с. 173].

Похід Всеволода на Рязань

А. Кузнецов виклав обставини походу 1207 р. (Т-37 і наступні епізоди) так, що вийшов чистий анекдот на тему «грім рака вбив»:

> Після падіння Пронська Ізяслав Володимирович не постраждав, але була захоплена дружина Кира-Михайла. От це могло бути метою походу Всеволода 3-го. При такому припущенні від стає перед нами як обережний і реалістичний політик [*Кузнецов А. А.* Владимирский князь Георгий Всеволодович. – Нижний Новгород: 2006 г., с. 139].

Отого самого Всеволода Юрійовича, якого традиційно представляють володарем мало не всієї Русі, нарешті виставлено на глум. Найбільший його подвиг, наслідок 30 років політичних зусиль – це захоплення **жінки** в якомусь провінційному ~~Мухоєранську~~ Пронську! «Не поздоровится от эдаких похвал!»

Щоб надати цьому вікопомному подвигу більшого значення, А. К. далі пише:

> Результатом акції Всеволода Велике Гніздо став полон ряду рязанських князів, їж дружин (серед яких була дружина Кир-Михайла та дочка Всеволода Чермного) [ibid, с. 162].

Звичайно, захопити двох княгинь – це гоноровіше, ніж захопити тільки одну. Невже А. Кузнецов не знає, що Ульянов-Ленін – це один чоловік, а не два? Це навіть чукча з анекдота знав…

Галицька катастрофа Ігоровичів (1209 – 1211 рр.)

Коли все це діялось?

Думки дослідників тут розходяться. Л. Махновець пропонував «широку хронологію», розкладаючи зазначені події від осені 1208 до вересня 1210 р. (22..24 місяці). Інші пропонували «вузьку хронологію», від початку до вересня 1211 р. (до 9 місяців).

В МЗ1492 стаття 6719 року складається із чотирьох епізодів: 1, весілля Юрія Всеволодовича (10 квітня, Т-63); 2, загибель Ігоровичів; 3, заповіт князя Всеволода Юрійовича; 4, пожежа Ростова (в ЛЛ має точну дату 15 травня). Статтю слід вважати березневою, бо вона повторює річну дату Лаврентіївського літопису – за М. Бережковим, березневу. Але внутрішня структура її викликає запитання: всі події, виходить, укладаються в один місяць. Заповіт Всеволода я би перетягнув на кінець року (тобто на січень – лютий 1212 р.), міркуючи, що Всеволод помер 13 квітня наступного, 6720 (1212) року.

Тому цю статтю хочеться перекомпонувати з послідовністю епізодів 1 – 4 – 2 – 3. Якщо ми порівняємо статтю 6718 року в ЛЛ та МЗ1492, то побачимо, що набір епізодів той самий, але послідовність їх змінена. Це додає упевненості, що могла мати місце і перекомпоновка статті 6719 року. З такою натяжкою для епізода 2 маємо інтервал від червня до грудня 1211 року. Потрібен був якийсь час, щоб новини з Галича дійшли до Владимира, але це не дає можливості звузити інтервал. Залишається комбінувати число року із МЗ1492 та вказівку на вересень з хроніки Романовичів, щоб отримати вересень 1211 р.

Перетягнути цю дату на вересень 1210 р. я не бачу можливості – ще й тому, що події довкола Києва, які відбулися влітку 1212 р., отримали поштовх від загибелі Ігоровичів. Я маю сумнів, що Всеволод Чермний у Києві, отримавши таку новину (Т-65), цілий рік ходив і думав – що йому почати, а коли рік минув, він раптом розкипівся і почав діяти.

Поставивши кінцевою датою вересень 1211 року, ми вимушені і всю угорську кампанію (Т-58 – Т-63) перетягнути на літо 1211 року. Вважаю неможливим, щоб війна на відносно невеликій території тягнулась цілий рік чи більше.

Якщо це прийняти, то терористичні подвиги Ігоровичів слід покласти на 1210 рік, і тоді ж розпочався рух опору й мобілізація сил.

Далі «друге пришестя» Ігоровичів на галицькі столи можна орієнтовно датувати 1209 роком. Таким чином, пропонована хронологія є найширшою, розтягуючи події на 30 – 33 місяці.

Скільки Ігоровичів загинуло?

Маємо для цього три звістки з трьох основних літописів по нашій темі, і всі ці звістки, на мою думку, мало компетентні.

Джерело	Текст
Іпат-17	Князів же, що були схоплені, – Романа, Святослава [і] Ростислава…
МЗ1492-43	Изымаша князи свое Игоревичи 3, Романа с братома…
Новг-6	Брата моя есте 2 князя повесили вы в Галици…

Дві з цих звісток говорять про трьох князів, і одна – про двох. За прикладом китайської академії наук, де істину встановлюють шляхом голосування, треба би говорити про трьох князів. Але…

1. Про князя Ростислава Ігоровича хроніст Романовичів нічого не знав, як не знають про нього й інші джерела. Головне, що про нього нема згадки в досить докладному описі розподілу столів (Т-50), тому його присутність в Галичині в цей час не підтверджується. Далі, хроніст не міг зазначити, де й як «визволителі» схопили цього Ростислава, хоча про полон Святослава й Романа він розповів досить докладно. Думаю, пам’ять підвела нашого хроніста, і він приплутав сюди Ростислава Рюриковича, який теж княжив недовгий час у Галичі, а не був виразно згаданий у хроніці (можливо, тому, що не стикався безпосередньо із Романовичами). Невиразний спогад «був у Галичі якийсь Ростислав, і не знати куди подівся» міг перетворитись на оцей запис.

2. Літописець Юрія Всеволодовича, думаю, знав, що у Галичині княжили троє Ігоровичів, але не мав про них докладних відомостей. Володимир Ігорович згаданий останній раз в 1208 р. (МЗ1492-36), а далі 4 рази згаданий по імені один тільки Роман. І в ключовому епізоді МЗ1492-43 по імені названий Роман, неначе він був найважливішим, в той час як основний стіл в Галичі займав Володимир. Але це знаємо ми, а, можливо, не знав літописець і так зміркував собі трьох загиблих. Про втечу Володимира він, скоріше за все, також не знав.

3. Новгородський літописець не мав інформації безпосередньо із Галича. Із Галича вість прийшла до Києва, до Всеволода Чермного, який сформулював своє звинувачення на адресу смоленських князів усно. Це усне звинувачення дійшло до Смоленська, а звідти – до князя Мстислава Мстиславича у Великому Новгороді. І вже коли Мстислав став піднімати новгородців у похід і сімейна справа смоленського княжого роду стала публічною, про неї довідався літописець і зробив свій запис.

Слова Всеволода мають форму двоїни [С. Л. Ніколаєв у приватному листі до мене з 30.06.2021 р. пояснив: «Брата моя ест***е***» – правильна церковно-слов’янська форма двоїни, у давньоруській мові треба було би «ест***а***». Він вважає це відхилення занепадом форм двоїни. Щиро вдячний йому за це пояснення], але покладатись на форму вислову при такому числі проміжних ланок не випадає. Із певністю можна сказати, що новгородський літописець не знав імен загиблих князів і не знав детально їх роду, та й взагалі нічого не знав про Ігоровичів, оскільки вони не мали ніяких справ із Новгородом. Тому й його компетентність мінімальна: «За що купив – за те й продаю».

Отже, пояснення всіх трьох джерельних звісток вимагає елюкубрацій, натяжок і припущень. Але інакшого способу стулити уламки розбитої амфори наука досі не знайшла. Будь-що-будь справа страти князів була дуже немила, і навряд чи люди, безпосередньо до неї причетні, мали нагоду та й охоту про неї докладно розповідати.

Стаття М. Волощука

Волощук М. Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. – Studia slavica et balcanica petropolitana, 2007 г., № 1-2, с. 105 – 112.

В статті подана наступна хронологія (без обгрунтування): друге пришестя Ігоровичів – літо 1209 р., репресії проти бояр – осінь 1209 – весна 1210 р., похід проти Ігоровичів – червень – вересень 1210 р. Виходить, що страту Ігоровичів М. В. датує вереснем 1210 р., і думає, що стратили двох князів.

М. В. відзначив, що «Каталог краківських єпископів», а слідом за ним і Ян Длугош, писали про **чотирьох** повішених князів, не називаючи імен [с. 108]. М. В. обережно припускає, що були страчені два князя і дві їх княгині, і так вийшло число 4 [с. 109]. Мені здається, це джерело не показує компетентності у справі.

«Нове» «джерело», яке залучив М. В. до розгляду справи – це той самий В. М. Татищев, котрий з віддалі 540 років побачив суму в 1000 гривень срібла, за які угорський командир Пот продав полонених князів галичанам. Ясна річ, М. В. знає про критику «джерельної вартості» Татищева з боку О. Толочка, але виправдовується тим, що є інші дослідники, котрі довіряють Татищеву. Якщо вже читати літературу, то в пошуку **правильних** думок, а не приємних та співзвучних. А помилкові думки з чужих творів уже точно не варто перетягати у свої статті. Так мені з моїм досвідом відставного фізика-теоретика здається…

Далі М. В. навів приклади, що 1000 гривень – не така велика сума [с. 110 – 111].

В 1881 р. митрополит Антоній знайшов на території Успенського собору в Крилосі 4 гроби з гіпсового каменя. Це дало «підставу» Б. Томенчуку припустити, що там поховані князі Володимир Ярославич і Роман, Святослав та Ростислав Ігоровичі, а М. Волощуку – припустити, що там поховані Роман і Святослав з їх дружинами [с. 108, 109]. Тут дослідники мали б вибирати, з ким вони хочуть бути – із розумними чи з красивими. Якщо Ігоровичів стратили як злочинців, то мабуть не для того, щоб поховати їх з усіма почестями в головному храмі; і якщо в храмі були почесні поховання, то мабуть поховано там шанованих людей, а не злочинців.

«Почесні поховання» людей, страчених як злочинці – це завжди кенотафи, споруджені через багато років після страти і обов'язково – за умови зміни політичної ситуації. Це кенотафи Кочубея та Іскри, Миколи Міхновського, Василя Липківського та багатьох інших. А яка зміна політичної ситуації в Галичині могла бути корисною для пам'яті Ігоровичів? Чому з них не вийшло нових Бориса і Гліба?

Ця стаття М. Волощука ще раз ілюструє давно відому проблему: за умов бідності джерел дослідники готові приймати в якості «джерел» будь-які пізні вигадки, аби тільки вони стосувались обраної теми.

Нові студії

О. Б. Головко в своїй статті просто перефразував Т-64:

Є підстави думати, що сини померлого в 1212 р. у Чернігові Рюрика Ростиславовича, вірогідно, Ростислав і Володимир Рюриковичі, мали достатньо серйозну причетність до драматичних подій вересня 1211 р., наслідком яких була загибель Ігоровичів [*Головко О.* Галич і Галицька земля у політиці князів придніпровської та північної русі (кінець XII – кінець 30-х років XIII століття). – Княжа доба: історія і культура (Львів), 2011 р., вип. 5, с. 125].

Які ж саме були «підстави» – в статті не пояснено.

Вадим Стависький розглядає страту Ігоровичів у контексті питання про «княгиню Романову». Він називає їх синами Ігоря **Ольговича**, тоді як насправді вони – сини Ігоря **Святославича**. Але це пусте:

> Тимчасом ні Ростислава, ні Володимира Рюриковичів на момент трагедії в Галичі не було. То що ж міг мати на увазі Всеволод? Повішення Ігоровичів сталося тоді, коли в Галичі щойно посадили малолітнього Данила, при якому була Романова. Відгадка дій Всеволода Чермного, імовірно, полягає в тому, що він уважав відповідальними за злочин дочку й онука Рюрика і поширював цю відповідальність на всю родину (або знав, що брати Предслави якось санкціонували її дії) [ГВЛТ, с. 116].

Гірше те, що знову маємо циклічну аргументацію: якщо мати Данила – Рюриківна, то у такий химерний спосіб відповідальність упала чомусь не на самого Рюрика, а на всіх Ростиславичів. І ця «відповідальність» виставлена як аргумент на користь того, що мати Данила – таки Рюриківна.

У згаданому колективному дослідження ГВЛ містяться ще дві статті на нашу тему – Вадима Аристова [ГВЛТ, с. 151 – 157] та Ярослава Затилюка [ГВЛТ, с. 157 – 164].

На думку В. Аристова, записи даного сюжету в протографі МЗ1492 є наслідком розшеплення інформації, котра містилась в ГВЛ:

> Проблеми узгодження і тлумачення літописних повідомлень можна сфокусувати на питанні: хто такий Ростислав?… По суті, ми не маємо вибору: згаданий ГВЛ Ростислав може бути лише Ростиславом Рюриковичем, і, отже, книжники XV ст. вгадали. [ГВЛТ, с. 151, 156].

Про «особливе джерело» МЗ1492 (літопис Юрія Всеволодовича) і літературу з цього питання В. Аристов не знає (або скоріше робить вигляд, що не знає) і вважає **цей конкретний запис** результатом творчості московського літописця 15 ст. Так біда в тому, що МЗ1492 містить **цілу систему** подібних записів, які вимагають системного підходу: або всі вони є пізніми вигадками, або тут таки є «особливе джерело».

Здогад, висловлений через 250 років після самої події, не може бути джерелом, хоч яким би імовірним він не здавався. Тому відкидання даних МЗ1492 повертає В. Аристова до розбитого корита: єдине джерело про Ростислава – це ГВЛ, а з нього не видно, хто він такий.

Я. Затилюк докладно аналізує нестримні фантазії Яна Длугоша:

> Окрема проблема – походження й достовірність запису про повішення Святослава у П’ятому каталозі краківських єпископів, яким користався Длугош. Цей текст пропонує ще одну версію злочину, а саме польський слід (на додачу до галицьких бояр ГВЛ та "онуків Ростислава" Синод. [Н1ЛСІ]). Окресленої проблеми не можна розв’язати в рамках цього коментарю [ГВЛТ, с. 161].

Також він розглянув пізні списки ГВЛ і дійшов висновку:

> Пізні списки ГВЛ не мають самостійного голосу, а їхні – справжні чи удавані – відмінності від старших свідків тексту є наслідком інтервенцій переписувачів чи інтерпретацій авторів, що використовували старші списки [ГВЛТ, с. 164].

Отже, нова література на тему страти Ігоровичів досить значна, але вона не вносить нічого нового в розуміння предмету. Хіба що в цих статтях можна знайти посилання на інші статті по темі, в тому числі й найновіші.

Чернігів і битва на Калці (1215 – 1223 рр.)

22 червня. Трагічна дата нашої історії. В цей день німецькі цивілізатори напали на Радянський Союз і принесли неймовірну кількість горя Україні. І сьогодні ми зустрічаємо 81-у річницю початку тієї страшної війни в умовах війни Гнило-Солом'яної Орди проти України, котра триває уже 119-й день.

Перемогли німців – переможемо й лаптів. Все буде Україна!

(22 червня 2022 р. о 8:10).

Кілька дрібних зауважень

П. Голубовський поклав загибель Ігоревичів на 1211 рік, а вигнання Ростиславичів (Т-64) – аж на 1214 рік [*Голубовский П. В.* История Северской земли до половины 14 в. – К.: 1881 г., с. 179]. Питаннями хронології він взагалі не журився.

Так само помилково він уявляв собі справу, що Гліб Святославич прибув до Чернігова з Переяславля (Т-70) – на тій власне підставі, що Володимир Всеволодович оженився із дочкою Гліба в Переяславлі (Т-72). І тільки тоді Переяславль перейшов назад до «суздальських» князів – як віно за княжною [*Голубовский П. В.*, op. cit., с. 180]. Все це невірно. Коли Гліб став князем у Переяславлі – П. Г. не зазначив, бо такого й не було. Шлюб відбувся у місті, де княжив наречений (патрілокальний шлюб, як вчені люди говорять).

Д. Багалій помилково приточив до Чернігівського князівства звістку 6725 року «тое же зимы прииде Володимер Всеволодич и с [из?] половцы ко братьи, они же даша ему Стародуб и ину властцу» [ПСРЛ, 1949 р., т. 25, с. 115; 1856 р., т. 7, с. 125; *Багалей Д. И.* История Северской земли до половины 14 ст. – К.: 1881 г., с. 261]. Цей Володимир – зовсім не син Всеволода Чермного, а тільки Всеволода Юрійовича (Велике Гніздо). І Стародуб цей – зовсім не в Брянській області, але у Владимирській (на ріці Клязьма).

Нотую всі ці помилки, щоб вони кого-небудь не збаламутили, бо звичай істориків такий – коли б хто яку б дурницю не написав, обов'язково знайдеться шанувальник, який буде її повторювати і розвивати.

Де княжив Мстислав Святославич?

З іменем Мстислава Чернігівського пов'язана чергова загадка, котра не має ніякого розв'язку.

В Лаврентіївському літописі читаємо (Лавр-31):

> Русстии князи Мстислав Киевьскыи и Мстислав Торопичскыи и Черниговьскыи и прочии князи здумаша ити на ня [татар…] Мьстислав старыи добрыи князь ту оубьєн бысть и другыи Мстислав.

Написано коротко, але цілком (на думку далекого від місця подій владимирського літописця) ясно: була два князі Мстислави, один з яких княжив у Києві, а другий – у Торопці та Чернігові, і обидва вони загинули в битві.

Зовсім інакше реферує справу Новгородський 1-й літопис (Новг-12):

(Н-1) Се же Котянь бе тесть Мьстиславу Галицьскому. И приде с поклоном со князи половецьскыми к зяти в Галичь ко Мьстиславу и ко всем князем русьскым […] и възмолися Котянь зяти своему. Мьстислав же поця молитися князем русьскым […]

(Н-2) Тъгъда же Мьстислав перебродяся Днепр […]

(Н-3) И ту и [Гемябека] налезоша, испросивъше половьци у Мьстислава, и убиша и [мабуть таки Гемябека, не Мстислава!…]

(Н-4) Мьстислав же, Кыевьскыи князь, видя се зло, не движеся с места никамо же […] а у города того оста 2 воеводе Цьгырканъ и Тешюканъ на Мьстислава и на зяти его на Андрея и на Ольксандра Дубровьцьскаго: беста бо 2 князя съ Мьстиславом […] оканьныи воевода целовав крест честьныи ко Мьстиславу и к обема князема […]

(Н-5) А иныхъ князь до Днепре гоняче, убиша 6: Святослава Яневьскаго, Изяслава Ингворовиця, Святослава Шюмьскаго, Мьстислава Церниговьскаго с сыном, Гюргя Невежьскаго.

(Н-6) Тъгда же Мьстислав Мьстислалиць переже перебег Днепр […]

Тут маємо в різних місцях згадки уже не двох, а трьох Мстиславів: в епізодах Н-1 – 3, 6 виступає Мстислав Мстиславич Галицький, який спочатку княжив у Торопці, а потім деякий час у Великому Новгороді і тому був добре відомий новгородському літописцю. В епізоді Н-4 згадано Мстислава Київського, а в епізоді Н-5 – Мстислава Чернігівського (вони обидва загинули). Про їх рід новгородський літописець не знав.

Тепер нам стає більш зрозуміло, як утворився запис Лаврентіївського літопису: там Мстислава Торопецького-Галицького об’єднано в одну особу із Мстиславом Чернігівським. Можливо, це було наслідком невдалого скорочення, але факт помилки залишається.

Ще інакше написав хроніст Романовичів (Іпат-27):

(І-1) Тоді бо Мстислав Романович був у Києві, а Мстислав у Козельську і в Чернігові, а Мстислав Мстиславич у Галичі, – це ж були старійшини в Руській землі.

(І-2) І, приїхавши, вони сказали Мстиславу, і Юрій все сказав.

(І-3) І промовили молоді князі: «Мстиславе і другий Мстиславе! Не стійте! Підемо проти них!»

(І-4) І перейшли всі князі, Мстислав, і другий Мстислав, чернігівський, ріку Дніпро […]

(І-5) Мстислав Мстиславич тим часом повелів Данилові […]

(І-6) Мстислав же і другий Мстислав сиділи у стані, не знаючи, тому що Мстислав їм обом [нічого] не сказав […]

(І-7) Мстислав Німий, бачивши це подумавши, що Данило збитий був […]

Справа ускладнюється тим, що маємо уже не трьох, а чотирьох Мстиславів, із яких Мстислав Ярославич Німий однозначно ідентифікується тільки в епізоді І-7. Чи згаданий він ще десь вище – неясно.

Намагаючись бути стислим у словах, хроніст Романовичів заплутав виклад до стану ребуса.

Маємо три згадки «другого Мстислава» – І-3, І-4, І-6. В І-4 він названий чернігівським, і слід здогадуватись, що і в інших епізодах «другий Мстислав» – це чернігівський князь.

Мстислав Галицький явно названий в І-5 і згаданий в пов’язаному з попереднім епізоді І-6 як такий, що не повідомив перших двох Мстиславів про свої накази.

В епізоді І-2 Л. Махновець у своєму перекладі називає Мстислава Романовича. З огляду на те, що Юрій Домажирич був воєводою галицьких вигонців, можна думати скоріше про Мстислава галицького, або про будь-якого іншого Мстислава.

Нарешті в епізоді І-1 зійшлися три Мстислави, і хроніст всупереч своєму звичаю вказав докладно патроніми князів та їх столи. Але у Мстислава Чернігівського на місці очікуваного патроніма стоїть цілком недоречне слово «козельский / в Козельске», котре збаламутило багатьох дослідників і стало притокою для неймовірних фантазій.

Ніякого спеціального чернігівського джерела, яке був побачив Дж. Фенел [*Феннел Д.* Кризис средневековой Руси: 1200 – 1304 гг. – М.: Прогресс, 1989 г., с. 102 – 103], із цього вивести не можна – видно якраз малу обізнаність всіх варіантів оповідання із чернігівськими справами.

В давньоруських літописах немає випадків, щоб князів титулували назвами двох столиць, і тільки «нашому» Мстислав так поталанило, що його один раз названо «Торопецьким і Чернігівським», а другий раз «Козельським і Чернігівським». Обидва титули – помилкові, вони суперечать не тільки традиції іменування князів, але й здоровому глузду. У подвійному титулі на першому місці мусить стояти головне місто, а на другому – підрядне. Із буквального сенсу літописів виходить, що головним містом був Торопець або Козельськ, а Чернігів – придатком до нього. Але це суперечить всій сумі наших знань про Чернігівське князівство і тому ми повинні відкинути ці подвійні титули як помилкові.

Мстислав Чернігівський, про якого тут ідеться – це безсумнівно наймолодший син Святослава Всеволодовича, згаданий кілька разів (починаючи від 1182 р.) в київській частині Іпатіївського літопису. Він княжив у Чернігові після всіх своїх братів. Його «княжіння» в інших містах слід вважати недоречними вигадками.

Наприклад, А. Горський думає:

> По-видимому, он [Мстислав Святославич] княжил в Козельске при жизни своих старших братьев Всеволода и Глеба, а после их смерти занял черниговский стол, сохранив за собой Козельск [*Горский А. А.* Русские земли в 13 – 14 веках: пути политического развития. – Спб.: Наука, 2016 г., с. 13].

Без найменшого сумніву сприйняли вираз «Козельський і Чернігівський» О. Зайцев [*Зайцев А. К.* Черниговское княжество. – В кн.: Древнерусские княжества 10 – 13 вв., М., Наука, 1975 г., с. 113], М. Котляр [Галицько-Волинський літопис. Дослідження, Текст. Коментар. – К.: Наукова думка, 2002 р., с. 192].

Радикально розрубав цю проблему Вадим Аристов:

> Це списки угорських воєвод, руських князів (учасників походу на Калку), монгольських воєначальників під Києвом, литовських князів, володимирських єпископів (див. коментар до ПСРЛ 2: 724; ПСРЛ 2: 735–736). У таких списках наводяться імена цілком реальних історичних персонажів, яких хроніст міг розшукати в актових документах або знати з усних джерел. Але в більшості випадків, які можна перевірити, прив’язання перелічених осіб до конкретної події є штучним [ГВЛТ, с. 430].

Відомо, що відрубування голови радикально допомагає проти всіх хвороб, і тут ми бачимо саме такий приклад. Замість того, щоб вивчати опис битви на Калці, Аристов просто знищує його джерельну вартість. Отже, перелік князів на початку – то вигадка хроніста, отже, згадки цих князів у повісті – також вигадка хроніста, отже, сама повість в цілому – вигадка хроніста, отже, сама битва на Калці – вигадка хроніста. Сам Аристов такого не пише, але це з необхідністю випливає з його основної тези. Так що в

подальших роботах йому залишається або заперечувати битву на Калці, або мовчки відмовитись від свого надмірного критицизму.

Син князя Мстислава Святославича

Цей син вперше і востаннє згаданий в процитованому вище епізоді Н-5.

Як звали цього сина – жодне джерело не подає, бо цього імені не знав навіть сучасник подій, а його наступники не наважились на вигадку. Один тільки Р. В. Зотов у своїй книзі про Любецький синодик (1892 р.) зробив цей крок – вигадав ім’я. Його припущення безпідставне [докладніше: *Жарких М. І.* Список князів із Любецького синодика. – К.: 2015 р., запис № 43]. «Иной мошенник обманет вас, продаст вам дрянь, а не души»…

Нові роботи про битву на Калці

> *Бережинський В. Г.* Трагічний апофеоз розбрату давньоруських князівств (до 790-ї річниці битви на Калці). – Сіверщина в історії України, 2013 р., вип. 6, с. 136 – 142.

Стаття робить досить дивне враження. По-перше, що це за ювілей – 790 років? Чому не 791 і не 787?

По-друге, в списку літератури маємо аж два посилання на статтю Є. Пчелова [*Пчелов Е.В.* Один проигранный бой и почти три века рабства. О русско-монгольском столкновении на Калке. – Военно-исторический журнал, 1997 г., № 2, с. 79 – 83; її нема у Мережі] – один раз в позиції № 1, а потім ще раз в останній позиції (№ 22). Це повторення виглядає дуже доречним, бо читач, проглядаючи перелік літератури на 22 позиції, в кінці міг би забути, що стояло на початку. А так – не забуде.

По-третє, в статті наведено **чотири** різних гіпотетичних картосхеми-реконструкції битви, і всі чомусь – російською мовою. Складається враження, що вони просто звідкись запозичені, а не накреслені автором спеціально для цієї статті (невже знову Пчелов?). А що, хіба треба вказувати джерело, звідки узято картинку? – Ні, про такий звичай ми не чули.

До знищення «битви на Калці» В. Бережинський підійшов творчо і зовсім не так, як В. Аристов:

> Аналізуючи події на Калці, можна констатувати, що власне битва як така, по суті, не відбулася. Монголи просто заманили русів у степ, розтягнули їх сили, вимотали, а потім оточили й розбили дружини князів та половецькі загони поодинці [с. 141].

З таким підходом я легко можу знищити будь-яку битву. Чи була битва при атолі Мідвей? – Ні, не було. Американці тільки скинули бомби на японські авіаносці, вони загорілися й потонули – і все. А де ж битва?

А між тим В. Бережинський – не просто історик, а саме воєнний історик, один з нечисленних представників цього фаху в Україні.

Ну, і наслідки битви подано так:

> З цієї програної битви для Русі настало майже три століття рабства [с. 141].

Це, по-перше, фактично невірно, по-друге, у дивний спосіб нагадує назву статті Пчелова, щоправда, уже перекладену українською мовою.

Московський дослідник Андрій Астайкін опублікував дві статті по нашій темі:

Астайкин А.А. «Не успеша бо исполчитися противу им…»: русские и монголы в походе и битве на Калке (апрель-июнь 1223 г.). – «Военное дело Улуса Джучи и его наследников», Астана, 2012 г., с. 6 – 37.

Астайкин А.А. Битва на Калке: лебединая песнь кованых русских ратей в Степи. – Filo Ariadne (Липецк), 2016 г., № 4 – 61 с.

Вони дуже подібні, принаймні починаються і закінчуються однаково, тому я волію читати другу, котра містить останні думки автора, котрі, однак, походять від дипломної роботи 1991 року [с. 2]. Стаття досить довга, але половину її, на моє щастя, займає перелік літератури (виключно російської), продубльований англійською мовою (нині модно так робити, хоча я рішуче не розумію, кому й чому може допомогти транслітерація російського тексту англо-американськими літерами).

А. А. називає чотири помилки руських князів: 1, убивство послів; 2, перехід через Дніпро; 3, переслідування відступаючих татар; 4, роздроблення сил (здогадно – на просторі 20 км) перед зіткненням з головними силами татар. Із них 2 та 3 не можна вважати помилками, бо то був **наступальний** похід.

Факт битви А. А. знищує, розглядаючи дії Данила Романовича, в таких виразах:

Данило бросаются на врагов и тут же получают раны, с очень большой степенью вероятности – от обычных в этой ситуации монгольских стрел и метательных [?] копий. Следовательно, это сообщение ещё не может служить полноценным свидетельством прямого [боевого] столкновения русских с противником или же следует говорить о скоротечности такого столкновения […] факт “правильного” со стороны русских сражения на Калках не может считаться бесспорным [с. 25 – 26].

Ну справді, про яку битву може йтися, коли командир (командир, мої любі!) отримує рану списом? Чисто дитячі ігри, а не битва!

Замість «битви» А. А. пропонує «многодневную степную монгольскую операцию» [с. 32], в якій виділяє до 5 етапів.

Вдосконалення не дуже вдале: 1, вживання терміну «операція» не відповідає визначенню воєнної операції; 2, у воєнній історії часто слово «битва» часто виступає в значенні саме повноцінної «операції», наприклад, «битва за Атлантику», котра тривала кілька років.

Третє і найголовніше – якщо приписувати татарам «операцію», то треба визначити – яка була її мета і що робили власне татари, щоб цієї мети досягнути, який був їх план. А ніхто поки що не запропонував припущень щодо цього плану.

О. Головко присвятив битві на Калці великий розділ своєї книги [*Головко О. Б.* Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. – Кам’янець-Подільський: 2017 р., с. 140 – 162], але дав небагато нового у порівнянні з тим, що було написано раніше.

Розглядаючи мотиви дій свого головного героя – князя Мстислава Мстиславича, О. Г. пише:

Головним мотивом дій галицького володаря було відчуття великої небезпеки для Русі, яку треба було ліквідувати. Звернення ж половецької верхівки саме до Мстислава Мстиславича було обумовлено тим, що на той час він був самим авторитетним володарем на півдні Русі […] Отже, руські князі вирішили разом з половцями здійснити виправу у степ [с. 147 – 149].

Тобто дії руських князів не були вимушеними, союз із запеклими ворогами – то така природна річ, що не викликає ніякого здивування. Ну, і коли вже Мстислав Галицький був найавторитетнішим, чому з’їзд князів зібрався в Києві?

Найбільшу увагу О. Г. присвятив відбілюванню Мстислава Мстиславич від звинувачення в утечі та знищенні переправи через Дніпро та у перекладанні вини за поразку на князя Мстислава Романовича.

Таким чином, у новій літературі спостерігається стремління в той чи інший спосіб скасувати битву. Спеціально роль Чернігівського князівства у ній ніхто не розглядав.

Родинне коло князя Михайла Всеволодовича

Не без приємності читаю, що Лаптестан відзначив салютом річницю початку німецько-радянської війни. Під час вибуху складу боєприпасів загинуло четверо пушкіністів.

«Не рий сам собі яму, бо інші в неї попадуть» – каже Біблія (23 червня 2022 р. о 8:05).

Теща і дружина князя Михайла

Олексій Толочко пише:

Шлюб Романа Мстиславича відомий, але кожне з доступних джерел сповіщає про нього лише фрагмент інформації. Так, за Лавр, та хронікою Вінцентія Кадлубека, дружиною Романа Мстиславича була не названа на ім’я дочка київського князя Рюрика Ростиславича (ПСРЛ 1: 412–413, 420; Щавелева Н.И. Польские латиноязычные средневековые источники. Текст, перевод, комментарий. М., 1990, 109). Цю дочку Рюрика ототожнюють із двічі згаданою у Київському літописі Предславою (ПСРЛ 2: 709, 711), попри те, що про сам шлюб цей літопис мовчить. Час шлюбу невідомий і визначається лише приблизно: близько 1182 – 1183 рр. (Домбровский Д. Генеалогия Мстиславичей, 265).

У цьому шлюбі народилося дві дочки – Феодора, видана юнкою за Василька Володимировича галицького (ПСРЛ 2: 660; її пізніше знаходимо в одному з київських монастирів), та невідома на ім’я дочка, видана за Михайла Всеволодовича чернігівського (гіпотезу І. Гралі, підтриману Д. Домбровським, що то була дочка від другого шлюбу, уважаємо безпідставною з огляду на вік Михайла (нар. бл. 1179 р.), який міг би правити їй за батька) [ГВЛТ, с. 108].

Справді, Предслава Рюриківна перший раз згадана у 6706 (1198) році з нагоди народження дочки Єфросинії у її брата Ростислава [ПСРЛ, 1908 г., т. 2, стб. 708] і другий раз – у 6708 (1200 р.) в числі учасників урочистого освячення підпірної стіни у Видубицькому монастирі [там само, стб. 711]. Отже, літописець знав її ім’я і вважав можливим його називати. Але він не згадував її як дружину Романа.

Натомість інший літописець – автор ЛЛ – подаючи під 6705 (1197) роком звістку про скандальне розлучення Романа, не назвав імені його дружини (дочки Рюрика) і не торкався подій, де згадана Предслава. Тобто цей літописець не знав імені княгині або не вважав можливим його назвати.

Отже, підстави для ототожнення Предслави і дружини Романа дуже слабкі – вони основуються на неявному припущенні, що у Рюрика була тільки одна дочка, і цим цінним ресурсом треба розпоряджатись ощадливо.

Про дочку Романа і Рюриківни, дружину Михайла Всеволодовича ми маємо тільки одну згадку (Т-151), де її ім’я традиційно не назване. «Оленою» її охрестив Р. Зотов, це «джерело» кінця 19 ст. треба рішучо відкинути (сучасні польські дослідники приймають «Олену» зі знаком запитання замість того, щоб відкинути це ім’я [Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). – Kraków, Warszawa: 2017, not. 301, s. 92]).

Сестра князя Михайла

М. Котляр написав:

Юрій Всеволодович був одружений 1211 р. з дочкою чернігівського князя Всеволода Чермного Агафією, котра загинула під час здобуття ордами Батия Володимира-на-Клязьмі 7.02.1238 р. [Галицько-Волинський літопис. Дослідження, Текст. Коментар. – К.: Наукова думка, 2002 р., с. 205]

Все правильно, окрім того, що в ЛЛ, на який він посилався, немає імені *Агафія*. Княгиня згадана в ЛЛ двічі, і ще раз – в МАЛ (це останнє – запозичення із С1ЛСІ), але без імені. Сучасники його не знали, і тому пізнішим літописцям довелось його вигадати.

Польські коментатори стримано зауважують: «безпідставно звана в частині літературі Агафією або Агатою» [Kronika Halicko-Wołyńska, prym. 584, s. 211].

Міфічна «друга дружина» князя Михайла

Олексій Мартинюк думає, що від першого шлюбу Михайло Всеволодович мав Марію і Романа Брянського, від другого – Ростислава [*Мартынюк А.* Когда родился князь Ростислав Михайлович и почему важна эта дата. – Ruthenica, 2020 р., т. 16, с. 25].

Такого не може бути, тому що такого не може бути жодною мірою.

1, Роман Брянський не належав до Ольговичів. Це – самопроголошений князь, який з'явився у джерелах допіру в 1263 р. Можливо, я займусь ним колись окремо.

Орієнтовний час народження Марії – 1211..1213 рр., орієнтовний час народження Ростислава – 1226 р. Отже, Роман по теорії О. М. мав би народитись десь між 1211 і 1226 роками, припустимо, у 1215 році.

В такому випадку в 1229 році йому мало би бути десь 14 років. але чому в цей критичний для Михайла рік він пхає на новгородський стіл свого малого Ростислава, а не значно старшого Романа? – З тієї простої причини, що ніякого «старшого сина» у Михайла не було, і – повторюся – Ростислав був єдиними «політичним активом» свого батька.

Далі, оцей міфічний «син Роман» ще тридцять три роки сидить десь на печі (точно як билинний Ілля Муромець) і не бере ніякої участі у бурхливому політичному житті своїх гаданих батька і брата, а виступає на сцену тільки після їх смерті, у віці орієнтовно 48 років.

На тлі постійних згадок про Ростислава при Михайлі відсутність згадок про Романа набуває деякого значення аргументу: Романа не згадували, тому що його просто не було.

2, значний інтервал між народженням Марії та Ростислава нібито говорить, що вони – діти різних матерів. Насправді 15 років – не такий-то великий інтервал. Ярослав Мудрий з Інгігердою сплодили першого сина Володимира в 1020 р., останнього – Вячеслава – в 1036 р. (а вони мали ще й дочок, роки народження яких невідомі!). Російський імператор Микола 1-й з Олександрою Федорівною сплодили 7 дітей в 1818 – 1832 рр. Англійська королева Вікторія з принцем Альбертом сплодили 9 дітей упродовж 1840 – 1857 років, і так далі.

Тобто нічого неможливого в інтервалі 13..15 років між дітьми однієї пари немає, і це не може бути підставою для вигадування «другого шлюбу Михайла».

3. Ще раз нагадаю Іпат-65. Печатник Курило, викладаючи Ростиславу благодіяння князів Данила і Василька для нього (Ростислава), зокрема сказав: «і матір твою, а сестру свою з Ярославових рук одібрали і отцю твоєму оддали». Тобто оця Романівна не тільки виразно названа дружиною Михайла, але також і матір'ю Ростислава.

Якщо наполягати на тому, що вона – друга дружина, то вийде, що її шлюб стався орієнтовно в 1225 році, колі княжні було щонайменше 28 років. В наш час такий вік для першого шлюбу дівчини нікого не дивує, але в доіндустріальному суспільстві такого не могло бути. Дівчину видавали заміж, коли вона доходила законних літ для шлюбу.

Загальний висновок цілком очевидний: припущення «другого шлюбу» Михайла нічим нам не допомагає, а тільки заводить у непоборні перешкоди. Цей «шлюб» треба відкинути згідно бритви Оккама.

Особливий погляд Олександра Журавля

В літературі прийнято вважати князя Михайла Всеволодовича сином Всеволода Чермного. Інакше дивиться на цю справу Олександр Журавель у своїй статті «О происхождении Михаила Всеволодича Черниговского» [мережева публікація 2003 р. Ця цифрова публікація є доопрацьованим варіантом попередніх публікацій 1995 і 1996 років]. О. Ж. вважає Михайла сином трубчевського князя Всеволода Святославича (Буй-Тура «Слова о полку Ігоревім»).

Чи справді так?

Оскільки про князя Михайла відомо не дуже багато, в кожній статті можна розповісти все, що ми знаємо про нього, ще й додати свої міркування. Так написана і стаття О. Ж. Вона переповнена фантастичними «відомостями» і може служити довідником всіх вигадок, висловлених щодо князя Михайла Всеволодовича:

> Несомненный факт рождения в 1179 г. у князя Всеволода Святославича и его жены Марии Казимировны сына Михаила [повторюся – в літописі немає **народження**, тільки шлюб].
>
> Следующее после рождения упоминание его относится примерно к 1186 г., когда тяжело болеющего Михаила исцелил переяславский столпник Никита [про цей «факт» я ще поговорю окремо].
>
> Следующее свидетельство о нем относится к августу-сентябрю 1206 г., когда отец его Всеволод Чермный изгнал из Переяславля Ярослава Всеволодича и посадил там Михаила [не **Михайла**, а невідомого на ім’я сина].
>
> В 1211 г. Михаил Всеволодич женится на Елене, дочери покойного галицко-волынского князя Романа Мстиславича [не **Олені**, а невідомій на ім’я княжні; 1211 р. – здогад, не факт].
>
> В 1226 г. князь Олег Курский захватывает Чернигов, но Михаилу при поддержке Юрия Всеволодича и Владимира Рюриковича Киевского и при посредничестве митрополита Кирилла удается вернуться на черниговское княжение [в Т-93 немає **походу на Чернігів** та його **захоплення Олегом**; є тільки похід на Олега (мабуть на Курськ)].
>
> В 1227 г. дочь его Феодулия, 15 лет, постригается в монахини в суздальском Ризположенском монастыре [і про цей «факт» поговорю далі].
>
> 10 января 1228 г. по соглашению с Юрием Всеволодичем племянник последнего Василий Константинович женится в Чернигове на дочери Михаила Всеволодича Марии [в Т-94 немає **точної дати шлюбу**, є дата приїзду молодих до Ростова. Чи вони вінчалися в Чернігові – можливість, не факт.].
>
> В том же [1228] году Михаил в союзе с киевским князем Владимиром Рюриковичем идет войной на волынского князя Даниила Романовича и добивается освобождения схваченных Даниилом чарторыйских князей Владимира и Михаила Ростиславичей [в Т-96 – Т-98 немає згадки про звільнення якихось князів, немає їх імен, немає згадки, що вони – чорторийські].

> В 1239 г. Ярослав Всеволодич, совершив огромный переход из Владимирской земли на Волынь, захватывает в Каменце жену Михаила и затем отсылает ее во Владимир Волынский к братьям Даниилу и Василию Романовичам [Ярослав, але не Всеволодович. Детальніше – в окремому екскурсі].

Але все це – «малый сабантуй». Далі починається цікавіше і гірше. О. Ж. розглядає звістку Новг-14, в якій Михайло названий шурином Юрія Всеволодовича (треба би – дівером, але це пусте). А Юрій, як видно із Т-57, оженився був із дочкою князя Всеволода Чермного. Здавалось би, справа однозначно вирішена на користь В. Ч. як батька М. В.? Де там! О. Ж. не шукає легких шляхів і пише проти цього так:

> Однако достаточно поставить вопрос: каким образом 15-летняя дочь Михаила Всеволодича при жизни отца оказалась в монастыре и не где-нибудь, а в Суздале, отчине Юрия Всеволодича? – чтобы усомниться в справедливости последнего утверждения. Для того, чтобы девушка на выданье оказалась в монастыре да еще не в отчине своего отца, а на чужбине, ее должны были к этому времени уже выдать замуж […] можно со значительной долей уверенности предположить следующее: в 1211 г. Михаил и Юрий женятся, и у них примерно в одно время рождаются дети; после битвы на Калке князья вступают в союз и решают обручить своих старших детей. В 1227 г. Феодулия отправляется для венчания в Суздаль, отчину своего будущего мужа, и после его внезапной смерти постригается в тамошнем монастыре.
>
> Вряд ли возможно найти другое, столь же естественное объяснение судьбы Феодулии Михайловны. А если так, то неизбежно придется признать: летописное свидетельство о том, что Михаил Всеволодич, действующий в двадцатые годы XIII в., приходится шурином Юрию Всеволодичу, оказывается ложным, а стало быть, этот черниговский князь не был сыном Всеволода Чермного.

Я чесно намагався зрозуміти цей уступ, але нічого не зрозумів. Ми ж збирались були говорити про спорідненість Михайла і Юрія, а не про спорідненість їх дітей, про яку джерела 13 ст. нічого не знають. Повторюся, княжна Феодулія – пізня вигадка.

Але якби навіть Михайло та Юрій справді оженили (чи мали намір оженити) своїх дітей, то вони між собою були би тільки *сватами*, а не шурином / дівером. Але такої спорідненості між ними джерела не знають.

Далі О. Ж. зупиняється на фразі Іпат-60 «Идоста Михаилъ и Ростиславь къ оуеви своему в лѧхы и къ Кондратови» і звертає увагу на сполучник ***и***, поставлений між «ляхами» і «Кондратом». Так справді стоїть в усіх списках хроніки Романовичів, і О. Ж. на цій підставі робить висновок, що вуй – це одна особа, а Кондрат – інша. Це зауваження слушне, але, на мій погляд, не може переважити всієї сукупності інших фактів. Зрештою, про відносини Михайла з Конрадом хроніка пише кілька разів, а цей окремий вуй більше ніде не з'являється. Припускаю, що оце гаспидське ***и*** – описка в тексті, редакційний недогляд (хроніст написав про вуя-ляха ***і*** хотів уже був продовжити, але потім вирішив конкретніше вказати, що це за вуй, а сполучник залишився не викресленим).

А що ж позитивного може вказати О. Ж. на користь своєї гіпотези про Всеволода Буй-Тура як батька М. В.?

> 1) Согласно Любецкому синодику, мать Михаила Всеволодича звали Анастасией, в то время как сына Всеволода Чермного родила Мария [*Зотов Р.В.* О черниговских князьях… с. 67 – 68].

Любецький синодик – джерело середини 18 ст. [*Жарких М. І.* Любецький синодик. – К.: 2015 р.], котре, ясна річ, не може дати для подій 13 ст. нічого окрім вигадок. Спеціально щодо імен княгинь я прийшов до рішучого висновку – всі вони

вигадані [*Жарких М. І.* Введенський синодик. – К.: 2018 р., розділ «Чернігівські князі»]. Це не мало би бути ніяким відкриттям, але наші історики увірували в Любецький синодик (і гірше того – у книгу Р. В. Зотова про цей синодик) неначе у скрижаль, що упала прямо з неба і містить абсолютну істину. «Also sprach Sotoff» – і край, питання вирішене і ніякому сумніву не підлягає.

2) Немаловажной является подробность В.Н. Татищева: Михаил Всеволодич шел на Калку «с новогородцы» [*Татищев В.Н.* История Российская, т. 3, с. 215], а это означает, что Михаил княжил в 1223 г. в Новгороде Северском, который был стольным городом младших Ольговичей.

В. М. Татищев помер у 1750 році, і тому його книга писалась не пізніше 1740-х років. Отже, маємо тут «джерело» давніше за Любецький синодик – можливо, на 10, або навіть на 15 років давніше.

І в усе, що нафантазував Татищев, О. Ж. свято вірить так само, як і в Зотова. Щодо Татищева історики висловлюють деякі сумніви, і в цьому відмінність від Зотова, щодо якого ніхто ніяких сумнівів ніколи не висловлював і не висловлює (ніхто – окрім мене у згаданих статтях, також у статті «Список князів із Любецького синодика» – К.: 2015 р.). Пан О. Журавель сильно іритується такими спробами образити любого йому Татищева і виступає на захист останнього («Врун, болтун и хохотун», или Очередное убиение Татищева. – Мережева публікація 2003 р.; Новый Герострат или У истоков «модерной истории». – Сборник Русского исторического общества, 2006 г., № 10 (158). Обидві статті виміряні проти книги *Толочко А. П.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – М. – Киев: 2005 г.).

Але це справи не міняє. Додаткові повідомлення Татищева, які не мають відповідників у давніх літописах, слід вважати його власними вигадками або, як в нашому випадку – дослідницькими припущеннями, але ніяк не джерельними даними. Татищеву було цікаво, де княжив Михайло Всеволодович у 1223 р. (так само як і нам цікаво), і він припустив, що другий з ряду князь чернігівського роду має княжити в другому за значенням місті князівства, тобто в Новгороді-Сіверському.

Підставою для здогаду Татищева була плутанина в НикЛ, де **спочатку** написано про княжіння Михайла у Новгороді (Великому, ясна річ; Ник-63), а **потім** написано про битву на Калці (Ник-65 і далі). Звідси – цілком логічний здогад, що на Калку Михайло привів новгородців. Але О. Ж. не обмежився на простому повторенні здогаду Татищева, а творчо розвинув його, перетворивши Новгород Великий у Новгород-Сіверський.

Той факт, що Новгород-Сіверський взагалі не згадується в жодному джерелі 13 ст. (ну, від слова «зовсім») – залишився невідомим як Татищеву, так і О. Журавлю. Історики історією не цікавляться!

3) Обстоятельства усобицы 1226 г. за черниговское княжение между Олегом Курским и Михаилом Всеволодичем остаются, если исходить из традиционной точки зрения, по меньшей мере странными: как Олег Святославич Курский может притязать на Чернигов при живом Михаиле Всеволодиче, если тот относится в отличие от Олега к старшим Ольговичам и старше последнего по крайней мере на 15 лет?

Ну, як ми бачили вище, Олег Курський зразка 1226 року – і не Святославич, і на Чернігів не претендував.

Якщо надавати якесь значення «ліствичному праву», то максимум, на що міг претендувати син трубчевського князя – це на третьорозрядний Трубчевськ. Ані на стіл першого розряду в Чернігові, ані на стіл другого розряду в Новгороді Сіверському він претендувати не міг, бо його батько не займав цих столів. Останнім представником

молодшої лінії Ольговичів, який княжив у Чернігові, був Ігор Святославич, і надалі тільки його сини могли претендувати на цей стіл, але ніколи на нього не потрапили. В той же час перехід чернігівського стола після смерті молодших братів Всеволода Чермного до Михайла Всеволодовича як його старшого сина виглядає цілком відповідним до норм давньоруського княжого права. Ясна річ, що ці норми часто порушувались, але тоді ми взагалі позбавляємось будь-яких орієнтирів у взаєминах між князями.

> Итог: на рубеже 12 – 13 вв. в Черниговской земле действовало два Михаила Всеволодича: один из них, сын Всеволода Чермного, не проявив себя ничем особенным, умирает после 1206 г. После него, начиная с 1211 г., действует уже сын трубчевского князя Всеволода Святославича, который занимает после битвы на Калке по праву старейшего черниговское княжение.

Висновок, як я намагався показати, ні на чому не оснований, «спирається» на пізні тексти, які до того ж не говорять прямо на користь погляду О. Ж. Цей погляд суперечить «бритві Оккама» – не вигадувати нових сутностей без особливої потреби.

Також слід знати, що грунтовну критику погляду О. Журавля дав С. Келембет [*Келембет С.* Михайло Всеволодович, великий князь Чернігівський і Київський: деякі питання походження, біографії та складу родини. – Сіверянський літопис, 2017 р., № 1-2, с. 11 – 13].

Княжіння Михайла Всеволодовича у Новгороді

Знаю про існування статті: *Толочко П. П.* Михаил Черниговский – новгородский князь. – «Великий Новгород и средневековая Русь», М., 2009 г., с. 236 – 244. Її нема в Мережі (шукав 11.05.2022 р.).

Цілком помилково показує історію Чернігівського князівства після битви на Калці А. Горський:

> Принято считать, что после гибели последнего в битве на Калке 1223 г. черниговским князем стал сын Всеволода Чермного Михаил – старший в следующем поколении Ольговичей. Но источники не сообщают о вокняжении Михаила в Чернигове именно в 1223 г. Между тем в Любецком синодике упоминается князь Константин Ольгович, сын старшего брата Всеволода Чермного Олега Святославича, приходившийся Михаилу старшим двоюродным братом […] Полагаем, таким образом, что в 1223 – 1225 гг. в Чернигове княжил Константин Ольгович [*Горский А. А.* Русские земли в 13 – 14 веках: пути политического развития. – Спб.: Наука, 2016 г., с. 12].

При цьому А. Г. «науково» посилається на книгу В. Мавродіна (яку я розглянув в розділі «Історіографія»), завбачливо не зазначивши сторінки. Похвальна обережність – книга Мавродіна дуже слабка, але такої дурниці там нема (бо я, на відміну від А. Г., читаю ті книги, на які посилаюсь). І далі, переповідаючи міркування Р. В. Зотова, А. Г. посилається не на самого Зотова, на книги Маковського і Пашуто, тобто помилка у А. Г. – не випадкова, а системна.

Щоб не вставати двічі, зазначу, що А. Г. посилається на Зотова 24 рази. Зотовщина – хвороба заразна і продовжує нищити історичну науку уже друге століття поспіль.

О. Головко коротко згадав:

> В Чернігові після смерті Мстислава Святославича сталася війна за князівський стіл, у якій переміг князь Михайло Всеволодович [*Головко О. Б.* Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. – Кам’янець-Подільський: 2017 р., с. 165].

Добре, що О. Г. не вдався у деталізацію, бо джерела ніякої війни не знають.

А. Кузнецов додав до біографії Михайла Всеволодовича вигаданий подвиг – захоплення Переяславля Руського:

> Михайло Всеволодович, зазнавши поразки [у боротьбі] за Новгород, ударив по Переяславлю, вигнавши звідки Святослава Всеволодовича. У відповідь на це гіпотетичне вигнання Святослава був організований похід Георгія, Ярослава і Святослава на володіння чернігівського князя, який так і не привів до замирення [*Кузнецов А. А.* Владимирский князь Георгий Всеволодович. – Нижний Новгород: 2006 г., с. 132; також с. 126].

Про таке «вигнання» не знав навіть сам Татищев! А зрештою, якщо Татищеву можна вигадувати події давньоруської історії з віддалі п’яти століть, то чому Кузнецову не можна робити те саме з віддалі восьми століть?

Щоправда, на наступній сторінці А. К. пише:

> Необхідно зняти досі існуючі в історіографії здогади про те, що після 1211 р. Переяславль контролювався чернігівськими князями [ibid, с. 133].

Тобто справа виходить незрозумілою самому автору книги, а тим більше – її читачам.

Олег Курський

Цілком помилково виклав справу Олега Курського (Т-92) **П. Голубовський**:

> Обставина, котра змусила Михайла відмовитись від набутого успіху над Суздалем [тобто від Великого Новгорода], полягала у тому, що в цей час Олег Ігорович, князь курський, заявив своє старшинство на чернігівський стіл. Суздальський князь, змушений поступитись Чернігову у справах Новгорода, не упустив випадку ослабити його своїм втручанням у його внутрішні справи: він зі своїми небожами рушив у Сіверську землю, нібито для підтримки прав Михайла, хоча він зовсім не мав їх за старшинством. Але очікування Суздаля не збулися. Втручання Юрія викликало в свою чергу участь у сіверських справах Володимира Рюриковича, що сидів у Києві і був родичем чернігівського князя. Він надіслав до Чернігова митрополита, котрий своїм впливом уладнав справу між Олегом і Михайлом: курський князь добровільно відмовився від Чернігова [*Голубовский П. В.* История Северской земли до половины 14 в. – К.: 1881 г., с. 182 – 183].

Все це повністю помилково. Наводжу цю цитату з двох причин: 1, «чтоб негодность его увидал русский люд из него самого»; 2, ця байка про зазіхання Олега Курського на Чернігів і досі гуляє сторінками наших «наукових» «академічних» «історій».

Стисло, але ближче до тексту літопису і тому правильно переповів цю звістку **Д. Багалій** [*Багалей Д. И.* История Северской земли до половины 14 ст. – К.: 1881 г., с. 263].

Власну фантазію подав **О. Зайцев**:

> Можна припускати, що суперечка вийшла через чернігівський стіл і що Олег Курський займав або новгород-сіверський, або, скоріше за все, чернігівський стіл. Будь-що-будь з відомих на той час Ольговичів він – найбільш імовірний претендент на стіл, що звільнився після загибелі Мстислава Святославича. В битві на Калці (Олегу тоді було 49 років) він, безспірно, другий серед чернігівських князів [*Зайцев А. К.* Черниговское княжество. – В кн.: Древнерусские княжества 10 – 13 вв., М., Наука, 1975 г., с. 114].

Все не так.

1, Олег – не новгород-сіверский і не чернігівський, тільки *Курський*.

2, чи він Ольгович – імовірно, але не певно. Чий він син – невідомо було уже сучасникам.

3, в ІпатЛ маємо під 6883 (1174?) р. звістку про народження Олега Ігоровича (1174 + 49 = 1123), але він мабуть помер до 1206 р., бо не брав участі у галицькій кампанії Ігоровичів.

4, другим серед чернігівських князів названо Михайла Всеволодовича.

Для Олега Курського **М. Дімнік** збудував таку генеалогію: Святослав Чернігівський († 1164 р.) ⇒ Олег Новгород-Сіверський († 1180 р.) ⇒ Святослав Рильський (1186 р.) ⇒ Олег Курський (1223 – 1226 рр.) [*Dimnik M.* Struggle for control over Kiev in 1235 and 1236. – Canadian slavonic papers (Toronto), 1979, v. 21, № 1, генеалогічна таблиця на с. 41]. Олега Ігоровича (1175 р.) він вважав окремою особою.

У монографії, присвячений Михайлу Всеволодовичу, М. Дімнік двічі торкнувся цього Олега:

> As we shall see, Mikhail attempted to prevent one of the junior Ol'govichi, Oleg Svyatoslavich, whose patrimony was the town of Kursk in the eastern districts of the principality, from occupying the town of Novgorod Severskiy on the Desna river north of Chernigov, which was also his rightful patrimony. The dispute was resolved peacefully through the mediation of both Grand Prince Yury and the metropolitan who had come to Chernigov at that time [p. 23, докладніше – p. 56 – 58, де сказано краще – причина конфлікту невідома].
>
> Як побачимо, Михайло намагався перешкодити одному з молодших Ольговичів, Олегу Святославичу, вотчиною якого було місто Курськ на сході князівства, зайняти м. Новгород-Сіверський на Десні на північ від Чернігова, який також був його законною спадщиною. Спір був вирішений мирним шляхом посередництвом як великого князя Юрія, так і митрополита, який мав приїхати в той час до Чернігова.
>
> Tatishchev is the only source to described the controversy. He states that "Oleg Igorevich" returned from the Kalka battle and replaced Mstislav Svyatoslavich as senior prince among the Ol'govichi. He became prince of Chernigov and gave Mikhail an "appanage" (udel). But the latter believed himself to be unjustly deprived of his father's patrimony so he called upon Yury Vsevolodovich, his brother-in-law, to come to his aid (Istoriya, vol. 3, p. 220; this information is not found in the first redaction of his work; see vol. 4).
>
> Tatishchev's explanation is questionable. Since he did not include this information in the first version of his History he probably interpolated it into his second recension as his own explanation of the controversy. Similarly, he added the patronymic Igorevich to Oleg's name only in the second redaction (vol. 3, p. 220). His identification is incorrect. Oleg Igorevich, the son of Igor of the epic work "Slovo o polku Igoreve," probably died soon after he was born, in 1175, since this is the only reference to him; see the Hypatian Chronicle (PSRL 2, col. 600).
>
> Furthermore, there is some discrepancy in the chronology of events as presented by Tatishchev and by the chronicles. He claims that "Oleg Igorevich" occupied the throne of Chernigov when he returned from the Kalka battle. But the Novgorod First Chronicle records that in 1224 Mikhail came to Torzhok with the forces of Chernigov (NPL, pp. 64, 268). This would have been unlikely if "Oleg Igorevich" had been prince of Chernigov. The following year, before he departed from Novgorod, Mikhail told the people of

Novgorod that he did not wish to rule in their town but desired to return to Chernigov and requested that they continue to send foreign merchants to him (ibid.).

This again is not the language of a prince who was given only an "appanage" in the principality of Chernigov. Tatishchev also maintains that "Oleg Igorevich" challenged Mikhail's claim to the throne of Chernigov in 1224 whereas the chronicles record that the crisis did not arise until 1226. His chronology, therefore, does not correspond with that of the chronicles but, significantly, the latter are consistent with each other. [*Dimnik M.* Mikhail, prince of Chernigov and grand prince of Kiev: 1224 – 1246. – Toronto: 1981, p. 57]

Татищев є єдиним джерелом, де описано суперечку. Він стверджує, що «Олег Ігорович» повернувся з битви на Калці і замінив Мстислава Святославича старшим князем серед Ольговичів. Він став чернігівським князем і дав Михайлу «уділ». Але останній вважав себе несправедливо позбавленим батьківської вотчини, тому закликав на допомогу свого шурина Юрія Всеволодовича (Історія, т. 3, с. 220; цих відомостей немає в першій редакції його роботи, див. т. 4).

Пояснення Татищева викликає сумнів. Оскільки він не включив цю інформацію до першої версії своєї «Історії», він, ймовірно, вставив її у свою другу редакцію як власне пояснення суперечки. Так само до імені Олега він додав по батькові Ігорович лише у другій редакції (т. 3, с. 220). Його ідентифікація неправильна. Олег Ігорович, син Ігоря з епічного твору «Слово о полку Ігоревім», ймовірно, помер невдовзі після свого народження, у 1175 році, оскільки це єдине згадка про нього; див. Іпатіївський літопис (ПСРЛ 2, кол. 600).

Крім того, є деяка розбіжність у хронології подій, поданій Татищевим та літописами. Він стверджує, що «Олег Ігорович» зайняв чернігівський престол, коли повернувся з битви на Калці. Але Новгородський Перший літопис зазначає, що в 1224 р. Михайло прийшов до Торжка з військами Чернігова (НПЛ, с. 64, 268). Це було б малоймовірно, якби чернігівським князем був «Олег Ігорович». Наступного року, перед від'їздом з Новгорода, Михайло сказав новгородцям, що не хоче правити в їхньому місті, але хоче повернутися до Чернігова і просив, щоб вони продовжували посилати до нього іноземних купців (там само).

Це знову ж таки не мова князя, якому в Чернігівському князівстві дали лише «уділ». Татищев також стверджує, що «Олег Ігорович» оскаржував претензії Михайла на чернігівський престол у 1224 р., тоді як літописи свідчать, що кризи не було до 1226 р. Отже, його хронологія не відповідає літописній, але, що істотно, остання узгоджена один з одним.

Тут знову все не так:

1, чи цей Олег – справді Святославич, як подано у генеалогічній таблиці М. Д. [с. 158] – напевно невідомо;

2, нізвідки не видно, щоб Олег претендував на Новгород-Сіверський;

3, так само довільно місцем вирішення конфлікту М. Д. подав Чернігів, куди приїхали князь Юрій та митрополит (я би думав швидше про Курськ).

4, пояснення Татищева М. Д. слушно називає «власним поясненням», дослідницьким здогадом, але – всупереч очікуванням – не відкидає його, надає йому роль «джерела».

А. Кузнецов в дуже неясних виразах спробував зв'язати справу Олега Курського із Великим Новгородом:

Георгій Всеволодович продовжив боротьбу за північну вольницю і змусив шурина [помилково замість *дівера*!] покинути її. Можливо, що одним з козирів

Георгія Всеволодовича стала обстановка в Чернігівській землі, де Михайлу Всеволодовичу протистояв Олег Курський, проти якого і відбувся похід владимирського князя в 1226 р. [*Кузнецов А. А.* Владимирский князь Георгий Всеволодович. – Нижний Новгород: 2006 г., с. 120].

Все це можна розуміти так, що Юрій вимушено погодився на новгородське княжіння Михайла, але шукав способу його вигнати. І от Юрій підбурив Олега Курського, Михайло кинувся рятувати своє чернігівське володіння, а Юрій виступив проти Олега, «допомігши» розв'язати проблему, яку він сам і створив. Справжня «багатоходова комбінація»!

Олега Курського **М. Котляр** назвав «Ігоровичем» [Галицько-Волинський літопис. Дослідження, Текст. Коментар. – К.: Наукова думка, 2002 р., с. 192].

Олега Курського польські коментатори вважають сином князя Святослава Ольговича Рильського – слідом за Баумгартеном та Войтовичем [Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). – Kraków, Warszawa: 2017, prym. 321, s. 100].

Таким чином, Олег Курський становить непоборну перешкоду для дослідників, котрі не можуть дійти згоди – «хто він і звідкіля він суть». Всі припущення щодо його генеалогічної позиції однаково безпідставні і її слід вважати невідомою.

Чи він справді походив із роду Ольговичів – достеменно невідомо. Ім'я *Олег* було найбільше поширеним саме серед цього роду, але все ж таки не було в його монопольній власності, бо в близькому часі відомий князь Олег Ярославич (Настасич) з галицького дому та три князі з рязанського дому (Олег Володимирович, Олег Юрійович та Олег Інгварович).

Отже маємо в його особі князя без роду, без племені, без батьків і без нащадків. «Ламврокакис, беглый грек без имени и отчества и даже без чина, был пойман графом Разумовским в Нежине на базаре и внезапно назначен в Глупов градоначальником»…

«Лінива війна» на Волині (1228 – 1229 рр.)

Справа князя Ростислава

Потім же Ростислав [Святополкович] пінський, не перестаючи, обмовляв [Данила], – бо діти його були забрані [в полон]. (Іпат-31)

М. Котляр, намагаючись зрозуміти це речення хроніки, пригадав події 1209 р., коли в полон потрапив син Ростислава – Володимир. Але в полон до поляків, не до Романовичів! [Галицько-Волинський літопис. Дослідження, Текст. Коментар. – К.: 2002 р., с. 201]. До того ж слабо віриться, щоб цей князь провів у полоні всі 20 років. До того ж тут йдеться про множину, а не про одного сина; і в множині – про *дітей*, не *синів* (виходить, серед полонених була принаймні одна дочка Ростислава?).

Польські дослідники вбачають тут відлуння подій весни 1228 року, коли піняни (жителі Пінська, не князі) захопили були Чорторийськ, а Данило й Василько його відвоювали і при цьому захопили «князів їх» (за Хлебниківським списком) чи «князя їх» (за Іпатіївським списком) [Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). – Kraków, Warszawa: 2017, s. 127]. Це значно правдоподібніше, бо йдеться про зовсім недавні події, і Ростислав міг діяти під впливом свіжо нанесеної образи. Але повної узгодженості і тут немає, бо доводиться припускати, що **жителі** Пінська, захопивши Чорторийськ, не знали, що з ним робити, і запросили пінського **князя** (про роль якого не було мови) узяти місто під свою владу й надіслати туди князя чи навіть князів (але явно не своїх синів, бо нема вказівки на їх родинний зв'язок із Ростиславом).

Нарешті, Л. Махновець у своєму перекладі хроніки додав слово «князі» до згадки про захоплення Чорторийська пінянами, так що виходять «князі-піняни». Але такого теж не могло бути, бо в усій хроніці князі – це одне, а жителі міст (кияни, галичани і т. д.) – інше, і вони ніколи не змішувались.

Отже, всі запропоновані елюкубрації на цю тему слід визнати незадовільними, такими, що пояснюють одні моменти, а заплутують інші. Зі свого боку можу припустити тільки, що в наведеній вище цитаті треба відкинути всі додатки, не намагаючись з'ясувати, кого і перед ким обмовляв Ростислав, а також ким, коли й куди були забрані його діти – і вважати це речення таким, що стосується якогось невідомого нам епізоду, а не походу 1228 / 29 років.

Що за новгородці?

Коментатори не торкаються цього питання виразно, а з географічних покажчиків видно: і Л. Махновець, і М. Котляр, і польські дослідники – всі вважають їх жителями Новгорода-Сіверського. Чи справді так? Повторюся – в усій хроніці Романовичів немає **жодної** виразної згадки Новгорода-Сіверського – згадки, котра б не залишала сумніву, про яке місто йдеться. Мені здається, що хроніст взагалі не знав про його існування.

Натомість він дуже добре знав Новгород на Німані (Новгородок Литовський, Новогрудок в сучасній Гродненській області Білорусії), згадав також один раз Новгород-Святополч (на Дніпрі у 56 км нижче від Києва, біля сучасного села Витачів) – назву, якої не знають інші джерела.

Новогрудок лежить за 165 км на північ від Пінська і за 220 км на північний захід від Турова. З огляду на участь в поході пінського князя, не можна виключити можливості, що загін із Новогрудка був під його начальством.

Якщо прийняти послідовність переліку Курськ – 690 км – Пінськ – 490 км – Новгород-Сіверський – 380 км – Турів, то виходить, що хроністи двічі перескакував з чернігівських учасників коаліції до турівських і назад, пройшовши думкою 1560 км. В послідовності Курськ – 690 км – Пінськ – 165 км – Новогрудок – 220 км – Турів (всього 1075 км) ми маємо логіку: спочатку названі чернігівські союзники, потім – турівські. Менша сумарна віддаль промовляла би за Новогрудком.

Існування в Новогрудку окремого князя виводить з наступного місця ІпатЛ:

> А по тім році Данило-таки навів на Кондрата литву – [князя] Миндовга [та] Ізяслава [Микулича] Новгород [ок] ського [ІпатЛ 6743 (1235) р.].

Але текст хроніки настільки недбалий, що наполягати на запропонованому варіанті не випадає. Просто одна з можливостей – і тільки.

Що за Кам'янець?

В Іпатіївському літописі від 1196 до 1240 року є кілька згадок об'єктів (умовно – городів, укріплень) такої назви, але локалізувати їх дослідникам ніяк не вдається. Точне співпадіння назви мають сучасні Кам'янець-Подільський у Хмельницькій області та Кам'янець-Литовський (офіційно – Кам'янець у Берестейській області Білорусії). Ці міста не відповідають контекстам літописних згадок, хоча патріоти Кам'янця-Подільського прикладають ці звісти до свого рідного міста.

Назв із коренем *камінь / кам'яний* в Україні не так уже й мало. За довідником «Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій на 1.01.1987 р.» [К.: 1987 р.] я нарахував їх 126. Навіть якщо відкинути частину, котра лежить за межами давньої Русі, все одно залишається дуже багато можливостей для прив'язування літописних згадок до

сучасних назв. До того ж розгляд джерельних згадок не дає впевненості, що всі вони стосуються одного Кам'янця – може бути, що одночасно існували два або й більше об'єктів з такою назвою.

Щодо «нашого» Кам'янця-1228 коментатори хроніки Романовичів одностайні: це село Кам'янка на ріці Случ. Слід знати, що нині воно як окремий населений пункт не існує – включене до складу містечка Миропіль Романівського (Дзержинського) району Житомирської області.

Чому так **може бути**?

1. Пункт розташовано на Случі, і він добре відповідає контексту згадки – руху війська союзників зі сходу на захід, на Волинь.

2. Тут простежено городище на лівому (волинському?) березі Случі. Коротку згадку про нього подав Р. О. Юра [Древній Колодяжин. – Археологічні пам'ятки УРСР, 1962 р., т. 12, с. 59], і так воно потрапило у довідники [*Кучера М. П.* Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К.: 1999 р., с. 195, № 114] та в коментарі до хроніки Романовичів.

Чому так **не може бути**?

1. Городище сильно поруйноване, навіть площу його не можна встановити напевно. Обстеження його не проводилось, чи воно справді давньоруське, а не якогось іншого часу – напевно сказати не можна.

2. Усього в 4 км на південь від цього городища також на березі Случі лежить городище в селі Колодяжне – безспірно давньоруське і безспірно таке, що належить городу Колодяжин, згаданому в 1241 р.:

> І прийшов він [Батий] до города Колодяжна, і поставив дванадцять пороків. Та не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були. І прийшов він до Каменця [та] Ізяславля [і] взяв їх.

«Прийшов» – із Києва до Колодяжина 200 км. Мені здається неймовірним, щоби після такого маршу треба було окремо відзначати «марш» на 4 км. Отже, або Кам'янець-1241 – не те саме, що Кам'янець-1228, або те саме, але лежав цей об'єкт на якійсь значнішій віддалі від Колодяжина, хоча б 1 – 2 дні шляху.

Із того, що військо з цілою купою князів **облягало** Кам'янець (і то безуспішно), виходить, що це був якийсь значний укріплений пункт. Розглядаючи каталог Кучери, можна побачити велике (на 15 га) городище у селі із характерною назвою Городище на р. Церем (Новоград-Волинський район). Воно знаходиться у 60 км (2 днях шляху) на північ від Колодяжина і в 10 км на захід від Звягеля (Новограда-Волинського). Інші городища в басейні Случі мають площу до 1.5 га, тобто принаймні вдесятеро менші (Колодяжин – 1 га). Це, як на мене, непоганий кандидат на роль Кам'янця-1228, але це – припущення, не більше.

Погляд Мартіна Дімніка

М. Д. дотепно (як на мене) пов'язував виступ київського князя Володимира Рюриковича проти волинських князів у 1228 році (Т-95) із бажанням Володимира показати себе лідером смоленських князів, яким він став після смерті Мстислава Мстиславича [*Dimnik M.* Mikhail, prince of Chernigov. – Toronto: 1981, p. 59 – 60].

М. Д. думав, що Володимир Рюрикович намагався стримати зростаючу могутність Данила і послабити його східний рубіж. Новгород у М. Д. – Сіверський, і Михайло мав повну владу над своїми князями, а конкретно – над Олегом Святославичем, котрий

правив в обох містах [с. 62 – 63]. Присутність Олега важлива, бо демонструє єдність Ольговичів. Успішна оборона Кам'янця піднесла престиж і владу Данила [с. 63].

Таким чином, Дімнік подав гарну реконструкцію подій, з тим недоліком, що поверх одних припущень йому доводилось ставити подальші припущення. Однак при наявному фонді джерел обійтися без такого методу майже неможливо.

Загадковий князь Ізяслав

Що це за Ізяслав – дослідники не можуть дійти згоди. Софійський 1-й літопис (Соф-21), написаний близько 1418 р., назвав його «Мстиславичем». Тут знову виникала неясність – а про якого Мстислава йдеться? Ще через сто років автор Никонівського літопису (Ник-91) назвав його Мстиславичем ⇒ Романовичем ⇒ Ростиславичем.

Із цього видно, що авторам пізніх московських літописів було цікаво (так само як і нам), що це за «чоловік без паспорта». Але компетентності в цій справі вони не показали, ніяких невідомих нам джерел в їх розпорядженні не було (тому й нема нових подробиць події), і ці доповнення слід вважати дослідницькими припущеннями.

Дослідники в цьому питанні діляться на секту тупоконечників, котрі вважають цього Ізяслава Мстиславичем, і секту гостроконечників, котрі вважають його Володимировичем.

У секті тупоконечників немає згоди у питанні, сином якого Мстислава був оцей Ізяслав – чи Мстислава Романовича, чи може Мстислава Мстиславича Удатного.

Позиція секти гостроконечників виглядає соліднішою, бо всі її представники одноголосно говорять про Ізяслава як сина князя Володимира Ігоровича, згаданого у Т-49 та Т-61.

П. Голубовський висловив припущення, що цей Ізяслав – Володимирович [*Голубовский П. В.* История Северской земли до половины 14 в. – К.: 1881 г., с. 186], але аргументація його непереконлива.

Найбільше уваги обгрунтуванню цього погляд присвятив **М. Котляр** [*Котляр М. Ф.* Загадковий Ізяслав з Галицько-Волинського літопису. – Український історичний журнал, 1991 р., № 10, с. 95 – 102]. Цей погляд М. К. провів через весь свій коментар до ГВЛ [Галицько-Волинський літопис. Дослідження, Текст. Коментар. – К.: 2002 р., с. 195, 211, 214, 218, 227, найдокладніше – с. 286 і далі]. Прив'язування всіх згадок імені Ізяслава до однієї особи, котра, виходить, діяла безмаль 50 років і все залишалась невідомою – не здається переконливим.

На користь Ізяслава Володимировича стисло висловились польські коментатори хроніки Романовичів [Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). – Kraków, Warszawa: 2017, prym. 93, s. 26 – 27].

М. Дімнік поділив звістки про Ізяслава між двома князями. Ізяслава зразка 1235 р. (Т-126) він вважав Мстиславичем, а інші звістки про Ізяслава прикладав до Ізяслава Володимировича [*Dimnik M.* Struggle for control over Kiev in 1235 and 1236. – Canadian slavonic papers (Toronto), 1979, v. 21, № 1, генеалогічні таблиці на с. 41, 42; також резюме подій 1235 р.: *Dimnik M.* Mikhail, prince of Chernigov and grand prince of Kiev: 1224 – 1246. – Toronto: 1981, p. 74. C. 75 – 76]. Іменування Ізяслава-1235 «Мстиславичем» є наріжним каменем усього погляду М. Д. на події боротьби за Київ.

Л. Махновець у своєму перекладі ГВЛ весь час до імені Ізяслава додавав «[Мстиславич]».

О. Майоров назвав цього Ізяслава – *Мстиславичем*, без аргументації [*Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь. – Спб. : 2001 г., с. 560 – 561].

О. Головко оглядає наявні припущення, не зважуючи їх аргументованості, і далі називає «нашого» Ізяслава – Мстиславичем [*Головко О.* Галич і Галицька земля у політиці князів придніпровської та північної русі (кінець ХІІ – кінець 30-х років ХІІІ століття). – Княжа доба: історія і культура (Львів), 2011 р., вип. 5, с. 127, 128].

А. Горський присвятив «нашому» Ізяславу цілий екскурс і прийшов до висновку:

> Два аргумента, которыми обосновывается точка зрения об Изяславе как сыне Владимира Игоревича – претензии на Галич и близость к половцам – имеют вес лишь в случае, если ей противостоит точка зрения об Изяславе как сыне Мстислава Романовича; но они теряют силу при предположении, что Изяслав – сын Мстислава Мстиславича [*Горский А. А.* Русские земли в 13 – 14 веках: пути политического развития. – Спб.: Наука, 2016 г., с. 23].

О. Толочко коротко оглянув стан вивчення цього питання:

> Окреме питання – ідентифікація князя Ізяслава, щодо особи якого в літературі висували найрізноманітніші припущення […] По суті, недвозначно з'ясувати походження "Ізяслава" неможливо. Але, обираючи між двома можливостями, перевагу слід віддати ідентифікації "Ізяслава" як Ізяслава Володимировича, сина Володимира Ігоровича чернігівського. Князь із таким іменем бодай існував […] Найменш вдалим, однак, виявляється здогад Горського. Ізяслав як син Мстислава Мстиславича Удатного – цілковито неможлива версія [ГВЛТ, с. 235].

Можна сказати, що О. Толочко приєднався до секти гостроконечників, але якось без великого ентузіазму.

Висновок (на мою думку) може бути тільки такий, що цей Ізяслав приєднався до компанії князів без роду і племені, в якій досі був один тільки Олег Курський.

Один чи два походи Данила на Київ?

О. Толочко висловив сумнів у реальності походу Данила на допомогу Володимиру Рюриковичу проти Михайла (Т-119), вважаючи його подвоєнням оповідання про похід 1234 року:

> Лише фрагмент Іпат. 1234 [Т-120] документується як з хронологічного, так і з топографічного (позиція в тексті) поглядів, і це вказує на місце початкового сюжету в літопису.
>
> Причини подвоєння сюжету і розщеплення його на Іпат. 1231 [Т-119] та Іпат. 1234 [Т-120] сьогодні вгадати неможливо. Але варто зазначити, що аналогічне подвоєння сталося також із кількома іншими сюжетами. Так, двічі розказано про походи Куремси, двічі – про походи Бурундая, двічі – про походи Телебуги, причому в тих випадках, для яких існують паралельні свідчення, документується історичність лише однієї події.
>
> Визнаємо, отже, що початкова «галицька» повість таки існувала і стояла в тексті на місці нинішнього Іпат. 1234, але згодом була розщеплена «волинським» редактором на два епізоди, другий із яких було вміщено під Іпат. 1231 [ГВЛТ, с. 282].

Тут треба звернути увагу на два моменти.

1, хоча всі автори ГВЛТ і О. Толочко в їх числі залюбки шукають і знаходять внутрішні паралелі в тексті ГВЛ, оголошуючи їх «подвоєннями», в переліку не зазначено ще одне «подвоєння»: «битву на Січниці» (Т-167) деякі автори вважали

подвоєнням «битві під Ярославом» (Т-171) [*Черепнин Л. В.* Летописец Даниила Галицкого. – Исторические записки, 1941 г., т. 12; Галицько-Волинський літопис. Дослідження, Текст. Коментар. – К.: Наукова думка, 2002 р., с. 249 – 250 (коментар М. Ф. Котляра)]. Але цього «подвоєння» немає в наведеному переліку і ніяка «Січниця» взагалі в ГВЛТ не згадана.

Мабуть, автори ГВЛТ не бачать «подвоєння», яке були побачили Черепнін та Котляр, а ті, в свою чергу, не бачили «подвоєнь», виставлених в ГВЛТ. Практичний висновок – такий, що всі ці «подвоєння» є на сьогодні персональними здобутками окремих авторів, їх особистими поглядами, котрі не верифіковані, не підтверджені незалежним аналізом інших авторів. Приймати чи не приймати ці «подвоєння» – це питання довіри до того чи іншого автора, а це не є **наука**, лише **віра**.

2, ідея, що ми повинні приймати за факт лише такі згадки, для яких є паралельні свідчення – принципово помилкова. Звичайно, ми маємо більшу упевненість, коли про одну подію нам розповідає більше ніж одне джерело. Але часто ці «паралельні свідчення» насправді є перефразуванням того самого «єдиного джерела» (ну, скажімо, записи пізніх московських літописів про ранні події, чи сучасні повідомлення американського Institute for the Study of War, котрі із запізненням на кілька днів перефразовують офіційні повідомлення нашого Генерального штабу).

З іншого боку, ціла маса повідомлень, починаючи із найдавніших часів і закінчуючи війною проти москалів, котра зараз точиться, є цілком унікальними і ніяк ніде не підтверджуються. Досить часто одна особа виступає **єдиним свідком** події, котру вона бачила на власні очі, і ще частіше подію бачили кілька осіб, але тільки одна з них **записала** побачене. Але це не значить, що описуваних подій не було, а значить тільки, що ми не маємо інших записів про подію і змушені працювати з тим, що є.

Зокрема, ГВЛ подає нам цілий потік унікальних свідчень, серед яких лише врядигоди знаходяться такі, котрі відомі з інших джерел. Всі вони можуть бути уміщені на 1 – 2 сторінках, а решту, згідно принципу О. Толочка, ми зобов'язані відкинути як такі, що їх «історичність не документується». Навіщо ж тоді було писати книгу на 900 з гаком сторінок?

Запропонований О. Толочком принцип можна виразити формулою

$$1 = 0,$$

і в такому вигляді його помилковість стає зовсім наочною. І ця формула – не тільки метафора! Інформація має кількісний вимір, і його вивчає такий розділ математики як теорія інформації, і ноль в будь-якому разі означає відсутність інформації.

Не розвиваю далі цю ідею. Хто здатен розвивати такий напрямок цифрової гуманітаристики, як застосування теорії інформації до джерелознавства, тому досить і такого натяка, а хто не здатен – такому й готова книжка на цю тему не допоможе.

Запитання тільки – чи здатні на щось наші історики, академіки, членикореспонденти і доктори наук?

Що ж стосується згаданих походів, то сам критик не може вигадати мотивів для подвоєння запису, а тому краще залишити текст таким, яким він є, тобто з двома походами.

Лютий бій за Чернігів

Сьогодні зранку рясно йдуть повідомлення про масований ракетний обстріл території України. Наші гнило-солом'яні брати пускали ракети як з Чорного моря, так і з території Картопляної Орди, де живуть ще інші наші брати. Як добре, що Україна має тільки два братніх народи, а не п'ять і не двадцять!

І на цьому тлі, на 122-й день війни, я намагаюсь зосередитись на подіях глибокою давнини, котрі так виразно перегукуються із сучасністю (25 червня 2022 р. о 9:10).

Текстова паралель

Цей лютий бій розгорівся в історіографії між сектою тупоконечників і сектою гостроконечників.

Перша обстоює єдино правильну думку про запозичення опису облоги Чернігова татарами в 1239 р. (Соф-28) в опис облоги Чернігова руськими князями в 1235 р. (Іпат-37).

Друга обстоює цілком неправильну думку про запозичення в протилежному напрямку.

Чому правильною є думка тупоконечників? Перше і головне – те, що до неї належу я.

Виділене курсивом в Іпат-37 речення про тарани й камені має виразну паралель із Соф-28, де воно поставлене в контексті облоги Чернігова татарами в 1239 р. Хроніка Романовичів займає цілком осібне положення серед давньоруських літописів, і не має з ними ніяких текстуальних збігів, окрім повістей про битву на Калці та про похід Батия. Розглядуваний фрагмент є третім текстуальним збігом. Як виникла ця незвична текстова паралель і чого вона стосувалась первісно?

Маємо розглянути дві гіпотези: 1, первісним є текст Соф-28, а Іпат-37 є похідним від нього; 2, первісним є текст Іпат-37, а Соф-28 залежить від нього (інші великоруські літописи залежать уже від С1ЛСІ).

Перша гіпотеза видається мені більш імовірною. Я уявляю собі справу так, що первісно розглядуваний фрагмент стосувався облоги Чернігова татарами (ми маємо й інші звістки про застосування облогових машин саме татарами в цьому поході) і був записаний в окремій повісті про похід Батия. Ця окрема повість краще збереглася в складі С1ЛСІ, а в Лавр-43 подана у скороченні.

Далі, ця повна окрема повість потрапила до автора хроніки Романовичів, котрий використав і доповнив її, але фрагментом про облогу Чернігова вирішив розпорядитися по-своєму. У його хроніці уже був опис облоги Чернігова князем Данилом (цей епізод невідомий іншим літописам), і щоб зробити цей опис яскравішим і драматичнішим, від вирізав розглядуваний фрагмент зі свого первісного місця і приліпив десь поруч з Іпат-37, але не позначив точне місце вставки. Причиною переносу фрагменту було саме те, що в обох місцях йшлося про облогу Чернігова.

При перебілюванні тексту писар переписав цей фрагмент поруч, але явно не на місці. Читаємо ще раз Іпат-36 + 37: Данило (1) прийшов до Києва, (2) далі вступив у Чернігівську землю, (3) зайняв ряд міст, (4) приступив до Чернігова і (5) уклав мир. Поки що все виглядає логічно і зв'язно. Але далі (уже після укладення миру!) розпочинається отой (6) «лютий бій» з використанням бойової техніки і після нього маємо (7) відступ Данила з миром до Києва.

Ясно, що епізод (6) потрапив не на місце, розриваючи послідовність викладу. Краще його було би поставити між епізодами 4 та 5 – тоді його вставний характер не був би таким очевидним, але уже «маємо те, що маємо».

Таким чином, перша гіпотеза скасовує третю текстову паралель, зводячи її до другої (до використання в хроніці Романовичів повісті про похід Батия).

Друга гіпотеза вимагає значно складніших елюкубрацій. Припустимо, що первісно розглядуваний фрагмент стояв у хроніці Романовичів (на недоладності в її тексті ми при цьому не звертаємо уваги). Ця хроніка будь-що-будь була сформована не пізніше кінця 13 ст., і далі ми маємо припустити, що вона якось потрапила в руки автора Софійського 1-го літопису. І він вибрав з усієї великої хроніки **тільки** розглядуваний фрагмент і вирішив приточити його до облоги Чернігова в 1239 р., упоравшись із роботою значно краще, так що редакторських швів не видно.

В цьому нічого зовсім неможливого ще немає, але насувається запитання – чому автор С1ЛСІ, маючи в руках обширну хроніку Романовичів, не скористався з неї **нічим більше**? Навіть якщо припустити, що він мав не повний текст, а лише фрагмент, то цей гіпотетичний фрагмент мав би містити оповідання про похід Данила на Чернігів. Чому цей похід повністю зігноровано в С1ЛСІ?

Секта тупоконечників

В подальшому розгляді я не буду намагатись скласти повні переліки представників названих сект, а розгляну тільки найновіші статті, і то тільки деякі.

Кажуть, що на користь тупоконечників першим висловився **Мартін Дімнік** в 1979 році [*Dimnik M.* The siege of Chernigov in 1235. – Mediaeval studies (Toronto), 1979, v. 41, p. 387 – 403]. Так це чи не так і як М. Д. обґрунтував свій погляд – я сказати не вмію, бо платити 22 долари США за скан цієї статті я ніколи не збирався. І 18 євро – також не збирався. В наступній роботі М. Д. подав таке резюме:

> The Hypatian Chronicle misplaced information describing the unsuccessful defence of Chernigov by Mstislav Glebovich (Mikhail's cousin and the next senior prince among the Ol'govichi), and its capitulation to the Tatars in 1239 into the account describing the attack made by Vladimir and Daniil on Mikhail in Chernigov in 1235. For a detailed analysis of this problem see, M. Dimnik, «The Siege of Chernigov in 1235,» Mediaeval Studies, vol. 41, pp. 387-403. [*Dimnik M.* Mikhail, prince of Chernigov and grand prince of Kiev: 1224 – 1246. – Toronto: 1981, p. 72].
>
> Іпатіївський літопис неправильно вставив інформацію про невдалу оборону Чернігова Мстиславом Гліборичем (двоюрідним братом Михайла і наступним старшим князем серед Ольговичів) і його капітуляцію перед татарами в 1239 році в опис нападу Володимира та Данила на Михайла в Чернігові у 1235 р. Детальний аналіз цієї проблеми див. у М. Дімнік, «Облога Чернігова 1235 р.», Mediaeval Studies, кн. 41, с. 387-403.

Дж. Фенел у своїй книзі «The crisis of medieval Russia» (1983) погодився з поглядом М. Дімніка, не додавши ніяких аргументів: «Описание сражения вокруг Чернигова в 1235 г. явно относится к захвату Чернигова татарами в 1239 г.» [*Феннел Д.* Кризис средневековой Руси: 1200 – 1304 гг. – М.: Прогресс, 1989 г., прим. 64 на с. 133].

Тобто маємо констатацію запозичення без аргументації.

Обґрунтувати правильність «тупоконечної теорії» узялися **Вадим Аристов та Олексій Толочко** у досить обширній статті [ГВЛТ, с. 282 – 293]. Тут зокрема обширно

обговорюється переміщення фрагмента (6) [с. 290] і подано реконструкцію опису чернігівської війни 1235 р. без пізніших вставок [с. 292 – 293].

Секта гостроконечників

От не встиг учора (25 червня 2022 р.) дописати цей розділ, а сьогодні зранку читаю, що пушкіністи вдарили по Києву чотирма ракетами. Шевченківський район – відносно далеко від мене, і я не тільки уцілів, але навіть не чув цих вибухів.

Отже, може продовжувати свій особистий «лютий бій» (26 червня 2022 р. о 7:50).

Гостроконечники у свою чергу не мовчали.

М. Котляр в коментарі до Іпат-37 не погодився із Д. Фенелом: «Ця думка штучна і не знаходить підтвердження у джерелах» [Галицько-Волинський літопис. Дослідження, Текст. Коментар. – К.: Наукова думка, 2002 р., с. 217 – 218]. Він вважав, що всі подробиці Іпат-37 стосуються облоги 1235 р., можливість запозичення з опису подій 1239 р. відкидав. В коментарі до Іпат-55 він зазначив:

> Галицько-Волинський і Лаврентіївський літописи повідомляють про взяття Чернігова татарами Батиєм коротко і сухо. Лише в пізніх, 16 – 17 ст., літописних изводах зустрічаємо яскраві подробиці, достовірність і джерела яких встановити важко, якщо не неможливо. Так, Воскресенський літопис розповідає: «Лют бо бе бой […]». Створюється враження, що автор цих слів скористався з своєрідного літературного кліше – опису штурму міста із застосуванням облогової техніки [М. К., с. 236].

Мені, як відставному фізику-теоретику, видно шлях даного фрагменту в московському літописанні: Соф-28 ⇒ МЗ1492-87 ⇒ Воскресенський літопис – шлях, який не зауважив історик-професіонал. Думка про літературне кліше (спільне джерело, незалежно використане в різних літописах) цікава, але вона не пояснює, чому це кліше було застосовано саме в пізньому літописанні саме до давньої облоги Чернігова, а не до якихось новіших облог – в той час як перша (тупоконечна) гіпотеза до певної міри це пояснює.

Вадим Аристов у новій докладній статті [«Лютъ бои оу Чернигова»: переміщення текстів про події 1230 – 1240-х рр. у літописанні XIII-XV ст. – Colloquia Russica (Івано-Франківськ – Краків), 2017 р., Series II, Vol. 3, с. 59 – 77] детально проаналізував історіографію питання і навів подібні (але не тотожні) вирази з інших літописів, починаючи із від Йосифа Флавія. Він рішуче висловився на користь другої (гостроконечної) гіпотези, спираючись на два постулати: 1, ніякої окремої «Повісті про похід Батия» не існувало; 2, новгородський укладач Софійського 1-го літопису мав повний текст Іпатіївського літопису (такий, який і ми маємо).

На мій погляд, обидві тези не є безспірними. Заперечення окремішності «Повісті про похід Батия» – це явне перебільшення, вона чітко виділяється з ГВЛ хоча б на тій підставі, що в ній нічого не говориться про Данила. Остаточно мені неясно, як могло статись, що з усього великого за обсягом Іпатіївського кодексу в С1ЛСІ потрапили тільки дрібні фрагменти.

А як же так? – спитає допитливий читач, – вище ми бачили, що Вадим Аристов разом із Олексієм Толочком дуже переконливо обгрунтували тупоконечну теорію? Чи слід це розуміти так, що в Києві одночасно працюють два Вадими Аристови, один з яких є тупоконечником, а другий – гостроконечником?

Ні, такого рішучого висновку зробити не можна. Я упевнений, що існує тільки один Вадим Аристов, котрий коливається між двома протилежними поглядами. Ну, хто пам'ятає шкільний курс хімії, може пригадати кето-енольну таутомерію, коли одна й та сама речовина, одна й та сама молекула проявляє раз властивості кетона, а раз – властивості енола. Запитувати цю молекулу: так ти кетон чи енол – безглуздо, бо вона з деякою імовірністю є кетоном, а з деякою імовірністю – енолом. І от публікація 2017 р. випадково припала на «гостроконечний» стан автора, публікація 2020 р. – на «тупоконечний».

І замість того щоб дошукуватись, до якої секти належить Аристов, треба просто ігнорувати його думки з будь-якого питання у сподіванні, що в наступній статті він висловиться протилежно.

Погляд Вадима Стависького

Коли хтось думає, що все написане вище і є викладом того лютого історіографічного бою за Чернігів – він помиляється. І помиляється тому, що він справжнього лютого бою не бачив, а все, що було вище – то був «малий сабантуй».

Справжній «лютий бій» показав Вадим Стависький [*Ставиский В.И.* «Лютъ бо бѣ бои оу Чернигова». – «Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна», К., 2017 р., с. 388 – 394]:

> Явным недоразумением представляется также точка зрения М. Димника о достоверности известия свода 1448 г. [= С1ЛСІ] о заключении договора между черниговцами и монголо-татарами в 1239 г. [с. 390 – 391].
>
> В описании осады Киева подчёркивается, что «пороками» непрерывно воздействовали на городские стены [с. 393].

А між тим В. С. погодився з думкою О. П. Толочка:

> Реальная ценность сообщаемой в рассказе о штурме Киева информации стремится к нулю [с. 389].

Тому В. С. змушений викручуватись:

> Но можем ли мы видеть за этими словами исключительно литературный текст, через который не «прорывается действительность»? [с. 394]

Однак викрутитись В. Ставиському не пощастило, і остаточний його висновок – просто убивчий, нищівний:

> Таким образом, мы точно знаем, откуда в текст Ипат. было заимствовано описание «лютого боя», происходившего у стен Чернигова осенью 1239 г. А это значит, что его следует рассматривать в комплексе с описанием осады и штурма Киева, и предполагать, как и в случае с описанием штурма Киева, достаточно позднее время составления текста – после 1259 г. Но учитывая то, что в основе его лежит текст «Иудейского хронографа», а А. С. Орлов определил, что цитаты из него, заключавшего в себе фрагменты хроник Иоанна Малалы и Георгия Амартола, «Иудейской войны» Иосифа Флавия, а также «Александрию», с регулярностью простираются вплоть до статьи Ипат. 1265 г., и за этими пределами хронограф ни разу не использован, мы с большой долей вероятности можем предположить, что анализируемый нами текст о захвате Чернигова войсками хана Батыя был составлен в пределах 1259–1266 гг. [с. 396].

(На цьому місці не без зловтіхи відзначаю: якщо в статті за індивідуальним авторством В. С. ми бачимо, що хронографічні цитати містяться тільки в «галицькій» частині ГВЛ, то в статті з колективним авторством В. С. підписався на те, що такі

цитати містяться в усьому тексті ГВЛ [ГВЛТ, с. 22 – 25, як вище]. Отака-то стійкість «аргументації», що вона протрималась тільки три роки. «И лаптей ещё не износила!»)

Простою мовою, ніяких реальних подробиць про Чернігів ІпатЛ не дає, і логічно припустити, що й саме здобуття Чернігова татарами є вигадкою літописця, складеною через 20..25 років після подій.

Отакий «лютий бій» тягне уже на «середній сабантуй»!

(А чому «середній», а не «великий»? Вислів «великий сабантуй» слід прикладати до таких праць, де говориться, що ніяких давніх літописів ніколи не було, і всі вони були складені за наказом імператриці Катерини 2-ї. Ну, і такі книги є, де твердиться, що ніякого минулого взагалі не існує, це тільки наші уявлення і наші інтерпретації. А до такого в моїй вузькій темі ще не дійшло.)

Така «історіографія» здатна збаламутити не тільки масового читача, але й професійного історика. На моє щастя, я, відставний фізик-теоретик, не належу до жодної із цих категорій…

Болоховські князі

У справі болохівських князів дослідники діляться на секту тупоконечників і секту гостроконечників.

Секта тупоконечників обстоює єдино правильну думку, що ці князі були самопроголошеними.

Секта гостроконечників обстоює абсурдну думку, що ці князі були Рюриковичами.

Секта тупоконечників

Одним із перших тупоконечників виступив **Дмитро Багалій**:

> Можна думати, що в Болохівській землі явились свої власні князі з самої ж громади, «ліпші мужі» місцевого населення, котре проголосило їх князями для того, щоб мати кого виставити на противагу дому Володимира Святого [*Багалей Д. И.* История Северской земли до половины 14 ст. – К.: 1881 г., с. 266].

(Повторюся – я не маю наміру зібрати тут усю тупоконечну / гостроконечну рать, а зосереджуюсь на новіших працях.)

Микола Котляр, коментуючи Іпат-64, рішуче заперечив можливість приналежності болохівських князів до Рюриковичів [Галицько-Волинський літопис. Дослідження, Текст. Коментар. – К.: Наукова думка, 2002 р., с. 246].

Серед тупоконечників є свої радикали, до яких слід віднести **Володимира Ричку та Олексія Толочка** [*Ричка В. М., Толочко О. П.* «Князи Болоховьсции». – Ruthenica, 2016 р., т. 13, с. 83 – 107].

Вони вважають, що єдина правдива згадка про болохівських князів належить до подій 1241 р., а інші їх згадки у тексті хроніки Романовичів є результатом редакторської роботи над первісним текстом хроніки. Зокрема, обидві згадки про них в контексті походу на Кам’янець у 1236 р. вони вважають простими вставками фрази «і всі болохівські князі» у первісний текст [с. 95].

Вилучаючи ці вставки, дослідники реконструюють події так:

> У момент, коли відбувся набіг галицьких бояр на Кам’янець, Михайло Всеволодович сидить у Галичі й для нього природно вимагати від Данила відпустити «своїх» галицьких бояр, що брали участь у набігу на Кам’янець. «Братия» в цьому випадку означає «співвітчизники», «свої люди» [с. 96].

На думку дослідників, оці «князі» – це тимчасові місцеві управителі, котрих татари призначали задля забезпечення свого війська харчами. Це переконливо підтверджується свідченням «Нещасливої пісні» магістра Рогерія з літа того ж 1241 р. [с. 106]. Тому-то ці «князі» зникають з відходом татар, і більше за них немає згадок.

Ці положення повторені і розвинені у великій статті О. Толочка [ГВЛТ, с. 349 – 372], де подано і огляд попередньої літератури.

Запропонована О. П. та В. Р. реконструкція подій 1236 р. виглядає переконливо, і має тільки такі недоліки:

1, замість опори на давній текст ми змушені спиратись на результати текстологічної реконструкції, котра будь-що-будь не є безпосереднім джерелом;

2, давній редактор, який попсував первісно стрункий текст Галицького літопису, виходить, або зовсім нічого не знав про описувані ним події, або не зважав на факти, переслідуючи якусь свою (не дуже нам зрозумілу) мету і виступаючи прямим фальсифікатором історії. Але **йому** (не сучасним дослідникам) відредагований ним текст видавався кращим і змістовнішим, ніж той що був в його основі – інакше ми змушені припустити, що редактор зовсім не розумів того, що виходить з-під його пера.

Отаку ціну доводиться платити за вигнання болохівських князів з історії 1236 року.

Я думаю, фразу Іпат-39 «оддай наше браття» слід розуміти так, що «браття» означає «союзники», нічого більше. Для цього поняття у словнику хроніста не знайшлося більш відповідного слова. За обсягом влади цих «князів» можна вважати хіба що головами дрібних округ – щось на зразок князів волоського права [*Гошко Ю.Г.* Населення українських Карпат 15 – 18 ст. – К. : Наукова думка, 1976 р., с. 46 і далі]. (Із термінами на позначення начальників у хроніста також було сутужно, от і довелось вживати слово «князь» у невластивому нині значенні.)

Секта гостроконечників

Із сучасних дослідників до цієї секти належить **Олександр Алфьоров** [*Алфьоров О.* Болохівські князі – «провінційна гілка» чернігівських Ольговичів. – «Велика Волинь» (Хмельницький-Старокостянтинів), 2006 р., т. 34]. Цієї статті немає в Мережі, але суть погляду ясна із назви.

На думку **Леонтія Войтовича**:

> Болоховські князі, чиї володіння безпосередньо межували з ординським степом, і які як нащадки Інгваровичів, витіснених Романовичами з Луцька та інших центрів Східної Волині, мали всі підстави не любити останніх, через що і стали васалами ординського еміра Куремси, не бажали підпорядковуватися королю Данилу [*Войтович Л.* Галич у політичному житті Європи 11 – 14 століть. – Львів: 2015 р., с. 54].

А які підстави вважати цих князів відносно близькими родичами Романовичів? – Ну, був такий князь Борис Меджибізький, рід якого невідомий, але Л. В. вважає його «братом або сином Ярослава Інгваровича». От вам і всі підстави: і закон, і пророки.

Також **Антон Горський** пише:

> Некоторые исследователи не считали их Рюриковичами, предполагая, что это представители феодализирующейся племенной аристократии или бояре, присвоившие княжеский титул. Думается, однако, что правы историки, видевшие в болоховских князьях представителей рода Рюриковичей. Когда во время усобицы середины 1230-х гг. болоховские князья были захвачены в плен Даниилом

Романовичем, князья Михаил Всеволодич Черниговский и Изяслав Мстиславич потребовали у Даниила: «Дай нашу братью или придемь на тя войною». Князья Рюриковичи могли назвать «братьею» только представителей своего рода. К какой ветви принадлежали болоховские князья, остается неясным [*Горский А. А.* Русские земли в 13 – 14 веках: пути политического развития. – Спб.: Наука, 2016 г., с. 15].

Так стоїть болохівська справа в наш час. Через одне слово *браття*, як через славнозвісне *filioque*, постав розкол серед істориків.

Війна 1236 р. в Галичині

Опис цієї війни дано в Іпат-39 – 42. Цей опис містить деякі географічні загадки.

Що за Городок?

Червен знаходиться у 56 км на південь від Холма і в 50 км на південний захід від Володимира. Здається, можна упевнено думати, що біля Червена воював загін із Володимира. А що за Городок? Думаю, в даному випадку йдеться про село Городок (Gródek), розташоване з польського боку при самому кордоні із Україною, у 4 км на схід від Грубешова. Якщо подивитись на карту, цей Городок лежить майже на прямій лінії Володимир – Червен, в 26 км від Володимира, 23 км від Червена і в 50 км від Холма. Якщо так, то вийде, що Данило віддалився на один день шляху від своєї столиці, щоб вклинитись між угрупуваннями своїх ворогів і перешкодити їх з'єднанню.

В той же час Л. Махновець (географічний покажчик до «Літопису Руського») та М. Котляр [Галицько-Волинський літопис. Дослідження, Текст. Коментар. – К.: 2002 р., с. 223] вказують на сучасне місто Городок на захід від Львова – за 100 км на південь від Червена і 130 км на південь (і трохи на захід) від Володимира. Мені здається, що Данилу було би необережно віддалятись зі своїми головними силами на 4 дні шляху від столиці в умовах, коли ворог нависав над нею всього у 2 днях шляху. Разом з тим цей львівський Городок лежить приблизно на дорозі із Галича до Холма, так що тактична рація в русі до цього місця була та сама – розділити сили противників.

Що за Підгір'я?

Слід знати, що в цьому місці текст списків хроніки Романовичів розходиться: в Іпатіївському стоїть «Михайлові же стоящу на ***Подъгораи***», а в Хлебниковському та інших – «на ***Подгории***». А відома річ – якщо тексти єдиного джерела різняться, то коментування цього місця буде складним, якщо не безнадійним.

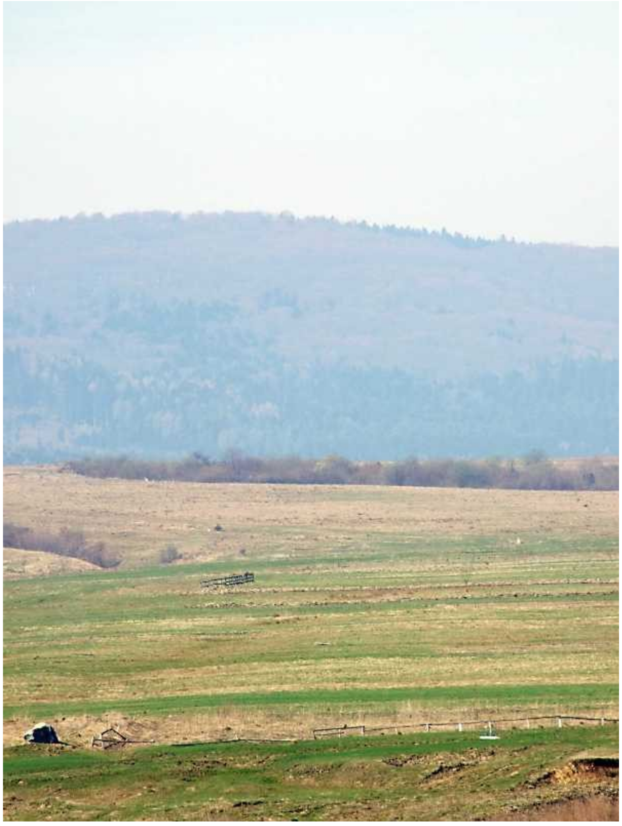
Віталій Ляска в новій грунтовній статті прийняв перше читання [*Ляска В.* Districtus Podhorayensis: до проблеми територіальної організації галицько-волинського порубіжжя у 13 – 14 століттях. – Княжа доба. Історія і культура, 2013 р., т. 7, с. 109 – 136, картосхема на с. 123, тут і попередня література теми]. На його думку, Підгорайська волость, відома з документів кінця 14 – 15 ст., сформувалась (почала формуватись) уже на початку 13 ст., і в хроніці ми маємо першу згадку про неї. Згідно його картосхеми, волость займала низинну заболочену територію на північ від сучасного Львова, простягаючись на 43 км від Глинська на заході до Милятина на сході й на 18 км від села Зіболки на півночі до Малехова на півдні (це вже північна околиця Львова). Назву вона отримала від лісу Горай, що на західному кінці волості.

Конкретно щодо згадки 1236 р. В. Л. думає, що Михайло зайняв позицію на границі Галицького і Волинського князівств і тут очікував половців.

Якщо прийняти таке розуміння, то Городок Львівський, про який думають всі дослідники, лежить у 35 км на південь від західного кінця волості, отого лісу Горай. Тоді виходить, що Данило зі своїми головними силами опинився в тилу сил Михайла, відкриваючи йому вільний шлях до Володимира, до якого залишалось пройти якихось 90 км на північ.

Така конфігурація була би страшенно небезпечною, бо головні волинські сили опинялись на території ворожого Галицького князівства відрізаними від своєї столиці й своєї території.

Якщо прийняти мою пропозицію Городка Грубешівського (82 км на північ від лісу Горай), то вийде, що волинські сили діяли на своїй, волинській території, розділяючи угрупування своїх ворогів, котрим до з’єднання залишилось якихось 120 км.

Краєвид Підгір’я в с. Нагуєвичі. Фото М. І. Жарких 17 квітня 2013 р.

Але я дивлюся на справу простіше і розумію *Підгір’я* як смугу на північ від Карпат, з якої можна бачити гори. Так розуміли цю назву в часи Івана Франка, у поезіях якого вона часто зустрічається (Підгір’я взимі, 1885 р.; «На Підгір’ї села невеселі…», 1894 р., та багато інших. Всього я нарахував десь 15 поезій зі згадками цією назви, також до 50 його прозових творів).

Таке Підгір’я в межах Галицького князівства тягнеться на 250 км від Коломиї на сході до Санока на заході, і я думаю власне про східний його кінець (умовно – Коломию), бо половці мали би прийти з південного сходу. Це 70 км на південь (і трохи на схід) від Галича і 300 з гаком кілометрів до Холма (і так можна повірити, що Конрад біля Холма не знав нічого про дії Михайла).

Ідею такого розташування можна побачити в намірі Михайла зустріти «союзників» на східній межі свого князівства і далі рухатись границею Галичини в бік Волині, по можливості оберігаючи свої володіння від «союзників». Але не на таких напав…

«Литовська війна» Ростислава та його утеча

Пишуть, що внаслідок учорашнього попадання лапте-ракет у торговельний центр в Кременчуці загинуло 18 чоловік.

Нова тактика гнило-солом'яних нападів полягає в ударах по громадських центрах удень (як по вокзалу в Краматорську), коли можна сподіватись там великого числа відвідувачів і відповідно великого числа жертв.

І для всіх нас це – нагадування, що по наших житлових будинках анти-дюрінги із лапотного міста Енгельс можуть ударити в будь-який момент. Але я поки що живий, тому продовжую (28 червня 2022 р. о 8:06).

Мирослав Волощук, присвятивши спеціальну статтю політичним відносинам Галича та Литви, не сумнівається в реальності походу Ростислава на Литву (Т-147), але й не надає йому ніякого значення [*Волощук М.* Галицькі князі та знать у відносинах із Литвою XII – XIV ст. – Український історичний журнал, 2018 р., № 4, с. 8].

Так само не сумнівалась в цьому поході й більшість попередніх дослідників.

А між тим підстав для сумнівів більше ніж достатньо.

По-перше, Литва не мала спільного кордону із Галицьким князівством і ніколи не зачіпала його. Так тривало аж до середини 14 ст., коли Литва утвердилась на Волині, отримала кордон із Галичиною і намагалась відібрати її у поляків (зрештою – безуспішно). Тільки в цей час похід галицького князя на Литву був технічно можливим і політично доцільним, але на той час у Галичі уже й забули, коли-то вони в останній раз бачили хоч якогось князя.

Я навіть маю сумнів, що в Галичі в 1238 році хтось знав, що це за країна – Литва і де вона є. Отже, у галицького князя не було ніякої політичної рації самому нападати на Литву.

По-друге, такий похід Ростислава був технічно неможливим. Якщо вважати «Литвою» сучасний Вільнюс, то він лежить у 620 км від Галича, і тільки маршувати туди й назад треба 1.5 місяці. Але ця пряма дорога (припустимо, що в Галичі її хтось знав) проходить якраз через Затурці, а Володимир лежить від них у 37 км на захід, Луцьк – у 34 км на схід.

І от я мушу повірити, що Ростислав загнався (або збирався загнатись) у самий центр володінь своїх ворогів (Романовичів)? І Романовичі його вільно пропустили (чи Ростислав сподівався, що його вільно пропустять) – іди собі з богом на свою Литву, тільки нас не зачіпай?

І я мушу повірити, що Ростислав, опинившись зі своїм змобілізованим військом в одному переході від Володимира, не спробував (не планував спробувати) захопити це вороже місто і вигнати звідти своїх ворогів?

І я мушу повірити, що Романовичі були аж такі наївні, що не бачили для себе загрози в поході ворожого галицького війська через свою територію, в його проході попри столицю? Що вони не вважали «похід на Литву» дезінформацією з боку Ростислава?

Я знаю, що Ростислав міг повести своє військо, огинаючи володіння Романовичів із заходу: Галич – Львів – Замостя – Люблін – Білосток – Гродно – Вільнюс. Це всього на 100 км довше, але шлях проходив по землях польських князів, котрі поставились би до виправи так само як і Романовичі. Також можна було би обігнути володіння Романовичів зі сходу: Галич – Тернопіль – Шепетівка – Звягель – Турів – Мінськ –

Вільнюс. Це на 180 км довше, але пройти з військом через Турів і не захопити його – це було би не по-лицарськи.

Отже, «Литву» як мету походу Ростислава треба відкинути. Слід думати, що він вибрався не «на литву» , а на «на лови», але слово *лови* в рукописі читалось невиразно, і писар замінив його на добре знайому йому *литву*, з якою волинські князі наприкінці 13 ст. мали постійні контакти.

Текст хроніки Романовичів не дає можливості сумніватись, що Ростислав був десь дуже близько від Галича. В Іпат-48 читаємо, що наступного дня (після в'їзду до Галича) Данило отримав вісті, що Ростислав був повернув до Галича, але дізнавшись про його захоплення Данилом, передумав і утік до Угорщини. Якщо вірити в цей «наступний день», то виходить, що упродовж нього:

1, Данило довідався, що Ростислав повертається (ще не знаючи про галицьку революцію);

2, Ростислав дізнався, що Данило захопив Галич, і змінив свій план;

3, Данило дізнався, що Ростислав змінив свій план, і послав за ним погоню.

Це все могло укластись в один день тільки у випадку, коли Ростислав перебував не більше як за 15 – 20 км від Галича.

Хроніст в цьому місці надзвичайно стискає всі події в часі і навіть вимагає, щоб ми повірили, буцімто Данило за три дні міг пройти з військом 250 км від Холма до Галича. Я в ці «три дні» не вірю і думаю, що вони додані задля більшого ефекту, а насправді Данило йшов 7 або й 10 днів.

Так само і «наступний день» вважаю чисто театральним ефектом (в драматургії класицизму була вимога єдності часу – вся дія повинна укластись в одну добу), але думаю, що все викладене вище відбувалось в швидкому темпі, наприклад, упродовж одного тижня. Тоді ми можемо припустити, що Ростислав відійшов від Галича трохи далі, на 50 – 60 км.

Слід думати, що Ростислав перебував десь на південь від Галича, так що Данило, який рухався з півночі, спочатку захопив Галич, а потім вість про це дійшла до Ростислава.

Але ж Ростислав вийшов із Галича «зо всіма боярами і кінниками». Дослідники розуміють – зі значним військом. Чому ж він не зробив спроби відвоювати Галич, маючи під рукою змобілізований загін?

Так в тому-то і річ, що при Ростиславі були не біороботи, які йдуть за командиром в будь-який бік, а «бояри і кінники». А у них – двори в Галичі. А у них – села довкола Галича. А всі їх інтереси пов'язані із Галичем, а не із Ростиславом, якого вони бачили ледве два місяці. Тому почувши про чергову революцію, вони поїхали собі до Галича – домовлятись із новим паном. Дякувати їм треба на тому, що вони не схопили Ростислава і не привезли його в подарунок Данилу.

Далі читаємо:

> [Ростислав] утік в Угри по путі, котрою йдуть на Борсуків діл. І прийшов він до Бані, що зветься Родна, і звідти пішов в Угри (Іпат-48).

Хроніка називає тут два орієнтири: Борсуків Діл (у Хлебниковському списку помилково *дѣд*, в Іпатіївському правильно *дѣл* – гірське пасмо) та Баня Родна, далі – Угорщина.

З їх локалізацією маємо одразу дві проблеми – перша та, що самі назви не дуже ясні, а друга та, що коментатори, подаючи свої варіанти їх розміщення, нітрохи не дбали про точність та виразність, так що треба ще здогадуватись, які місця вони мали на увазі.

Отже, Л. Махновець дуже упевнено написав:

> *Борсуків Діл*, перевал у Сх. Карпатах між верх. Борші (доплив Вішеу, л. пр. Тиси, л. пр. Дунаю) і верх. Бистриці-Аурії (доплив Бистриці, п. пр. Сірету, л. пр. Дунаю); нині – перевал Прислiп у Марамурешському повіті, Румунія [Літопис Руський. – К.: 1989 р., с. 541].

Марамурешський повіт (județul Maramureș) можна знайти без проблем, і так само річку Вішеу, доплив Тиси (Râul Vișeu). Річки Борша як допливу Вішеу румунська Вікіпедія не знає, хіба би це була річка Бірцу (Râul Birțu), в гирлі якої є місто Борша (Borșa). Річка Золота Бистриця (Râul Bistrița Aurie) справді впадає у Серет (дунайський, не дністровський). Можна знайти і перевал Прислоп (Pasul Prislop (Maramureș)) – він веде зі сходу, з долини Бистриці, на захід, до міста Борша в долині Вішеу.

Слід знати, що Золота Бистриця витікає із гірського масиву Родна (Munții Rodnei), що й притягнуло мабуть увагу коментатора.

Далі бачимо у Л. Махновця таке пояснення:

> Родна, г. (с.?) в Угорськ. королівстві на межі з Галицькою землею на п. бер. верх. Великого Самоша (Сомешул-Маре, доплив Сомеша-Самоша, л. пр. Тиси, л. пр. Дунаю); тут, очевидно, була солярня (баня); нині – с. Родна, повіт Бистриця-Несеуд, Румунія [Літопис Руський. – К.: 1989 р., с. 566 – 567].

Оце село Родна (Rodna, Bistrița-Năsăud) розташоване у 22 км на південь від перевалу Прислоп якраз у долині річки Сомешул-Маре (Râul Someșul Mare).

Коментатори нового польського видання хроніки Романовичів прийняли ці локалізації [Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). – Kraków, Warszawa: 2017, s. 207].

Натомість М. Ф. Котляр з ними не погодився. Він навів думки Д. Зубрицького (Родна = Рудники Снятинського района Івано-Франківської області, 87 км на південний схід від Галича) та М.Барсова (Родна = Стара Рудня на Буковині біля витоків р. Великий Черемош) і зазначив, що це питання залишається дискусійним [Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. – К.: Наукова думка, 2002 р., с. 230].

Із думкою Барсова та біда, що ніякого Великого Черемоша нині нема, є Чорний Черемош, Білий Черемош і просто Черемош (із них два останні утворюють кордон між Галичиною та Буковиною). Також в сучасних Івано-Франківській та Чернівецькій областях немає пункту *Стара Рудня* і навіть просто *Рудня*. Село Устеріки, де зливаються Чорний та Білий Черемош і утворюють просто Черемош, лежить у 110 км на південь від Галича. Щоб потрапити звідси до Угорщини, треба йти далі на південь (Путила – Селятин – Кимполунг) і тут повернути на захід, на дорогу, що йде попри гори Родна, про яку думав Махновець. Цією дорогою до Естергома – десь 700 км.

Подібна ситуація із Рудниками Снятинськими. З них до Угорщини можна потрапити гірською дорогою через Путилу – Кимполунг, або зручнішою, більш рівнинною дорогою через Сторожинець – Радівці – Сучаву і знову Кимполунг, а далі як у попередньому варіанті. Загальна довжина – 700..730 км.

Обидва ці варіанти є незадовільними, тому що пропонуються об'єкти із корнем *Руд-*, а не *Род-*. Сіл із назвою *Руда* в Україні – 25, *Рудка* – 24, *Рудники* – 4, *Рудня* – 55 [Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій на 1.01.1987 р. – К.: 1987 р., с. 433] – всього понад 100. До цього слід додати 46 водних об'єктів із назвою *Руда* та 70 – із назвою *Рудка* [Словник гідронімів України. – К.: 1979 р., с. 474 – 479]. Не всі вони лежать у смузі, яка хоча б теоретично могла би нам надаватись, але ясно, що такі назви дуже поширені. При цьому перехід *Род-* ⇒ *Руд-* мені здається неможливим.

Локалізація Л. Махновця, хоча ніяк не обґрунтована, принаймні краще обставлена з географічного боку. Вона теж викликає чимало запитань:

1, на прямій лінії між перевалом Прислоп і селом Родна якраз і лежить хребет Родна з одноіменним національним парком. Аби потрапити з одного пункту в другий, треба робити обхід або зі сходу (40 км), або із заходу (70 км). Якщо Ростислав справді їхав зі сходу до Угорщини (Естергом – 460 км точно на захід), то він міг пройти або з півночі від гір Родна, через перевал Прислоп, або з півдня від цих гір, через село Родна, але не через обидва пункти одразу.

2. Село Родна було значним пунктом і вже в 13 ст. там був замок (руїни збереглися), а в ньому – домініканський кляштор, також мабуть дуже давній. Слабо віриться, що таке важливе місце могло зватись «банею».

3. Або потрапити в той чи другий з названих пунктів із Галича, треба пройти 200 км на південний схід, десь до Сучави, і там круто повернути на захід, аби ще через 100 км дістатись до масиву Родна. Ну а звідти якихось 460 км до угорської столиці. Цей маршрут має довжину 760 км, в той час як пряма дорога із Галича до Естергома (через Верецький перевал) займає тільки 470 км.

4. Руські князі, які бігали по своїх справах у різні боки, ніколи не забігали на територію сучасної Румунії, котра була для них «землею незнаною». Тому й літописи не знали тут ніяких об’єктів, як не знали й назв цілих земель (Молдавії та / або Трансільванії).

5. Румунська Вікіпедія говорить нам, що найдавніші згадки подають варіанти *Rudana*, *Rudna*, *Rodana*, і тільки з 16 ст. утвердилася форма *Rodna*.

Тобто сучасна форма назви, яка притягає увагу своїм точним співпадінням з літописною назвою, є відносно пізньою, а співпадіння – випадковим.

Всі запропоновані варіанти є незадовільними. Якщо вже тікати із Галича до Угорщини, то треба це робити найкоротшим шляхом, через Верецький або Ужоцький перевали.

Далі, *діл* – це не перевал, а гірський масив чи хребет, оточений долинами. *Борсуків діл* – масив, котрий якось використовував чоловік на ім’я Борсук. Через відсутність пізніших згадок його локалізація неможлива, ясно тільки, що він знаходився десь в Карпатах.

Слово *баня* в українській мові має кілька значень, із яких нам надається «солеварня» [Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958, т. 1, с. 27; Етимологічний словник української мови. – К.: 1982 р., с. 136]. Відомо два поселення з такою назвою: Баня-Котівська (нині у складі м. Борислав) та Баня-Лисовицька (нині не існує, знаходилась між Моршином та Лисовичами, біля м. Стрий) [Історія міст і сіл УРСР. Львівська область. – К.: 1968 р., с. 99 – 101, 824]. Обидва об’єкти знаходяться у прикарпатському солеварному районі, котрий тягнеться десь від Самбора до Калуша. Накреслена вище найкоротша дорога проходить через цей район солеварень, і десь тут знаходилась невідома нині баня-солеварня Родна.

Ярослав і Михайлова княгиня

Щодня рясно йдуть повідомлення про обстріли Харкова, Миколаєва, Січеслава (Дніпра, тільки не ріки, а міста. Але пушкіністи – то такий народ, що готовій й ріку обстрілювати, якщо дізнаються, що вона – українська).

Щодня продовжується оця гра у гнило-солом'яну рулетку – влучить чи пронесе.

І поки мене проносить – продовжую (29 червня 2022 р. о 7:55).

З нагоди повідомлення про викрадення князем Ярославом княгині (дружини Михайла Всеволодовича, Т-151) історики поділились на дві секти – тупоконечників та гостроконечників (знову нагадую, що не складаю повних списків сект, а зосереджуюсь на новій літературі).

Секта тупоконечників приписує цей подвиг князю Ярославу Інгваровичу, секта гостроконечників – князю Ярославу Всеволодовичу (Владимирському). Характерна особливість – одні тільки гостроконечники широко і докладно аргументують свій погляд; тупоконечники з цими поглядами не дискутують і розлогої аргументації не пропонують, лише констатують свій погляд.

Я вважаю, що обидві секти реферують справу помилково. Мій погляд – наприкінці.

Секта свідків Ярослава Інгваровича (тупоконечників)

Карамзин Н. М. История Государства Российского. – М.: 1992 г., т. 4, с. 182 – 183, прим. 20.

Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Соловьев С. М. Сочинения в 18-ти кн., М., 1988 г., Кн. 2 (містить потрібний нам т. 3), с. 322 – 323, прим. 277.

Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – М.: 1855 г., т. 6, с. 360.

Экземплярский А. В. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период с 1238 по 1505 г. – СПб.: 1889 г., т. 1, с. 17, прим. 36.

Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава Мудрого до кон. 14 в. – К.: 1891 г., с. 423.

Шахматов А. А. Общерусские летописные своды 14 и 15 веков. – Спб.: 1900 г., с. 160 – 161.

Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописі. – Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1901 р., т. 41, с. 28.

Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. – Спб.: 2001 г., с. 602.

Галицько-Волинський літопис. Дослідження, Текст. Коментар. – К.: Наукова думка, 2002 р., с. 237 (коментар М. Ф. Котляра).

Майоров А. В. Повесть о нашествии Батыя в Ипатьевской летописи. – Rossica antiqua, 2012 г., № 2, с. 46 – 47.

Секта свідків Ярослава Всеволодовича (гостроконечників)

Хрусталев Д. Г. Русь: От нашествия до «ига» (30 – 40 гг. XIII века). – СПб.: 2004 г., с. 161, прим. 1.

Горский А. А. Русь. От славянского расселения до Московского царства. – М.: 2004 г., с. 186 – 187.

Dąbrowski D. Genealogia Mścisławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). – Kraków: 2008, s. 343.

Карпов А. Ю. Батый. – М.: 2011 г., с. 306, прим. 18.

А. Горський, відзначивши вокняжіння Ярослава Всеволодовича у Владимирі в 1238 р., пише про його похід на південь Русі і захоплення Кам'янця узимку 1239 – 1240 рр. [*Горский А. А.* Русские земли в 13 – 14 веках: пути политического развития. – Спб.: Наука, 2016 г., с. 34].

Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). – Kraków, Warszawa: 2017, prym. 609, s. 223.

Дж. Фенел написав так:

Ярослав прожил после татарского нашествия на Суздальскую землю еще восемь лет. За этот период только в 1239 году он проявил какие-то признаки прежней воинственности, столь характерной для его деятельности до татарского нашествия. В этом году он напал на Каменец на реке Хомора возле границы Киевского княжества и Волынской земли.

Цель этого необычного похода на столь удаленный от Суздальского Владимира город становится ясной, если вспомнить, кто захватил его в то время. Оказывается, там находился не кто иной, как Михаил Черниговский, княживший в этот период в Киеве. Он вывез свою жену с ее свитой в эту самую западную заставу на территории Киевского княжества – оставаться в столице становилось все более опасно. В самом Каменце княжил двоюродный брат Михаила Изяслав Владимирович, которого четырьмя годами раньше Михаил временно ставил на киевский престол.

Нападение Ярослава удалось, что не удивительно, поскольку Михаил едва ли мог предполагать что-либо столь неожиданное от своего давнего, но к этому времени далекого врага, которого он недавно вытеснил из самого Киева. Михаилу удалось бежать в Киев, но Каменец был взят, кроме того, Ярослав захватил жену Михаила и несколько его бояр и отправил их во Владимир.

Это был акт личной мести, лишенный политической целесообразности, и он почти ничего не дал Ярославу: он не захватил в плен своего старого врага, и даже если бы это ему удалось, то мало бы что изменилось: дни Михаила как политика в Южной Руси были к тому времени сочтены [*Феннел Д.* Кризис средневековой Руси: 1200 – 1304 гг. – М.: Прогресс, 1989 г., с. 139].

Мартін Дімнік написав так:

A little over one year after the Tatars had razed the lands of Rostov-Suzdal and Grand Prince Yury Vsevolodovich of Vladimir had been killed near the Sit' river, his brother and successor Yaroslav [106] raided Kamenets, a town on the western borders of the principality of Kiev [107].

Information from the various sources concerning Yaroslav's attack can be reconstructed in the following manner.

Mikhail and his wife were in Kamenets, visiting Izyaslav Vladimirovich [108], some time between 3 March and the fall of Chernigov on 18 October 1239 [109]. Grand Prince Yaroslav, informed of this visit, attacked Kamenets capturing Mikhail's wife and many of his boyars, but Mikhail escaped [110] and, it appears, returned to Kiev. When Daniil Romanovich received word of this incident he attempted to persuade Yaroslav to send Mikhail's wife, his sister, to him since, he advised Yaroslav, Mikhail was plotting against

both of them. The grand prince agreed to Daniil's request and sent Mikhail's wife to her two brothers, Daniil and Vasilko [111].

This seemingly insignificant raid further illustrates the deep rooted hostility which existed between the princes of Rus' during the time of the Tatar invasion. It shows that Yaroslav, who had been opposed to Mikhail over Novgorod in the late 1220s, and who had attempted to take Kiev away from the influence of the Ol'govichi in 1236, was still campaigning against Mikhail in 1239 after his own principality had been ravished by the invaders.

Furthermore, following the policy of cooperation established between his brother Yury and Daniil in 1236 against the Olgovichi, Yaroslav himself, as the new grand prince of Vladimir, elected to continue to work in cooperation with the Romanovichi against Mikhail. This alliance against the latter, renewed by the princes of Rostov-Suzdal' and Volyn' during the course of the Tatar invasion of southern Rus', did not augur well for the grand prince of Kiev. The hostility of his fellow princes would force Mikhail to go abroad in an unsuccessful search for aid against the invaders [*Dimnik M.* Mikhail, prince of Chernigov and grand prince of Kiev: 1224 – 1246. – Toronto: 1981, p. 83 – 84; далі я подаю примітки М. Д. з тих самих сторінок:].

[106] There is some uncertainty concerning the identity of the Yaroslav who besieged Kamenets since neither the Laurentian Chronicle nor the Hypatian Chronicle gives his patronymic. It is generally believed by historians that he was one of two princes: Yaroslav Vsevolodovich, grand prince of Vladimir in Rostov-Suzdal' or Yaroslav Ingvarovich of Lutsk. However, there can be little doubt that this was Yaroslav Vsevolodovich, grand prince of Vladimir. For a detailed discussion of this problem see Dimnik, "Russian Princes," pp. 180-4.

[107] Kamenets was a town near the Khomora river between the principalities of Volyn' and Kiev. It was traditionally the patrimony of the Romanovichi; see *M. Dimnik*, "Kamenec," Russia Mediaevalis, vol. 4 (Munich, 1979), pp. 25-34.

[108] It appears that the town passed into the hands of the Olgovichi, that is, to Izyaslav Vladimirovich an Igorevich, after Mikhail and Izyaslav defeated the combined forces of princes Vladimir and Daniil near Torchesk south of Kiev in 1235.

[109] Yaroslav's attack probably occurred at this time since all the sources which record the event, with the exception of the Hypatian Chronicle, place it under the same year, 1239. (The Hypatian Chronicle misplaces the information under the year 1238 following the account of Daniil’s occupation of Kiev [PSRL 2, col. 782]. The latter event occurred in the winter of 1239/40; see pp. 87-88.) The Laurentian Chronicle places this information between the entry which records Baty’s sack of southern Pereyaslavl’ (3 March) and the account of the fall of Chernigov (18 October). The Vladimir Chronicle corroborates this information; it also placed the account of the fall of Chernigov immediately after the entry concerning Kamenets (PSRL 30, p. 90). Thus Yaroslav's attack took place between 3 March and 18 October 1239.

[110] The sixteenth-century Vladimir Chronicle alone has this item of information that "Prince Mikhail escaped" (PSRL 30, p. 90)

[111] See the Laurentian Chronicle (PSRL 1, col. 469) and the Hypatian Chronicle (PSRL 2, cols. 782-3).

Трохи більше року після того, як татари зруйнували Ростово-Суздальські землі, а великий князь владимирський Юрій Всеволодович був убитий біля річки Сіті, його брат і наступник Ярослав [106] здійснив набіг на Кам’янець, місто на західному кордоні Київського князівства [107].

Інформацію з різних джерел про напад Ярослава можна реконструювати таким чином. Михайло з дружиною перебували в Кам'янці в гостях у Ізяслава Володимировича [108], десь від 3 березня до падіння Чернігова 18 жовтня 1239 року [109]. Великий князь Ярослав, повідомлений про цей візит, напав на Кам'янець, захопивши дружину Михайла та багатьох його бояр, але Михайло втік [110] і, здається, повернувся до Києва. Отримавши звістку про цей випадок, Данило Романович намагався переконати Ярослава відправити до нього дружину Михайла, свою сестру, оскільки, як він сказав Ярославу, Михайло планує змову проти них обох. Великий князь погодився на прохання Данила і послав дружину Михайла до двох її братів, Данила та Василька [111].

Цей, здавалося б, незначний набіг ще більше ілюструє глибоку ворожнечу, яка існувала між князями Русі під час татарської навали. Звідси видно, що Ярослав, який наприкінці 1220-х років протистояв Михайлу у Новгороді й намагався вивести Київ з-під впливу Ольговичів у 1236 році, все ще проводив похід проти Михайла в 1239 році після того, як його власне князівство було взято, знищене загарбниками.

Крім того, дотримуючись політики співпраці, започаткованої між його братом Юрієм і Данилом у 1236 році проти Ольговичів, сам Ярослав, як новий великий князь Владимира, вирішив продовжувати співпрацю з Романовичами проти Михайла. Цей союз проти останнього, відновлений князями Ростово-Суздальськими та Волинськими під час татарської навали на Південну Русь, не віщував добра великому київському князю. Ворожість його побратимів-князів змусила Михайла відправитися за кордон у безуспішних пошуках допомоги проти загарбників.

[106] Існує певна невизначеність щодо особи Ярослава, який облягав Кам'янець, оскільки ні в Лаврентіївському літописі, ні в Іпатіївському літописі не вказано його по батькові. Історики вважають, що він був одним із двох князів: Ярослав Всеволодович, великий князь владимирський у Ростово-Суздальському князівстві, або Ярослав Інгварович Луцький. Проте не викликає сумнівів, що це був Ярослав Всеволодович, великий князь Владимирський. Детальне обговорення цієї проблеми див. Дімнік, «Руські князі», с. 180-4.

[107] Кам'янець був містом біля річки Хомори між Волинського та Київського князівств. Традиційно це була вотчина Романовичів; див. M. Dimnik, "Kamenec", Russia Mediaevalis, vol. 4 (Мюнхен, 1979), с. 25-34.

[108] Здається, що місто перейшло до рук Ольговичів, тобто до Ізяслава Володимировича з Ігоровичів, після того, як Михайло та Ізяслав розбили об'єднані війська князів Володимира та Данила під Торчеськом на південь від Києва в 1235 році.

[109] Напад Ярослава, ймовірно, стався в цей час, оскільки всі джерела, які фіксують цю подію, за винятком Іпатіївського літопису, відносять її до одного 1239 року. (Іпатіївський літопис подає подає цю інформацію на помилковому місці під 1238 роком, слідуючи оповідання про зайняття Данилом Києва [ПСРЛ 2, кол. 782]. Остання подія сталася взимку 1239/40 р., див. стор. 87-88.) Лаврентіївський літопис поміщає цю інформацію між записом, який фіксує розграбування Батиєм південного Переяславля (3 березня) і розповіддю про падіння Чернігова (18 жовтня). Владимирський літопис підтверджує цю інформацію; він також помістив розповідь про падіння Чернігова відразу після запису про Кам'янець (ПСРЛ 30, с. 90). Таким чином, напад Ярослава відбувся між 3 березня і 18 жовтня 1239 року.

[110] Лише у Владимирському літописі XVI століття є така інформація про те, що «князь Михайло втік» (ПСРЛ 30, с. 90)

[111] Див. Лаврентіївський літопис (ПСРЛ 1, кол. 469) та Іпатіївський літопис (ПСРЛ 2, стб. 782-3).

Ще Мартін Дімнік:

Not long after Pereyaslavl’ fell, it would appear, Mikhail went to Kamenets which, since 1235, had belonged to Izyaslav Vladimirovich of the cadet branch. Pereyaslavl’s fate seemingly propelled him into action. Because a similar destiny probably awaited Kiev, he removed his family from the town. The personal nature of his trip is confirmed by the news that he traveled with his wife. Presumably, his boyars also brought their families. Our contention that Mikhail organized a general evacuation of his retinue from Kiev is supported by the news that he sought sanctuary in the strongest citadel in the westernmost part of the Kievan land. Unfortunately for Mikhail, his heavily laden caravan attracted attention as it traveled through the countryside so that even Yaroslav in Suzdalia got word of its destination.

He besieged Kamenets, captured Mikhail’s wife, many of his boyars, and seized much booty. His foray was uncharacteristic for a prince of Vladimir who, as a rule, avoided leading expeditions into the Kievan land. Indeed, a prince of Suzdalia had not dispatched his troops to the west bank since 1169, when Andrey Bogolyubskiy had sent his forces to sack Kiev. What is more, because of the chaos reigning in Suzdalia, it is surprising that Yaroslav not only organized an offensive campaign but also participated in person. Significantly, he attacked Mikhail when he was most vulnerable. He had arrived in Kamenets in a state of alarm seeking a safe haven and was not expecting any trouble from another prince. Although Yaroslav had the advantage of surprise, he failed to achieve his main objective because Mikhail escaped and returned to Kiev.

Yaroslav’s aim to take captive a rival prince had precedent. In 1180, as we have seen, Mikhail’s grandfather Svyatoslav had attempted to capture David Rostislavich while the latter was on a hunting expedition. We are not told why Yaroslav tried to seize Mikhail, but he may well have been driven by his deep-seated desire for revenge. Mikhail had successfully crossed swords with him on a number of occasions. As we have seen, he had passed anti-Yaroslav measures in Novgorod. Yaroslav had retaliated by attacking Mikhail’s patrimony. The latter responded by levying punitive measures against German merchants who had come to Kiev via Novgorod.

The Vsevolodovichi then retaliated by appointing Yaroslav to Kiev only to see Mikhail replace him. What is more, Mikhail was probably the cause of the bad blood that had existed between Yaroslav and Yury, and that had prompted Yaroslav to abandon his brother at the river Sit’. In 1239, therefore, without Yury to restrain him, Yaroslav attacked his foe, revealing that after Yury’s death his animosity seemingly became even more inflamed.

Yaroslav failed to capture Mikhail but his raid bore fruit nonetheless. He could obtain ransoms for the captives and keep their wealth. He also achieved useful political results. When Daniil learnt that his sister, Mikhail’s wife, was being held captive, he asked Yaroslav to send her to him. Daniil argued that he, like Yaroslav, was Mikhail’s enemy because the latter was plotting against both of them. Yaroslav therefore sent the princess to her brother. In this way, as we shall see, Daniil gained an important advantage over Mikhail for their future dealings and, concomitantly, became indebted to Yaroslav. Consequently, in keeping with the pact that his brother Yury had concluded with Daniil in 1236, Yaroslav demonstrated his willingness to work hand-in-glove with Daniil against Mikhail. Unfortunately for Rus’, the princes’ hostility to Mikhail made Baty’s conquest of Rus’ even easier. [*Dimnik M.* The Dynasty of Chernigov, 1146 – 1246. – Cambridge University Press, 2003, p. 348 – 349]

Незабаром після падіння Переяславля, здається, Михайло вирушив до Кам’янця, який з 1235 року належав Ізяславу Володимировичу з молодшої лінії. Здавалося, доля Переяславля спонукала його до дій. Оскільки подібна доля, ймовірно, чекала і Київ, він вивіз свою родину з міста. Особистий характер його подорожі підтверджує повідомлення про те, що він подорожував з дружиною. Імовірно, його бояри також привезли свої родини. Наше твердження, що Михайло організував загальну евакуацію своєї свити з Києва, підкріплюється повідомленням про те, що він шукав притулку в найміцнішій цитаделі в найзахіднішій частині Київської землі. На жаль для Михайла, його важко навантажений караван привернув увагу, коли він мандрував сільською місцевістю, так що навіть Ярослав у Суздалі дізнався про його призначення.

Він обложив Кам’янець, схопив дружину Михайла, багато його бояр, захопив багато здобичі. Його набіг був нехарактерним для владимирського князя, який, як правило, уникав керівництва походами на Київську землю. І справді, суздальський князь не відправляв свої війська на західний берег [Дніпра] з 1169 року, коли Андрій Боголюбський послав свої війська для розграбування Києва. Більше того, через хаос, що панував у Суздалі, дивно, що Ярослав не лише організував наступальний похід, а й особисто брав участь. Показово, що він напав на Михайла, коли той був найбільш вразливим. Він прибув до Кам’янця в стані тривоги, шукаючи притулок, і не чекав ніяких неприємностей від іншого князя. Хоча Ярослав мав перевагу несподіванки, він не зміг досягти своєї основної мети, оскільки Михайло втік і повернувся до Києва.

Мета Ярослава полонити князя-суперника мала прецедент. У 1180 році, як ми бачимо, дід Михайла Святослав намагався схопити Давида Ростиславича, коли останній був у мисливському поході. Чому Ярослав намагався схопити Михайла, нам не повідомляють, але, можливо, ним рухало глибоке бажання помститися. Михайло кілька разів успішно схрещував з ним мечі. Як бачимо, він проводив антиярославські заходи в Новгороді. Ярослав у відповідь напав на Михайлову вотчину. Останній у відповідь запровадив каральні заходи проти німецьких купців, які прибули до Києва через Новгород.

Тоді Всеволодовичі помстилися, призначивши Ярослава до Києва, але побачили, що його замінив Михайло. Більше того, саме Михайло, ймовірно, був причиною злої крові, яка була між Ярославом і Юрієм, і через яку Ярослав кинув брата на річці Сіті. Таким чином, у 1239 році, коли Юрій його не стримував, Ярослав напав на свого ворога, виявивши, що після смерті Юрія його ворожнеча, здавалося б, ще більше розпалилася.

Ярославу не вдалося схопити Михайла, але його набіг все ж приніс свої плоди. Він міг отримати викуп за полонених і зберегти їхнє багатство. Він також досяг корисних політичних результатів. Коли Данило дізнався, що його сестра, дружина Михайла, перебуває в полоні, він попросив Ярослава відправити її до нього. Данило стверджував, що він, як і Ярослав, був ворогом Михайла, бо той робив змову проти них обох. Тому Ярослав послав княгиню до брата. Таким чином, як ми побачимо, Данило здобув важливу перевагу перед Михайлом у їхніх подальших справах, а разом з тим став у боргу перед Ярославом. Отже, згідно з пактом, який його брат Юрій уклав з Данилом у 1236 році, Ярослав продемонстрував свою готовність працювати рука об руку з Данилом проти Михайла. На жаль для Русі, ворожість князів до Михайла ще більше полегшила завоювання Русі Батиєм.

Вадим Стависький опублікував окрему статтю [*Ставиский В.* «Яко бѣжалъ есть Михаилъ ис Кыева». – Ruthenica, 2016 г., т. 13, с. 174 – 178]. Вона присвячена історії редагування цього тексту ІпатЛ, а не викладеним там подіям.

В. С. вважає, що Ярослав – не Інгваревич, тому що цей останній не згадується після 1228 р. і не мав ворожих стосунків з Михайлом. На підставі Лавр-42а В. С. упевнено каже про Ярослава Всеволодовича [с. 175; також у ГВЛТ, с. 312].

У своїх коментарях до ГВЛ В. С. розвиває цей погляд:

> Серед цих сюжетів ГВЛ знаходимо ще одне запозичення із Сузд. [ЛЛ], а саме повідомлення про захоплення Ярославом Всеволодовичем дружини Михайла чернігівського, який утік до Угорщини. Лише зверненням до цієї звістки (уміщеної в Сузд. між повідомленнями про облогу Переяславля й Чернігова) удається прояснити відповідний текст ГВЛ (див. коментар до ПСРЛ 2: 782–783) [ГВЛТ, с. 303].

Погляд Миколи Жарких

Отже, серед сучасних мені дослідників гостроконечники рішуче переважають у числі, але не в якості аргументації, котра виглядає цілком безпорадно.

Похід Ярослава Всеволодовича на Кам'янець-на-Случі (а це 1100 км від Владимира-на-Клязьмі) був неможливим з чисто технічних причин, і доводити цю неможливість серйозно я не бачу ніякої потреби. Тому пропоную прочитати наступний фарс на цю тему:

Ярослав і Данило, або Cherchez la femme

Хто мав терпіння дочитати до кінця – міг зауважити, що вся імпреза розложена в часі на 30 місяців (27 місяців між першою та п'ятою діями + ще три місяці для переїзду волинських послів із Михайловою княгинею із Владимира на Клязьмі у Володимир на Волині). От заради цих двох з половиною років і був написаний фарс.

Найважливіша причина технічної неможливості такої «спеціальної воєнної операції», яку приписують Ярославу Всеволодовичу, полягає у неможливості отримати точну інформацію про місце перебування предмету операції – отієї Михайлової княгині. Транспондерів на її возах не було, та й системи космічного стеження за транспортними засобами теж не існувало – то як можна таку інформацію дістати?

А між тим без точної розвідувальної інформації похід перетворився би у класичне «піди туди – не знати куди».

Також гостроконечна теорія не вміє нічого відповісти на запитання:

А зачем попу баян?
(Если поп – не хулиган?)

Припущення про хуліганський мотив дій Ярослава Всеволодовича не можна ані обґрунтувати, ані спростувати, бо на хуліганство (чисто емоційний вчинок) немає рації. А тоді виникає запитання про рацію вчинку, і тут ми бачимо, що *княгині* за весь давньоруський час ніколи не були предметом політики. Отже, не княгиня була метою нападу на Кам'янець.

Далі, тексти Лавр-42а й Іпат-59 незалежні один від одного. В ЛЛ «наш» епізод має цілком відокремлений характер, він не пов'язаний ані з попереднім текстом річної статті, ані з наступним – просто «того ж року». Більше того – в сусідніх річних статтях немає нічого пов'язаного із цим епізодом, хоча кампанія, на мою думку, мала би тривати кілька років.

Далі, не можна думати, що автор ЛЛ (того ЛЛ, який ми маємо) мав перед собою ГВЛ (той ГВЛ, який ми маємо) і використав його. Навіть якщо не відходити далеко від

Ярослава – в ЛЛ ми не бачимо звістки про його княжіння в Києві, а мені здається, що автор ЛЛ не був такий дурний, щоб не розуміти: київське княжіння – то вершина політичної кар'єри його пана.

Так само не можна думати, що автор ГВЛ (такого ГВЛ, який ми миємо) використав ЛЛ (такий ЛЛ, який ми маємо). Там, де ці два літописи пишуть про ту саму подію, автор ГВЛ не показав ніякого знайомства із ЛЛ. Вивести відносно докладне оповідання Іпат-55, де воно міцно вписано в загальний потік подій, із короткої згадки Лавр-42а неможливо, якщо не приписувати автору ГВЛ наміру написати історичний роман у стилі Дмитра Балашова (ну, і відповідних здібностей).

Головне, що в Іпат-55 дія розвивається дуже швидко: Ярослав захопив княгиню – дуже швидко Данило довідався – дуже швидко забрав її до себе, без ніяких посольств на віддаль у 1500 км. (Для такого посольства, повторюся, Данило мав би отримати точну розвідувальну інформацію про місце перебування княгині!)

Моє припущення полягає в тому, що ЛЛ і ГВЛ говорять про дві різних події, що стались незалежно одна від одної в близькому часі, але на дуже великі віддалі.

Князь Ярослав з Іпат-55 міг би бути Ярославом Інгваровичем, якби була упевненість у тому, що такий князь реально існував. А між тим ГВЛ все говорить про «Ярослава» (у статтях 6734, 6735 років) і ніде не називає його роду. «Інгварович» – це тільки одна з можливостей, дослідницьке припущення, не більше того. Згадки Ярослава у статтях ІпатЛ 6735 р. (орієнтовно – 1228 р.) та 6746 р. (Іпат-55, орієнтовно 1239 р.), хоча й рознесені на 11 років, стосуються мабуть тієї самої особи, рід якої, повторюся, нам невідомий, бо його не знав (чи не вважав за потрібне назвати) уже його сучасник – автор ГВЛ.

Отже, цей Ярослав треба приєднати до компанії Ізяслава та Олега Курського – князів без роду і племені.

Лаврентіївський літопис натомість не знає ніякого іншого Ярослава, окрім Ярослава Всеволодовича Владимирського, і в Лавр-42а фігурує незаперечно він, владимирський князь. І щоб напасти на Кам'янець, йому зовсім не треба було гнатись аж на Случ – деревня Кам'янець знаходиться у Судогодському районі Владимирської області, це 22 км точно на південь від Владимира. Дійти туди і повернутись назад можна було за два дні.

Ну, а князь Михайло тоді хто? В Лавр-42а, стисло кажучи, немає князя Михайла, є сліди його присутності у вигляді його княгині та його бояр. В близькому часі ми маємо звістки тільки про князя Михайла Ярославича (Хоробрита), перша і остання згадка про якого стосується його загибелі у бою із Литвою в 1248 р. (ЛЛ, 6756 р.). Також відомий князь Михайло Іванович Стародубський – літописні згадки про нього належать до 1277 і 1281 рр.

Ці князі нам мало підходять – перший був сином самого Ярослава і навряд чи міг мати княгиню (вважається, що він народився десь бл. 1229 р.). Другий діяв у значно пізнішому часі.

Залишається вигадати ad hoc нового, невідомого з інших згадок князя – скажімо, з числа муромських князів (Муром лежить у 110 км на південний схід від «нашого» Кам'янця). Тоді вийде, що Ярослав, ставши князем у Владимирі, був змушений відвойовувати територію свого князівства у дрібних місцевих князів, котрі були розпаношились в часі татарської грози і відсутності у Владимирі князя. І от виявилось, що якийсь-то князь Михайло розложився поблизу Владимира і то так основно, що й княгиню свою туди перевіз. Цього не можна було терпіти, і от Ярослав, зібравшись на силі, на другий рік свого правління таки перебрав Кам'янець під свою владу.

Розумію слабкість такої побудови, але вона принаймні трохи ліпша за те, що пропонують гостроконечники.

Ярослав і Данило

або Cherchez la femme

Фарс у 5 діях

Дієві особи

Ярослав Всеволодович – князь Владимира на Клязьмі.

Сенька – слуга Ярослава.

Данило Романович – князь Володимира на Волині.

Федька – слуга Данила.

Дія 1

Літо 1239 року. Землянка у Владимирі на Клязьмі з найбіднішою обстановкою. Ярослав сидить за грубо сколоченим столом.

Ярослав

Сенька!

Сенька

Чого зволите, мій пане?

Ярослав

А що, Сенька, князь я чи не князь?

Сенька

Авжеж, князь, мій пане.

Ярослав

А якщо я – князь, то мушу прославити своє княжіння чимось таким… Вікопомним… Якоюсь спеціальною воєнною операцією чи що…

Сенька

(обережно і лагідно)

От палац князівський біля собору татари спалили, а ти, княже, й досі в землянці живеш… І вовки у місто через розбиті брами забігають і через вали скачуть, а там ніякого навіть паркану нема… І собор наш славний, що батьки й діди будували, обгорілий і почорнілий від кіптяви стоїть, а труп твого брата Юрія так і буде лежати у ростовському соборі?..

Ярослав

Но! Щоб виправдати своє імення, котре вимагає слави, і то не простої, а ярої слави, я мушу щось зробити. Слухай мого наказу! Піди туди – не знати куди і знайди мені таке – не знати яке. А я вже подумаю, як із ним бути. Бігай!

Дія 2

Та сама землянка через вісім місяців.

Сенька

(заскакує в землянку радісний)

Знайшов, мій пане!

Ярослав

Де тебе чорти стільки часу носили?!

Сенька

(удає ображеного)

Ну, мій пане, не така-то швидка справа – піти туди не знати куди…

Ярослав

(нетерпляче)

Так що ти знайшов?

Сенька

Я, пане, доїхав був аж до Карпат, але нічого такого – не знати якого не зустрів. Тільки коли вже думав повертатись ні з чим, дізнався, що у Кам'янці на Случі живе Михайлова княгиня…

Ярослав

Ось! Це саме воно! Збираємо військо!

Сенька

Та яке в нас військо, пане? Якщо вісімнадцять душ після татар уціліло – то це вже військо?

Ярослав

Дарма! Скликай і цих!

Живо, живо, живо, живо!
Там предвидится пожива!
Все мы сможем подкормиться –
Будем, будем торопиться!

Дія 3

Ще через 9 місяців. Князівська палата у Володимирі.

Данило

Федька! Йди-но сюди!

Федька

До ваших послуг, пане!

Данило

А що, Федька, славний я державотворець? На всіх ворогів страх навів?

Федька

Ой, геть на всіх ворогів холоду напустили. А татари як утекли від вас з Калки, так і досі бояться одного вашого імені.

Данило

Справді бояться?

Федька

А ще кажуть, що сестру вашу, князя Михайла дружину, якісь харцизяки викрали.

Данило

(підскакує)

Як викрали?!

Федька

(сумирно)

Ну, відомо, як княгинь викрадають. Підкопалися вночі під комору і…

Данило

Та де, де це все сталось?

Федька

У Кам'янці.

Данило

У Кам'янці-Литовському?

Федька

Ні…

Данило

Так у Камені-Каширському?

Федька

Ні…

Данило

Тоді де? Мої володіння такі обширні, що в них багато Кам'янців є, і не злічити!

Федька

У Кам'янці на Случі.

Данило

І хто ж це міг зробити?

Федька

(недбало)

Е, княже, хіба мало розбійників нині є. Може, це турівські князі зробили – вони ж такі негідники, що й імені їм не знайти, хіба що білорусами їх назвати… Або й пінські князі – ці ще гірші за турівських, і самі себе западноруссами звуть… Або перемишляни – невірні галичани із Перемишля… Або перемишлянці – вірні галичани з Перемишлян…

(Данило починає іритуватись, але Федька не зважає.)

Або бродники… Або берладники… Або…

(піднімає вгору палець)

Або й угорці. Вони хоч і кажуть, що вони ліпші за білорусів, але це їм так здається…

Данило

Ну так піди туди – не знати куди і дізнайся точно, де зараз оця княгиня. Бігай!

Дія 4

Ще через 6 місяців. Та сама князівська палата у Володимирі.

Данило

(мріє вголос)

… А ще я буду королем. «Король Данило» – правда ж, гарно звучить?

Федька

Еге, надто якщо твої, княже, нащадки здогадаються пиво такої назви випускати.

Данило

До речі, ти довідався, де перебуває княгиня, моя сестра?

Федька

Авжеж, княже. У Володимирі.

Данило

(дивується)

Як?! Тут, у нас, у Володимирі?

Федька

Не тут і не у нас – у Володимирі на Клязьмі, у Заліссі, у князя Ярослава.

Данило

Ах він собачий син! Ну я йому завдам гарту! Зараз послів до нього надішлю. Пиши:

(диктує)

«Моєму дорогому другу, брату і союзнику князю Ярославу. Дійшло до нас, що ти, підлий і нікчемний собако, кам'янецький кат…»

Федька

І «олександрійський зарізяко»?

Данило

(розмірковує)

Собако – зарізяко… Гарно звучить…

(диктує далі)

«… і олександрійський зарізяко, наважився викрасти нашу сестру, Михайлову княгиню, і тримаєш її у себе. Негайно, собако, відпусти її до нас…»

Дія 5

Ще через 4 місяці. Та сама землянка у Владимирі, що й у 1-й дії.

Ярослав

(гарячкує)

Ти, Сенько, скільки будеш мене розмовами про княгиню годувати, га? Я, твій князь і досі в землянці живу, навіть хату ніхто не подбав поставити, не те що палац – га? Вовки по місту ганяють – то так і має бути, га? Військо моє так і буде в шістнадцять душ (бо двоє у поході захворіли), га? Тіло мого брата Юрія давно належить із Ростова перенести, а собор наш досі у кіптяві стоїть, га?

Сенька

А ще посли приїхали.

Ярослав

Які посли, чи не татари?

Сенька

Ні, від князя Данила із Волині.

Ярослав

І що вони хочуть?

Сенька

Ой, мій пане, вони таке говорять, таке говорять… Я не наважусь навіть повторити. От краще прочитай їх грамоту.

(подає грамоту)

Ярослав

(читає)

«… дорогому другу, брату і союзнику… ти, підлий і нікчемний собако, кам'янецький кат і олександрійський зарізяко…»

(зупиняється)

Хм! Ну, «кам'янецького ката» я ще розумію, а от проти чого цей «олександрійський зарізяко»?

(читає далі)

«… негайно відпусти до нас Михайлову княгиню…» А, тільки й усього. А то я подумав, чи не хоче він на мене татар напустити, як то водиться між братами.

(до Сеньки)

Слухай, віддай ти їм ту княгиню і нехай забираються із тією своєю «сестрою» під три чорти! Хіба нам своїх клопотів мало? Бігай!

(Сенька вискакує із землянки.)

Нехай тепер вони не сплять!

Завіса.

Татарська руїна

Пушкіністи та лермонтоїди безперервно гатять з артилерії по Сєвєродонецьку. 2000 снарядів на годину, 45000 снарядів на добу – все на знищення українського міста із наскрізь проросійським населенням. Віднедавна толстовці з некрасівцями мають нову забаву – нищити так само проросійський Лисичанськ, не рахуючись зі втратами та витратами.

З витратами все ясно – гроші на виробництво боєприпасів уже витрачені, і повернути їх неможливо, так хоч салютом можна тішитись. А втратами гнило-солом'яного бидла взагалі ніхто ніколи не переймався.

І от ракетою собівартістю 13 мільйонів доларів анти-дюрінги влучають у дитячий майданчик, залишаючи чималу вирву. Ну, мене на тому майданчику не було, тому продовжую (1 липня 2022 р. о 8:20).

Київський стіл напередодні приходу татар

Загально визнаної послідовності зміни князів на київському столі в 1230-х роках нема. Попри велику кількість написаних слів ніхто нікого ні в чому не може переконати.

Мартін Дімнік присвятив цьому спеціальну статтю (докладніше – в розділі «історіографія»), котра нікого не переконала.

Коментуючи Іпат-46, **Микола Котляр** зазначив, що вокняжіння Ярослава в Києві сталось 1236 року. Потім кілька місяців у 1238 р. в Києві княжив Володимир Рюрикович, а по ньому – Михайло Всеволодович [Галицько-Волинський літопис. Дослідження, Текст. Коментар. – К.: Наукова думка, 2002 р., с. 229].

Коментуючи Іпат-57, **Олексій Толочко** взагалі знищив київський стіл як такий:

> Очевидно, автор орієнтувався на повідомлення типу Лавр. 1239: "Взяша Татарове Черниговъ . князи ихъ . выѣхаша въ Оугры" (ПСРЛ 1:1: 469). Це тим вірогідніше, що буквально поруч він парафразуватиме інше повідомлення Лавр. – про захоплення Ярославом Всеволодовичем дружини Михайла чернігівського.
>
> Фрагмент твердить, що після втечі Михайла Київ захопив "Ростиславъ Мьстиславичь . Смоленьского", а Данило Романович нібито вибив його з міста "и вдасть Кыевъ в роуцѣ Дмитрови". Жодне із цих тверджень не верифікується незалежними від Іпат. джерелами [ГВЛТ, с. 304].

Перше твердження нестійне. Ніякої залежності ГВЛ від ЛЛ нема, як я уже писав був у попередньому екскурсі.

Друге твердження так само нестійне і випливає із загального погляду О. Толочка, що одиниця дорівнює нулю.

І це – останнє слово нашої академічної науки!

Міфічні «чернігівські уділи»

Цілком помилково уявляв собі удільний лад Чернігівського князівства П. Голубовський:

> Так ми знаємо уділи: Чернігівський, Козельський, Брянський, Карачевський, Стародубський, Вщизький, Сновський, Новгород-Сіверький, Курський, Путивльський, Рильський, Трубчевський, Липовицький, Лопасненський [*Голубовский П. В.* История Северской земли до половины 14 в. – К.: 1881 г., с. 191].

Методика складання переліку дуже проста: варто було літописцю згадати котрийсь город, як він негайно ставав «уділом», не зважаючи навіть на хронологію (в переліку зазначено й «уділи» кін. 13 – 14 ст., коли Чернігівського князівства не існувало, отже, не могло бути й «уділів»).

Загальний погляд П. Г. полягав у том, що ми маємо справу з «удільно-вічовим періодом», отже, повинні бути уділи – і крапка. Можна було би дати спокій цьому давно висловленому погляду, але біда в тому, що цей спосіб утворення «уділів» подекуди тримається в історичній літературі нашого часу.

Знищення князя Мстислава Глібовича

Звістку про приєднання Мстислав Глібовича до нападників (Т-122) М. Дімнік вважав помилковим подвоєнням звістки про дії Мстислава в 1239 р. (Т-146) [*Dimnik M.* Struggle for control over Kiev in 1235 and 1236. – Canadian slavonic papers (Toronto), 1979, v. 21, № 1, p. 32]. Докладніший аналіз він обіцяв подати у статті про облогу Чернігова, недоступній для мене. Вважаю це припущення безпідставним.

Отже, Мстислав Глібович згаданий в джерелах двічі і, здавалось би, надійно захищений від нищівної теореми О. Толочка, що 1 = 0.

Та не на таких напали! Відома річ, що з одного помилкового твердження можна вивести будь-яке інше помилкове твердження. Зокрема, якщо прийняти, що 1 = 0, легко показати що всі числа рівні між собою, що 2 = 1, і що всі числа дорівнюють нулю, тобто 2 = 0.

І дослівно це ми читаємо у О. Толочка:

> Здогадний син Мстислава Романовича, Ростислав Мстиславич, є "одноразовим" персонажем літопису, призначеним для єдиного нашого сюжету. Щодо цього функційно він тотожний до Мстислава Глібовича, який (дещо вище в тексті) виринає лише для того, щоб опинитися під стінами покинутого князями Чернігова, коли до міста підходять монголи. Існування князя "Мстислава Глібовича" не верифікується: його не знають ні новгородський, ні суздальський літописи […] в ГВЛ Мстислав Глібович фігурує (фіктивно) ще в одному сюжеті: чернігівському поході Данила Романовича, але щодо цього фрагмента є підозри, що його перенесено із монгольських сюжетів, див. коментар до ПСРЛ 2: 772) [ГВЛТ, с. 306]

Друга звістка довільно і безпідставно оголошується подвоєнням першої, отже, 2 = 1; ну, а далі вже простіше, бо для О. Толочка цілком очевидно, що 1 = 0.

Отже, 2 = 1 = 0, або скорочено 2 = 0. От і вся «наука». І з нею О. Толочко засідає членом-кореспондентом в Національній академії наук!

Знищення облоги Києва татарами

На думку Дж. Фенела:

> Горькая история осады и взятия Киева изложена в Ипатьевской летописи. Написанная, по-видимому, свидетелем штурма, близким к воеводе Дмитру, которому в рассказе отводится выдающаяся роль, она изобилует подробностями и почти лишена клишированных оборотов и литературного приукрашивания, что производит отрадное впечатление [*Феннел Д.* Кризис средневековой Руси: 1200 – 1304 гг. – М.: Прогресс, 1989 г., с. 123].

Більше-менше такого погляду тримаються інші вчені. Зокрема, гарний загальний нарис походу Батия дали білоруські вчені у своєму **підручнику** [История восточных славян. Монгольское нашествие на Русь: Учеб. пособие / С. Б. Жарко, А. В. Мартынюк. – Минск: 2003 г. – 108 с.]. Там немає посилань ані на Зотова, ані на Татищева, що не може не радувати.

Довгу облогу Козельська автори пояснюють так, що там стояв один тільки Батий зі своїм загоном, відрізаний розливом весняних вод від інших загонів. Коли ж ті підійшли, Козельськ було узято [с. 62]

Розглядаючи дату падіння Києва [с. 65 – 69], автори приходять до помилкового висновку, що найдавнішою за часом виникнення є дата псковських літописів – 19 листопада, яка, на їх думку, походить із міфічного «зводу митрополита Кирила», який нібито закінчувався на 1246 р. На повну плутанину звісток цих літописів автори не звертають уваги.

Але що то за «вчені», яких навіть до Національної академії наук України не обрали?! Що вони там можуть собі знати?

Справжня наука говорить нам, що **ніякого воєводи Дмитра ніколи не існувало**:

> Можна гадати, що саме повідомлення про Дмитра в Києві з Іпат. 1250 вплинуло на повідомлення про Дмитра в Києві в Іпат. 1238. Статус цього другого останньої миті було визначено як "тисяцький", можливо, під впливом обізнаності з Іпат. 1213. Отже, принаймні "волинський" редактор "галицького" тексту таки сприймав усіх трьох руських Дмитрів за одну особу, що вплинуло й на дослідників [Ярослав Затилюк – ГВЛТ, с. 309].

Так само ця наука говорить нам, що **ніяких татарських командирів під Києвом не існувало**:

> Це списки угорських воєвод, руських князів (учасників походу на Калку), монгольських воєначальників під Києвом, литовських князів, володимирських єпископів (див. коментар до ПСРЛ 2: 724; ПСРЛ 2: 735–736). У таких списках наводяться імена цілком реальних історичних персонажів, яких хроніст міг розшукати в актових документах або знати з усних джерел. Але в більшості випадків, які можна перевірити, прив'язання перелічених осіб до конкретної події є штучним [Вадим Аристов – ГВЛТ, с. 430].

(Я уже був наводив цю цитату раніше, але не можу утриматись, щоб не повторити, бо тут, як у чеховської ідеальної людини, «все прекрасно».)

Так само наука говорить нам, що **ніяких подробиць облоги Києва хроніст Романовичів не знав**, і всі вони запозичені з опису облоги Єрусалима у Йосифа Флавія:

> Утім, ці обставини, навіть коли вони автентичні, є загального порядку, не індивідуально «київські». Очевидно, що текст складався через багато років після подій і його літературний компонент набагато переважає історичний [Олексій Толочко – ГВЛТ, с. 315 – 325; процитований висновок – на с. 325].

Так само наука говорить нам, що **всі факти татарського походу є вигадками** (не одні тільки деталі облоги Києва):

> Гадаємо, докладність і деталізованість опису монгольського завоювання північно-східної Русі, не порівнянна з описом завоювання південної і західної Русі, пояснюється тією обставиною, що в руках літописця були джерела, яких бракувало для півдня. Наш огляд продемонстрував, що такими стали тексти типу ЛЛ і Н1ЛСІ. Надлишкова інформація є або плодом власної фантазії автора, або ж наступними редакторськими ампліфікаціями. Під цим оглядом сюжети завоювання північної Русі стоять осібно в тексті ГВЛ, в інших фрагментах якого досі не вдавалося з певністю констатувати обізнаність із літописними текстами окресленого кола [Вадим Стависький – ГВЛТ, с. 303 – 304].

Такого тотального розгрому «татарська облога Києва» не знала, мабуть, від часу романа Володимира Чівіліхіна «Пам'ять». Закономірно, що в українських авторів усе вийшло навіть краще, ніж у згаданого москаля (все українське повинно бути кращим за російське, навіть дурниці) – тому що Чівіліхін писав історичний памфлет, а наші науковці наїхали на цю облогу з боку джерелознавства.

Ще раз: це – останнє слово нашої академічної науки!

Літературна оборона Козельська

До літопису потрапляло не все, що літописець знав, а тільки те, що він вважав важливим. У якому ж відношенні Козельськ міг бути важливим? Роман Беспалов пише так:

> Актуальность возникновения южного рассказа о Козельске связана с тем, что князья козельской ветви Мстислава Святославича занимали старшее черниговское княжение накануне битвы с татарами на Калке, а затем снова после смерти князя Михаила Черниговского […] В рассказе о Козельске за образец поведения взят героический подвиг козлян, павших в бою с татарами. Через их «славу сего света» утверждалась власть козельских князей на черниговском престоле, доставшаяся им в порядке старшинства рода [*Беспалов Р. А.* К истории создания Повестей о Батыевом нашествии в части событий 1237–1238 годов. – «Летописи и хроники. Новые исследования. 2017-2018», М. – Спб., 2019 г., с. 50].

Такого не може бути жодною мірою.

По-перше, я уже писав, що ніякого Козельського князівства із джерел 13 ст. добути не можна, а отже не існувало й ніякої «козельської гілки» князів.

По-друге, я уже писав, що козельський титул князя Мстислава Святославича – результат давньої описки. Чи мав він якесь князівство перед тим, як став чернігівським князем – наші джерела не знають, ну, і ми разом з ними не знаємо.

По-третє, Чернігівське князівство було знищене татарами в 1239 р. – раз, і, як виявилось, назавжди. Це було не тільки фізичне знищення столиці князівства, але й логічне (політичне) знищення князівства як соціальної структури. Природно, що наші джерела нічого не знають про якихось чернігівських князів після 1239 року, і ми разом з ними нічого про них не знаємо. Всі «згадки» такого роду – пізні фантазії, котрі не мають стосунку до подій 13 ст.

Тобто не було ніякої конкретної особи, права якої на княжіння в Чернігові треба було би підпирати таким своєрідним способом. Права живого на той час князя Михайла Всеволодовича не треба було нічим підпирати, так само як права його сина Ростислава, і права князя Мстислава Глібовича (якщо він лишився живим). Кожен з них міг би посісти чернігівський стіл, **якби татари на це погодились**.

Але татари не погодились, і ніякими оповіданням про злий город Козельськ не можна було їх переконати. І так не стало князів на чернігівському столі.

Польські коментатори вважають, що «молодим» могли звати князя аж до 19 років, і в такий спосіб натягають можливість, що Василь – син Мстислава Святославича чи його невідомого на ім’я сина [Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). – Kraków, Warszawa: 2017, prym. 591, s. 216 – 217].

І як то чоловік у 19 років, котрий сам уже міг мати дітей, міг утонути в крові? Запропонована натяжка рятує один момент оповідання і суперечить іншому. Ніс піднімеш – хвіст застрягне.

Міфічна «онука» Михайла Всеволодовича

Вбивство онуки Михайла (Т-155) двічі прокоментовано у книгах М. Дімніка (1981 р., 2003 р.). В обох місцях М. Д. робив припущення, що у Михайла був невідомий син, і його дочкою була ота онука.

Такого ніякою мірою не може бути, як я уже писав з приводу найновішої теорії «Роман Брянський – син Михайла». Якщо Михайло мав онуку, бодай маленьку (1 рік) в 1241 р., вона народилась десь 1240 р., а її батько – гіпотетичний син – був уже повнолітнім і одруженим, отже, не менше 18 років. Отже, народився в 1222 році або й раніше. Чому ж тоді в 1230 р. Михайло пхав на новгородський стіл Ростислава, коли мав дорослішого сина?

Чому він в 1238 році залишив у Галичі саме Ростислава, проминувши цього старшого сина? Чому під час його поневірянь він їздив разом із Ростиславом і де тоді перебував його старший син? Чому в Сілезії при Михайлі була його онука, а не було її батька? І де цей батько тоді перебував?

Думаю, що хроніст Романовичів, описуючи поневіряння Михайла з його власних слів (або зі слів когось із його супутників), просто помилився щодо цієї «онуки». Таке припущення відповідає бритві Оккама, тому що скасовує усі неймовірні елюкубрації щодо «онуки».

Галич і татари

Пишуть: Генеральна прокуратура зафіксувала 11 488 російських воєнних злочинів в Україні, з них – близько 2 500 на Київщині.

І це – на тлі битви за Донбас, яка триває.

В таких умовах – продовжую (22 квітня 2022 р. о 8:00).

Ігор Іваськів надрукував статтю «Был ли взят Галич монголами в 1241 г.?» [Русь в эпоху монгольских нашествий (1223 – 1480). – Краков: 2013 г., с. 70 – 76. Цей збірник входить у серію Colloquia russica, Серия I, том 3 і має цілих три титульних аркуші, що становить особливу проблему для бібліографії]. Суть погляду ясна із назви:

> В качестве рабочей гипотезы осмелюсь предположить, что в такой ситуации город, не имея опытного военачальника, сдался без боя, рассчитывая на то, что после получения выкупа монголы, как и предыдущие кочевые племена, пойдут далее на запад [с. 71].

Тут слід зауважити, що, 1, попередні кочові племена не нападали на Галич; 2, ці племена не йшли далі на захід, а переважно жили на схід від Дніпра. Тому жителі Галича не мали такого досвіду і не могли мати таких сподівань. Але це пусте.

Які ж аргументи на користь такого погляду?

1. Метою татар була Угорщина, і вони не мали часу на довгу облогу Галича [с. 72].

2. Хроніст Романовичів не подав ніяких деталей щодо руйнування Галича [с. 72].

3. В Галичі уцілів Успенський собор, в якому князь Ізяслав Володимирович боронився в 1255 р., та церква св. Пантелеймона [с. 73].

4. Іоан із Плано Карпіні та Вільгельм Рубрук не згадували про руйнування Галича, хоча їм було відомо про руйнування Києва [с. 73].

5. Фома Сплітський у своїй хроніці, складеній в сер. 13 ст., згадав про здобуття татарами далекого Суздаля, але промовчав про ближчий до нього Галич [с. 73].

6. У «Великій хроніці» Матвія Паризького уміщено два листи, в яких йдеться про зруйнування татарами Русі та її найбільшого міста Клева / Ріона [с. 73].

7. Нема згадки про зруйнування Галича у «Нещасливій пісні» угорського хроніста Рогерія [с. 74].

8. Нема згадки про зруйнування Галича у «Великопольській хроніці» (2 пол. 13 ст.) [с. 74].

9. Археологічні дослідження Галича не дали ні одного зразка татарського воєнного спорядження, зокрема, стріл східного типу. Залишки локальних пожеж не обов'язково спричинені татарами. В одному зі спалених будників знайдено труп жінки, але автор розкопок В. Ауліх не стверджував, що це – справа рук татар [с. 74 – 75].

Висновок:

> Галич во время военной кампании Бату–хана в 1241 г. если и был взят, то произошло это без боя (не исключено, что некоторые мелкие стычки все же имели место), а город не был поддан масштабным разрушениям, как Суздаль, Киев или Владимир [с. 76].

Чи справді так?

1. Якби татари справді поспішали до Угорщини, вони могли би пройти північними берегами Каспійського, Азовського і Чорного морів до нижнього Дунаю і далі потрапити в Угорщину через дунайські Залізні Ворота або перевали Карпат на території сучасної Румунії. На цьому шляху не було ніяких держав і укріплених міст, татари

могли не боятись організованих армій і не витрачати сили на облоги. Треба було тільки розігнати (підкорити) половців, що й було зроблено, але майже не відбилось у письмових джерелах. Не думаю, що така війна зайняла би більше одного року, і наприкінці 1237 р. татари уже могли б бути на Дунаї.

Натомість вони витратили майже рік, завойовуючи Волзьку Булгарію (котра нітрохи не заважала їм рухатись далеко на півдні), далі зимова кампанія 1237 – 1238 рр. пішла на завоювання Рязанського і Владимирського князівств, котрі так само не заважали руху на Угорщину; кампанія 1239 р. була націлена на Переяславське і Чернігівське князівства, а в 1240 р. – на Київське князівство. І тільки після здобуття Києва татари почали «поспішати» до Угорщини.

Але як М. С. Грушевський так і деякі сучасні дослідники думають, що ми не маємо надійної дати падіння Києва, і відкидають 6 грудня 1240 р. як дату пізнього походження. Отже, це могло статись і раніше, скажімо, у серпні чи вересні 1240 р., і тоді півроку для маршу від Києва до Угорщини уже не здаються поспіхом.

Більше того, на цьому шляху татари могли зробити перепочинок, і саме в цей час (восени – взимку 1240 р.) болохівці могли постачати їм збіжжя. При цьому татари могли розложитись у Болохівській землі або й у Галичині. Ми не знаємо випадків, щоб татари проводили довший час на території Русі, але все колись трапляється вперше.

3. За переконливою реконструкцією В. Аристова, боротьба Ізяслава за Галич мала місце в 1236 р., а в 1255 рік потрапила помилково [*Арістов В.* Як не ходив на Галич князь Ізяслав у 1250-х роках. – «Academia. Terra Historiae», К., 2020 р., т. 2, с. 450 – 451]. Більше того, Аристов думає, що згадка церкви (не названої по імені) в цьому епізоді взагалі запозичена з опису облоги Галича в 1219 р. [там само, с. 456].

Далі, Успенський собор у Владимирі (на Клязьмі) татари в 1238 р. спалили, але він стоїть і донині, чого не можна сказати про Успенський собор Галича. Чому так? Вирішальним для долі галицького храму було сусідство попів, котрі в кінці 16 ст. збудували нову церкву, що стоїть і нині, використовуючи руїни старого собору в якості складу будівельного матеріалу.

Далі, збереження церкви св. Пантелеймона не говорить ані за, ані проти руїни 1241 р., бо в Чернігові та Києві збереглось по кілька храмів, а ці міста було безспірно зруйновані.

Ніякою мірою не думаю, що татари були аж такі люті, що свідомо витрачали немалі зусилля на руйнування дощенту церков, які були їм не цікаві і не становили загрози.

В Десятинній церкві, думаю, татари ударами тарану хотіли вибити двері, і ці удари струшували стіни. А будівничі церкви навіщось поклали на дно фундаментних ровів дерев'яні колоди й залили їх вапном (розкопки М. К. Каргера), і на цій «платформі» мурували фундамент. З часом дерево колод струхлявіло і утворились порожнини. Струс стін спричинив руйнування цих порожнин і осідання фундаментів та стін. Осідання на якихось 5..10 см – це повна катастрофа для цегляної споруди. Така катастрофа могла статись і раніше, але удари тарану дослівно стали тією соломинкою, котра зламала хребет верблюда.

4 – 8. Основна група аргументів І. І. – це мовчання мандрівників та європейських хронік. Згідно правил позитивізму, це не може мати ніякого значення. Чому дані про напад на одне з численних руських міст повинні там були бути? Видно, що хроністи подавали загальну інформацію про напад татар на далеку і маловідому їм країну Русь (Фома назвав її *Суздаль*, але мабуть це не конкретне місто, а все Владимирське князівство або й уся Русь), і ця трагедія концентрувалась у падінні її головного міста.

Мовчання джерела ще могли би мати певне значення, якби воно подавало якийсь перелік зруйнованих руських міст, і от у ньому не було би Галича. Простою мовою, якби джерело показало свою компетентність у справах Русі. Але такого джерела нема.

Назва *Ріона* (Р-н) не містить жодної спільної літери із назвою *Київ* (К-в) і дуже добре показує рівень [не]компетентності джерела. З таким самим успіхом можна було думати, що Ріона – це Галич (так само немає жодної спільної літери), але скоріше слід думати про Рязань (Р-з-н).

9. Я не збираюсь розглядати первинний археологічний матеріал, але не можу собі уявити, як це труп жінки, знайдений у спаленому будинку, залишився не похованим? Це говорить не просто про руйнування міста, а про його подальше запустіння (цілого міста або принаймні значної його частини). Списати це на дрібну локальну пожежу (можливо, й взагалі не пов'язану з воєнними діями) важко, бо вийде, що сусіди жили собі спокійно далі й не поховали трупа – якщо не з християнських, то принаймні з гігієнічних міркувань.

Те, що немає характерних татарських стріл – теж чисто негативне спостереження, котре не має доказової сили позитивних даних. Одна знахідка може все змінити. Не зашкодило би скласти загальну археологічну карту таких знахідок на Русі, як це зроблено у Польщі [*Świętosławski W.* Ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w. – Łódź: 1997. Сліди майже виключно складаються із татарських стріл].

Аналіз археологічних знахідок був би більш показовим, якби археологи подбали обчислювати **відсоток** дослідженої частини городища. Один локальний спалений будинок справді нічого не доводить, тільки система знахідок (так-так, нанесена на план!) може щось сказати. Повна географічна база даних усіх розкопок, виявлених об'єктів та знахідок – що ж тут неможливого? І не забуваймо про стратиграфічну колонку городища, яку краще мати, аніж не мати.

Я, звичайно, ніякий не археолог, але виконання цих загальнонаукових побажань зробило би інтерпретацію археологічних даних більш переконливою.

Отже, погляд І. Іваськова – цікавий і спонукає до подальших **системних** досліджень.

Але в книзі Б. Томенчука, на яку (в числі інших) посилається І. Іваськів, про Галич пишеться щось інше: укріплення князівського замку згоріли в середині 13 ст., і так само в той ж час згоріла дерев'яна стіна дитинця із прилеглими до неї будівлями [*Томенчук Б.* Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976-2006 рр. – Івано-Франківськ: 2008 р., с. 501, 515].

Я не можу заглиблюватись у питання чистої археології і розбирати, наскільки обгрунтована дата пожежі. Але якщо вже робити спроби інтерпретації археологічного матеріалу, то ця пожежа вимагає історичного пояснення. Можливо, що це й не є наслідок дій татар, а тоді – чим вона була? І чому після неї укріплення не були відбудовані?

Якщо ж пересувати цю пожежу на трохи раніший час, скажімо, на початок 13 ст., то вийде, що упродовж усієї штовханини за Галич він стояв зруйнований, без укріплень і початок його занепаду не зумовлений татарами, а розпочався раніше. А це докорінно змінило би наші уявлення про зміст подій в Галичині.

Загибель князя Михайла Всеволодовича

Пишуть, що лапті скинули фосфорні бомби з літаків Су-30 на острів Зміїний, з якого вони самі втекли, а українські сили туди не заходили.

Ну, перський цар Ксеркс в подібній ситуації наказав висікти море. Кожна історична драма у виконанні лаптів перетворюється на фарс (2 липня 2022 р. о 7:50).

Коли це відбулось?

Традиційно на підставі ЛЛ вважається, що Михайла вбито 20 вересня 6754 березневого року, отже, 20 вересня 1246 року. М. Бережков присвятив цій статті ЛЛ півтори сторінки [*Бережков Н. Г.* Хронология русского летописания. – М.: 1963 г., с. 111 – 112] і визнав цю статтю ЛЛ березневою. Здавалось, хоча б це питання вирішене однозначно.

Та не на таких напали! Роман Беспалов заповзявся перетягнути цю подію на 1245-й рік:

> По сведениям Плано Карпини, вместе с князем Михаилом у Батыя был сын князя Ярослава. По ЛЛ князь Константин Ярославич вернулся от Батыя на Русь уже в 1245 г. (Джиованни дель Плано Карпини. История монгалов, именуемых нами татарами. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. М., 1957. С. 77–78; ПСРЛ. Т. 1. Стб. 470–471). Вопрос о датировке разрешается в том случае, если допустить, что в ЛЛ фрагмент об убийстве князя Михаила имеет ультрамартовскую датировку. Так 20 сентября 6753 мартовского года соответствует 20 сентября 6754 ультрамартовского года и соответствует 20 сентября 1245 г. [*Беспалов Р. А.* К истории создания Повестей о Батыевом нашествии в части событий 1237–1238 годов. – «Летописи и хроники. Новые исследования. 2017-2018», М. – Спб., 2019 г., с. 48].

Такого не може бути жодною мірою. Запис про повернення князя Костянтина Ярославича в ЛЛ стоїть під 6753 роком (щонайпізніше – в лютому 1246 р.), а смерть Михайла – під 6754 (через півроку після закінчення 6753-го року). Літописець поставив ці події під різними роками! Отже, Костянтин **не міг** бути присутнім в Орді під час загибелі Михайла. Це перше.

Згадку «сина Ярослава» у Іоана з Плано Карпіні я вважаю помилкою. Він прийняв князя Бориса, родича Ярослава (внучатого племінника) – за його сина. Розуміючи руську мову з п'ятого на десяте, він слухав **розповідь** про трагедію, зокрема, що при тому був якийсь князь, з якого Іоан зробив сина Ярослава. Це друге.

Оголошувати частину річної статті літопису (навіть не всю статтю) ультра-березневою, а решту статті вважати березневою – не випадає. Так ми взагалі позбуваємось останнього орієнтиру в літописній хронології, оскільки будь-який дослідник зможе довільно змінювати дату на власний розсуд. Якщо Беспалову можна, то чому іншим не можна? Це не наука, а чистий суб'єктивізм. Це третє.

Нарешті, можна було би обстоювати ультра-березневий стиль усієї статті ЛЛ 6754 р., а не одного запису про смерть Михайла. Але для цього треба спростувати добре обгрунтовану хронологічну систему Бережкова. Беспалов не поспішає дискутувати із Бережковим і робить вигляд, що аргументації останнього не існує. В науці так не роблять. Це четверте.

Але чи мав рацію М.Бережков, говорячи про березневий стиль статті 6754 р.? Подивимось!

Придоша Татарове к Володимерю . мсца феврал . въ . г . на памѧт стаг Семеѡна . во вторник (ЛЛ, 6745 р.)

3 лютого припадає на середу, якщо вважати 6745 рік **березневим** (3 лютого 1238 р.), і на вівторок (3 лютого 1237 р.), якщо вважати цей рік ультра-березневим. М. Бережков пропонував виправити дату на 2 лютого 1238 р., вівторок, відкинувши оцього «Симеона богоприїмця», пам'ять якого припадає на 3 лютого [*Бережков Н. Г.*, op. cit., с. 109 – 110].

Далі маємо записи про убивство Михайла 20 вересня 6754 р.; про смерть Ярослава Всеволодовича 30 вересня 6754 р.; про поставлення новгородського єпископа Далмата 25 травня 6759 р.; про освячення церкви в Ростові 2 травня 6761 р.; про народження князя Дмитра Васильковича 11 вересня 6761 р.; про народження князя Костянтина Василковича 20 липня 6762 р. Тут не позначено день тижня, тому не можна визначити систему дати.

Преставіс кнѧзь Олегъ Рѧзаньскии . стрстныя недлї . въ сред . в черньцѣх и въ скимѣ . и положенъ быс оу стаг Спса : : мсца **мая** въ . к . на памѧть стыя мчнци . Фотиньи Самарѧныни (ЛЛ, 6766 р.).

Тут маємо повну дату 20 березня 6766 р., середа Страсного тижня. Вона відповідає 20 березня 1258 р., якщо вважати числення **березневим**. Місяця *мая* у ЛЛ – помилка замість *марта* (день св. Фотінії – 20 березня, і страсний тиждень 6766 р. – це 18 – 24 березня).

Отже, на відрізку 1238 – 1258 рр. стиль літочислення ЛЛ можна вважати (з певними натяжками) березневим. Ми не маємо виразних підстав вважати, що десь тут проскакує ультра-березневий стиль, таке припущення є зайвим, суперечить бритві Оккама. Тобто Бережков тут правий, а Беспалов помиляється.

Погляд Антона Горського

Спеціальну статтю присвятив цьому питанню А. Горський [*Горский А. А.* Гибель Михаила Черниговского в контексте первых контактов русских князей с Ордой. – Средневековая Русь (М.), 2006 г., вып. 6, с. 138 – 154. Передруковано: *Горский А. А.* «Бещисленыя рати и великыя труды». – Спб.: 2018 г., с. 141 – 156. Цитую за цим передруком].

В числі джерел по темі А. Г. помилково використав відносно пізнє «Сказання про Михайла і Федора», фактичні дані якого походять із літописних записів про події 1246 р. [*Жарких М. І.* Літературна історія «Сказання про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора». – К.: 2021 р., розділ «Висновки»].

Слушно відхиляючи релігійний мотив убивства, А. Г. відзначив три запропонованих в літературі політичних мотиви:

1, убивство татарських послів в 1239 р.;

2, інтриги в Орді князя Ярослава Всеволодовича;

3, інтриги в Орді князя Данила Романовича [с. 142].

(Поїздку Данила в Орду А. Г. датує слідом за М. С. Грушевським кінцем 1245 – початком 1246 рр. [с. 143].)

Далі А. Г. вдається у безперспективний (на мою думку) розгляд деталей обряду [с. 143 – 146], не звертаючи увагу на явну некомпетентність наших джерел у цьому питанні. Але висновок слушний:

Отказ от исполнения обряда поклонения идолу Чингис-хана стал лишь поводом, за который зацепился хан, чтобы устранить черниговского князя [с. 146].

А яка ж тоді була глибинна причина?

А. Г. слушно відкидає «убивство послів» як пізню вигадку [с. 147 – 150], також вважає мало ймовірними інтриги Ярослава й Данила [с. 152 – 155]. Висновок такий:

> Батый, очевидно, изначально настороженно относился к черниговскому князю из-за его западных, в первую очередь венгерских, связей (которые могли быть загодя подчеркнуты побывавшими в Орде ранее Даниилом Романовичем или / и Ярославом Всеволодичем). Во время поездки Михаила имели причины и, вероятно, реальные возможности действовать против его интересов другие князья черниговского дома. Скорее всего, твердого намерения убить Михаила у Батыя первоначально не было, иначе можно было бы решить дело ханским судом [с. 156].

Отже, віра А. Г. в існування розгалуженої мережі князівств на Чернігівщині (цитати я наводив в іншому місці) привела його до помилкової (на мій погляд) ідеї про інтриги інших Ольговичів, про існування яких ми нічого не знаємо.

> Хан решил произвести «тест на лояльность» – потребовал от Михаила исполнить обряд поклонения «по жесткому варианту» [с. 156].

Простою мовою, з боку Батия це був «панський жарт». Повторю – деталі обряду, а тим більше дворазова вимога до Михайла походять із пізнього «Сказання», котре є історичним романом на тему загибелі Михайла.

Загальним недоліком усіх запропонованих теорій є погляд на татар і Батия як на машину для страт, свого роду гільйотину, якою тільки треба уміти керувати. І от той чи той руський князь натиснув правильну кнопочку і машина стратила Михайла. А якби не натиснув – не стратила б.

При такій системі ігнорується власна політична воля Батия. На мою думку, він сам вирішив стратити Михайла, і це сталось би за будь-яких умов, незалежно від зусиль руських князів, їх доносів і натискання кнопочок.

Погляд Олексія Мартинюка

Ще одну статтю на цю тему написав білоруський дослідник Олексій Мартинюк [*Мартынюк А.* „Неявленные мученики”: к пониманию образа святого Михаила Всеволодовича, князя черниговского. – Colloquia russica (Krakow), 2018, Series I, vol. 8, p. 273 – 279].

О. М. погоджується із «панським жартом», запропонованим А. Горським [с. 274]. Також він думає, що перша редакція «Сказання про Михайла і Федора» була складена ще за життя княгині Марії Михайлівни († 1271 р.) [с. 274]. Я, студіюючи «Сказання», слідів такого раннього тексту не побачив.

О. М. вірить:

> Для жителя Руси (и Византии) ситуация выглядела несколько иначе: подвиги святого могли быть явлены Господу, но сокрыты от его современников. В нужное время Господь *являл* святого верующим, и начиналось его церковное прославление [с. 276].

О. М. вірить, що у Михайла Всеволодовича були такі родичі: брат у других **Василь** Мстиславич, сестра **Агафія**, племінниця **Феодора** [с. 277]. Такі родичі відомі із джерел, тільки імена, виділені мною, з них не відомі і належать до пізніх вигадок.

Далі О. М. вірить:

> Князь Михаил Всеволодович мог восприниматься современниками как „предстоятель сонма неявленных мучеников”, членов черниговского и владимирского княжеских домов, жертв нашествия иноплеменников [с. 278].

Тут ключове слово – **міг**. Міг сприйматись – отже, міг і **не** сприйматись? Фантазувати про такий «сонм» тим легше, що він за визначенням «неявний». Отже, всі запитання – до пана бога та небесної канцелярії.

Чи існують неявні мученики? – Авжеж, існують. Узяти хоча б російського імператора Миколу 2-го, котрий є, на думку представників миколобісія, християнським святим. Він був убитий в 1918 р., і щодо цього ні в кого ніколи не було сумнівів. Але гундославіє московського сатанату заговорило про нього як про «святого» лише на початку 21 ст., а житія його і досі не складено, хоча з часу смерті «мученика» минуло понад сто років.

Отже, всі ці роки його «святість» була відома богу, а невідома людям, і от на початку 21 ст. гундослави (але не бог, як вимагає теорія Мартинюка!) явили нам нового «святого».

Чому саме на початку 21 ст.? – Тому, що змінилась політична ситуація. Влада, котра знищила Миколу 2-го, упала в 1991 році, а нова російська влада, хоча й проголосила своє правонаступництво, не стала солідаризуватися з **усіма** злочинами попереднього режиму (тільки з деякими). Так виникли зовнішні політичні умови для повернення пам'яті про імператора в публічний простір. Ну, а з початком 21 ст., з приходом до влади плішивого фюрера Гнило-Солом'яної Орди, гундослави вирішили викинути з історії останні сто років і протягнути пряму лінію наступності від останнього імператора із роду Готторпів до нового імператора – родом з пітерського підворіття. А ну як це сподобається і буде прийнято на озброєння офіційною ідеологією?

От вам і весь процес перетворення «неявного мученика» на явного. Тут вам і закон, і пророки.

Нічого подібного ми не бачимо в 13 ст. стосовно Михайла Всеволодовича. Ніякої зміни політичної ситуації – такої, що раніше було небезпечно прославляти Михайла, а потім стало безпечно – ми не знаємо. «Теорія» Мартинюка нічого не пояснює.

Погляд Вадима Стависького

Вадим Стависький приділив багато уваги смерті Михайла Всеволодовича. Шість його праць, в яких заторкнута ця тема, я уже був розглянув [*Жарких М. І.* Літературна історія «Сказання про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора». – К.: 2021 р., розділ «Історіографія»].

Спочатку В. С. обстоював думку про існування «літопису митрополита Кирила», доведеного до 1246 р., в якому мав міститися протографічний опис загибелі Михайла. Але пізніше В. С. розлюбив цей «літопис» і полюбив натомість протографічну «Повість про загибель Михайла», складену в 1246 р., котра стала джерелом для руських літописів та Іоана з Плано Карпіні. При цьому аргументація, яку В. С. виставив на користь «літопису», залишилась не спростованою і кожен має повну можливість говорити про «літопис» чи про «повість», посилаючись щоразу на думку В. Стависького (однаково слушно посилаючись!).

Окрім того, В. С. написав велику статтю про запис ГВЛ щодо загибелі Михайла [ГВЛТ, с. 378 – 388]. Для початку він знищив боярина Федора:

> А про боярина Федора, що нібито супроводжував чернігівського князя в його доленосній подорожі, Лавр. взагалі не знає [ГВЛТ, с. 379].

Ну, одиниця дорівнює нулю, це ми вже із статей Олексія Толочка знаємо.

> Ніхто з дослідників не запропонував текстологічного пояснення того факту, що літопис подає послідовність подій, зворотну до реальної (Данило вирушив в Орду наприкінці 1245 р., Михайло – наступного, 1246 р.) [ГВЛТ, с. 379].

Питання про відносну хронологію поїздок Михайла і Данила до Батия належить до числа релігійних. Я обстоюю єдино правильну думку секти тупоконечників, що Михайло їздив раніше за Данила; в той же час секта гостроконечників пропонує цілком помилковий зворотній порядок подій. Про поїздку Данила знає **тільки** ГВЛ, а запис не містить вказівок, які дали б змогу хронологізувати його з іншими, краще датованими подіями. Тому кожен дослідник має волю стояти при гостроконечній чи тупоконечній вірі в залежності від його загального погляду на перебіг подій.

Наприклад, якщо автор вірить у донос Данила на Михайла, йому підходить тільки гостроконечна хронологія.

> Якщо не брати до уваги нічим не підтверджених посилань на день загибелі Михайла, 20 або 23 вересня, що містяться у двох різних версіях Прологу в списках не раніше від XIV ст. [ГВЛТ, с. 380]…

… то вийде, що одиниця дорівнює нулю. До того ж 20 вересня стоїть не тільки в Прологах, але й в ЛЛ, на що В. С. воліє не звертати уваги.

Далі В. С. знищує «поклоніння кущу» [ГВЛТ, с. 381 – 382], при чому виходить, що не тільки 1 = 0, але також і 3 = 0. Слава богу, нічого нового!

> Тож у текстах щодо Михайла проступає двошаровість: найдавніші з них мотивують смерть відмовою поклонитися ідолові; натомість ГВЛ та РА [в моїй системі позначень – С-5] додають новий мотив – відмову "поклонитися кущу" [ГВЛТ, с. 383].

Але де узяв В. С. оті «найдавніші тексти» (у множині!) і звідки він дізнався, що в них стояло – залишається невідомим. Маємо просто переконання В. С. у тому, що реальні найдавніші тексти (названі ним) є результатом редакторських переробок. А це переконання ні для кого не обов’язкове.

Остаточний висновок В. С. – що існувало «прото-житіє» Михайла, котре відбилося в Іоанна з Плано Карпіні, ГВЛ та в житійній традиції (але не в ЛЛ!), складене не пізніше середини 1247 р. [ГВЛТ, с. 386].

Погодитись із таким припущенням ніякою мірою неможливо. Переписувати готове – завжди простіше, ніж писати щось нове з чистого аркуша. Якби якийсь гарний цілісний опис пригоди Михайла справді існував, пізніші писарі втягнули б його у свої твори **як ціле** (так, як проложне «Сказання про Михайла і Федора» було в цілості втягнуто до С1ЛСІ). І для цього В. С. вказує не одну, а цілих три можливості. Однак автори усіх трьох творів, не змовляючись: 1, відкинули цей цілісний текст; 2, роздробили його на окремі дрібні деталі, навіть не епізоди; 3, втягнули у свої твори частину цих деталей, кожен раз іншу. Повірити у такий спосіб дій **трьох незалежних авторів** неможливо.

Отже, в цій статті В. С. мав нагоду виступити із якимось третім своїм поглядом на предмет, але не скористався нею і загалом повторив свій другий погляд, про недоліки якого я уже був написав.

Але як же бути із заявою авторів ГВЛТ, що вони не відшукують втрачених текстів [ГВЛТ, с. 15]? Чи колективна заява не є обов’язковою для В. С., чи він на 386-й сторінці забув, що писалось на 15-й, чи (найпевніше) обійтися без припущень про «втрачені тексти» таки неможливо?

Статтю О. Майорова «Тайна гибели Михаила Черниговского» (2015 р.) я розглядаю в розділі «Історіографія».

Знаю ще про такі статті по темі:

Рыкин П. О. Гибель князя Михаила Черниговского в свете традиционных монгольских верований. – «Россия и Восток: традиционная культура, этнокультурные и этносоциальные процессы», Омск, 1997 г.

Белозеров И. В. Убийство князя Михаила Черниговского монголами в 1246 г. и монгольский языческий обряд при дворе хана Бату. – Русское средневековье. 2000–2001. М., 2002 г., с. 4 – 16.

Цих статей нема в Мережі, так що обійдеться циганське весілля без марципанів. Коли автор хоче, щоб його читали, він сам мусить подбати, щоб його праці було доступні в Мережі, а як ні – так ні, це його свідомий вибір.

Князь Ростислав Михайлович

Учора, 3 липня 2022 р., наші війська відступили із Лисичанська. Пишуть про десятикратну перевагу лаптів у людях (лаптях) та техніці.

З огляду на побудовану мною систему оцінювання вартості джерел – думаю, слід довіряти голові Луганської обласної адміністрації Сергію Гайдаю, який перебуває безпосередньо на місці подій і отримує належну первинну інформацію.

Але я вірю, що ми повернемось. «Аж за Байкал отброшена покатится Орда!» (4 липня 2022 р. о 7:50).

Одна чи дві битви Ростислава із Данилом?

Йдеться про битву на р. Січниця в 1244 р. (Т-167) та про битву під Ярославом в 1245 р. (Т-171).

Кажуть, що битва на невідомій нині ріці Січниця є подвоєнням запису про битву під Ярославом. Кажуть, що першим таку думку висловив був Л. Черепнін [*Черепнин Л. В.* Летописец Даниила Галицкого. – Исторические записки, 1941 г., т. 12. Цієї статті немає в Мережі, я її не читав] і виставив такі елементи, котрі присутні в обох фрагментах:

1, Ростислав упросив тестя дати йому угорців;

2, Ростислав напав на Перемишль;

3, битва відбувається на річці;

4, в ній бере участь Лев Данилович;

5, згадані ті самі бояри (Андрій, Яків);

6, Всеволод не допомагає Данилу, а тікає.

Коментуючи Іпат-72 + 73, М. Котляр приєднався до думки Л. Черепніна, що опис «битви на Січниці» – це скорочена версія опису битви під Ярославом в 1245 р. [Галицько-Волинський літопис. Дослідження, Текст. Коментар. – К.: Наукова думка, 2002 р., с. 249 – 250].

У польському виданні битва на Січниці прокоментована як окрема незалежна подія [Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). – Kraków, Warszawa: 2017, s. 262 – 263], про гіпотезу подвоєння навіть не згадано.

В новому українському коментарі битва на Січниці взагалі не згадана, хоча автори книги дуже люблять відшукувати випадки самоцитування в ГВЛ [ГВЛТ, с. 282]. І це – останнє слово нашої науки.

Я думаю, битву на Січниці слід вважати реальною. Хроніст Романовичів будь-що-будь стояв ближче до подій, ніж сучасні коментатори, і відкидати його записи без крайньої потреби не слід.

А щоб показати, що перелічені Черепніним збіги не можуть мати вирішального значення, я піду шляхом аналогії. Аналогії з кампанією в Північній Африці під час 2-ї світової війни. Вона тягнулась упродовж трьох років і за цей час було два німецьких наступи і два англійських. І весь цей час воювали німецький боярин Роммель і англійський боярин Монтгомері (аргумент № 5!). До речі, вони обидва дослужились до фельдмаршала. Далі, боярин Роммель кілька разів просив у свого начальства допомоги для вирішального наступу (аргумент № 1!), і так само боярин Монтгомері просив допомоги у свого начальства.

Далі, при кожному наступі тієї чи другої сторони захоплювали Бенгазі (ну, і Тобрук; аргумент № 2!). Далі, кожен наступ кожної сторони проходив абсолютно однаково: ударна танкова колона відходила від берега моря на 40..50 км у пустелю, обходила південний фланг ворога і з'являлась на березі у його тилу, після чого противна сторона кидалась тікати (аргумент № 3!). І в ролі Всеволода там виступав маршал Граціані, котрий так само прудко утікав від ворогів (аргумент № 6!).

А тепер нехай хто спробує викласти перебіг африканської кампанії, не називаючи ніяких дат – і вийде, що кілька разів повторюється одна й та сама ситуація. Але ці повтори відбивають реальні події, а не літературні вигадки.

Перемога під Ярославом – чия?

Петро Стефанович, розглядаючи відносини князя Данила Романовича до татар, оцінив битву під Ярославом так:

> Очевидно, перемогу Романовичів біля Ярослава татари зрозуміли як встановлення безспірної влади Данила над Галичем. Однак дійсними хазяями були тепер сам татари […] Головний політичний підсумок цієї поїздки [Данила до Батия] – «взаємне визнання»: Батий не убив Данила і не поставив під сумнів його «отчинні» права, а той фактично визнав себе васалом монгольського хана […] Данило отримав дозвіл володіти всіма територіями, якими він володів перед поїздкою – тобто Волинською і Галицькою землями [*Стефанович П.* Политическое развитие Галицко-Волынской Руси в 1240 – 1340 гг. и отношения с Ордой. – Российская история, 2019 г., № 4, с. 123 – 124].

Петро Толочко у своєму коментарі [ГВЛТ, с. 398 – 399] дійшов висновку, що ніякий Ростислав у ніякі ворожі ряди не вдирався, а слова ГВЛ про це запозичені з попередніх літописів. Ще один випадок, коли 1 = 0.

Вадим Стависький, коментуючи наслідки битви, пише:

> Було би природно припустити, що хан Маучі вимагав Галича не для себе, а для когось із залежних руських володарів, чиї інтереси поширювалися на Галич […] З контексту сусідніх повідомлень ГВл князем, на чию користь хан Маучі міг вимагати Галич від Данила, логічно було б уважати Ростислава Михайловича […] Однак 1245 р. Ростислав Михайлович зазнав поразки під Ярославом, повернувся в Угорщину й назавжди вибув із боротьби за Галич.
>
> Єдиним князем, що міг претендувати на Галич після "еміграції" Ростислава, виявляється його батько Михайло Всеволодович […] Він згаяв час і вирушив до

Батия, "прося у него волости своее" (якою, у світлі зроблених вище спостережень, міг бути Галич), лише наприкінці літа 1246 р., уже після того, як у Батия побував Данило Романович. Результатом стало затвердження Данила ("пороучена бяху земля его емоу") і вбивство Михайла. Відтоді права Данила на Галич ніхто і ніколи вже не заперечував, і саме у ставці Батия він став Данилом "Галицьким" [ГВЛТ, с. 400 – 401].

Можу тільки повторити, що ця зручно складена реконструкція не має ніякої опори в джерелах, навіть послідовність поїздок князів до Батия поставлена у залежність від уявлень реконструктора про перебіг подій. Простою мовою, В. С. приєднався до згаданої вище (у зв'язку зі статтею А. Горського) теорії про успішний донос Данила на Михайла.

Інакше дивиться на те саме місце ГВЛ **Олексій Толочко**:

Чи вдалою виявилася поїздка Данила? […] Те, що Данило Романович не поїхав до "канович", явно свідчить, що в арбітражі йому було відмовлено, вимогу Мауці залишено в силі, і саме в цьому полягала Данилова "біда". Галич у Данила таки було відібрано.

У світлі такого висновку інакше перечитуються наступні повідомлення ГВЛ. Після звістки про повернення Данила від Батия згадки про Галич, про Данилове княжіння в Галичі або хоча б про відвідини Данилом Галича цілковито зникають зі сторінок літопису […] Так само зі сторінок літопису зникає вся географічна номенклатура Галицької землі, жодного з міст не згадано серед маршрутів чи походів дійових осіб оповіді, за винятком хіба найбільш західного – Перемишля.

Повернувшись від монголів, Данило майже одразу починає споруджувати собі нове стольне місто – Холм, у якому надалі, до самої смерті, має резиденцію. Але Холм – місто у волинській частині патримонії Романовичів. Переміщення туди резиденції галицького князя, безперечно, було вимушеним і, очевидно, мало демонстративний смисл, показуючи монголам відсутність претензій на Галич [ГВЛТ, с. 415 – 416].

За підрахунками **Вадима Аристова**:

Місто Галич згадується у ГВЛ 105 разів. Після оповіді про поїздку Данила в Орду (стаття 1250 р., стовп. 808) Галич майже зникає зі сторінок джерела. Запекла боротьба за Галич залишається в минулому. Подальших згадок міста усього п'ять. І три з них припадають на фрагмент про похід Ізяслава. Така щільність згадок Галича спостерігається тільки в описі домонгольських подій, що веде до думки про чужорідність цього тексту в даному місці [*Арістов В.* Як не ходив на Галич князь Ізяслав у 1250-х роках. – «Academia. Terra Historiae», К., 2020 р., т. 2, с. 450].

Тобто можна виснувати, що в питанні наслідків битви під Ярославом сучасні автори поділяються на секту гостроконечників (Данило остаточно **опанував** Галич) та секту тупоконечників (Данило остаточно **втратив** Галич).

Я тримаюся тупоконечного погляду. Данило здобув тактичну перемогу, котра обернулась стратегічною поразкою. Він виграв битву, але програв війну і втратив володіння, через яке піднялася війна.

Джура Гарді (2011 – 2019 рр.)

Пишуть, що наші воїни знищили 64-у окрему гвардійську мотострілецьку бригаду Гнило-Солом'яної Орди. Вона відзначилася злочинами в Бучі (по ординських поняттях це – гвардія), а потім її перекинули в Харківську область, де вона нарешті отримала стільки української землі, скільки хотіла.

Добриво для наших полів – оце ворожа гвардія по-українськи. Кожен день нашої праведної війни – це «день примирення» із трупами Орди.

Отже, маю змогу продовжувати (8 травня 2022 р. о 8:20).

Сербський дослідник Джура Гарді опублікував статтю з інтригуючою назвою [*Гарді Дж.* Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича. – Княжа доба: історія і культура (Львів), 2011 р., вип. 4, с. 193 – 207].

Результатом студії очікувано стало: перша і разом з тим **остання** їх зустріч мала місце в 1240 р. десь на Волині (Т-154). Далі були:

– битва під Ярославом в 1245 р., де їх війська билися, але вони особисто не зустрічалися;

– війна за австрійську спадщину 1253 р., в якій Ростислав і Данило діяли на протилежних стратегічних флангах угорського наступу, далеко один від одного;

– війна за Штірію в 1260 р., в описах якої Ростислав не названий (є тільки здогади дослідників щодо його участі); Данило ж названий, але, здається, він прибув до Угорщини не з власним військом на допомогу угорцям, а тільки втікав у черговий раз від татар. Отоді-то – припускає Д. Г. – давні вороги могли зустрітись у присутності угорського короля. Але це – тільки можливість;

– з'їзд у Відні в 1261 р., де укладено мир. У джерелах цей з'їзд плутають із весіллям, що відбулося 5 жовтня 1264 р. Там були не названі по іменам «король Русі» та «король Мачви», яких дослідники вважають за Данила й Ростислава відповідно.

Ростислав помер перед 15 липня 1264 р. і не міг бути на згаданому весіллі. Данило помер того ж 1264 р., а перед тим важко хворів, що мабуть виключає його участь у весіллі. А щодо учасників з'їзду 1261 р. дослідники не можуть дійти згоди.

Отак стоїть справа із **особистими** зустрічами Ростислава й Данила. Для моєї вузької теми стаття корисна тим, що дає новий огляд політичної активності Ростислава в Угорщині, і з тим підтверджується давніший висновок, що ця активність ніколи не переходила на північ від Карпат. Ростислав користувався титулом «князя Галицького», котрим він справді був деякий час, але спроб обійняти владу над Галичем після 1245 р. не робив.

Слід знати, що пан Гарді є найкращим сучасним знавцем князя Ростислава Михайловича і написав про нього цілу книгу [*Ђура Харди*. Итинерарии Ростислава Михайловича. – Сремска Митровица-Нови Сад: 2019 г. – 158 с.], і С. Келембет написав на неї рецензію [Ruthenica, 2021 г., т. 16, с. 189 – 199]. Трохи комічним виглядає те, що ані сама книга, ані ця рецензія не доступні у повних текстах – і це в 2022 році. Горе-дослідники самі виключають себе із процесу обміну науковою інформацією і вважають це нормою…

Доступна рецензія Степана Темушева [Журнал Белорусского государственного университета. История. – 2020 г., № 3, с. 102 – 105]. З неї видно, що власне ітінерарій

займає с. 123 – 126, а решта книги – то біографія князя. Рецензент цитує помилкову ідею Д. Г.:

> Матерью Ростислава была дочь галицко-волынского князя Романа Мстиславича (объединившего под своей властью Галицкую и Волынскую земли), в то время как его соперники – Даниил и Василько – являлись незаконнорожденными детьми от второго брака того же галицко-волынского князя (с. 29).

Першим цю ідею запустив на орбіту, здається, Л. Войтович:

> На цьому ж казусі базували свої претензії і Михайло Всеволодович та його син Ростислав. Мати Ростислава була дочкою Романа і Предслави. Данила і Василька вона могла трактувати як бастардів батька, не узаконених заповітом. Роман крім того одружився вдруге до того як його перша дружина стала черницею [*Войтович Л.* Княжа доба: портрети еліти. – Біла Церква: 2006 р., с. 35].

У книзі Л. Войтовича при цьому немає посилання на попередні студії, а я не маю охоти заглиблюватися у розшуки першопочатків цієї фантастики.

У 2011 р. її повторив без додаткової аргументації В. Мандзяк [*Мандзяк В.* Ростислав Михайлович – «dux galiciae et imperator bulgarorum». – Княжа доба: історія і культура (Львів), 2011 р., вип. 5, с. 135], а тепер, бачимо, і Д. Г. Думка не переконлива, бо Роман сам не мав ніяких прав на Галич, а тільки захопив його силою. Щоби «право» (яким би воно не було) переходило до дочки князя, минаючи його синів – таких прикладів ми не знаємо.

Якщо вірити рецензенту – Д. Г. помилково думає, що Ростислав справді ходив на Литву (с. 36 – 38; Т-144).

Переповівши зміст книги, рецензент виставив їй дуже високу оцінку:

> Книга сербского исследователя Дюры Гарди представляет собой прекрасный образец просопографического исследования, облеченного в форму итинерария. В работе наиболее полно использованы источники различного происхождения, автор превосходно ориентируется в историографии проблемы, о чем свидетельствует максимально полный библиографический список… автор решает множество проблем, связанных с локализацией географических объектов, международной политикой, уточнением хронологии событий и т. д.

Звично хотів був побажати, щоби цю книгу переклали українською мовою, якщо вже українські дослідники не спроможні самі написати щось рівноцінне. Але потім згадав, що Сербія посилала своїх «добровольців» воювати на боці Росії проти України на Донбасі в 2014 році, а в 2022 році Сербія систематично підтримує злочинну агресивну війну Росії проти України.

І не кажіть, що Дж. Гарді в цьому не винен. **Якраз винен**! Він – громадянин своєї країни, і якраз у розпал війни, 3 квітня 2022 р. на чергових президентських виборах серби переобрали собі відомого москвофіла Олександра Вучича. У такий спосіб громадяни Сербії висловили свою підтримку російської агресії.

Ми переможемо у нашій праведній війні, але не забудемо і тих, хто допомагав агресору. Так що наукового співробітництва між Україною і Сербією, сподіваюсь, уже ніколи не буде.

Віктор Мандзяк (2011 р.)

Поки я сиджу у відносно безпечному Києві, а фрегат «Адмірал Макаров» перебуває невідомо де і невідомо у якому стані – наші воїни знищили російську «Серну» із двома «Торами» на борту.

А на Чорному морі лермонтоїди із Гнило-Солом'яної Орди мали тільки два таких десантних катери (ну, тепер один залишився). А зенітних ракетних комплексів «Тор» Орда мала перед війною десь 120, так що роботи для наших «Байрактарів» ще доволі.

Ну, поки що продовжую (7 травня 2022 р. о 8:15).

Особі князя Ростислава присвячена дуже слабка стаття Віктора Мандзяка [*Мандзяк В.* Ростислав Михайлович – «dux galiciae et imperator bulgarorum». – Княжа доба: історія і культура (Львів), 2011 р., вип. 5, с. 131 – 143].

Вона містить бібліографію попередніх досліджень, але не історіографію – немає оцінок праць і не зазначено, чи названі праці вносять щось нове у дослідження теми.

Народження Ростислава В. М. датує 1219 р. (без власного обґрунтування) – явно помилково, але точно так, як Л. Войтович, на якого при цьому посилається.

> Він [Ростислав] мав старших сестер Марію і Єфросинію-Феодулію, але брати – Юрій, Мстислав, Симеон і Роман – були молодшими [с. 133].

Марію слід залишити, інші імена – пізні вигадки.

> Можна тільки припустити, що "пестуном" княжича міг бути боярин Федір (довірена особа батька, разом з ним його стратили монголи 20 вересня 1246 р.), який навчав його сестру Єфросинію-Феодулію філософії, риторики та граматики [с. 133].

Xvantasia bezpidstaviensis, без якої легко було обійтися.

В. М. приєднується до згаданої вище елюкубрації Л. Войтовича, згідно якої Михайло Всеволодович як чоловік доньки Романа Мстиславича отримав якісь династичні права на Галич [с. 134].

Щоб два рази не вставати, зазначу, що стаття написана під сильним впливом поглядів Л. Войтовича – на 12 сторінках маємо 20 згадок про нього, в середньому по 1.7 згадки на сторінку. Ну, товариш Ленін згадувався на сторінках книги В. Г. Сарбея в середньому 2.5 рази на сторінку [*Жарких М. І.* Деякі спостереження над особливостями методології сучасних істориків. – К.: 1989 р.], так що на відміну від культу особи Леніна, котрому вже не було куди розвиватись, культ особи Войтовича ще має гарні перспективи.

Чому галичани підтримували Ростислава? В. М. виставив 4 причини, і перша з них – династична, бо Ростислав був спадкоємцем Романа по кужелю. Така спадкоємність дуже слабка і нищить усяке право, бо в тісному шлюбному колі руських князів мабуть не було жодного князя, який по жіночій лінії не був би «спадкоємцем» усіх столів.

Друга причина – «об'єктивна: новий і маловідомий у князівстві правитель не був популярним у народі, а, отже, мусів опиратися на місцеві боярські родини» [с. 135]. Вона не містить нічого специфічного саме для Ростислава, бо будь-який інший князь так само був би в Галичі новим і невідомим.

Третя причина – «суб'єктивна: політична недосвідченість 20-річного князя робила з нього в очах боярської верхівки ідеальне уособлення обмеженої князівської влади». З одного боку, мати князем недосвідченого юнака, щоби ним маніпулювати – це добре

для місцевих бояр, але з другого боку, воювати під командуванням юнака і загинути через його недосвідченість – це не так-то добре для тих самих бояр.

Нарешті четверта причина – угода боярства з Михайлом Всеволодовичем, спрямована проти Романовичів. Існування такої угоди видно тільки із самого факту вокняжіння Михайла в Галичі й зовсім не видно, щоб угода була якось формалізована. Поки Михайло був чи здавався сильним – угода діяла. Але коли Михайло позбувся всякої сили? «Умова наша вмерла вкупі з ним» – говорить класик, а галичани підтримували Ростислава і після того (навіть переважно після того).

Так що із виставлених причин найбільшу вагу мала мабуть третя – для продовження політики маніпулювання князями (ну, політики анархії) боярству був потрібен претендент з числа князів, і вони надали б підтримку будь-якому князю, котрий сам виявив би охоту бавитись у таку анархію.

Не вдаючись у деталі, але цілком слушно В. М. зауважує:

> Михайлові Всеволодовичу був обіцяний Київ і повернута дружина Олена Романівна, захоплена під час походу волинських військ на Київ [с. 136].

(Ну, ім'я княгині невідоме, але у Войтовича вона названа Оленою, тож В. М. не міг опиратись цим чарам…)

Битву на ріці Січниці В. М. вважає за реальну [с. 138], не вдаючись в обговорення можливого подвоєння запису.

Спроби Ростислава зайняти Галич припинились, на думку В. М., після поразки під Ярославом в 1245 р. і угоди короля Бели 4-го із Данилом в 1246 р. Про роль татар в долі Галича В. М. не згадує [с. 139]. Так сказав Д. Гарді у своїй статті [*Гарді Дж.* Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича. – Княжа доба: історія і культура (Львів), 2011 р., вип. 4, с. 194 – 195], на яку В. М. і посилається.

В цілому стаття В. Мандзяка добре відповідає рівню студентської курсової роботи. Автор продемонстрував знання літератури по темі, уміння грамотно і зв'язно викласти матеріал (а в сучасній Україні, де кандидати й доктори наук роблять по дві орфографічні помилки в одному слові – це неабиякий ценз!). Позитивна риса – автор не вигадував своїх власних фантазій.

Недоліком роботи є сліпа віра у неймовірні фантазії, висловлені в літературі, і повна відсутність критичного підходу до прочитаного. Втім, від курсової роботи не слід вимагати більшого.

Який був сенс публікувати цю статтю – я не розумію. Хіба що збірник «Княжа доба» поставив собі за мету перевершити журнал «Мурзілка»?

Міфічні «сини» князя Михайла Всеволодовича

Повну віру «синам» Михайла Всеволодовича із родовідних книг дав Д. Багалій [*Багалей Д. И.* История Северской земли до половины 14 ст. – К.: 1881 г., с. 305 – 307]. Хронологією їх «правління» Д. Б. не переймався.

У дисертації Ю. В. Селезньова [Русские князья в политической системе Джучиева улуса (Орды). – Воронеж: 2014 г.] подано окремий підрозділ «Особенности пребывания при дворе ордынского хана князей Черниговской и Турово-Пинской земель в XIII в. – начале XIV в.» (с. 243 – 253). Використання «синодиків» (власне, книги Р. Зотова) нищить значення генеалогічних міркувань автора, хоча деякі інші його спостереження можуть бути цікавими (вони виходять за рамки моєї вузької теми).

Категорично проти можливості самопроголошення князів висловились В. М. Ричка і О. П. Толочко:

> Припускали їх [болохівських князів] походження з якихось інших верств населення, що, скориставшись анархією, захопили владу і проголосили себе князями, але це – річ абсолютно неможлива в обставинах XIII ст. І тим більш неможливо, щоб князівський титул за цими парвеню визнавав князівський літопис Данила Романовича [Ричка В. М., Толочко О. П. «Князи Болоховьсции». – Ruthenica, 2016 р., т. 13, с. 84].

Але я цікавий знати – звідки наші автори набули такого переконання? Звідки видно, що це – річ не просто неможлива, а ще й «абсолютно неможлива»?

Пригадую собі початковий епізод із геніального кінофільма Сергій Ейзенштейна «Іван Грізний». Посли європейських країн, присутні при проголошенні Івана царем, обмінюються думками: «Але імператор не погодиться. – Але папа не допустить. – Але Європа не визнає!» На що четвертий посол скептично їм відповідає: «Сильним буде – визнають».

Гедимін був сильним – і всі його визнали, хоча і підозрювали, що він був конюхом і, відповідно, вискочнем. А перед ним визнали князем Міндовга, а перед Міндовгом – половецьких вождів Кончака, Котяня та інших іменували князями – і нічого, витримали це «князівські літописи».

А. Горський цілком помилково пише:

> В Черниговской земле [після походу Батия] продолжали княжить представители ветви Ольговичей. После гибели в Орде Михаила Всеволодича (1246 г.) черниговский стол занимал, повидимому, его младший троюродный брат Всеволод Ярополчич, сын Ярополка Ярославича. Его сменил (примерно в 1260-е гг.) старший (после Ростислава, обосновавшегося в Венгрии у своего тестя короля Белы IV) сын Михаила Всеволодича Роман. В северо-восточной части Черниговской земли во второй половине XIII в. происходит выделение нескольких княжеств, которые закрепляются за потомками Михаила Всеволодича. Это княжество Новосильское, в котором стали править потомки Семена Михайловича, Карачевское, закрепившееся за потомками Мстислава Михайловича, Тарусско-Оболенское, где княжили потомки Юрия Михайловича. [*Горский А. А.* Русские земли в 13 – 14 веках: пути политического развития. – Спб.: Наука, 2016 г., с. 40 – 41].

Довіра автора до Зотова нищить усяку довіру до написаного А. Горським. І далі читаємо:

> Брянск стал уделом смоленских Ростиславичей и не мог в силу этого претендовать на то, чтобы занять место Чернигова в качестве столицы и объединить княжества «своей» земли (подобно тому как в Северо-Восточной Руси Москва заняла место Владимира и стала объединительным центром). Власть черниговского князя стала, по-видимому, номинальной: крупного «столичного» княжества, подобно великому княжеству Владимирскому, в Черниговской земле не сложилось: главный стол так и не закрепился за определенной «субветвью» черниговской Ольговичей. В конце XIII и в XIV столетии их представители, возможно, занимали какое-то время киевский стол, но обладание им уже не давало никаких политических выгод [*Горский А. А.* op. cit., с. 92].

Ці твердження А. Г. слід вважати чистими вигадками.

Міфічні «чернігівські князі» з «Переліку князя Костянтина»

Москалі пригадали, що десь на світі є місто Київ, а у них десь є ракети, здатні до нього долетіти. Вони так поспішали, що навіть не стали чекати глибокої ночі, коли-то звичайно відбуваються московські ракетні обстріли, і випалили скоро після того, як стемніло.

А все задля того, щоб устигнути, поки в Києві перебував генеральний секретар ООН А. Гутерріш. Так би мовити, нагадати про себе.

Дивні вони якісь, ці москалі, їй-богу. Могли ж ударити по цьому Гутеррішу своїми ракетами, ба навіть гранатометами, коли він перебував у Москві – і змарнували таку нагоду!

А тим часом в Києві – не до жартів. Пишуть, що пошкоджено 25-поверховий будинок, постраждало 10 осіб…

Поки будинок, в якому я живу, цілий – продовжую (29 квітня 2022 р. о 7:50).

Може, комусь із читачів буде цікаво – а чому в моїй історії ніде не згадані чернігівські князі із Любецького синодика, котрі значаться в усіх історіях Чернігівщини, в усіх генеалогіях та в усіх енциклопедіях.

Відповідаю: це тому, що я пишу історію подій 13 ст., і не торкаюсь пізніх фантазій на теми цієї історії.

Те, що буде в цьому підрозділі далі – це концентрат моїх попередніх студій: статей «Любецький синодик», «Список князів із Любецького синодика» (2015 р.), монографій «Звичай постриження правителя в ченці» (2015 р.), «Введенський синодик» (2018 р.) і оглядової статті «Чого варті синодики як історичне джерело» (2018 р.). Всі вони давно опубліковані і легко Доступні в Мережі, і в кожній є свій розділ «Висновки». Він скрізь невеликий за обсягом і його можна прочитати, щоб мати загальне уявлення про предмет.

Ну, а для тих, хто не мав нагоди все це прочитати – коротко повторю:

1. Після публікації книги Р. Зотова [*Зотов Р. В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – Спб.: 1892 г.] усі наступні дослідники увірували у неї як у скрижаль, що впала безпосередньо з неба і містить абсолютну истину. Все, що сказано у Зотова, сприймалось цілком і повністю, без найменшої критики. На усі його твердження посилались як на першоджерело.

2. Моя перевірка побудов Р. Зотова показала, що така довіра не має підстав. Книга сповнена різних фантазій та неймовірних припущень, і окремі слушні міркування просто тонуть і цій масі базгранини.

3. Я не рекомендую користуватись книгою Р. Зотова, натомість раджу користуватись моїми спостереженнями, які теж, ясна річ, слід сприймати критично.

4. Найкращий і найдавніший список ПКК походить із Введенського синодика (1654 р.), але він носить явні сліди католицького впливу, внесені у Києві в середині 17 ст.

5. Протограф ПКК, можна припускати, був складений у Москві в 1550-х роках. Первісно він не призначався для синодика і не був поминальним переліком.

6. ПКК складається з кількох частин (орієнтовно 5 – 6), але їх границі не можна встановити з певністю.

7. Для складання ПКК використано деякі письмові джерела, доступні тільки в Москві, але не використано жоден з відомих нам літописів.

8. Титул «великий князь» у ПКК застосовується у відповідності до історіографічної норми 16 ст., і **не можна вважати його історичним джерелом**.

9. Титули територіальних князів (зокрема «чернігівський князь») застосовуються у ПКК довільно, зокрема, щодо таких осіб, котрі ніякого стосунку до Чернігова ніколи не мали. Ці територіальні титули відображають уявлення автора ПКК і **не можуть бути джерелом**.

10. Імена княгинь, розсипані у ПКК, **слід вважати авторською фантазією** (за нечисленними випадками, коли ці імена підтверджені іншими джерелами).

11. Усі записи при чернецтво князів у ПКК є **авторськими вигадками**.

12. У парах «світське ім'я + християнське ім'я» в ПКК останні **треба вважати авторськими вигадками** (за нечисленними випадками, коли ці імена підтверджені іншими джерелами).

13. У ПКК виразно простежується тенденція – відкидати реальних брянських та сіверських князів і всіляко поповнювати корпорацію «чернігівських князів».

14. В цілому ПКК, проявляючи певний інтерес до минулого Чернігівщини, показує крайню некомпетентність автора. Треба чітко усвідомити: **дані ПКК не можна сумістити з даними відомих нам літописів**. Отже, або ми приймаємо як джерело ПКК і відкидаємо всі літописи, або приймаємо літописні дані і відкидаємо ПКК. Немає сумніву, що правильним є останній варіант.

15. ПКК може становити цікавість для московської історіографії 16 ст., але не може і не повинен використовуватись як історичне джерело для реконструкції подій та осіб 11 – 15 ст.

(От, не люблю самоцитування, але відчуваю, що краще, ніж я був написав у 2018 р., викласти це не зможу. Хіба що емоційності додам…)

Для того, щоб дійти таких висновків, зовсім не треба було якоїсь особливої геніальності – достатньо було подивитись на досліджувані тексти прямо, не зважаючи на всі попередні міркування щодо них. Всі ці міркування виявились помилковими. Лише в дуже незначній частині такі міркування були слушними, але вони завжди стосувались дрібних деталей окремих записів і ніколи не поширювались на ПКК в цілому.

Навіть кричущу невідповідність даних ПКК і даних 46 (сорока шести) томів «Полного собрания русских летописей» дослідники примудрились не зауважити. А між тим всі спроби погодити ці джерела, зроблені упродовж 150 (ста п'ятидесяти) років студій, скрахували. Так треба, мабуть, робити висновки?

Але де там! Сучасні історики продовжують довіряти Зотову як історичному джерелу, не звертаючи найменшої уваги на те, що це – «джерело» кінця 19 ст. Ніхто з них не здає собі справи, що використання такого «джерела» ставить їх роботи на **донауковий рівень**. Питома риса такого рівня – сліпа довіра до всього, написаного раніше, незалежно від того, хто, коли й навіщо те писав: «И все соглашались с его основным мнением, заимствованным от бабусь, что нельзя того выдумать и сказать, чего не было прежде того» (Г. Квітка-Основ'яненко).

Для цього навіть складена спеціальна формула: «У того чи того автора були, мабуть, якісь особливі джерела, котрі до нас не дійшли».

Застосування такої формули – ознака донаукового підходу. Джерела або є в нашому розпорядженні (введені в науковий обіг), або їх нема. Фантазувати з приводу джерел, які могли бути, а до нас не дійшли – це не науковий підхід, це підхід донауковий.

Отже, повторюся: щоб прийти до повищих висновків, зовсім не треба було особливих здібностей, і кожен із сучасних авторів, який цікавиться даною темою, міг би зробити це самостійно і тим просунути науки трохи вперед.

Міг би, але не зробив. Виходить, що не міг? Може, що й так, але в такому разі варто скористатись плодами моїх зусиль?

Та де там! Дослідники просто ігнорують мої роботи про «Перелік князя Костянтина». Не спростовують і не заперечують – ігнорують. І ніхто з них не здає собі справи, що таким прийомом вони ставлять свої роботи на **антинауковий рівень**. Можна не погоджуватись зі мною по будь-якому питанню (охоче вірю, що не все в моїх працях бездоганно). Але для цього треба: 1, прочитати мої роботи; 2, зрозуміти, **що** я пишу; 3, зрозуміти, **чому** я так пишу – і тоді висувати зустрічну аргументацію. А на це ніхто із сучасних авторів поки що не спромігся.

(Ну от, і на емоційний додаток вистачило…)

Посмертні митарства Михайла і Федора

Церква в Ростові (4 чв. 13 ст.)

Одразу після загибелі в 1246 році князя Михайла Всеволодовича і боярина Федора виникла теорія, що вони загинули через свою християнську віру. Такий погляд ми бачили вже в Іоана із Плано Карпіні, не був він секретом і для руських свідків події.

Найдавніший прояв цього погляду на Русі – це гіпотетична «Записка про пам'ять Михайла» 1270-х років. Припущення про її існування я висловив на підставі аналізу ростовського тексту «Сказання про Михайла і Федора» [*Жарких М. І.* Літературна історія «Сказання про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора». – К.: 2021 р., розділ «Ростовський текст»]. Текст її міг бути таким:

> На неколико же лет не бысть памяти има [Михайлу і Федору], и вложи бог в сердце благочестивым правоверным князем внукома его Борису и Глебу и матери их Марии – создаста церковь во имя его и уставиша праздновати месяца сентября в 20 день во иже пострадаста Христа ради.
>
> Ты же Михаиле помолися за внука своя Бориса и Глеба с Феодором благочестивым, мирно державу цр(с)твия их управити на многа лета и от нужа поганых избавита, верою празнующая память ваю, заступита от скорби и печали и славящих ваю память [*Лосева О. В.* Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII – первой трети XV веков. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009 г., с. 296 – 297].

Хоча давність ростовського тексту як цілого нині піддається обгрунтованим сумнівам (найважливіше – ми не маємо списків цього твору, давніших за 2 пол. 14 ст.) – я не бачу причини заперечувати ранню дату **цього фрагменту** тексту.

Вираз «церковь во имя его» можна розуміти і вузько – як «церкву святого Михайла, князя Чернігівського», і ширше – як «церкву архангела Михаїла» (тезоіменитого чернігівському князю).

Далі про цю церкву маємо згадку в пізньому Никонівському літописі: «Того же лета [6796 = 1288] в Ростове сгорела церковь от грому святого Михаила, месяца июня в 14 день» [ПСРЛ, 1885 г., т. 10, с. 167].

Те, що дерев'яна церква згоріла – ніяка не дивина, вони горять постійно; і пожежа від блискавки – теж не належить до великих рідкостей. Дивно те, що ця церква пізніше не відбудовувалась і нині серед численних церков Ростова немає жодної церкви св. Михаїла. Слід думати, що пріоритети нащадків князя Бориса Васильковича змінились, і їм така церква уже не була потрібна.

І сталась така зміна досить давно – у Московському Академічному літописі, остання частина якого (за 1238 – 1418 рр.) містить власне ростовський літопис, є стаття 6796 року, але немає згадки про пожежу церкви [ПСРЛ, 1928 г., т. 1, вып. 3, стб. 526] – хоча, здавалось, де ж такому вузько локальному запису і бути, як не в локальному ростовському літописі, який до того ж показував виразний інтерес до церковної історії Ростова? Слід думати, що на час укладання літопису епізод із церквою св. Михайла був повністю забутий.

Чому княгиня Марія та її сини вирішили прославляти свого діда Михайла Всеволодовича, а не свого батька Василька, котрий так само загинув від татар (після битви на Сіті в 1238 р.)? Адже панегірик Васильку в Лаврентіївському літописі наголошував на релігійному аспекті загибелі, на відмові Василька відступити від християнської віри: «Никакоже мене не отведета от христианской веры». Цей панегірик

був дуже гарною заготовкою для майбутнього житія князя Василька, котре однак ніколи не було написане і його християнський подвиг залишився не затребуваним. Чому так сталось – неясно.

Сказання про Михайла і Федора (кін. 13 – 17 ст.)

Наступний етап вшанування пам’яті Михайла і Федора представлений розлогим «Сказанням», якому я присвятив названу вище окрему роботу. Це сказання було написане в кінці 13 ст. на підставі записів Лаврентіївського та Іпатіївського літописів. Оскільки матеріалу для повноцінного житія ці записи не давали, була написана урізана версія, котру в агіографії звуть «стражданням» (житіє, зосереджене виключно на мученицькій загибелі святого). Додатковими матеріалами тут послужила Біблія та житія давніших святих.

«Сказання» не дає нічого для біографії Михайла, але має значення як пам’ятка літератури та історіографії, котра поставила на твердий грунт тезу «Михайло і Федір – святі мученики за віру». З фактичного боку це була неправда, але така неправда, котра людям минулого (і частково сучасного) здавалась кращою за правду: є і в наш час люди, тверді у вірі, готові пожертвувати життям заради переконань – не самі тільки запроданці та перекинчики (я нітрохи не жартував, коли писав, що доцільно співставити «Сказання» із «Повестью о настоящем человеке» Бориса Полевого).

Для спеціального питання про церковне вшанування Михайла і Федора істотно, що «Сказання» первісно входило як додаткова стаття до складу Києво-Печерського патерика Феодосіївської редакції [*Милютенко Н. И.* Сказания о Михаиле Черниговском. – Труды отдела древнерусской литературы (Спб.), 2016 г., т. 64, с. 190]. Це – читання, корисне для душі (душеспасительное), але ще не визнання святості.

Далі, дуже скоро це «Сказання» було втягнуто до Пролога (детальніше – у названій книзі О. Лосевої), і найдавніші списки такого складу походять з 1 пол. 14 ст. У Пролозі всі персонажі – святі, і в такий спосіб Михайло і Федір уже незаперечно були прирівняні до інших святих Пролога.

Далі, в 15 ст. це «Сказання» почали вписувати до Міней – уже чисто богослужбових книг. У тому ж 15 ст. було складено і церковну службу Михайлу і Федору. Орієнтовно в 1470-х роках славний агіограф Пахомій Серб переробив цю службу, створивши нову її редакцію [*Карбасова Т. Б., Милютенко Н. И.* Пахомий Серб в работе над агиографическим циклом, посвященным Михаилу и Феодору черниговским. – Труды отдела древнерусской литературы, 2019 г., т. 66, с. 211 – 242].

Складання і переробка церковної служби не було чисто літературною вправою, воно диктувалось практичною потребою. Виходить, що станом на кінець 15 ст. статус святих мучеників було визнано за Михайлом і Федором повністю, в межах всієї Московської митрополії.

На цьому місці важливо наголосити – всі названі літературні твори були написані і побутували в межах північно-східних руських князівств, з яких склалась Московська держава Івана 3-го та його наступників. У розглядуваний час ніяких слідів пам’яті про Михайла в Чернігові чи деінде на території сучасної України нема.

Іконографія (від початку 16 ст.)

Цій темі присвячена велика цікава стаття [*Преображенский А. С.* Михаил Всеволодович. – Православная энциклопедия, 2017 г., т. 45]. Якщо відкинути її перший абзац, де йдеться про чисто гіпотетичну ранню (до кінця 15 ст.) іконографію, решта дає грунтовні дані по темі, з численною бібліографією.

Найдавніше зі збережених до нашого часу зображень – це стінопис собору Різдва богородиці Ферапонтова монастиря, виконаний в 1502 р. групою майстрів під керівництвом Діонісія. Там є два круглих клейма із поясними зображеннями святих Федора (ліворуч) та Михайла (праворуч). Зображення не підписані, а щоб не було сумніву, хто є хто – Михайло зображений в **імператорській** короні (тут і далі розглядаю ілюстрації у названій статті).

Інакше – на повний ріст, у складі єдиної композиції, з Михайлом ліворуч і Федором праворуч, з підписом над їх головами – святі зображені на стіні Благовіщенського собору у Сольвичегодську (1600 р.). Феодор простягає руку до Михайла – це, мабуть відповідає тому моменту «Сказання», коли Феодор закликав Михайла до стійкості у вірі. Подібну композицію, так само із моментом звернення Феодора до Михайла, маємо у стінописі церкви св. Миколи Мокрого у Ярославлі (1673 р.)

Два окремих зображення на повний ріст подано на стіні Архангельського собору Московського Кремля (стінопис виконано в 1652 – 1666 рр.).

Із 2 пол. 17 ст. маємо окрему ікону мученика Михайла. Він зображений у повороті направо, мабуть, була і парна ікона Феодора, повернута наліво, йому назустріч.

На межі 18 – 19 ст. була розписана церква Різдва богородиці у с. Велике Ярославської області. Там є поясне зображення Михайла у круглому клеймі, але зображення – не іконописне, а більше реалістичне, з перспективою, в дусі академізму.

Ці ретельно підібрані ілюстрації дозволяють зробити висновок, що від початку 16 ст. шанування святих Михайла і Федора переходить в іконографію, котра залежала від «Сказання» і розвивалась у загальному руслі великоруського релігійного живопису.

Фальшиве «перенесення» фальшивих «мощей» (1579 – 1580 рр.)

Отже, станом на середину 16 ст. Михайло і Федір мали повний набір атрибутів, що показували їх шанування як святих: житіє-страждання, записи в Прологах та Мінеях, спеціальну церковну службу і окрему іконографію. Мабуть, з цих міркувань московські церковні собори 1547 і 1549 років, які пильно займалися канонізацією великоруських святих, не торкалися Михайла та Федора: удосконалювати досконале – тільки псувати.

Але царем на Москві на той час був божевільний Іван 4-й, який зробив був собі професію зі «зміцнення Московської держави», але якось не мав у тій справі щастя. Накаже він задушити митрополита, сподіваючись, що тепер усе стоятиме міцно – а татари Москву спалять, і царю доводиться тікати від них у Вологду; накаже зашити архієпископа у ведмежу шкуру і цькувати його собаками – а московське військо в Лівонії терпить поразку за поразкою від безбожних латинників; запросить боярина до себе на обід, а на десерт заріже його [Новое известие о России времени Ивана Грозного: “Сказание” Альберта Шлихтинга. – Л.: изд. АН СССР, 1934 г., с. 22] – а інші бояри тікають до безбожних і починають займатись там русофобією, описуючи у смішному і неймовірному вигляді державотворчі зусилля царя.

Грозен царь-от закручинился,
Он повесил головушку на правое плечо…

І от кремлівський упир вигадав нову «скрепу» для своєї держави: «Мёртвые! В хозяйстве пригодятся!» – «Нешто ты их из земли будешь выкапывать?» – «Ая! Саме так!» – безжурно відповів цар і наказав перенести «мощі» святих Михайла і Федора в Москву (слово «мощі» треба брати в лапки, щоб підкреслити – йдеться не про реальні речі, а про уявні).

Від кінця 13 ст. – орієнтовного часу написання «Сказання» – християни задовольнялись поданим там коротким записом: «Святеи же и честнеи телеси ею некими хрестьяны богобоязнивыми сохранене бысте». Ясна річ, для того, щоб так написати, автор «Сказання» не потребував ніякої конкретної інформації, а тільки переконання, що тіла мучеників не лишились на місці їх загиблі на поверхні землі. Що це були за християни, у який спосіб вони зберегли тіла (не поховали, а саме зберегли) і найцікавіше – де перебували ці тіла – «Сказання» нічого не говорить, проявляючи похвальну обережність. І цей запис переписувався з одного варіанта «Сказання» до другого – аж до друкованого Пролога 1642 р. (докладніше – в моїй роботі, названій вище).

Шукати останки святих зі «Сказанням» в руках належало на просторах східної Європи (як мінімум східної Європи!).

Але царі-державотворці тим і відрізняються від нормальних людей, що не бачать жодних перепон своїм бажанням. Треба тільки віддати відповідний наказ – і все буде як по писаному.

І цар віддав такий наказ – чомусь чернігівському воєводі – і «мощі» були перенесені до Москви. Чому саме чернігівському – невідомо, з таким самим успіхом можна було наказувати воєводі астраханському (все ж ближче до Орди!). Мабуть, ідея була така: якщо Михайло – князь чернігівський, то й «мощі» його **мусять бути** в Чернігові.

Наказу для воєводи ми не маємо, але маємо іншу пам’ятку такого рішення царя – «Послание благочестивого царя и великого князя Ивана Васильевича всея Руси и всего освященного собора к великим страстотерпцем и исповедником: к великому князю Михаилу Черниговскому и боярину его Феодору». Це послання було опубліковане в 1839 р. [*Иванчин-Писарев Н.* Михаил, великий князь Киево-Черниговский и боярин его Феодор. – М.: 1839 г., с. 39 – 42; текст узято зі збірника, що належав московському купцю Андреяну Івановичу Озерському], далі передруковано в 1842 р. [*Снегирев И.* Памятники московской древности с присовокуплением очерка монументальной истории Москвы и древнейших видов и планов древней столицы. – М.: Издание Августа Семена, 1842 г., примечания, с. 4 – 5; текст узято з Іванчина-Писарева, але додано, що збірник Озерського походить із 17 ст.], в 1880 р. [*Лебедев А.* Московский кафедральный Архангельский собор. – М.: 1880 г., с. 242 – 245, текст з Іванчина-Писарева без змін], в 1882 р. [*Барсуков Н.* Источники русской агиографии. – СПб.: 1882 г., стб. 374 – 375, текст з Іванчина-Писарева, скорочено, датовано 1578 роком (підстав датування не подано)] та в 1897 р. [*Димитрий (Самбикин)*. Месяцеслов святых, всею русскою церковию или местно чтимых. – Тверь, 1897 г., вып. 6 (февраль), с. 160 – 161, текст з Іванчина-Писарева, скорочено].

Але далі, у 20 ст., справа з цим посланням заплутується. У виданні 1951 року [*Лихачев Д. С., Лурье Я. С.* Послания Ивана Грозного. – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1951 р.] цього послання нема, і нема навіть згадки про нього. Якщо це послання автентичне, то чому його не включили до зібрання? А якщо це якась підробка – чому не зазначено як підробка чи твір сумнівного походження?

Немає цього послання і в найновішому зібранні безспірних творів Івана Грозного [Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Понырко. – СПб.: Наука, 2001 г., т. 11 (16 век)]; так само немає згадки про нього і у вступній статті Д. С. Лихачова до тому.

Висновки можуть бути такі:

1, це послання – твір досить рідкісний і зберігся в одному списку, здогадно, 17 ст., з якого і був надрукований.

2, збірника Озерського, в якому твір містився, ніхто з дослідників, окрім Іванчина-Писарева, більше не бачив, і нині про нього нічого не відомо.

3, історики московської літератури не хочуть цим твором займатись, хоча займаються «Словом о полку Ігоревім», Троїцьким літописом і Хронікою Биховця – творами, відомими з рук перших дослідників, рукописи яких не збереглися.

Але я думаю, що слід триматися презумпції невинуватості й не відкидати тексти, проти яких немає поважних заперечень щодо автентичності.

Послання стилізовано як звернення до живих Михайла і Федора, а не до померлих:

> … моление послахом к вашей святыни, не яко властельски и заповедающе, но яко рабски и припадающе молим вашу святыню, не яко отшедшим, но **яко живых вас молим** […] призрите на наше смирение, услышите моление святительское и всего освященного собора, подадите себе нам не бо властительски заповелеваем, но рабски молим вы: вдадите себе посланным от нас к вам. Не бо они **мощи** ваши принесут, но **вы сами** благоизвольно приидете к нам…

Це виглядає трохи дивно, але як на божевільного – цілком зручно. Цар не мав сумніву, що їх мощі збереглися: «… **персти** ваши и кости полны того суть благодати» (не самі тільки кістки!).

Аби заманити мертвих до свого господарства, цар написав так:

> Презрите беззакония наша, не возгнушайтесь срамных дел наших, очистите согрешения наша, не отыдете в дальняя страны, или в недоведомая места, или в руки отступников, за наши согрешения умолени будете…

– тобто цар побоювався, що святі втечуть від нього до «відступників» (здогадно, поляків, котрі в 1564 і в 1579 роках облягали Чернігів).

Причиною звернення виставлені чудеса від святих:

> **Ныне же при нас** убогих и недостойных раб своих – господу нашему Иисусу Христу (за него же страдавша) произволившу вас, своих угодников, прославити толикими чудесы, и толикое отступников многочисленное воинство, и злокознение их ухищрение вашими святыми молитвами на во что же положено бысть вашими ко господу молитвами…

Мені здається, що тут міститься натяк на оборону Чернігова від поляків (відступників) у 1579 році, успіх якої багатослівно, але дуже неконкретно приписаний заступництву святих Михайла і Федора.

В цілому обставини появи послання і перенесення «мощів» я уявляю собі так: від довшого часу й упродовж 1579 року Московія зазнавала все нових і нових неудач, і цар іритувався, перебував у стані напруженого очікування – чи не буде від бога якогось знамення повороту до кращого. І от успішна оборона **Чернігова** зв’язалась в його уяві із мучеником – **чернігівським** князем Михайлом. Про його історію цар знав коли не з Никонівського літопису, то зі Степенної книги, а коли не зі Степенної книги, то з Лицевого літописного зводу (цей останній твір цар не тільки читав, але й поробив до нього власноручні доповнення).

Приписавши локальний успіх у війні заступництву святого князя, цар вирішив розвинути цей успіх перш за все по лінії «скреп» (мёртвых в хозяйстве) і написав оце послання – орієнтовно на рубежі 1579 – 1580 років. Якщо цар наказав привезти «мощі» – як можна було відписувати що їх нема?

Слово царское – закон,
А народ всё пустозвон!

Чернігівський воєвода не став задаватись гамлетівським запитанням «Бути чи не бути «мощам» Михайла і Федора» – і надіслав **щось, назване «мощами»** до Москви. Там їх зустріли 14 лютого (виходить 1580 року) і почали шанувати як щось справжнє.

Запропонованому датуванню події – кінець 1579 – початок 1580 рр. – відповідає ім'я митрополита Антонія, двічі згаданого у тексті послання. Він правив від травня 1572 до початку 1581 року.

В літературі мені доводилось зустрічати ряд різних дат перенесення оцих «мощів» – 1572, 1574, 1575, 1578 роки – але жодного разу не зустрілось якогось посилання на джерела чи логічного обґрунтування, так само як не зустрілось і наведеного вище міркування про дату з послання. Тому я вважаю можливим не наводити точних посилань і не дискутувати з приводу цих умоглядних дат.

Цар надавав цьому перенесенню «мощів» величезне значення. Він міг би виразити свою радість, зрубавши голови двом – трьом своїм придворним, але ні! На цей раз він особисто узявся за перо (знову!) і написав тропар та кондак на оце перенесення [Тропарь и кондак на перенесение мощей Михаила Черниговского. Библиотека литературы Древней Руси, СПб., 2001 г., т. 11, с. 296 – у складі згаданого вище зібрання творів Івана Грозного].

У цих творах цар поставив перед святими такі завдання:

> тако и нынѣ своим пришесьствием нас свыше назирайте, предстояще у престола Владыки Христа, моляще Святую Троицу избавитися нам от ходящих ны зол: душевных согрѣшений, и телесных болѣзней, и **варварскаго нахождения**, и межуусобныа брани, и всяких скорбей, душевных и телесных, и мятежей […] молити тебѣ [Михайлу] о нас молимся, яко спастися нам и державы царствия непоколебимо, отечество ваше соблюсти о **всѣх противных иноплеменных**, и межуусобных ратей, и мятежа, и оскудения, и праведнаго Господня гнѣва…

Джерелом «междоусобных браней» був сам цар, і тут святі навряд чи могли допомогти, хіба тільки проти ворожого нашестя могли зарадити. Так чи інакше, мертві стали на московську службу і отримали конкретні накази.

О жертвы бедные
Бесовского отродья:
Вас погубил Батый
И прославляет Грозный!

Звідки чернігівський воєвода узяв «мощі», про які перед тим ніколи не було ніякої згадки? У самому Чернігові є печери (найбільші за розміром і найвідоміші – при Іллінській церкви), але, здається, вони занадто вологі, і в них ніколи не бувало мощів. Великий запас мощів був у недалекому Києві, в Печерському монастирі, і можна було би випросити чи купити їх там – так на біду в цей час між Московією і Річчю Посполитою йшла війна (Лівонська), і така експедиція за мощами мабуть викликала би тільки неприємності. Що ж було робити горопашному воєводі? Це ж вам не від поляків оборонятись!

> – Значит, нам нужен освященный епископом елей. Вот вам десять крон, купите бутылочку. В интендантстве такого елея, наверно, нет.
>
> – Пан Таухен, налейте ему сто граммов конопляного масла номер три.
>
> (Похождения бравого солдата Швейка.)

Думаю, воєвода зробив точно за цим рецептом: наказав викопати два перших-ліпших кістяки і відіслав їх до Москви при відповідному рапорті (ну, тоді *рапорт* звали *відпискою*). І так, я думаю, з'явилось перше **письмове свідоцтво** про

«мощі» – ще це не останки якихось невідомих волоцюг, як деякі матеріалісти могли би собі подумати, а справжні останки справжнього князя Михайла і справжнього боярина Федора. Втім, повторю, існування такого свідоцтва – тільки моє припущення.

Залишаючись на грунті фактів, слід констатувати, що ніякого урочистого «обретіння мощів» не було, і про нього ніхто ніколи не згадував. «Мощі» узялися нізвідки, і це змушує згадувати про Швейків єлей.

Літопис собору в московському Кремлі (кін. 16 ст. – 1770 р.)

Наступним епізодом митарств було уміщення «мощів» у спеціальному соборі Чернігівських чудотворців у московському Кремлі. Розміщення храму в самому центрі влади підкреслювало значимість нової святині. Що ми про нього знаємо?

Найранішу, здається, згадку про храм дає «Расходная книга по отпуску из Казённого двора вещей **93 году**» [= 7093 = 1584 – 1585 рр.]:

> Мая в 17 день [1585 р.] по приказу казначеев Ивана Васильевича Трохониотова да Деменши Ивановича Черемисинова, дано государева жалованья князя Михаила Черниговского:
>
> – протопопу Ивану, попу Семёну, попу Василью – по сукну по доброму человеку, цена по 2 рубля сукно;
>
> – диякону Емельяну, диякону Конону – по сукну по середнему человеку, ценою по 30 алтын сукно;
>
> – диячку Демидку, диячку Олешке а пономарем Иванку да Ермолке – по сукну по рословскому человеку, цена по 4 гривны сукно [Дополнения к актам историческим. – Спб.: 1846 г., т. 9, с. 206].

Назва храму тут подана спрощено, але видно, що це був таки справді собор із протопопом та двома попами. Всього в штаті собору було 9 чоловік, які отримали сукон на 8 рублів 40 копійок.

Наступну ретроспективну згадку про цей собор маємо у загальній відомості 7185 (1684 – 1685) року для виплати жалування служителям московських храмів. В ній зокрема написано:

> Со **133 году** [1624 – 1625 рр.] церкви великого князя Михаила Черниговского и болярина его Феодора и в пределы:
>
> – протопопу 30 рублёв;
> – 2 попом по 13 рублёв человеку;
> – 2 дьяконом по 9 рублёв по 21 алтыну по 2 денги человеку;
> – 2 дьячкам по 3 рубли по 26 алтын по полу-4 [3.5] денги человеку;
> – 2 пономарем по рублю по 16 алтын по 4 денги человеку;
> – 2 сторожам по 4 рубли человеку;
> В пределы:
> Воскресения Христова:
> – попу 6 рублёв 15 алтын 4 денги;
> – дьячку рубль 3 алтына 2 денги;
> Николая чудотворца:
> – попу и дьячку 3 рубли 20 алтын [Дополнения к актам историческим. – Спб.: 1875 г., т. 9, с. 316].

Таким чином, повний штат собору виносився на 15 чоловік, котрі загалом отримували з казни 101 рубль із гаком.

Маємо документальні звістки про «собор Черниговских чудотворцев, что над Приказы», вибрані зі справ Патріаршого приказу [*Забелин И. Е.* Материалы для истории, археологии и статистики города Москвы. – М.: 1884 г., ч. 1, стб. 200 – 201; також у виданні: Материалы для истории, археологии и статистики московских церквей, собранные из книг и дел преждебывших патриарших приказов В.И. и Г.И. Холмогоровыми, при руководстве И.Е. Забелина. – М.: 1884 г., стб. 200 – 201; це останнє видання містить той самий – літера в літеру – блок документів, що й видання Забеліна, тільки не містить його передмови та закінчення книги (документів, що не стосуються церков)].

Перший запис датовано **12 листопада 135 року** [= 12.11.1626 р.]: патріарх Філарет святкував цим чудотворцям (чому в цей день?) і наказав дати протопопу цього собору з братією гроші на молебень.

Із цього запису видно, що храм офіційно звався собором **чудотворців**. Це має певне значення, бо в «Сказанні» їх іменували «святими» (1 раз), «святими мучениками» (3 рази), «новими святими мучениками» (4), «благовірними» (1), «новоявленими мучениками та сповідниками» (4 рази, скрізь підрахунки по заголовках творів) – але жодною мірою не чудотворцями.

І от виникає запитання – а які власне чудеса поробили «мощі» Михайла та Федора, що їх у Москві систематично почали звати чудотворцями?

Ніякого спеціального тексту із описом їх чудес не відомо, і з повною певністю можна говорити, що його ніколи й не було. Більше того, немає згадки про чудеса і в розглянутих вище тропарі та кондаку, що їх склав Іван Грозний.

Знову залишається припускати, що «чудом» неявно вважалось увільнення Чернігова від нападу європейських цивілізаторів, і далі припустити, що повага Івана Грозного до святих зростала і пізніше, уже після написання тропаря з кондаком, і виразилась в іменуванні цих святих «чудотворцями». Ну, а холопам не личить запитувати, з яких-то міркувань начальство так говорить – і так назва перейшла у традицію (фальшиву, як і самі «мощі»).

Приблизно в **1634 р.** було складено устав церковних обрядів для кремлівського Успенського собору (власне, інструкція для дзвонарів – як треба дзвонити з тієї чи іншої нагоди). Там зазначено:

> Во 20 день [вересня] празднуют Черниговским чудотворцам; вечер и утро благовест в Ревут колокол [власна назва дзвону?], трезвон большой без нового колокола; ко всенощной и к обедне в тот же колокол благовестят, а звонят как государь к празднику пойдёт; а патриарх у праздника на вечерни облачается.
>
> А 138 года прилучилось Черниговских чудотворцев в неделю [20.09.1629 р. – неділя], и тогда к 9-й песни не благовестили, и соборных молебнов не пели, что власти все с патриархом у Черниговских были, а празднику только оловянные подсвещники емлют и к собору, да сосуды золотые; а царь когда у всенощного не бывает, и звон тогда патриарху бывает.
>
> В 14 день [лютого] принесение мощем князя Михаила Черниговского; благовест в Ревут и трезвон болшей, а ход после заутрени со кресты к Черниговским в неделю преж праз., иже бывает окроме того, аще в пост лучится [Русская историческая библиотека, 1876 г., т. 3, стб. 25, 54].

Із цього документу видно, що обидва свята відбувались на високому рівні, подекуди за участі царя і патріарха, і для цього навіть брали олов'яні свічники та золоті посудини (для причастя) з Успенського собору, бо собор Чернігівських чудотворців, слід думати, таких дорогоцінних речей не мав.

Ще одна згадка про наші «мощі» міститься у вихідній книзі царя Олексія Михайловича за **7179 рік** [Выходы государей царей и великих князей Михаила Федоровича, Алексея Михаиловича, Федора Алексеевича, всея Руси самодержцев : (С 1632 по 1682 г.) / Строев П. М. – М.: тип. А. Семена, 1844 г., с. 533]. Там під 20 вересня [= 20.09.1670 р.] записано, що з нагоди свята благовірного князя Михайла Чернігівського виходу царя не було, всенощну та обідню цар слухав у церкві св. Євдокії. Але до обідні за мощами князя Михайла ходила ціла делегація на чолі з постельничим царя; ніс мощі півчий дяк, а в охороні були 6 стрільців під командуванням сотника.

Така згадка показує нам це одну форму поклонінням святині: якщо цар не йде до «мощів», то мертві душі йдуть до нього. Знову не вмію сказати, чи існувала в московській церкві така стала практика виносу «мощів», чи це одиничний випадок.

Наступні відомості про собор подає «Ружная книга **7189 года**» [руга – жалування духовенству]:

В собор Черниговских чудотворцев:

– Протопопу 30 руб., хлѣба 12 ч. ржи, овса тож.

– 2 попомъ по 13 руб., хлѣба по 11 ч. без полу 2 четверика ржи, овса по тому ж.

– 2 дьяконом по 9 руб. по 21 алт. по 2 ден., по 7 ч. и по пол-2 четверика ржи, овса то ж.

– 2 дьячком по 3 руб. по 26 алт. по полу 4 ден., по 5 ч. с осминою без четверика ржи, овса то ж.

– 2 пономарем по рублю по 16 алт. по 4 ден. хлѣба, одному пономарю 3 ч. с осминою и полчетверика ржи, овса то ж.

– 2 сторожам по 4 руб.

– В тот же собор молебенных для празднества сентября 20 да февраля 14 чисел по 2 руб., итого 4 руб.;

– да сукон в один год по цѣнѣ по 14 руб.

– Всего въ год 111 руб. 29 алт. 1 ден., хлѣба 62 чети съ полуосминою и полчетверика ржи, овса то ж [*Забелин И. Е.* Материалы для истории, археологии и статистики города Москвы. – М.: 1891 г., ч. 2, стб. 377].

Церкви Воскресения Христова, что в предѣлѣ у Черниговских Чюдотворцев:

– На свѣчи за пудъ воску 40 алт.

– Попу 6 руб. 13 алт. 4 ден., 7 ч. безъ полуосмины ржи, овса то ж.

– Дьячку рубль 3 алт. 2 ден. хлѣба [не зазначено, мабуть, пропуск в документі]

– Пономарю 2 ч. съ осминою и пол-2 четверика ржи, овса то ж.

– На просвиры четь и пол-2 четверика ржи.

– Да им же сукон в два года цѣною на 2 руб. на 13 алт. на 2 ден.

– Всего денег и сукон в год 9 руб. 30 алт. 2 ден., хлѣба 10 ч. съ осминою и съ четверикомъ ржи, 9 ч. с осминою без полу 2 четверика овса.

Церкви Николая Чюдотворца, что в предѣлѣ у Черниговских Чюдотворцов:

– Попу 10 руб. 21 алт. 5 ден., 10 ч. без полуосмины и полчетверика ржи, овса то ж.

– И в том предѣлѣ служат въ зимнее время протопоп с братьею и устроена трапеза теплая, а особого попа в томъ предѣлѣ нѣтъ.

– Помѣта: Не давать ругу [*Забелин И. Е.* Материалы…, ч. 2, стб. 383].

Тут для нас істотною є вказівка, що придiл св. Миколи мав опалення, був теплою зимовою церквою і тому називався «трапезою». Трапезною в парафіальних церквах Великоросії називали (за монастирським звичаєм) одноповерховий будинок з

опаленням, у якому можна було проводити службу в зимовий час. Типово трапезна примикала до основного (холодного, літнього) храму, з’єднуючи його із дзвіницею; але бували випадки, коли вона займала цілком окремий будинок. Чи була при «нашому» соборі дзвіниця – не видно.

Димитрій Самбікін використав справу 1770 року із архіву Московської синодальної контори, з якої узято деякі подробиці з історії собору. Так, в **1681 р.** зазначено, що собор був покритий дерев’яним дахом [*Димитрий (Самбикин)*. Месяцеслов святых, всею русскою церковию или местно чтимых. – Тверь, 1897 г., вып. 6 (февраль), с. 161]. Можливо, саме в цей час було споруджено чотири бічних верхи, які були зняті в 1722 році, а не сказано, коли вони з’явились.

Інакше реферував цю справу дослідник московської церковної старовини М. О. Скворцов (1861 – 1917). Він написав, що в 1681 р. собор розібрано, мощі перенесено до Архангельського собору [*Скворцов Н. А.* Археология и топография Москвы. – М.: 1913 г., с. 181]. Далі він зазначив, що новий будинок приказів почали будувати в 1675 р., закінчили в 1680 р. Він мав розміри 62 × 13 сажнів (132 × 28 м). В 1681 – 1683 рр. тут було побудовано нові храми св. князя Олександра Невського і св. Чернігівських чудотворців. Обидва – в стилі московських 5-верхих церков 17 ст. Собор Чернігівських чудотворців освячено патріархом Іоакимом 16 жовтня 1683 р., при цьому було перенесено мощі з Архангельського собору [*Скворцов Н. А.* Археология и топография Москвы, с. 188].

Не маючи сумніву у великій вченості цитованого автора, мушу зазначити, що за правилами науки кожен факт минулого мусить бути засвідчений посиланням на джерела. От таких необхідних посилань я тут не маю і не можу самостійно перевірити, чи справді ми маємо незаперечні вказівки на знесення старого собору часів Грозного і побудову нового. Те саме стосується і перенесення наших «мощів» до Архангельського собору і назад.

Наступні три цікавих записи маємо з **16 вересня 192 року** [= 16.09.1683 р. – Материалы… собранные… Холмогоровыми]. Перший говорить про видачу антимінса на освячення собору, а другий – про особисту участь патріарха [виходить – Іоакима] в освяченні собору Чернігівських чудотворців. Третій запис говорить, що великі государі [Іван і Петро] після освячення собору надіслали патріарху «стол» зі стольником кн. Ф. І. Троєкуровим (я так розумію – страви з царського стола, що вважалось великою честю). Царю Івану 5-у було на той час 17 років, Петру – 11, тобто можна припускати їх особисту участь в церемонії, хоча запис прямо про це не говорить.

Освячення явно було наближене в часі до дня пам’яті святих, але не співпадало з ним. Це – важливе **документальне** застереження проти любителів прирівнювати дату освячення храму до дати пам’яті святого, якому присвячено храм. Ці дати можуть співпадати, а можуть і не співпадати.

В **1688 році** «мощі» було вміщено в дерев’яну раку, влаштовану старанням боярина князя Якова Микитича Одоєвського († 1697 р.). На ній уміщено картуш із написом, на кришці намальовано святого князя Михайла із семикінцевим хрестом мученика в правій руці (зображення Федора там мабуть нема). Ця рака збереглась до наших днів, нині вона поставлена в Архангельському соборі (під північною стіною – перша в західному напрямку від північного входу).

Образ св. князя Михайла на крищці раки 1688 р.
Фото з сайту Музеїв Московського кремля

Першу друковану «інформацію» про «мощі» подав Димитрій Туптало у першому томі «Четьїх міней» [К.: 1689 р.; я користувався передруком: К.: 1764 р.]. Під 20 вересня у цій книзі подано «Сказання про Михайла і Федора», а до нього приточена примітка, набрана дрібнішим кеглем:

Мощи святого благоверного князя Михаила Черниговского пренесены из Орды в Чернигов. Таже по летех мнозех из Чернигова в Москву быша пренесены февраля в ДІ [14] лень. В Прологе полагается в сей день память святых отец Ипатия а Андрея, но о тех зри утро [сторінки видання не нумеровані, в скані це с. 233].

В другому томі «Четьїх міней» під 14 лютого подано житія Авксентія та печерського затворника Ісакія, про перенесення мощів Михайла не згадано.

Отже, Димитрій уявляв собі справу так, що Михайло був похований в Орді (простою мовою, десь у східній Європі чи західній Азії – Казахстані, Узбекистані…) і звідти його тіло було перенесене до Чернігова і далі до Москви. Про такі дрібниці як «джерела» говорити не доводиться – Димитрій знав, що в Москві 14 лютого відзначають «перенесення мощів», і доточив до цього решту. Коли все це ділось і хто це робив – Димитрій не написав, проявляючи похвальну обережність.

На цьому місці слід нагадати, що Орда – це не є певне місце з певними географічними координатами, а тільки кочова ставка правителя. Прив’язування місця поховання до Орди живо нагадує класичних діячів, котрі сховали дзвін на дні озера, а щоб точно знати, де вони його спустили, зробили зарубку на борту човна. Також Димитрій нічого не згадав про Федора, тільки про Михайла.

Далі **14 квітня 199 року** [= 14.04.1691 р. – Материалы… собранные… Холмогоровыми] патріарх [уже Адріан] особисто ходив у цей собор «для досмотру мощей». Я так розумію, що патріарх особисто хотів переконатись, що з цими «мощами» все гаразд. Можливо, це якось пов’язано із перекладанням мощів у нову раку, про яку йшлося вище. Втім, чи існувала у московській церкві практика «ревізії» «мощів» – я не знаю, заглиблюватись у цю справу не можу.

Однак слід думати, що патріарх був задоволений результатами своєї інспекції, бо через півроку, **20 вересня 200 року** [= 20.09.1691 р.] він сам служив літургію в цьому соборі (заради свята – відзначив документ). Така увага з боку патріарха, безумовно, підвищувала вагу цього храму і його святинь в очах вищого московського начальства.

З **1719 року** маємо наступну звістку:

Высокоправ. Сенату. Из Губернии Московской. Доношение. Сего октября 8 числа въ доношении из Московской губернии написано:

В Москвѣ на соборных церквах Черниговских и Александра Невского и на Губернской Канцелярии, на Помѣсном, на Провианском Приказѣх кровли погнили и обвалились и от многой дождевой течи у приказных полат и своды и со стѣнами розсѣлись, и бывает великая течь, чего ради весьма опасно, чтоб и полаты не обвалились; а без указу царского величества оных кровель и полат строить не смѣю и по тому доношенью в губернью Московскую указу не получено.

Того ради по прежнему и по сему доношению благопочтенно требую указу.

Иван Воейков, бригадир и вице-губернатор. 1719 года октября 29 дня [*Забелин И. Е.* Материалы…, ч. 2, стб. 749].

Того ж року собор був покритий «лещадью». Скоро по тому з'ясувалось, що бічні верхи перевантажують стіни собору, і в 1722 р. вони були зняті [*Димитрий (Самбикин)*. Месяцеслов…, с. 161]. Лещадь – це мабуть кам'яні плити або черепиця.

В **1737 р.** пожежа в Кремлі пошкодила будинок, у якому містилась Вотчинна колегія. Після цього на вимогу Сенату Синод погодився передати цій колегії дві трапези: при церкві Чернігівських чудотворців та при церкві Олександра Невського, котра сама була при Чернігівському соборі. Це видно з листування 1751 р., яким Сенат знову вимагав передати ту саму Олександро-Невську трапезу тій самій Вотчинній колегії у тимчасове використання. Ця остання вимога не була виконана [*Скворцов Н. А.* Архив Московской Св. Синода конторы: материалы по Москве и Московской епархии за XVIII в. – М., 1911 г., вып. 1, с. 15 – 16].

Думаю, передача трапезних під канцелярії зумовлена саме наявністю там опалення. Для нас істотно, що при обох храмах в цей час були теплі трапезні, про які маємо згадки з часу перед 1681 роком.

В **1752 році** Сенат звернувся до Синоду з новим проханням – перенести начиння, котре використовувалось при святкуванні Богоявління, бо те приміщення, де воно зберігалось, потрібно для розміщення варти. Було ухвалено перенести речі до трапези Чернігівського собору [*Скворцов Н. А.* Архив…, вып. 1, с. 16].

В **1755 році** у трапезній Чернігівського собору була поміщена Межова канцелярія [*Димитрий (Самбикин)*. Месяцеслов…, с. 161]. З усіх згадок трапезних видно, що вони використовувались слабо, і урядові установи, котрі працювали в сусідніх будинках, постійно прагнули забрати їх собі.

Цікаву подробицю маємо в листі комісії з коронації її імператорської величності від 31 серпня **1762 р.** до Синодальної контори: стіни Чернігівського собору почорніли, а він знаходиться серед будинків Колегії економії. Ці будинки нині ремонтуються, а собор – ні, від чого виходить непристойний вид. Синодальна контора на це відписала 2 вересня, що це – справа Статс-контори [*Скворцов Н. А.* Архив…, вып. 1, с. 16].

Клопіт був у зв'язку з коронацією Катерини 2-ї, котра відбулась у Москві 22 вересня 1762 р. Як бачимо, практика білити чи фарбувати ті фасади, які звернені в бік начальства, уже тоді була в ходу. Чи встигли щось підбілити до коронації – з документів не видно. Роз'яснення Синодальної контори було прийнято до уваги, і подальші заходи робила Статс-контора:

Указъ (т[итул]) из оставшей в Москвѣ Статс-Конторы архитектору господину Никитину.

Сего августа 29 дня, по присланному Прав. Сената из Конторы в оставшую в Москвѣ Статс-Контору указу, велѣно:

Вокруг Черниговскаго собора ветхостей исправить и снаружи выбѣлить, также и внутри того собора, что слѣдует, исправить Статс-Конторѣ въ самоскорѣйшем времени неотмѣнно и конечно чтоб оное исправлено было до Высочайшаго (т.) въ Москву прибытия, понеже (как выше явно) бывшая Коллегия Экономия доношеніем представляет, что оной собор состоит на ругѣ производствомъ от Статс-Конторы, от которой все оное из доходов той Конторы и исправлять слѣдует.

И по указу (т.) и по опредѣленею оставшей въ Москвѣ Статс-Конторы, велѣно к вам архитектору господину Никитину послать указ и велѣть какия вокруг Черниговского собора ветхости исправить и сколько снаружи выбѣлить, также и внутри того собора, что слѣдует, исправить – все описать и ту опись и сколько по смѣтѣ на оное подлежитъ быть денег, подать в Статс-Контору по получении указа конечно того ж числа. Августа 31 дня 1762 году [*Забелин И. Е.* Материалы…, ч. 2, стб. 983].

До цього додано перелік виявлених дефектів [*Забелин И. Е.* Материалы…, ч. 2, стб. 983 – 985]. Для зазначення місць пошкоджень вживаються терміни «алтарь», «церковь» та «трапеза» (тобто *церква* тут – це нава). Найважливішим місцем був ветхий лещадний дах, який сильно протікав. Було запропоновано розібрати верхнє склепіння (воно було подвійним) і влаштувати залізний дах по дерев’яних кроквах. Заради благоустрою пропонувалось «перапеты» (огорожу) обох соборів з боку Москви-ріки побудувати заново, а з боку Іванівської площі – відремонтувати і поробити стоки для води. Про «мощі» мови не було.

Того ж дня тому ж архітектору Петру Нікітіну було наказано оглянути Іорданську сінь, яка зберігалась у трапезній Чернігівського собора, і конче відремонтувати її до 6 січня (свята Водохреща) [*Забелин И. Е.* Материалы…, ч. 2, стб. 986 – 987].

Роботи на соборі Чернігівських чудотворців виконувались недбало, так що 19 лютого 1763 р. помічник Нікітіна, прапорщик архітектури [!] Микита Богданов повідомляв, що при розбиранні верхніх склепінь робиться шкода нижнім склепінням. 4 березня 1763 р. Статс-контора наказали підсилити нагляд за належним виконанням робіт [*Забелин И. Е.* Материалы…, ч. 2, стб. 988 – 989].

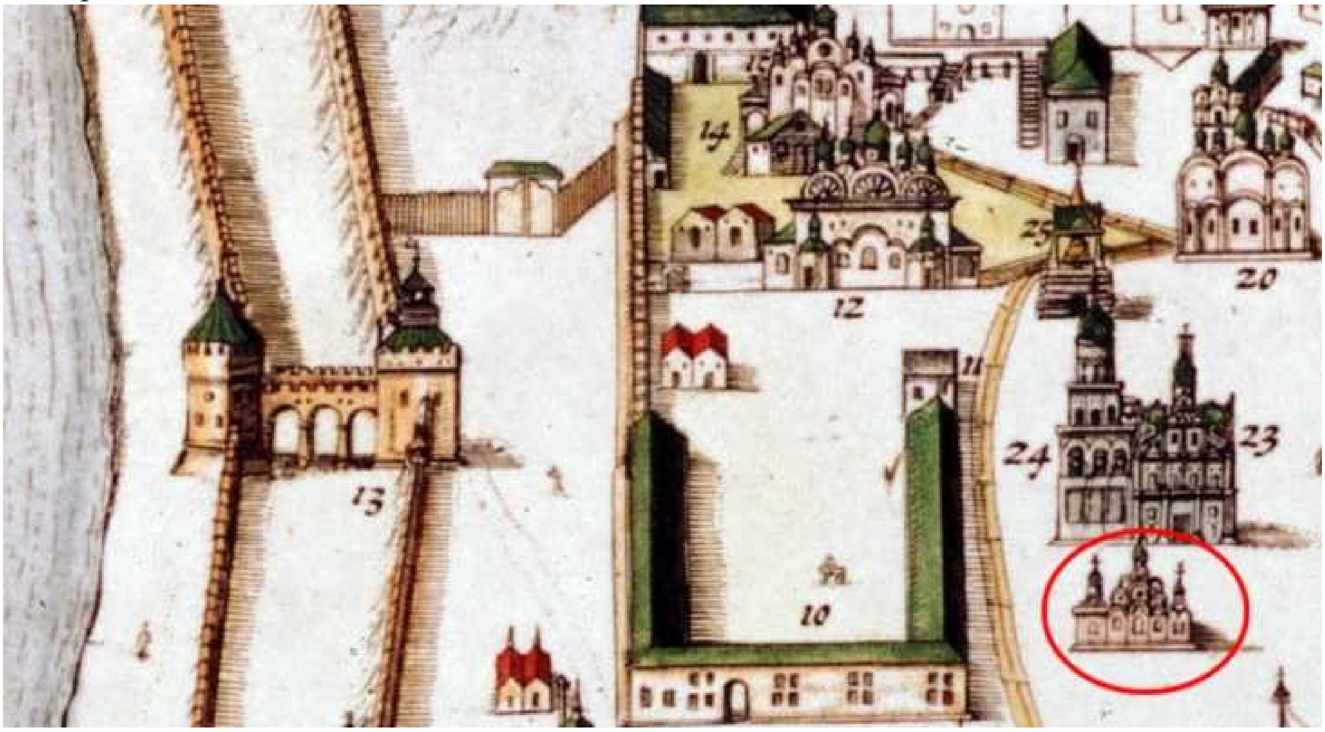
Із указу від 16 липня 1763 р. видно, що нагляд за роботами в Чернігівському собору вів поручик архітектури [!] Матвій Казаков, в майбутньому славний московський архітектор [*Забелин И. Е.* Материалы…, ч. 2, стб. 989].

Оцей ремонт, закінчення якого Скворцов датував 1764 роком [*Скворцов Н. А.* Археология и топография Москвы, с. 192], виявився останнім в історії «нашого» собору.

Топографія собору в московському Кремлі (кін. 16 ст. – 1770 р.)

Де ж знаходився собор Чернігівських чудотворців, що не зберігся до наших днів?

Важливим (бо дуже раннім!) джерелом є план «Кремленаграда», складений десь у перших роках 17 ст. і надрукований Г. Герітсом (Hessel Gerritsz) окремим аркушем в 1613 р.

Фрагмент плану «Кремленаграда» поч. 17 ст.

Числами на плані позначено:

10 – різні адміністративні будинки (власне, *прикази*);

11 – Посольський приказ;

12 – собор архангела Михаїла;

13 – Тайницька башта із брамою (від неї ліворуч іде міст на трьох склепіннях і відвідна стрільниця, далі – берег Москва-ріки);

14 – собор Благовіщення;

20 – собор Успіння;

23 – церква св. Іоана;

24 – дзвіниця церкви св. Іоана (Іван Великий);

25 – велика дзвіниця (campana magna).

На схід від Івана Великого показана церква, не позначена окремим номером (у мене обведена червоним кільцем). Її вважають потрібною нам церквою Чернігівських чудотворців [подяка за вказівку на цей план належить Музеям московського Кремля].

Собор Донського монастиря. Фото М. І. Жарких 10 лютого 1977 р.

Це невелика тринавна (бачимо три апсиди) одноверха мурована церква, верх якої поставлено на два яруси кокошників. По боках зображено два приділи – південний вищий і північний нижчий (цей має два вікна і дві закомари над ними; думаю, Димитрій Самбікін помилився, коли писав, що приділи Воскресіння та св. Миколи були влаштовані в 1625 р. [*Димитрий (Самбикин)*. Месяцеслов…, с. 161]. При цьому він послався на процитований вище запис 7133 року, з якого видно, що приділи на той час уже існували, а не видно, щоб були побудовані). Всі ці архітектурні особливості досить близькі до старого собору Донського монастиря (1591 – 1593 рр.), тільки що він має три ряди кокошників.

Якщо так, то час побудови церкви можна окреслити як останні 20 років 16 ст. Можливо навіть, що вона була збудована ще в останні роки правління Івана Грозного (1580 – 1584 рр.), що узгоджується з наведеними вище документальними даними.

Щоб спробувати витягнути із цього плану більше інформації, треба подивитись, чи він є масштабним. Для цього порівняємо віддалі між збереженими до нашого часу об’єктами – на плані поч. 17 ст. і на сучасному плані:

Віддаль між об’єктами	Умовні одиниці плану поч. 17 ст.	Модулі плану поч. 17 ст.	Метри сучасного плану Кремля	Модулі сучасного плану Кремля
Іван Великий – Троїцька башта	180	1	265	1
Іван Великий – Костянтино-Оленинська башта	260	0.98	270	1.02
Іван Великий – Тайницька башта	125	0.695	167	0.63
Іван Великий – Успенський собор	61	0.34	55	0.21
Іван Великий – Архангельський собор	61	0.34	70	0.26
Іван Великий – собор Чернігівських чудотворців	22	0.12	**32 (розрахунок)**	

Довжина будинку приказів	56	0.31	**82 (розрахунок)**	
Ширина будинку приказів	65	0.36	**95 (розрахунок)**	

З порівняння видно, що віддалі між баштами на плані поч. 17 ст. більш-менш співпадають з віддалями на сучасному плані, а от із меншими віддалями ситуація складніша. Основна відмінність полягає в тому, що на плані поч. 17 ст. Іван Великий пересунутий значно далі на схід і, як наслідок, пряма лінія від нього до Тайницької башти не торкається апсид Архангельського собору, а проходить на помітній віддалі від них.

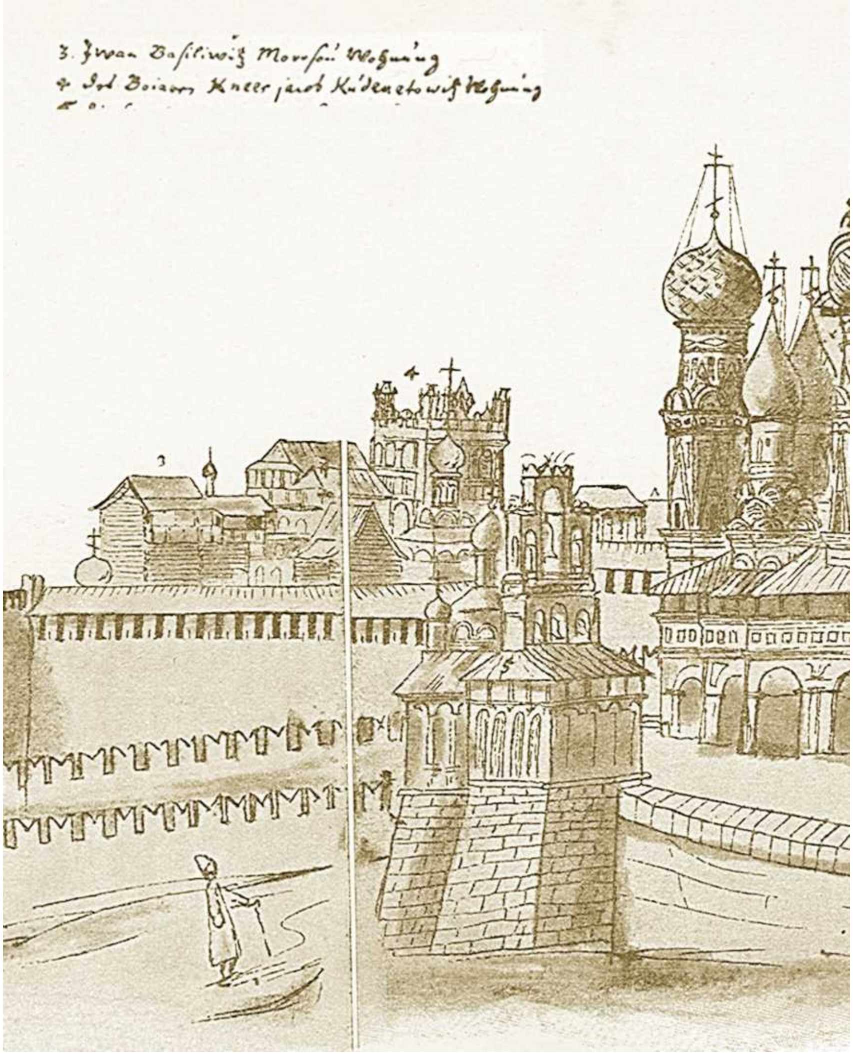
Посольська палата збудована у 1565 р., у 1591 р. прибудовано інші прикази. В плані це був майже квадрат (30 × 29½ сажнів = 64 × 63 м) [*Скворцов Н. А.* Археология и топография Москвы, с. 188]. Я не знаю, з якого джерела Скворцов узяв оці розміри, а по розрахунку з плану розмір квадрату будинку приказів виходить значно більшим – у 1.5 рази.

Зрештою, якщо повністю довіряти плану поч. 17 ст. і розрахункам з нього, собор Чернігівських чудотворців знаходився у якихось 32 метрах на схід від Івана Великого. На сучасному плані Кремля це місце відповідає трикутнику, де сходяться Боровицька, Спаська та Троїцька вулиці. Це місце лежить приблизно у 100 метрах на північ від південної брівки кремлівського плато.

Інші плани Москви 1 пол. 17 ст. в частині зображення Кремля показують повну залежність від гравюри Герітса. Це «Сигізмундів план» і його перерисовка 1618 р., також план, награвійований і надрукований Матеусом Меріаном (Matthäus Merian the Elder) – за одними даними, у 1638 р., за іншими – у 1646 р.

На зазначеному фрагменті цього останнього плану «наша» церква остаточно спотворена і з тринавного храму, орієнтованого по осі захід – схід, перетворилась на однонавну тридільну триверху церкву, орієнтовано по осі південь – північ. Можна було би навіть сказати, що тут зображена типова **українська** триверха церква, тільки ж Меріан не мав ніякого поняття не те що про українську архітектуру, але навіть про архітектуру Москви, яку він узявся рисувати.

Далі я спробував відшукати собор Чернігівських чудотворців на рисунках з «Альбому Мейєрберга». Августин Мейєрберг (1612 – 1688) – австрійський дипломат, в 1661 – 1662 роках їздив з посольством до Москви. Його супроводжував художник (Йоган Рудольф Шторн?), котрий зробив велику серію рисунків по дорозі і в самій Москві.

Фрагмент вида Кремля зі сходу (1661 – 1662 рр.)

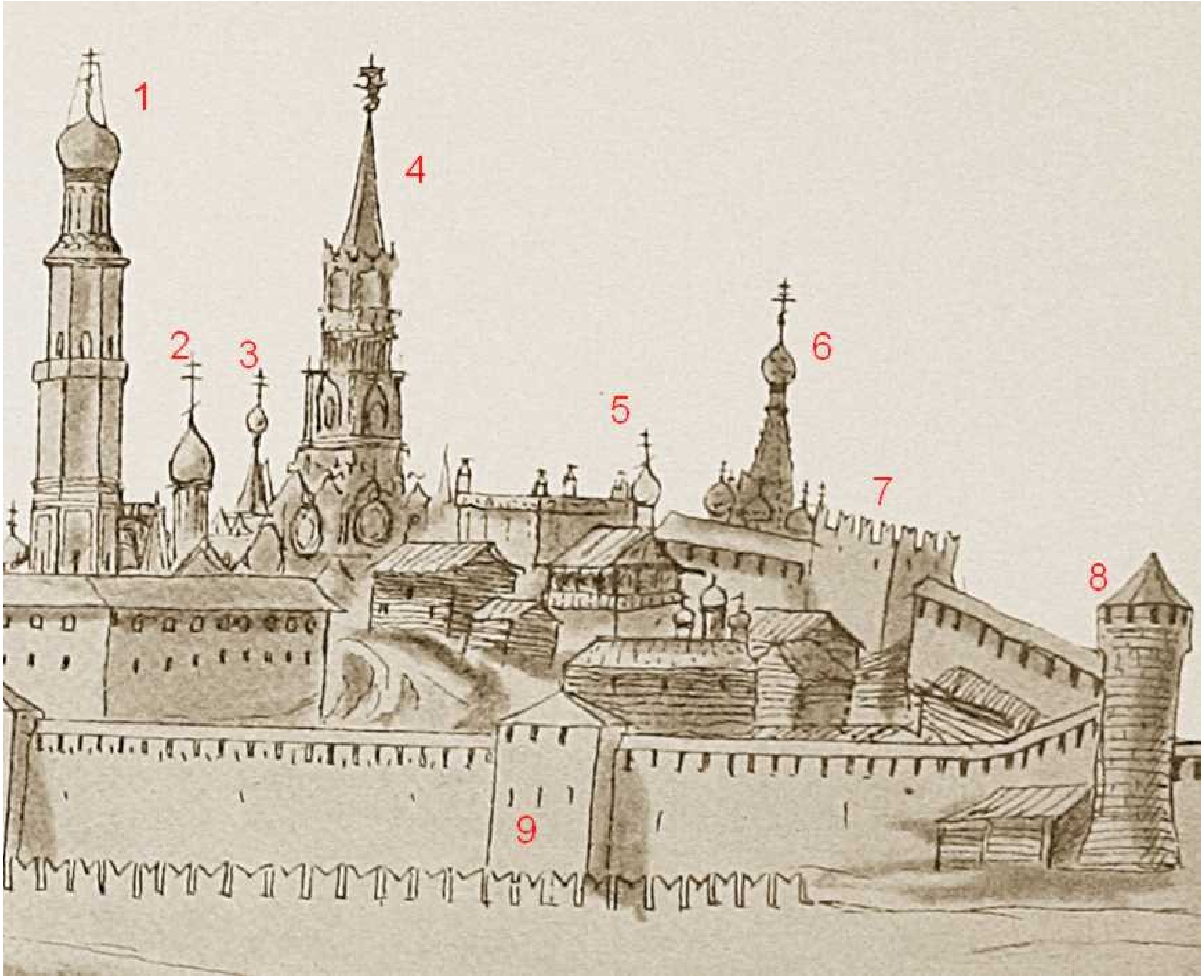
Числами на рисунку позначено:

3 – будинок Івана Васильовича Морозова;

4 – будинок боярина князя Якова Куденетовича Черкаського.

Так підписані ці будівлі на самому рисунку. Далі направо – фрагмент собору Василя Блаженого, що легко пізнається.

Палац Я. К. Черкаського показано у якомусь неймовірному вигляді німецького баштового замку. Але нас цікавить одноверха церква, не позначена окремим номером, котра на рисунку проектується на палац Черкаського, отже, стоїть на схід від нього, ближче до глядача. Верхня частина її стін має глухі арки, над ними – чотирискатний дах, ще вище – ярус кокошників і стрункий барабан із нішами (чи вікнами?), увінчаний цибулястою главою. Судячи з розташування у південній частині Кремля, це може бути «наш» собор Чернігівських чудотворців.

Фрагмент вида Кремля з південного заходу
(1661 – 1662 рр.)

Розгортка південного виду Кремля не має експлікації, числами на рисунку я позначив:

1 – дзвіниця (Іван Великий);

2 – собор Чудова монастиря (?);

3 – собор Вознесенського монастиря (?);

4 – Спаська башта;

5 – верх невідомої церкви, можливо, Чернігівських чудотворців;

6 – собор Василя Блаженого;

7 – Костянтино-Оленинська башта;

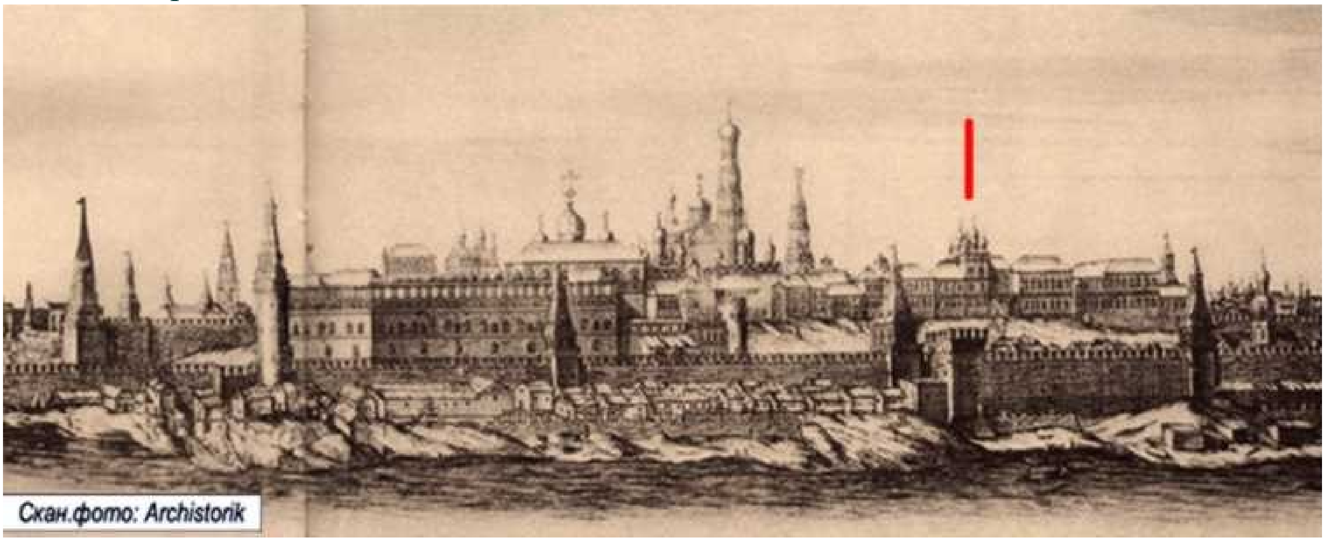
8 – Беклемішевська башта;

9 – Петрівська башта (названа не від царя Петра, як я був думав, а від церкви св. митрополита Петра, що в ній знаходилась).

Характерно, що на цьому рисунку зовсім немає «замку» князя Черкаського! Південно-східний кут Кремля, судячи із взаємного розташування Івана Великого та Спаської башти, подано з південного заходу, і намічене вище орієнтовне місце церкви Чернігівських чудотворців більше-менше відповідає ситуації церкви 5 на рисунку.

Разом з тим залишається сумнів – чи розглянути церква не може бути церквою царя Костянтина, що також знаходилась у південно-східному куті Кремля.

Зовсім нову топографічну ситуацію, котра виникла після реконструкції південно-східної частини Кремля в 1680-х роках, показує панорама Кремля Петера Пікара (1668 – 1737), виконана у 1707 – 1708 роках. Найкращий із доступних на сьогодні її сканів опублікував Григорій Одинцов (12 січня 2015 р.), який подав також корисний аналіз панорами.

Фрагмент панорами Кремля П. Пікара 1707 р.

На цій панорамі бачимо новий дуже довгий двоповерховий будинок приказів, який своїм південним фасадом поставлено прямо на брівку схилу плато (або дуже близько від брівки). На заході цей будинок перекриває вид на південний фасад Архангельського собору, так що видно тільки його верхи. В центрі цього будинку видно церкву (я відзначив її червоною рискою), котра своїм верхнім ярусом виноситься над рівнем дахів приказів і увінчана п’ятьма верхами.

Нижня частина її, на рівні 1 і 2 поверхів приказів, показана, мабуть, дуже спрощено. Зокрема, там не видно брами у першому поверсі, котра вела з Іванівської площі на південь. Дорога через цю браму спускалася навскіс по південному схилу кремлівського пагорба і вела до брами в Тайницькій башті, далі на міст і через барбакан (відвідну стрільницю) виводила на берег Москва-ріки.

Оця брама в будинку приказів мала назву Верхньої Тайницької брами, а брама в Тайницькій башті – Нижньої Тайницької брами. Із такої номенклатури стає зрозумілим, чому новий собор Чернігівських чудотворців мав додаткове визначення «над Тайницькою брамою». Знаходився він, виходить, десь на 90 – 100 м на південь від окресленого вище місця старого собору.

Висока надбрамна церква з витягнутою вгору навою була поширена в московській архітектурі кінця 17 ст. Маємо зразки більш традиційної церкви такого типу (Воскресіння в ростовському Кремлі, 1670 р.) і новішої в дусі «наришкинського барокко» (Преображення в Новодівичому монастирі в Москві, 1687 – 1689 рр.):

Церква Воскресіння в Ростові. Фото М. І. Жарких 22 серпня 1976 р.

Церква пРеображення в Новодівичому монастирі. Фото М. І. Жарких 5 травня 1979 р.

Як був оформлений собор Чернігівських чудотворців – з доступного скану розібрати не можна, зокрема, не видно, як була виділена вівтарна частина і притвор (трапезна).

Будинок приказів, споруджений в 1675 – 1680 рр., який мав довжину 132 м [*Скворцов Н. А.* Археология и топография Москвы. – М.: 1913 г., с. 188] – це західна частина того, що ми бачимо на панорамі. Слід думати, що після закінчення цього будинку до його східного кінця було прибудовано собор Чернігівських чудотворців, а дещо пізніше упритул до собору зі сходу було споруджено східне крило корпусу приказів, яке показано на панорамі (точного часу спорудження цього крила я не дошукався).

Дивно, що на панорамі зовсім не видно собору св. Олександра Невського, який було побудовано заново одночасно із Чернігівським і недалеко від останнього.

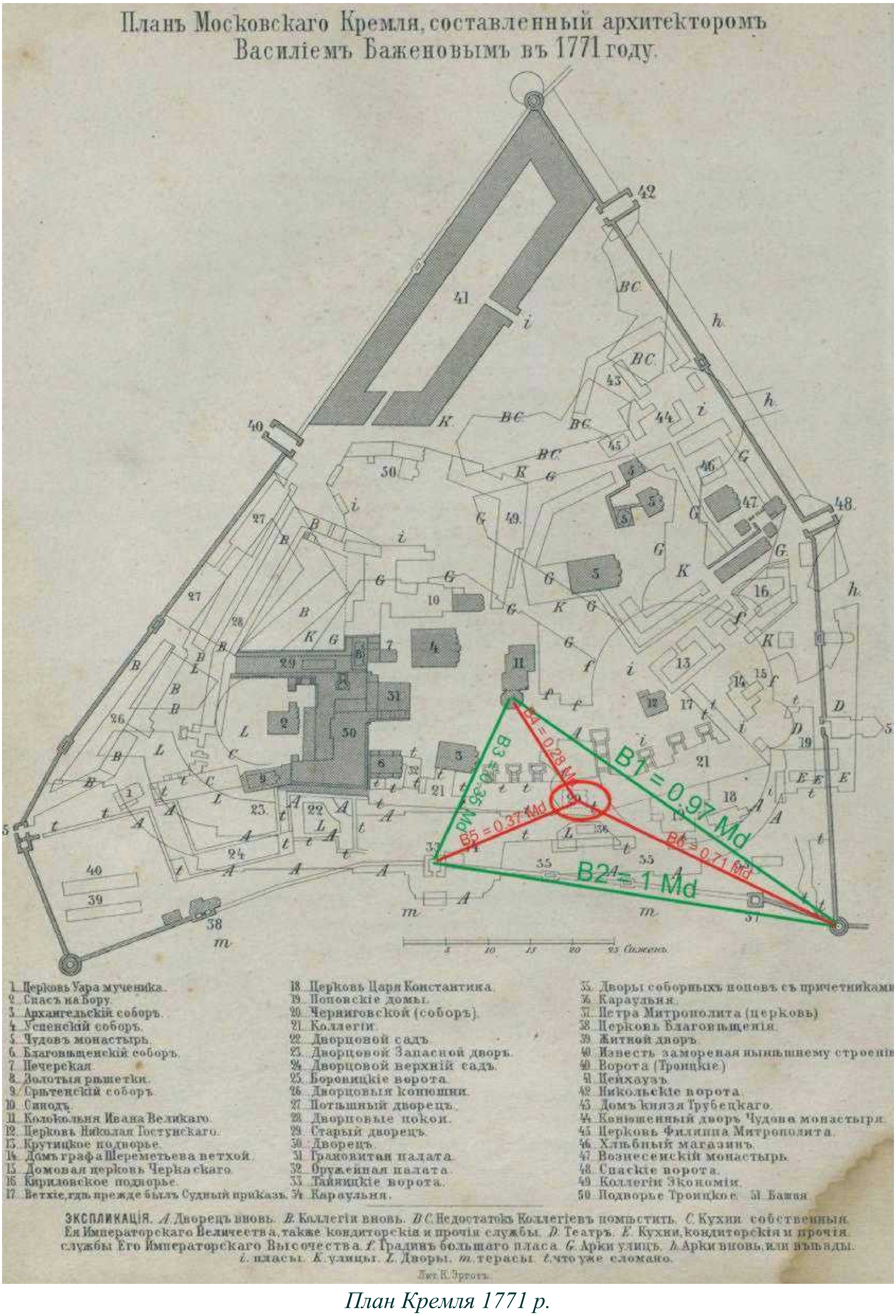

Кремль на плані 1739 р.

В 1739 році під керівництвом архітектора І. Ф. Мічуріна був складений генеральний план Москви з докладною експлікацією. Природно, що масштаб його значно дрібніший за план 1771 р., і будівлі показано схематично: 1 – Успенський собор, 2 – Благовіщенський собор, 3 – Архангельський собор, 6 – церква св. Миколи Гостунського, 7 – Чернігівський собор (так в експлікації!), 23 – колегії та канцелярії (це колишній будинок приказів), 21 – церква св. царя Костянтина, 26 – Тайницька брама.

Тут потрібний нам собор показане прямо всередині адміністративного будинку – так само як на панорамі Пікара. І знову не показано собору св. Олександра Невського.

Наступний план Кремля був складений архітектором В. І. Баженовим в 1771 р.:

План Кремля 1771 р.

На ньому суміщено фіксацію споруд та проект нової забудови, зокрема, велетенську овальну площу в південно-східному куті Кремля. Частина будівель показана тонкими контурами і відзначена літерами *t* – на знак того, що вони вже розібрані. Так само показано собор, що нас цікавить (20) і будинки колегій (21), які примикали до собору із заходу та сходу (все як на панорамі Пікара).

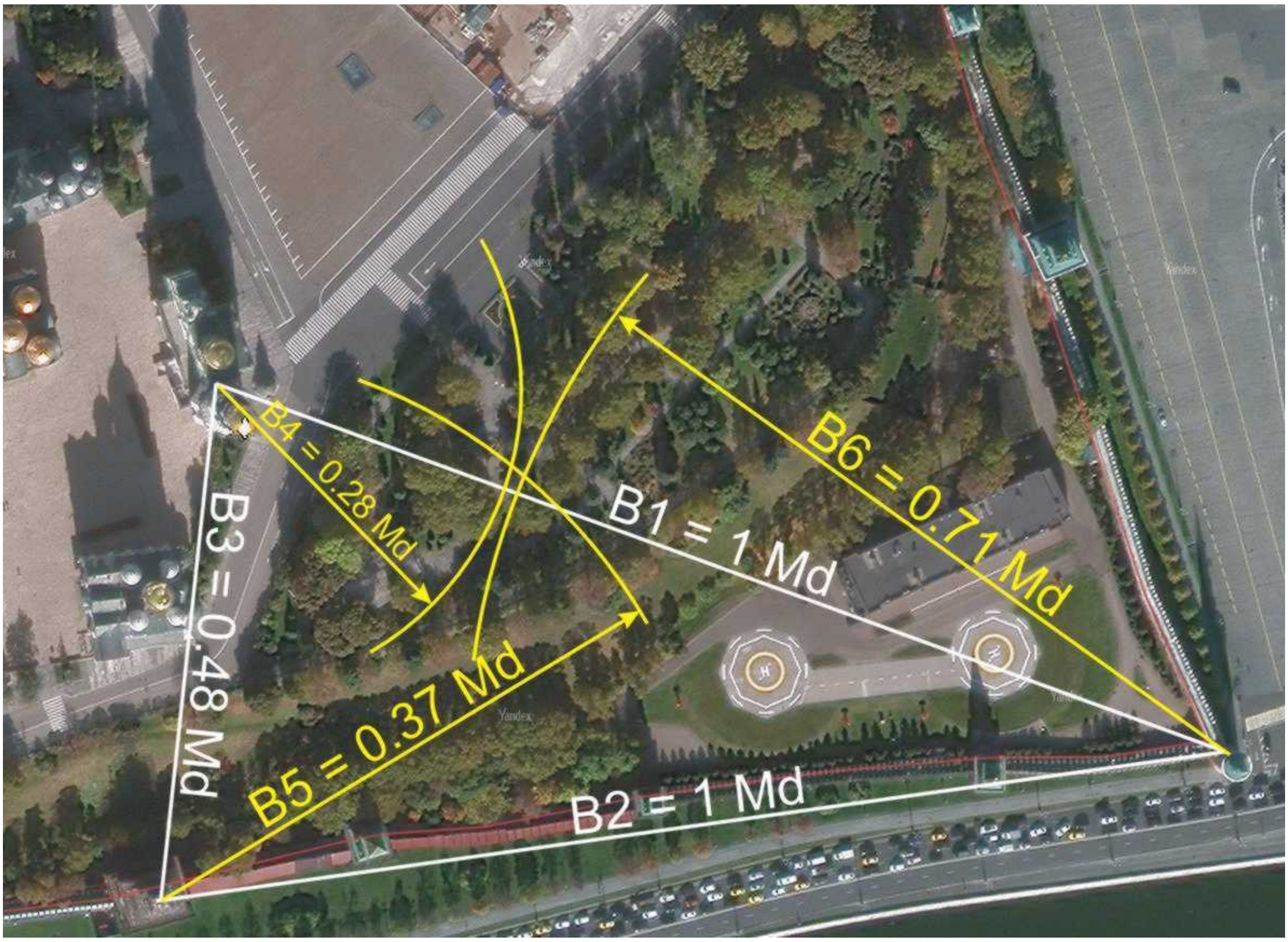
Собор накреслено у вигляді квадрата, який на сході має три ледь виступаючі апсиди. Ніяких інших деталей на плані нема (зрештою, так само схематично показані й усі інші кремлівські церкви). Будинок приказів був ширшим за собор, і з півночі показно вузький проїзд, що веде до собору (по суті – до брами, над якою стояв собор). З південного боку будинок приказів також виступав за лінію південного фасаду собору, і перед ним був неначе широкий короткий курдонер.

Щоб визначити його точне місце, знову займемось наукою, що зветься триангуляція. Наука ця «секретна» і жодному гуманітарію не відома, але нам, відставним фізикам-теоретикам, добре знайома.

Отже, вибираємо три сусідні об’єкти, котрі збереглись до наших днів, і вимірюємо боки трикутника між ними, а далі вимірюємо віддалі від них до не збереженого чернігівського собору:

Віддаль між об’єктами	Умовні одиниці плану 1771 р.	Модулі плану 1771 р.	Метри сучасного плану Кремля	Модулі сучасного плану Кремля
Іван Великий – Беклемішевська башта (B1)	63	0.97	328	0.98
Беклемішевська башта – Тайницька башта (B2)	65	1	333	1
Іван Великий – Тайницька башта (B3)	22.7	0.35	159	0.48
Іван Великий – собор Чернігівських чудотворців (B4)	18.4	0.28	**93 (розрахунок)**	
Тайницька башта – собор Чернігівських чудотворців (B5)	24	0.37	**123 (розрахунок)**	
Беклемішевська башта – собор Чернігівських чудотворців (B6)	46.3	0.71	**236 (розрахунок)**	

Беремо тепер сучасний план Кремля і вимірюємо на ньому ті самі віддалі, далі креслимо кола радіусом 0.28 Md від Івана Великого, 0.37 Md від Тайницької башти і 0.71 Md від Беклемішевської башти. Якщо хто вчився у середній школі і пам’ятає, що таке геометричне місце точок – то перетин цих кіл (на моєму кресленні вони представлені дугами) дасть нам потрібне місце.

Фрагмент Кремля на космічному фото Яндекс 2021 р.

На кресленні ми бачимо, що дуги перетинаються не цілком досконало, але дуже близько до того – на території сучасного Тайницького саду в 95 метрах на схід від Івана Великого. Недолік виконаної триангуляції полягає в тому, що вирахуване місце собору лежить досить далеко (десь у 45 м) від південної брівки плато, до якої він стояв близько (як на панорамі 1707 р., так і на плані 1771 р.). Причина – в тому, що на плані 1771 р. Іван Великий показаний помітно південніше його реального місця, тобто точність плана Баженова не надто велика.

Інша загадка цього плану – на ньому знову не видно собору св. Александра Невського, хоча з процитованих вище документів 1762 р. цілком виразно видно, що це була окрема будівля, котра мала свої окремі дефекти, що потребували ремонту. На розглядуваному плані не видно навіть, де б він міг стояти, бо на північ від будинку колегій показано ганки, які виходять на площу і займають значну її частину.

… Коли я бував у московському Кремлі, вхід у цей сад для такого бидла, як одиничні відвідувачі, був заборонений (не знаю, як зараз, але судячи з того, що місце знаходиться над гелікоптерними майданчиками біля Беклемішевської башти, може бути, що він і зараз «только для загробактива – по особым пропускам»).

Приблизно в цьому місці можна побачити кремлівських упирів на прогулянці (на картині О. Герасимова 1938 року).

Отже, В. І. Баженов проектував повне знесення всього московського Кремля і побудову на його місці велетенської казарми (ну, по документах ця казарма іменувалась «Большим Кремлёвским дворцом»).

«В Кремле не можно жить!» – преображенец прав,
Там древней ярости кишат везде микробы –

і от «русские» під керівництвом своєї мудрої імператриці *Sophie Auguste Friederike von Anhalt-Zerbst-Dornburg* вирішили його знести.

Проект почали розробляти в 1767 році, і тоді ж почали розбирати ті будівлі, котрі передбачалось знести. У 1771 р. імператриця, котра особисто наглядала за проектом та його реалізацією, наказала знести частину південного оборонного муру Кремля, будинок колегій та Чернігівський собор (розглядуваний нами план фіксує ці об'єкти уже знесеними). «Мощі» Михайла та Федора при цьому перенесли до Стрітенського собору (на плані 1771 р. він позначений № 9, у західній частині царського палацу).

Але в 1774 р. подальше виконання проекту було припинене, і в 1775 р. навіть відбудовано кремлівський мур. Для повного знесення Кремля і влаштування на його місці чогось корисного (наприклад, аеродрому імені Матіаса Руста) ще не склалися необхідні передумови:

Но не весь ещё развёрнут свиток
И не замкнут список палачей…

Церква у Замоскворіччі (від поч. 17 ст.)

Про цю церкву з оригінальною назвою «церква стрітення князя Михайла Чернігівського» маємо згадки від 7133 [= 1624 – 1625] року [Материалы для истории, археологии и статистики московских церквей, собранные из книг и дел преждебывших патриарших приказов В.И. и Г.И. Холмогоровыми, при руководстве И.Е. Забелина – М: 1884 г., стб. 878 – 879]. Її розміщення в 7133 р. окреслено як «под Бором», в 7207 р. [= 1698 – 1699] – як «у П'ятницькій вулиці», але ще у справі 1738 р. фігурує її назва як «церковь благоверного князя Михаила и болярина его Феодора Черниговских, что под Бором».

З наведених витягів видно, що це була звичайна парафіальна церква. Вона збереглася до наших днів і знаходиться у Чернігівському провулку, 3. Це якихось 800 метрів на південний захід від місця кремлівського собору Чернігівських чудотворців – треба тільки вийти з Кремля на Червону площу і перейти Москва-ріку Великим Москворецьким мостом (тим самим, на якому убили Бориса Немцова).

Чернігівський провулок з'єднує вулиці П'ятницьку та Велику Ординку і отримав назву власне від церкви, не прямо від самого Чернігова. Назву церкви пояснюють так, що на цьому місці відбулась урочиста зустріч «мощів» святих, везених із Чернігова. Нічого неможливого в цьому немає, але коли саме сформувалась така легенда – я не дошукувався.

Так само я не дошукувався джерел про побудову мурованої церкви в 1675 р. та її подальшу історію – обмежився названою довідкою. В 2012 – 2016 роках церква була реставрована в гаданих первісних формах кінця 17 ст., й 11 березня 2018 р. була освячена ~~кремлівським упирем~~ визначним діячем гундославія Московського сатанату патріархом Кирилом.

Зрештою, одним московським упирем більше, одним упирем менше – для моєї вузької теми не має принципового значення. Алі слід звернути увагу – якщо церковне шанування Михайла і Федора як *святих* і *мучеників* поширилось по всій Великоросії і триває від давнього часу до наших днів, то шанування їх як *чудотворців* було обмежене тільки Москвою і тільки періодом 1584 – 1770 рр.

Зі знесенням кремлівського собору чудотворців цей епізод митарств закінчився, і розглядувана церква уже не має унікальної назви *стрітення мощів Михайла і Федора*, а має цілком стандартну назву *святих Михайла і Федора*. Церква з такою назвою могла би стояти на будь-якому місці.

Нова гробниця 1774 р.

У зв’язку з початком реконструкції Кремля в 1769 р. начальник експедиції кремлівського будівництва М. М. Ізмайлов звернувся з листом до московського архієпископа Амвросія (Зертис-Каменського, 1708 – 1771): оскільки церкву Чернігівських чудотворців на Тайницькій брамі заплановано знести, то куди належить перенести мощі?

Амвросій 3 жовтня 1769 р. відповідав:

> По свидетельству его, в помянутой церкви оказались точию благоверного князя Михаила мощи, положенные в не украшенный ничем и весьма просто сделанный из красной меди в два аршина с четвертью [= 160 см] гробнице с имеющейся на раке и на покровах надписью имени единого святого Михаила; болярина же его Феодора мощей в оной раке и церкви не явствует…
>
> К перенесению оных мощей способнейшим местом я почитаю в том же Кремле Архангельский собор, в коем у второго столпа по правую сторону (на которой почивают мощи св. благоверного царевича Димитрия) и удобно, и прилично могут быть оные поставлены…
>
> До перенесения оных мощей надлежит в реченном соборе как сень и место под гробницу, так и самую раку приуготовить [*Скворцов Н. А.* Архив Московской Св. Синода конторы: материалы по Москве и Московской епархии за XVIII в. – М., 1911 г., вып. 1, с. 16 – 17].

Мідяний ковчег із «мощами» св. Михайла.
Фото з сайту Музеїв Московського кремля

Чи ця гробниця (ковчег), фото якої виставлено на сайті музеїв Московського Кремля – **та сама**, про яку писав Амвросій? Зелені сліди корозії на брунатних стінках показують, що вона зроблена із міді.

Раку 1688 року, яку згадав (але не описав) Амвросій, перенесли до Архангельського собору і поставили під північною стіною. Але вона, мабуть, уже не відповідала смакам часу – і от Амвросій запропонував зробити для Архангельського собору нову раку і сінь над нею (ця остання, здається, так і не була споруджена).

Цей епізод митарств «мощей» висвітлено в листі сенатора Г. М. Теплова (1717 – 1779; того самого, що був наглядачем над гетьманом К. Г. Розумовським) до Амвросія з 16 серпня 1770 р. Теплов переповів зміст листа М. М. Ізмайлова до імператриці:

> По представлению архитектора Баженова, собор в Кремле Черниговских, назначенный к разборке, за повреждением под сводами арки в опасности находится, почему Михаил Михайлович [Ізмайлов] и докладывает, что как рака серебряная, сооружаемая к мощам святого благоверного князя михаила Черниговского, в скорости готова быть еще не может, то не повелено ли будет оную церковь починкою укрепить или с духовною только церемониею перенести в другую какую пристойную церковь на время.
>
> А когда рака серебряная поспеет, тогда перенести уже оные в Архангельский собор с такою церемониею, о каковой по письму вашего преосвященства прошлого 1769 года октября от 3-го я в своё время доносил ея величеству.
>
> Всемилостивейшая государыня повелеть мне соизволила объявить вашему преосвященству, что собора Черниговских починкою более исправлять не надобно.
>
> А мощи святого благоверного князя Михаила ея величеству показалось пристойнее на время перенести в Сретенский собор комнатный, что в Кремлёвском дворце.
>
> И ежели какого препятствия к тому, по мнению вашего преосвященства, не окажется, то перенесение из оного мощей с духовною только церемониею и делом самим исполнить, о чём от меня по сей же почте и писано к Михаилу Михайловичу с тем, что когда мощи перенесены будут, то бы и собор Черниговских разобрали.

Отже, остання спроба М. М. Ізмайлова врятувати старий собор була відхилена на найвищому рівні. Амвросій на цей лист відповів 26 серпня:

> Что же касается до перенесения на время мощей святого благоверного князя Михаила, то то получении высочайшего о сём чрез ваше превосходительство повеления, того же часа осмотрел я с его превосходительством Михаилом Михайловичем Измайловым в Сретенском комнатном соборе место, а потом, приуготовив всё к тому надлежащее, **вчерашнего дня** по отпетии мною накануне всенощного в соборе Черниговском бдения, с подобающею духовною церемониею при многочисленном народа собрании оные святые мощи в помянутый Сретенский собор перенесены, где и литургия с молебствием мною же была отправлена.
>
> Находившиеся же в соборе, к разборке назначенном, два иконостаса и утварь за благо рассудил я по согласию Михаила Михайловича отдать в собор Покрова пресвятыя богородицы, что на Рву… [*Скворцов Н. А.* Архив Московской Св. Синода конторы… – М.: 1914 г., вып. 2, с. 279-280].

З цього листа видно дату перенесення «мощів» до собору Стрітення – 25 серпня 1770 р. В цей час собор Чернігівських чудотворців ще стояв, і тільки почалась підготовка до його знесення. Деякі автори помилково реферують справу, говорячи про знесення в 1769 чи навіть у 1768 роках.

Собор Стрітення знаходився у західній частині Кремля, між царським палацем і Боровицькою баштою (він показаний на розглянутому вище плані Кремля 1771 р.). Цей собор знесли в 1801 р., але ще раніше, у 1774 р., «мощі» перенесли до Архангельського собору. В. І. Баженов зі своїм проектом реконструкції почав був підкопуватись і під цей собор, південний бік його почав осідати і загрожував повним обвалом. Тоді собор підперли з півдня бридкими контрфорсами (їх добре видно на фото 2019 р.) і подальше знесення Кремля зупинили. Так ці контрфорси і залишились єдиною пам'яткою, котру Баженов збудував у Кремлі.

Новий етап митарств тривав до 1774 року. 6 жовтня 1774 р. Г. М. Теплов писав до крутицького єпископа Самуїла (Миславського, 1731 – 1796, майбутнього київського митрополита):

> Ея императорское величество надпись к раке мощей св. Михаила князя черниговского, вами сочинённую, соизволила апробировать с малою только отменою противу вашего сочинения… Другим же двум, то есть жития и страдания сего благоверного князя так, как и в молитве, быть повелела точно так, как вами оные писаны [*Скворцов Н. А.* Архив…, вып. 1, с. 17].

Цим листом вирішується справа про автора епітафії (припущення Снегірьова, що ним був Амвросій, – помилкове). Саму епітафію повністю навів І. Снегірьов [*Снегирев И.* Памятники московской древности с присовокуплением очерка монументальной истории Москвы и древнейших видов и планов древней столицы. – М.: Издание Августа Семена, 1842 г., с. 66 – 67; також передруковано: *Лебедев А.* Московский кафедральный Архангельский собор. – М.: 1880 г., с. 231 – 233]. Про Михайла сказано на самому її початку:

> Во славу триипостасного бога, в честь приснопамятному святому Михаилу Черниговскому, от корене равноапостола Владимира Великого **в седьмой степени** произошедшему, за веру и отечество с другом своим Феодором болярином в Орде от Батыя в **1244** лето 20 сентября пострадавшему, из Чернигова в столичный град Москву принесенному, зде же с державными своими сродниками почивающему…

Цей текст складає тільки ¼ частину всієї епітафії. Сьома ступінь від Володимира – це помилка (треба було би говорити про 8-у ступінь), але вона вказує нам на можливе джерело – Степенну книгу, в якій читаємо:

> Во граде же Киеве тогда содержай скипетро исповедник Христов блаженный великий князь Михаил (7), сын Всеволож (6), внук же Святославль (5), правнук Ольгов (4), праправнук Светославль (3) Ярославля (2) Владимерича (1), крестившаго землю Рускую [ПСРЛ, 1908 г., т. 21, ч. 1, с. 268].

Степенна книга не містить прямої дати події, і Самуїл для епітафії скористався якимось іншим джерелом, у якому стояв 6753-й рік [у моїй роботі «Літературна історія «Сказання про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора» (К.: 2021 р.) перелічені такі варіанти тексту Сказання]. Самуїл прийняв цю дату за вересневу і відняв від неї 5509 років (як положено по науці для події, що відбулася у вересні) і так вийшов 1244-й рік.

Далі епітафія має пряму вказівку на ім'я замовника:

> Благочестивейшая, великая победами и миром превознесённая императрица Екатерина вторая, всех единоверных греко-восточных христиан надежда, покров и избавление…

Далі йде опис перемог у війні Росії проти Туреччини 1769 – 1774 рр. і пряма вказівка на нагоду виконання робіт:

Возобновляя древние града Кремля здания новым великолепием, сию раку в торжественное изъявление преславно заключенного с Портою Оттоманскою июля 10 дня 1774 году мира [… вона, Катерина] воздвигнути благоволила.

Отже, епітафія є пам'яткою політичної публіцистики з липня – серпня 1774 р., написаною під свіжим враженням укладення Кучук-Кайнарджійського миру, і з натяком на подальші «визволення» східних християн. У вересні 1774 р., я думаю, текст було відправлено у Петербург на розгляд імператриці, котра, як ми бачили, щось у ньому виправила, і з 6 жовтня маємо звістку про його затвердження.

Безпосереднього зв'язку між святим Михайлом і перемогою над турками епітафія не дає, однак про Михайла там сказано мало, а про перемогу – багато. «Разумейте, языцы…»

Звідки Снегірьов узяв повний текст цієї епітафії – невідомо, адже в його час була уже інша рака, з інакшим оформленням. Але наша наука такими дрібницями не переймається. Цілком може бути, що текст, власноручно виправлений і затверджений імператрицею, не викинули після перенесення на срібло, а підшили в якусь архівну справу. Але за таку справу ніхто не згадував.

Виходить, нова рака, для якої призначалась епітафія, на той час ще не була закінчена. Менше з тим, 15 жовтня 1774 р. було наказано перенести «мощі» до Архангельського собору, а само урочисте перенесення за участю єпископів – крутицького Самуїла і суздальського Генадія (Драніцина, † 1775) відбулося 21 листопада 1774 р. [*Скворцов Н. А.* Архив…, вып. 1, с. 17, там і подробиці церемонії].

Із процитованого листування можна зробити загальний висновок, що «русская» імператриця на ім'я Софія-Шарлотта Ангальт-Цербстська постійно цікавилась ходом реконструкції Кремля взагалі й «мощами» князя Михайла зокрема, давала свої вказівки, котрі приймались до виконання.

Що являла собою ця рака?

Її опис з 1774 р. подав О. Лебедев:

В выписке, данной из Московской духовной консистории в 1774 г. в Архангельский собор для записки в оной поступивших вновь предметов, следующим образом описана серебряная рака черниговских чудотворцев, впоследствии похищенная французами (стр. 3, № 13).

У третьего правого столпа, на амвоне, возвышенном на 5 ступеней (ныне 3 ступени) и обитом медью, поставлена на позлащённых медных ножках новая великолепная серебряная рака, в которую вложены мощи св. благоверного великого князя Михаила и болярина его Феодора черниговских чудотворцев, с прежнею медною гробницею.

В главах сей раки, в овале, украшенном лаврами, выгравирована чёрными буквами молитва св. мученикам.

В ногах, в подобном же овале, изображено краткое описание жизни их.

Против рамен страстотерпцев в квадратной раме на серебре чернёвою работою изображён приступ ко граду Киеву нечестивого Батыя с его воинством.

Против берцев святых в подобном же квадрате начертано взятие святого князя с болярином его к Батыю, дабы шествовать через огонь на поклонение кумирам.

С северной стороны раки, открытой всем приходящим в церковь, в самой средине сделан круг, украшенный рамою с фестоном, в коем вычеканена витиеватая приведенная мною [Лебедевым] выше надпись, изображающая истинное её императорского величества благочестие и благодарность к богу за увенчанную войну преславным с турками миром и за всё то, что оными победами приобретено.

Между всех выше изъясненных вещей украшена вокруг сия рака бесплотными небесными силами и другими цветами, соответствующими узаконениям нашей греко-российской церкви.

Крышка сей раки, с принадлежащим к ней карнизом, испещрена пристойною резьбою с пальмами и другими украшениями, приличными пострадавшим за веру и отечество. На сей крышке художественно исполнен на медной доске образ одного князя Михаила, в виде лежащего во гробе, к коему и прикладываются [*Лебедев А.* op. cit., с. 234 – 235].

Із цього опису видно, для чого призначались молитва і життєпис святих, складені Самуїлом і затверджені імператрицею – вони були нанесені на торцеві стінки раки. Але я зовсім не розумію, як у колі на передній стінці могла уміститись **уся** довжелезна епітафія – адже на раці 1817 року в такому самому колі уміщено лише її початок (блок А, як вище), котрий становить лише ¼ тексту. Втиснути всю епітафію в це коло можна було лише коштом дуже дрібного кеглю напису.

В описі знову йдеться про мощі Михайла і **Федора** – попри те, що Амвросій кількома роками раніше писав про мощі **одного тільки Михайла**. Думаю, що ніяких змін у вмісті ковчега не робилось, а просто ухвалено було вважати їх мощами двох осіб.

Образ св. князя Михайла на кришці раки 1774 р.
Фото з [сайту Музеїв Московського кремля]

Как установил Ю. М. Зыбалов, в 1770 г. образ для раки и «образ исторический… на иконостасе» планировали заказать А. П. Лосенко, но впоследствии заказ был передан профессору Академии художеств, историческому живописцу Г. И. Козлову. К марту 1773 г. он выполнил необычный для русской практики украшения гробниц овальный образ усопшего М. В., который с закрытыми глазами, сложив руки на груди, возлежит на ложе. Князь облачен в кафтан, покрыт красной горностаевой мантией. Несмотря на оригинальность иконографического решения и отчетливые признаки раннего классицизма, произведение следует более ранней, видимо, восходящей к XVI в. традиции, согласно которой на гробнице Черниговских чудотворцев и ее покровах изображался только М.

В. [*Преображенский А. С.* Михаил Всеволодович. – Православная энциклопедия, 2017 г., т. 45].

Про художника Гаврила Гнатовича Козлова (1738 – 1791) відомо не дуже багато. Процитовані статті Ю. Зибалова [*Зыбалов Ю. М.* Почитание святого благоверного князя Михаила Черниговского в Московском Кремле. – «Православные святыни Московского Кремля в истории и культуре России: Сб. ст.», М., 2006 г,., с. 68 – 75; *Зыбалов Ю. М.* Живописный образ XVIII в. черниговских чудотворцев из Архангельского собора. – «Московский Кремль XV ст.: Сб. ст.», М., 2011 г., т. 2, с. 200 – 203] в Мережі недоступні, про що можна пошкодувати.

Виходить, ця сама кришка з цим самим образом, створеним у 1773 р. і описаним в 1774 р., і нині прикриває нову раку 1817 р. Як же вона уціліла під час нашестя 1812 року?

Про раку царевича Димитрія в тому ж Архангельському соборі написано:

> Во время нашествия Наполеона и пребывания в Кремле французов великолепная серебряная рака [Димитрія] исчезла. Крышка же была спасена: вместе с другой драгоценной утварью и церковными облачениями, часть которых была отправлена в Вологду под присмотром настоятеля собора, часть спрятана в самом храме «в скрытом месте» [*Мартынова М. В.* Художественный металл в интерьере Архангельского собора. – «Архангельский собор Московского Кремля», М., 2002 г., с. 409].

Про кришку раки св. Михайла дослідниця згадує на с. 417, але не зазначає її чудесного порятунку. Можна думати, що її було врятовано у той же спосіб, що й кришку раки Димитрія, про який, однак, не знав очевидець нашестя – священик собору А. Нізяєв, спогади якого записав О. Лебедев [*Лебедев А.*, с. 50 – 52].

> Рака создавалась по рисунку архитектора В. И. Баженова мастером Робертом Пилем при участии золотильщика Ивана Пранка и «черновых дел» мастера Еремея Костылёва [*Мартынова М. В.* Художественный металл в интерьере Архангельского собора. – «Архангельский собор Московского Кремля», М., 2002 г., с. 417].

Звідки узято ці дані – невідомо. В статті дано посилання на книгу Лебедева (на с. 223 – 233), але там таких імен нема (одного тільки Роберта Піля згадано на с. 246).

Примітно, що в усій цій історії з ракою 1774 року про «мощі» майже нема згадок. Пишно оздоблена дорогоцінна рака повністю заступила цілком непрезентабельні «мощі» і сама стала священним об’єктом поклоніння замість нікому не потрібних і нікому не цікавих «мощів».

Здавалось, уміщенням «мощів» в Архангельському соборі поруч із гробницями московських правителів забезпечило їх від подальших митарств. Але не так сталось, як бажалось, і митарства продовжились з новою силою.

Нова гробниця 1817 р.

Нові митарства давніх святих і їх фальшивих «мощів» розпочалися в 1812 році, коли французькі цивілізатори зайняли були Москву. Спадкоємці ідей Вольтера і Руссо завітали до Архангельського собору, але не для того, щоби «поклониться почиющим властителям Руси», як сказав один класик, а для того, щоби «приобресть имущества не мечтательные, но существенные» (як сказав інший класик).

Вони побачили срібні раки царевича Димитрія та святих Михайла і Федора – і визнали їх за «имущество существенное». Слід припускати, що вони розрізали срібні стінки обох рак на зручніші для транспортування частини і… і подальша їх доля

невідома. Слід думати, що вони були десь переплавлені – якщо не в самому Парижі, то деінде, кому там могла дістатись ця здобич по дорозі із дикої Московії до цивілізованої Європи.

Але ж всередині раки Михайла і Федора була, як ми пам’ятаємо, мідяна скриня (ковчег, гробниця) із власне «мощами». Що мали би подумати сержант Жан, капрал Поль і рядовий Жак, побачивши її? – Правильно, вони подумали б, що там сховано золото або принаймні діаманти. І вони відкрили скриню і побачили там… – ну, точно невідомо, що саме, але явно не золото. Отже, це було «имущество мечтательное», або «скрепи»:

Скрепи Московської держави

Ну, і що мали б зробити з цими «скрепами» люди, котрі читали Ларошфуко і Лабрюйєра? – Правильно, рівнесенько те саме, що вони зробили в 1793 році із останками французьких королів, похованих в абатстві Сен-Дені – викинули їх на смітник. «Чи це нам першина?» – як сказав ще інший класик. Це ж вам не якась-то дика Русь, це – цивілізована Європа!

За спогадами священика собора Афанасія Нізяєва (служив у соборі в 1800 – 1841 рр.), котрі записав О. Лебедев, французи влаштували в соборі склад вина. При описі шкоди від французів спеціально рака князя Михайла не згадується [*Лебедев А.* Московский кафедральный Архангельский собор. – М.: 1880 г., с. 50 – 52].

Якби я писав історичний роман, я не тільки відправив би вигаданого мною Жана в Сен-Дені розбивати гробниці королів, але й спровадив би його – уже ветерана наполеонівської армії – до Москви і усадив на ковчег від «мощів» розпивати вино разом із капралом Полем, аби вийшла повна аналогія до татар на Калці.

Хоч якої новітньої формації були «мощі» 1579 року, але й вони, виходить, до нас не дійшли, і тепер в соборі зберігаються уже «мощі» версії 2.0, з початку 19 ст.? Про цю обставину ніхто не хотів писати – ані про втрату реліквії, ані про її чудесний порятунок під час нашестя західних цивілізаторів.

Так чи інакше, а Російська імперія не могла існувати без «скреп». Тому і в даному випадку було вирішено не розплескувати по всьому світу втрату «мощів»: mundus vult decipi, ergo decipiatur – світ хоче бути обдуреним, то нехай обдурюється.

В 1817 році була виготовлена нова рака, опис якої подав О. Лебедев. Процитую його повністю, оскільки тут кожна деталь може виявитись істотною:

При первом правом столпе от западного входа на возвышении в три ступени почивают под спудом мощи св. черниговских чудотворцев – великого князя Михаила и болярина его Феодора.

Существует предание, что эти мощи стояли открытыми, когда помещались на Тайницких воротах, в бывшем Черниговском соборе, до пожара в нём.

Мощи лежат в медном ковчеге, вставленном в дубовый гроб, мерою 3 аршина [213 см] длины и 1¼ аршина [89 см] ширины; гроб обит медными посеребреными и частию позолочеными листами, с чеканными на них украшениями. Это последнее наружное хранилище мощей называется ракою.

В центре передней стороны раки, в венке из чеканных колосьев, вырезана черневая надпись, сочиненная, по свидетельству Н. Н. Бантыш-Каменского, архиепископом Амвросием, в которой сказано: [далі йде початок епітафії 1774 р., процитований вище].

Этими словами и оканчивается надпись на настоящей раке, но мы можем воспроизвести продолжение надписи, в том тексте, как она была вычеканена на прежней серебряной раке, похищенной французами в 1812 г. [далі йде текст з книги І. Снегірьова, без посилання на останнього (посилань у Лебедева взагалі дуже мало)].

В возглавии раки, в таком же венке, вырезана чёрными буквами молитва св. Михаилу и Феодору, а в подножии вырезано следующее сказание:

«Устроена рака сия, по благословения св. правительствующего Синода члена, высокопреосвященнейшего Августина, архиепископа Дмитровского, Святотроицкой Сергиевы лавры священно-архимандрита и орденов благоверного великого князя Александра Невского и Анны 1-й степени кавалера, на сумму сего собора, 1817 года».

Над ракою прикреплён к столпу на 6-аршинной [= 426 см] высоте деревянный, уцелевший от хищнических рук неприятелей в 1812 году, иконостас, обложенный позолоченной латунью, с искусною чеканкою; на средине его в посеребрёной раме находятся изображения обоих св. мучеников, а на крышке раки изображение одного Михаила. То и другое изображения писаны на меди академиком Козловским, которому за сие отличное произведение императрица Екатерина пожаловала 10 000 целковых [= рублів].

Над ликами святых, под карнизом, чеканная корона; венец иконостаса составляют: вензелевое, под короною, имя князя Михаила, в чеканных гирляндах, поддерживаемое двумя ангелами, и две вазы или два сосуда, с изображением пылающего в них фимиама, художественной чеканной работы.

Под вензелем князя вырезана надпись, взятая из Апокалипсиса: «Сии суть, иже приидоша от скорби великия, и испраша и убелиша ризы свои в крови Агнчи. Сего ради суть пред престолом Божиим служат ему день и нощь в церкви его» (гл. 7, ст. 14 – 15). В подножении мучеников вырезан тропарь [*Лебедев А.*, с. 231 – 234].

До цього опису Лебедев подав невелике доповнення:

Вместе со старою гробницею мощи были вложены в новую раку, устроенную художником Робертом Пилем […] В выше приведенной мною выписке консистории […] означено:

«Оная рака построена по именному её и. в. указу и мощи перенесены из Сретенского в Архангельський собор с крестным хождением, в великолепной славе, и поставлены в оную раку 1774 г. ноября 21 дня, в день празднования Введения во храм пресвятой богородицы.

Пред сими мощами повешено паникадило медное, о четырёх ярусах, а под яблоком стоокамиловое [= страусине] яйцо, принесённое из упразднённого Черниговского собора в 1770 г.» [*Лебедев А.*, с. 246 – 247].

Рака 1817 р. для «мощів» св. Михайла.
Фото з [сайту Музеїв Московського кремля]

Дуже короткий і плутаний опис раки 1817 р. подав ще раніше І. Снегірьов. Його варто процитувати, оскільки цей опис користується незаслуженою популярністю і цитується до наших днів:

На той же стороне у другого столба [південно-західного] **стоит** рака с мощами св. мучеников монгольско-татарского времени **под спудом** – благоверного князя Михаила и болярина его Феодора, черниговских чудотворцев. Лики их изображены искусно кистью академика Козлова на медных досках и на стене. На самой раке в круге **была** следующая надпись [яку я частково процитував вище]…

Серебряная рака, искусное произведение Петра Роберта, в 1812 году похищена неприятелями; теперь устроена новая медная посеребрёная [*Снегирев И.* Памятники московской древности с присовокуплением очерка монументальной истории Москвы и древнейших видов и планов древней столицы. – М.: Издание Августа Семена, 1842 г., с. 66 – 67].

Оця «мідяна посріблена рака» (ані разу не дубова!) повторюється в пізніших виданнях [*Голубинский Е. Е.* История канонизации святых в русской церкви. – Сергиев Посад: 1894 г., глава 1, прим. 92; *Димитрий (Самбикин)*. Месяцеслов святых, всею русскою церковию или местно чтимых. – Тверь, 1897 г., вып. 6 (февраль), с. 163; Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четьих-Миней свт. Димитрия Ростовского. – М.: Московская Синодальная типография, 1903 – 1916 гг., т. 1 – под 20 сентября; т. 6 – под 14 февраля; *Павленко С.* Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. – Чернігів: 1996 р., с. 62].

Попри те, що рака 1774 р. за всіма ранніми описами була **срібною**, а рака 1817 р. – **дубовою**, обкладеною мідними посрібленими пластинами, в 21 ст. з’явився новий погляд:

В 1768 г. в связи с реконструкцией Московского Кремля собор во имя Черниговских мучеников, пришедший к тому времени в ветхость, был разрушен, мощи М. В. и Феодора перенесли в кремлевский Сретенский собор на Сенях (утварь и иконостас были переданы в Покровский собор на Рву). В 1774 г. мощи перенесли в Архангельский собор Московского Кремля и поместили у правого столба. Для святыни в том же году была изготовлена **дубовая** рака, украшенная серебряными пластинами работы **П. Робертса**. Рака была устроена по повелению имп. Екатерины II Алексеевны «в благодарность св. мученикам при торжестве мира с Турцией» (Димитрий (Самбикин). Сент. С. 163). В 1812 г. французские солдаты похитили **серебряные пластины** с раки. В 1817 г. раку обложили **бронзой** [*Кузьмин А. В.* Михаил Всеволодович. – Православная энциклопедия, 2017 г., т. 45].

К перенесению мощей, состоявшемуся 21 ноября 1774 г., была сделана новая серебряная рака работы **Р. Пиля** по рисунку Баженова, с надписью, составленной Московским архиеп. Амвросием (Зертис-Каменским), отредактированной Крутицким еп. Самуилом (Миславским) и утвержденной Екатериной II, к-рая в том же году вложила в собор бронзовую лампаду для гробницы мучеников [*Преображенский А. С.* Михаил Всеволодович. – Православная энциклопедия, 2017 г., т. 45].

Хоча цитовані автори – «академічні дослідники» і професіонали, а я – тільки відставний фізик-теоретик і дилетант, мушу відзначити, що собор Чернігівських чудотворців ще стояв у 1770 р., як видно з розглянутих вище документів; і Амвросій, котрий загинув у 1771 році, ніякою мірою не міг скласти епітафію з умовами миру, укладеного чрез три роки після його смерті. Документи говорять, що Самуїл був автором, а не редактором епітафії.

Також слід відзначити, що поруч із майстром Петром Робертом, якого назвав був Снегірьов, з’являються майстри П. Роберт***с*** та Р. Піль – всі як один невідомі (принаймні при поверховому пошуку). Також неясно, що власне цей майстер (майстри?) спорудили – чи то раку 1774 р., чи то раку 1817 р.?

Слідом за вченими ця інформація повторюється і в популярній довідці:

В этой деревянной раке [1688 року] медный ковчег со святыми мощами находился до 1774 года, когда по велению Екатерины II изготовили новую дубовую раку, которую искусный мастер Петр Роберт украсил великолепными серебряными пластинами (к сожалению, похищенными французами в 1812 году). В 1817 году дубовую раку обложили серебряной и золоченой бронзой. В настоящее время рака с мощами находится в центральной части алтаря. [Стаття «Рака князя Михаила Черниговского» на сайті Музеїв Московського Кремля].

Бачимо, що запущений І. Снегірьовим на орбіту «Петро Роберт» продовжує свій політ і посилає на Землю своє «біп-біп».

Отже, найновіша тенденція полягає у наголошенні на **збереженні** раки 1774 р. – всупереч давнішому погляду, що вона була повністю втрачена і дубова рака виготовлена в 1817 році. А варто подумати – якщо за Катерини 2-ї кошти виділялись на срібну раку, а замість неї була зроблена дубова (незмірно дешевша!), то хто вкрав решту грошей? Може, хтось думає, що від Архангельського собору до Сибіру далеко? – Так ні, зовсім недалеко. Треба тільки вийти крізь браму Спаської башти на Червону площу – а там на Варварку, далі на Солянку і на Владимирку, котра веде прямісінько у Сибір.

А між тим нікого за розтрату казенних коштів при виготовленні раки на Сибір не спровадили – ні генерала Ізмайлова, ані архітектора Баженова, ні навіть того майстра, котрий мав три імені і три прізвища. Отже, кошти були витрачені за призначенням.

Для установки нової дубової раки 1817 р. було знято дві верхніх ступені п'єдесталу, і уже при цьому не було мови, що ступені вкрито міддю.

Нова рака знаходилась біля південно-західного стовпа собору, але десь в радянський час її перенесли на північний бік центральної апсиди, де вона і нині має стояти. Мені здається, це перенесення мало певний ідейний зміст. Совіти відкрили Архангельський собор для відвідувань та екскурсій, і це мало надихати глядачів:

А у трона – вельможи, упырь к упырю,
Как один, вурдалак к вурдалаку!

Я думаю, якийсь там «святий» виглядав випадковим і зайвим у цій компанії – і от його переставили у вівтар, подалі від гріха та від очей відвідувачів.

Окрім раки, святих Михайла і Федора вшановано у стінописі Архангельського собору. На західній **зовнішній** стіні собору за описом 1880 року було –

> Ниже карниза изображения во весь рост блаженного Николы Киево-Печерского, князя Михаила и боярина его Феодора Черниговских и ещё каких-то двух неизвестных царевичей в коронах [*Лебедев А.*, с. 110; на рисунку західного фасаду на с. 116 стінопис не показаний].

Відновлення живопису відбувалось в 1772 і 1853 роках [*Лебедев А.*, с. 50]. Нині на соборі ніякого зовнішнього стінопису нема. Згідно пояснення А. Преображенського у названій вище статті, це зображення було на зовнішній стіні північного притвора, який пізніше було знесено. Але Лебедев цілком виразно писав про західну стіну собора, і я думаю, що він умів розрізняти боки того храму, в якому він служив. Ще одна загадка!

Південно-східний стовп, північний бік, згори вниз: апостол Яків, під ним мучених Архип, **князь Михайло** і великомученик Дмитро Солунський [*Лебедев А.*, с. 226].

Північно-західний стовп, південний бік, згори вниз: мученики Димитрій, Гурій, цариця Олександра, **князь Михайло Чернігівський** [*Лебедев А.*, с. 228].

Ця схема стінопису, на які Лебедев витратив багато зусиль і пишався нею, повністю розходяться із сучасним описом стінопису Архангельського собора, де згадано зображення князя Михайла Чернігівського (одного, без Федора) на 4-у (найвищому!) ярусі північного боку південно-східного стовпа (виходить, не того, під яким стояла рака). Боярин Федір намальований у 4-у ярусі східного боку південно-західного стовпа.

Як розв'язати ці суперечності в описах – я не знаю.

Згаданий Снегірьовим і коротко описаний Лебедевим образ на мідяній дошці нині описують так:

> Одновременно с композицией для раки в 1770-1773 гг. Козлов выполнил большой надгробный образ М. В. и Феодора, также написанный маслом (на металлической основе) в академической манере (Зыбалов, 2011). Динамичная композиция соответствует рассказу Жития об отказе князя пройти через огонь и поклониться творению. На святого надета горностаевая мантия поверх лат, он держит в деснице пальмовую ветвь; его лицо обращено к зрителю, а левая рука воздета к небесам, у ног лежит меч, брошенный на землю в знак отказа от земной славы. Правее на заднем плане изображен Феодор, он опустил левую руку, демонстрируя свою готовность к мученической смерти. Образ имеет пейзажный фон с изображениями ханского шатра, идола и татарина, ворошащего угли костра (в упрощенном виде эта композиция повторена на гравюре к изданной в 1839 книге Н. Д. Иванчина-Писарева о Черниговских чудотворцах). Рака и образ в современной ему бронзовой раме с украшениями в духе классицизма находились в центральном нефе Архангельского собора, у северной грани юго-западного

столба [*Преображенский А. С.* Михаил Всеволодович. – Православная энциклопедия, 2017 г., т. 45].

Князь Михайло і боярин Федір.
Ілюстрація з брошури М. Іванчина-Писарева (1839 р.)

Так виглядає холодний і незугарний, справді академічний образ, надрукований в 1839 р. Маленька відмінність від опису полягає в тому, що князь підняв догори праву руку (а не ліву!). До фотографування картини Г. Козлова наука поки що не дійшла.

Картина Василя Смирнова (1883 р.)

Картина великоруського художника Василя Смирнова (1858 – 1890) «Святой благоверный князь Михаил Черниговский в Орде перед ханской ставкой Батыя» (1883) заснована на «Сказанні». Це була його дипломна робота в петербурзькій Академії мистецтв, котра принесла йому велику золоту медаль, звання класного художника 1-го ступеня і право на 4-річну поїздку до Європи. Сама картина надійшла до «Русского музея» в Петербурзі, а в 1932 р. була передана до Третьяковської галереї в Москві. Словом, картина здобула повний успіх. Чи справді вона така визначна?

Смирнов В. Михайло Чернігівський

Картина поділена на 4 сектори – два верхніх і два нижніх. В нижньому лівому секторі зображено татар, в нижньому **правому** – русинів (бо їх віра – **право**славіє).

На лівому краю «руського» сектора, майже в центрі картини ми бачимо зображення ~~більшовика~~ князя Михайла – високого (найвищого з усіх зображених) чоловіка середнього віку з густими вусами і короткою густою бородою (ну що за москаль без бороди?). Він вдягнений у багатий одяг, праву руку поклав на груди (в ній він тримає маленький хрест із розп’яттям). Жест відповідає його заяві «Християнин

єсмь» (або «Не хочу бути християнином на словах тільки»). Ліву руку Михайло опустив вниз, з ней додолу сповзає дорогоцінний плащ, і лівою ногою Михайло наступив на його полу. Це – той самий загадковий «коць» зі «Сказання», який Михайло зняв із себе на знак відречення від мирської слави. Погляд Михайла спрямований не на присутніх, а вгору і в далечінь наліво – у вічне небесне царство. Михайло спирається на праву ногу, і постать його подана у контрапостному повороті з правого боку наліво. Постать його маєстатична і патетична, але без надмірностей.

Інші постаті, природно, згруповані довкола Михайла. Праворуч за спиною Михайла бачимо боярина Федора у вигляді глибокого старця з лисиною і довгою білою бородою, у брунатному одязі. Погляд його спрямований вниз на центр картини. Праворуч і нижче Михайла бачимо князя Бориса у коштовному синьому одязі. Він упав на коліна, але уже не молить Михайла, а затулив очі правою рукою, тоді як ліва безвільно звисає уздовж тіла. Здається, він готовий знепритомніти, і за його спиною боярин у світло-коричневому одязі підтримує Бориса правою рукою. Ще один боярин у темній киреї стоїть біля правого краю картини. Він закрив очі і схопився руками за голову, не бажаючи бачити найстрашнішого, що ось-ось наступить. Обидві фігури зображають бояр князя Бориса, згаданих у «Сказанні» у множині, і обидва вони мають короткі густі бороди. Всі русини зображені без шапок. Рух в цьому секторі спрямовано від правого краю до центру картини.

Ліворуч від Михайла бачимо Домана у білому кафтані та хутряній накидці. Він – середнього віку, без шапки, як і всі русини (тому бачимо, що голова його поголена), з довгими вусами (ну, готовий тобі запорозький козак!). Постать його подана у складному бурхливому русі. Він всім тілом перегнувся ліворуч і правою рукою із кривим ножем замахується на Михайла. Голова його знаходиться на рівні серця Михайла, білий одяг додатково акцентує центр картини.

Далі наліво бачимо ще одного убивцю – татарина у червоній шапці з короткими вусами. Ліву руку із розчепіреною долонею він простягає до Михайла, у правій тримає якийсь предмет, мабуть ніж чи кинджал. Голова його знаходиться на рівні плечей Михайла. За спиною цього татарина видно ще одну голову татарина у клобуці – мабуть третього убивці (в «Сказанні» убивці згадані у множині).

Від лівого краю картини нахиляється до центру татарин у розкішному коричневому квітчастому кафтані, у синій шапці, з короткими вусами і короткою гострою борідкою. До глядача він обернений правим боком і спиною, так що його обличчя ми не бачимо, але воно звернене до Михайла. Це, слід думати, Єлдега. Голова його поставлена трохи вище від голови Домана, але все ж на рівні серця Михайла.

За Єлдегою бачимо постать волхва в оливковому одязі із гостроверхим клобуком, із сивими вусами і бородою. Він стоїть прямо і дивиться на Михайла, лівою рукою показуючи на ідола у верхньому лівому секторі картини. Голова його знаходиться на рівні шиї Михайла.

За спиною волхва маємо татарську голову у пишній хутряній шапці, з маленькими темними вусами. Він так само дивиться на Михайла, і голова його так само знаходиться на рівні шиї Михайла. Це не хто інший, як Батий. За його спиною видно ще одну татарську голову, яка на чорній шапці має прикрасу. Рух у лівому нижньому секторі спрямований направо, до Михайла.

В лівому нижньому куті картини зображено стос грубих полін, а направо від них – обгорілі поліна, котрі злегка куряться. Це – натяк на вогонь, крізь який мав би пройти Михайло.

В лівому верхньому секторі зображено скульптуру чоловіка, який сидить, підібгавши ноги, і тримає в лівій руці чашу, а в правій – жезл із півмісяцем. Скульптура поставлена на пишно різьблений постамент. Це – ідол, якому, на думку художника, мали би поклонятись татари. Зразком для нього були буддійські скульптури, попри те, що віра монголів не мала нічого спільного з буддизмом (це ще Рубрук дізнався). Наліво і далі в глибині бачимо ще одну золочену скульптуру людини на повний зріст, так само з чашею і жезлом. Третій переносний ідол на вершку палиці зображено ліворуч над головою Батия. Ідоли дивляться ліворуч, у татарський бік, чим поважно порушують центричну композицію нижньої частини картини.

Художник не знав, чим заповнити правий верхній сектор, і зобразив там якусь завісу, котра висить за спиною головного ідола і має в центрі велике біле коло із арабесками – теж, мабуть, деталь якогось буддійського храму. Оці ідоли є найслабшою частиною всієї картини і сильно псують враження.

Отже, картина дає досить повне візуальне зображення того, про що йшлося у «Сказанні», витримана у єдиному коричнево-оливково-золотистому колориті, скомпонована за всіма правилами мистецької алгебри (тієї, якою ще Сальєрі перевіряв гармонію). Але це не міняє загального враження сухої холодної казенщини. Так само як «Сказання» зшите із клаптиків давніших житій, так і ця картина, даючи колекцію цілком доречних і ретельно розроблених деталей, не показує того внутрішнього вогню, який запалив би глядача. Відчувається, що автор постави собі задачу написати цю картину будь-що-будь, незалежно від того, що її сюжет не захопив митця, залишив його байдужим. І тому всі персонажі картини виконують предписані їм ролі, а не живуть тим життям, яке вони мають показати нам (як кажемо ми, москалі, «во сне верёвки вьют»; сила виразу – лінива, недбала робота).

Втім, кращої картини на цей сюжет ми не маємо, ніхто поки що не наважився змагатись зі Смирновим. Також вважаю доцільним порівняння цієї картини із картиною Бориса Іогансона «Допит комуністів» (1933).

Новітні митарства

Після закінчення митарств із ракою 1817 року культ святих Михайла і Федора продовжував потроху збагачуватись.

Свої п’ять копійок додав до теми Олександр Ратшин:

> Мощи сих исповедников Христовых [Михайла і Федора] были сначала привезены во Владимир, потом в Чернигов, где и почивали 330 лет; наконец, по желанию царя Иоанна 4-го перенесены в Москву при митрополите Антонии в 1572 г. [*Ратшин А.* Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквях в России. – М.: 1852 г., с. 309; весь опис Архангельського собору включно із процитованим реченням передруковано без змін: *Хавский П.* Историческое исследование о родословиях святого мученика князя Черниговского Михаила и российских великих князей, опочивающих в Московском Архангельском соборе. – М.: 1862 г., с. 51].

1572 – 330 = 1242 – це рік, коли за Ратшиним мощі було перевезено до Чернігова. Ну, арифметика ніколи не була сильною стороною наших гуманітаріїв!

О. Лебедев у своїй книзі, надрукованій у 1880 р., датував смерть мучеників 20 вересня 1245 р.; мощі їх були привезені у Владимир, а звідти у Чернігів у 1246 р. [*Лебедев А.* Московский кафедральный Архангельский собор. – М.: 1880 г., с. 241]. Все це – чиста фантастика, котра не має жодної опори в джерелах, котра виступає сама-собі-джерелом.

Але варто комусь десь написати якусь дурницю – і вона обов’язково буде підхоплена вдячними читачами і послідовниками. І справді, в російському перекладі «Четьїх міней» Димитрія Туптала, надрукованих в Москві в 1903 р., у примітці до «Страждання Михайла і Федора» (під 20 вересня) читаємо:

> Св. мощи благоверного князя Михаила и боярина его Феодора были перенесены из Орды богобоязненными христианами сначала во Владимир, а затем в родной город князя Михаила – Чернигов. Затем, в 1578 г. 14 февраля… [ru.wikisource.org]

Щоправда, в цьому ж виданні, але у статті про перенесення мощів Михайла і Федора (під 14 лютого, якої у Димитрія Туптала взагалі не було) сказано трохи простіше:

> Сии мученики пострадали от Батыя в 1244 г. 20 сентября. Мощи их были принесены из Чернигова в Москву 14 февраля 1578 г. и положены в Кремле… [ru.wikisource.org]

Після всього, що я позбирав, цілком очевидно, що перший запис взорувався на книзі Лебедева, а другий – на книзі Снегірьова.

Наступні п’ять копійок додав до цих фантазій і Сергій Павленко, який написав:

> Перенесения з **Спаського собору** у 1578 році мощів до Москви у храм, що стояв над Тайницькими воротами, і який названо тоді ж Чернігівським собором, свідчило про… [*Павленко С.* Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. – Чернігів: 1996 р., с. 60].

Про чернігівський Спаський собор у зв’язку з «перенесенням» «мощів» ніхто перед 1996 роком нічого не чув. Чергова xvantasia bezpidstaviensis.

Відомості про храми 19 – поч. 20 ст. на ім’я Михайла і Федора зібрав А. Преображенський:

> К их числу относятся придел Богоявленской ц. в Казани, храм в Михайловском Заводе Пермской губ. (1839-1844), церкви при Саратовском исправительном приюте для малолетних преступников (1878), при городской пересыльной тюрьме в С.-Петербурге (1894), при детском приюте в Камышлове (1894), при училище для слепых детей в Перми (1894-1896) и исправительном учреждении в Ярославле (1898), придел в соборе Покровского монастыря в Бугуруслане, храм в Геленджике (1910-1913, перестроен в 1995) и др. […] Причины посвящения М. В. и Феодору нескольких тюремных храмов неясны [*Преображенский А. С.* Михаил Всеволодович. – Православная энциклопедия, 2017 г., т. 45].

Тут для нас цікаво, що всі перелічені храми знаходились на території Великоросії.

> В 1987 г. имя М. В. было включено в Собор Тульских святых, в 1997 г. – в Собор Московских святых, 5 декабря 2003 г. – в Собор Брянских святых [*Кузьмин А. В.* Михаил Всеволодович. – Православная энциклопедия, 2017 г., т. 45].

Підстави включення Михайла і Федора до складу місцево шанованих святих зазначених областей мені не зрозумілі, адже ніякого зв’язку з цими територіями в їх біографіях не видно. Припускаю, що тут діє просто спущена згори рознарядка, як за совітів у кожному місті мусила бути вулиця Леніна.

Всі розглянути факти митарств (або, що те ж саме, церковного шанування) Михайла і Федора стосувались виключно території Великоросії. В Україні ніякого культу цих святих не існувало аж до 1691 року:

> [Церковь] святого благоверного князя Михаила и болярина его Феодора Черниговских чудотворцев; она была по челобитью черниговских жилых **солдат и**

стрельцов в 1691 г. в верхнем городе или замке из дерева построена, и за ветхостью разобрана назад тому лет с двадцать [*Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание. – К.: 1851 г., с. 291].

Шафонський склав свій опис в 1786 р., отже, «років двадцять тому» – десь близько 1766 року. Важливо тут звернути увагу на два моменти: 1, ініціатива належала московським воякам чернігівського гарнізону, які будували церкву для себе, для своїх потреб; 2, ідея побудови такої церкви виникла після публікації в 1689 році першого тому «Четьїх міней» Димитрія Туптала (де вміщено «Страждання Михайла і Федора»). Слід думати, що ідея виникла під впливом читання цієї книги.

За описом 1874 р. у Спаському соборі в Чернігові в південній апсиді був придiл Михайла і Федора, чернігівських чудотворців [*Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговское епархии. – Чернигов: 1874 г., т. 5, с. 10].

Хто, коли і з якої нагоди влаштував цей придiл – Філарет не зазначив. Я думаю, він був влаштований після закриття окремої дерев'яної церкви, про яку в тому ж описі сказано:

По описи 1766 г. «в замку церковь деревянная во имя черниговских чудотворцев князя Михаила и болярина его Феодора». Храм сей существовал, по всей вероятности, со времени первого московского правления в Чернигове (с 1500 г.). Он пользовался ругою московского правительства. Старанием святителя Михаила при семинарии в 1805 г. построен каменный храм в честь св. мучеников черниговских [там само, с. 67].

Припущення про існування храму з 1500 року треба відкинути, а от звістка про ругу від московського уряду цікава. Невідомо тільки, звідки вона узята, і тому невідомо, коли саме вона виплачувалась. Якщо ця звістка знайде документальне підтвердження, це буде ще одне свідчення, що культ Михайла і Федора насаджувався в Україні згори, волею московського уряду.

Про церкву при семінарії Філарет написав так:

Семинарская церковь, построенная по плану, утверждённому преосвященным Виктором при преосвященном Михаиле, имела вид барского незатейливого дома того времени с мезонином. Только крест на островерхой крыше отличал её от подобных домов (например г. Милорадовича). Верхний этаж – мезонин занят был библиотекой, почти половина нижнего этажа также отделена была под библиотеку. Вследствие чего церковь оказывалась тёмною до мрачности и очень тесною. Ученики училища поэтому ходили на богослужение частью в соседнюю Вознесенскую церковь, частью по другим церквям [*Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание…, т. 2, с. 195].

Віктор Садковський був чернігівським єпископом в 1796 – 1803 рр., Михайло Десницький – в 1803 – 1818 рр. І от в 1866 р. дійшло до перебудови цієї церкви:

Вместо невзрачного мезонина явился красивый купол и вся наружность церкви приняла благолепный и вместе приличный церкви вид. Внутренность светла, поместительна для всех учеников семинарии и училища и для достаточного числа сторонних богомольцев [там само, с. 197; деякі роботи закінчені були в 1867 р. – с. 202 – 203].

Архітектурна історія цієї церкви (з маловідомими ілюстраціями) висвітлена у новій статті [*І.В. Непотенко* Церква святих мучеників Михайла та Федора як архітектурна пам'ятка Чернігова. – Праці Центру пам'яткознавста, вип. 25, К., 2014 р., с. 47 – 62], котру я не бачу потреби переповідати. Зауважу тільки, що ця церква була й залишається єдиною в Україні церквою во ім'я Михайла і Федора. Отже, і нині цей культ в Україні не користується популярністю, залишаючись переважно московським (великоруським).

Пізні легенди про князя Михайла Всеволодовича

Гуляючи по набережній біля пам'ятника Гоголю, я часто чую дзвін, який доходить з правого берега Дніпра, з Києво-Печерської лаври. Це гундослави Московського сатанату закликають свого бога знищити Україну і допомогти лаптям убити якомога більше українців.

Ну, якби бог пастуха слухав, то вся отара повиздихала б. Але гундославний бог не поспішає, і уже винищено понад 36 тисяч пушкіністів (5 липня 2022 р. о 8:00).

Ці пізні легенди лежать дещо осторонь основної лінії посмертних митарств князя Михайла Всеволодовича, тому виділяю їх в окремий розділ. Легенди подано в орієнтовному порядку часу їх виникнення, від раніших до пізніших.

Чудесне зцілення Михайла

Це чудо записано у «Житії Никити, столпника переяславського». Із ним усе неясно (як із самим Никитою, так і з його житієм). Час, коли він жив, окреслити не вдається, оскільки єдиний орієнтир – явно некомпетентна вказівка на князя Михайла. Вважається, що житіє написано десь на рубежі 14 – 15 ст. [*Понырко Н. В.* Житие Никиты Столпника Переяславского. – Словарь книжников и книжности Древней Руси, Ленинград, Наука, 1988 г., вып. 2, ч. 1]. Наукового видання і повного дослідження історії тексту житія поки що немає, маємо цифрову публікацію за рукописом РГАДА, ф. 201, ед. хр. 52, л. 189 – 195 об. Там чудо із Михайлом записано уже в розгорнутому вигляді.

Трохи перероблений текст подано у Степенній книзі:

Чудо преподобного Никиты Переяславского о исцелении князя Михаила Черниговского. Глава 18.

В оно же время при державе великого князя Всеволода Георгиевича князь Михаил Всеволодович Чермного, ещё млад сый, внук Святославль, правнук Ольгов, праправнук Святославль Ярославича Великого [родовід подано помилково і з великими пропусками!], случи же ся ему божиим попущением недугом тяжким одержиму быти, яко и вся составы тела его расслабиша. И многа имения раздая по церквам божиим и не успе ничто же.

Слышав же, яко во граде Переяславле, иже на Клещине озере есть старец свят и преподобен именем Никита, имея богом дарованную ему благодать чудотворения, ещё в теле сый, источники целеб изливает приходящим к нему с верою, и повеле себе кон готовити; поим с собою два болярина и от слуг мало, идяше в путь, всю печаль свою возверг на господа.

Князь Михаил три краты одоле дияволу молитвами святого Никиты.

И близ града Переяславля почиваше во стану, и срете его бес во образе чернеца и поведа себя от святого Никиты монастыря, исходя в мир потребы ради. Князь же повеле его о святом старце Никите вопросити. Бес же, лестьцем его нарек, отиде. Князь же Михайло во отчаяние впаде, не ведый, что сотворити.

И мало путём пошед, срете его той же бес инем образом чернеца, то же слово рек: «Что всуе труждаеши себя, о княже, толику долготу путеви преходя?» И сия изрек, исчезе.

И уразуме в себе князь и позна дияволе злокозненство, со тщанием в путь идяше. И дошед монастыря поприща единого, обрете место красно и повеле себе шатёр поставити. Болярина же посла на извещение святого старца.

И срете его той же бес, образом чернец, видом чермен, о едином оце [глазе], поведа старца умерша. Он же запрети ему молитвою преподобного чудотворца Никиты, и тако недвижим бысть [хто саме? Далі видно, що біс].

И дошед [мабуть, боярин?] столпа святого и преподобного отца нашего чудотворца Никиты и поведа ему княж приход и тяжкий его недуг. Преподобный же старец посла ему жезл свой. Благоверный же князь Михаил, взем жезл, воста здрав на нозе свои и пеш шествовавше до столпа.

Восприим от святого старца благословение, радовашеся душею и поведа, яко ся ему дважды на пути яви бес во образе чернеца и многа хуления на святого глаголюща и како в третий поведа святого умерша: «И молитвами твоими, святый отче, запретих ему, и ста недвижим».

Преподобный же чудотворец повеле ему [мабуть, бісу, не Михайлу?] у стены столпа прилепену быти три часа, поведая своя прелести и клятва ко святому не творити пакости человеком. И послан бысть в бездну [к] отцу своему сатане.

О поставлении креста, идеже исцеле князь в лето 6694 [1188].

Князь же Михаил повеле поставити честный крест на том месте, на нём же прощён бысть от тяжкого недуга. И восприим благословение, вдав монастырю довольная, и отиде восвояси, хвалу богу воздая и его молебнику и чудотворцу Никите.

Честный же той крест и доныне стоит, надписание лету цело имея.

Князь же потом богоугодно господствуя и за Христа мучением жизнь свою соверши от безбожного Батыя.

Сего великого князя Михаила сестра бысть за великим князем Георгием Всеволодовичем, иже убиен на брани от того же Батыя, тако же и великая его княгини и чада все мученическим венцом венчашася от бога, еже последи речено будет [ПСРЛ, 1908 г., т. 21, ч. 1, с. 248 – 249].

На цьому закінчується 18-а глава 6-ї степені книги. Із неї ми маємо важливу практичну пораду: якщо десь зустрінеться гундославний чернець, це – скоріше за все біс в образі ченця, якого треба спрямувати курсом русского корабля, а при потребі застосувати жезл.

Образ Михайла у житії подано суперечливо: з одного боку, він малий (дитина) та ще й паралізований, отже, можна було сподіватись, що в нього будуть опікуни; з другого боку, князь сам роздає багато майна на церкви та монастир Никити (авжеж, це розраховано на місцевих князів, котрі будуть читати житіє і мають слідувати цьому прикладу) і взагалі робить усе сам, не зважаючи на свою хворобу.

До речі, Вікіпедія подає, що Никита помер 24 травня 1186 р., і виходить – біс говорив Михайлу правду, що старець помер! Так дивно переплітається легендаристика 15-го і 21-го століть!

Автор Мазуринського літописця, завершеного після 1682 р., стисло переказавши процитоване оповідання, слідом поставив убивство Никити грабіжниками, котре сталось «того ж року» (6694 = 1186) [ПСРЛ, 1966 г., т. 31, с. 65]. В цьому творі легенда викладена краще, ніж у сучасній енциклопедії.

Наприкінці 17 ст. Димитрій Туптало включив дещо скорочене оповідання при Михайла у своє житіє Никити столпника (Четії мінеї під 24 травня). Таким чином, легенда мала певне поширення в літературі, і досі баламутить деяких «істориків».

Походження легенди пов’язане із Никитським монастирем у Переславлі-Заліському. Про цей монастир нічого не було чути до кінця 15 ст., його розквіт припав на 16 ст. Однією з ознак цього розквіту і піднесення значення монастиря було

включення фрагментів житія Никити Переяславського в Степенну книгу, автором якої вважають переяславського священика Андрія, котрий пізніше став митрополитом Афанасієм [*Покровский Н. Н.* Афанасий (в миру Андрей), митрополит Московский. – Словарь книжников и книжности Древней Руси, Ленинград, Наука, 1988 г., вып. 2, ч. 1]. Цей Андрій як патріот свого рідного міста посприяв прославленню маловідомого місцевого чудотворця.

Як виникла ця легенда – неясно. Скоріше за все, спочатку виник монастир, котрий із невідомої нам причини отримав титул св. Никити (вважається – Никити Готського, хоча може бути – і Никити Бісогона). Далі можна думати, що в монастирі було вирішено зробити локальну копію Никити. Якщо так, то і сам Никита, і всі його чудеса були вигадані задля слави монастиря, причому за текстом житія він більше походив саме на бісогона.

Як у це житіє міг потрапити князь Михайло? Скоріше за все, прямо із текстів «Сказання про Михайла і Федора», досить поширених у 15 ст. Михайло, як уже визнаний святий, мусив бути криголамом, який прокладає дорогу невідомому до того часу Никиті.

На думку С. Келембета:

> В літературі можна зустріти вказівку, нібито вперше після народження Михайло Всеволодович згадується ще у 1186 р. Вона походить з легендарного «Житія св. Микити Переяславського», написаного у 1-й половині XV ст. або незадовго перед тим: тут повідомляється, що кн. Михайло Чернігівський, захворівши, вирушив до Переяславля-Заліського (!), де св. Микита вилікував його одним дотиком свого посоха.
>
> У деяких списках Житія до цього додано: «Благоверный же князь Михаил повеле поставити кресть честный на том месте, в лето 6694 месяца майя 16 день индикта 8, на нем же прощенъ бысть от тяжкого недуга и въсприим благословение». Але у списках, що відбивають первісний текст Житія, цей епізод відсутній. А в короткій редакції, крім того, кн. Михайло названий зовсім не Чернігівським, а Оболенським. Отже, вказана дата довіри викликати не може. У цитованому написі рік та індикт не співпадають: 6694 (1186) р. припадав не на 8-й, а на 4-й індикт. Та й у травні 1186 р. Михайлу Всеволодовичу ніяк не виповнилося б і шести років, а цілком можливо, що він тоді взагалі ще не народився!
>
> Скоріш за все згаданий хрест поставив у XV ст. кн. Михайло (Іванович) Оболенський, далекий нащадок Михайла Чернігівського. Один же з редакторів Житія «перетворив» князя Оболенського на його предка, знаменитого князя Чернігівського, неправильно прочитавши або «скорегувавши» дату на хресті, який дійсно мав існувати в околицях Переяславля-Заліського. [*Келембет С.* Михайло Всеволодович, великий князь Чернігівський і Київський: деякі питання походження, біографії та складу родини. – Сіверянський літопис, 2017 р., № 1-2, с. 13].

Коротка редакція житія, на думку дослідниці [*Федотова М. А.* Краткая редакция Жития Никиты Столпника Переяславльского. – Труды Отдела древнерусской литературы (СПб.), 2004 г., т. 55, с. 289 – 300], є пізнішою і походить від основної (розлогої) редакції. Прізвище «Оболенський» стоїть у 2 із 3 використаних списків, у третьому – просто «князь Михайло» без означень. Якщо ця схема походження текстів підтвердиться, то вийде, що Михайло Оболенський заскочив у це житіє пізніше, згідно спеціального бажання автора короткої редакції. Все це становить значний інтерес для історії літератури, тільки не для реальної історії реального князя Михайла Всеволодовича.

Михайло Всеволодович – засновник Спаського собору в Чернігові

Ця легенда записана в Супрасльському літописі, переписаному в 1519 р. на замовлення князя Семена Івановича Одинцевича:

> Князя Михаила черниговскии, его же замучил царь Батыи за веру хрестьянскую, и с ним замучил боярина его Хведора. А тот князь Михаило создал храм в Чернигове святого Спаса, што и нынече стоит. [ПСРЛ, 1980, т. 35, с. 282]

Оскільки далі в тексті згадуються міфічні «сини» Михайла, походження легенди – відносно пізнє (не раніша кінця 15 ст.), мабуть, вона була складена спеціально при укладанні Супрасльського кодексу.

Це, ясна річ, ніяке не джерельне свідчення, а реконструкція, складена автором початку 16 ст. Хід його думок був такий:

1, місто Чернігів справді існує.

2, Спаський собор у Чернігові справді існує.

3, собор дуже великий, і тому мабуть збудований якимось сильним правителем, скоріше за все – князем, і то князем православним.

4, із п. 3 випливало, що не можна шукати будівничого собору серед католицьких литовських князів.

5, із церковної літератури автор знав, що князь Михайло Чернігівський існував і був убитий Батиєм.

6, про ніяких інших чернігівських князів автор нічого не знав.

7, тому зробив логічний висновок із доступної йому інформації: православний князь Михайло княжив у Чернігові, збудував там Спаський собор і був убитий за православну віру. Що не так?

Ця легенда не отримала поширення в подальшій літературі і залишилась тільки в одному творі.

Михайло – переяславський князь

Легенда, буцімто Михайло княжив у 1206 р. у Переяславлі-Руському, виникла так само на початку 16 ст. Її висловив автор Никонівського літопису старшого ізводу, доведеного до 1520 р. Як видно із Т-17, ні один попередній літопис не знав цього **імені**, згадував тільки сина Всеволода Чермного. Імені цього сина не знав навіть учасник події – князь Ярослав Всеволодович, а тим більше не знаємо ми.

Як і в попередньому випадку, тут мала місце реконструкція ходу подій:

1, в 1206 р. згадано сина Всеволода Чермного;

2, у джерелах згадується тільки один син Всеволода Чермного – Михайло.

3, отже, Михайло № 2 і є тим сином № 1. Що не так?

Це міркування здалося переконливим і навіть вважається джерельним свідченням (як не як, записано не де-небудь, а в літописі!). Вони широко розлилося по пізнішій історіографії, котру нема сенсу аналізувати, бо там нема й не може бути ніяких аргументів, окрім тих, що виставив автор НикЛ.

Наприклад, А. Кузнецов помилково приймає, що в 1206 р. у Переяславлі князем став Михайло Всеволодович, хоча й розуміє, що це – пізня вигадка НикЛ [*Кузнецов А. А.* Владимирский князь Георгий Всеволодович. – Нижний Новгород: 2006 г., с. 78]. Вся запропонована ним «критична історіографія» на практиці звелася до цілком некритичного використання пізнього тексту.

Феодулія / Євфросинія – міфічна «дочка» Михайла Всеволодовича

Ця міфічна «дочка» відома тільки з присвяченого їй житія, а цьому житію присвячено дві змістовних енциклопедичних статті [*Дмитриева Р. П.* Григорий, монах суздальского Спасо-Евфимиева монастыря. – Словарь книжников и книжности Древней Руси, Ленинград, Наука, 1988 г., вып. 2, ч. 1; *Клосс Б. М., Маштафаров А. В.* Евфросиния. – Православная энциклопедия, т. 17, с. 517 – 526; тут же і змістовний розділ «Іконографія», написаний М. В. Басовою].

Згідно Р. Д., перша згадка **імені** святої Євфросинії міститься в рукописі початку 16 ст. (ГИМ, Синод. собр., № 336). Для агіографа – відома річ! – потрібно одне тільки ім'я, все інше можнаназбирати по інших житіях. І от **суздальський** чернець Григорій, керуючись своїм місцевим **суздальським** патріотизмом, у 2-й чверті 16 ст. написав цілу серію житій місцевих **суздальських** святих. Із їх числа московський собор 1549 р. визнав місцево шанованим святим одного тільки Євфимія Суздальського.

Згідно Б. К. та А. М., житіє Євфросинії містить запис чуда 1 травня 1558 р., свідком якого був сам агіограф. Це дає нам навіть трохи пізнішу дату, ніж думала Р. Д. Із 66 відомих списків житія найдавніших походить з початку 1580-х років (РГБ, Ф. 113, № 628, Л. 133 – 211 об.).

Славу святій Євфросинії приніс суздальський єпископ Варлаам, котрий відшукав її житіє і десь бл. 1576 р. добився її канонізації. В Суздалі втім не чекали дозволу з Москви і вже в 2-й чв. 16 ст. там було вишито покров на гробницю Євфросинії, котрий є першою пам'яткою її іконографії (М. Б.).

Б. К. та А. М. слушно зазначили:

> Литературными образцами и источниками Жития Е. послужили Жития вмц. Екатерины, прп. Евфросинии-Смарагд, прп. Евфросинии Полоцкой, кн. Михаила Всеволодовича, прп. Сергия Радонежского, митр. св. Алексия, Киево-Печерский патерик; историческая канва основана на великокняжеском летописании XVI в. Сведения из Жития, написанного более чем через 3 века после упоминаемых в нем событий, имеют малую историческую достоверность, зачастую не поддаются проверке другими источниками.

Але всупереч своєму власному висновку про «малу історичну цінність» вони все ж таки написали розділ «Біографія», в якому намагаються зв'язати подробиці житія із реаліями 13 ст. Ця робота марна. Слід було показати, що в цьому житії запозичено із названих самими ж Б. К. та А. М. літературних джерел.

Все, що в 13 ст. можна побачити на цю тему, зводиться до двох епізодів: 1, раптова смерть княжича Федора Ярославича у Новгороді напередодні весілля [Новгородський 1-й літопис старшого ізводу під 6741 (1233) р.]; 2, справді нетривіальної звістки про розлучення князя Святослава з його невідомою на ім'я дружиною і постриження останньої в якомусь невідомому монастирі [звід літописних звісток тут: *Жарких М. І.* Звичай постриження правителя в ченці. – К.: 2015 р., зведена таблиця випадків 12 – 13 ст., епізод 1228 року]. Все інше – ім'я Феодулії, її 15-річний вік, її батько – Михайло Всеволодович, Суздаль як місце дії – належать пізнішому автору її житія.

Слушно пише С. Келембет:

> О. В. Журавель вдається до деяких даних «Житія св. Єфросинії Суздальської» – дочки Михайла Чернігівського. Але вказана пам'ятка, написана лише близько 1570 р. (!), носить наскрізь легендарний характер (чого вартий хоча б той факт, що князь Суздальський, наречений Єфросинії, зветься тут Міною Іоанновичем, нащадком варяга Шимона!), а тому достовірним джерелом аж ніяк вважатися не може. До того

ж навіть такі дані Журавель тлумачить цілком довільно, у руслі своєї гіпотези: Феодулія Михайлівна у 1227 р. (дата – безпідставна) начебто мала вийти заміж за гаданого сина Юрія Всеволодовича (!), але через його раптову смерть постриглася у черниці в Суздалі; а отже, її брат, Михайло Чернігівський, шурином Юрія бути не міг. Якщо вже і реконструювати історичну основу «Житія Єфросинії Суздальської», то її нареченим слід визнати кн. Федора Ярославича, племінника Юрія Всеволодовича, який справді помер напередодні свого весілля у 1233 р. [*Келембет С.* Михайло Всеволодович, великий князь Чернігівський і Київський: деякі питання походження, біографії та складу родини. – Сіверянський літопис, 2017 р., № 1-2, с. 12].

Таким чином, Феодулія / Євфросинія була створена з нічого фантазією суздальських патріотів 16 ст. Вся ця історія – цікавий факт історії суспільної свідомості Московської держави та історії літератури цієї держави. До подій 13 ст. вона не має жодного стосунку.

Основна маса пізніх легенд про Михайла Всеволодовича створена в 16 ст. на маргінезі «Сказання про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора», котре, як відомо, побутувало переважно на території Московської держави. Там і були створені ці бічні відгалуження головного стовбура «Сказання».

Загальний погляд П. Г. на предмет виглядає так:

Історіографія

В цьому розділі я розгляну лише монографії, котрі охоплюють усю обрану мною тему. Статті, присвячені спеціальним питанням, розглядаються в екскурсах у зв'язку з цими питаннями.

Не розглядаю (переважно) праці, які мають ширший територіальний та / або хронологічний діапазон. Вважаю, що узагальнюючі праці грунтуються на спеціальних дослідженнях регіонального рівня і тому залежать від останніх.

В деяких місцях я подаю цитати в українському перекладі, а подекуди – мовою оригіналу. За цим не стоїть жодної ідеї, це чисто технічний момент: якщо я маю е-копію книги в символьному вигляді, я просто копіюю і вставляю потрібну цитату. Коли ж е-книга являє собою скановані сторінки, текст доводиться набирати самому – і тут я на ходу перекладаю.

Для полегшення орієнтації читача я виділятиму слушні твердження зеленим тлом, а помилкові (на мою думку) – жовтим тлом.

Ранній етап (1881 – 1906 рр.)

Петро Голубовський (1881 р.)

Петро Голубовський (1857 – 1907) учився в Київському університеті, його науковим керівником був В. Б. Антонович. В 1881 р. він написав дипломну роботу, опубліковану окремою книгою [*Голубовский П. В.* История Северской земли до половины 14 в. – К.: 1881 г. – 209 с.]. Робота ця принесла автору золоту медаль університету.

> Читаючи літописи, мимоволі прийдеш до висновку, що історії Сіверської землі є історією удільно-вічової доби [с. 175].
>
> Виразником принципу князівської влади є Суздаль, боярства – Галич, общини – Новгород і Сіверська земля […] У загальному бродінні Суздаль був захисником московського ідеалу князя, Сіверська земля із Новгородом – окремо вічового принципу, Галич – боярського елемента, Володимир і Смоленськ – принципа Мономаховичів, що тільки ускладнював справи […] Ця боротьба упродовж багатьох років велась безрезультатно, поки не з'явився новий елемент – […] монголи, які стали на бік князівської влади. Таким є, мені здається, зміст – цілком простий і природний – удільно-вічової доби [с. 189 – 190]

Звичайно, слід було би запитати – а де це П. Г. побачив у Чернігівському князівстві віча? Але ніхто цього не запитав, і зрештою, від дипломної роботи навряд чи варто було вимагати чогось надзвичайного.

Лише деякі історики мають стільки таланту і стільки сміливості, щоб пропонувати свої власні концепції досліджуваних явищ минулого. Переважна більшість істориків (людей, що пишуть твори на історичну тематику) – це люди в кращому разі ретельні, але бездарні, котрі охоче слідують запропонованим кимось концепціям в ролі послідовників та епігонів.

Отаким епігоном «удільно-вічової теорії» показав себе П. Г. Він показав, що добре засвоїв ту науку, яку йому викладали, і додав до неї свої п'ять копійок.

В плані методу роботи П. Г. також був на рівні свого часу, ні на міліметр його не випереджаючи. Він приступив до написання роботи із наперед сформованими тезами, котрі потребували тільки підкріплення фактичним матеріалом. Цей матеріал нітрохи не вписувався в апріорні тези, але автор на це не зважав.

Він прочитав всі опубліковані на той час літописи і цитував їх, не задаючись питанням про співвідношення текстів, оскільки в той час ніхто такими питаннями не переймався (потрібен був талант О. О. Шахматова, щоб повернути цю справу в інший бік). Також не журився П. Г. спеціальними питаннями хронології, генеалогії та історичної географії, вивчення яких мало би передувати написанню оглядової роботи.

В цілому треба визнати, що робота П. Г. безнадійно застаріла, але деякі цілком помилкові положення її продовжують жити і в сучасній історіографії (в екскурсах я процитував такі положення і подав зауваження).

Дмитро Багалій (1881 р.)

Дмитро Багалій (1857 – 1932) народився у тому самому 1857-у році, що й П. Голубовський, учився у тому самому Київському університеті у того самого В. Б. Антоновича і під його керівництвом випустив у тому самому 1881-у році історію тієї ж самої Сіверської землі від тих самих найдавніших часів до тієї самої середини 14 ст. [*Багалей Д. И.* История Северской земли до половины 14 ст. – К.: 1881 г. – 310 с.]. Як воно так сталось, що один і той самий професор задав своїм учням одну й ту саму тему – при тому, що було багато інших земель, котрі заслуговували на такі «обласні історії» – я не знаю (не вважаю можливим в це заглиблюватись).

Так чи інакше – це була така сама дипломна робота, як і П. Голубовського, і за неї Д. Б. так само одержав золоту медаль, та ще й Пироговську премію [*Линниченко И. А.* [Сочинения П. Голубовского и Д. Багалея]. – Журнал Министерства народного просвещения, 1883 г., ч. 227, отдел критики и библиографии, с. 169; *Толочко О. П.* Дві не зовсім академічні дискусії: І.А.Лінниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський. – Український археографічний щорічник, 1993 р., т. 2, с. 93].

Не сподіваючись від книги Д. Б. великих відкрить, цікаво порівняти особливості підходу двох авторів до однієї теми.

Книга Д. Б. має короткий вступний розділ, де дуже стисло розглянуто історіографію теми, перелічено (але не проаналізовано) джерела (серед яких згадано й археологічні) і подано перелік праць, котрими користувався автор (книги Голубовського, там, природно, нема). Все це – позитивні риси, і нічого цього не було у П. Г.

Д. Б. значно докладніше розглянув географію Чернігівського князівства від середини 11 до середини 13 ст., ніж П. Г. Зокрема, він розглянув звістки про окремі географічні об’єкти на території князівства. Недоліком тут може бути сумаричний погляд на два століття і об’єднання Чернігівського князівства із Рязанським. Тобто дрібніша періодизація географії пішла би на користь справі.

Найцікавіший для мене 5-й розділ, присвяченій зовнішній (політичній) історії сер. 11 – сер. 13 ст., є стислим і безбарвним переказом літописів. Проблем в інтерпретації їх повідомлень Д. Б. не бачив, припущень майже не висловлював, а тому й явно помилкових тверджень у нього дуже мало (на відміну від П. Г.).

Загальні міркування про лад Чернігівського князівства лежать в руслі удільно-вічової теорії – точно як у П. Г.

В цілому робота Д. Б., так само як і П. Г., є якісною дипломною роботою: автор показав, що засвоїв курс наук, орієнтується в науковій літературі, знає джерела і вміє скласти «історію» на їх підставі. Великих наукових проривів від неї не можна було сподіватись – і їх нема.

Корінний недолік обох книг – і Голубовського, і Багалія – те, що вони не побачили загибелі Чернігівського князівства в 1239 році і всі пізніші звістки про колишніх чернігівських князів і територію колишнього князівства вважали прямим продовженням історії **того самого** князівства, що було перед 1239 роком. Насправді це була нова історія, з новими учасниками і новими порядками. В основі цього помилкового погляду лежав не висловлений явно принцип безперервності історичних подій в кожному окремому регіоні.

Рецензія Івана Линниченка (1883 р.)

З правого берега Дніпра доносяться відлуння вибухів, але дуже далеко (пишу 26 лютого 2022 р. о 10:30). Вчора, коли москалі прорвались були на Печерськ, лунало значно голосніше. «Чи там доля, чи недоля – а ти, Мошку, грай…»

В тому самому 1857 році народився ще один український історик – Іван Линниченко (1857 – 1926). Він закінчив той самий Київський університет і був учнем того самого професора В. Б. Антоновича.

В 1883 році він надрукував у «Журнале Министерства народного просвещения» рецензію на книги Голубовського і Багалія [ч. 227, отдел критики и библиографии, с. 164 – 203]. В ній він похвалив книгу Голубовського (с. 164 – 169) і дав дуже негативну оцінку книзі Багалія (с. 169 – 203), слушно звинуватив його у запозиченні цілих сторінок тексту з праць попередніх авторів. На с. 169 він навіть подав прямий донос до міністерства на раду Київського університета (вона, мовляв, порушила статут університету заради нагороди для Багалія). «Істинний патріот не повинен ухилятись від доносів» – сказав класик. Але, здається, донощицькі старання І. Л. не мали наслідків.

З негативною оцінкою праці Багалія погодився О. П. Толочко [*Толочко О. П.* Дві не зовсім академічні дискусії: І.А.Лінниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський. – Український археографічний щорічник, 1993 р., т. 2, с. 92 – 103, спеціально с. 94]. О. Т. не займався сам порівнянням текстів, а в усьому поклався на спостереження І. Л.

Але чи справді робота Д. Б. аж така нікчемна, особливо в порівнянні із роботою П. Г.?

Я не вивчав детально всю книгу, а зосередився на цікавому для мене 5-у розділі (політична історія). І. Л. зазначив:

> Цей розділ є не що інше, як переклад сучасною російською мовою літописних звісток без найменших спроб критичного розбору у літописному матеріалі [с. 173].

Але так можна оцінити і багато інших праць, власне всі праці з історії, котрі є надійними в тій частині, де вони переповідають джерела, і стають сумнівними та дискусійними саме в тих місцях, де автори переходять до «критичного розбору». І моя

Поки в Києві триває комендантська година (до 8:00 28 лютого 2022 р.) і з правого берега Дніпра (уже звично) доносяться відлуння вибухів, але дуже далеко – продовжую писати (27 лютого 2022 р. о 8:30).

робота не є тут ніяким винятком. Відповідний розділ у Голубовського містить такі критичні спроби, і вони власне дали мені матеріал для зустрічних зауважень.

Оскільки Голубовського І. Л. вирішив похвалити, то й не вдавався в аналіз цих критичних спроб, хоча деякі хиби стирчали прямо на поверхні. Можливо, і в книзі П. Г. можна було би знайти обширні цитати з попередніх праць, однак І. Л. цим не займався. Виходить, що І. Л. прикладав не однакову міру до оцінки близьких за змістом праць.

Повторю ще раз – обидві книги є дипломними роботами, у яких запозичення із вивченої літератури якраз показують добре володіння учбовим матеріалом. Коли студент на усному іспиті дослівно повторює слова професора – це не плагіат, тільки гарно засвоєний курс. Так само треба оцінювати і дипломні роботи, котрі є письмовим іспитом.

Рафаїл Зотов (1892 р.)

Підполковник морської служби Рафаїл Зотов (1848 – 1893), про якого досі немає ніяких біографічних даних, випустив у 1892 р. своє «дослідження» Любецького синодика [*Зотов Р. В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – Спб.: 1892 г. – 327 с.].

Ця книга мала фатальні наслідки для наукового дослідження історії Чернігівщини. Абсолютно усі без винятку фантазії Р. З. були прийняті абсолютно усіма пізнішими авторами (не одними тільки аматорами, але й професійними істориками, починаючи від М. С. Грушевського) в повному обсязі – без найменших застережень.

Як наслідок – історія Чернігівщини у татарський час наповнилася численними мертвими душами, про яких жоден із їх сучасників не мав найменшого поняття і котрі вперше вискочили – як Пилип з конопель – у середині 18 століття зі сторінок Любецького синодика.

Я присвятив цьому тексту три статті [1, Любецький синодик. – К.: 2015 р.; 2, Список князів із Любецького синодика. – К.: 2015 р.; 3, розділ «Князі чернігівські» з монографії «Введенський синодик», К., 2018 р.]. Скажу коротко: абсолютно усі елюкубрації Р. Зотова є чистими фантазіями, жодна з них не підтверджується в моєму розгляді. Книгу Р. Зотова треба поставити на полицю історичних містифікацій поруч із «Велесовою книгою» та «Протоколами сіонських мудреців». Посилання в пізніших працях на Р. Зотова слід одразу розцінювати як прояв некомпетентності й фахової неспроможності автора. І це стосується не тільки тих, хто пише після публікації моїх статей, після 2015 року, але і тих, хто писав між 1892 і 2015 роками, як, наприклад, М. С. Грушевський. Всі вони мали такі самі можливості для дослідження, що й я (принаймні для перших двох статей) – але чомусь воліли повторювати неймовірні дурниці замість того щоб спростувати і відкинути їх.

В плані історіографії (тобто історії манівців, якими блукає історична думка) можна відзначити, що Р. З. поділяв «удільну теорію» і вважав, що його вигадки «підкріплюють» твердження про існування «удільних князівств» на території колишнього Чернігівського князівства в 2 пол. 13 – 14 ст.

Генадій Власьєв (1906 р.)

Грім рака вбив.

Пролітав абсолютно мирний російський бомбардувальник Ту-22 над братньою Білорусією і думав собі: «А навіщо я везу із собою оцей гаспидський тягар крилатих ракет? Чи не випустити їх по братньому Києву?»

І випустив. Одну ракету збили, і її уламки влучили у двір житлових будинків на Троєщині, спалено 4 автомобілі.

Я особисто чув серію трьох потужних вибухів між 9:45 і 10:00 (це все – 27 лютого 2022 р., а пишу о 10:30) – можливо, один з них був троєщинським.

Троєщина – велетенський спальний район, в якому за визначенням не може бути нічого воєнного. Але для високоточної російської сволоти це байдуже. Ну й «сябри» не підкачали. У них там сьогодні референдум. Я не знаю, яке питання вони там поставили, але відповідь ми уже маємо – абсолютно ясну. Сподіваюсь, що і в Мінську є вуличні ліхтарі, на яких…

Інший чиновник російського воєнно-морського флоту, генерал-лейтенант Адміралтейства Генадій Власьєв (1844 – 1912) прожив довше за Зотова і бачив знищення російського флоту у війні з Японією, зокрема, в Цусімській битві (1905 р.). Я щиро радий і за Японію (котра в наші дні запровадила санкції проти Росії), і за «Загибель ескадри», і за Власьєва персонально (бо він був начальником Обухівського заводу, де виготовлялась броня, башти та гармати для російських кораблів) – він теж зробив свій внесок у перемогу Японії.

Вийшовши в 1905 році у відставку, він в 1906 році випустив велику книгу «Потомство Рюрика», перший тому якої (у трьох випусках) присвячений власне чернігівським князям.

Його книга – генеалогічний довідник у чистому вигляді, в якому немає загальних міркувань про події чи перелічених осіб – тільки дерево батьків і дітей, з мінімальними біографічними даними.

Поки йшлося про ранній період (1 – 9 коліна від Рюрика) – все було згідно літописів і тому прийнятно. В 10-у коліні Г. В. відзначив одного Всеволода Чермного, його братів не зазначив [т. 1, вип. 1, с. 6]. Молодша гілка Ольговичів не представлена у нього взагалі, немає навіть Ігоря Святославича (і «Слово о полку Ігоревім» не допомогло!)

В 11-у коліні у Г. В. поставлений один тільки Михайло Всеволодович (з досить докладною біограмою), в 12-у – Ростислав Михайлович (знову з біограмою) і… звичайно ж, усі «сини лейтенанта Шмідта» з родовідних книг – ясна річ, без ніяких біограм, але з посиланнями на книгу Зотова на додаток до родовідних книг.

Через бідність фактичних даних у 13-у коліні Г. В. згадав не тільки синів Ростислава, але й його дочок [т. 1, вип. 1, с. 18], котрі в попередніх поколіннях мовчки

пропускались. І далі йдуть реальні самозвані князі, змішані в одному борщі із «мертвими душами» Р. Зотова.

Одним словом, зотовщина в чистому вигляді, користуватись якою неможливо. Корисними можуть бути хіба що вказівки на сторінки родовідних книг.

Арсеній Насонов (1934 р.)

Російський історик і археограф Арсеній Насонов (1898 – 1965) від 1924 рок розробляв тему політики татар щодо Русі. Книга була закінчена в 1934 році, надрукована в 1940 р. [*Насонов А. Н.* Монголы и Русь. – М.-Лг.: и-во АН СССР, 1940 г. – 179 с.] і в 1941 р. А. Н. захистив кандидатську дисертацію на цю тему.

Основні тези роботи сформульовані у вступі, де окрім епіграфів із Карла Маркса та Йосипа Сталіна написано:

> Ми доводимо, що монголи вели активну політику і основна лінія цієї політики проявлялась не в стремлінні створити єдину державу з політично роздробленого суспільства, а в стремлінні всіляко перешкоджати консолідації, підтримувати взаємну ворожнечу окремих політичних груп і князівств [с. 5].
>
> В джерелах [12 – 1 пол. 13 ст.] червоною ниткою проходить суперництво між двома сильнішими князівствами – Чернігівським і Ростово-Суздальським, стремління двох сильніших князівств, що лежали на території Волго-Окського басейну, утвердити свій вплив в інших областях… [с. 6]
>
> Інтереси татар як властителів спонукали їх у зв’язку із небезпекою, що загрожувала монгольському пануванню із Заходу, підтримувати північно-східного князя у його боротьбі з чернігівським [с. 7].

Конкретно про Чернігівське князівство сказано так:

> Інтереси Батия та його найближчих наступників (Сартака, Улагчи) спонукали Орду йти назустріч загальноруським домаганням владимирського князя, підтримуючи останнього в його суперництві з чернігівським князем; інтереси ці зумовлювались небезпекою, котра загрожувала пануванню монголів із Заходу, і тією позицією, котру зайняв по відношенню до Орди чернігівський князь Михайло [с. 23].
>
> В інтересах Батия було висунути на противагу Михайлу, котрий зайняв неприхильну позицію щодо татар, його суперника – владимирського князя і піти назустріч загальноруським домаганням останнього […] В суперництві князів владимирського і чернігівського Батий став на бік першого; на противагу князю чернігівському він затвердив Ярослава у правах на Київ [с. 26 – 27].
>
> Не довіряючи чернігівським князям, оскільки вони трималися західної орієнтації, він [Батий] наказав убити представників Чернігівського князівства […] Матеріал зберіг конкретні штрихи, які вказують на участь владимирського князя у кривавій розправі [з Михайлом]. Попередження про страту, за оповіданням Карпіні, передав Михайлу син владимирського князя Ярослава. Згідно літописних даних, в цей час в Орді якраз перебував син Ярослава Святослав. Отже, владимирський князь міг торжествувати перемогу: його суперник у боротьбі за переважаюче положення на Руській рівнині – князь чернігівський – був знищений, а Чернігівське князівство політично розбите [с. 27 – 28].

Зрозуміти все це досить важко:

1, в чому полягала боротьба Чернігівського і Владимирського князівств? В 1147 році князь Святослав Ольгович утікав перед ворогами до Юрія Долгорукого, а в 1175 році навпаки, Михалко та Всеволод Юрійовичі переховувались у Чернігові і звідти пішли відвойовувати свій Владимир – так це боротьба чи союз, взаємна допомога?

2, в чому полягала загроза для татар із Заходу, котра проходить лейтмотивом у книзі?

3, звідки видно загальноруські домагання владимирського князя власне у татарський час?

4, в чому полягала боротьба владимирського і чернігівського князів власне у татарський час?

5, звідки видно неприхильне ставлення Михайла до татар? (І чи були на Русі прихильні до татар князі?)

6, в чому полягала «західна орієнтація» чернігівських **князів** (у множині!)?

Всі ці тези А. Н. – апріорні, і їх так і не вдалося підтвердити даними джерел.

А. Н. у своїй книзі не займався питаннями джерелознавства і хронології, пізній літературний твір – «Сказання про загибель в Орді князя Михайла і боярина Федора» – є для нього незаперечним авторитетним джерелом [с. 11, 30]. З його викладу складається уявлення, буцімто Михайло в 1239 – 1246 роках спокійно князював у своєму Чернігові і продовжував вести якусь там «політику». З ніяких джерел цього не можна вивести. Підозра, буцімто Ярослав інтригував в Орді проти Михайла і добився його знищення, з ніяких джерел не випливає і, слід думати, навіяна досвідом успішних інтриг московських князів проти тверських у 14 ст.

А. Н. не зробив висновку про остаточне знищення Чернігівського князівства, бо вважав, що політичний центр було перенесено до Брянська [с. 28].

Отже, А. Н. підійшов досить близько до висновку, що політика татар щодо Русі полягала у знищенні південноруських князівств, зокрема, Чернігівського, але так і не наважився його зробити.

Володимир Мавродін (1940 р.)

Радянський історик Володимир Мавродін (1908 – 1987) прочитав всі книги, розглянуті мною вище, і знайшов, що «ця література дуже незначна і задовольнити нас не може» [*Мавродин В. В.* Очерки истории левобережной Украины: с древнейших времён до 2 пол. 14 в. – Ленинград: Гослениздат, 1940 г. – 320 с.; я користуюсь перевиданням: Санктпетербург: Наука, 2002 р. – 417 с., в котрому додана післямова А. Ю. Дворниченка (нар. 1957) «В. В. Мавродин – историк Древней Руси»; цитата – на с. 5; природно, що В. М. не використав книгу А. Насонова, котра була опублікована того ж 1940 року].

Ця книга була в 1940 році захищена як докторська дисертація В. М.

Я не буду розглядати всю книгу в цілому, а зосереджусь на тій частині, котра мене спеціально цікавить. Це 5-й розділ, котрий має назву
«Період **феодальної** роздробленості» [с. 173 – 396], котрий займає 56 % загального обсягу книги.

Звідки на Чернігівщині з’явились «феодали», котрих не бачив ніхто з попередніх дослідників? – А із розділу «Історичний матеріалізм», що містився в «Основах політграмоти» для шкіл ліквідації неписьменності, звідки ж іще. Це було настільки очевидно, що згадана брошурка навіть не зазначена як джерело у книзі В. М.

А звичай у фізиків-теоретиків (як діючих, так і відставних – як я) такий: кожну статтю читати до виявлення першої помилки. Як перша помилка знайдена – далі читати не треба, бо все, що буде далі, базується на помилці і тому є повністю помилковим. Оскільки марксистська «формаційна теорія» нині всіма визнана за помилкову, мені нема потреби ширше дискутувати цей погляд В. М.

У складі 5-го розділу книги моя тема трактується в §§ 6 – 8 [с. 307 – 396 – 22 % загального обсягу книги].

Починається 6-й параграф з великої – на пів-сторінки – цитати з П. Голубовського [с. 307]. Ні, це не плагіат, як можна було би подумати, тільки свідоцтво: радянський доктор історичних наук не міг собі написати те саме своїми словами і запозичив із студентської дипломної роботи 60-річної давнини. І це – рівень книги В. М.: на дипломну роботу на рівні Голубовського вона не тягне, хіба що на курсову студента 3-го курсу.

Далі маємо таку феноменальну цитату:

> Северская земля «делится и подразделяется» (К. Маркс) [с. 307 – 308].

Виявляється, люди добрі, сам! Карл! Маркс! писав! історію Сіверщини! Тільки халтурист Мавродін забув зазначити – а де ж саме Маркс так писав? Ну, в якому томі й на якій сторінці?

Перелік «феодальних напів-держав» на с. 308 запозичено з переліку уділів у Голубовського (останнього я уже <u>був процитував</u>), весь прогрес полягає в заміні назви «уділи» на «феодальні напів-держави», узяті з підручника політграмоти.

Поговоривши на с. 308 – 339 про події 2 пол. 12 ст., Тмутаракань та «Слово о полку Ігоревім», В. М. переходить нарешті до подій, які мене цікавлять, і присвячує їм 2 рядки, упродовж яких помирають князі Ярослав Всеволодович, Ігор Святославич та Олег Святославич. Посилання при цьому дано чомусь не на Карла Маркса, а на Іпатіївський літопис.

І далі йде пересказ літопису без найменших спроб критики (ет, Линниченка на таких нема!), оздоблений посиланнями на… Татищева [с. 339] – того самого Татищева, без якого прекрасно обходились київські студенти зразка 1881 року. Оце справді «покращення»!

Наприклад, при захопленні Переяслава Всеволодом Чермним в 1206 р. (<u>Т-27</u>) бачимо: «сажает туда своего сына Михаила, превращенного русской церковью впоследствии в Михаила Святого Черниговского» [с. 340]. Навіть я, відставний фізик-теоретик, знаю, що оцей «Михайло» з’являється в контексті даного епізоду допіру в Никонівському літописі – через 300 років після самої події – але радянський доктор наук цього не знав.

Про битву на Калці В. М. писав:

> И несмотря на то, что сами татаро-монголы стояли на более низкой ступени общественного развития, нежели русское общество, и переживали в начале 13 в. период варварства, когда только зарождались элементы феодализма […] – тем не менее они в военном отношении значительно превосходили древнюю Русь [с. 346].

Оце жонглювання «феодальною» термінологією не може приховати головного: кричущої невідповідності самих подій і їх трактування Мавродіним за «Основами політграмоти». Згідно цих «Основ» більш розвинене феодальне суспільство повинно було би легко розтрощити варварів-татар, а вийшло рівно навпаки. А все через те, що татари не читали «Основ політграмоти» і через те не знали, що вони – варвари.

«Пояснення» поразки на Калці від В. М. нічого не пояснює, а тільки більше заплутує справу.

Далі чотири сторінки В. М. присвятив бродникам [с. 348 – 352] і ще 4 – болохівським князям [с. 357 – 361], котрі, стисло кажучи, не входили у ~~сферу дії віце-короля Індії~~ склад лівобережної України. Але тут мені сподобався такий фрагмент:

> Эта точка зрения [яка – в даному випадку не істотно] получила полное оформление под пером украинских «историков»-националистов, врагов народа,

вроде Яворского, считавшего, что антифеодальные «крестьянско-казацкие» общественные движения на Украине были поддержаны вторгнувшимися завоевателями-татарами, которые помогли низам бить бояр и князей. Этот восторженный певец интервенции, нагло фальсифицируя историю, утверждает, что татаро-монгольское завоевание было «спасением» сельського населения от феодалов и причиной того, что на Украине якобы отсутствовали классы и классовая борьба, привнесённые туда вместе с московскими порядками [с. 359 – 360].

Матвій Іванович Яворський, проти якого Володимир Васильович Мавродін повів таку сильну боротьбу, на той час був розстріляний іншими борцями з «українським націоналізмом» (у Сандормосі 3 листопада 1937 року). Це так, довідково…

А пишу я все це в Києві 2 березня 2022 р. (о 10:30 – на всяк випадок зазначаю. Я не панікую, але свідомий того, що кожна натиснута мною клавіша може стати останньою в моєму житті). У нас гостинців від новітніх «борців з націоналізмом» сьогодні не чути, а зате вчора (1 березня 2022 р.) ідейні нащадки товариша В. В. Мавродіна обстріляли крилатими ракетами Харків, є численні жертви. Отже, нищення «українських націоналістів» прогресує як в ідейному так і в технічному плані.

До зустрічі в Харківському трибуналі, дорогі «брати-росіяни»!

Ет, не встиг учора (2 березня 2022 р.) дописати цей розділ. А вночі був удар по Києву – я сам прекрасно чув. Оскільки Генеральний штаб просить не публікувати подробиць – скажу тільки, що «визволителі» таки змусили мене перевернутись на другий бік.

Отже, продовжуємо (3 березня 2022 р. 8:56):

У 8-у параграфі – «Лівобережна Україна під владою татаро-монголів» – В. М. залучив таке «джерело», як Любецький синодик:

Само назначение источника таково, что он даёт лишь генеалогию князей, да и то зачастую довольно сбивчиво. Поэтому после работ перечисленных исследователей генеалогией мы специально заниматься не будем [с. 363].

В. М. навіть не відкривав текст власне синодика, а використав виключно генеалогічні фантазії Р. В. Зотова, книгу якого назвав «солидным трудом» [с. 363, прим. 1].

А між тим синодики не містять ніякої генеалогічної інформації, і генеалогічна позиція того чи іншого князя, згаданого в синодику, може бути встановлена лише на підставі згадок цього ж князя в інших джерелах. На одного князя з такими згадками (генеалогію якого ми знаємо і без синодиків) припадає 5 – 6 князів «без роду и племени».

Отак зотовщина отримала прописку в «академічній історичній науці».

В. М. злегковажив джерелознавчий аспект роботи історика, і тому його книга вийшла поверховою компіляцією попередніх праць, злегка притрушеною марксистською термінологією.

Зовсім не так думає про книгу В. М. автор післямови до перевидання:

Ця книга явилась дуже цінним вкладом у створення марксистської теорії генезису феодалізму на Русі […] В. М. яскраві сторінки присвячує вічу, котре діяло в Сіверській землі […] Коли читаєш ці рядки, то бачиш, що вчений опинився під впливом потужної традиції, яка йшла з дореволюційної науки, де багато говорилось про волосний побут у Давній Русі […] Сторінки дослідження, присвячені Сіверській землі в добу панування монголів – один з кращих нарисів на цю тему у вітчизняній історіографії. І цей нарис, і книга в цілому не одержали належної оцінки у вітчизняній історіографії [*Дворниченко А. Ю.*, зазначена післямова, с. 403 – 404].

Отак «віче», якого на Чернігівщині не бачив жоден сучасник, все ще блукає сторінками «академічних історичних праць», і зотовщина користується там повною довірою.

Сподіваюсь, що моя оцінка стане якраз «належною».

У гаремі під назвою «Радянська гуманітарна наука» Мавродін був старшин наглядачем над царівною Історією. Царівна від цього невблаганного сторожа не втекла, але й наш євнух не міг з нею тішитись, а тим більше – сплодити потомство (у формі нових концепцій). Природно, що він зненавидів Історію – таку близьку і таку недоступну…

Олексій Зайцев (1975 – 1976 рр.)

Пишу оце 4 березня 2022 р. на тлі повідомлень про обстріл Запорізької АЕС москалями, тобто у перший день світової ядерної війни.

Нема ради, треба свою корбу крутити – у мене не буде іншого часу для творчості.

Наступним дослідником, котрий присвятив велику увагу Чернігівському князівству, був російський історик Олексій Костянтинович Зайцев (1939 – 2009).

Перша його значна публікація на цю тему – розділ «Чернігівське князівство» у колективній монографії «Древнерусские княжества 10 – 13 вв.» [М. : Наука, 1975 г., с. 57 – 117]. Ця стаття, як і уся монографія в цілому, зосереджена на питаннях історичної географії. О. З. слідував загальноприйнятій у радянській науці періодизації історії Давньої Русі (10 – 1 пол. 11 ст.; 2 пол. 11 – 1 пол. 12 ст.; 2 пол. 12 – 1 пол. 13 ст.) [с. 60].

На мою думку, така періодизація не пасує до Чернігівського князівства, бо характер джерел сильно змінюється саме на рубежі 12 – 13 ст. із закінченням Київського літопису в складі ІпатЛ. Тому про Чернігівщину 2 пол. 12 ст. ми знаємо більше, а про 1 пол. 13 ст. – менше. Звичайно, про це знав і О. З.:

За 1 пол. 13 ст. літописи повідомляють лише про 4 невідомих до того городи – Річицю, Мосальськ, Серенськ та Сосницю. Із городів, названих раніше, окрім Чернігова літописи згадують менше десятка. Важливо зазначити й те, що починаючи від 1188 року Новгород-Сіверський надовго зникає зі сторінок літописів [с. 111 – 112].

Описуючи територіальну структуру Чернігівського князівства, О. З. волів говорити про «волості» [с. 98 та ін.], але подекуди у нього бачимо й «удільні князівства» (Вщиж, Путивль, Рильськ, Трубчевськ, Козельськ та ін.) [с. 112].

Проте до початку 13 ст. Чернігівська земля безсумніво й очевидно виступає у джерелах як єдине політичне ціле. Більше того, в її загальноруській політиці проявляється єдність Ольговичів [с. 112 – 113].

Тобто виходить, що удільні князівства нібито й були, але при цьому їх і не було.

Загальний висновок О. З. звучить так:

> Неможливо знайти на карті Русі розглядуваного періоду князівство, з яким Чернігівська земля не перебувала б у союзі чи ворожнечі […] В середині 13 ст. Чернігівська земля як відносно єдина й певна державна територія припиняє своє існування [с. 117].

З цим безумовно слід погодитись, хоча загибель Чернігівського князівства і не подана як прямий наслідок татарського завоювання.

В 2009 році, уже після смерті О. Зайцева, було надруковано збірник його праць [*Зайцев А. К.* Черниговское княжество X – XIII в.: избранные труды. – М.: Квадрига, 2009 г. – 226 с.]. Матеріалу на порядну книгу явно не вистачало, тому основну частину книги займає дисертація автора «Чернігівське князівство 10 – 13 ст.», захищена в 1975 році [с. 7 – 189 = 80 % загального обсягу].

Дисертація як дисертація, має розділи відповідно до названих вище періодів. 4-й розділ (2 пол. 12 – 1 пол. 13 ст.) займає с. 115 – 130. На с. 117 О. З. звернувся до особи загадкового князя Ізяслава із Хроніки Романовичів і розглядає його з використанням книги Р. В. Зотова (слава богу, можна не вникати, а просто відкинути таку «науку»).

В цілому розділ має узагальнюючий характер, автор не збирався вдаватись у деталі й у багатьох місцях повторив тези більш докладної статті 1975 р. Природно, що його погляди не могли істотно змінитись упродовж 1 – 2 років.

Отже, заслугою О. Зайцева є підтримання вогню на вівтарі досліджень Чернігівського князівства. Безспірно корисними є його історично-географічні спостереження, зокрема доданий до дисертації словник топонімів Чернігівського князівства.

Мартін Дімнік (1979 – 2014 рр.)

Канадський історик Мартін Дімнік (1941 – 2020) народився в Любляні (сучасна Словенія). Здобувши вчений ступінь доктора (1976), він викладав у Торонтському університеті і довгий час працював у Папському інституті середньовічних досліджень (Pontifical institute of mediaeval studies) у Торонто.

М. Д. був істориком однієї теми – переважна частина його праць присвячена історії давньої Русі 1 пол. 13 ст., і спеціально Чернігівському князівству. Перша його стаття була надрукована в 1979 році, остання – в 2014 р. (можливо, я щось упустив). Інколи кажуть про людей, котрі все життя пишуть одну книгу – це досить близько підходить до М. Д. Природно, що при цьому пізніші публікації частково повторюють попередні, з деякими уточненнями.

«Михайло, чернігівський князь» (1981 р.)

> *Dimnik M.* Mikhail, prince of Chernigov and grand prince of Kiev: 1224 – 1246. – Toronto: 1981. – 16, 199 p.

Оце перша (після давно перестарілої брошури М. Іванчина-Писарева [*Иванчин-Писарев Н.* Михаил, великий князь Киево-Черниговский и боярин его Феодор. – М.: 1839 г.]) окрема книга, присвячена одному з чільних діячів 1-ї половини 13 ст. Ані радянська, ані сучасна українська наука на таку монографію не спромоглися, ніже на переклад книги М. Д. В передмові зазначено, що книга була захищена як дисертація в 1976 р., а сама передмова датована груднем 1978 року.

В сучасній (після 1991 року) українській та російській історіографії ця книга мала дивну долю: її часто згадували, але майже ніколи не цитували і не дискутували – так,

неначе в ній немає спірних положень. Це пояснюється дуже просто – ніхто (або майже ніхто) цієї книги не читав.

Структура монографії дуже прозора: вступ і 4 розділи, присвячені Михайлу в Новгороді, Києві, Галичі та смерті Михайла. Але в цьому полягає певний недолік структури всієї книги: в кожному розділі містяться абзаци, котрі розповідають про події, котрі відбувались в цей час, але тематично належали до іншого розділу. Звідси – часті повтори у викладі.

У вступі М. Д. коротко спинився на характеристиці джерел, слушно відзначаючи відсутність літописних текстів, сучасних самим подіям [с. 8]. Співвідношення літописних текстів М. Д. подав за радянськими дослідженнями того часу, а в питаннях хронології використав книгу М. Г. Бережкова [с. 9 – 11]. М. Д. слушно наголосив, що звістки про Чернігів походять із князівств-суперників Чернігова [с. 10].

При цьому М. Д. даремно покладався на «Літопис Авраамки», псковські літописи, Густинський літопис (17 ст.), В. М. Татищева (18 ст.) та Любецький синодик (власне, Р. В. Зотова, кін. 19 ст.) [с. 12 – 15]. Отже, аналіз джерел у М. Д. не можна визнати задовільним.

Над Києвом збили російський безпілотний літальний апарат, від падіння його уламків загорілось приміщення «Ощадбанку» (вул. Хорева, 25). Поки мій будинок не постраждав (12 березня 2022 р. о 9:30) – продовжую…

Особа князя Михайла не привертала увагу попередніх авторів – констатував М. Д. Він слушно зауважив: оскільки Ольговичі скоро після нашестя Батия зникли з політичної сцени, історики невільно вважали, що їх значення було невелике [с. 2].

Далі М. Д. цілком помилково оцінив книгу Р. В. Зотова як «одну з найцінніших монографій, що були надруковані у зв’язку із генеалогічними студіями» [с. 4]. Отже, історіографічний огляд теми у М. Д. також не можна назвати задовільним.

Наступний параграф присвячено Михайлу Всеволодовичу перед 1224 роком. Його народження М. Д. нічтоже сумняшеся датував серединою 1179 року за Татищевим [с. 7], отже, цілком помилково.

Наступне непорозуміння пов’язане з «чудесним зціленням» Михайла біля Переяслава в 1186 році [с. 10]. М. Д. цілком помилково прив’язав цю пізню вигадку до Переяславля-Руського замість Переяславля-Заліського. Лихий попутав, не інакше!

Також М. Д. помилково дав повну віру припущенню, що син Всеволода Чермного зразка 1206 року (Т-27) – це Михайло [с. 11]. По теорії М. Д. йому уже мало би бути 26..27 років, і чому він не те що не діяв самостійно, а навіть імені його літописець не знав?

Іменування Мстислава Святославича «князем Козельським і Чернігівським» в 1223 році (Іпат-27) не викликало ніякого сумніву чи зауваження М. Д. [с. 12].

Таким чином, датування, винесене в назву книги (1224 – 1246 рр.), суперечить її змісту, бо М. Д. помилково вважав перелічені епізоди за реальні біографічні факти.

У війні триває оперативна пауза і великих змін на фронтах немає. От у Бучі (це 30 км від мого будинку) поховали 67 місцевих мирних жителів, убитих москалями…

А ти, Мошку, грай (13 березня 2022 р. о 8:15)…

Викладаючи подробиці вокняжіння Михайла в Новгороді (Т-87), М. Д. зустрівся з проблемами перекладу [с. 17]. Велика й могутня англійська мова не знає різниці

між *шурином* та *дівером* – це все *brother-in-law*, так, як і давньоруська мова такої різниці не знала.

М. Д. слушно відзначив унікальність ситуації із цим вокняжінням – і раніше і пізніше владимирські князі намагались не випускати Новгорода із своїх рук [с. 19]. Так само слушно М. Д. пояснював наступну відмову Михайла від новгородського стола (Т-91) тим, що Михайло був зосереджений на правлінні в Чернігові [с. 22].

Натомість історію з Олегом Курським (Т-92) М. Д. виклав за власним розумінням (детальніше – в екскурсі «Олег Курський»).

М. Д. слушно відзначив, що в другий раз Михайло прибув до Новгорода (Т-99) уже не як союзник Юрія, а на добровільний заклик новгородців [с. 28]. Опис його правління у М. Д. – досить детальний виклад Н1ЛСІ [с. 28 – 32] (метод, який так не подобався І. Линниченку в 1883 році, але ліпшого і через сто років, як бачимо, не вигадали).

Важливе значення М. Д. надавав постригу Ростислава й проголошенню його новгородським князем (Т-105). На думку М. Д., це було запрошення представника Ольговичів правити в Новгороді на постійній основі [с. 39]. (Але я дуже сумніваюсь, щоби в умовах постійної непостійності, анархії, новгородці справді могли мати таку ідею.)

Описуючи конфлікт між Ярославом і Михайлом в 1230 р. (Т-106 – Т-108), М. Д. все ж таки не пояснив, де й коли була дана та клятва Михайла, на порушення якої посилався Ярослав [с. 40 – 41]. Він тільки загально зазначив:

> It appears that Yaroslav opposed Mikhail's appointment to Novgorod from the very beginning [p. 48].
>
> Здається, Ярослав виступав проти призначення Михайла в Новгород від самого початку.

Із цим можна погодитись, але загальне ставлення – то одне, а конкретна присяга – то зовсім інше.

Війну Ярослава проти Михайла в 1231 р. (Т-114 – Т-116) М. Д. пояснював тим, що новгородські емігранти в Чернігові становили загрозу для панування Ярослава в Новгороді, і останній хотів змусити Михайла до відмови від підтримки цих утікачів [с. 45]. Припущення такого наміру вдається мені слушним, тільки неясно, чи досяг Ярослав своєї мети цим походом.

Далі М. Д. припустив, що зобов’язання Михайла підтримувати про-чернігівську групу новгородських бояр було дано власне посаднику Внезду Водовику як лідеру цієї групи. Коли ж Водовик помер на вигнанні, це звільнило Михайла від зазначеного обов’язку [с. 47]. Вважаю пояснення дотепним і слушним.

М. Д. думав, що у своїй новгородській політиці Михайло керувався двома намірами: установити торговельні зв’язки з багатим Новгородом і перешкодити Всеволодовичам повністю запанувати в Новгороді [с. 48]. З цим поглядом я погоджуюсь.

> 14 березня 2022 р. о 5:09 російський снаряд влучив у житловий будинок на вул. Богатирській (це Оболонь у Києві), двоє загиблих…
>
> Але поки я можу продовжувати – продовжую (14.03.2022 о 8:50)…

Переходячи до боротьби Михайла за Київ, М. Д. зробив таке вступне зауваження:

The salient reason for their cooperation was the fact that during the suzerainty of Mstislav Romanovich, the princes of Smolensk reached the zenith of their political power [p. 54].

Головною причиною їхньої співпраці [Ольговичів із Мстиславом Романовичем] стало те, що під час сюзеренітету Мстислава Романовича смоленські князі досягли зеніту їхньої політичної влади.

Так само, як і у випадку Дж. Фенела, маємо чисто циклічну логіку: чому смоленські князі володіли Києвом? – Бо досягли вершини могутності. А звідки ж видно, що вони досягли вершини? – Та з того, що вони володіли Києвом!

Важливо значення М. Д. надавав «лінивій війні» 1228 року. Його погляди розібрані в моєму екскурсі.

Так само важливе значення він надавав київському з’їзду 1231 р. (Т-111). М. Д. спробував пояснити, які князі брали участь у з’їзді [с. 67], але це – прості здогади, не оперті на жодні аргументи. Для дискусії немає предмету: може, воно було так, а може, й не так.

Предметом з’їзду, на здогад М. Д., була зростаюча потуга Данила, котра змушувала інших князів південної Русі об’єднуватись проти нього. Володимир Рюрикович зазнав неудачі у своїй спробі [с. 67 – 69]. Але й це – не більше як здогад.

Більше того, саме на цьому з’їзді – думав М. Д. – Володимир розсварився із Михайлом, так що Данило мусив їх мирити (Т-119) [с. 69]. І от на основі вражень від з’їзду Михайло вирішив, що настав час відновити боротьбу Ольговичів за Київ [с. 70].

М. Д. слушно зазначив, що Володимир Рюрикович, звертаючись до Данила по допомогу проти Михайла (Т-120), тим самим визнав Данила за одного з чільних правителів Русі [с. 70].

З приводу боротьби за Київ у 1236 – 1238 роках М. Д. повторив свою попередню елюкубрацію: Михайло після перемоги 1235 р. і опанування Галича відчув себе таким сильним, а Ростиславичів вважав настільки ослабленими, що дозволив Ізяславу Мстиславичу правити в Києві в ролі «зиц-председателя Фунта» (merely as figureheads) [*Dimnik M.* Struggle for control…, p. 79 = Mikhail, prince of Chernigov…, p. 79]. Вважаю це мало ймовірним.

Повідомляють: 13 березня 2022 р. у Ворзелі біля Києва російські «визволителі» розстріляли нашого вченого-фізика Василя Кладька. Він намагався вивезти сім’ю…

Йому було 65 років (як і мені) і він був членом-кореспондентом НАНУ, заступником директора Інституту фізики напівпровідників. Не мав честі бути з ним знайомим, але в нині вже далеких 1977 – 1978 роках виконував у цьому інституті дипломну роботу…

І от на такому тлі – продовжую (15 березня 2022 р. о 7:55).

Розглядаючи ситуацію, яка склалась після опанування Галича Михайлом, М. Д. припустив, що Данило, шукаючи допомоги проти зростаючою сили Михайла, удався до союзу із владимирським князем Юрієм Всеволодовичем, і от внаслідок їх домовленості Київ було передано князю Ярославу Всеволодовичу [с. 80 – 81]. Але звідки це видно? – От власне нізвідки, М. Д. посилається на шлюб Василька Романовича із дочкою Юрія, укладений ще в 1226 році, але про **домовленість** щодо Києва джерела мовчать. Вважаю це припущення безпідставним.

Далі, розповідаючи, що Ярослав не зміг утриматись у Києві й повернувся «до Суздаля» (за ІпатЛ), М. Д. зовсім упустив основну причину – напад татар, загибель князя Юрія і стремління Ярослава посісти так бажаний для нього владимирський стіл [с. 81]. Про відхід Ярослава з Києва читаємо у М. Д. зовсім неймовірну річ:

> However, even though Yaroslav lost Kiev, the Vsevolodovichi and especially the Romanovichi could derive at least one crumb of comfort from their stratagem: by drawing the prince of Chernigov and his retinue out of Galich, Yaroslav succeeded in weakening the position of the Olgovichi in Galich [p. 81 – 82].

> Однак хоча Ярослав і втратив Київ, Всеволодовичі, а особливо Романовичі могли отримати від своєї хитрості хоча б одну крихту втіхи: витягнувши чернігівського князя та його дружину з Галича, Ярославу вдалося послабити позиції Ольговичів у Галичі.

Виходить, додавши до Чернігова й Галича ще й київський стіл, Ольговичи не зміцнили, а послабили свої позиції!

Помилковий погляд М. Д. на пригоду Ярослава із жінкою князя Михайла [с. 83 – 84] я розглянув у відповідному екскурсі.

М. Д. даремно дав віру повідомленню про вбивство татарських послів Михайлом (Т-149) і навіть виснував із цього паралель до вчинку князя Мстислава в 1223 році. Паралель може й була, але виникла вона чисто літературним шляхом на початку 14 ст. у Пскові…

Так само даремно М. Д. дав віру повідомленню С1ЛСІ про мир, укладений нібито татарами із князями Мстиславом, Володимиром і Данилом [с. 85 – 88; ПСРЛ, 2000 г., т. 6, вып. 1, стб. 300 – 301]. Вважаю цю повідомлення фрагментом, який стосувався чогось іншого (скоріше за все, війни за Чернігів у 1235 році, де виступали ті самі князі) і був помилково притулений у кінець статті 6747 року, після оповідання про падіння Чернігова.

Через це падає помилкове припущення М. Д., що Михайло, стративши татарських послів, не зустрів допомоги інших князів (як то було в 1223 році) і лишився ізольованим [с. 88].

Помилка із «миром» потягла за собою помилкову оцінку становища Михайла в 1240 – 1243 роках. М. Д. слушно зазначив, що татари зруйнували його землі, але помилково вважав, що Михайло залишився єдиним значним князем, котрий у цей час не увійшов у згоду з татарами [с. 94 і ще раз на с. 107].

> Повідомляють: Українська авіація знищила військові гелікоптери російських окупантів, які дислокувалися в тимчасово захопленому аеропорту під Херсоном.
>
> Дрібниця (підтверджено знищення 3 гелікоптерів та кількох автомашин), але як приємно! Москалі хотіли нашої землі – їжте!
>
> Отже, продовжую (16 березня 2022 р. о 7:45).

Довівши оповідання про Михайла до 1243 року, в наступному розділі – «Михайло в Галичі» – М. Д. мусив повернутись в 1235-й рік [с. 95].

Успіх Михайла у здобутті Галича навів М. Д. на думку, що угорський король не тільки терпів, але й вітав цю зміну, думаючи зробити з Михайла знаряддя проти Данила [с. 97]. З таким припущенням можна погодитись, хоча й неясно, в чому конкретно полягала прихильність угорського короля. Подальше припущення [примітка 9 на с. 97], що король і Михайло уклали якусь угоду, виглядає слабким. До того ж 21

вересня 1235 року помер король Андрій 2-й, а 14 жовтня того ж року був коронований його син Бела 4-й, тому неясно, з ким конкретно могла бути укладена оця угода.

Новому королю треба було утвердити свою владу, і йому було не до Галичини. М. Д. думав, що Михайла скористався з цього моменту і зайняв Галичину в часі міжкоролів'я або невдовзі після коронації Бели [с. 97]. Не думаю, що Михайло мав настільки детальну й своєчасну інформацію про угорські справи. Також думаю, що Галич він зайняв улітку 1235 р., скоро після торчеської перемоги, і до зміни влади в Угорщині (Т-126).

Виправу галичан і болохівців на Кам'янець М. Д. датував 1234-м роком [с. 98 – 99], тобто часом до вокняжіння Михайла в Галичі – здається, помилково. Я приймаю дату Л. Махновця – літо 1236 р. (Т-128). Відповідно оцінка цього походу змінюється – він не є свідченням існування проти-Данилової партії в Галичі, а є наслідком зміни влади і піднесення ваги цієї партії.

М. Д. слушно відзначив умілу політику Михайла, котрий зумів перетягнути на свій бік князя Конрада Мазовецького і добитися ізоляції Данила [с. 102]. Іншим успіхом Михайла було одержання воєнної допомоги від угорців, з котрими він боронив Галич проти Данила (Т-133; М. Д. вважав, що це було в 1236 році, я думаю – в 1237-у) [с. 103].

У викладі наступних подій М. Д. збився у хронології і, як наслідок, у причинному зв'язку подій. Згідно його погляду, поразка Данила від Михайла в 1235 р. спричинила союз Данила з князем Юрієм Всеволодовичем, союзники вигнали з Києва Володимира Рюриковича і призначили туди Ярослава Всеволодовича. Той не зміг утриматись в Києві й повернувся «до Суздаля», і після цього **в 1236 році** Михайло змінив Ярослава в Києві, залишився в Галичі сина Ростислава [с. 104].

Вся ця неймовірна комбінація, котру М. Д. послідовно проводив через усю книгу, виходить, тривала рік або щонайбільше півтора року. Вважаю це неможливим і датую вокняжіння Михайла в Києві літом 1238 року (Т-143).

Одна помилка, як водиться, тягне за собою наступну. Успіх Михайла і Ростислава, коли вони забрали у Данила Перемишль (Т-135), М. Д. пояснив так, що Михайло був київським князем і потужно допоміг своєму сину [с. 104]. Вважаю такий зв'язок подій помилковим.

Явна описка хроніста, що Ростислав вибрався походом на Литву (Т-144), не збудила підозри у М. Д. і дала йому притоку поміркувати над відносинами руських князів до Литви [с. 105]. Тому М. Д. дивувався – чому Ростислав побіг до Угорщини, а не до свого батька у Київ [с. 107]. А з мого погляду, після утрати Галича він мав єдиний безпечний шлях – на південний захід, до Угорщини, а на інших напрямках він міг сподіватись небажаних зустрічей.

Зауваження ІпатЛ, що татари пощадили воєводу Дмитра за його хоробрість, викликало зауваження М. Д., що це – стремління відмити Дмитра від звинувачення у співпраці з татарами. З інших прикладів з війни 1237 – 1241 рр. М. Д. зробив слушний висновок: татари щадили таких полонених, котрі показували бажання служити татарам [с. 110].

Але дальше припущення М. Д. – татари вибірково нападали на волинські містечка й проминули Кременець та Данилів, тому, що уклали угоду з Данилом [с. 111] – не здається мені переконливим. Таке твердження – ще один наслідок помилкової інтерпретації фрагменту С1ЛСІ про «мир» Данила з татарами (як вище).

Розвиваючи цю помилкову ідею далі, М. Д. написав зовсім неможливі речі:

> It is unimaginable that Daniil would have been so careless as to leave his lands both without having reinforced them and leaderless if he had been expecting a Tatar invasion.

And yet, his apparent negligence and failure to keep in touch with developments in Rus' at a time when the whole country was under siege were no doubt deliberate. Only one reason could have induced him to act so confidently and to feel secure in his position, namely – that he was safe from attack. Daniil must have been given some assurance of immunity by the Tatars in 1239 when he made peace with them [p. 112].

Неможливо уявити, щоб Данило так необережно пішов зі своєї землі, залишивши її як без підкріплення, так і без лідера, якщо він сподівався татарської навали. І все ж, його явна недбалість і нездатність слідкувати за подіями на Русі в той час, коли вся країна була в облозі, – була, безсумнівно, навмисною. Тільки одна причина могла змусити його діяти настільки впевнено і відчувати себе у безпечному становищі, а саме – що він був застрахований від нападу. Данило напевно отримав був від татар якісь обіцянки недоторканості у 1239 р., коли він зробив мир з ними.

Міг чи не міг правитель утекти зі своєї країни перед ворожою навалою – таким питанням можуть займатись воєнні те політичні аналітики. От наприклад, президент України Зеленський відхилив пропозицію США надати йому притулок, котра прозвучала ще 26 лютого 2022 року, залишився в Києві та виконує свої обов'язки керівника держави і символа нашого опору – попри те, що 25 лютого група москалів таки проскочила в урядовий квартал, і їх відстрілили уже там. Скажу відверто – ніяк не сподівався, що Зеленський поведе себе достойно, але бачу, що він веде себе саме так!

А історик, який має справу з подіями минулого, не повинен застановлятись над запитанням – міг чи не міг. Він повинен оперувати фактами: утік – значить, міг утекти, не утік – значить, не міг утекти. І от у випадку з Данилом ми бачимо, що він утік, отже міг утекти. А до чого приводить віра в обіцянки татар, він міг бачити на прикладі київського князя Мстислава Романовича, убитого на Калці.

І так виходить у Дімніка, що Михайло з Ростиславом *тікають* (**flee** to Conrad in Mazovia), а Данило, котрий робив рівнесенько те саме – *шукає притулку* (had to seek **sanctuary**) [с. 112].

Явно помилковий запис ІпатЛ про вбивство онуки Михайла (Т-155) привів М. Д. до помилкового припущення, що Михайло мав більше ніж одного сина. А далі – посилання на Зотова, і пішла писать губернія!

Так само помилково М. Д. трактував звістку, що Ростислав «**пішов** до Чернігова» (Т-157). Цю фразу М. Д. помилково зрозумів так, що Ростислав **став князем** у Чернігові, що зовсім не випливає з тексту. А далі М. Д. розвиває цю свою помилку так, що за правом старшинства князем мав би бути Мстислав Глібович, й оскільки він ним не став, то помер перед 1241 р., і т. д. [с. 114]. Все це нікуди не годиться.

Далі М. Д. написав, що головну роль у боротьбі за Галич почав відігравати Ростислав Михайлович, «і нема сумніву, що в цьому він мав повну підтримку Михайла» (there can be no doubt that in this he had Mikhail's full support) [с. 115]. Цікаво мені, яку підтримку міг надати Михайло, сидячи у хижі на острові під Києвом?

Пишуть, що 17 березня 2022 р., на 22-й день війни, о 5:02 уламки збитої крилатої ракети влучили в житловий будинок в Дарницькому районі в Києві, загинула принаймні одна людина.

Оскільки будинок, де я живу, поки що уцілів (17.03.2022 р. о 8:15) – продовжую…

А далі читаю уже чисту фантазію:

Consequently, the boyar Dobroslav Sud'ich assumed the role of prince. In his new capacity he distributed Galician territory to the boyars of Chernigov rather than to the boyars of Galicia, thus strengthening the Ol'govichi faction in southwest Rus' [p. 115].

Отже, роль князя взяв на себе боярин Доброслав Судьїч. У своїй новій посаді він роздав галицьку територію чернігівським боярам, а не галицьким, тим самим зміцнюючи угруповання Ольговичів у південно-західній Русі.

Що за чернігівські бояри? Історія не знає **ніяких** чернігівських бояр за все 13 ст.! Навіщо було вводити в оману англомовного читача, котрий не володіє першоджерелами?

Далі фантазія М. Д. понеслась *crescendo*, і от читаємо з приводу коломийської солі: «Доброслав, **безсумнівно**, постачав значну частину цієї солі до Чернігова» (Dobroslav no doubt diverted much of this salt to Chernigov) [с. 115 – 116]. Те, чого не побачив хроніст – сучасник подій, котрий жив у сусідній області (від Коломиї до Володимира – 260 км), те побачив канадійський професор з віддалі в 740 років та у 7 400 кілометрів.

Далі:

During the years 1240 and 1241, Daniil's control over Galicia was undermined considerably through the anarchy instigated by Dobroslav and Grigory [p. 116].

Упродовж 1240 і 1241 років контроль Данила над Галичиною був значно підірваний через анархію, підбурювану Доброславом і Григорієм.

Фраза кинута мимоходом, про анархію М. Д. не любив говорити, але тут він вільно чи невільно став на точку зору панегіриста Романовичів: його патрони завжди білі та пухнасті, а анархію піднімає хтось інший. Це – цілком помилковий погляд, власне князі цього часу самі були головними промоторами загальної анархії, котра ширилась по всій південній Русі від кінця 12 ст.

Далі лавина помилок продовжує наростати, і читаємо:

It is noteworthy that on this occasion Rostislav sought to regain Bakota rather than Galich. The Ol'govichi had probably derived considerable benefit from Bakota during the period of Dobroslav's rule, especially in view of the economic importance of the salt resources of Kolomyya [p. 116 – 117].

Примітно, що з цього приводу Ростислав прагнув повернути собі Бакоту, а не Галич. Ольговичі, ймовірно, отримали значну вигоду від Бакоти в період правління Доброслава, особливо з огляду на економічне значення соляних ресурсів Коломиї.

Загарбники захоплюють те, що можна захопити, а тільки потім роздивляються, яку вигоду можна отримати від загарбання. Дивно, що ця премудрість лишилась невідомою для М. Д.

З приводу татарських загонів, яким у 1242 році було наказано відшукати Данила, М. Д. розвинув свої попередні фантазії:

No doubt, he concluded his agreement through the envoys sent to him by Baty. The terms accepted by Daniil and the other two princes must have required them not only to swear allegiance and to capitulate to the khan but also to supply troops. Since the Tatar armies had not reached Volyn' in 1239, Daniil, presumably, did not honour his agreement at that time. Two years later, when they came to Volyn', he was in Hungary. Consequently, when Baty returned from Hungary, he sent troops to Kholm to "remind" Daniil of his obligation [p. 121 – 122].

Без сумніву, він [Данило] уклав свою угоду через посланців, надісланих до нього Батиєм. Умови, прийняті Данилом та двома іншими князями, мабуть, вимагали від них не тільки присяги на вірність і капітуляції перед ханом, але й постачання війська. Оскільки в 1239 р. татарські війська не дійшли до Волині, Данило, імовірно,

тоді не дотримав своєї угоди. Через два роки, коли татари приїхали на Волинь, він був в Угорщині. Отже, коли Батий повернувся з Угорщини, він відправив війська до Холма, щоб «нагадати» Данилу про його обов'язок.

Як бачимо, розділ про політику Михайла в Галичі вийшов у М. Д. найслабшим і переповненим непотрібними вигадками.

Останній розділ, присвячений загибелі Михайла, М. Д. розпочав із стислого аналізу «розлогих церковних оповідань про мучеництво Михайла» [с. 130 – 131]. М. Д. розглянув тільки літописні варіанти «Сказання про загибель Михайла і Федора», але слушно відзначив, що в них нечисленні факти рясно прикрашені агіографічними *топосами* (загальними місцями, шаблонами). Тому М. Д. мав рацію, відхиливши ці оповідання і спираючись на Іпатіївський Лаврентіївський літописи та Іоана з Плано Карпіні.

Так само слушно М. Д. зазначив – хоча офіційною причиною страти Михайла була виставлена його відмова виконати обряди, дійсна причина була політичною [с. 133].

Але далі М. Д. все ж таки втягнувся в обговорення – що то був за обряд, і навіть висловив припущення: виконавши обряд, Михайло втратив би обличчя в очах своїх земляків і підпав би під анафему православної церкви [с. 134]. Припущення невдале: про анафему на татарських колаборантів джерела мовчать, а втратити обличчя може демократичний політик 19 – 21 ст., але ніякою мірою не князь із містичною харизмою титулу. Простою мовою, М. Д. переніс у 13 ст. уявлення 20-го століття про те, що личить і що не личить політичному лідеру.

М. Д. слушно виставив такі політичні причини страти Михайла: 1, головна – що він був київським князем в момент нападу татар, отже, найголовнішим на всій Русі; 2, його спроба союзу з угорським королем мабуть була відома татарам; 3, Михайло був останнім із визначних руських князів, хто прибув до Батия, і це зволікання також збуджувало підозру [с. 134 – 135].

При цій нагоді М. Д. дав мотивовану критику погляду А. Насонова, буцімто князь Ярослав Владимирський добивався страти Михайла [с. 135, прим. 13].

Загальний висновок М. Д. з усієї книги: історики недооцінювали політичну вагу Михайла та Ольговичів у 1-й половині 13 ст. [с. 136] – звучить цілком вірно.

Також слушно він сказав, що Чернігівське князівство не було роздробленим (was not decentralized) і зв'язки між його князями не були лише номінальними, як думали раніше [с. 137].

Можна погодитись і з висновком М. Д., що метою Михайла було забезпечити гегемонію Ольговичів над **усією** (наголос М. Д.) південною та південно-західною Руссю. [с. 138].

Ігнорування політичної активності Ольговичів у 1 пол. 13 ст. – писав М. Д. – є великою помилкою, котра викривляє загальну картину. Ольговичі були не просто складником цієї картини, але одним із найважливіших її елементів [с. 138]

Знищити першість Ольговичі не вдалося ані Всеволодовичам, ані Романовичам – це вдалося тільки татарам, і тим самим вони знищили внутрішнього ворога цих князівських родин. А загибель київського «золотого стола», котрий був символом політичної єдності руських князів, розділила їх і створила політичний вакуум, який був заповнений пізніше литовцями [с. 139].

Ці висновки також безумовно слушні.

В епілозі [с. 140 – 155] М. Д. розглянув історію вшанування князя Михайла як святого з використанням основної маси фактів, котрі стосуються цієї теми. Можна пошкодувати, що М. Д. дав віру пізньому житію Єфросинії Суздальської, але це не вплинуло істотно на виклад. Так чи інакше, М. Д. був **першим**, хто приділив значну увагу цій темі. А. С. Преображенський та М. І. Жарких писали на цю тему пізніше.

На с. 157 – 161 подано генеалогічні таблиці князів. Із того, що істотно для мене – у Михайла Всеволодовича з'явились міфічні «сини» з генеалогічних книг. Їх не було в таблиці при розглянутій вище статті 1979 року. Таким чином, в плані генеалогії в книзі 1981 р. зроблено великий крок назад – від правильного до неправильного.

На с. 163 – 167 подано хронологічну таблицю основних подій. Я додумався до такої премудрості незалежно від М. Д., і моя таблиця містить більше рядків, та ще деякі коментарі. Менше з тим, слід віддати належну шану М. Д. за такий спосіб подачі матеріалу.

Отже, в цілому книга Мартина Дімніка про князя Михайла Всеволодовича заслуговує на високу оцінку. Попри відзначені вище окремі недоліки автору вдалося намалювати вірний політичний портрет Михайла на тлі історії Русі 1 пол. 13 ст., спростувати деякі помилкові погляди попередників і наголосити на важливій ролі роду Ольговичів у цей час.

Не менше важливо те, що книга була написана простою, легко зрозумілою англійською мовою (читається без жодних проблем) і донесла до англомовного читача велику масу знань з історії Русі. Ані радянська, ані пост-радянська історична наука на таку монографію не спромоглася, не спромоглася навіть перекласти готову книгу Дімніка.

Як наслідок – цю книгу часто згадували в переліках літератури, але ніхто її ніколи не читав, і навіть сам Микола Жарких не поспішав її читати – аж поки москалі не почали стріляти по Києву своїми ракетами і я зрозумів, що далі зволікати не можна. Рахунок моїх зауважень – 25 (40 %) положень М. Д. відзначено як слушні, 38 (60 %) – як помилкові чи сумнівні. Звичайно, я приділяв більше уваги тому, що мені не сподобалось, проминаючи без зауважень переважну частину тих місць, з якими можна погодитись.

На наш час, після написання моєї роботи, вважаю, що книга М. Д. застаріла і залишається фактом історіографії. Але цю історіографію ще хтось має написати.

«Чернігівська династія» (2003 р.)

Dimnik M. The Dynasty of Chernigov, 1146 – 1246. – Cambridge University Press, 2003. – 437 p.

Через 22 роки після розглянутої вище книги М. Д. знову звернувся до історії Чернігівського князівства. Ця книга є другою частиною його роботи (перша, надрукована в 1994 р., присвячена чернігівській династії 1054 – 1146 рр.).

Книга поділена на 4 розділи, присвячені 3 – 6-у поколінням династії. Тому мене цікавлять власне 3-й розділ (5-е покоління, 1201 – 1223 рр.) та 6-й розділ (6-е покоління, 1223 – 1246 рр.). Оскільки можна сподіватись, що погляди автора в значній частині лежатимуть в руслі його поглядів 1981 року, я буду намагатись відшукати нові моменти в них.

Зазирнув у новини: сьогодні вранці (18 березня 2022 р.) російські окупанти знову обстріляли Київ. Під удар потрапив

житловий квартал у Подільському районі.

А я продовжую свій наступ на обраній мною ділянці невидимого фронту ідейної боротьби (18 березня 2022 р. о 9:15) …

Передмова містить огляд джерел. М. Д. помилково думав що весна в літописах починалась 8 березня, літо – 9 червня, осінь – 10 вересня, а зима – 9 грудня [с. 16].

М. Д. слушно дав високу оцінку перекладу Галицько-Волинського літопису, зробленого Л. Є. Махновцем [с. 16].

В числі використаних джерел знову бачимо Густинський літопис, Татищева, Любецький синодик (власне Зотова) та Житіє Єфросинії Суздальської [с. 17 – 19]. Тут ніякого поліпшення не видно.

На відміну від книги 1981 р., ту М. Д. прийняв хронологічний стиль викладу, імітуючи стиль давніх літописів [с. 20]. Це – деяке поліпшення, бо про одну подію говориться в одному місці.

Далі на с. 24 – 31 подана хронологічна таблиця основних подій, подібна до такої ж з 1981 року.

На с. 2 – 3 знову повторена висока оцінка книги Р. В. Зотова. В цьому ніякого поліпшення немає.

Заслуги радянських істориків М. Д. слушно оцінив у таких словах:

Soviet academics generally belittled the history of Chernigov […] Their failure to produce a monograph on Chernigov during the course of some seventy years shows how little importance they attached to the dynasty [p. 3].

Радянські вчені взагалі применшували історію Чернігова […] Їх нездатність створити монографію про Чернігів протягом якихось сімдесяти років показує, як мало значення вони надавали династії.

Що ж, котюзі – по заслузі. Я висловив подібну оцінку, хоча і в менш академічній формі.

Нарешті – очікуваний контрудар! На Ірпінському напрямку москалів відкинули від Києва на 70 км.

Ясна річ, це ніяк не впливає на імовірність того, що будинок, в якому я живу, буде вражений російською ракетою. Якою ця імовірність була, такою й залишається. Але це пусте, головне – наша армія перемелює ворожу навалу!

Отже, продовжуємо (19 березня 2022 р. о 8:20)…

Із числа радянських дослідників М. Д. згадав А. Насонова та О. Зайцева (але не В. Мавродіна!) [с. 3]. Їх я теж прочитав та оцінив – отже, не упустив нічого істотного.

Мета книги сформульована так:

The main purpose of this book is to examine the achievements and failures of the princes of Chernigov in order to put them into their proper place in the political history of Rus' [p. 4].

Основна мета цієї книги – розглянути досягнення та невдачі чернігівських князів, щоб поставити їх на належне місце в політичній історії Русі.

Ця задача, як видно з огляду історіографії, залишалась актуальною і в 2003 році.

Оскільки я почав свою історію від 1198 року, від смерті князя Ярослава Всеволодовича, мені цікаво подивитись, як М. Д. висвітлив історію чернігівських князів

наприкінці 12 – на початку 13 ст. В кінці 2-го розділу маємо окремі підрозділи «**Ігор – старшим князем**» [с. 232 – 237] та «**Смерть Ігоря**» [с. 237 – 240].

З нагоди вокняжіння Ігоря в Чернігові (Т-2) М. Д. слушно зауважив, що це був перший і єдиний випадок, коли князь молодшої гілки став главою всього роду, і це свідчило про солідарність і дисципліну роду [с. 232].

А хто ж став княжити у Новгороді-Сіверському? М. Д. помилково припустив, що це був Володимир Святославич як старший князь наступного покоління старшої гілки [с. 233]. В записі про його смерть (Т-3) він чітко названий *чернігівським* князем, а от князем новгородським чи сіверським його ніхто не називав. Хоч як мало ми знаємо про цього Володимира, а й те не вдається звести до якоїсь зрозумілої біограми. Навіть мені це не вдалося, а Дімніку – й поготів.

Далі М. Д. запустився в непотрібні фантазії і написав, що Ігор мав підтвердити союзи, укладені Ярославом із Романом Волинським, Всеволодом Владимирським, смоленськими Ростиславичами та донецькими половцями [с. 234]. Джерела нічого не знають про ці міфічні «підтвердження», але М. Д. сміливо написав: «безсумнівно» (undoubtedly). Сама практика таких підтверджень належить до політики сучасних транс-персональних держав, коли при зміні влади в державі вона (типово) підтверджує зовнішньополітичні зобов’язання попередньої влади. Цю сучасну систему М. Д. анахроністично переніс у 13 ст.

З нагоди смерті галицького князя Володимира Ярославича М. Д. зауважив, що обидві гілки Ольговичів мали шлюбні зв’язки з ним [с. 235 – 236]. Якщо про шлюб Ігоря Святославича із сестрою Володимира ми знаємо, то шлюб самого Володимира із міфічною Болеславою – дочкою Святослава Всеволодовича є непотрібною фантазією. Джерела не знають ніякої Болеслави, і посилання на Баумгартена не можуть цьому допомогти. Генеалогічна праця 1930-х років не є історичним джерелом. Дивно, що М. Д. цього не знав.

Так само помилково М. Д. залічив старшу гілку Ольговичів до числа законних претендентів на галицьку спадщину [с. 236]. Навіть якби цей міфічний «шлюб із Болеславою» існував, то це не давало родичам жінки ніяких прав на спадщину по зятю, а тільки давало право синам Володимира на Чернігів (право спадку по кужелю).

З нагоди смерті Володимира Святославича (Т-3) М. Д. зазначив послідовність старшинства його братів: Олег, Всеволод, Гліб, Мстислав [с. 237]. Я незалежно прийшов до такої самої послідовності, тому можу підтвердити, що в цьому М. Д. мав рацію.

Без будь-якої потреби М. Д. фантазував, що Володимир був похований у церкві Благовіщення, а Ігор – у Спаському соборі в Чернігові [с. 237 – 238]. Краще було би сказати, що джерела нічого не знають про місця їх поховання, або й взагалі промовчати. Так само не варто було фантазувати, що «всі сини Ігоря, здається, народились у Путивлі» [с. 238] – це знову імітація знання про те, чого не знали сучасники Ігоря.

Отже, розділи, присвячені Ігорю Святославичу, виконані слабо і тільки баламутять наше уявлення про цього князя і цей час.

Тепер я переходжу до 3-го розділу, присвяченого 5-у поколінню чернігівської династії (1201 – 1223 рр.). Назва першого підрозділу – «**Правління Олега Святославича в Чернігові**» – наводить читача на помилкову думку, буцімто ми щось знаємо про це правління. А ми – як той старорежимний філософ – знаємо тільки те, що нічого про це не знаємо.

Ми не знаємо навіть, коли Олег став чернігівським князем. Чи справді це було в 1201 р., як припускав М. Д.? Імовірно, але тільки імовірно, не напевно.

Далі М. Д. упевнено пише, що **Олег** змінив політику і пристав до походу Рюрика Ростиславича на Галич (Т-5). Але наші джерела не знають на цьому місці ніякого Олега, тільки **Ольговичів**! Отже, маємо невелике, але цілком виразне викривлення історії. І далі, при викладі походу Романа на Київ (Т-6 – Т-7), М. Д. так само систематично і так само помилково заміняв *Ольговичів* на *Олега*, створюючи ілюзію, буцімто ми щось знаємо про останнього.

Також зовсім не бачу потреби залучати Никонівський літопис і Татищева для «обгрунтування» цілком неймовірного припущення, буцімто Роман запитував у Всеволода Владимирського дозволу напасти на Рюрика і отримав його згоду [с. 242].

Це було неможливо уже з чисто технічних причин: гіпотетичний посол Романа до Всеволода мав подолати 1370 км (Володимир – Київ – Чернігів – Москва – Владимир на Клязьмі) і потім подолати стільки ж на зворотньому шляху, разом 2740 км. Це рівно 90 днів, припускаючи, що Всеволод дав свою відповідь через 5 хвилин після приїзду посла і той негайно поїхав назад. Отримавши дозвіл, Роман мав зібрати свої війська (+ 2 тижні) і пройти 440 км від Володимира до Києва (ще до 2 тижнів). За ці 4 місяці Рюрик з Ольговичами устигли би сходити на Волинь не один, а три рази!

Також М. Д. дав повну віру придворному панегіристу Всеволода, який був записав, що «Всеволод [Владимирський] і Роман посадили у Києві Інгвара Ярославича» (Т-8) [с. 242] – як я уже зазначив вище, помилково.

> Сьогодні (20 березня 2022 р.) у Києві ясно і відносно тихо, лише пару разу були вибухи (здається, працювала наша ППО), натомість довелось прочитати про жахливу подію, яка сталась ще 11 березня: в Кремінній російські «визволителі» розстріляли із танка будинок для людей похилого віку, 56 загиблих!
>
> Я не гуманіст і не філантроп, я думаю, що ті старі одинокі люди всі були за те, щоби «Путін увів» та «Путін допоміг». І от вони отримали «допомогу», після якої вже нічого більше не потрібно.
>
> Однак я не зловтішаюсь, думаю, що їх страдницька смерть перекреслила всі (можливі) їх гріхи і підкреслила їх страждання. Хочу вірити, що в Україні поминатимуть і 56 страстотерпців Кремінських, і 67 страстотерпців Бучанських, і 10 страстотерпців Чернігівських…
>
> Це я до того, щоб читач уявляв собі, в яких обставинах написані наступні рядки.

На с. 243 – 246 М. Д. досить докладно розібрав подробиці нападу на Київ у 1203 році (Т-9). При цій нагоді М. Д. припустив, що Рюрик не мав наміру захоплювати Київ і тому призначив князем Всеволода Чермного [с. 246]. Посилання на записи Н4Л [ПСРЛ, 1915 г., т. 4, ч. 1, вып. 1, с. 180] та Н5Л [ПСРЛ, 1917 г., т. 4, ч. 2, вып. 1, с. 180] мене не переконує. Н4Л, як було показано вище, не мала ніяких незалежних джерел інформації по нашій темі, і даний запис, безумовно, є результатом скорочення відомих нам більш розлогих текстів. Запис Н5Л цілком повторює Н4Л і не може розглядатись як незалежне джерело. Нарешті, все, що ми знаємо про політику Рюрика, можна звести до одного простого мотиву – за будь-яку ціну стати київським князем. Припущення М. Д. нестійне.

Цікаво відзначити, що уже Дж. Фенел відкинув цей запис Н4Л як помилковий [*Феннел Д.* Кризис средневековой Руси: 1200 – 1304 гг. – М.: 1989 г., прим.

28 на с. 79], й М. Д. знав і послався на цю думку, але вона його не переконала. Отже, не всі правильні думки, висловлені в історіографії, були сприйняті нашим автором.

М. Д. нещасливо поєднав запис про переможну битву з литвою (Т-13) із записом про смерть Олега та його сина (Т-14) і думав, що останні загинули в битві, і без жодної потреби вигадав ще одну битву із литвою, у якій власне і загинув Олег [с. 249]. Ясна річ, такого жодною мірою не могло бути. По-перше, з литвою билися Ольговичі, про персональну участь Олега літопис мовчить. По-друге, запис СимЛ про смерть Олега поставлено під наступним, 6712 роком, і він відділений від запису про битву під 6711 роком ще кількома іншими записами. «Друга битва» – вигадка чистої води, котра з'явилась через вісімсот років після самих подій. Ця елюкубрація М. Д. нестійна. Як бачимо, слава Р. В. Зотова не дає покою і сучасним авторам, котрі намагаються його перевершити.

Наступний підрозділ має назву «**Всеволод Чермний укладає договір із Мстиславом Смоленським**».

Починається він із непотрібної фантазії М. Д., що Всеволод після смерті Олега зайняв його володіння, включно з тими володіннями, котрі Олег був зайняв після смерті Володимира [с. 249]. Це – не просто фантазія (бо про всі ці «володіння» ми не знаємо рівнесенько нічого), а саме **непотрібна** фантазія (бо вона нічого не пояснює).

Як водиться, одна помилка має наслідком наступну помилку:

> Thus, with the extinction of the lines of his two elder brothers, Vsevolod's family became the senior line of the senior branch and, because of its territorial acquisitions, the most powerful [p. 249].

> Таким чином, із згасанням родів двох його старших братів, родина Всеволода стала старшою лінією старшої гілки, а через її територіальні надбання – наймогутнішою.

Як раніше Олега, так тепер Всеволода Чермного М. Д. змусив «підтверджувати» договори із Всеволодом Владимирським, Романом Галицьким, київським князем Ростиславом Рюриковичем, полоцькими князями і половцями [с. 250].

Далі М. Д. написав, що Мстислав Смоленський надіслав свого єпископа до Владимира, де останній був присутнім при смерті й похованні княгині Марії (жінки Всеволода). М. Д. припустив, що цей візит мав і політичну вагу, що Мстислав просив дозволу Всеволода Владимирського на укладання договору із Всеволодом Чермним. І зробив несподіваний висновок: «укладаючи договір, ці двоє у певний спосіб конспірували проти Всеволода Владимирського» (in concluding their pact, the two conspired against the prince of Suzdalia in some way) [с. 250]. Що це за конспірація, у якій конспіратори просять дозволу у того, на кого вони змовляються – я збагнути не можу. Просто нісенітниця якась.

Але й на цьому не кінець! Далі читаємо:

> In allegedly concurring with Mstislav, Vsevolod Chermnyy demonstrated a hostile inclination towards the policy of his namesake in Suzdalia [p. 251].

> Імітуючи змагання із Мстиславом, Всеволод Чермний продемонстрував своє вороже ставлення до політики свого тезки в Суздальщині.

Цієї ахінеї я вже зовсім не розумію.

Весь цей підрозділ випав у М. Д. зовсім нещасливо.

Пишуть: 20 березня 2022 р. близько 22:48 ракета російських агресорів влучила у торговельний центр в Подільському районі Києва, загинуло восьмеро людей.

Рядова новина з часу облоги Києва… Я поки що маю змогу продовжувати (21 березня 2022 р. о 8:40).

Наступний підрозділ має назву «**Невдала спроба Всеволода Чермного і Рюрика захопити Галич**». З нагоди загибелі Романа Галицького М. Д. слушно зауважив, що Данило не мав спадкових прав на Галич, але міг сподіватись сісти на трон його батька. Однак це право не стримало його суперників [с. 251].

У підсумку невдалого походу (Т-19 – Т-21) «Рюрик розплатився зі Всеволодом, давши йому Білгород. Всеволод, у свою чергу, передав його своєму братові Глібу» [с. 252]. Але в літописі Білгород отримав не особисто Всеволод, а Ольговичі (Т-23); яку роль при цьому грав (якщо грав) Всеволод – літописець не знав. Такий виклад трохи деформує уявлення про предмет.

Наступний підрозділ має назву «**Ігоровичі захоплюють Галич**». Тут варто звернути увагу на дотепне припущення М. Д.: Володимир Ігорович, викрадаючись із табору таємно, щоб зайняти Галич, діяв усупереч планам коаліції Ольговичів [с. 255]. М. Д. думав, що Всеволод Чермний збирався віддати Галич своєму синові. Таке припущення подобається мені менше – Всеволод на той час не мав дорослих синів.

А от подальше припущення здається уже зовсім неймовірним:

> Vsevolod probably administered the vacated towns of the Igorevichi. This consideration undoubtedly made him more amenable to Vladimir's usurpation of Galich even though the latter had frustrated his plan for the town [p. 255].
>
> Всеволод, ймовірно, керував містами, які були полишені Ігоровичами. Ця обставина, безсумнівно, зробило його більш податливим на узурпацію Галича Володимиром, хоча останній зірвав його план щодо міста.

Наступний підрозділ має назву «**Всеволод Чермний виганяє Рюрика з Києва**». Тут М. Д. мав рацію, написавши, що захоплення Києва не планувалось на з'їзді Ольговичів, і Всеволод вдався до такого кроку після неудачі з Галичем [с. 256].

Але важко погодитись із тим, як М. Д. реконструював наміри Всеволода щодо Переяславля: Всеволод побоювався, що галичани знову запросять Ярослава Всеволодовича до себе, і тоді Ігоровичі повернуться до своїх міст, і тоді Всеволоду доведеться відмовитись від свого управління в цих містах [с. 257].

Далі М. Д. упевнено, але безпідставно написав, що Гліб став княжити в Чернігові після переходу Всеволода до Києва, а Переяслав належало би віддати наступному за старшинство брату Мстиславу; однак Всеволод віддав його своєму синові Михайлу [с. 257]. Прив'язування звістки Т-27 саме до Михайла переїхало сюди без зміни з книги 1981 р.

Я погоджуюсь із оцінкою М. Д., що в цей момент Всеволод мав владу навіть більшу, ніж його батько [с. 257]. Але треба пам'ятати, що частина земель, зарахованих М. Д. до його володінь, були не під його прямою владою, а під владою інших князів – його родичів та / або союзників.

Наступний підрозділ має назву «**Боротьба за Київ та Володимир**».
Тут слушним мені здається спостереження М. Д.: коли Володимир Ігорович передав столицю Волині своєму брату Святославу, він дбав не про збільшення своєї особистої влади, але про збільшення влади роду Ігоровичів [с. 258].

Коли ми читаємо у М. Д., що Конрад Мазовецький, брат Лешка Краківського, оженився із Агафією – дочкою князя Святослава Ігоровича [с. 259] – слід пам'ятати, що текст хроніки Романовичів у цьому місці дуже плутаний. Вадим Аристов запропонував

цілих п'ять варіантів його тлумачення [ГВЛТ, с. 123 – 126], і досить складно вирішити, хто з ким оженився.

Наступний підрозділ має назву «**Всеволод Чермний удруге втрачає Київ**». Всеволод Владимирський, на думку М. Д., не мав наміру виганяти Всеволода Чермного з Києва, тільки напасти на Чернігів і відновити свою владу над Переяславлем [с. 260]. Чи справді така обмежена війна була можливою – нам не судилось знати через зміну мети походу.

Той Чернігів, про який я зараз пишу, в якому я бував багато разів, пам'ятки якого я добре знаю і люблю – він нині перебуває під постійним вогнем Гнило-Солом'яної Орди, котра заповзялася повторити подвиг татар 1239 р. і стерти місто на порох.

Міський голова Владислав Атрошенко пише (22.03.2022 р.), що з міста виїхала більше ніж половина жителів. Вони тікають від ординських снарядів, серед яких трапляються й такі, що чотири чоловіки заледво можуть їх підняти. Тікають до Європи – достоту так як під час нашестя Батия.

Разом з тим Атрошенко пише, що українські сили повністю контролюють місто. Все буде Україна! Ми переможемо!

А я, поки маю змогу – продовжую (22 березня 2022 р. о 8:07).

Причина зміни наміру Всеволода Владимирського подана у М. Д. помилково:

The chroniclers are unanimous in stating that Vsevolod convinced himself that the princes of Ryazan' had formed a pact with the Ol'govichi. If he was correct, as was likely the case, the alliance reveals that despite the general absence of chronicle references to contacts between Chernigov and Ryazan', these existed [p. 261].

Літописці одностайні в тому, що Всеволод переконався: рязанські князі уклали договір з Ольговичами. Якщо він був правий (це виглядає ймовірним), альянс показує, що незважаючи на загальну відсутність літописних згадок про контакти Чернігова і Рязані, вони таки існували.

Літописець самого Всеволода Владимирського чітко назвав донос рязанських князів – **наклепом**, і від нього це перейшло в наступні літописи, котрі не мали незалежної інформації про події. Максимум – можна мати сумнів, чи це формулювання склалося прямо під час походу, чи може трохи пізніше (скажімо, після смерті Всеволода й амністії для рязанських князів в 1212 році).

Розвиваючи тему рязансько-чернігівської змови, М. Д. згадав про невідому на ім'я сестру Всеволода Чермного, котра була дружиною князя Романа Рязанського. Джерела? – Авжеж, є посилання на Баумгартена (20 ст.) і Зотова (19 ст.) [с. 251]. Думаю, ця пізня фантазія зовсім не потрібна.

Так само не бачу потреби іменувати (на підставі Татищева) *Вірою* дочку Всеволода Чермного, дружину Кир Михайла Пронського [с. 262]. Ми **системно** не знаємо імен давньоруських княгинь, пізні вигадки на цю тему треба відкидати.

І далі М. Д. написав, що Рюрик у своєму Овручі таємно готувався вигнати Всеволода з Києва, і коли половці підтягнулися – він і зробив це. Джерелом цих подробиць знову виступає Татищев [с. 262], отже, їх треба відкинути як здогади пізнього коментатора.

Бачимо, що розглянутий підрозділ вийшов невдалим, наповненим зайвими вигадками.

Наступний підрозділ має назву «**Боротьба за Галич**». З нагоди втечі Володимира Ігоровича до Путивля (Т-35) М. Д. задався запитанням: а чому не до Новгорода-Сіверського? На думку М. Д., останнє місто зайняв хтось із князів старшої лінії, мабуть Мстислав [с. 263 – 264]. Я ж думаю простіше: хроніст Романовичів слабо орієнтувався в географії Чернігівщини, і для нього «Путивль» був синонімом виразу «кудись до себе».

Один абзац М. Д. присвятив правлінню в Галичі Ростислава Рюриковича (Т-46), знову з використанням Татищева [с. 264]. Отже, і це треба піддати ревізії.

Вигнання Ростислава з Галича (Т-50) М. Д. пов'язував зі смертю Рюрика в Києві восени 1208 року (!). Після цього Роман і Святослав поділили Галичину, а Володимир Ігорович дивився на це з Путивля [с. 264]. Останнє прямо суперечить запису Т-49.

Помилкову дату смерті Рюрика – 1208 рік – М. Д. вичитав у Типографському літописі кін. 15 ст. [ПСРЛ, 1921 г., т. 24, с. 85], звідки вона перейшла до Піскарьовського літописця, закінченого в 1615 році [ПСРЛ, 1978 г., т. 34, с. 81]. Залежність звісток Піскарьовського літописця за поч. 13 ст. від Типографського очевидна при найповерховішому порівнянні. Типографський літопис, у свою чергу, подає події поч. 13 ст. у сильному скороченні, і от при цьому скороченні, слід думати, і виникла помилкова дата. Те, що М. Д. не приділив 10 хвилин отакому джерелознавчому аналізу, як це зробив я, дає погане свідоцтво про його метод.

«Точну дату» цієї помилкової «смерті» – осінь 1208 р. – М. Д. прив'язав до вокняжіння Ростислава 4 вересня 1208 року [с. 265]. Цю останню дату подає тільки пізній Никонівський літопис і то відносить її до 6718 = 1210 року. Якщо вже брати дату цього літопису, то треба брати її цілком, а не відділяти те, що здається корисним, від того, що суперечить погляду автора. Маємо ще одну методичну помилку М. Д.

З нагоди нового вокняжіння Всеволода Чермного в Києві (Т-54) М. Д. знову запустився у непотрібні фантазії: Всеволод, мовляв, віддав Чернігів Глібу, а Новгород-Сіверський – Мстиславу [с. 265]. Знову повторю: сучасники подій про це нічого не знали.

І про цей підрозділ можу повторити – невдалий, багато вигадок.

Наступний підрозділ має назву «**Всеволод Чермний зміцнює свою владу в Києві**». М. Д. дав повну віру панегіристу Всеволода Владимирського, який записав, що Ольговичі «цілком підкорились» Всеволоду (Т-52). Умови миру, які літопис не подав, на думку М. Д., полягали у відмові Ольговичів від Переяславля Руського та у розриві союзу із рязанськими князями. Також М. Д. думав, що цим договором була усунута загроза для Ольговичів з боку смоленських Ростиславичів [с. 267 – 268].

Це – чисті припущення, і М. Д. сам зазначив, що Дж. Фенел мав про цей договір інші думки [с. 268, прим. 99]. А саме, Д. Ф. ані не згадав про Переяславль, натомість думав, що Всеволод Чермний отримав дозвіл Всеволода Владимирського на вигнання Рюрика з Києва [*Феннел Д.* Кризис…, с. 71 – 72].

Звичайно, можуть бути і ще якісь припущення щодо цього договору. Я дивлюсь на речі простіше і тримаюсь джерел. Першою умовою договору було звільнення рязанських княгинь (Т-53), другою – шлюб Юрія Всеволодовича із дочкою Чермного (Т-56). Все, що понад те – вважаю непотрібними вигадками.

Далі майже ⅔ сторінки [с. 268 – 269] присвячені запозиченим із Татищева вигаданим подробицям цього останнього шлюбу. М. Д. навіть змушений був виправляти Татищева, замінивши його *Рюрика Ольговича* на свого *Гліба Святославича*!

Наступні ½ сторінки присвячені «аналізу» вигадок Татищева. Отак і наповнюється поступово книга на 437 сторінок.

На с. 270 виринають одразу **три** сестри Данила та Василька – дочки Романа Мстиславича від його першого шлюбу: «Неужели не признали? Здравствуй, папа, вот и мы!». Джерело? – Авжеж, Баумгартен! Цих самозваних «дочок» безумовно треба відкинути.

При цьому звістку про прихильність Всеволода Чермного до синів Романа (Т-55) М. Д. вважав завершенням якогось не збереженого оповідання («remark has the appearance of a coda»), здогадно – про шлюб Михайла Всеволодовича із дочкою Романа [с. 270]. Якщо так, то бачимо прихильність Всеволода до **дочки** Романа, а в чому полягала його прихильність до **синів**?

І далі цю дочку Романа М. Д. обгородив «джерелами»: Зотовим, Татищевим та Житієм св. Єфросинії. Все це треба відкинути.

Цей підрозділ також важко назвати вдалим.

> У Чернігові росіяни ведуть прицільний вогонь по лікарнях – повідомляє міський голова Чернігова Владислав Атрошенко (23 березня 2022 р. о 7:43).
>
> Гнило-Солом’яна Орда мало що вміє поза цим. А я продовжую, бо можу це робити…

Наступний підрозділ має назву «**Шибеники**» (The hangings). Викладаючи агітаційну промову Владислава Кормильчича перед Перемишлем, М. Д. трохи передав куті меду, написавши, що серед звинувачень на адресу Ігоровичів була «роздача їхніх маєтків зайдам із **чернігівських земель**» (giving their patrimonies to outsiders from the **Chernigov lands**) [с. 270]. Оце «чернігівське» походження нових власників – зайве, хроніст Романовичів знав тільки про «пришельців». А з Угорщини чи з Волині пришельців не бувало?

Думаю також, що М. Д. помилився, втягнувши до свого викладу пізню вигадку Никонівського літопису про намір отруїти князя Романа Ігоровича [с. 271].

М. Д. слушно вважав 500 вбитих бояр перебільшенням, але даремно повторив, що Ігоровичі заміняли неугодних бояр на **чернігівських** дружинників [с. 271].

М. Д. дуже дотепно розібрав наміри різних учасників коаліції проти Ігоровичів – вони взяли участь у війні із зовсім різних міркувань [с. 272].

Зазначивши наявну розбіжність думок щодо датування цієї війни, М. Д. слушно зупинився на 1211 році [прим. 116 на с. 272 – 273].

Далі М. Д. розглянув, що за князь Ростислав згаданий серед страчених (Т-62) [с. 273 – 275]. Покликання на Густинський літопис, що всі троє були Ігоровичі – не слушне. Це – ніяке не додаткове джерело, тільки здогад пізнього літописця, котрому (так само як і нам) було цікаво – що за Ростислав.

Пояснення самого М. Д. здається мені натягнутим. Слова Всеволода Чермного про двох страчених братів (Т-64) він пояснив так, що власне тільки Роман і Святослав йому присягали (цілували хрест), а Ростислав був, мовляв, ще дуже молодим, і за нього присягав його батько.

Якщо Ростислав – син Ігоря Святославича, то йому на цей час було не менше 10 років. Може й справді молодий для присяги, але як в такому випадку міг його давно померлий батько присягати за свого сина? А якщо Ростислав – не син Ігоря, то хто ж його батько? М. Д. припускав, що ним був Роман Ігорович [с. 275]. Думаю, ця елюкубрація М. Д. тільки гірше заплутує справу. (До того ж виходило би, що

повісили хлопця-підлітка чи взагалі дитину. В це можна повірити, коли йдеться про російських воєнних злочинців зразка 2022 року, але тяжко знайти щось подібне в попередні часи. Хіба що «Івана Воренка» стратили в 1614 році у віці трьох років, але це знову Москва, для якої моральні норми не писані…)

Як епілог цієї історії М. Д. повторив ще раз свою улюблену думку: після загибелі Ігоровичів Всеволод Чермний зайняв їх чернігівські володіння [с. 276]. Сучасники нічого не знали про ці володіння, ніже про їх перехід до Всеволода…

І цей підрозділ містить багато спірного і суперечливого. Не лінуюсь ставити оцінки окремим підрозділам, бо колись-то дійде до оцінки книги в цілому…

Наступний підрозділ має назву «**Реванш і смерть Всеволода Чермного**». Спроба М. Д. пояснити – чому загибель Ігоровичів окошилась на смоленських Ростиславичах (Т-64) знову вийшла дуже натягнутою. Вона грунтується на тому, що у війні 1212 р. Інгвар Ярославич Луцький виступив на боці Ростиславичів, отже, існував певний зв'язок між Мономаховичами смоленськими та волинськими, і останні могли запрошувати Ростиславичів до спілки проти Ігоровичів [с. 277].

Тут слід сказати, що повести боротьбу проти Ігоровичів (щоб вигнати їх, як то традиційно робилось) – це одне, а от стратити князів – то щось зовсім інше. Я не вірю, щоб 10..11-літній Данило відігравав якусь роль в подіях, але може бути, що Волинь якось брала в ній участь (хтось же схопив Романа у волинському Шумську?). Але до Ростиславичів звідси так само далеко, як і без такої штучної побудови.

В основному війна 1212 року, як і багато інших епізодів – викладена у М. Д. правильно, і я не зупиняюсь спеціально на цьому, зосереджуючись на дискусійних моментах. Про це слід пам'ятати, щоб не склалось невірне враження, що вся книга М. Д. складається виключно з помилок. Але деякі моменти цієї війни у висвітленні М. Д. все ж викликають заперечення.

Так, розглядаючи звістку М31492-45 про утечу Всеволода *із братією*, М. Д. спробував подивитись, хто ж міг бути отими братами. М. Д. зобов'язав Гліба залишитись у Чернігові, а при Всеволоді могли бути його брат Мстислав і його син Михайло [с. 279]. Але ж *син* не входить у поняття *брати*, а *братія* – множина, більше одного брата. Хіба би розуміти цей вираз як «усі родичі»?

Далі М. Д. здогадувався, що Всеволод помер саме у Чернігові і саме під час його облоги, і ця смерть зумовила укладання перемир'я між ворогами [с. 279]. Все це може бути, але тільки – може бути (а може й не бути).

Пишуть: за учорашній день (тобто 23 березня 2022 р.) знищено 7 російських літаків. Дрібниця – але приємно!

А я продовжую (24 березня 2022 р. о 8:40).

Про нетривале київське княжіння Інгвара Ярославича (Т-68) М. Д. написав так:

> The Rostislavichi evidently enthroned Ingvar' before pursuing Vsevolod to Chernigov. His appointment confirms that, at that point, Mstislav had no intention of occupying Kiev. Presumably, Ingvar' was selected to serve as the caretaker prince, so to speak, until **Vsevolod** returned. He was chosen for two reasons: he was the most senior of the Monomashichi present and his father had ruled Kiev. After Vsevolod Chermnyy died, however, Ingvar's status as caretaker prince ceased because the throne became vacant. Taking advantage of the opportunity that presented itself, the Rostislavichi forced Ingvar' to return to Lutsk and gave Kiev to their senior prince, Mstislav [p. 279 – 280].

> Ростиславичі, очевидно, посадили Інгвара на престол перед тим, як переслідувати Всеволода до Чернігова. Його призначення підтверджує, що на той

момент Мстислав не мав наміру займати Київ. Імовірно, Інгвар був обраний як князь-місцеблюститель, так би мовити, до повернення **Всеволода**. Його обрали з двох причин: він був найстаршим серед нинішніх Мономашичів і його батько правив Києвом. Однак після смерті Всеволода Чермного статус Інгвара як наглядача припинився, оскільки трон став вакантним. Скориставшись нагодою, що випала, Ростиславичі змусили Інгвара повернутися до Луцька і віддали Київ своєму старшому князю Мстиславу.

Я спеціально навів цю довгу цитату, щоб читачі спробували самостійно дійти в ній глузду. Що значить «до повернення Всеволода»? Виходить, Ростиславичі підняли велику війну, щоб в результаті повернути київський стіл тому, проти кого вони воювали? Хіба би припустити на виділеному мною місці механічну описку М. Д. і поставити там *Мстислава Романовича* замість *Всеволода*?

Уважне читання тексту створює проблеми для читача, тоді як поверхове – рятує від проблем.

З приводу смерті Всеволода Чермного М. Д. помилково зреферував джерела, написавши, що «літописи відзначають його смерть після прибуття до Чернігова» [с. 280]. Нічого такого в літописі нема, є тільки звістка, що Всеволод виїхав з Києва до Чернігова. Це слід розуміти – «в напрямку Чернігова», кудись на північний схід. Але чи доїхав він до Чернігова – не сказано. Також М. Д. додав вигадки власного виробництва – можливо, Всеволод отримав смертельну рану під час облоги Чернігова і був похований у Спаському соборі. Таким «подробицям» місце в історичному романі, але не в науці.

Отже, основний недолік цього вдалого загалом підрозділу – в кількох зайвих вигадках.

Наступний підрозділ має назву «**Оцінка правління Всеволода**».
Можна погодитись із М. Д. в тому, що Всеволод був одним із найуспішніших старших князів своєї династії [с. 280].

Брак конкретних даних про Всеволода М. Д. надолужував «даними» Зотова та міркуваннями про «літопис Всеволода», який «безсумнівно» існував і навіть мав містити некролог Всеволода, план якого навів М. Д. [с. 281]. Все це – зайве.

«Якби його літопис до нас дійшов, ми б дізнались назві побудованих ним церков» – написав М. Д. [с. 281]. – «Якби», відповіли в такий ситуації спартанці, *лаконізм* яких увійшов у приповідки.

Далі М. Д. упевнено, але безпідставно написав, що київська будівельна артіль в 1211 р. з наказу Всеволода перейшла до Чернігова, де між 1211 і 1214 роками збудувала церкву св. Параскеви [с. 281 – 282]. Цю церкву я сам бачив (не знаю, як вона нині, під вогнем російських воєнних злочинців, та й оборона Чернігова продовжується). Але знаю, що нема й не може бути ніяких підстав датувати її з точністю до одного року, хіба з точністю до кількох десятиліть: від кінця 12 ст. до 1239 року.

До будівель цієї артілі М. Д. зарахував погано збережену муровану церкву біля Спаського собору, якісь залишки біля церкви св. Катерини та собор в монастирі біля Новгорода-Сіверського [с. 282 – 285]. Враховуючи, з одного боку, швидку зміну князів у Чернігові, а з другого – повну відсутність вузьких конкретних дат будівель, будь-які розмови на кшталт «оцей князь побудував оцю церкву» я вважаю безпредметними.

М. Д. вірно зазначив, що спроба опанувати Галичину була найбільшим успіхом Всеволода, а неудача в цій справі – його найбільшим провалом [с. 285].

Але щодо влади в Києві М. Д. без потреби припустив, нібито Всеволод уклав договір із Мстиславом Смоленським, згідно з яким Мстислав мав погодитись на правління Всеволода в Києві в обмін на перехід Києва до Мстислава після смерті Всеволода [с. 286]. Навіщо тоді була вся війна 1212 року?

М. Д. влучно зауважив, що Всеволод був типовим представником тієї жменьки старших князів, котрі брали владу над Києвом в імені своїх династій [с. 286]. Звинувачення Всеволода у підступності М. Д. відкинув [с. 287] – на тлі таких своїх сучасників, як Роман Галицький чи Всеволод Владимирський, Чермний справді виглядав не тільки білішим, але й пухнастішим.

Думаю, із поданої у М. Д. загальної характеристики Всеволода значна частина може увійти до енциклопедій.

Наступний підрозділ має назву «**Період застою**» (A time of temporizing).

Розповідаючи про Липицьку битву 1216 р. і її значення для Ольговичів, М. Д. даремно дав віру С1ЛСІ (Соф-7 – Соф-8) із похвальбою щодо розподілу влади в усій Русі. Ну, ми теж є сучасниками такого діяча, котрий хвалився узяти Київ за два дні…

Сьогоднішній ранок у Києві видався на диво тихим. Одна повітряна тривога близько 23:00 24 березня 2022 р. в рахубу не йде.

Але я весь час пам'ятаю – російські воєнні злочинці постійно обстрілюють Маріуполь, Ізюм, Харків, Охтирку, Тростянець, Суми, Чернігів… За спинами захисників цих міст я користуюсь відносним спокоєм у Києві.

Тому продовжую (25 березня 2022 р. о 8:00).

Торкнувшись боротьби Мстислава Мстиславича за Галич, М. Д. записав, що Мстислав користувався підтримкою всіх князів Русі та Чернігова (Т-75) [с. 290]. Повторю свою думку: ця фраза стосувалась походу на Калку і потрапила в ІпатЛ не на своє місце.

Із цих двох помилок М. Д. зробив висновок (само собою, також помилковий), що співробітництво Гліба й Ольговичів із Мстиславом суперечило планам Юрія Всеволодовича щодо поділу Русі [с. 290].

Коментуючи звістку про напад литви (Т-77), М. Д. слушно припустив, що це стосувалось правого берега Дніпра (я теж так припустив незалежно від М. Д.), але помилково вважав цей запис слідом міфічного «літопису Ольговичів», який буцімто мав мету прославити Мстислава [с. 290 – 291].

У дослідників літописів часто так буває – якщо в літописі згадано якесь мізерне містечко, село чи просто хутір, цей запис оголошується запозиченням із літопису того хутора. Жодного такого місцевого літопису ми не маємо, і віра в їх існування – це помилкова парадигма мислення дослідників.

Маємо в цьому підрозділі і «дані» Зотова [с. 291]. Підрозділ як підрозділ, не гірший, але й не ліпший за уже розглянуті.

Наступний підрозділ має назву «**Мстислав Святославич – старшим князем**». «Він прославився тим, – почав М. Д., – що став жертвою татарського списа» [с. 291]. Не знаю, чи М. Д. читав «Былое и думы» О. І. Герцена, але в останнього також згадані «генерали, уславлені отриманими над ними перемогами»!

Розповідаючи про похід Мстислава Удатного на Галич (Т-78), М. Д. в черговий раз послався на Татищева, котрий з віддалі 500 років наказав Мстиславу Глібовичу допомагати в цій справі. Додатково М. Д. послався на попередній «факт» допомоги Удатному з боку Ольговичів [с. 291]. Знову бачимо, як одна помилка тягне за собою наступні.

В оповідання ІпатЛ про битву на Калці М. Д. знову побачив міфічне «чернігівське джерело» [с. 292].

Незрозуміле означення Мстислава Святославича як князя козельського і чернігівського (Т-82) не викликало ніякої підозри у М. Д., і він навіть запустився у міркування – яка частина землі вятичів якому Ольговичу належала. Ці міркування безпідставні, а твердження, буцімто Бринь належала до Всеволода Чермного – прямо помилкове [с. 292 – 293]. *Бринь* згадана в літописі (Т-101) цілком припадково, оскільки там Михайла Всеволодовича заскочила вість про його покликання до Новгорода. Максимум, що з цього можна витягнути – що Михайло в цей час об'їжджав свої землі. Невідомо навіть, чи був там на Брині якісь населений пункт, не те що «спадкове володіння».

М. Д. надав великого значення тому, що в 1223 році Михайло Всеволодович був названий другим після Мстислава Святославича. З цього М. Д. вивів, що Михайло був старшим князем у наступному поколінні і кандидатом на чернігівський стіл. Тому М. Д. наказав померти усім синам Ярослава Всеволодовича й усім синам Ігоря Святославича й усім синам Володимира та Олега Святославичів. Одним абзацем М. Д. видалив їх усіх, аби не плутались під ногами і не заважали Михайлу Всеволодовичу бути законним спадкоємцем за правом старшинства. І, як то вже повелось, М. Д. наказав Михайлу бути князем у Новгороді-Сіверському [с. 293].

Всі ці вигадки вважаю зайвими і безпідставними. Можливості, що ім'я Михайла було додане у перелік князів пізніше, з огляду на його посмертну славу, М. Д. не розглядав.

Наступний підрозділ має назву «**Битва на Калці**». Ніякого здивування з приводу абсурдності вчинку руських князів М. Д. не висловив [с. 292] – так, неначе допомагати своїм систематичним ворогам було найприроднішою річчю.

«Курян, трубчан і путивльців зі своїми князями» (Т-81) М. Д. пояснив так, що ці міста і князі були з молодшої гілки Ольговичів [с. 294]. Могло бути так, але могло бути й не так.

Ніякого «спеціального інтересу літописця до молодшої гілки» [с. 293] побачити неможливо, тут М. Д. явно помилився. Що це за спеціальний інтерес, коли навіть імен їх не названо – я не можу зрозуміти. Відвага Олега Курського відзначена на маргінезі панегіричного опису дій Данила Романовича в битві. Ця згадка безумовно належить хроністу Романовичів. Менше з тим, М. Д. з цього вивів не більше і не менше як «літописця князя Олега» («he probably singled out the prince because he was Oleg's chronicler») [с. 294] – ще одне міфічне «джерело» 13 ст.

Біограми загиблих Мстислава Святославича та його сина М. Д. «збагатив» коштом Татищева та Зотова, ще й призначив оцього Мстиславича князем у Козельськ [с. 296 – 297]. Все це – зайве.

Далі М. Д. зобов'язав Михайла Всеволодовича сісти на трон у Спаському соборі (не інакше!) і отримати благословення від єпископа [с. 297]. І без цих вигаданих подробиць, належних до історичного роману, можна було обійтися в науковому викладі.

Також М. Д. помилково оцінив наслідки битви для половців:

The Tatars destroyed them as a military power. After that, they no longer posed a serious threat to Rus’ [p. 298].

Татари знищили їх як військову силу. Після цього вони більше не становили серйозної загрози для Русі.

А в 1235 році половці захопили Київ – мабуть, ніхто їм не сказав, що вони знищені як воєнна сила…

На цьому 3-й розділ закінчився. План його, як ми бачили, повністю відповідає плану мого викладу, тому мені все було цікаво і я не пошкодував місця для виписок.

4-й розділ присвячений шостому поколінню чернігівської династії. Його перший підрозділ має назву «**Михайло стає представником (agent) Юрія у Новгороді**».

З учорашніх новин: москалі намагались наступати біля Ірпеня. Нагадаю – це десь 30 км від того будинку, де я живу. Атаку (очікувано) відбито.

І от за широкою спиною наших вояків, які несуть втрати в цих боях – я можу продовжувати (26 березня 2022 р. о 9:05).

Про похід 1225 року на Новгород (Т-87) М. Д. написав не зовсім відповідно:

We are not told why Mikhail was visiting Yury. It is unlikely that the latter summoned him for the purpose of marching against Novgorod. The prince of Vladimir had never before asked the prince of Chernigov to campaign against that town [p. 300].

Чому Михайло відвідував Юрія – нам не повідомляють. Навряд чи останній викликав його з метою походу на Новгород. Князь Владимира ніколи раніше не запрошував чернігівського князя в похід проти цього міста.

Однак Юрій збирався на війну, і Михайло прийшов до нього «з чернігівцями», як сказано в літописі. Що за чернігівці вибралися до Торжка? Мабуть, не всі жителі міста, а таки вояки?

Такого справді раніше не було, але все колись трапляється уперше і стає прецедентом на майбутнє. Думаю, Юрій не надто числив на **воєнну** допомогу Михайла, але хотів мати його по своєму боці в **політичному** плані.

Далі М. Д. написав уже зовсім неймовірну (і головне – непотрібну!) річ: якби Михайло йшов на виклик Юрія, він обрав би пряму дорогу до Новгорода замість кружної через Суздальщину [с. 291]. Пунктом збору сил коаліції був Торжок, і прямішої дороги з Чернігова до Новгорода просто нема. Чому М. Д. послав Михайла марширувати до Суздальщини – я не можу зрозуміти.

Далі М. Д. знову неймовірно і без потреби припустив, що Михайло перебував у Юрія у Владимирі з якоюсь спеціальною метою. Оскільки це був його перший візит до Суздальщини в ролі старшого князя, очевидна мета його зустрічі з Юрієм була в укладанні нової угоди. А коли прийшла вість про новгородську революцію, вони разом вирушили в похід [с. 301].

Все це – xvantasia bezpidstaviensis, аж прикро таке читати.

М. Д. слушно відзначив ряд рис, якими роль Михайла в Новгороді відрізнялась від звичайної практики – охочі прочитають це на с. 301.

Наступний підрозділ має назву «**Династична криза і шлюбні союзи**». Тут треба відзначити описку М. Д.: «Oleg of Kursk, like Mikhail, had escaped from the **Kayala** massacre» [p. 303] – потрібна Калка, не Каяла. Нехай всі бачать, що я таки **читаю** ті тексти, про які пишу, а не просто перегортаю.

Генеалогію цього Олега М. Д. запозичив із своїх попередніх праць, тут нема нового.

Олегу Курському М. Д. наказав претендувати на Новгород-Сіверський (уже не на Чернігів, як в книзі 1981 р.), але весь виклад засновано на Татищеві і тому є помилковим [с. 303 – 304]. Але все ж таки виклад пом'якшено у порівнянні із книгою 1981 р.

Далі [с. 305] знову бачимо міфічну «дочку» Михайла з Житія св. Єфросинії.

В цьому підрозділі я вперше бачу позитивну зміну поглядів М. Д. на предмет. Але за таких темпів, щоби повністю позбутись Татищева, знадобляться ще довгі десятиліття…

Драматичні фото спаленого російськими загарбниками Маріуполя – наша біль, а такі ж фото із визволеного нашими військами Тростянця – наша надія!

Отже, продовжую (27 березня 2022 р. о 9:10).

Наступний підрозділ має назву «**Михайло і Володимир Київський сваряться з Данилом Волинським**». Склад коаліції проти Романовичів (Т-95) М. Д. подав так:

> The association of Kursk with Novgorod Severskiy could be interpreted to mean that they were ruled by the same prince. Since Kursk was Oleg's patrimony, this would mean that he took over control of Novgorod Severskiy following his reconciliation with Mikhail. At that time he would have handed over control of Kursk to a son. By naming the two towns the chronicler may have wished to stress that even Oleg, who had challenged Mikhail, now accompanied the latter with his troops [p. 308].

> З'єднання Курська з Новгородом Сіверським можна було б інтерпретувати так, що ними правив один і той же князь. Оскільки Курськ був отчиною Олега, це означало б, що після примирення з Михайлом він взяв під контроль Новгород Сіверський. Тоді він передав би контроль над Курськом синові. Назвавши два міста, літописець, можливо, хотів підкреслити, що навіть Олег, який кинув виклик Михайлу, тепер супроводжував останнього зі своїми військами.

Все це цілком довільно і помилково. Ніякого *Олега* в літописі нема. Нема також об'єднання Курська із Новгородом, є послідовність *куряни, і піняни, і новгородці*. Повторюся: думаю, що цей Новгород – литовський, гродненський. Тому падає і «княжіння Олега в Новгороді Сіверському».

Далі про союз Володимира, Михайла і королевича Андрія (Т-96) М. Д. написав: «Ми не знаємо ані коли ці троє уклали свою угоду, ані умов їхньої угоди. Вона, **безсумнівно**, включало військові та комерційні положення» [с. 308]. Отакі пустопорожні фрази «я нічого не знаю, але не сумніваюсь» – дуже погана атестація для історика!

Підсумком війни 1228 року, на думку М. Д., було відновлення претензій Данила на Галич. Михайло не осягнув нічого, а Володимир не позбувся свого «великого страху» [с. 309]. З таким висновком слід погодитись.

Наступний підрозділ має назву «**Михайло повертається до Новгорода як його князь**».

М. Д. дотепно зауважив, що в той момент всі три гілки Мономаховичів – владимирська, смоленська і волинська – захоплювали землі поза межами своїх князівств (Великий Новгород, Київ, Галич відповідно), і тільки Михайло в Чернігові не мав сусідньої землі, щоб її захопити. Тому пропозиція новгородців його зацікавила [с. 311].

Сьогодні зранку (28 березня 2022 р. о 7:45) я прокинувся живим і у своєму звичному комфорті. Я ні на хвилину не забуваю, що таке моє життя оплачується загибеллю наших воїнів у боротьбі з російським агресорами.

Але наші воїни рятують від москалів не тільки мене – вони рятують і жирних свиней по обидва боки Атлантичного океану, котрі не здатні захищатися самі.

Надзвичайно бридкий різновид цих свиней – це «професори» і «науковці», котрі попивають свою каву і поважно розмірковують про «український нацизм» взагалі і про Миколу Жарких як представника цього «українського нацизму». Я, звісна річ, не боргую і щедро шлю їм свій інформаційний напалм.

Але зараз я – не про це. Я знаю, хто є ким і що є чим у цьому світі, а вони – не знають і живуть ілюзіями. Тупість і бездарність, нездатність до тверезого аналізу не можуть бути зосереджені в одній тільки області оцінок поточної політики, але поширюються на всі сфери «діяльності» цих свиней. Такими є й будуть їх «наукові твори». Тому те, що пишу я – це наука, а те, що пишуть вони – імітація науки або й просто замовні матеріали.

Отже, продовжую…

Згадка про те, що Михайло повернувся до Чернігова «до братів» (Т-104) дала М. Д. притоку перелічити цих «братів»: Мстислава Гліборвича, Василька Козельського (!), Олега Святославича Новгород-Сіверського, Ізяслава Володимировича Путивльського, Святослава Трубчевського і безіменного курського князя зразка 1228 року [с. 315]. Ні один із названих не був братом Михайла, а Василь (не Василько!) Козельський, якщо він взагалі існував – ще не народився. Отже, вираз літопису «повернувся до братів» треба розуміти як «повернувся до себе, на батьківщину» – і тільки. Весь перелік грунтується на припущеннях і тільки вводить в оману.

Наступний підрозділ має назву «**Михайло бореться із Ярославом за Новгород**».

М. Д. не задавався запитання – скільки років було Ростиславу Михайловичу під час постригу. Тому М. Д. помилково зреферував цю справу:

> The *postrig* conferred on Rostislav the official status of prince and the prerogatives becoming that office. Until then he had been a minor, but after the ceremony he ruled Novgorod as a fully fledged prince [p. 317].

> *Постриг* надавав Ростиславу офіційний статус князя з прерогативами, належними до цієї посади. До того часу він був неповнолітнім, але після церемонії правив Новгородом як повноправний князь.

А між тим чотирирічний «князь» жодною мірою не міг користатись своїми прерогативами!

Щодо клятви, яку порушив (нібито) Михайло (Т-107) – М. Д. висловив здогад, що вона була дана в 1225 році при першому приїзді Михайло до Новгорода і визначала

межі компетенції Михайла. Це досить близько до мого здогаду, тому думка М. Д. мені подобається.

Але при цьому мені здається, що М. Д. помилково зрозумів обіцянку Михайла «сісти на коня» (Т-109) як намір прибути до Новгорода зі своїм **чернігівським** військом. Мені здається, мова йшла тільки про те, що Михайло мав повести на війну **новгородське** військо – в ролі полководця.

Наступний підрозділ має назву «**Снем 1231 року і напад Михайла на Київ**». До нього я не маю зауважень. Далі йде підрозділ «**Михайло відмовляється від Новгорода на користь Ярослава**». Згадка про спалення Серенська (Т-115) знову привела М. Д. до думки, що Серенськ був центром володінь Михайла [с. 324]. З цим важко погодитись. Як чернігівський князь Михайло володів усім князівством, в тому числі й Серенськом, але ніяких ознак спеціального зв'язку Михайла із Серенськом ми не маємо.

Досить правдоподібно виглядають припущення М. Д., що метою війни Ярослава було змусити Михайла відмовитись від підтримки втікачів із Новгорода, також що смерть Водовика звільнила Михайла з обов'язку такої підтримки [с. 325 – 326].

Наступний підрозділ має назву «**Михайло займає Київ**».

> Урожайний день для ЗСУ: за 28 березня ЗСУ збили 17 повітряних цілей.
>
> Я постійно пам'ятаю: я можу продовжувати (29 березня 2022 р. о 8:14) тому, що продовжують гинути наші захисники!

М. Д. знову повернувся до гіпотетичного договору Михайла з угорським королем, якого я вже торкався вище, і тут деталізував його умови. На здогад М. Д., вони включали дозвіл угорцям правити в Галичі, допомогу для короля в стримуванні Данила від захоплення Галича, відмову самого Михайла від захоплення Галича, але не торкались ситуації в Києві [с. 326]. Все це – чисті здогади без опори на джерела.

Здавшись запитанням «навіщо Михайло напав на київського князя Володимира», М. Д. слушно відзначив, що літопис цього не пояснив, а сам М. Д. нагадав про торговельні зв'язки Чернігова із західною Європою і припустив, що Володимир їм перешкоджав [с. 327 – 328]. Ясна річ, що широко датовані археологічні дані не можуть пояснити, чому до боротьби за Київ дійшло саме в 1234 році, а не раніше і не пізніше.

За підсумками битви під Торчеськом Михайло, на думку М. Д., міг розпоряджатись Києвом на свій розсуд, і він призначив князем спочатку Ізяслава Мстиславича, а потім викупленого з полону Володимира Рюриковича київськими князями. Останні були заступниками (puppet, lieutenant) Михайла [с. 329]. Хоча така конструкція правління мала прецедент – мені здається, простіше було би сказати, що Михайло і після перемоги все ж таки не міг здобути Київ для себе особисто, що було мрією кожного покоління Ольговичів.

Але уже на наступній сторінці бачимо інакше пояснення: влітку 1235 р. Михайло сам став київським князем, а дізнавшись про смерть угорського короля Андрія і втечу Данила з Галича, – призначив у Києві замість себе Ізяслава Мстиславича, а сам побіг займати Галич [с. 331]. Бачимо тут варіації поглядів, висловлених в 1981 році.

Міркуючи про гіпотетичні заходи Михайла щодо збільшення торгівлі Києва та Чернігова, М. Д. послався на Іоана з Плано Карпіні, котрий перелічив купців з Європи, яких застав у Києві в 1245 році [с. 330]. Такі торговельні зв'язки справді існували, але чому вони були заслугою саме Михайла, а не якогось іншого князя? До того ж князі в Києві змінювались так швидко, що економіка не встигала на це відреагувати.

Таким чином, назва підрозділу дещо дезорієнтує читача, бо прямого свідчення про правління Михайла в Києві в 1235 році ми таки не маємо.

Наступний підрозділ має назву «**Правління Михайла в Галичі**».

М. Д. здивувався, чому Михайло зайняв Галич для себе, а не віддав його Ізяславу Володимировичу, котрий мав більше прав (його батько був галицьким князем) [с. 332]. Але якщо цей Ізяслав, роду якого ми так і не знаємо, не був Володимировичем – питання зникне само собою.

Ізяслав Володимирович, на думку М. Д., в цей час зайняв Кам’янець на сході Волині [с. 334]. Така думка основана на одному з можливих варіантів розуміння плутаного тексту ІпатЛ, хоча можливі інші трактування цього тексту.

Наміри Михайла у війні 1236 р. (Т-128 – Т-131) М. Д. реконструює так, що Михайло збирався вигнати Данила із Володимира, але не для того, щоб приєднати до своїх володінь, а щоб змусити Данила зректися претензій на Галич [с. 335 – 336]. Як завжди, коли М. Д. чи інший історик береться реконструювати **наміри** правителів, це виглядає дуже гіпотетично.

На с. 336 М. Д. написав, що зрада половців була вирішальним фактором неудачі кампанії Михайла. При цьому уже забув про те, що писав вище, на с. 298, – що половці були знищені як воєнна сила. Як на мене, не можна бути одночасно знищеними і відігравати вирішальну роль у війні.

Наступний підрозділ має назву «**Повернення Михайла до Києва**». Тут М. Д. знову повторив без змін свою елюкубрацію 1981 р., що Данило і Юрій Всеволодович уклали договір, яким змусили Володимира Рюриковича передати Київ Ярославу Всеволодовичу [с. 337]. Так само як і в книзі 1981 р., М. Д. датував вокняжіння Михайла в Києві 1236-м роком [с. 339]. Тобто тут маємо думки з книги 1981 р., викладені іншими словами.

Наступний підрозділ має назву «**Ростислав Михайлович втрачає Галич**». Для пояснення – навіщо Ростислав вибрався походом на Литву (Т-144) – М. Д. вибудував звичну для себе, але цілком неймовірну елюкубрацію: Данило напустив Міндовга з литовцями пустошити землі Конрада Мазовецького і останній звернувся по допомогу до Ростислава, і Ростислав вирушив на Литву (географічну) [с. 341]. Повторюся – вважаю цей «похід на Литву» опискою в ІпатЛ.

Наступний підрозділ має назву «**Татари нападають на Рязань і Суздальщину**». Тут М. Д. традиційно, але не зовсім точно титулував Батия «ханом» [с. 342] (зрештою, і половецькі князі у М. Д. – також «хани»).

Далі М. Д. не проминув вигаданого в 17 ст. Євпатія Коловрата, вважаючи, що там «очевидно цитується втрачене рязанське джерело» [с. 343] і присвятив 1½ сторінки коментарю, без якого можна було обійтись.

Далі М. Д. написав, що Ярослав з Новгорода не прибув на річку Сіть для допомоги Юрію [с. 344]. Але М. Д. забув зазначити, коли й як Ярослав опинився знову в Новгороді. Довідники не знають цієї п’ятої каденції Ярослава в Новгороді і подають, що в цей час в Новгороді княжив Олександр Ярославич. Згідно моєї реконструкції подій, Ярослав саме в цей час (а не раніше, як думав М. Д.) був київським князем.

Далі М. Д. дав у батьки князю Василю Козельському (Т-137) невідомого нам на ім’я сина князя Мстислава Святославича [с. 346 – 347]. Вважаю цю вигадку зайвою.

Вчора (29.03.2022 р.) пройшла дезінформація про «відведення російських військ від Києва», сьогодні уже спростована нашим Генеральним штабом. Ну, я це «відведення» просто зі своєї кімнати чув – весь день і половину ночі на північному заході (Ірпінський напрямок) потужно гуркотіла наша артилерія.

Поки наші Збройні сили не відведуть російські війська до пекла – діла не буде.

Отже, продовжую (30 березня 2022 р. о 8:40).

Наступний підрозділ має назву «**Михайло шукає притулку (sanctuary) в Кам'янці**».

М. Д. даремно довірився псковському літопису з його датою падіння Переяславля [с. 347].

Але далі пішло ще гірше. М. Д. уявляв собі справу так, що Михайло невдовзі після падіння Переяславля утік з родиною до потужно укріпленого Кам'янця… і так далі [с. 348]. Детальніше цю фантастику я розглядаю в спеціальному екскурсі.

Весь цей підрозділ цілком помилковий, що не характерно для М. Д.

Наступний підрозділ має назву «**Татари нищать Чернігів**».

Здогад М. Д., що татари йшли на Чернігів міжріччям Сейма та Десни і спочатку захопили Глухів – безпідставний [с. 349].

Звістку про каміння, котре кидали на Чернігів, М. Д. слушно приточив до татарської облоги, але даремно дав віру даті 18 жовтня [с. 349 – 350].

Далі М. Д. слушно написав, що Мстислава Глібовича не було в Чернігові в момент нападу і він прийшов зі своїм загоном ззовні. Із цього М. Д. вивів, що володіння Мстислава знаходились на захід від Снова і Десни [с. 351].

Далі М. Д. припустив, що татари відпустили єпископа Порфірія, оскільки він погодився з ними співпрацювати, і навіть припустив (уже зовсім безпідставно), що Порфірій був у складі татарського посольства до князів південної Русі [с. 352].

Далі М. Д. заходився реконструювати – як була укладена угода татар із трьома цими князями [с. 352 – 353]. На його думку, після захоплення Чернігова татари відправили це посольство до Києва. Михайло відхилив їх вимогу, тоді вони поїхали до кожного князя зокрема (Мстислава Глібовича, Володимира Рюриковича та Данила Романовича) і уклали з кожним окрему угоду. Оскільки сам запис про «угоду» є непорозумінням, вся ця фантастика є зайвою, а щодо Мстислава Глібовича, розгромленого (згідно хронології М. Д.) ще перед «угодою» – навіть абсурдною. Але вже маємо такий текст, який маємо.

Наступний підрозділ має назву «**Одісея Михайла**».

Тут М. Д. даремно дав віру повідомлення про вбивство татарських послів Михайлом [с. 353]. Розвиваючи думку про «мирні угоди» князів з татарами, М. Д. зробив наступну помилку: він вважав, що князі відмовились підтримувати Михайла через свої зобов'язання перед татарами [с. 354].

Утечу Михайла М. Д. виправдовував у такий спосіб:

Mikhail strove to survive, but not at the cost of kowtowing to Baty [p. 354].

Михайло намагався вижити, але не ціною підкорення Батию.

М. Д. вдало сформулював, що Данило отримав дві козирних карти проти Михайла: він тримав у полоні жінку Михайла і зайняв Київ [с. 355].

Так само слушно М. Д. зауважив, що неудачі Михайла в його політичних намірах були зумовлені його статусом вигнанця, утікача [с. 356].

Наступний підрозділ має назву «**Падіння Києва і його наслідки**». До числа наслідків М. Д. слушно відніс знищення татарами Волині та Галича і зрівняння Данила у нещастях із Михайлом. Їх політичне суперництво довелось відкласти на пізніший час [с. 357].

З нагоди плутаного запису про вбивство онуки Михайла (Т-155) М. Д. знову повторив свій невдалий здогад 1981 р. про існування якогось невідомого на ім'я Михайлового сина [с. 358]. Але на цей раз якимось дивом обійшлося без прямого посилання на Зотова.

З приводу перебування Михайла на острові (Т-157) М. Д. вдався до непотрібних фантазій: цитадель була зайнята чиновником Батия, тому Михайло розмістився на острові, і татари не мали нічого проти такого повернення [с. 358].

Так само з книги 1981 р. запозичено помилкове пояснення фрази, що Ростислав пішов до Чернігова. Ба гірше: якщо у 1981 р. «Ростислав став начальником в Чернігові» (his son assumed command of Chernigov), то в 2003 році «Михайло **надав** Чернігів своєму сину Ростиславу» (Mikhail gave Chernigov to his son Rostislav) [с. 359]. У читача лишається цілком помилкове враження, що Михайло в цей час міг щось комусь «надавати».

З нагоди убивства Мстислава Рильського (Т-160) М. Д. висловив здогад, що він міг бути молодшим братом або сином Олега Курського [с. 360]. Ще одне припущення з розряду «може, воно так, а може, й не так».

Обіцяне Москвою «відведення» військ від Києва я чув на власні вуха – вчора (це 30 березня 2022 р.) весь день гриміла канонада на північному заході, на Ірпінському напрямку. Єдиний надійний напрямок відведення загарбників – у землю.

А поки є можливість – продовжую (31 березня 2022 р. о 8:10).

Наступний підрозділ має назву «**Ростислав бореться за владу над Галичиною**».

Тут знову повторена невдала фантазія із книги 1981 р. про чернігівських бояр, котрі отримували маєтки в Галичині [с. 361], звідти ж переїхала і «соляна торгівля» [с. 362].

Наступний підрозділ має назву «**Ростислав покидає свого батька**».

М. Д. не побачив ніяких утруднень в поясненні звістки про поїздку Михайла до Угорщини (Т-173) і упевнено написав:

On learning that Bela IV had given his daughter in marriage to Rostislav, Mikhail believed that his efforts to form an alliance with the Arpad dynasty had finally been realized. He therefore rode to Hungary expecting to negotiate the commercial, cultural, and political agreements that normally accompanied such an alliance. One of his main objectives, undoubtedly, was to establish closer collaboration over Galicia [p. 365].

Дізнавшись, що Бела IV віддав дочку за Ростислава, Михайло вважав, що його спроби укласти союз з династією Арпадів нарешті реалізувалися. Тому він поїхав до Угорщини, сподіваючись домовитися про комерційні, культурні та політичні угоди, які зазвичай супроводжували такий союз. Однією з його головних цілей, безсумнівно, було налагодження тіснішої співпраці над Галичиною.

З усього цього можна погодитись у загальній формі тільки з останнім твердженням – що предметом зацікавлення була Галичина. Все інше – явний анахронізм, при якому характер міждержавних угод 20 ст. механічно переноситься у глибину віків.

Цілком помилково М. Д. показав наслідки розриву Ростислава із батьком:

Understandably, the Ol’govichi disowned him. They demonstrated their outrage by excising his name from their genealogical charts [p. 365 – 366].

Зрозуміло, Ольговичі від нього відмовилися. Вони продемонстрували своє обурення, вилучивши його ім’я зі своїх генеалогічних грамот.

Помилка М. Д. полягала в тому, що він продовжував думати про Ольговичів як численну корпорацію, тоді як насправді весь цей рід складався на той час із двох осіб: Михайла і Ростислава. Хто ж кого міг виключити? І головне – звідки?

Ніяких генеалогічних документів у 13 ст. не існувало, перші переліки такого роду почали з’являтись у Москві в 4-й чверті 15 ст., коли і пам’ять про Ольговичів давно згасла. Як свідчення «вилучення» Ростислава М. Д. послався на генеалогію Єрмолінського літопису [ПСРЛ, 1910 г., т. 23, с. 81], де Ростислава справді нема, але в пізніших родоводах (16 ст.) ця помилка була виправлена. Другим «аргументом» на користь вилучення М. Д. виставив Зотова (19 ст.). Всі ці генеалогічні елюкубрації цікаві з точки зору історіографії – як мінялось з плином часу уявлення про рід Михайла – але до реальної історії 13 ст. це не має ніякого стосунку. Тут М. Д. прикро помилився.

І ця помилка тим більш прикра, що англомовний читач не побачить тут ніякої пинхви, бо для нього генеалогії з давніх часів – цілком звична річ. От і виходить, що і Ольговичі мали таку саму генеалогію в такій самій формі. А це безумовно викривляє їх (не наше) уявлення про наше минуле.

На думку М. Д., саме Данилу належить заслуга відбиття угорських претензій на Галичину (битва під Ярославом) [с. 366]. В цьому він повторив традиційну думку, започатковану панегіристом Романовичів.

Наступний підрозділ має назву «**Батий підкорює всіх руських князів**». Процедура цього «підкорення» дана за «Сказанням про Михайла і Федора», але без явного посилання на відповідний текст: Батий вимагав, щоб князі приїхали, проходили між вогнів, поклонялись ідолу і т. д. [с. 366].

Також М. Д. помилково представив справу так, що Ярослав Всеволодович княжив у Києві. Тому й пояснення на цю тему вийшли помилковими [с. 367]. Так само помилково М. Д. уявляв собі, що Михайло був змушений задовольнитись правлінням в Чернігові [с. 367]. От власне про це «правління» ми не знаємо зовсім нічого.

Так само помилково М. Д. подав, що Батий дав Данилу **ярлик** на правління в Галичині на додаток до Волині [с. 368]. Ніяких ярликів (письмових документів на володіння), давніших за кінець 15 ст., ми не маємо, та й ті що маємо – були видані кримським ханом, не золотоординським. Згадки про такі ярлики маємо з 2 пол. 14 ст. з Московії, але самих ярликів не маємо.

Наступний підрозділ має назву «**Смерть Михайла**». Знову М. Д. повторив свою помилку, написавши: Михайло приїхав, щоб отримати **ярлик** [с. 369]. М. Д. слушно сказав, що головними джерелами є Іпатіївський та Лаврентіївський літописи, але в них немає жодного **ярлика**. І навіть у «Сказанні про Михайла і Федора», текст якого продовжував розвиватись до кінця 17 ст. – теж немає ярлика. Багато вигадок є, а ярлика нема.

Хоча М. Д. слушно написав, що «Сказання» (religious narratives) є другорядним джерелом, він все ж втягнув у свій розгляд подробиці із Н1ЛМІ [с. 369 – 370]. Помилка М. Д. була в тому, що оповідання Н1ЛМІ – це один з варіантів все того ж «Сказання» [докладніше: *Жарких М. І.* Літературна історія «Сказання про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора». – К. : 2021 р., розділ «Зауваження до розлогих літописних текстів 15 ст.»]. Зрештою, не треба було навіть очікувати на появу моєї роботи – залежність оповідання Н1ЛМІ від давнішого розлогого проложного сказання була давно відзначена в літературі.

М. Д. помилково написав, що Борис Василькович жив у Чернігові при Михайлі, і звідти вони разом поїхали до Батия [с. 370]. Ця вигадка належить автору Никонівського літопису, і М. Д. повторив її без посилання. Також «факти» про участь Бориса в останній поїздці Михайла усі узято з того самого «Сказання», котре М. Д. оголосив був неістотним джерелом.

Так само помилково М. Д. іменував Михайла і Федора *страстотерпцями* (passion-sufferers), відрізняючи цей термін від *мучеників* (martyrs) [с. 371]. «Сказання» знає тільки мучеників, не страстотерпців.

Так само помилково М. Д. подав, що прославлення Михайла і Федора як страстотерпців і *чудотворців* сталось безпосередньо після їх смерті [с. 371]. Мучениками їх проголошено не раніше кінця 13 ст., а чернігівськими чудотворцями – наприкінці 16 ст. (оплошно и не справясь с делом).

Так само помилково М. Д. написав, що тіла мучеників були привезені із Сарая до Чернігова, де поховані у спеціальній каплиці їх імені в Спаському соборі [с. 371]. Місце загибелі Михайла насправді невідомо, про Сарай нема мови в жодному джерелі. Каплиця св. Михайла і Федора у Спаському соборі була, але вона відома з опису 1874 р., не раніше. Про поховання конкретно в Спаському соборі (не взагалі в Чернігові) нічого не було відомо аж кінця 20 ст., до появи книги С. Павленка.

І всі ці помилки умістились на одній (!) сторінці книги М. Д.

М. Д. назвав три політичних мотиви, якими міг керуватись Батий: 1, Михайло був найпотужнішим князем Русі в момент татарського нападу; 2, Михайло убив татарських послів; 3, Михайло був останнім зі старших князів, котрий прибув до Батия [с. 372]. Всі вони мені здаються сумнівними, а друга – просто помилковою. Її не було в книзі 1981 р., і тут ми маємо рух від кращого до гіршого.

М. Д. слушно оцінив Михайла як найуспішнішого з роду Ольговичів після його прадіда Всеволода Ольговича, і з його загибеллю припинилось існування чернігівського князівського дому як незалежної політичної сили [с. 374].

Але в цілому підрозділ вийшов невдалим і подає спотворену картину подій.

Вчора (31 березня 2022 р.) наші війська вибили російських загарбників із кількох сіл в Київській та Херсонський областях. До повного звільнення України ще далеко, але перші кроки уже робляться!

Отже, можу продовжувати (1 квітня 2022 р. о 9:00).

Наступний підрозділ має назву «**Родина Михайла**». Початкова теза – помилкова і не віщує нічого правильного:

The Tatar invasion sounded the death knell for the political fortunes of the Ol'govichi, but it did not eradicate the dynasty [p. 374].

Татарська навала прозвучала посмертним дзвоном для політичної долі Ольговичів, але не знищила династію.

І далі понеслась фантастика: Михайлова жінка *Олена*, виявляється, розвивала його культ; його дочка Марія Ростовська заснувала свято чернігівських *чудотворців* і збудувала церкву *на їх честь*. Його сестра Феодулія також розвивала його культ [с. 375].

Далі бачимо вигаданий перелік міфічних «синів» Михайла з Єрмолінського літопису і звичайно ж Зотова, без якого М. Д. не міг ступити жодного кроку [с. 375 – 376].

М. Д. традиційно, але традиційно помилково вважав Романа «Старого» сином Михайла [с. 376].

Ясна річ, весь подальший «аналіз» звісток про цих міфічних «синів» є повністю помилковим [с. 376 – 380].

Наступний підрозділ має назву «**Інші представники династії**». Тут на першому місці М. Д. розглянув звістку про князя Андрія Всеволодовича (Т-193). Згідно теорії М. Д., Роман «Михайлович» мав від Батия ярлик (знову отой нещасний ярлик!) на Чернігів, тому щодо Андрія М. Д. довелось викручувався. Андрій, мовляв, не був чернігівським князем, а тільки належав до роду Ольговичів [с. 380].

Закінчується підрозділ розглядом історії баскака Ахмата, в якій всіх згаданих князів М. Д. вважав Ольговичами [с. 382 – 383] – без жодних конкретних підстав.

Із загальним висновком М. Д. можна цілком погодитись: упродовж 12 – 1 пол. 13 ст. чернігівські князі були однією з найважливіших династій [с. 392]

Генеалогічна таблиця чернігівського дому [с. 394] повторює всі помилки такої ж таблиці з книги 1981 р.

Також на обкладинці подана картина невідомого мені автора, на котрій невідомі мені вороги (татари?) штурмують взимку невідоме мені руське місто. Воно захищене валом із дерев'яною стіною, має три дерев'яних башти (башти, мої любі!). На передньому плані – одразу дві мурованих брами, кожна з яких повторює реконструкцію Золотої брами в Києві. Жодне давньоруське місто не мало двох кам'яних брам, а тим більше – розташованих зовсім поруч. Ну, для англійського читача і така халтура згодиться.

Я не шкодував місця і уваги для виписок, бо мені було цікаве кожне твердження Мартіна Дімніка. План його роботи дуже нагадує план моєї роботи – і це зумовлено наявними джерелами по темі.

В цілому книга М. Д. заслуговує на високу оцінку, бо дає англомовному читачу певне поняття про частину історії давньої Русі, котра такому читачу мало відома. Якщо говорити про загальні контури подій, то в книзі М. Д. вони представлені правильно, і деякі з його тверджень можуть бути корисними і для наших істориків.

До важливих достоїнств книги належить проста і ясна англійська мова, котра читається без ніяких ускладнень.

Разом з тим частина підрозділів дає повністю помилкове висвітлення окремих сюжетів теми, а у підрозділах, які подають в цілому вірну картину, міститься багато

спірних або й прямо помилкових моментів. Ці моменти не помітні для пересічного читача, але видні для мене, оскільки я сам розбирав першоджерела.

В цілому із 145 розставлених мною оцінок 36 (25 %) є позитивними, 109 (75 %) – негативними. Повторю ще раз – це не означає, що книга погана, бо я не бачу потреби окремо зупинятись на кожному слушному положенні, але означає, що спірного також немало.

Переклад цієї книги українською мовою міг би бути корисним, якби він був зроблений одразу після публікації англійського варіанту. Тепер, після написання моєї роботи, такий переклад не потрібен – книга М. Д. повністю застаріла.

Статті

Окрім розглянутих вище двох книг, Мартін Дімнік опублікував ряд статей про чернігівських князів 13 ст. Частина з них передувала книзі 1981 р. як підготовчі роботи до монографії.

(1) *Dimnik M.* Struggle for control over Kiev in 1235 and 1236. – Canadian slavonic papers (Toronto), 1979, v. 21, № 1, p. 28 – 44.

Мета роботи – установити послідовність князів на київському столі в означені роки. М. Д. в ній не займався хронологією джерельних звісток і, як мені здається, без особливих підстав перетягнув початок княжіння Ярослава Всеволодовича в Києві на 1236 рік. На мою думку, це був 1238-й рік (Т-142).

Головний висновок М. Д. у цій статті: попередні автори вважали головними силами, які змагались за Київ, волинських і владимирських князів. Проведений аналіз дозволив стверджувати, що наймогутнішим у цій боротьбі був Михайло Всеволодович, проти якого об’єднались інші князі. З таким твердженням можна обережно погодитись, але хочу зауважити: «могутність» Михайла була дуже відносною, він був найменш слабким серед конкурентів, котрі були подекуди слабшими за нього.

Деякі інші положення цієї статті я прокоментував в екскурсах.

(2) *Dimnik M.* The siege of Chernigov in 1235. – Mediaeval studies (Toronto), 1979, v. 41, p. 387 – 403.

Стаття на цьому сайті перебуває в платному доступі, тому я не зміг нею скористатись.

(3) *Dimnik M.* Kamenec. – Russia mediaevalis (Munich), 1979, vol. 4, p. 25 – 34.

Знову мушу пошкодувати – цієї статті на дуже цікаву для мене тему немає у Мережі.

(4) *Dimnik M.* The Place of Ryurik Rostislavich’s Death: Kiev or Chernigov? – Mediaeval Studies, 1982, vol. 44, No. 1, p. 371 – 393.

Знаю про існування такої статті, і вона мені цікава. Але її немає в Мережі, тому не можу її прочитати і щось сказати.

«Академічні історики» скажуть: а чому це Микола Жарких не скористався стандартними академічними можливостями, не отримав грант на свою роботу, не поїхав до Мюнхена, де зазначений журнал мабуть є, і т. д.

Відповідаю (11 березня 2022 р. о 7:50, поки у моїй київській квартирі не чути відлуння вибухів): 1, я не належу до академічної спільноти істориків; 2, не дбаю на жодні гранти; 3, пам’ятаю про Covid-19 – його ніхто не скасовував, просто припинили про нього говорити; 4, пам’ятаю про москалів, котрі

підійшли до Києва і мріють його захопити; 5, пам'ятаю про комендантську годину і про неможливість доїхати не те що до Мюнхена, але навіть до Національної бібліотеки на Деміївській площі. Перелік можна продовжувати.

Наступна серія статей опублікована уже після виходу монографії 2003 р., тому можна подивитись, чи відбувались зміни у поглядах автора.

(5) *Dimnik M.* The demise of Igor's sons (1206 – 1211). – Сіверщина в історії України, 2010 р., вип. 3, с. 102 – 111.

Читаю цю статтю на тлі повідомлень (за 2 квітня 2022 р.) про повне звільнення Київської області від російських загарбників. Не повелося нащадкам Андрія Боголюбського повторити його подвиг.

Але російські агресори захопили Ізюм, зруйнований на 80 %. Шлях до нашої кінцевої перемоги – ще довгий і важкий.

Тому і я зобов'язаний продовжувати свій наступ на обраній ділянці фронту боротьби ідей (3 квітня 2022 р. о 8:55).

Дочка Ярослава Осмомисла, дружина князя Ігоря Святославича названа *Єфросинією* [с. 103]. Джерело? – Авжеж, Баумгартен (20 ст.), навіть не Зотов!

В цій статті М. Д. відмовився від свого твердження 2003 р., що старша гілка Ольговичів мала династичні права на Галич. Тепер М. Д. твердив навіть більше – що й молодша гілка не мала таких прав, і тільки участь у поході 1206 року київського князя Рюрика надавала легітимності претензіям коаліції на Галич – бо київський князь мав право розпоряджатись володіннями вигаслих князівських родин (Ryurik as grand prince of Kiev had the right to appropriate the lands of an extinct dynasty) [с. 103].

Ця нова історично-правова побудова не здається мені переконливою. Писаного державного права давня Русь з її примітивною політичною системою не знала. Чи визнавалось вказане право за київським князем – ми знати не можемо, бо вигасання галицької династії в кінці 12 ст. було першим і останнім випадком, коли це право можна було застосувати. Судячи того, що Рюрик сам вибрався походом на Галич, він не надто покладався на своє князівське право, а більше розраховував на воєнну силу.

Наміри Всеволода Чермного у війні 1206 р. М. Д. також висвітлив дещо інакше, ніж у 2003 р.: уже нема мови про передачу Галича **сину** Всеволода, тільки про передачу міста **комусь** із Ольговичів [с. 103]. Це, безумовно, краща і більш імовірна реконструкція. Але при цьому М. Д. продовжував вірити, що син Всеволода Чермного в Переяславлі (Т-27) – це Михайло.

М. Д. думав про 4 причини, якими керувались галичани, закликаючи Ігоровичів: 1, вони – онуки Ярослава Осмомисла; 2, три князі будуть ліпшим захистом для Галичини; 3, це могло відвернути Всеволода Чермного від подальших атак на Галич; 4, можна було сподіватись, що Всеволод Чермний не зможе так керувати Ігоровичами як своїм сином [с. 104].

Трохи пом'якшене твердження 2003 р. про перехід Сіверщини до Всеволода Чермного. Тепер М. Д. уже не сказав, що Всеволод перебрав собі Сіверщину, але тільки призначив туди своїх посадників, зберігши за Ігоровичами право повернутись до Сіверщини. Але думка, що через це придбання Всеволод зробився прихильнішим до княжіння Ігоровичів у Галичині – лишилась незмінною [с. 104].

Елюкубрація 2003 р. з намірами Всеволода щодо Переяславля – перенесена в нову статтю без змін [с. 104].

Коментуючи звістку Т-29, що Всеволод Чермний вирушив на війну 1207 р. разом із братами і синівцями, М. Д. конкретизував: із Глібом і Мстиславом [с. 104]. Це було і в книзі 2003 р. [с. 258]. Літописець не назвав нікого поіменно, мабуть сам не знав, і вираз можна розуміти як «з представниками свого роду». Цікаво, ще серед керівників походу зовсім не названий син Всеволода, якого М. Д. упевнено називав Михайлом, який (за прийнятою М. Д. хронологією) повинен був би мати уже 28 років! Мабуть, і в 1207 р. уже вміли ухилятись від мобілізації.

Далі бачимо теоретичну «Анну, грецьку дружину Романа» [с. 104], в той час як джерела прекрасно обходяться і без її імені, і без вказівки її роду.

Призначення Святослава княжити у Володимирі (Т-30) М. Д. розцінив яв прояв династичної солідарності Ігоровичів – точно як у книзі 2003 р. Так само з тієї ж книги переїхала дочка Святослава Агафія та її шлюб із Конрадом Мазовецьким.

Фото і відео з різанини в Бучі ужахнули весь світ. Одна тільки Росія не визнає факту цих воєнних злочинів, а її вірна союзниця Німеччина приспівує: «А нам всё равно!»

Але ця різанина була **плановою** – це є виконання того плану «денацифікації» України, котрий був оголошений Росією від самого початку війни.

Без реальної денацифікації того, що залишиться на місці Росії після війни – ніякого миру не буде. Отже, продовжую (4 квітня 2022 р. о 8:00)

Без змін проти 2003 р. лишились міркування – чому Володимир Ігорович в 1207 р. утік до Путивля, а не до Новгорода-Сіверського [с. 105]. В такому самому вигляді, з опорою на Татищева, лишився опис княжіння Ростислава Рюриковича в Галичі та смерть Рюрика в 1208 р. [с. 106].

Без змін запозичено помилкове твердження про роздачу маєтків у Галичині чернігівським поплічниками (henchmen) Ігоровичів. Запозичено й намір отруїти князя Романа Ігоровича, і застереження щодо перебільшення числа убитих бояр [с. 106]. Подібно до книги 2003 р. викладено позиції різних учасників коаліції проти Ігоровичів [с. 107].

Далі на цілій сторінці [с. 108] М. Д. переповів свої міркування з книги 2003 р., що князь Ростислав, згаданий серед страчених, був сином Романа Ігоровича.

Отже, розглянута стаття є по суті скороченим викладом відповідних підрозділів книги 2003 р., з дуже незначними відмінностями.

(6) *Dimnik M.* The daughters and sons of prince Mikhail Vsevolodovich of Chernigov (1179 – 1246). Сіверщина в історії України, 2012 р., вип. 5, с. 107 – 111.

Резюме статті не обіцяє нічого доброго:

According to the sparse information that is available concerning the offspring of Prince Mikhail Vsevolodovich of Chernigov (1179 – 1246), he had two daughters and five sons. The daughters moved to Suzdalia where the elder one became a nun in Suzdal' and the younger one lived as the princess of Rostov. Of the five sons the eldest, Rostislav, deserted his father after the Tatar invasion and entered the service of the Hungarian king. The four younger sons Roman, Mstislav, Simeon, and Yury ruled domains in the Chernigov lands as vassals of the Tatars [с. 107].

За скупою наявною інформацією про нащадків чернігівського князя Михайла Всеволодовича (1179 – 1246), він мав двох дочок і п'ятьох синів. Доньки переїхали до Суздаля, де старша постриглася в Суздалі та молодша жила як княгиня

Ростовська. З п'яти синів старший, Ростислав, покинув батька після татарської навали і вступив на службу до угорського короля. Четверо молодших синів – Роман, Мстислав, Симеон і Юрій – володіли чернігівськими землями як васали татар.

Все це повністю помилково, починаючи від дати народження Михайла. Житіє св. Єфросинії сам М. Д. датував 2-ю чвертю 16 ст. [с. 107] – і попри це дав віру цій пізній фантазії.

Реальну історичну Марію Михайлівну М. Д. називає молодшою донькою Михайла і розвиває неймовірні фантазії, називаючи її *матріархом*

We learn that in her role as matriarch Maria participated in the formal events that required the presence of members of the princely family [c. 108].

Ми дізнаємося, що в ролі матріарха Марія брала участь в урочистих офіційних заходах, які вимагали присутності членів князівського роду.

Далі фантазія М. Д. понеслась crescendo і ми вже читаємо, що власне Марія надіслала свого сина Бориса супроводжувати Михайла у його поїздці до двора Батия [с. 108].

На думку М. Д., Марія була з тих нечисленних княгинь, котрі вели власні літописи (She was one of a few princesses who kept a chronicle… **her** chronicler recorded Mikhail's martyrdom and Vasil'ko's death). Сміливо, але безпідставно.

Далі читаємо, що Марія замовила «Житіє» свого батька, разом із синами заснувала свято чернігівських чудотворців і збудувала присвячену їм церкву [с. 108]. Все це – суцільні помилки.

Реальному історичному Ростиславу Михайловичу М. Д. присвятив один абзац [с. 108]. Далі звістки про міфічних «синів» Михайла засновані у М. Д. на генеалогії з Єрмолінського літопису і на Любецькому синодику, власне, на книзі Зотова. Ясна річ, всі ці міркування повністю помилкові.

Вся стаття повністю помилкова і некритично повторює пізні вигадки 15 – 19 ст. Це – найгірше з усього, що мені доводилось читати у М. Дімніка. Не було би ніякої шкоди, якби цієї статті взагалі не було.

(7) *Димник М.* Борьба за Галич между Даниилом Романовичем и Михаилом Всеволодовичем (1235 – 1245 гг.). – Rossica antiqua, 2013 г., № 1, с. 55 – 103.

Стаття має примітку: це оновлена версія розділу з книги 1981 р. [с. 95 – 129]. Що ж тут є нового окрім мови?

Переповідати ще раз думки М. Д. з уже розглянутих мною книжок я не маю наміру. Натомість я переглянув бібліографічний апарат статті у пошуках нових посилань.

Із числа літератури, опублікованої після 1981 р., в даній статті використана книга М. Д. 2003 року.

Поза тим використано книгу О. Майорова [Галицко-Волынская Русь. СПб., 2001] та його статті 2012 і 2013 р. [с. 62, 64, 77, 79, 82]. Згадки стосуються другорядних питань.

М. Д. не згоден з О. Майоровим, що Ярослав полишив Київ, а Михайло його зайняв навесні 1238 р. [с. 72]. На мою думку, має рацію О. Майоров, а М. Д. був змушений відкинути цю хронологію, бо інакше потрібно було би переглянути усю конструкцію подій 1230-х років.

Таким чином, «оновлення» полягало у поверховому притрушуванні попереднього тексту посиланнями на одного російського автора, думки якого, однак, ні в чому не вплинули на М. Дімніка.

(8) *Димник М.* Даниил галицкий, Михаил Черниговский и татары: борьба за галицкую землю в 1239-1245 гг. – Русин, 2014, № 1, с. 17 – 35.

Це ще одна публікація тієї самої статті (переклад з англійської мови виконав той самий В. Г. Ананьєв, який переклав і попередню статтю). Науковий апарат збагачено посиланнями на статті того самого О. Майорова в тому самому журналі із парадоксальною назвою «Русин», котрий московська агентура випускає у Кишиневі. Слава богу, нічого нового!

Отже, пізні статті М. Дімніка, опубліковані після його монографії 2003 року, не вносять нічого нового у трактовку теми, окрім помилок.

Висновки

Мартину Дімніку безумовно належить перше місце з усіх авторів, котрі писали про Чернігівське князівство. Його книги є найціннішим з усього написаного на цю тему – і за обсягом, і за ретельністю опрацювання теми. Йому належить ряд вдалих реконструкцій ходу подій.

Заслуга М. Дімніка тим більша, що він не належав до Чернігівщини ані своїм народженням, ані місцем освіти й роботи. Він полюбив цей край дистанційно і зміг відвідати його тільки після падіння імперії зла (СРСР).

Але край не полюбив свого історика. Ні один із численних університетів Чернігівщини не запросив Дімніка викладати історію. Місцеві історики, не спроможні написати історію Чернігівського князівства самостійно, не подбали навіть перекласти його книги. (Нині, після написання моєї роботи, вважаю ці переклади вже застарілими. Час їх проминув.)

Віддаючи повну шану М. Дімніку, слід відзначити – його роботи написані на **донауковому рівні**. Використання без жодної критики пізніх текстів нарівні зі першоджерелами, повна довіра до фантазій Татищева, Зотова та Баумгартена не можуть бути прийнятними в сучасній науці.

Ще одне прикре відкриття стосується методики історичного дослідження. Колись-то, в 1990-х роках українські історики висловлювали сподівання, що прогрес у дослідження історії буде зумовлений ознайомленням наших науковців із новими досягненнями світової історичної науки. Такі надії висловлювались через незнання отих досягнень.

Тепер, прочитавши книги канадського дослідника, котрі власне і є частиною отих досягнень світової науки, я бачу, що в плані методики дослідження в них не було зроблено ані кроку в порівнянні до того, як учив своїх студентів Володимир Антонович 140 років тому і як писали свої дипломні роботи його учні у 1881 році. Маємо у Дімніка все той самий здоровий позитивізм, який ми бачили й у Голубовського із Багалієм, маємо використання деяких джерел, надрукованих після 1881 року, але в плані методики нічого нового нема.

Джон Фенел (1983 – 1987 рр.)

Британський історик Джон Фенел (1918 – 1992) був славістом за фахом і в 1983 році надрукував у Нью-Йорку книгу «The Crisis of Medieval Russia 1200 – 1304». Оскільки звалашені дозорці гарему радянської історичної науки не могли сплодити нічого подібного (та й взагалі нічого), в 1989 році було надруковано її російський переклад [*Феннел Д.* Кризис средневековой Руси: 1200 – 1304 гг. – М.: Прогресс, 1989 г. – 296 с.; для цього видання Д. Ф. подав свою передмову, написану в грудні 1987 р.].

Оскільки російською мовою я читаю швидше і легше, то скористаюсь цим перекладом (бо інакше навіщо взагалі щось перекладати?).

Перше, що варто відзначити – Д. Ф. починає з того самого 1200 року, що й я. Пригадуючи, як виник задум моєї роботи, я не можу ствердити, що його вибір початкового року мав якийсь вплив на мене, хоча я переглядав цю книгу і поробив виписки на самому початку моєї роботи. Отже, слід віддати шану Д. Ф., який вірно визначив цю дату як рубіжну – попри те, що радянські історики так не робили.

> Сьогодні зранку (пишу 5 березня 2022 р. о 9:37) прочитав:
>
> > «Ворог не припиняв бомбардувати Харків всю ніч. Найбільше постраждали саме житлові райони – Салтівка, ХТЗ, Холодна гора та центр. Після бомбардувань загорілись 40 житлових будинків».
>
> В таких умовах – продовжуємо…

Цікаві речі починаються прямо з передмови 1987 р. Оцінка стану справ виглядає так:

> История Руси XIII столетия, к сожалению, не получила должного внимания со стороны историков. Насколько мне известно, на европейских языках не существует ни одной серьезной монографии, специально посвященной названной теме, что и послужило основной причиной, побудившей меня написать эту книгу [с. 33].
>
> Основная цель книги – описать и попытаться объяснить постепенный закат княжеской власти от начала XIII века, когда Всеволод III находился в зените славы, и до конца столетия – самой низкой точки влияния великого князя владимирского [с. 34 – 35].

Таким чином, історія Чернігівського князівства є периферійною для Д. Ф. Термін «криза», винесений в назву, показує нам основну концепцію Д. Ф.: Русь зіткнулась з величезними труднощами, але в 14 ст. і пізніше почала з неї виходити – і це була **та сама Русь**, що й у 1200 році. Д. Ф. не хотів говорити про кардинальну зміну складу політичних суб'єктів східної Європи, для котрої більш відповідним мені здається вираз «катастрофа (загибель) давньої Русі».

Я хочу розглянути деякі положення Д. Ф., котрі мені видаються найцікавішими, не претендуючи на повний розбір всієї праці. Оскільки дана книга є більше оглядовою, у вузько спеціальних питаннях Д. Ф. часто спирався на результати попередніх детальних студій інших авторів. Тому дискутувати з таким реферативним викладом я не буду, відзначатиму тільки ті положення Д. Ф., з якими я не згоден.

> Но к 1200 году Суздальская земля уже явно проявляла признаки политической силы, и южные князья, как правило, смотрели на великого князя владимирского как на первого среди равных (primus inter pares) или вообще как на старейшего из всех потомков Рюрика [с. 38].

Тут ми бачимо велике значення інформаційної складової у забезпеченні політичних підприємств, зокрема, воєн. Коли який правитель має зручного панегіриста – він може програвати битви, цілі кампанії та війни – і на сторінках історії виглядати все одно якщо не переможцем, то принаймні ефективним правителем.

От і в даному місці, базовому для всієї концепції Д. Ф., відбився погляд владимирського літописця – панегіриста князя Всеволода Юрійовича. Треба було би сказати: владимирський літописець думав, що південноруські князі визнають Всеволода паном (а самі південноруські князі ані гадки про те не мали). Я уже відзначав в своєму тексті, що втручання Всеволода в боротьбу за Київ було технічно неможливим.

Ніяких уділів у Чернігівському князівстві 12 ст. Д. Ф. не побачив:

> К сожалению, нет достаточных свидетельств, чтобы показать, как различные младшие члены обеих семей [старшої й молодшої ліній Ольговичів] ставились на княжение в малые города [с. 45].

Причину піднесення Владимира Д. Ф. бачив в особистих якостях його князів:

> В целеустремленности и сплоченности Юрия Долгорукого и двух его сыновей, в их страстной решимости защищать и неуклонно расширять границы своего северного государства, в неспособности какой-либо одной из ветвей рода Ростиславичей править Киевом так, как это делали Владимир Мономах и Мстислав Великий, – вот в чем заключена главная причина временного ослабления Киева в начале XIII века и выхода на первый план могущественной и влиятельной Суздальской земли [с. 57 – 58].

Добре те, що Д. Ф. повністю відкинув соціально-марксистсько-економічно-феодальне пустословіє радянської історичної науки. Але з позитивним поясненням у Д. Ф. – повний провал. «Пояснення» полягає в геніальності того чи іншого начальника. Не заперечую, що здібності Олександра Македонського чи там Наполеона мали вплив на перебіг подій.

Тільки як бути в нашому конкретному випадку? Владимирське князівство підносилося, бо мало геніальних керівників. Нехай так, але звідки ми знаємо, що ці керівники – геніальні? Та з того, що Владимирське князівство під їх проводом підносилося, нізвідки більше! Типова циклічна аргументація, котрої «академічний історик» волів не помітити.

> Анна, упоминаемая в летописи как вторая жена Романа, родившая ему двух его знаменитых сыновей Даниила и Василька, была, по всей вероятности, дочерью императора Исаака II Ангела и падчерицей сестры венгерского короля Андрея II [с. 60].

(Ніякої *Анни* ніякі літописи не знають, відповідно падає вся система родинних зв’язків Романа і політичних комбінацій, що спирались на ці міфічні «зв’язки».)

> Со смертью Романа и с появлением на политической сцене новой могущественной фигуры в лице Всеволода Святославича Чермного (Красного), который в 1204 году унаследовал черниговский престол от своего брата Олега, Ольговичи стали играть новую и, в целом, более значимую роль в южнорусских делах [с. 66].

(Ще один прояв теорії геніальності начальників. Вокняжіння Всеволода в 1204 р. – тільки можливість, певні згадки про нього – з 1206 року.)

> Когда он [Всеволод Владимирський] в 1207 году уже отправился в путь, намереваясь договориться с Черниговом, его заставили свернуть с пути те из рязанских князей, которые «свещалися суть со Олговичи на нь». Не приходится сомневаться, что за спиной рязанских князей стоял сам Всеволод Чермный: рязанские князья, хотя и не принадлежали сами к роду Ольговичей, были династически ближе к ним, чем к любой другой ветви потомков Ярослава I [с. 67].

(Іти у воєнний похід для того щоб домовлятись – дивна ідея. Хоча Д. Ф. не сумнівався в реальності змови, владимирський літописець прямо зве її наклепом. І сам Д. Ф. трохи нижче оцінює наміри інакше:)

> Но грандиозный карательный поход 1207 года, начатый Всеволодом III с явным намерением удалить своего докучливого тезку из Киева, довольно неожиданно обернулся крупным вторжением в Рязанское княжество [с. 70].

Щодо звістки про княжіння Рюрика Ростиславича в Чернігові (Т-54) Д. Ф. розвинув цілком неймовірну елюкубрацію:

По всей видимости, дело в том, что Рюрик находился в Чернигове на положении пленника вплоть до своей смерти в 1215 году, а то, что летописец использует слово «княжа», – не более чем эвфемизм, призванный скрыть тот факт, что Ольговичи нашли надежный способ обезвредить Рюрика.

Але така комбінація мало того що дивна і не має навіть віддалених аналогій, але й залишає відкритим питання – хто ж реально правив у Чернігові у роки «ув'язнення» Рюрика? І чому на таке «ув'язнення» ніяк не реагували смоленські родичі Рюрика?

Під звуки дуже далеких вибухів, котрі стали в ці дні вже звичними, продовжую (6 березня 2022 р. о 10:45). Нехай ніхто не думає, що москалі вже зникли. Зникнуть, але згодом.

З приводу підготовки до битви на Липиці читаємо:

Единственными союзниками, к кому могли обратиться Юрий и Ярослав, были Ольговичи, которым братья действительно собирались передать Киев в случае победы в войне 1216 года против своего же брата Константина [с. 74 – 75, також на с. 87].

(Це – нещаслива фантазія Соф-8, котра ставить під сумнів вірогідність усієї великої повісті С1ЛСІ про Липицьку битву.)

Ще один нещасливий здогад Д. Ф. пов'язаний із битвою на Калці:

Подчеркивание роли Мстислава Святославича, наследовавшего после своего брата Глеба княжеский престол в Чернигове, и значительное внимание, уделяемое черниговскому княжеству и его мелким князькам, не оставляют сомнений в том, что рассказ, содержащийся в Ипатьевской летописи, основан в первую очередь на еще одной несохранившейся летописи, а именно черниговской [с. 102 – 103].

(Все рівно навпаки. Цей міфічний «чернігівський літописець» не знав навіть імені загиблого при втечі сина Мстислава Святославича, так що пізнішим фантазерам довелось вигадувати його самостійно.)

Местный летописец Суздальской земли сообщает, что было направлено обращение к великому князю владимирскому и что Юрий послал чисто символическую дружину на юг под началом Василька Константиновича из Ростова. Не исключено, однако, что это лишь плод его воображения и не более чем попытка спасти честь Всеволодовичей и изменить впечатление об их полной бездеятельности [с. 105].

(Мені здається, Д. Ф. тут керувався **нашими сучасними** уявленнями про «честь» і належну поведінку, а не уявленнями людей 13 ст.)

Что касается половцев, то первое татарское нашествие и битва на Калке фактически положили им конец как силе, с которой следует считаться на южных и юго-восточных границах Руси [с. 106].

(Ая, і саме після цього половці захопили Київ у 1235 році. Це – ослаблення?)

Поки москалі не прокинулись (пишу 7 березня 2022 р. о 8:15) і у нас в Києві тихо, треба писати далі.

Москалі обстріляли ядерний об'єкт у Харкові (Фізико-технічний інститут) «Градами» – таку новину маємо на третій день світової ядерної війни.

Две основные летописи, из Суздальской земли и Новгорода, как обычно, несут на себе отпечаток узкой ограниченности и отражают либо интересы князей Владимира и Ростова, либо местный новгородский подход [с. 108].

(Слушна оцінка. Я називаю це регіоналізацією літописання.)

Если пытаться понять причины успеха Ярослава [у боротьбі за Новгород в 1230-х роках], то он объясняется, во-первых, его изобретательностью и военным искусством, а во-вторых – что, может быть, не менее важно, – тем, что его вотчина в Переславле была расположена близко к Новгороду и его самая западная застава Тверь находилась как раз через границу от Торжка, тогда как столица Михаила Чернигов была почти так же удалена от Новгорода, как Киев [с. 112 – 113].

(Ще одне висловлювання в дусі теорії геніальності правителів. Цитую, щоб не склалось враження, що ця теорія для Д. Ф. – щось другорядне. Ні, вона якраз головна.)

Описуючи події 1239 року, Д. Ф. довіряв датам падіння Переяславля та Чернігова з «Літопису Авраамки» [с. 122] – на мій погляд, даремно.

Про татарських послів до Києва в 1239 р. Д. Ф. написав:

Более поздние версии этой истории добавляют (несомненно, с целью дискредитации Михаила), будто князь приказал казнить татарских послов [с. 122].

Це не зовсім так. Як пізніше було з'ясовано [наприклад: *Жарких М. І.* Літературна історія «Сказання про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора». – К.: 2021 р., розділ «Текстологічний аналіз розлогих проложних текстів». Такий висновок був і в попередній літературі «Сказання», зазначеній в моїй роботі], перша згадка про це «вбивство послів» походить саме із розлогого проложного «Сказання про князя Михаїла і боярина Федора», із давніх його списків (Псков, поч. 14 ст.).

Знову, як і у випадку з оцінкою походу Василька на Калку, бачимо, що Д. Ф. керувався нашими сучасними уявленнями про те, що почесно і що непочесно. З яких міркувань автор проложного «Сказання» додав цю вигадку – я не можу здогадатись, але явно не з метою очорнити свого головного героя, котрого автор подав святим мучеником.

Загальний висновок Д. Ф. з татарської війни 1237 – 1241 рр. звучить так:

Итак, мы имеем картину Руси, испытавшей еще один удар степных захватчиков, более грозных, более подготовленных как в военных, так и в мирных делах и более стойких, чем печенеги или половцы. Но Русь вовсе не была такой сокрушенной, разоренной и деморализованной, какой ее пытаются изобразить многие историки нашего времени [с. 130].

Вважаю, що така оцінка повністю узгоджується із загальною концепцією Д. Ф. – криза, а не катастрофа. При цій нагоді хочу зауважити, що Д. Ф. досконало знав радянську літературу, але не знав (а скоріше, зробив вигляд, що не знав) монографії М. К. Каргера «Древний Киев», у 1-у томі якої [М.: 1958 г.] є спеціальний розділ «Київ і монгольське нашестя». Тому його слова:

Археологические данные о физическом уничтожении и культурном притеснении слишком скудны, чтобы дать сколько-нибудь реальную картину состояния русских городов и сельской местности после нашествия [с. 127]

– звучать лукаво і розраховані на англомовного читача, для якого книги російською мовою просто недоступні. Замість нарікань на неповноту археологічних даних краще було би використати те, що уже було відомо і доступно в узагальненому вигляді. Але маємо те, що маємо.

В цілому треба визнати, що книга Дж. Фенела була як на свій час дуже добрим, зрівноваженим оглядом історії **північно-східної Русі** в 13 ст. у її зв'язках з іншими руськими землями, але жодною мірою не історією Русі 13 ст. в цілому. Дуже важливо, що вона давала англомовному читачу хоч якесь поняття про цю землю в цей час, бо мовний бар'єр ніякою мірою не можна применшувати. Соціально-марксистсько-феодальні труди радянських істориків ніхто не хотів перекладати ні англійською, ані іншими мовами світу, і це – ще одна форма вияву безплідності звалашеної радянської науки.

Сергій Павленко (1996 р.)

Продовжується битва за Донбас – дуже жорстока і дуже масштабна, тільки не дуже публічна. Пишуть: упродовж 15 квітня 2022 р. відбито 10 атак москалів. Десять! Уже не шість і не сім!

Разом з тим – відновлено залізничне сполучення із Черніговом!

На цьому тлі – продовжую (16 квітня 2022 р. о 8:10).

Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. – Чернігів: 1996 р. – 79 с.

Це – популярна книга, яка через непорозуміння названа в анотації «книгою-дослідженням». Подивимось, що і як популяризує С. П.

У нагороду за слухняність та покірність ординці подарували О.Невському Чернігів, яким він правив через намісника у 1263 – 1272 роки [с. 3].

Джерело? Авжеж, як же без джерела: *Демков М.* Краткая история Черниговской земли до XIX века. – «Календарь Черниговской губернии на 1886 год.», Чернигов, 1885 г., с. 73. І цей забутий богом і людьми автор забутого богом і людьми календаря таки знайшов свого читача і шанувальника, котрий узявся його популяризувати!

Монгольське нашестя трактувалося як гірка розплата за усобиці, князівські підступи і чвари, за пролиття невинної крові. Дочка Михайла Всеволодовича Марія у своєму Ростовському літописі «нахожениє иноплеменников на землю руськую» пояснює «гнівом Божиимь за умножениє гріхов наших» [с. 4].

Якщо справді хочете знати, як трактувалось в 13 ст. татарське нашестя – не читайте українських популяризаторів, читайте грунтовну талановиту книгу москаля В. Рудакова [*Рудаков В.Н.* Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины 13 – 15 вв. – М.: Квадрига, 2009 г. – 258 с.]. Літопис Марії Михайлівни – власна вигадка С. П.

За В.Татищевим син Михайло у них народився у 1179 році [с. 6].

І тут є посилання: *Лісовий Г.* Святі мученики та сповідники Михаїл і Феодор Чернігівські. – «Житіє святих Михаїла, князя Чернігівського та боярина єго Феодора», Чернігів, 1992 р., с. 4, 14. Чи то Татищев у С. П. виступає під псевдонімом «Лісовий», то то Лісовий – під псевдонімом «Татищев»?

Михайло взяв шлюб з Оленою, дочкою галицько-волинського князя Романа Мстиславовича. Сталася ця подія, за нашими висновками, десь у 1204 – 1205 році […] Батько у 1206 році посадив його княжити у Переяславі […] народження у 1212 році у сім'ї князя Михайла Феодулії [с. 7].

«Дату народження» міфічної «Феодулії» узято із Р. Зотова, ім'я *Олена* – з перекладу Іпатіївського літопису Л. Махновця (який у свою чергу узяв його із Зотова). Щоб два рази не вставати – зазначу, що С. П. посилається на Зотова 11 разів.

> Всеволод Чермний як представник родової лінії Ольговичів повів енергійну боротьбу з сімейним кланом нащадків Мономаха за відновлення справедливого дисбалансу влади на руських теренах [с. 8].

«Справедливий дисбаланс» – це дійсно родзинка! Я б навіть радив вирізьбити цей вираз на пам'ятнику С. П., якщо колись дійде до його спорудження.

> Князь Михайло піклувався про ретельне вивчення ними [дочками] релігійної літератури, його боярин Феодор навчав князівен філософії [с. 12, посилання: Преподобная Евфросиния Суздальская. – Памятники древнерусской церковно-учительной литературы, СПб., 1896 г., выпуск второй, с. 25].

Не буду надалі коментувати ці анекдотичні «джерела», на які посилається С. П., тільки зазначатиму їх при цитуванні – «чтоб негодность его увидал русский люд из него самого».

> Вони [дочки Михайла] знали твори Платона, Арістотеля, Гомера, Есхіла, Вергілія та інших зарубіжних авторів. Сестри також штудіювали риторику та граматику [с. 12, посилання: *Сапон В.* Євфросинія, княжна чернігівська. – Комсомольський гарт, 1982 р., 7 вересня].
>
> У відсутність Михайла Всеволодовича у Чернігові з'явився ще один претендент на княжий стіл. У 1226 році це місце зайняв курський князь Олег-Георгій Святославович [с. 14, посилання – Зотов].
>
> Великий князь Юрій Всеволодович послав вісімнадцятирічного юнака [Василька Костянтиновича] знайти собі дружину або в Смоленську, або в Чернігові, або в інших містах [с. 15, посилання: *Кайдаш С.* Сила слабых. Женщины в истории России (XI – XIX вв.). – М.: 1989 г., с. 36].
>
> Данило Галицький, зміцнюючи свою владу, оволодів Пониззям, потіснивши пінських князів [с. 15, посилання: *Костомаров М.* Галерея портретів. – К.: 1993 р., с. 58].

Це речення мене трохи здивувало: де Пінськ, де Пониззя, а де Зелені свята? Але потім пригадав собі, що Кам'янець 1228 року колись вважали за Кам'янець-Подільський. Так давно ніхто не думає, але С. П. про це не знає.

> Будь-яке коливання амплітуди новгородських настроїв у бік від Ярослава вона [колонія новгородських вигнанців у Чернігові] могла використати на свою користь [с. 19].

Такі вирази, як «коливання амплітуди» та «використати на користь» також надаються для пам'ятника.

> Київський стіл один за одним займали з травня 1235 р. по весну 1236 року Ізяслав Мстиславович, місяць – два весною 1236 р. Ярослав Всеволодович і стільки ж після нього Ізяслав Мстиславович, з травня 1236 р. по січень 1238 р. Володимир Рюрикович і після нього 2–3 місяці Ярослав Всеволодович [с. 24 – 25, посилання – Літопис руський, тобто Л. Махновець].
>
> Чернігівська «мала дружина», ставши ядром великого месницького загону під проводом Євпатія Коловрата, взяла участь у сміливому нападі на одну з орд [с. 28, посилання: Повесть о разорении Рязани Батыем. – «Художественная проза Киевской Руси XI – XIII веков», М., 1957 г., с. 270..
>
> За однією з легенд дружина князя Мстислава Глібовича Домникія викинулася з красного терему побіля Спаського собору і розбилась, аби не терпіти наругу, її

нібито поховано біля П’ятницької церкви [с. 30 – 31, посилання: *Ярыгин А.* Былое Черниговской земли. – Чернигов: 1898 г., с. 115].

У Батия було 150 тисяч татар та 450 тисяч військовиків з підкорених ним народів [с. 33, посилання: *Иловайский Д.* История России. – М.: 1906 г., т. 1, с. 571].

Мстислав Глібович після падіння Чернігова прибув з сумною звісткою до Києва. Сюди повернувся і єпископ Порфир «с миром», тобто з тією місією від загарбників, яку він виконав у Глухові. Софійський перший літопис не повідомляє, яка реакція була на його дії керманичів Києва, але констатує, що священнослужитель «смирившеся со Мстиславом» [с. 33].

Таке розуміння плутаної звістки про «мир» – справді нове слово в історіографії. На жаль, воно не годиться для пам’ятника, тому що треба довго пояснювати – чому це смішно, і тільки після цього – власне сміятись.

Осінню 1239 року монголо-татари, підкоривши Чернігів, пішли завойовувати Крим [с. 33, посилання: *Черепнин Л.* Монголо-татары на Руси (XIII в.). – «Татаро-монголы в Азии и Европе», М., 1970 г., с. 190].

9 квітня 1241 року біля Лігніц монголо-татари зазнали поразки від загонів чеських та німецьких лицарів. Знесилені ординці повернулися на схід, до своїх базових кочовищ [с. 40, посилання: Енциклопедія українознавства, т. 2, с. 425].

Чи то він шинель украв, чи то в нього шинель украли… В такому стилі «популяризує» С. П. битву під Легницею.

Деякі бояри, зокрема Доброслав та Судич, взагалі прагнули самочинно правити краєм [с. 40, посилання: *Костомаров М.* Галерея портретів. – К.: 1993 р., с. 63].

Але ж Ульянов-Ленін – це один чоловік, а не два, і так само Доброслав Судич. Невже С. П. і цього не знає?

У Чернігові діяв баскак, збирач данини [с. 42, посилання: Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К.: 1972 р., с. 91].

У кінці 1246 року ростовський князь Борис був відпущений з Сарая до Чернігова. За всіма переконливими ознаками він разом з своїми боярами перевіз сюди останки Михайла Всеволодовича та боярина Федора. Вони були поховані у відновленому Спаському соборі [с. 49 – 50, посилання: *Макаренко М.* Черниговский Спас. Археологічні досліди року 1923. – К.: 1929 р. – с. 61; Чернигов. – Чернигов: 1863 г., с. 6].

Окремої книги 1863 року, названої в посиланні, я не знаю, думаю, мається на увазі відбиток з «Черниговских епархиальных известий», де друкувалась праця Філарета (Гумілевського) «Историко-статистическое описание Черниговской епархии».

Син Бату Сартак стає християнином […] Хан Гуюк у 1247 р. вже теж збирався охреститися [с. 53, посилання: *Полубояринова М.* Русские люди в Золотой Орде. – М.: 1978 г., с. 24].

Розділ книги С. П. під назвою «Мученики «на службі» в Івана Грозного» [с. 56 – 63] спонукав мене написати розділ «Посмертні митарства Михайла і Федора», в якому та сама тема оброблена науково. Зрештою, сам товариш Ленін визнавав за декабристами ту заслугу, що вони розбудили Герцена. Ну, а Сергій Павленко розбудив Миколу Жарких…

Я не полінувався виписати найбільш показові дурниці з книги С. Павленка, написаної за методом Кози-Дерези: «Бігла через місточок – ухопила кленовий листочок». Рівень «дослідження» чи то пак «популяризації», як можна переконатись, такий, що асфальт залишається десь на недосяжній висоті.

А між тим була змога в 1996 році – дати скорочений популярний переклад книги М. Дімніка, проминувши науковий апарат і полемічні фрагменти. Але про існування цієї книги С. П. не знав, а тепер уже пізно пити боржомі….

Олександр Майоров (2001 – 2021 рр.)

Олександр Вячеславович Майоров народився в 1969 році у Запоріжжі, живе і працює в Санкт-Петербурзі. Його наукові праці присвячені виключно Русі 13 ст., і то переважно південній Русі та походу Батия. Вони становлять для моєї теми значний інтерес.

Кілька останніх днів – після того як москалів відігнали від Києва – у нас на диво тихо, навіть уже звичного хлопання протиповітряної оборони не чути. Але розгорається битва за Ізюм, продовжує – всупереч усьому можливому та неможливому – триматись Маріуполь і шириться інформація про злочини москалів на тимчасово окупованій території України. Зокрема в Бучі на додаток до тих 67 мирних жителів, про яких я уже згадував, прокуратура вивчає трупи ще 410 жителів, закатованих москалями.

В таких умовах я намагаюсь триматись в рамках академізму (5 квітня 2022 р. о 8:30), хоча вважаю російських істориків співучасниками злочинів, які москалі чинять в Україні. Вони є співучасниками не тільки як громадяни своєї країни, але й як професіонали, котрі переконали російське начальство, що ніякої України не існує.

На них чекає розчарування – Україна таки існує, а їх наукові праці потраплять на одну полицю із творами теоретика гітлеризму Альфреда Розенберга.

Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. – Спб. : Университетская книга, 2001 г. – 623 с.

Книга в цілому присвячена історії Галицького князівства від середини 11 до середини 13 ст. і тому лежить за межами моєї вузької теми. Але автор розглядає і діяльність князів Ольговичів у тих епізодах, коли вони втручались у справи Галицького князівства. Оці підрозділи роботи я й розгляну.

Перший такий підрозділ має назву «**Бояри й «галичани» у взаємовідносинах із князями Ігоровичами**» [с. 370 – 407]. Назва повністю відповідає змісту – О. М. зосередився не на розгляді політичних подій, а на тих даних про взаємодію названих суспільних сил, які можна витягнути із джерел, тобто на внутрішній історії. Оскільки джерела говорять про це мало, О. М. залучає… Татищева [с. 376 – 379, 386 – 388, 392 – 398] – без його пізніх вигадок історія виглядає дуже бідно. Зокрема, О. М. розлого цитує татищевські описи терору Ігоровичів та їх страти.

Детально аналізуючи ситуацію із захопленням міста Володимира (Т-30) [с. 377 – 381], О. М. весь час вживає слово *віче*, котрого джерела про цю подію не знають зовсім. Але те, чого не побачив сучасник подій, який сам жив у Володимирі, – те стало очевидним з віддалі у 8 століть і 1 100 кілометрів.

Взагалі *віче* – це якась idée fixe усієї книги. О. М. бачить його на кожному місці і в кожній події. І оце друге пришестя старорежимної «удільно-вічової теорії» тепер зветься «школою Фроянова» і «новим підходом» [с. 82 – 85]. Якщо «старий підхід» полягав у «феодалізмі» та «класовій боротьбі» – тоді це справді «новий підхід», котрий, як то часто буває, виявляється просто добряче призабутим «дуже старим підходом». І

щоб два рази не вставати: «міжусобні війни» попередньої історіографії в цій книзі іменуються «міжобщинними війнами». Прогрес?

Щодо страти Ігоровичів (Т-62) О. М. пише: «До вбивства Ігоровичів були безпосередньо причетні «онуки Ростиславлі», які княжили тоді в Галичі» [с. 395]. Що за онуки, як і коли вони княжили в Галичі – не відомо, тому і слова про «безпосередню причетність» – помилка О. М.

Хоча багато зауважень О. М., розкиданих між цитатами із Татищева, можуть бути слушними (повторю – я в них не вникав), в резюме розділу читач так і не знайде відповіді на корінне запитання: чому ті самі галичани, котрі запросили Ігоровичів на правління – ті самі їх і стратили.

У Мережі почали з'являтись кадри зруйнованого москалями Чернігова, котрі зі зрозумілих причин не публікувались під час облоги (для повних ідіотів та москалів пояснюю – ці фото могли би служити для коригування ворожого вогню!). Я боюсь їх дивитись, хіба колись потім…

Поки що продовжую (6 квітня 2022 р. о 8:00).

Наступний підрозділ, який мене цікавить, має назву «**Втручання у галицькі справи чернігівських князів: Данило Романович і Михайло Всеволодович**» [с. 560 – 583].

Тут знову бачимо «подробиці» Татищева щодо війни 1235 року [с. 563 – 564], використано також і Густинський літопис [с. 563].

Підсумки війни О. М. подав так:

> Кампанія завершилась важкою поразкою галицького і київського князів, причому найбільших втрат зазнали галицькі полки. Михайло Всеволодович як воєначальник повністю переграв Данила, і цей несторонничий факт сором'язливо замовчує придворний літописець Романовичів [с. 566].

З цим можна було би погодитись, хоча категоричність тону безумовно навіяна читанням Татищева.

Той самий запис Татищева знову знадобився автору на с. 567 – на цей раз для пояснення сум'яття в галицькому війську після поразки під Торчеськом, і далі на с. 573 цей запис знову служить поясненням – як Михайло став галицьким князем. Всі ці пояснення належать Татищеву, і ми мусимо розцінювати їх як спробу реконструкції ходу подій, а не як джерельне свідчення.

Простою мовою, джерела мовчать про контакти Михайла із галичанами перед його вокняжінням, і Татищев подав своє розуміння – так само як автори історичних романів домислюють у своїх творах те, про що мовчать джерела.

Виступ Ростислава проти «Литви» (Т-144) не збудив ніякої підозри у О. М., хоча похід з такою метою був неможливий з чисто технічних причин: аби дістатись до Литви, Ростислав мав би пройти ворожу йому Волинь. Не дивує О. М. і те, що з оцього «походу на Литву» Ростислав утік до Угорщини [с. 582]. А для цього йому треба було пробитись крізь ворожу Волинь і охоплену війною Галичину.

Висновок із цього підрозділу О. М. зробив такий: Данило не користувався великою підтримкою в Галичі і його правління там було нестійким [с. 583]. Про Ольговичів О. М. на цьому місці не згадує.

Наступний цікавий мені підрозділ має назву «**Зовнішньополітичні фактори у суперництві Романовичів і Михайла**» [с. 584 – 607].

Чому угорський король в 1237 році допоміг Михайлу (галицькому), а не Данилу (волинському)? О. М. шукає відповідь у Татищева… і знаходить [с. 594]. Знову повторю: я сам думаю, що угорський король був зацікавлений у роздмухуванні анархії в Галичині, і те, що Татищев думав так само – це збіжність думок двох дослідників, а не додаткове джерельне свідчення.

Далі О. М. використав лист німецького імператора Фрідріха 2-го до чеського короля Вацлава 1-го з липня 1235 року. В листі імператор скаржився на австрійського герцога Фрідріха 2-го Бабенберга, який захопив подарунки, відправлені імператору князем Русі. Дослідники думають – чи цей князь був Данило, чи Михайло [с. 594 – 595]. О. М. схиляється до останньої думки і навіть упевнено пише: «Михайло намагався зав'язати зносини з німецьким імператором» [с. 599].

Я не можу заглиблюватись у справи центральної Європи, але дата листа – липень 1235 р. – на мій погляд, виключає можливість Михайла. Інакше вийде, що влітку 1235 р. Михайло, тільки-но ставши князем у Галичі, блискавично відправив послів із дарами – не до сусідньої Угорщини, але до далекого від нього імператора (куди? заглиблюватись в ітінерарій Фрідріха я не маю змоги), і ці посли устигли добігти до Відня, і там місцевий князь устиг їх пограбувати, і звістка про це дійшла до імператора, і оцей останній устиг вписати таку новину в лист до Вацлава. Але літо 1235 року тривало тільки три місяці! І до того ж не конче Михайло мав прибути до Галича 1 червня, це міг бути і серпень, та й «літо 1235 р.» – тільки орієнтовна дата.

Мій висновок: хоча пригода записана в липні 1235 року, статись вона мусила раніше, можливо, навіть кількома роками раніше. А пригадав імператор заподіяну йому кривду тоді, коли почав збирати інші звинувачення на адресу віденського князя (мабуть, тоді, коли їх відносини погіршились).

Витягнути з цього листа щось для політики Михайла в Галичі я не бачу можливості.

Далі О. М. розглядає поїздку Данила і Василька влітку 1237 р. до угорського короля «на честь». О. М. чесно визнає, що нам нічого не відомо про переговори Романовичів із королем (невідомо про сам факт переговорів, мою любі!). Менше з тим, він упевнено пише про укладені умови, однією з яких був мир Данила з Михайлом, за яким Данило отримав Перемишль. Другою умовою було невтручання короля у галицькі справи; третьою – відмова короля віддати дочку за Ростислава Михайловича [с. 597]. Це чисто теоретична елюкубрація, котра до того ж суперечить літопису (Т-134), згідно з яким Перемишль був уступлений Данилу як наслідок його походу проти Михайла.

Далі О. М. розглядає висловлену в літературі гіпотезу, що вокняжіння Ярослава Всеволодовича в Києву було наслідком домовленості князів Данила Волинського і Юрія Владимирського (як ми бачили вище, такої думки тримався, зокрема, М. Дімнік). Не відкидаючи цей союз повністю, О. М. вважає його спрямованим не проти Ольговичів, а проти київського князя Володимира Рюриковича, а Михайло, на думку О. М., отримав Київ із рук Ярослава безконфліктно [с. 601 – 602]. Далі [с. 604] О. М. взагалі заперечує оту домовленість – на мій погляд, слушно.

Але слідом О. М. пише неймовірну річ:

> В 1231 р. на з'їзді князів у Києві відносини чернігівського і владимиро-суздальського князів оформились у воєнний союз, спираючись на який Михайло Чернігівський почав свою боротьбу за Галич [с. 605].

Повторю ще раз: ми не знаємо предмету обговорення з'їзду і досягнутих результатів – не знаємо навіть, чи були якісь переговори взагалі. Може – були, але може – й не були.

На вокняжінні Михайла в Києві О. М. і поставив крапку. Подальшої боротьби Ольговичів з Романовичами він не торкався.

На цьому місці варто додати, що О. М. не скористався спеціальною статтею М. Дімніка 1979 р., присвяченій боротьбі за Київ. Дімнік проте не став платити тією самою монетою і навпаки, скористався саме цією книгою Майорова у своїх пізніх статтях.

Повна довіра О. Майорова до записів Татищева примушує віднести його книгу в донауковий етап історіографії: все, що було написано хоча б на п'ять хвилин раніше даного автора, оголошується «джерелом».

> Пишуть, що москалі зруйнували залізничний вокзал у Миколаєві. Ніколи не бував у Миколаєві – місті, названому іменем того самого святого Миколи Мірлікійського, що і я. Чи можу я бути байдужим через те, що це за 400 км і мене безпосередньо не торкається?
>
> Ну, продовжую (7 квітня 2022 р. о 8:15).

Майоров О. В. Оборона Чернігова від монголо-татар у 1239 р. – «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка, К., 2004 р., т. 2, с. 128 – 144.

Важливе запитання, над яким зупинився О. М. – це текстова паралель в описі облоги Чернігова татарами в 1239 р. (Соф-28) та описом битви за Чернігів у 1235 р. (Іпат-36 – 37) [с. 129].

Проблема давно відома. Як же О. М. її розв'язує?

На його думку, звід 1448 р., в якому було перше із названих оповідань, був скорочений і змінений (в даному епізоді) у зводі 1464..1472 років і в такому вигляді потрапив у звід 1479 р. [с. 129 – 130]. Все це – чисто гіпотетична побудова, бо жодного з цих зводів ми не маємо.

Однак висновок із цього спостереження зроблено правильний:

> Перш за все має бути відкинута як така, що виникла внаслідок очевидного непорозуміння, версія про застосування каменеметальних гармат з боку захисників руського міста [с. 131].

Розглядаючи звістки про застосування облогової техніки, О. М. не може утриматись, щоб не приточити «джерельні звістки» любого йому Татищева [с. 132]. Питання, з якого такого літописного зводу походять «звістки Татищева», він не розглядає. Критичне ставлення до текстів закінчується у О. М. на 15 ст., на пізніші часи керосину не вистачило.

Перелік міст із Іпат-36 О. М. відносить до опису татарського походу – думаю, помилково [с. 133 – 134]. Щось подібне, але в менш категоричні формі, висловив був М. Дімнік.

Щодо розташування загадкового Хоробора з цього переліку – О. М. без додаткових аргументів приєднався до (помилкової?) думки А. Насонова, що це – городище біля Мени [с. 134]. Якщо так, то послідовність наступу повинна була би бути Сосниця ⇒ Хоробор (Мена) ⇒ Сновськ, тоді як в літописі стоїть інша послідовність. Отже, одне з двох: або літописний перелік взагалі не відбиває послідовності дій, або Хоробор – це не Мена.

Далі О. М. переходить до аналізу звістки ІпатЛ, відзначаючи наявні в ній суперечності і спроби дослідників їх витлумачити. Висновок О. М. звучить категорично:

> Ми маємо констатувати цілком очевидний факт, що текст, який читається у Іпатіївському літописі під 6742 р., насправді належить до подій татарської навали і має бути приміщений (як це зроблено у Софійському Першому і Новгородському Четвертому літописах) під 6747 р. у зв'язку із повідомленнями про похід військ Батия [с. 136].

Але обгрунтування чужорідності цього тексту в ІпатЛ дано у О. М. не дуже переконливо. Слово *тараны* не зустрічається ніде в хроніці Романовичів [с. 136]. Так, але чи тільки воно одне є унікальним в контексті цієї хроніки? Мабуть, варто було розглянути весь словарний запас хроніки, щоб системно подивитись на унікальні слова. Далі, кожне слово в кожному тексті колись-то зустрічається уперше, а якщо якогось слова взагалі нема – це ще не значить, що автор його не знав, значить тільки, що не було нагоди показати це знання. Я, наприклад, знаю такі слова як *толуол* чи *гідрохінон*, і якщо до цього місця не вживав їх, то виключно через те, що не мав нагоди.

Далі О. М. подає свою реконструкцію гаданого первісного тексту облоги 1239 р. із трьох фрагментів ІпатЛ [с. 137]. Оскільки зразком для реконструкції обрано Соф-28, то результат вийшов справді подібний до Соф-28.

Далі О. М. пропонує приточити перелік міст із Іпат-36 як увертюру до оцього гіпотетичного опису облоги 1239 р. [с. 138]. Цей перелік в контексті Іпат-36 «виглядає як зайва та недоречна подробиця». Але те, що видається недоречним сучасному коментатору, все ж таки могло виглядати доречним для давнього автора, в думку якого ми не зуміли повністю проникнути.

Посилання на перелік скарбів, наведений у книзі Г. Ф. Корзухіної [с. 138] – це взагалі непорозуміння. Ці скарби не датовані, чи справді вони належать до часту нашестя 1239 року – напевно сказати не можна. Це тільки одна з можливостей, але не більше. Корзухіна «реконструювала» шлях татар, з'єднуючи місця знахідки скарбів – це факт з її біографії, до якого варто було би поставитись більш критично (тобто відкинути).

В остаточний текст реконструкції [с. 138 – 139] О. М. включив не тільки зазначений перелік міст, але й кінцеву фразу Соф-28 про мир. О. М. не погоджується зі слушною думкою попередніх дослідників, що ця фраза стосувалась подій 1235 р., і пропонує свою неслушну:

> Насправді «незрозумілою і неправдоподібною» звістка про примирення виглядає саме у контексті розповіді «про війну Данила та Володимира із Мстиславом Чернігівським», хоча б з того, що у відповідності з даними, які ми маємо, війни з таким співвідношенням сил взагалі не було [с. 139].

Тут одна помилка (відкидання участі Мстислава Глібовича у війні 1235 р.) тягне за собою іншу: не було війни з його участю, то не могло бути й миру з його ж участю.

> За свідченням Новгородського Першого літопису, Мстислав Глібович взагалі не брав участі у поході 1235 р. [с. 139].

Літопис витлумачено помилково. Літописець не говорив «не брав участі» (ну, як в іншому місці в 1223 р. виразно сказано «а Юрія не було на тій нараді»), він тільки мовчав про його участь. Але із мовчанки, із відсутності згадки не можна вивести нічого позитивного (є таке правило в науці, позитивізм зветься: значення мають тільки позитивні дані). Літописець теж міг чогось не знати або вирішити, що роль Мстислава незначна і не варто його згадувати. Такі можливості не можна відкидати.

Далі, запис про мир не містить вказівки – з ким власне союзники (Мстислав + Володимир + Данило) уклали мир. О. М. помилково зрозумів це місце так, що зазначені князі миряться між собою [с. 129] і дивується, навіщо було укладати мир із Мстиславом, котрий і так був на боці Володимира + Данила [с. 139].

Але все стане на свої місця, якщо просто припустити пропуск імені контрагента миру – Михайла Всеволодовича, з яким оті три князі уклали мир. Таку можливість О. М. не розглядав.

Авжеж, не обійшлося без посилання на Зотова [с. 140] і без використання дати 18 жовтня 1239 р. як дати падіння Чернігова.

Хоча в даній статті посилання на Татищева та Зотова не мають вирішального значення, вони підтверджують зроблений вище висновок, що праці автора являють зразки донаукової історіографії.

Окремі спостереження в статті можуть бути прийняті, але реконструкція «первісного оповідання» в цілому неприйнятна. Мені здається, що мій варіант, котрий передбачає вставку в текст ІпатЛ тільки однієї фрази, є обережнішим. Я намагаюсь робити операції скальпелем, а не сокирою.

Майоров А. В. Летописные известия об обороне Чернигова от монголо-татар в 1239 г. (Из комментария к Галицко-Волынской летописи). – Труды отдела древнерусской литературы, 2009 г., т. 60, с. 311 – 326.

Ця стаття є російським перекладом розглянутої вище статті 2004 р., і цього навіть не зазначено в тексті. Росіяни мабуть соромляться визнати, що вони передруковують статті з українських видань.

Пишуть: Сумську область звільнено від москалів, але вони все ще залишаються в 6 областях сходу та півдня України і збираються почати там нову наступальну операцію.

Війна продовжується, і продовжують гинути наші захисники. І я про це постійно пам'ятаю (8 квітня 2022 р. о 8:00).

Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. – Спб. : Дмитрий Буланин, 2011 г. – 754 с. На сайті Академія ця книга поділена на два файли, мабуть з технічних причин: ч. 1; ч. 2.

Зміст книги такий:

1. «Конституційний проект» Романа Мстиславича: походження та верифікація. – с. 19 – 110.

Цей розділ присвячено аналізу творів Татищева (єдиного «джерела» цього «проекту») і тому належить до історіографії 18 ст. Отже, лежить поза рамками моєї теми, так само як і наступні два розділи.

2. Контакти Романа Мстиславича з монархами Європи та Римом. – с. 111 – 192.

3. Візантія у зовнішній політиці руських князів. – с. 193 – 286.

В цьому розділі інтерес становить підрозділ «Літописні дані про другий похід руських князів на половців». О. М. займається виключно хронологією цього походу. Висновок – похід відбувся на початку весни 1203 року [с. 262]. Це співпадає з моїм здогадом, зробленим незалежно (я ж читаю історіографію **після** закінчення своєї роботи).

4. «Великая княгиня Романовая»: дочь византийского императора – жена галицко-волынского князя. – с. 287 – 410.

Цей великий розділ, на щастя, я можу не читати. Джерела не містять ані імені цієї княгині, ані вказівки на її рід. Якби такі джерельні дані були, не треба би було писати цю масу тексту. А оскільки таких звісток нема, то ця маса тексту не може їх замінити. Її звали Єфросинія? Вона дочка візантійського імператора? – Може, так, а може й не так. Це предмет для історичного роману, не для науки.

Подальші розділи також не дають нічого для моєї вузької теми.

5. Візантія і християнський схід у політичній спадщині, реліквіях та іменослові руських князів. – с. 411 – 512.

6. Атрибути і символи царської влади на Русі в 13 ст. – с. 513 – 634.

7. Між Римом та Нікеєю: руські князі й екуменічні процеси сер. 13 ст. – с. 635 – 708.

Майоров О. М. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2011 р., т. 1 – 318 с.; т. 2 – 462 с.

Цієї товстої книги немає в Мережі, сказати про неї нічого не можу.

Майоров А. В. Повесть о нашествии Батыя в Ипатьевской летописи. – Rossica antiqua, 2012 г., № 1, с. 33 – 94 (часть 1); № 2, с. 43 – 133 (часть 2).

Ця стаття обіцяє цілу масу цікавого по моїй вузькій темі:

В первой части работы рассматриваются вопросы отражения текста Повести о нашествии Батыя в Ипатьевской летописи, Новгородско-Софийском своде первой половины XV в. и более поздних летописях; анализируется проблема киевского и черниговского летописания XIII в. Автором предложен исторический и текстологический комментарий к наиболее важным известиям повести: об обороне Козельска, взятии Переяславля и Чернигова; примирении русских князей с татарами, приходе Менгу-хана к Киеву, бегстве из Киева Михаила Всеволодовича, смерти Владимира Рюриковича и захвате Киева Ростиславом Мстиславичем. Отдельно рассматриваются вопросы о значении камнеметной артиллерии монголов и миротворческой роли черниговского епископа Порфирия.

Во второй части работы анализируются сюжеты: о захвате Ярославом жены и бояр Михаила в Каменце; осаде и взятии монголами Киева; взятии Колодяжина и Каменца, неудаче под Кременцом; походе Батыя в Венгрию, «стоянии» на Дунае и «воевании» до Володавы; последнем рубеже Западного похода Батыя. Отдельно рассматривается вопрос о перемещении листов в оригинале Галицко-Волынской летописи, которое привело к удвоению известий в статьях 6742, 6745 и 6743, 6748 гг. Сделан вывод, что Повесть о нашествии Батыя – особое литературное произведение; высказаны предположения о времени составления и авторах повести.

Після розгляду історіографії питання [ч. 1, с. 33 – 46] про Козельськ сказано тільки, що О. Шахматов вважав текст МАЛ похідним від С1ЛСІ [ч. 1, с. 46]. Ця думка загально прийнята в літературі, навіть у довідники потрапила.

Далі О. М. знову повертається до своєї улюбленої теми – татар під Черніговом у 1239 р. Додатково О. М. залучив тексти Біл1Л та Біл2Л [ч. 1, с. 49 – 50], але даремно. Потрібні йому тексти цих списків системно залежать від НКЛ – Н4Л і не є незалежними джерелами [*Жарких М. І.* Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. – К.: 2016 р., розділ «Реконструкція «білоруського» літопису»].

Аналіз «миру з татарами» і метання каміння [ч. 1, с. 49 – 67] також слідує статті 2004 року, авжеж із використанням Татищева [ч. 1, с. 56] і самоцитуванням цілих абзаців (що природно для статей одного автора на одну тему).

Так само зі статті 2004 року переїхала реконструкція тексту ІпатЛ про облогу Чернігова в 1239 р. [ч. 1, с. 67 – 70].

Роль єпископа Порфірія О. М. висвітлив [ч. 1, с. 70 – 72] під потужним впливом М. Дімніка, додавши до нього такі «джерела», як Р. В. Зотов (кін. 19 ст.) та М. Є. Марков (поч. 19 ст.) [ч. 1, с. 74]. Із останнього запозичена думка, що Мстислав Глібович 1239 року (Т-146) – це Мстислав Рильський 1241 року (Т-160). Думаю, це годиться для історичного романа, а не для науки.

Звістки псковських літописів про дату падіння Чернігова переказані без критики тексту [ч. 1, с. 76]. Спроба «підкріпити» її дуже розпливчастими записами Рашид ад-Діна та Юань-Ші [ч. 1, с. 79] непереконлива – через велику часову і територіальну віддаленість писарів цих текстів від самих подій. Але на думку О. М. «это повышает доверие к другим псковским известиям, относящимся к периоду монголо-татарского нашествия» [ч. 1, с. 79].

О. М. не займався «Сказанням про Михайла і Федора» і тому думав, що звістки про вбивство татарських послів у Києві з'являється в літописах 2 пол. 15 ст. [ч. 1, с. 80]. Подальший аналіз привів його до слушного висновку, що це – пізня вигадка [ч. 1, с. 80 – 84], і я теж так думаю [*Жарких М. І.* Літературна історія «Сказання про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора». – К.: 2021 р., розділ «Текстологічний аналіз розлогих проложних текстів»].

У Краматорську від ракетного удару москалів 8 квітня 2022 р. загинуло 50 мирних жителів.

Чи знає Олександр Майоров у своєму Петербурзі, що він є співучасником цього воєнного злочину? Він не стріляв? Так і Путін не стріляв, і міністр Шойгу не стріляв. Але Майоров є громадянином Росії, і він обрав цю злочинну владу, яка вбиває українців. Громадянин – це не тільки право, але й обов'язок, і особисте [не]бажання не має тут ніякого значення. Він – громадянин злочинної держави, отже, співучасник її злочинів.

Ну, поки я не в Краматорську і мене не убили – продовжую (9 квітня о 9:40).

Але якщо Михайло не вбивав послів – чого ж він утік із Києва? – задається запитанням О. М. і міркує про «мирный характер миссии Менгу» [ч. 1, с. 85]. Проста думка, що люди можуть тікати від Орди, не спадає на думку історику із Гнило-Солом'яної Орди.

Городок Пісочний, де зупинився Менгу, О. М. слідом за А. В. Кузою помилково розміщує біля Переяслава, не на Вигурівщині і після цього дивується, що з віддалі в 100 км Менгу не міг бачити Києва (а з Вигурівщини якраз міг) [ч. 1, с. 85].

Невже О. М. не знає про Вигурівщину? У тому-то і біда, що знає, і це змушує його до такої непотрібної та неймовірної фантазії: Менгу, мовляв, залишив військо у Пісочному-Переяславському, а сам з невеликим почтом підійшов до Києва, до Пісочного-Вигурівщини [ч. 1, с. 85 – 86].

Ця фантазія непотрібна, бо джерела зовсім не вимагають такої елюкубрації. І ця фантазія неймовірна, бо Менгу не читав Іпатіївського літопису і не знав, що не зустріне опору. Менгу вів розвідку в **абсолютно** невідомій йому країні і він **абсолютно** не мав поняття, які там є сили, де вони розташовані, які є укріплення і т. д. Все це було предметом його розвідування, і природно, що він повинен був діяти обережно, зокрема, не ходити з малими силами. Не на пікнік вибиралися, на війну.

Одна помилка тягне за собою наступну, і уже читаємо, що Михайло довідався від Менгу, що татари уклали союз («альянс») із Володимиром Рюриковичем і Данилом Романовичем. Читаємо, що татари прийняли рішення передати Київ Володимиру (а після його смерті – Данилу), і О. М. зобов'язав Менгу донести оце міфічне «рішення» до Михайла, а Михайла – підкоритись і виїхати з Києва [ч. 1, с. 86]. Все це – xvantasia bezpidstaviensis, нічого більше.

Далі О. М. збирає дані про смерть князя Володимира Рюриковича із пізніх плутаних псковських літописів 15 ст., московських родоводів 16 ст. і вигадок Татищева 18 ст. [ч. 1, с. 87].

Із мовчання пізніх джерел про княжіння Михайла в Києві О. М. робить помилковий висновок:

> Захват Михаилом Всеволодовичем киевского стола в 1238 г. не привел к признанию его в качестве законного киевского князя, а, скорее, наоборот, вызвал общее осуждение [ч. 1, с. 91].

Політична культура давньої Русі не знала поняття «законного князя»: будь-який князь теоретично міг претендувати на будь-яке князівство, і регулювалось це не законами, а практичною можливістю зайняти той чи інший стіл.

Розглядаючи історію із полоном жінки Михайла (Т-151), О. М. визнав повідомлення ЛЛ запозиченням із південноруського джерела [ч. 2, с. 46 – 47]. О. М. слушно не погодився із думкою, що там діяв Ярослав Всеволодович [ч. 2, с. 45 – 46] і почав шукати іншого Ярослава на цю роль. Зрештою, нікого ліпшого за Ярослава Інгваровича він не запропонував.

Розглядаючи хронологію облоги Києва, О. М. слушно відкинув дату псковських літописів [ч. 2, с. 54], хоча помилково довіряв таким самим датам тих самих псковських літописів щодо попередніх подій. Він відкинув також і дату 6 грудня – на думку О. М., вона походить з 14 – 15 ст. [ч. 2, с. 55]. На цьому місці хотілося би побачити більш детальне обгрунтування – де вперше з'явилась ця дата і як вона далі поширювалась.

> Пишуть про нові обстріли Харкова з серйозними руйнуваннями (10 квітня 2022 р.). Ні, поки що не Санкт-Петербурга, так що за життя О. Майорова я можу не переживати.
>
> Хоча… Війна має дуже багато вимірів, і не слід думати: якщо «прилетіло», то це обов'язково має бути ракета. Прилетіти може із зовсім несподіваного боку…
>
> А я продовжую (10 квітня 2022 р. о 8:00).

У питанні про назви міст, захоплених татарами на Волині, О. М. обстоює точку зору, що в текстах джерел згадано Кам'янець Ізяславль та Кременець Данилів, де другі слова у парі мають позначати власників цих міст [ч. 2, с. 57 – 61]. Так воно може бути, але може і не бути, бо такі позначення загалом досить рідкісні, зокрема, і в хроніці Романовичів ні Володимир, ані Галич не звуться «Даниловими», хоча вони й важливіші за Кременець. Думаю, це темне місце так і залишиться назавжди темним. А звідси випливає, що робити рішучі висновки на підставі одного тільки цього темного місця не випадає, зокрема, говорити про належність Кам'янця якомусь Ізяславу.

Натомість ми маємо значну серію таких безспірних давньоруських назв, як Всеволож, Глібль, Мстиславль, Ростиславль (Рославль), Ярославль – всі мають виразну

форму присвійних прикметників від виразно князівських імен. Думаю, що й Ізяславль сюди йде, так само як Данилів та Львів.

Мабуть можна визнати рацію О. М., що фраза про війну татар до Володави в ІпатЛ відірвалась від кінця розповіді про похід Батия і потрапила не на місце [ч. 2, с. 61 – 69].

Подальше припущення О. М. – що літописна *Володава* відповідає ріці *Влтава* у Чехії (у формі *Молдава*) [с. 69 – 74] виглядає цікавим. Я не можу заглиблюватись у це питання, тільки на самій поверхні лежить географія. О. М. наводить дані, що татари воювали біля Опави, Градишева та Оломоуца. Ріка ж Влтава тече майже точно з півдня на північ, і головне місто на ній – це Прага (назва значно більш відома ніж Влтава / Молдау). Від Опави до Праги – 243 км, від Оломоуца – 203 км, міста Градишев ніхто в Мережі не знає.

Якщо татари справді не заходили далі на захід від названих міст, то орієнтир, що лежав за 200..240 км далі, не показує великої обізнаності автора із предметом. До того ж Опава була добре відома хроністу Романовичів і згадується у хроніці значно детальніше, ніж (наприклад) Київ.

Думаю – якби хроніст справді хотів позначити західну межу татарського походу і щось про неї знав, він поставив би на цьому місці Опаву або більше загальну назву, таку як Чехія чи Моравія, котрі також були йому добре відомі. Думаю, для порятунку гіпотези О. М. потрібні додаткові припущення, котрі її послаблюють.

Далі О. М. міркує про переміщення аркушів протографа при переписуванні ІпатЛ [ч. 2, с. 74 – 78]. Ці міркування були би більш переконливими, якби було подано реконструкцію гаданого первісного тексту, де ці аркуші поставлені на належне (на думку автора) місце. Тоді було би простіше дивитись, чи справді текст став кращим і зв'язнішим.

Також О. М. наводить два випадки подвоєння звісток в ІпатЛ і пояснює їх так, що один текст джерела був використаний хроністом Романовичів двічі [ч. 2, с. 78 – 92]. Простою мовою це означає, що сам хроніст нічого не знав про ці події і не розумів, про що йдеться у письмовому джерелі, котре він використав. Це – дуже погана атестація для ІпатЛ як історичного джерела (не як історичного роману). Якщо тексти двох оповідань були розбиті кожне на 4 фрагменти [ч. 2, с. 91 – 92] – то це не може бути випадком, мусить бути якась раціональна причина, окрім маніакального бажання хроніста перемолоти все на фарш. Розмір фрагментів, які виділив О. М., занадто малий щоб можна було пояснити це перемішуванням цілих аркушів.

Думку, що повість про похід Батия була окремим твором, О. М. переконливо підкріплює вказівками на існування автономних (поза літописами) її фрагментів [ч. 2, с. 92 – 94]. Цей твір виник, на думку О. М., між 1246 і 1251 рр. з використанням відомостей від єпископа Порфирія та воєводи Дмитра і могла увійти у якийсь не збережений київський або чернігівський літопис сер. 13 ст. [ч. 2, с. 99 – 102]. Все це – чисто гіпотетично.

Таким чином, деякі спостереження О. М. в цій статті здаються цікавими. Разом з тим спеціально для моєї вузької теми вона дає мало нового у порівнянні зі статтею 2004 р., і це нове – не все прийнятне.

Дивлюсь я на небо і думку гадаю: а прилетіти російському вченому може із зовсім несподіваного боку. Надто коли він народився в Україні, зрадив землю батьків і пішов на службу до злочинного московського режиму, сподіваючись на «московські соболі».

Якщо його, наприклад, заарештують… І почнуть з'ясовувати, хто резидент і які завдання української розвідки він виконував, працюючи під прикриттям «професора університету»… От було би добре! Зрадник отримав би свою нагороду!

А я, поки маю можливість – продовжую (11 квітня 2022 р. о 8:20).

Майоров А. В. Монголо-татары в Галицко-Волынской Руси. – Русин, 2012 г., № 4, с. 56 – 72.

Стаття О. М. в цьому опер-чекістському журналі повторює зміст попередньої статті у журналі «науковому», «академічному» і «респектабельному». Великі блоки тексту запозичені без будь-яких змін. Повторюся: такий автоплагіат є природним, тільки не можу зрозуміти: що додає публікація у цьому загумінковому «журналі» до науки взагалі і наукової репутації автора зокрема.

Хіба що гроші, які «журнал» платить своїм авторам? Або завдання, яке резидент поставив «автору» і яке має служити прикриттям для чогось цікавішого?

Майоров О. В. Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця. – Біла Церква: Олександр Пшонківський [Вид.], 2013. – 220 с.

Maiorov A. V. The daughter of a byzantine emperor – the wife of a Galician-Volhynian Prince. – Byzantinoslavica, 2014, vol. 72, no. 1-2, pp. 188 – 233.

Maiorov A. V. Eufrozyna Halicka. Córka imperatora bizantyńskiego na Rusi Halicko Wołyńskiej (ok. 1176..1180 – po 1253). Kraków: Avalon, 2016. 370 s.

Ці три роботи доступні в Мережі, але я не хочу їх читати. Славний Гарун ар-Рашид сказав: «Якщо ці книги містять те саме, що й Коран, то вони не потрібні; а якщо вони містять таке, чого в Корані нема – то вони шкідливі».

Ці книги містять те, чого нема в джерелах, і ніяка маса сторінок заступити цього не може.

Майоров А. В. Монголо-татары и князья Северо-Восточной Руси. – Вестник Удмуртского государственного университета, 2013 г., № 3, с. 26 – 36.

Стаття містить підрозділи: «Мирные переговоры с татарами великого князя Юрия Всеволодовича», «Цели Западного похода монголов», «Сражение под Коломной», «Гибель хана Кулкана и ее последствия».

Починається стаття досить своєрідно:

Перед вторжением в русские земли татары вели переговоры не только с Даниилом Романовичем [31; 32], но и с другими русскими князьями [с. 28].

Перед вторгненням – мабуть, перед нападом на Рязань в груді 1237 року? Коли ж це Данило вів такі переговори? – Ну як-то «коли»? Он бачите – там посилання є, навіть два. Два джерела говорять про такі переговори!

З'ясувалось, що [31] – це перша частина статті самого О. Майорова «Повесть о нашествии Батыя в Ипатьевской летописи», яку я розгляну вище, а [32] – відповідно друга частина. Джерела початку 21 століття, що й казати!

Тільки читаючи цю статтю, я жодною мірою не побачив ніяких «переговорів» Данила з 1237 чи попередніх років, тільки «переговори» 1239 року, у які О. М. вірить. Виходить, О. М. сам уже забув, про що писав у попередній статті!

З нагоди переговорів Юрія з татарами О. М. пише:

> Юрий поверил обещаниям татарских послов и до последней минуты уповал на то, что, не вмешиваясь в войну татар на Юге, будь то с половцами или рязанцами, он сам сумеет избежать нашествия, благополучно отсидеться за приокскими лесами [с. 29].

Теоретично кажучи, так могло бути, і я навіть припускаю: Юрій міг так думати, не мавши жодних контактів із татарами і не проводячи ніяких переговорів.

Зі звіту ченця Юліана видно, що метою походу татар була Угорщина (і, можливо, землі далі на захід), і О. М. висновує:

> О планах монголов идти войной на Венгрию, о которых они в открытую заявляли осенью 1237 г., было известно владимиро-суздальскому великому князю. Источник этих сведений – письмо монгольского хана – не оставлял сомнений в их надежности. Возможно, монголы специально позаботились о том, чтобы это письмо попало в руки Юрия Всеволодовича […] Получив надежные, как казалось, сведения о том, что главные цели монгольского завоевания лежат на Юге, сильнейший из князей Северо-Восточной Руси мог рассчитывать, что развитие событий пойдет по какому-то другому, не столь трагическому для него плану. [с. 30 – 31].

Битву під Коломною О. М. оцінює так:

> Преследуя дружину рязанского князя Романа Игоревича, отступавшего, по-видимому, из-под самой Рязани к границам Владимирской земли, монголы неожиданно столкнулись у Коломны с еще одним сильным отрядом русских – владимирской сторожевой ратью. Внезапная атака владимирцев, очевидно, застигла монголов врасплох, что в итоге стоило жизни царевичу Кулкану [с. 33].

Далі О. М. думає:

> Гибель в столкновении с владимирцами сына Чингис-хана не могла быть оставлена монголами без последствий. И эти последствия приобрели катастрофический для всей Северо-Восточной Руси характер [с. 33].

В цілому стаття подає зовсім інакшу картину походу татар на північно-східну Русь, ніж попередня історіографічна традиція. Зроблені припущення і умовиводи заслуговують на подальше вивчення.

> *Майоров А. В.* Тайна гибели Михаила Черниговского. – Вопросы истории, 2015 г., № 9, с. 95 – 111.

О. М. розглянув три причини вбивства Михайла, виставлені в історіографії: 1, вбивство татарських послів у 1239 р.; 2, небезпечні для татар контакти із Заходом (Угорщиною); 3, інтриги князів-суперників [с. 96]. Він слушно вважає ці причини нестійними та / або недостатніми.

О. М. вважає, що Михайло мусив мати провину перед монгольським ханом [с. 97] (як і в попередній статті, О. М. прикладає титул *хан* до царевичів з роду Чінгіз-хана. В даному випадку – мабуть, перед Батиєм, не перед ханом в Каракорумі, якого від 1241 до 1246 років і не було).

Відшукуючи таку провину, О. М. звернувся до епізоду вбивства «онуки князя Михайла» в Сілезії (Т-155). Здавалось, би там діють тільки Михайло та німці (ну ще ця «онука»), але не татари і не Батий? Так-то воно так, але для такого досвідченого комбінатора як О. Майоров це не становить найменшої перепони.

Він розглядає європейські легенди про вбивство татарської імператриці [с. 98 – 111] і висновує:

> Попереджені про близьку появу загарбників жителіНоймаркта [Середи] прийняли загін руського князя за татарський авангард і напали на нього [с. 111].

О. м. думає, що Михайло зі своїм загоном хотів приєднатись до війська Генріха Благочестивого, щоб битися із татарами під Легницею,

> і тільки безглуздий випадок – несподіваний напад німців у Ноймаркті – перешкодив руському князю здійснити свій намір. Його вимушене повернення назад до Мазовії після поразки й загибелі сілезького князя з усією певністю показує, що ніяких інших цілей, окрім з'єднання з військами Генріха, у Михайла не було [с. 112].

І от оця невдала спроба битись із татарами була, на думку О. М., фатальною для Михайла. Князь Данило Романович знав про цю спробу, забіг до Батия перед Михайлом і подав Батию відомості про провини свого конкурента [с. 112].

Кінцевий висновок із зібраного матеріалу О. М. подав так:

> У хвилину вирішальних випробувань Михайло Всеволодович **зі своїми людьми** опинився на боці головних противників татар у Польщі і разом з ними був готовий дати відсіч загарбникам, а потім, перебуваючи у ставці Батия, знову відкрито кинув виклик ворогам [с. 115].

Для оцінки цієї досить зручної елюкубрації ключове значення мають виділені мною в цитаті слова: «зі своїми людьми». О. М. уявляє собі справу так, що Михайло їздив по Європі зі значним загоном, який становив певну воєнну силу, а не з особистим почтом з кількох слуг. Хоча джерела мовчать про останніх, я не вірю, щоб князь у своїх поїздках сам собі сідлав коня чи сам собі варив обід. А от військо, загін, з яким можна щось робити на війні – то зовсім інша справа. Про такі загони при наших князях-втікачах ніхто не повідомляв і з усілякою певністю можна думати, що їх і не бувало. А тому падає і головна опора побудови – можливість Михайла воювати.

Згаданий епізод ІпатЛ я розумію так: німці побачили, що приїхав до них якийсь не рядовий чоловік, і от вони вирішили помацати – чи сите в нього сало. У «скарби», буцімто пограбовані в Михайла, я не вірю (вільно ж було панегіристу Романовичів рахувати коштовності в чужій кишені), але вірю, що німці **могли думати**, що скарби на возах Михайла є. А як любив повторювати Джуффін Халлі: «Поки не спробуєшь – не дізнаєшся».

І от німці спробували, і «загін», який буцімто супроводжував Михайла, дивився на це і думав: «Ну-ну, старайтесь». Тобто він не міг оборонити Михайла навіть перед грабіжниками з числа міщан – де вже з такою силою виступати проти татар!

В цілому відкрита О. Майоровим «таємниця» нагадує ту анекдотичну відповідь недбалого студента-біолога, котрий під час іспиту на запитання про риб говорив: «Відомо, що риби не мають хутра, але якби вони його мали…»

Але війна може прилетіти в різні міста Росії і в формі відмови банківських карт, і в формі зникнення харчів з магазинів. Росіяни люблять говорити «можем повторить» – чому б їм не повторити голод під час блокади Ленінграда? А голод не розбирає, хто професор, а хто ні.

У сподіванні побачити, як москалі випрошують один у одного скоринку хліба – продовжую (12 квітня 2022 р. о 8:10).

Майоров А. В. Завоевание Батыем Южной Руси: к интерпретации одного известия Рашид-ад-Дина. – Studia slavica et balcanica petropolitana, 2015 г., № 1, с. 182 – 193.

Стаття не має прямого відношення до моєї вузької теми. Резюме її звучить так:

Приведенные Рашид ад-Дином в рассказе о завоевании Южной Руси монголами имена собственные *Уладмур* и *Учогул Уладмур* не могут быть связаны с историческими топонимами Галицко-Волынской земли. Город «трех сыновей Владимира» был взят сразу после падения Киева и должен был находиться в Киевской земле [с. 191].

Зі свого боку думаю, що «три сини Володимира» можуть бути трьома синами владимирського князя Юрія Всеволодовича, котрі справді захищали Владимир. До того ж Р. Беспалов доводить, що оповідання Рашид ад-Діна про війну на Русі само запозичене із руського джерела, подібного до С1ЛСІ [*Беспалов Р. А.* К истории создания Повестей о Батыевом нашествии в части событий 1237–1238 годов. – «Летописи и хроники. Новые исследования. 2017-2018», М. – Спб., 2019 г., с. 58].

Майоров А. В. Монгольское завоевание Волыни и Галичины: спорные и нерешённые вопросы. – Русин, 2015 г., № 1, с. 12 – 24.

Після кількох розглянутих вище публікації О. М. пише уже як загально визнаний факт:

Верный своим обязательствам перед татарами, галицко-волынский князь Даниил Романович заблаговременно покинул территорию родной земли, не дожидаясь начала вражеского вторжения [с. 12].

Ці «зобов'язання» є наслідком непорозуміння, котре, однак, відіграє важливу роль в побудовах О. М. За правилами природничих наук – далі можна не читати, бо все наступне буде базуватись на цьому помилковому твердженні і, як наслідок, буде цілком помилковим.

В Бересті нема слідів пожежі сер. 13 ст. [с. 13, за П. Ф. Лисенком], отже, думає О. М., не було й опору татарам.

О найденных на территории средневекового Владимира-Волынского следах многочисленных пожаров [следует сказать]: нет надежных оснований трактовать их как следствие штурма города татарами [с. 16].

В Галичі маємо сліди потужної пожежі сер. 13 ст. (за Б. П. Томенчуком) [с. 18], але висновок О. М. – що опору татарам не було.

Простою мовою, там, де слідів руйнувань нема – опору татарам не було, а там, де такі сліди є – опору татарам так само не було. Такий суб'єктивізмом у трактуванні археологічних даних говорить: О. М. добре знає, що й як було, а ці дані нещадно нагинаються для «підкріплення» його концепції. (І це при тому, що інтерпретація археологічних даних, зокрема, їх вузьке датування – справа дуже нелегка).

Майоров А. В. Русские князья после нашествия Батыя: борьба за Галич и Киев. – Stratum plus, 2016 г., № 5, с. 49 – 56.

Тут маємо на початку повторення уже висловленої раніше О. Майоровим думки: фраза про Володаву в ІпатЛ потрапила не на місце [с. 50]. Із цього робиться висновок, що похід Манмана та Балая на Волинь не мав характеру воєнної операції [с. 50].

А якщо не воєнної – тоді якої?

О дипломатическом характере встречи волынских князей с Манманом и Балаем определенно свидетельствует привлечение к ней митрополита-электа Кирилла, которого Даниил «поима с собою». Личное участие высших церковных иерархов в боевых действиях против татар совершенно нетипично для Руси, а вот привлечение их в качестве посредников на переговорах русских князей с монгольскими ханами – явление обычное. Вспомним хотя бы о посреднической роли черниговского епископа Перфирия, способствовавшего примирению с татарами Владимира Рюриковича, Мстислава Глебовича и Даниила Романовича осенью 1239 г. [с. 51]

Я спеціально навів цю довгу цитату з поглядом О. М., «чтоб негодность его увидал русский люд из него самого». Міфічна «місія Порфірія» crescendo перетворюється на «місію митрополита», який веде переговори не з якимись дрібними царевичами, а з самим ханом! (У Каракорумі? – Не конче, ми бачили вище звичай О. М. іменувати «ханами» всіх представників роду Чингіз-хана.)

Будь-що-будь в тому тексті хроніки Романовичів, який ми маємо, Володава стоїть як орієнтир походу названих татарських командирів. Чи справді хроніст помилився в цьому місці? – Може бути, але **в його уяві** ці епізоди були пов’язані між собою. Інакше ми змушені будемо припустити, що хроніст зовсім не розумів змісту того, що він своєю рукою писав, і маємо замість історичного джерела чергові «Записки сумасшедшего».

І далі О. М. продовжує розвивати свою думку:

Как нам представляется, целью «возыскания» Манмана и Балая было отнюдь не установление места нахождения Даниила. Скорее всего, речь должна идти об установлении новых обязательств галицко-волынского князя в качестве вассала хана Батыя и, в частности, о взыскании дани. Это тем более вероятно, если учитывать, что еще в 1239 г. Даниил примирился с татарами и начал пользоваться их поддержкой в борьбе за Киев и Галич со своими главными соперниками – черниговскими князьями [с. 53].

Припущення, оперті на попередніх помилкових припущеннях, автоматично виходить помилковими.

Maiorov A. V. The mongol invasion of South Rus’ in 1239–1240s: controversial and unresolved questions. – Journal of slavic military studies, 2016, vol. 29, no. 3, pp. 473-499.

Цієї статті немає в безкоштовному доступі, а платити за неї 47 доларів я жодною мірою не збираюсь. Думаю, що там повторено всі попередні припущення О. М., тільки іноземними літерами.

Майоров А. В. Даниил Галицкий в пути к хану Батыю: к спорам о продолжительности поездки князя в Орду. – Stratum plus, 2016 г., № 6, с. 195 – 202.

Припущення О. М. полягає в тому, що Данило їхав до Батия татарською поштою – так, як Іоан із Плано Карпіні і потім Рубрук. Для моєї вузької теми цікаво, що О. М. обстоює ранню дату поїздки Данила – жовтень 1245 – березень 1246 рр. [с. 201].

Майоров А. В. Две даты взятия Киева монголами в русских летописях. – Русская литература, 2016 г., № 2, с. 51 – 59.

О. М. в цій статті розглядає дуже плутані повідомлення з хронік Матфея Паризького (написаної бл. 1259 р., 2000 км від Києва) та Уейверлейського монастиря (написаної наприкінці 13 ст., 2200 км від Києва). В них міститься виклад недатованого листа невідомого угорського єпископа до невідомого паризького єпископа зі згадкою, що татари не могли переправитись через ріку Deinphir / Damaii і мусили очікувати, поки вона замерзне [с. 54].

Оскільки сам лист не містить ніякої дати (не кажучи вже про інші неясні моменти), витягнути із нього якесь підтвердження літописної дати 6 грудня 1240 року для падіння Києва неможливо. Спочатку треба установити орієнтовну дату цього документа, і тут пропонують 1241 чи 1242 роки. О. М. намагається перетягнути його в раніший час і пише, що там відбились події приходу Мунке до Києва наприкінці 1239 року [с. 57]. Біда в тому, що в листі немає ніякого Києва, а тільки зіпсовані назви рік (і Дніпро плутається із Дунаєм). Географічний бар'єр для історичних джерел таки реально існує – хроністи не мали зеленого поняття про географію східної Європи і переписували те, що їм надіслали, без розуміння ситуації, додаючи помилки власного виробництва.

> Днепр и Дунай, по-видимому, были непреодолимыми преградами для монголов. Чтобы переправиться через них, захватчики должны были дожидаться крепких зимних морозов, способных сковать реки льдом, на время останавливая свое наступление [с. 58].

Це, звичайно, абсолютно помилково. Чому – поговоримо завтра.

> От не встиг написати, що в Росії будуть шукати винних і арештовувати ворогів народу, як Мережею розійшлася чутка, що вже заарештували Суркова. Ні, не поета Олексія Суркова, померлого в 1983 році (хоча в Росії все може бути, й такого не можна виключати), тільки радника президента Владислава Суркова. А він навіть не українець, а колишній чеченець! То тим більше колишнім українцям варто замислитись!
>
> У сподіванні, що всіх цих «теж українців» росіяни заарештують самі – продовжую (13 квітня 2022 р. о 8:00).

Кількість води в ріці визначається середнім стоком. Він вимірюється або в кубічних кілометрах на рік, або кубічних метрах за секунду (в цьому випадку – середній стік упродовж року ділиться на число секунд в році). Отже, маємо наступні числа:

– Янцзи – 30 166 м³/с (і як ви уявляєте собі похід татар до Бірми без переправи через Янцзи, яка, до речі, ніколи не замерзає?);

– Волга – 8 000 м³/с (і як ви собі уявляєте завоювання східної Європи без переправи через Волгу?);

– Дунай – 6 400 м³/с (і як ви собі уявляєте війну в Угорщині й вихід на берег Адріатичного моря без переправи через Дунай?);

– Хуанхе – 2 571 м³/с (і як ви собі уявляєте завоювання Китаю татарами без багаторазових переправ через Хуанхе туди й назад?);

– Амудар'я – 2 525 м³/с (це сучасний стік, дуже низький, при якому Аральське море зникає на наших очах; раніше, може хоч 100 років тому, він був більшим. І як ви собі уявляєте завоювання Середньої Азії без переправи через Амудар'ю?);

– Дніпро – 1 670 м³/с (і як ви собі уявляєте татарську війну на території сучасної України без переправи через Дніпро?);

– Ока – 1 300 м³/с (і як ви собі уявляєте завоювання Владимирського князівства без переправи через Оку?);

– Тигр – 1 240 м³/с (і як ви собі уявляєте завоювання Багдадського халіфату без переправи через Тигр?).

– Вісла – 1 080 м³/с;

– Сирдар'я – 724 м³/с;

– Дон – 680 м³/с;

– Ілі – 480 м³/с;

– Урал (Яїк) – 400 м³/с;

– Єфрат – 356..818 м³/с (дані сильно різняться);

– Дністер – 300 м³/с.

Через усі ці ріки татари переправлялись багато разів у різних напрямках без найменших проблем (принаймні такі проблеми не зафіксовані у письмових джерелах).

Висновок простий: не вмієш переправлятись через ріки – не воюй. А татари воювали, отже вміли переправлятись. Як переправлялись – про це написав Боплан, та й у книзі О. Новосельського «Борьба Московского государства с татарами», пригадую, були деякі подробиці переправ Ногайської орди через Волгу (не маю натхнення відшукувати точне посилання).

На думку О. М., розібрані ним дані із європейських хронік підтверджують дату падіння Києва – 6 грудня. Повторю: із недатованих текстів не можна видобути ніякої **конкретної дати**.

Maiorov A. V. The mongolian capture of Kiev: the two dates. – Slavonic and east european review, 2016, vol. 94, no. 4, pp. 702 – 714.

Це переклад статті, розібраної вище, включно з неможливістю переправи:

Both the Dnieper and the Danube appear to have been insurmountable obstacles for the Mongols. To cross them, the invaders had to wait until hardwinter frost would lock the rivers and thus halted their advance [p. 712].

Maiorov A. V. Prince Mikhail of Chernigov: from maneuverer to martyr. – Kritika, 2017, vol. 18, no. 2, pp. 237 – 256.

Це переклад статі 2015 р. «Тайна гибели Михаила Черниговского», зокрема, тут маємо:

The residents of Neumarkt may, however, have mistaken the detachment of a Russian prince for a Mongol vanguard or intelligence gathering unit [p. 250 = Тайна, с. 111].

Only an unforeseen contingency – the unexpected assault of the Germans in Neumarkt against his retinue and supply wagons – prevented the Rus´ prince from implementing his plan to join the battle. Instead he returned to Mazovia after the defeat and the death of the Silesian duke [p. 252 = Тайна, с. 112].

Maiorov A. V. Diplomacy, war and a witch: peace negotiations before the mongol invasion of Rus'. – In: Alexander V. Maiorov and Roman Hautala (eds.), The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe, London and New York: Routledge, 2021, pp. 36 – 81.

Цієї статті немає в Мережі в безкоштовному доступі. Знаючи, що писав О. М. на тему цих переговорів раніше, можна думати, що тут дано виклад тих самих думок латинськими літерами.

Maiorov A. V. The first mongol invasion of Europe: goals and results. – Journal of the Royal asiatic society, 2021, Series 3, vol. 31, p. 1 – 28.

В цій статті О. М. розбирає похід татар на захід в 1221 – 1223 роках, зокрема, наводить цитату із Ц. де Брідіа:

“blood ran on both sides up to the horses’ bridles, according to those who took part in this war” [p. 4]

Крови с обеих сторон было пролито до самых конских уздечек, как передавали те, кто участвовал в сражении [Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года. – СПб.: Евразия, 2002 г., с. 109. Переклад О. Г. Юрченка].

Ну, чим далі автор відстоїть від події, тим вище піднімається рівень крові в його творі, так що Іпатіївський літопис з його немовлятом Василем, що утонув у крові, може собі ховатись.

Із цього ж «джерела» О. М. запозичив основну ідею своєї статті – що татари планували стратегічну наступальну операцію, в якій основними силами командував Джучі, а Джебе і Субедей командували допоміжним корпусом, і от з невідомої причини Джучі відмовився підтримати наступ останніх, і так завоювання західних земель було відкладене на пізніший час.

Думаю, вірогідність цієї теорії така сама, як і вірогідність оповідання Ц. де Брідіа про людей, котрі живились парою [Христианский мир…, с. 109].

Розглядаючи творчий доробок О. Майорова в цілому (станом на початок 2022 року), слід відзначити його велику увагу до джерелознавства, що ставить його науку на значно вищий рівень, ніж усі розглянуті нами вище твори.

Упродовж розглянутих 20 років О. М. поступово позбувався деяких уявлень, яких варто було позбутися. Так, після 2001 року непомітно зникла «школа Фроянова» з її «міжобщинними війнами», 2012 роком датовані останні посилання на Татищева та Зотова. Це – також безумовно позитивний рух у напрямку від донаукової історіографії в бік наукової.

На жаль, використанням Ц. де Брідіа, котрий в плані фантастики перевершує Татищева і Зотова разом узятих, О. М. показав, що донаукова історіографія продовжує його вабити.

Спеціально для моєї вузької теми важливі два положення О. М.: 1, реальність «договору» трьох князів з татарами 1239 р.; 2, намір Михайла Всеволодовича битись із татарами в 1241 р. Я вважаю їх помилковими.

Володимир Бодрухин (2002 р.)

Пишуть, що в Харкові від вогню російських воєнних злочинців загинуло понад п’ятсот чоловік, зруйновано близько двох тисячі будинків.

Хоча в Києві триває коменданська година, життя в нашому місті відновлюється. Отже, продовжую (15 березня 2022 р. о 8:20).

Бодрухин В. М. Чернігівська земля-князівство. – Луганськ: Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2002. – 132 с.

Ця дуже маленька за обсягом книжка за своїм планом подібна до давніх монографій Голубовського і Багалія. Вона містить розділи: «Чернігівщина у складі Давньоруської держави» (тут підрозділ «Слов’янська колонізація»), «Князівства-землі Київської Русі», «Політична історія» (це 12 ст.), «Монголо-татарська доба», «Литовська доба».

У вступі завдання роботи окреслено так:

> Удільний період української історії характеризується виникненням і подальшим розвитком окремих земель-князівств, що сформувалися головним чином на базі старих етнографічних одиниць племінного періоду […] Між іншими землями-князівствами провідні позиції займала Чернігівська, князі якої не тільки приймали активну участь у боротьбі різних династій за Київ, але й розпочали процес об’єднання південноруських земель на національній основі [с. 3].

Отже, родзинкою підходу В. Б. має стати «національна основа» процесу об’єднання. Виходило б так, що на початок 13 ст. ця основа уже існувала, і залишалось тільки будувати на ній об’єднану державу. Теза цікава, і одразу пригадуються сучасні Італія та Німеччина, котрі упродовж століть мали оцю національну основу для об’єднання, але до утворення об’єднаних національних держав прийшло тільки в 2 пол. 19 ст. Інша справа – наскільки така теза обгрунтована в даному конкретному випадку.

Першоджерела в книзі не розглядаються, робота основана на написаних раніше працях різних авторів.

Далі я своїм звичаєм розгляну тільки ті підрозділи, де трактується моя вузька тема.

> Головною рисою міжнародного положення давньоруських князівств кінця 12 – 1 половини 13 ст. було гостре суперництво двох ворогуючих феодальних центрів: Володимиро-Суздальської і Чернігівської земель [с. 65].

Теза йде, як ми бачили, від А. Насонова, і як я її тоді не розумів, так і зараз не розумію. Ніяких війн між собою вказані князівства не вели, і в чому тоді полягала **гостра** боротьба?

На с. 73 – 74 В. Б. розглядає «конституційний проект Романа Мстиславича», вважаючи його за факт 13 ст.

Князь Ігор Святославич – читаємо на с. 74 – помер **29 грудня** 2002 р. 29 грудня, мої любі! Ні днем раніше і ні хвилиною пізніше!

Виклавши стисло події першого десятиліття 13 ст., В. Б. робить висновок:

> Боротьба чернігівської династії Ольговичів за гегемонію в Південній Русі в 2 пол. 12 – на початку 13 ст. обумовлювалася об’єктивною необхідністю з’єднання південно-руських земель у єдиній державі. Закінчилась вона невдачею, як і спроби політичного об’єднання країни з боку інших династій. Особливості державного розвитку територіальних князівств, слабкість економічних зв’язків між різними землями, а також безперервне втручання з боку впливових суздальських князів заважали проведенню успішної об’єднавчої політики в південно-руських землях [с. 79].

На мій хлопський розсуд, якщо особливості окремих князівств перешкоджають об’єднанню, слід говорити про об’єктивну необхідність їх існування, а не про необхідність їх об’єднання.

На с. 80 читаємо про похід Мстислава Святославича на Польщу в 1218 році… за Стрийковським, ясна річ. Одного Татищева було не досить.

На с. 81 у битві на Калці гинуть в В. Б. не тільки чернігівський **і козельський** князь Мстислав Святославич, але також **путивльський князь Ізяслав Володимирович**.

Волзькі булгари не були кочівниками, і В. Б. даремно об’єднав їх із половцями [с. 87].

На с. 95 бачимо усіх міфічних «синів» Михайла Всеволодовича.

На с. 126 бачимо навіть посилання на Мартіна Дімніка, котрий замаскований як «Домінік М.», але в списку літератури не бачимо Р. Зотова – все ж якийсь позитивний момент.

Книжка в цілому – компілятивна, цитати з попередніх авторів становлять десь половину тексту, а текст В. Б., там де він не є зв'язкою між сусідніми цитатами, рясніє помилками власного виробництва, частину з яких я відзначив вище. Як наслідок компіляції – у книзі довільно перемішується стара «удільна», новіша «феодальна» і сучасна «національна» термінологія. Поставленого на початку завдання книга не вирішує і вирішити не може через нездатність автора написати самостійно хоча би пів-сторінки.

Денис Хрустальов (2008 р.)

За той час, поки я читав згадану нижче книгу (29 квітня – 2 травня 2022 р.), наші воїни знищили 62 танки пушкіністів і тільки 5 літаків лермонтоїдів (видно літаки в них закінчуються, і їх стали витрачати більш ощадливо). Також потоплено два катери некрасівців і знищено командний пункт 2-ї армії толстовців біля Ізюма, поранено начальника Генерального штабу москалів Герасимова.

Останнього не траплялося ані з Мольтке, ніже з Кейтелем, Шапошниковим чи Антоновим.

Поки наші вояки встановлюють нові світові рекорди – я маю змогу продовжувати (3 травня 2022 р. о 8:15).

Зазирнувши у Вікіпедію, я дізнався, що російський діяч Денис Хрустальов (нар. 1973 р.) має дуже широкий спектр напрямків для своїх зусиль – від мистецтвознавства до автоматизації управління виробництвом і від організації картелів до стрільби з лука.

Також він написав багато книг з історії, одна з яких – «Русь от нашествия до «ига»» – уже витримала упродовж 2004 – 2018 рр. п'ять видань і принесла автору золоту медаль Хубілай-хана (це не жарт!). Найновішого її видання в мене немає, і я прочитав те, що було легко доступне в Мережі:

Хрусталев Д. Г. Русь от нашествия до «ига». – Спб.: Евразия, 2008 г. – 384 с.

Загальне враження від неї досить позитивне (я продовжую свої спроби триматись в рамках науковості, хоча і вважаю Д. Хрустальова винним у всіх злочинах, які творять москалі в Україні). Вона написана в популярному стилі, легкою і зрозумілою мовою, зберігаючи при тому основні риси науковості. Так що видавців книги, які часто випускають нові видання, можна зрозуміти: книга вийшла справді цікавою і зовсім не подібна до тих «найсухіших речей», якими годують нас справжні «академічні вчені».

Книга складається із 3 розділів: перший – це огляд стану Русі напередодні татарського нашестя, другий – власне нашестя (1236 – 1242 рр.), третій – наслідки нашестя. Для моєї вузької теми книга становить інтерес лише в деяких своїх частинах, і я зосереджусь у своїх виписках і коментарях саме на них.

В огляді стану Русі читаємо:

В конце 12 – начале 13 в. активно шел процесс дробления Черниговского княжества. Начинали отчетливо выделяться Сновское, Козельское, Трубчевское, Рыльское, Путивльское, Новгород- Северское, Курское, Стародубское, Елецкое, Вщижское и собственно Черниговское княжения, признающие пока верховный

сюзеренитет Черниговского великого князя, но уже способные на самостоятельные действия и инициативу [с. 19].

Ці «князівства» відомі нам із випадкових згадок про перебування князів у тому чи іншому місті – згадок, із яких не завжди можна зміркувати, чи перебував там князь постійно, чи згаданий принагідно під час проїзду.

Князя Ізяслава (Т-120) Д. Х. називає «Мстиславичем» і «Смоленським» [с. 37 – 38], чернігівську війну 1235 р. (Т-121 – Т-124) описує так:

Полагая, что противник сломлен, Даниил и Владимир двинулись прямо на Чернигов. По пути к победоносным союзникам «приде» один из черниговских князей Мстислав Глебович. Судя по всему, он пытался выступить в роли независимого примирителя, представлявшего якобы интересы собственно черниговцев, а не князя Михаила, который покинул свою столицу с основными силами. Мстиславу удалось отговорить Владимира и Даниила от захвата Чернигова. Они направились в поисках Михаила далее.

Однако вскоре выяснилось, что Мстислав, действовавший в сговоре с Михаилом, лукавил, направляя союзников по ложному пути. Черниговский план предполагал, что без генерального сражения киевские и галицкие войска должны были измотаться в мелких стычках и осадах небольших крепостей. Кроме того, Михаил через Мстислава пытался расколоть противостоявшую ему коалицию, подкупить галицких бояр и советников Даниила, склонив его к сепаратному соглашению. Похоже, что и эта, по выражению летописца, «прелесть» Ольговичам в какой-то мере удалась.

Осознав провокационные действия Мстислава, Владимир и Даниил вернулись к Чернигову, и здесь, судя по всему, их союз подвергся серьезному испытанию.

О «лютом» бое под стенами Чернигова на завершающей стадии похода говорится и в Галицко-Волынской летописи. Однако в ней результатом боев выступает мирный договор между Владимиром и Даниилом, с одной стороны, и Мстиславом и черниговцами с другой. Михаил среди участников событий в такой интерпретации не значится. Вероятно, с помощью хитрости и лживых переговоров черниговскому князю удалось либо расколоть коалицию князей, либо развести во времени маршруты движения союзных войск и напасть отдельно на Даниила. Как бы то ни было, но истрепанные в боях галицко-волынские и киевские полки вынуждены были отступить [с. 39 – 40].

Із цієї довгої цитати можна зміркувати стиль викладу Д. Х., а також його схильність до складних, цілком неймовірних елюкубрацій. Критичні зауваження конкретно щодо цієї побудови дав С. Келембет [*Келембет С.* Мстислав ІІІ-Федір Глібович, великий князь Чернігівський. – Сіверянський літопис, 2017 р., № 5, с. 15].

Далі, вибір Михайла галичанами в 1235 р. Д. Х. пов’язує з торговельними шляхами [с. 42 – 43]. Маємо чергове відлуння теорії «торговельного капіталізму», популярної в 1920-х роках, коли з її допомогою «пояснювалося» все підряд. Тепер вона доживає свій вік на загумніках, як реліктова рослина. Зручність цієї теорії полягає в тому, що про торгівлю ми не знаємо рівно нічого, тому можна припускати що завгодно і з них припущень будувати «пояснення». Також джерела нічого не знають про «вибір» Михайла галичанами.

Посольство руського князя до імператора Фрідріха 2-го Д. Х. оцінює як успіх Михайла Всеволодовича [с. 44] – як робить і О. Майоров.

Далі війну 1236 р. (Т-128 – Т-131) Д. Х. оцінює так:

> Уже весной 1236 г. Михаил Черниговский вместе с новыми подданными (галичанами) совершает поход на Волынь. Мероприятие носило демонстрационный характер и далее Каменца галицкие войска с союзными Болоховскими князьями не пошли [с. 45].
>
> Уже летом 1236 г. Михаил с бежавшим к нему Изяславом Мстиславичем подготовили новый поход на Волынь, в котором, наряду с галичанами, должны были участвовать Конрад Мазовецкий и половцы. Формальной причиной нового похода стало требование освободить заточённых во Владимире Волынском Болоховских князей. […] И спасло положение действительно чудо, подготовленное, судя по всему, Владимиром Рюриковичем […] Пришла весть об измене половцев. […] Действия степняков произвели эффект разорвавшейся бомбы. Те силы, которые Михаил считал своим решающим аргументом против Даниила, внезапно повернулись против него самого [с. 46 – 47].

Тут я хочу звернути увагу: з викладу Д. Х. виходить, що головною силою на півдні Русі були власне половці, від дій яких вирішальним чином залежать дії дрібних руських князів. А нам розповідають, що «половці зникли як воєнна сила…»

Далі з приводу епізоду Т-134 Д. Х. пише:

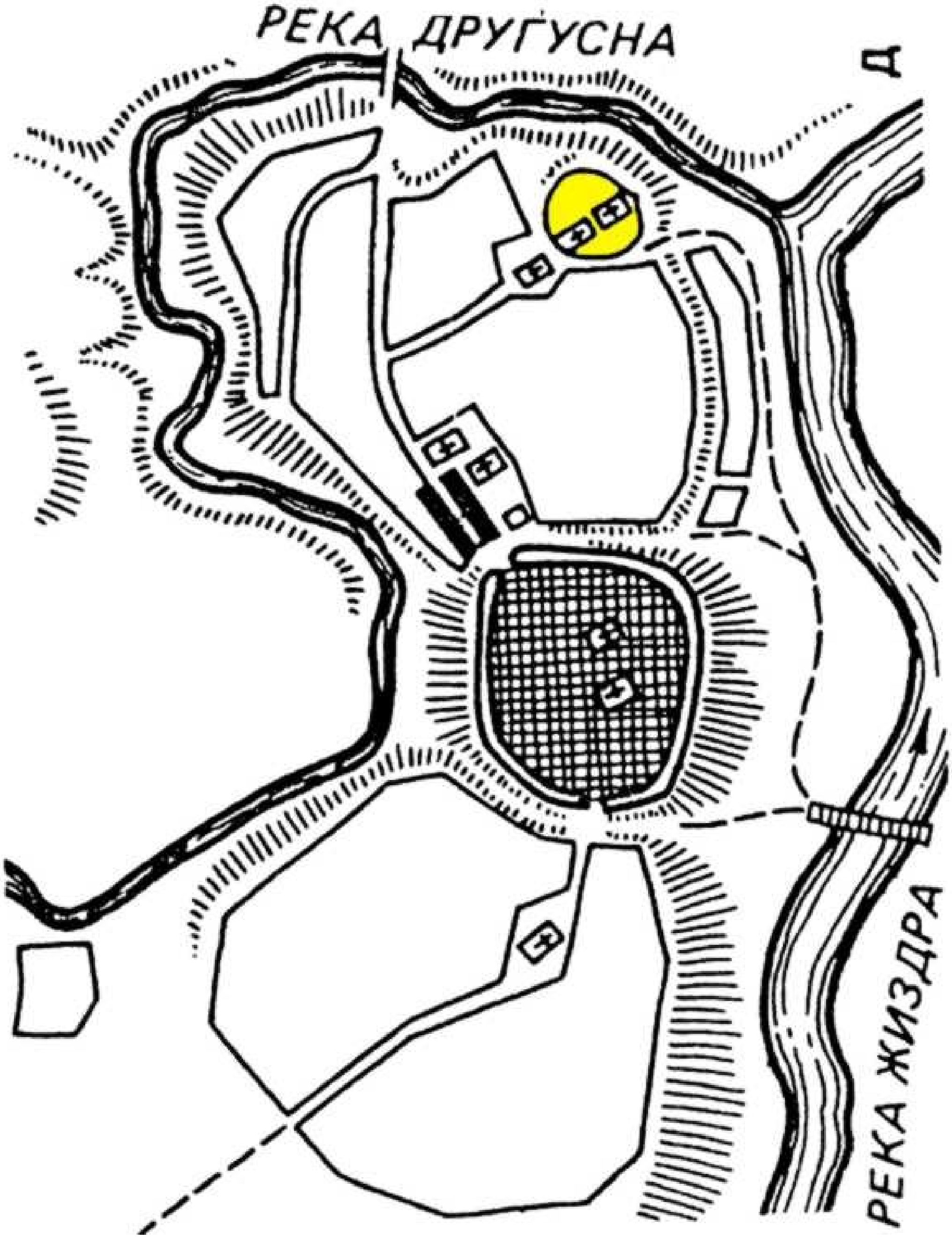
> Ради сохранения галицкого стола Михаил передал Даниилу Перемышльскую область, расположенную на путях из Галича в Венгрию и Польшу. Волынский князь приобрел возможность контролировать практически все сообщение галичан с западными странами. Можно сказать, что к лету 1237 г. Михаил Всеволодович стал обладателем двух анклавов (Галич, Чернигов), окруженных землями враждебных властителей [с. 53].

Продовжую думати, що «володіння» Перемишлем було для Данила ефемерним, і ми навіть не знаємо, чи приїжджав він до цього «наданого» йому міста.

Початок нашестя у Д. Х. виглядає так:

> Юрий Всеволодович всячески старался не вмешиваться в великую евразийскую войну. Он считал, что кочевники не пойдут севернее Оки, как это не раз бывало ранее. Если не вступать с ними в открытый конфликт, они не решатся углубляться в лесистую местность, а предпочтут атаковать южнорусские земли. […] Теперь [після досвіду Калки] нужно действовать совершенно иначе: наступательных действий не предпринимать, затягивать кочевников в укрепленную крепостями и окруженную лесами местность, изматывать мелкими стычками на ограниченном пространстве. Такая оборонительная тактика требовала полного отказа от помощи соседним властителям и государствам, что Юрий и сделал [с. 73 – 74].

Чи справді руські князі могли так кардинально перебудуватись і виробити нову тактику упродовж якихось 15 років? Я не вірю. Російські війська в Україні в 2022 році показують всю ту тактику, як «діди воювали» в 2-у світову війну. Нічого не змінилося упродовж 80 років, попри всі воєнні академії і «вивчення досвіду». Але міркування у стилі «моя хата скраю» у князів цілком могли бути.

План Козельська за Г. Мокеєвим

Далі Д. Х. наводить план давнього Козельська за Г. Мокеєвим [Древнерусское градостроительство, 1993 г., с. 51], на якому я жовтим кольором виділив давньоруський дитинець за Массалітіною та Болдіним. Як видно з порівняння цих планів, трактування «давньоруського Козельська» у зазначених авторів цілком відмінне. Мокеєв вважав давньоруським дитинцем городище на перешийку, на якому давньоруських матеріалів не виявлено взагалі. Отже, воно належить до пізнішого часу.

Д. Х., звичайно, не заглиблювався в питання археології та містобудування, а скористався тим, що давала наука на момент написання його книги. Наводжу це як показовий приклад, наскільки все непевне в нашому знанні про 13 ст.

Отже, Д. Х. пише:

> Укрепления Козельска были традиционными для маленьких русских городов: глубокий ров вокруг циркульного вала с двумя проездными башнями, на котором расположены деревянные стены. Этот областной центр в земле вятичей серьезно усилился во второй половине XII в. и в иерархии наследования среди черниговских

князей занял второе после Чернигова место. Здесь имелся свой князь Василий, который вполне мог быть представлен в качестве основателя местной династии. В Козельске правили его дед и, возможно, отец. Оба они погибли в битве на Калке, после чего власть в Чернигове перешла к другой ветви рода Ольговичей. Вероятно, именно после 1223 – 1224 г. в Козельске утвердился младенец Василий, родившийся накануне гибели отца [с. 139].

Друге місце Козельська після Чернігова – явне непорозуміння (той самий Серенськ явно був більшим за Козельськ). Як князь Василь, котрий загинув малим і не залишив нащадків, міг стати засновником династії – я не розумію, можливо, тут у Д. Х. просто невдале фразування. Далі, якщо цей Василь народився в 1223 р., то на момент приходу татар мав уже 15 років і зовсім не був «малим».

Всі подробиці оповідання про Козельськ Д. Х. приймає «як є» [с. 140 – 144], навіть 4000 вбитих.

Лишь вступив на арену большой истории (до этого момента мы имеем о Козельске только краткие упоминания), этот город застолбил себе место в ней навечно. Как в летописце Даниила Галицкого (Галицко-Волынская летопись), так и во Владимирском великокняжеском летописце (Суздальская летопись по Академическому списку) рассказ об осаде Козельска является чуть ли не единственным совпадающим местом, сходным чуть ли не дословно (!) [с. 140].

Як не дивно, Д. Х., схоже, не знає, що текст МАЛ в цьому місці запозичено із С1ЛСІ, тобто він не належить до владимирського літописання.

Пишуть (3 травня 2022 р.), що біля Москви згорів великий склад друкованої продукції. З одного боку, можливо, Денис Хрустальов при цьому не постраждав, бо його книжок там не було. А з другого боку, можливо, що всі три гектари складу на висоту 10 метрів були заставлені стосами книжок Хрустальова і тепер усе це згоріло. Красота!

Отже, на цій оптимістичній ноті продовжую (4 травня 2022 р. о 8:00).

Княжение Ярослава Всеволодовича в Киеве было непродолжительным. Прибыв в город весной 1237 г., он уже в конце того же года покинул юг Руси и бросился в Новгород собирать подмогу для своего брата Юрия, вступившего в смертельное противостояние с Батыем. Помочь Северо-Восточной Руси Ярослав не успел [с. 152].

Думаю, цей відскок Ярослава до Новгорода, не записаний в джерелах, був технічно неможливим. Згідно теорії Д. Х., Юрій Всеволодович намагався уникнути війни і сподівався, що це удасться, тому слід припустити, що до початку 1238 р., коли-то стався бій під Коломною, він не припускав загрози і не вживав заходів оборони. А далі події розвивались так блискавично, що Ярослав просто не встигав нічого зробити: один місяць на передачу повідомлення з Владимира до Києва (а татари уже підходять до Владимира), далі один місяць для переїзду до Новгорода (а татари уже уже убили Юрія і облягають Торжок), далі мобілізація в Новгороді (котрий мабуть ворушився і самостійно, отримавши вість із Торжка), і т. д.

Михаил, узнав о несчастьях в Суздальской земле и об утверждении во Владимире Ярослава, оценил ситуацию как свой новый шанс обрести старейшинство в Русской земле. […] Судя по всему, это должно было произойти примерно в апреле 1238 г., когда информация о делах на северо-востоке достигла Галича [с. 153].

Страх утратить контроль над «материю городов русских», возможно, стал причиной того, что Михаил не решился вступаться за свои черниговские волости,

> разоряемые монголами. В период героической обороны горожан Козельска в мае 1238 г. их верховный сюзерен сидел в Киеве и не сделал ничего, чтобы помочь осажденным [с. 153 – 154].

Думаю, Михайло утвердився в Києві дещо пізніше, і до того ж нічого не знав про Козельськ, бо Іпатіївський літопис тоді ще не був написаний.

> Чернигово-галицко-киевский князь, судя по всему, никак не собирался реагировать на провокации Батыя, которого, вероятно, рассматривал как очередного кочевого вожака. Более важным казалось поддержание того статуса, который был завоеван Михаилом лишь полтора года назад. […] Отойдя от Киева, Михаил оказался бы перед совершенной очевидной угрозой потери этого города, который немедленно мог захватить кто-то из Ростиславичей или волынцев, как позднее и произошло. Приходилось жертвовать родными волостями в обмен на общерусский статус [с. 161 – 162].

Оце спостереження – що князь негайно втрачав владу, як тільки виходив зі свого стольного міста – здається мені слушним. Така система зветься анархією.

> Сражение [за Чернігів] было проиграно, город пал и был сожжен. Можно сказать, что для него, как и для Переяславля, интенсивный период истории завершился. Возрождать Чернигов более никто не стал, и он постепенно опустился до статуса мелкого провинциального центра [с. 162].

На цьому місці треба звернути увагу – Д. Х. не вживає рішучих слів, таких як «міста були знищені». І це, як скоро побачимо, має значення для його загальної концепції.

> Убийство послов и очевидное неприятие Михаилом примиренческой линии должны были уничтожить для Киева все шансы избежать нападения [с. 165].

Як не дивно, Д. Х. вірить в оце «убивство послів»!

Далі починається серія згадок Михайлової княгині (Т-151), котра відіграє дуже поважну роль в концепції Д. Х. :

> «Властитель севера» [Ярослав Всеволодович] успел даже провести акт мщения в отношении Михаила Черниговского, отобравшего у него Киев. Завоевывать приднепровские земли, на которые, совершенно очевидно, вскоре нападут монголы, было нелепо. Осенью 1239 г. Ярослав совершил настоящий карательный рейд во внутренние области Киевской земли. Особенно это вторжение должно было быть на руку союзникам князя на Волыни.
>
> Поход Ярослава описан в летописи, как изначально направленный к городу Каменцу, который был взят и в котором была захвачена жена Михаила Всеволодовича, уведенная затем вместе с полоном [с. 167].

Такий похід був неможливим чисто з технічних причин, але Д. Х. воліє цього не бачити.

> Жену он [Михайло] отправил подальше от прифронтовой полосы, рассчитывая, что ей там будет безопаснее, а сам упорно сидел взаперти за стенами древнерусской столицы. Похоже, что для него так прошел весь 1239 г. [с. 168].

Евакуація із загроженого міста – це хід думок людини 20..21 ст., неможливий у попередні століття. До появи далекобійної зброї (авіації і далі ракет) найбільш безпечним місцем були саме укріплені міста або фортеці.

Далі, вигнання Ростислава з Галича (Т-144) перетворюється у Д. Х. на хитромудру багатоходову комбінацію, у яку втягнуті політичні сили всієї східної Європи:

> Литве отводилась незавидная роль кролика, приманки для «алчных Ольговичей». Вероятно, была создана видимость благоприятных условий для

нападения на литовские земли. Ростислав Михайлович, которого отец оставил «в свое место» в Галиче, попался в искусно расставленную ловушку: он собрал галицкое ополчение и вывел его из города в полном составе в сторону Литвы [с. 168].

Технічна неможливість нападу на Литву із Галича чомусь не насторожує Д. Х.

В блокировании коммуникаций между Галичем и Киевом мог принимать участие и Ярослав Всеволодович, примерно в это время организовавший нападение на Каменец (один из Болоховских городов), расположенный в ключевом пункте между Киевской и Галицкой землями [с. 169].

По теорії Д. Х. виходить, що Ярослав Всеволодович не просто напав був на Кам'янець, а ще й зупинився там на постійне перебування. Якщо вже переривати зносини між Києвом та Волинню, то треба стояти кілька років, щоб у Києві та на Волині устигли це помітити.

Полки [Ростислава] оказались в окружении и в безвыходном как военном, так и психологическом положении. Их со всех сторон окружали сразу три армии противников: Даниил с волынцами на западе у Галича, Ярослав с суздальцами на востоке у Каменца и литовскими отрядами непонятного происхождения на севере [с. 170].

Так могло би бути, якби Ростислав **знав** усю диспозицію своїх ворогів (простою мовою, мав космічні фото). Але він знав тільки про напад на Галич.

Именно после обретения Киева Даниил, судя по летописи, послал во Владимир Залесский за своей сестрой, женой Михаила Черниговского, плененной в Каменце и увезенной на северо-восток. Ярослав благосклонно отпустил княжну, но своего наместника в Киев не послал (или, возможно, признал полномочия Дмитра) [с. 172].

З невідомої науці причини Д. Х. зве «княжною» жінку, яка уже мала двох дітей та двох онуків.

Весной 1240 г. Ярослав отпустил к Даниилу его сестру, жену Михаила Черниговского. С ней, надо полагать, отправилось и небольшое посольство, призванное сообщить галицкому князю перспективы участия Владимирского княжества в дальнейших событиях на юге Руси: этого участия не будет. Северо-восточный союзник оставлял Даниила наедине с благоприобретенным Киевом и монголами у порога [с. 173 – 174].

Даниил и Василько соглашаются на замирение. Они возвращают Михаилу жену, недавно прибывшую из Суздаля, и приглашают его к себе на совет [с. 174].

Отак події обертаються довкола Михайлової княгині. Шукайте жінку!

Батый быстро начал отвод своих войск [із Польщі] в направлении на Галич. Случилось это, судя по всему, в первых числах 1241 г., а к февралю монголы уже появились в верховьях Днестра. Здесь они задержались подольше, что подтверждается археологическими материалами.

Второй четвертью XIII в. датируется прекращение жизни в целой серии поселений, расположенных на условной линии, протянувшейся от города Кременец до верховьев реки Прут [с. 191; на цьому місці Д. Х. цитує: *Каргалов В. В.* Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси: феодальная Русь и кочевники. – М.: Высшая школа, 1967 г., с. 128, глава «Поход Батыя на южную и юго-западную Русь (осень 1240 – весна 1241 г.)»].

Проведя некоторое время в богатой Галиции, Батый практически всю ее разграбил, запасся продовольствием и дождался, когда спадет снег на карпатских перевалах [с. 193].

Наводжу ці виписки, бо існує зовсім іншій погляд на перебування татар в Галичині. До того ж весна наступає в горах на місяць пізніше, ніж на рівнині, і я сам в 1979 році їхав із теплого весняного Львова на конференцію в Славську, де ще подекуди лежав сніг, а гори, які оточували Славське, були вкриті таки порядним шаром снігу. А це тільки 500..600 м над рівнем моря, ще не перевали! Якщо Батий справді чогось очікував, то дочекався тільки найбільших снігів у лютому 1241 р., бо на початку березня татари уже були на Угорській рівнині.

> Интерес к точной дате [загибелі Михайла Всеволодовича] могли проявить только в Чернигове и Ростове. Фактически мы располагаем известиями только из последнего города, куда информация попала, скорее всего, очень не скоро и через пятые руки. […] Вероятно, о точной дате убийства Михаила велись разные толки, но позднее она была привязана к комплексу известий о коварстве монгольских ханов, травивших и губивших русских князей. Поэтому гибель и Михаила и Ярослава, давних врагов, была совмещена в некоторых сочинениях в одну статью, к тому же весьма бедную на другие события [с. 231].

Ростовський князь Борис Василькович, котрий був свідком загибелі Михайла, став у Д. Х. «п’ятими руками»! «Комплекс звісток про підступність» маємо тільки один (Т-179), і не видно, щоб він мав вплив на інші твори. Також можна замислитись – а звідки літописець дізнався точну дату смерті князя Ярослава Всеволодовича.

> Отъехать на Волгу Михаил имел возможность начиная с весны 1244 г. [с. 232].

Таку можливість не слід відкидати, хоча це – тільки можливість.

> Кроме того, к лету 1245 г. до него [Ростислава] должны были дойти вести о недружелюбных планах собственного отца, который отправился к Батыю просить войск для наказания сына [с. 234].

Все це – xvantasia bezpidstaviensis!

> 17 августа 1245 г. под стенами Ярослава состоялась одна из крупнейших битв в истории Европы 13 в. Кроме этого, в событиях тех дней завершилась (окончательно и бесповоротно) бушевавшая более 40 лет перманентная гражданская война на западе Руси. Династия Романовичей утвердилась как в Галиче, так и на Волыни. Ни о каких других претендентах на эти столы мы более не услышим [с. 241].
>
> В путь [Даниил] двинулись 26 октября 1245 г., и вскоре прибыли в Киев, который держал Ярослав Всеволодович через своего боярина Дмитрия Ейковича […] Михаил сложил голову в далекой Орде 20 сентября 1245 года [с. 245].

Таким чином, Д. Х. дотримується ранньої дати поїздки Данила і підтягає до неї інші події.

> Его сын Ростислав после поражения у Ярослава более никогда не вернулся на родину, а другие дети (Роман, Семен, Мстислав, Юрий) ничем примечательным не отличились, владея скромными наделами (**Карачаев** [!], Глухов, Таруса, Брянск и др.) в когда-то обширной Черниговской волости [с. 246].

Треба – Карачев! (Я таки читаю ті твори, про які беруся писати!). Також видно, що Д. Х. вірить в оцих міфічних «синів» Михайла Всеволодовича.

> После смерти Михаила на Киев более никто не претендовал, он надолго закрепился за Владимирскими, а затем и Московскими князьями [с. 246].
>
> Поздняя Густынская летопись даже совершила примечательную описку, обозначив под 1305 г., что «паки начат в Киеве княжити Иоан Данилович Калита». Как бы то ни было, но очевидно, что в 1240-е гг. владетелем Поднепровья был Ярослав, а затем его дети [с. 250].

От власне що не тільки не «очевидно», але очевидно протилежне – що Київське князівство зникло. Але це суперечить загальному погляду Д. Х., от і доводиться підніматись на такі фантазії.

У поданих виписках я позбирав тільки найбільш виразні дурниці, що їх понаписував Д. Х. Але на цьому негаразди книги не закінчуються.

Карти, додані до книги, переважно запозичені з інших праць. Вони часто суперечать одна одній і всі разом – тексту Д. Х. Так, подано дві карти, котрі показують зосередження татарського війська під Козельськом – на с. 137 і на с. 145, ні одна з них не відповідає тексту і тільки баламутить читача. Весь розрахунок на те, що читач не буди придивлятись, що на тих картах показано, а тільки буде захоплюватись ученістю автора.

З науковістю викладу Д. Х. також має великі проблеми. З одного боку, Зотов згаданий тільки два рази, і можна сказати, що великої шкоди зотовщина тут не наробила. Натомість Татищев згадується постійно упродовж всієї книги, і не тільки заради яскравих подробиць, а часто як основа для важливих висновків (наприклад, спроба князя Юрія скористатись з татарського розгрому Булгарії в 1236 р. – с. 84 – 85).

Але Татищев – не єдиний пізній текст, який Д. Х. нічтоже сумняшеся вважає «джерелом». Так само «джерелами» виступають у нього інші пізні твори – «Повість про розорення Рязані Батиєм» (найдавніший список – з кінця 16 (!) ст.), «Повість про Меркурія Смоленського» (ранні списки – 2 чв. 16 ст.) і згаданий вище Густинський літопис.

Змішування авторитетних джерел і пізніх літературних творів ставить книгу Д. Х. на донауковий рівень писання історії.

Далі, велику увагу Д. Х. приділяє чисельності татар і упродовж цілої книги не менш ретельно займається їх винищенням і підрахунками можливих втрат. Це виглядає менш брутально, ніж у Володимира Чівіліхіна (роман «Пам’ять»), але загальна тенденція та сама.

В підрахунках Д. Х. спирається на цілком довільне припущення, що кожен царевич в поході очолював *тумен*. 14 царевичів (Д. Х. систематично зве їх *ханами*) – 14 туменів. За цим іде не менш довільне припущення, що тумен – це рівно 10 тисяч вояків, ні одним більше і ні одним менше. Отак виходить 140 тисяч татар на початку походу.

Але під час походу було убито тільки одного царевича, отже, мало би залишитись – за прийнятою системою лічби – 130 тисяч? Ні, така лічба не подобається Д. Х., і він залишає наприкінці походу ледве половину цієї кількості, зобов’язавши решту загинути.

Д. Х. вірить, що під Козельськом загинули три сини темників, і з цього виводить, що там було три *тумени*, а це – 30 тисяч війська. Із них 50 чоловік блокують 200 метрів оборонного периметру, а що робить в цей час решта – 29 тисяч 950 воїнів?

Можливість, що всі три сини були синами **одного** темника, Д. Х. не розглядає, так само як і можливості, що «син темника» – просто якийсь титул, можливо, командира відділення чи взводу.

Нарешті, головна думка всієї книги Д. Х. виставлена на самому початку:

> Налет орды, пронесшейся смерчем по русским землям, нанес значительный (катастрофический) урон населению и экономике Руси, отразился во многих регионах на социальных и демографических процессах. Однако он не разрушил внутриполитической структуры, общественной системы русских княжеств [с. 5].

Знищення чотирьох князівств південної Русі (Київського, Переяславського, Чернігівського та Галицького) – це, з точки зору Д. Х., ніяке не руйнування внутрішньополітичної структури і суспільної системи давньої Русі.

Тому-то він воліє писати не про знищення Чернігова і Переяслав, а про їх перетворення на дрібні містечка; не про знищення Київського князівства, а про перехід його під владу владимирських і московських князів; не про знищення Галицького князівства, а про остаточне утвердження влади Данила там.

Це – безумовне і **системне** викривлення змісту описуваних подій.

Я теж прийняв популярний стиль викладу для своєї історії, і то незалежно від Д. Хрустальова (його книгу я вперше відкрив 29 квітня 2022 року, коли основна частина моєї роботи уже була написана). Думаю, що такий стиль викладу – справді на часі, і сподіваюсь, що у мене вийшло більш науково.

Станіслав Келембет (2017 – 2019 рр.)

Пишуть: російські воєнні злочинці 9-а ракетами вдарили по Кременчуку, вражено нафтопереробний завод і теплоелектроцентраль, 1 убитий, 7 поранено (перший удар по заводу був ще 2 квітня 2022 р.).

Але є й відрадна новина: у Брянську горить нафтобаза (ключова для нафтопроводу «Дружба»). Носив вовк – понесли і вовка…

Не забувайте, шановні читачі, в яких обставинах я це пишу (25 квітня 2022 р. о 9:30).

Український історик Станіслав Келембет опублікував в останнє десятиліття ряд статей, цікавих для моєї теми. Всі вони, на щастя, доступні в цифровому вигляді, бо паперового «Сіверянського літопису» я ніколи й в очі не бачив, не те що в руках не тримав, а тим більше інші видання з його статтями.

(1) *Келембет С.* Михайло Всеволодович, великий князь Чернігівський і Київський: деякі питання походження, біографії та складу родини. – Сіверянський літопис, 2017 р., № 1-2, с. 11 – 19.

На с. 11 – 13 С. К. дав грунтовну критику погляду О. Журавля, буцімто Михайло – син Всеволода Святославича Трубчевського. Також С. К. мотивовано спростовує легенду про хрест 1186 року [с. 13].

Разом з тим С. К. вірить, що в 1206 році (Т-27) йшлося саме про Михайла, що Михайло володів Брянськом, який потім успадкував його син Роман, що Михайло став київським князем у 1237 р., що татари здобули Чернігів 18 жовтня 1239 р., що Михайло збирався взяти участь у битві під Легницею, але йому перешкодили німці (авжеж, за О. Майоровим) [с. 14].

У трактуванні загибелі Михайла С. К. погоджується з поглядом А. Горського [с. 15].

Коротка історія «посмертних митарств» Михайла викладена в основному вірно [с. 15], за винятком твердження, що його офіційна канонізація відбулась в 1547 р.

Далі С. К. переходить до дітей Михайла, і тут починаються суцільні негаразди. С. К. слушно припускає, що Ростислав народився бл. 1227 року, а Марія – в 1210..1214 рр., але висновок з цих спостережень робить помилковий:

Мати Марії не могла бути дочкою Романа Галицького від другого шлюбу, якою, скоріш за все, була мати Ростислава [с. 15].

Ключове слово тут – **не могла**. Брак аргументів заміняється вірою дослідника. Отже, С. К. вірить в існування двох дружин Михайла, і сином першої з них вважає… Романа Брянського зразка 1263 р. [с. 16]. Аргументація С. К. нестійна і цілком спирається на його внутрішнє переконання, що Роман – син Михайла. Тобто те, що С. К. хотів показати, він просто поклав в основу своїх міркувань. Учені так не роблять.

А далі, на с. 16, С. К. пише про ще одну «дочку» Михайла – Феодулію. Чи варто було відкидати на с. 13 одну пізню легенду заради того, щоб через три сторінки прийняти іншу легенду такого ж самого гатунку?

От, ніяк у мене не виходить прочитати більше однієї статті в день. Коли ж то я 4000 статей такими темпами прочитаю? А без цього мені ніяк не зрівнятись зі справжніми академічними вченими і докторами історичних наук…

Але я постійно пам’ятаю – моя можливість читати статті і продовжувати свою роботу оплачується кров’ю й життями українських воїнів, котрі б’ють Гнило-Солом’яну Орду. Отже, продовжую (26 квітня 2022 р. о 8:10).

(2) *Келембет С.* Олег-Павло Ігоревич, князь Курський та великий князь Чернігівський. – Сіверянський літопис, 2017 р., № 4, с. 3 – 13.

Починається стаття із явно помилкового твердження:

Навряд чи може викликати сумнів, що список кн. Чернігівських був перенесений до Введенсько-Печерського пом’яника з синодика Чернігівського Єлецького монастиря, укладеного місцевим єпископом Зосимою Прокоповичем, який одночасно був і «блюстителем» саме Ближніх печер Києво-Печерського монастиря [с. 3].

Я **системно** проаналізував **усі** записи Введенського синодика і не побачив там **ніяких** слідів чернігівських матеріалів. Натомість побачив виразні сліди походження «Переліку князя Костянтина» (ПКК), про який мова, з Москви сер. 16 ст. [*Жарких М. І.* Введенський синодик. – К.: 2018 р., розділ «Князі чернігівські»].

Місцевий чернігівський патріотизм С. К. – річ корисна, але не на шкоду істині.

Далі йдуть фантастичні інтерпретації, зокрема:

«Инока в. кн. Феодосія Чернігівського і княгиню його Єфросинію» [с. 4] С. К. «впевнено» (саме так!) ототожнює… з князем Ігорем Святославичем. Підстави? «Окрім Ігоря, з жодним іншим вел. кн. Чернігівським ченця Феодосія ототожнити просто неможливо.» Яким ярмісом інок був князем і мав княгиню – С. К. не пояснив. «Просто неможливо» – і крапка. А між тим у фантазіях немає нічого неможливого.

Основна увага в статті присвячена запису: «В. кн. Олега Чернігівського, во іноках Павла, і княгиню його Єфросинію».

Я уже розглядав цей запис і дійшов висновку, що прив’язка цього запису до якоїсь певної особи неможлива.

І от цього Олега С. К. узявся ототожнити із Олегом Курським (1223 і 1226 р.) за допомогою «свідчення» В. М. Татищева. Татищев, щоправда, писав свій твір у 2 чв. 18 ст., тобто ще пізніше за Введенський синодик, хоча й раніше за Любецький синодик. І от С. К. здалося:

Однак «припущення-повідомлення» Татищева про тотожність Олега Курського та Олега Ігоревича, який народився у 1174/75 р., а отже, був на покоління старшим за

Михайла Всеволодовича і мав більше за нього прав на Чернігів, дуже «зручно» пояснює запис Олега-ченця Павла у ВПП [с. 7].

Одна пізня фантазія пояснюється за допомогою іншої пізньої фантазії, і цим відкривається поле для все нових і нових фантазій уже власного виробництва С. К.:

Про умови цього миру [1226 р.] джерела нічого не повідомляють, але ми цілком припускаємо, що між Михайлом та Олегом було укладено компроміс – угоду про фактичне співправління («дуумвірат») […] Якщо це було дійсно так, то слід визнати, що Олег, скоріш за все, помер до 1235 р., коли Михайло відступив Чернігів своєму двоюрідному брату, Мстиславу Глібовичу (хронологія правління цього князя – це вже тема окремої роботи). Перед смертю Олег Ігоревич постригся у ченці з тим самим ім’ям, яке отримав при хрещенні – Павла […] Його нащадки володіли Курським князівством до останньої чверті XIII ст., але на Чернігів, здається, вже не претендували. [с. 9].

Фантазіє! Ти – сила чарівна,
Що утворила світ **з порожнього простору**!

Ах, якби я вмів отак фантазувати і з порожнього місця утворювати наукові статті, я б давно уже був доктором наук! А без цієї здібності

Так зістався я ошуканим,
Наче птах над моря водами!

Вчора були тривожні повідомлення про спроби москалів наступати на Запоріжжя та Кривий Ріг, а сьогодні зранку (27 квітня 202 р. о 7:00) маємо вже гарні новини – горить склад боєприпасів біля Білгорода і щось невідоме вибухнуло у Воронежі. А не палили б там, де палити заборонено!

Ну, поки маю можливість – продовжую.

(3) *Келембет С.* Мстислав III-Федір Глібович, великий князь Чернігівський. – Сіверянський літопис, 2017 р., № 5, с. 13 – 29.

Розгляд даних про цього князя С. К. почав із відокремлення згадки Мстислава Рильського (Т-160) від згадок про «нашого» Мстислава Глібовича [с. 13 – 14]. В тому, що це різні особи, ніхто б і ніколи не сумнівався, якби дивився на джерела прямо, а не читав історіографію, котра без потреби заплутала справу.

Події війни 1235 р. С. К. реконструює так:

Довідавшись про похід Данила Галицького, Михайло Всеволодович зняв облогу Києва та повернувся до Чернігова. Слідом за ним туди ж пішли Данило й Володимир Рюрикович, які спустошили околиці Чернігова та спалили його посад. Тоді Михайло залишив свою столицю, куди прибув Мстислав Глібович. Києво-галицькі війська також відійшли від Чернігова, зайнявшись пустошенням Подесення – взяли Хоробор, Сосницю, Сновськ і т. д., а потім повернулися до облоги, під час якої застосували тарани та камнемети. Врешті-решт, Володимир і Данило уклали з Мстиславом та чернігівцями «локальний» мир. Сам же Михайло, якщо якось і фігурував у цій угоді, то відразу її й порушив – шляхом обману перебив багато галичан [с. 15].

Далі С. К. розглядає співвідношення записів Соф-28 (1239 р.) та Іпат-37 (1235 р.).

С. К. слушно погоджується з думкою, що згадка про мир наприкінці Соф-28 стосується подій 1235 р., але не згоден з тим, що фраза про застосування таранів в Іпат-37 запозичена з опису подій 1239 року:

Головним аргументом прихильників версії про штучне перенесення «чернігівського бою» з подій 1239 р. на 1235 р. є те, що застосування камнеметної техніки для Давньої Русі є нехарактерним і не підтверджується джерелами [с. 16].

Ми вважаємо, що в даному випадку укладач протографу літописів «новгородсько-софійської групи» використав оповідь про нашестя Батия з Галицького літопису, але «доповнив» її двома епізодами, що в джерелі відносилися до облоги Чернігова у 1235 р. Перенесення першого епізоду явно пояснюється «художнім задумом» – підкреслити масштабність чернігівського «бою» з монголами, другий же епізод, про мир з руськими князями, «потрапив» до подій 1239 р. чисто механічно […] Ми приходимо до переконання, що опис чернігівських подій 1235 та 1239 рр. у Галицькому літописі є цілком правильним, тоді як у значно пізніших зведеннях «новгородсько-софійської групи» два епізоди з 1235 р. було штучно перенесено до подій 1239 р. [с. 22].

Закінчується стаття розглядом згадки про вбивство Андрія Мстиславича (Т-176) і спробою з'ясувати, сином якого Мстислава він був [с. 23 – 24]. Справа ця цілком безнадійна, і нова спроба С. К. це підтверджує.

(4) *Келембет С.* Великі князі Чернігівські: перші десятиліття монгольського панування. – Сіверянський літопис, 2017 р., № 6, с. 3 – 11.

В цій статті С. К. знову звернувся до Введенського і Любецького синодиків:

Хоча обидві пам'ятки і мають дуже пізнє походження, внесені до них списки князів XI – XV ст. як великих (власне Чернігівських), так і удільних, безперечно, увібрали в себе поминальні записи, що робилися відразу після смерті самих цих князів [с. 3 – 4].

Тут ще раз наголошую на ключовому слові – **безперечно**. Той факт, що ніяких поминальних записів, сучасних самим подіям, з ранніх часів ми не маємо, а найдавніші збережені синодики, котрі справді містять оті сучасні записи, походять лише з кінця 15 ст. – нітрохи не обходить нашого автора.

На цей раз С. К. напав на князя Святослава Всеволодовича – одного з нечисленних князів ПКК, якого можна відносно упевнено вважати літописним Святославом Всеволодовичем († 1194 р.). І от цю нашу відносну (тобто слабку!) упевненість С. К. упевнено розбиває:

Можна вважати беззаперечним той факт, що Святослав Всеволодович, у чернецтві Онуфрій, одружений на Марії, не може бути тотожним зі Святославом III Всеволодовичем, у чернецтві Гаврилом, одруженим на Катерині. Отже, Святослав IV Всеволодович займає перше місце серед тих великих князів Чернігівських, які були такими після загибелі Михайла Всеволодовича (1246 р.), а за літописними даними взагалі не відомі [с. 5 – 6].

Тут можна погодитись тільки з тим, що перший із записів справді не подібний до другого запису, і **якби** всі наведені в них біографічні дані відповідали дійсності, то можна були би говорити про двох різних князів. Якби…

Щодо Всеволода Ярополчича С. К. просто повторив здогад Р. Зотова:

Напевне, Всеволод IV-Лаврентій Ярополчич, молодший троюрідний брат Михайла Всеволодовича (за іншими джерелами не відомий), княжив у Чернігові після Святослава IV Всеволодовича [с. 6].

«Покращення» полягає тут у визначенні «послідовності» княжінь – ясна річ, чисто ілюзорної.

«Послідовність» правління цих князів у Чернігові – чисто умоглядна. Для фантазій не потрібні ніякі джерела, навпаки, вони тільки заважають.

(5) *Келембет С.* Чернігівські бояри монгольського періоду. – Сіверянський літопис, 2018 г., № 3, с. 3 – 9.

Про «метод», яким С. К. «інтерпретує» джерела, говорить наступна коротка цитата:

Близько 1290 р. князі Рильсько-Воргольський та Липовицький безпосередньо підкорялися владі темника Ногая – як і великий князь Чернігівський, який у «Оповіді про баскака Ахмата» взагалі не згадується [с. 3].

Отака ловись! «Не згадується» – але С. К. добре бачить, що князь був, і був саме в Чернігові, і звався великим, і безпосередньо підкорявся владі Ногая. Xvantasia bezpidstaviensis.

Серед бояр на першому місці, природно, стоїть Федір – супутник Михайла Всеволодовича в 1246 р., далі згадується Федір – батько митрополита Олексія [с. 4]. Як же цей Федір став «чернігівським»? – Та дуже просто:

Сице убо преподобный отец наш Алексий митрополит беаше родом болярин, славных и нарочитых **бояр литовских**, от страны Русския, и от области Московския, благоверну и благородну родителю сын отца, нарицаемого Федора, и от матери, именем Мария [ПСРЛ, 1913 г., т. 18, с. 119 – 120].

Але цей початковий варіант оповідання про митрополита Олексія, уміщений в Симеонівському літописі, не влаштовує С. К., і він воліє цитувати пізніший МЗ1492:

Сей уже убо во святых отец наш Алексий митрополит бе родом от славных и нарочитых **бояр черниговских**. Преселшу же отцу его именем Федору и с женою своею Мариею и со всем домом своим во славный и преименитый град Москву, ту же и родиша сего освященного отрока [ПСРЛ, 1949 р., т. 25, с. 194].

Ясно, що в МЗ1492 маємо перефразовану і відредаговану повість із СимЛ, і при цьому редагуванні Москва стала «славным и преименитым градом», а новонароджене немовля – одразу «освященным». Ну, Ісус Христос був же святим від народження – то чому Олексію не можна?

І оцю пізню вигадку С. К. намагається продати нам як одне з «нечисленних свідчень, що збереглися у джерелах про найближче оточення князів Чернігівських у середині XIII – на початку XV століть» [с. 3]. Невже С. К. не знає про існування Симеонівського літопису? – Знає, але цей літопис не дає поживи для обраної ним теми, тому він був відкинутий. Простою мовою це зветься **фальсифікація історії**.

Далі С. К. розглядає родовід дворян Толстих, чесно зазначаючи, що він походить з родовідної книги 3-ї чверті 17 ст. Легенда, якою починається родовід, належить до московської історіографії 17 ст. і нічим не відрізняється від багатьох інших легенд тих самих московських служилих родів того самого 17 ст. До теми «чернігівських бояр» вона не належить, і С. К. мав би рацію, якби просто відкинув усю легенду цілком (ну, розглядав би її в плані історіографії, уявлень москалів 17 ст. про своє минуле).

Але С. К. не шукає легких шляхів, і розбиває легенду на найменші кусники, котрі видаються **самі по собі** правдоподібними. В цьому нічого дивного нема. Якщо ми розглянемо будь-який науково-фантастичний твір, наприклад, про польоти до зірок, то там знайдемо цілу купу цілком вірогідних деталей. В кожному буде *корабель*, а в кораблі – *командир*, який сидить за *пультом управління* і керує *двигуном*, і так далі. Кожна з цих деталей **сама по собі** є правдоподібною, а фантастика починається, коли ці деталі склеюються в одне ціле.

Але навіть із вірогідністю окремих деталей С. К. не щастить:

Іншою реалією монгольського періоду в родоводі Толстих є згадка про чернігівського тисяцького (Харитона Осиповича) [с. 6].

Ніяких чернігівських тисяцьких історія не знає, а надто не знає тисяцьких монгольського періоду. Але це не заважає С. К. думати про них як про реальний факт. Знову бачимо типову для С. К. логічну помилку: те, що треба довести, просто кладеться в основу «доведення» – і край.

Таким чином, нічого нового про обіцяних бояр ми зі статті С. Келембета не довідуємось. А хіба хтось мав сумнів?

Сидячи у відносно безпечному Києві і не чуючи постійного відгомону роботи нашої артилерії (як було у березні), дуже легко забути, що десь іде війна і продовжують гинути захисники України. А між тим кипить битва за Донбас, і наш міністр оборони, думаю, мав підстави попередити, що наступні кілька тижнів будуть дуже важкими.

А я, поки маю змогу – продовжую (28 квітня 2022 р. о 8:10).

(6) *Келембет С. Н.* Великие князья Черниговские: монгольский период (1246–1372 гг.). – Studia historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы (Минск), 2018 г., вып. 11, с. 72 – 113.

На відміну від статті про чернігівських бояр, надрукованої того ж самого 2018 року і розглянутої вище, в цій статті С. К. скептично (тобто правильно) оцінює родовід Толстих:

После указания имен первых представителей рода, живших до выезда «из Чернигова» в Москву в середине XV века, добавлено: «о сем пишет в Летописце Черниговском». Однако такая «ссылка на источник», явно вставленная для придания авторитета древнейшей части родословной, совершенно никакого доверия не вызывает. В частности, утверждение о том, будто предок Толстых выехал в Чернигов «из Немец из Цесарского Государства» – это классический, очень популярный среди московской знати XVI – XVII веков, миф о выезде предка из-за границы [с. 72].

Отже, всі ті повчання з приводу фантастичності генеалогій, які я так старанно виписував, зовсім не потрібні С. К., бо він їх і без мене прекрасно знає. Залишається тільки одна загадка – який «Станіслав Келембет» правильний? Той, що визнає вірогідність родоводів, чи той, що не визнає? Чи може є два різних автора, котрі дотримуються протилежних поглядів, але чомусь публікують свої статті під одним прізвищем?

Далі С. К. робить вірне спостереження:

Вообще же мы вынуждены констатировать неутешительный факт, что в летописях за огромный, более чем 150-летний период – с 1246 по 1401 гг., – не упомянуто ни одно лицо с титулом князя Черниговского! [с. 73]

Здавалось би, після цього має йти висновок, що ніякого Чернігівського князівства в цей час не існувало, а далі крапка і кінець статті. Але С. К., повторюся, не шукає легких шляхів і збирається заповнити цю порожнечу даними синодиків. Однак ці дані про цілий натовп «чернігівських князів» прямо суперечать всій сукупності наших знань про східну Європу розглядуваного часу.

Отже, питання мусить стояти так: або синодики дають вірну картину, а всі інші джерела брешуть – або всі інші джерела дають вірну картину, а синодики брешуть.

Я тримаюсь другої точки зору, але С. К. хоче здобути собі славу «Зотова наших днів» і знову заходився видобувати міфічних «чернігівських князів» із нафталіна синодиків.

С. К. цілком помилково уявляє собі:

Древний помянник князей Черниговской земли, в редакции конца XV века, сохранился до нашего времени в составе двух весьма поздних рукописей. Основная из них – это помянник Введенской церкви в Ближних пещерах Киево-Печерской лавры […] В нем содержится раздел с поминанием князей Черниговских, который, очевидно, представляет собой копию соответствующего раздела из синодика Черниговского Елецко-Успенского монастыря [с. 73 – 74].

Ключове слово тут – «очевидно». Це має заступити всю аргументацію. А от мені зовсім не «очевидно». Повторюся – я проаналізував **весь** Введенський синодик, а не тільки ПКК, і прийшов до висновку, що в його історичній частини системно використано матеріали, які походять з Москви і датуються серединою – 3 чв. 16 ст. Ніяких слідів «Єлецького синодика» там нема. Думаю, Єлецький синодик міг бути переписаний десь у 2 пол. 17 ст. і міг містити список якоїсь частини Введенського синодика. Втім, він не зберігся, і міркувати про нього можна тільки гіпотетично.

Далі С. К. розглядає **фрагменти** ПКК (на його **цілісний** аналіз керосину не вистачило) і видобуває з них 10 **великих** князів розглядуваного періоду [с. 74 – 80]. Я уже розглядав ці записи і не збираюсь повторюватись. Хочу тільки відзначити, що С. К. проігнорував не тільки мою велику роботу про Введенський синодик (охоче вірю, що не навмисно, бо вона була опублікована того ж 2018 р.), але й мою статтю «Список князів із Любецького синодика», опубліковану в 2015 році в Мережі і легко доступну для всіх бажаючих.

С. К. не виявив бажання її читати і полемізувати з моїми поглядами – це факт із його біографії. Я не слідую його прикладу і розглядаю статті С. К., а не ігнорую їх. Але ігнорування статі, **цілком присвяченій розглядуваній темі** – це не науковий підхід. Це – підхід антинауковий.

Наступний розділ статті присвячений з'ясуванню міфічного «старшинства» отих міфічних «князів» [с. 80 – 85].

Далі йде розділ, присвячений князю Роману Брянському (2 пол. 13 ст.) [с. 86 – 100]. С. К. вважає, що йому вдалося показати приналежність цього Романа до династії Ольговичів [с. 88], але це – не більше як ілюзія.

Наступний розділ присвячено князю Олегу Романовичу [с. 101 – 104]. Тут інтерес представляє опис посмертних митарств цього мало відомого князя, з якого гундослави московського сатанату вирішили зробити «святого» [с. 103 – 104].

Наступний розділ має парадоксальну назву «Апогей упадка: конец XIII – середина XIV века» [с. 104 – 108]. Слово «апогей» має вузько спеціальне значення: це точка орбіти супутника Землі (Геї), найбільш віддалена від центру Землі. У не дуже поширеному переносному значенні це слов вживають, коли хочуть казати про щось найвище і найкраще. С. К. замість того щоб сказати просто «найглибший упадок», вирішив ужити красиве слово, а зазирнути до словника – що це слово значить – не здогадався. От і вийшла чергова «волна стремительным домкратом».

Розглядати цей розділ по суті я не можу: 1, там не має ніякої суті, а є тільки припущення, основані на інших припущеннях, котрі, в свою чергу, основані на подальших припущеннях; 2, хронологічно цей розділ не належить до моєї вузької теми. Може, колись іншим разом повернуся до цього періоду.

Стаття в цілому вийшла слабкою, помилковою й антинауковою.

(7) *Келембет С. Н.* Князья Новгород-Северские: конец XII – начало XIV в. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2019 г., № 4, с. 5 – 17.

Анотація статті не обіцяє нічого доброго:

В статье рассматривается вопрос о князьях, правивших в Новгороде-Северском после знаменитого Игоря Святославича – в период, о котором никаких сведений в летописях не сохранилось. Основным источником для исследования является Помянник Введенской церкви в Ближних пещерах Киево-Печерской лавры [с. 5].

В цій статті, котра вийшла уже наступного року після моєї роботи про Введенський синодик, С. К. продовжує прийняту ним систему – ігнорувати мої роботи. Чи розуміє він, що цим він виписує собі патент «анти-науковця»? І цей патент видано в Москві й підписано 31 доктором наук, серед яких 1 (один) академік і 4 (чотири) члени-кореспонденти (стільки їх значиться у редакційній колегії розглядуваного журналу).

При цьому перелік моїх статей, проігнорованих С. Келембетом, поповнився ще двома позиціями: «Міфічні «київські князі» з міфічної «путивльської династії»» та «Міфічне «завоювання Києва» Гедиміном» (обидві опубліковані 2018 року). С. К. в своїй статті торкається тих самих тем, яким присвячені ці мої статті. «Немає нікого понад мене та попову свиню».

Стаття закінчується переліком 9 (дев'яти) міфічних «князів» Новгорода-Сіверського, які «правили» від 1198 р. до початку 14 ст. Чому тільки до початку 14 ст.? – Та тому, що останнім в переліку С. К. поставив князя Івана Дмитровича, який княжив у Переславлі-Заліському і помер в 1302 р. Те, що він не мав ніякого стосунку ані до Переяславля-Руського, ані до Чернігова, ніже до Новгорода-Сіверського – не робить ніякого впливу на С. К. Сильна «наука», що й казати!

Ще раз повторю: я не слідую методу «академічних вчених» і не ігнорую праці тих дослідників, котрі ігнорують мої праці. Мені цікавий сам предмет, а не моя роль в дослідженні цього предмету. Тому я детально розглянув статті С. Келембета і не знайшов там ніяких нових ідей. Повторень старих ідей, переважно – ідей Р. В. Зотова, є немало, а нових нема. Можна сказати, що С. Келембет намагався здобути звання «Зотова наших днів» – і здобув.

Оглядаючи «наукову» творчість С. Келембета в цілому, я можу констатувати такі притаманні їй риси:

1, донауковий рівень більшості текстів, уживання Татищева та Зотова як «джерел»;

2, фальсифікація історії, ігнорування джерел, котрі суперечать поглядам автора;

3, антинауковий підхід, який полягає в ігноруванні спеціальних праць, прямо присвячених тим самим питанням, котрі розглядає автор.

Висновки

Пишуть, що з початку злочинної війни Гнило-Солом'яної Орди проти України загинуло щонайменше 226 українських дітей.

Дітей, мою любі! Щонайменше (тобто може бути й більше)!

Я розумію – якщо я буду ходити по стінах і далі по стелі від таких новин, це нічого не змінить у ході нашої праведної війни з Ордою. Тому продовжую те, що можу робити (9 травня 2022 р. о 9:30), а читачів прошу пам'ятати про «ціну крові» цього розділу моєї праці.

Які можуть бути висновки із прочитаних праць по обраній мною вузькій темі?

Щодо періодизації розвитку історичної думки – можна виділити три періоди:

– перший **науковий період**, представлений монографіями П. Голубовського і Д. Багалія. Не все в цих працях бездоганно, і головний недолік – слідування поширеній у той час «удільно-вічовий теорії», хоча ніяких слідів віча в Чернігівський землі не видно, та й з уділами там сутужно;

– на зміну йому прийшов перший **донауковий період**, який розпочався з публікації цілком фантастичної книги Р. Зотова в 1892 р. і триває до нашого часу. Отже, «розвиток» в нашому конкретному випадку йде від кращого до гіршого, до засмічення викладу фантазіями Татищева та Зотова (маємо «від'ємний прогрес», як кажуть сучасні гнило-солом'яні пропагандисти);

– другий **науковий період** має розпочатись із моєї роботи, в якій уперше відкинуто усю фантастику, нагромаджену за минулі 130 років. Чи він справді розпочнеться, чи твори донаукового рівня будуть виходити і далі – я знати не можу.

Частина праць донаукового періоду ганджує одночасно на антинауковість, котра проявилась у застосуванні до обраного матеріалу вочевидь помилкових концепцій «феодалізму» та «класової боротьби».

Іншою ознакою антинаукового підходу є ігнорування спеціальних праць, присвячених тим самим темам, по яких «працюють» діячі антинаукового підходу. Ця тенденція поки що не стала загальною, тому говорити про антинауковий період, котрий прийшов на зміну періоду донауковому, поки що рано. Але все може бути, і таку можливість не слід відкидати.

Найбільша заслуга в дослідженні давньої історії Чернігівщини належить Мартіну Дімніку, книги якого дають найбільш зважену і повну картину подій. Маємо дуже рідкісний випадок, коли людина, ніяк не пов'язана із Чернігівщиною, обрала історію цього краю як головну тему свого життя. Прикро, що наші історики дружно ігнорують його доробок, а його ім'я в Україні невідоме.

Основним типом наукових праць по темі є монографії, котрі розглядають історію Чернігівщини «по дотичній», при розгляді ширшого кола тем історії Русі 13 ст. чи навіть взагалі історії давньої Русі. Із розібраних детальніше – це книги Мавродіна, Фенела, Майорова. Так само злегка торкаються історії Чернігівщини ті автори, котрі ставлять в центрі татарське нашестя (Насонов, Хрустальов). Переліки таких книг можна продовжувати.

Це не добре і не погано – стан наших джерел такий, що змушує авторів говорити про всю Русь. Тому я не хотів визбирувати фрагменти про Чернігівщину із загальних

праць, і тому в моїй історіографії немає М. М. Карамзіна, М. С. Грушевського, Б. Д. Грекова та П. П. Толочка, хоча в їх книгах такі фрагменти, безперечно, є.

Чи проявилися у студіях над Чернігівщиною загальні риси руху історичної думки?

Так, маємо принаймні два таких прояви. Перший – це пропащий час радянської історіографії, і другий – поділ історіографічного процесу на нормальний і радянський. Як наслідок – Мартін Дімнік у Канаді у 1981 році продовжив студії Голубовського і Багалія в Києві, і якби цифра століть на титульному аркуші не змінилась із «8» на «9», ніхто б і не помітив, що між ними минуло сто років.

Чи проявилися в цих студіях якісь спеціальні фактори впливу?

Так, на прикладі чернігово-князе-знавства можна дуже яскраво показати роль особи в історії, і навіть конкретніше – **негативну** роль особи в історії. Рафаїла Зотова із його «дослідженням» можна уподібнити до злої феї Карабос, котра зачарувала замок Сплячої красуні на цілих сто років. Ці сто років минули якраз у часі здобуття незалежності України, але спляча красуня зовсім не показує ніяких ознак пробудження і воліє й надалі перебувати у летаргічному сні, до якого всі звикли як до нормального стану. Чи з'явиться лицар, котрий порубає оті терни, що ними заріс замок, і таки розбудить красуню, об'єднає розділені історіографічні течії і спрямує їх в нормальне (наукове) русло?

Ну, для цього лицар повинен почати з усвідомлення факту, що нинішній стан – не нормальний…

Прикрий для мене висновок з вивчення історіографії – відсутність наукового методу, якого за двісті з гаком років від Карамзіна історики давньої Русі так і не зуміли випрацювати. Ніхто не спробував викласти дослідницьку процедуру у вигляді алгоритму, тобто скінченої послідовності кроків, котрі приводять до мети. Схоже, наші історики навіть не розуміють, навіщо такий алгоритм потрібен.

Перелік скорочень

ГВЛ – Галицько-Волинський літопис, остання частина Іпатіївського літопису.

ГВЛТ – Галицько-Волинський літопис: текстологія. – К.: Академперіодика, 2020 р. – 929 с., під редакцією О. П. Толочка.

ЄЛ – Єрмолінський літопис [ПСРЛ, 1910 г., т. 23].

ІпатЛ – Іпатіївський літопис [ПСРЛ, т. 2; є кілька видань, в т. ч. мережеве].

ЛА – Літопис «Авраамки» [ПСРЛ, 1889 г., т. 16; 2018 г., т. 44].

ЛЛ – Лаврентіївський літопис [ПСРЛ, т. 1; є кілька видань, в т. ч. мережеве].

ЛПС – Літописець Переяславля-Суздальського [ПСРЛ, 1995 р., т. 41].

МАЛ – Московський Академічний літопис [ПСРЛ, 1928 г., т. 1, ч. 3, стб. 524 – 540].

МЗ1492 – Московський літописний звід 1492 р. [ПСРЛ, 1949 г., т. 25].

Н1ЛСІ – Новгородський 1-й літопис старшого ізводу [Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / А. Н. Насонов. – М.-Л., 1950 р.].

НикЛ – Никонівський літопис [ПСРЛ, 1862 – 1904 гг., тт. 9 – 13].

НКЛ – Новгородський Карамзінський літопис [ПСРЛ, 2002 г., т. 42].

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей. Для кожного тому я зазначаю перше видання (воно ж найбільш приступне у Мережі). В останні 20 років випускаються перевидання, котрі містять нові передмови, але текст пам’яток там скрізь сканований, без нової обробки рукописів.

РадзЛ – Радзивилівський літопис [ПСРЛ, 1989 р., т. 38].

РогЛ – Рогозький літописець [ПСРЛ, 2000 г., т. 15]

С1ЛСІ – Софійський 1-й літопис старшого ізводу [ПСРЛ, 2000 г., т. 6, вып. 1].

СимЛ – Симеонівський літопис [ПСРЛ, 1913 г., т. 18].

ТЛ – Троїцький літопис [*Приселков М. Д.* Троицкая летопись. Реконструкция текста. – М.: 1950 г.].